История
на
Априлското Възстание

На

Негово Царско Височество

Прѣстолонаслѣдника

КНЯЗЬ БОРИСЪ ТЪРНОВСКИ

Пловдивския Окрѫженъ Съвѣтъ

Посвещава

ТАЗИ ИСТОРИЯ

Втора редовна сесия на Пловд.
Окр. Съвѣтъ.
Протоколъ № 2 отъ 12/IX 1900 г.

Димитъръ Т. Страшимировъ.

ИСТОРИЯ
НА
АПРИЛСКОТО ВЪЗСТАНИЕ

ТОМЪ I.
ПРѢДИСТОРИЯ.

Издание и собственость на Пловдивската Окржжна Постоянна Комисия.

ПЛОВДИВЪ
1907.

СЪДЪРЖАНИЕ.

Томъ I.

Прѣдистория.

ПЪРВИ ОТДѢЛЪ

Епоха на комититѣ.

ГЛАВА ПЪРВА

Родоначалникъ на епохата.

Стр.

ГЛАВА ВТОРА

Раковски и революционната емиграция.

ГЛАВА ТРЕТА

Русофилскиятъ комитетъ.

ГЛАВА ЧЕТВЪРТА

Каравеловъ и Левски.

Стр.

ГЛАВА ПЕТА

Революционния комитетъ подъ Левски.

ГЛАВА ЧЕТВЪРТА

Наслѣдницитѣ на Левски.

ГЛАВА СЕДМА

Ботевъ и Стамболовъ на чело на комитета.

ГЛАВА ОСМА

Възстанието въ Стара-Загора.

ВТОРИ ОТДѢЛЪ

Причинители на възстанието въ 1876.

ГЛАВА ПЪРВА

Слѣдъ катастрофата.

ГЛАВА ВТОРА

Гюргевскиятъ комитетъ.

ГЛАВА ТРЕТА

Планътъ на възстанието.

ТРЕТИ ОТДѢЛЪ

Причини на възстанието.

ГЛАВА ПЪРВА

Международно становище.

ГЛАВА ВТОРА

Положението вжтрѣ.

Стр.

ГЛАВА ТРЕТА

Поука отъ по-ранни избухвания.

ГЛАВА ЧЕТВЪРТА

Политически вѣяния отъ вънка.

ГЛАВА ПЕТА

Непосрѣдствени въздѣйствия отъ близо.

ГЛАВА ШЕСТА

Училището и черковата.

ГЛАВА СЕДМА

Литература и поезия.

ГЛАВА ОСМА

Заключителни разсжждения.

Прѣдговоръ на издателитѣ.

Идеята да се напише и отпечати историята на паметното за народа ни Априлско възстание е рожба на постоянната комисия въ г. Т.-Пазарджикъ—тогава още центъръ на самостоятеленъ окрѫгъ. Това е било прѣзъ есеньта 1897 год. Тази идея се пригърща отпослѣ съ радость отъ Т.-Пазарджишкия окрѫженъ съвѣтъ, който и вписалъ за цѣльта хиляда лева въ бюджета си за 1898 год. Рѣшено било така сѫщо да се гласува, въ продължение на три години, по хиляда лева и събраната сума отъ 4000 лева да се употрѣби за въпросната история.

Подхваната работата грижливо и съ присърдце, благодарение просветеното внимание на членоветѣ въ всички съвѣти отъ 1898 година и до днесъ, книгата се явява вече отпечатана, макаръ и малко по-късничко. Кому трѣба да се сложи вината за късното появяване на книгата: това ясно се вижда отъ протоколитѣ на Пловдивския окрѫженъ съвѣтъ въ I-та му редовна сесия прѣзъ 1902 година. За да се даде обаче бързъ край на начинанието, работата се отне отъ г-на Заимова, и се прѣдаде на г-на Д-ръ Д. Т. Страшимирова, съ формаленъ контрактъ, сключенъ въ края на м. мартъ 1903 г., съ срокъ за двѣ години.

Надѣеме се, че критиката достойно ще оцѣни старанията на трудолюбивия писатель.

За цѣлия трудъ е платено, споредъ контракта, само 12500 л., което прави 500 л. на мѣсецъ, въ която сума влизатъ и разноскитѣ за пѫтуване. Скромностьта е очебиюща, но, за жалость, не е можело да се направи нѣщо повече.

Нашата книга достига най-послѣ до единъ край и днесъ ний съ най-голѣма радость я прѣдаваме като цѣнно четиво. Публиката ще оправдае скромната радость и засмѣното тържество на ония, които близо цѣло десетолѣтие тичатъ и се

трижатъ по едно достойно дѣло, което най-послѣ се е увѣнчало съ успѣхътъ. Остава още успѣха да се прогласи и отъ безпристрастната критика.

За доискарване на дѣлото помогнаха още слѣднитѣ Окрѫжни Съвѣти: Търново 2000, Варна 2000, Шуменъ 2000, Враца 800, Кюстендилъ 200 и Русе 200 л., за което имъ отправяме тукъ най-горещата си благодарность.

1907.

Отъ Пловдивската
Окрѫжна Постоянна Комисия.

Встжпителни бѣлѣжки на автора.

Ето рамкитѣ, по които първоначално се задължихъ да развия съчинението си. Планътъ, ако не и строенъ, пакъ е простъ и кратъкъ. Прочее, ето го:

А. 1. Сжбития, които сж прѣдшествували Априлското възстание и сж имали нѣкакво влияние върху неговото създаване. 2. Възстанието прѣзъ 1875, съ кратки биографии на най виднитѣ замѣсени въ него лица. 3. Априлското възстание прѣзъ 1876 изобщо въ всички окржзи.

Б. 1. Четвърти възст. окржгъ. 2. Главнитѣ агитатори въ този окржгъ. 3. Кратки черти отъ биографиитѣ на всички по живо участвували поготовители.

В. 1. Възстанието въ Панагюрище, Копривщица, Брацигово, Перущица, Батакъ и въ всички възстаннически пунктове на окржга: кои села и кои лица и какво участие зели и пр. 2. Загубитѣ въ хора и дѣйности. 3. Икономическото положение на възстаналитѣ мѣста прѣди и слѣдъ възстанието.

Азъ видоизмѣнихъ и разширихъ тѣзи рамки и желая да разясня тукъ, какъ и защо извършихъ това.

Прѣди всичко, трѣбаше кратъкъ прѣгледъ на събитията, които прѣдшествуватъ 1876, (А, 1.) и азъ разширихъ тоя прѣгледъ до самостоятелно изслѣдване. Така възникна първия томъ на книгата — „Прѣдистория“.

Отъ друга страна, възстанието въ 1876 не бѣше само въ Пловдивско, а менъ ми се възложи да пиша история почти само за тоя край, додѣто всичко друго се прѣдвиждаше като въведение. (А, 3.) Прочее, азъ изучихъ съ еднаква грижливость и всички останали мѣста. Събрания изобиленъ материалъ раздѣлихъ на двѣ части: „Приготовления“ и „Възстание“. Така моя трудъ, израсълъ до три тома, стана сравнително обширенъ и закржгли се отъ само себе си.

Но имаше сжщо и точка, дѣто не разширихъ, а съкратихъ програмата. Читательтъ ще види, че това е точка 3, § В, отъ първоначалния планъ. Искаха ми да изложа поминъка на възстаналитѣ мѣста въ Пловдивско прѣди и слѣдъ онова възстание. Искаха, съ това, да се оплачатъ отъ разорението и теглата си. И наистина, почти всички тия гнѣзда стоеха добрѣ прѣди, и разориха се послѣ. И никой въ наши дни не помисли за тѣхъ. Това е голата истина. Ала истина е сжщо, че историята може само да отбѣлѣжи, а не и да бере грижа за дневнитѣ ни мжки: послѣдно то е работа на живата политика, на гражданското милосърдие и на черковната проповѣдь. Азъ отбѣлѣзахъ економическото положение безразлично на всички възстанали мѣста, и то само до 1876, като една отъ причинитѣ за въз-

стание. Но, разбира се, причинитѣ не бѣха една и двѣ, а много, и азъ ги отбѣлѣзахъ една по една, съ което се допълни и първия томъ.

При това, ако въ случай изпълнехъ програмата, щѣхъ да накърна единството на труда си. Да пишете, и за възстание, и за поново врѣме ще рече да шиете една дреха отъ два различни плата. Възстанието е друга епоха. Тази епоха е моятъ прѣдметъ. Ако нѣкой слѣдъ мене се залови да пише за врѣмената, които послѣдваха, той ще почне историята си съ подробно изслѣдване на разоренията, които завѣща оная злополучна, но славна година, както азъ почнахъ съ благоденствието, което тя завари.

Колкото за нуждата да разширя своята работа, тая нужда произтичаше толкова отъ менъ самия, колкото и отъ външни обстоятелства. Азъ ще разясня и едното, и другото. Има хора, които съ радость търсятъ литературни поржчки, а азъ слѣдвахъ, въ случая, гласа на вжтрѣшнитѣ си нужди. Още отъ прѣди десеть години работихъ една студия за Ботева, и тогава още бѣхъ обещалъ да изуча още Раковски и Каравелова. Съ други думи, занимаваше ме онази епоха, която е — нека си признаемъ — епоха на идеалитѣ въ новата ни история. Случаятъ сега бѣше добъръ, и азъ, разбира се, прѣгърнахъ новата работа, която ми прѣдлагаха, съ радость.

Казахъ: занимаваше ме епохата. А щомъ е така, да пиша само за Пловдивско, па макаръ и като пострадала за общо дѣло единица, бѣше твърдѣ ограничена за менъ работа.

Послѣ, ето ви и външнитѣ обстоятелства, които споменахъ, че ме заставиха да разширя труда си. Туряше ме на тѣсно самата неутѣшителна дѣйствителность на нашата историческа литература. Това ме принуди имено да прѣгърна и по-широката задача. Цѣлъ роякъ сж вече книгитѣ у насъ, които описватъ възстанническата история на села и градове или райони, и всѣкоя толкова е по-далечъ отъ голѣмата истина, колкото е по-малко гнѣздото, съ което се занимава. И азъ трѣбаше да си кажа: или цѣла една история на събитието, или нищо. Така и направихъ.

Другъ е въпросътъ сега, дали съмъ успѣлъ въ задачата си. Да пожелаешъ е добро, но заслуга е само, ако изпълнишъ. Дали съмъ изпълнилъ, това ще опрѣдѣли, разбира се, критиката. Комисията, която Министерството на Народното Просвѣщение бѣ назначило да прѣгледа и приеме настоящия трудъ, произнесе се общо похвално за моя планъ и за пълнотата му. То се знай, че нейната работа бѣше, прѣди всичко, формална, а именно, да констатира, че азъ съмъ изпълнилъ задълженията си, и само въ тая смисъль азъ цитирамъ мнѣнието ѝ. „Прѣдисторията“ се намѣри за твърдѣ прѣдробна и широка, което азъ признавамъ. Но истината е, че азъ не търсихъ да пиша широка книга. Съвсѣмъ не. Злото лежеше другадѣ. На всѣка стжпка азъ бѣхъ принуденъ да не довѣрявамъ и да изслѣдвамъ отново. Знае се, че върху по-раннитѣ събития се гради и но-

вото, а какво трѣбаше да сторя азъ, когато всичко по-старо бѣше криво и недостатъчно прѣдставено въ литературата! Трѣбаше търпѣливо да прѣсѣвамъ и, при това, да обясня, защото отхвърляхъ старото, което е прието, и приемахъ новото, което, може би ще се отхвърли. А това бѣха основи, които издигахъ, основи за по-голѣмъ градежъ, а може ли да има градежъ, и може ли да градите тежко здание, когато основитѣ ви не сѫ здрави! Трѣбаше основателни подробности, както и направихъ. Но право, азъ и досега, и до послѣдния моментъ, мѫчихъ се да съкратя нѣщо и видѣхъ, че не може. И пакъ ми се чини дори, че на много мѣста тази моя „Прѣдистория" още куца отъ недостатъчно и необстоятелствено проучване. Разни хора, разни вкусове!

И трѣба още да изтъкна, че азъ се старахъ да пиша не една лекосмилателна и приятна книга, но гледахъ, тя да си е работа, пълна, убѣдителна работа. Трѣбаше да се разясни онова, което си е прилика, да бѫде ясно.

И по тоя случай, нека прѣдупрѣда още читателя за нѣщо. Има цѣли страници тръни отъ библиография въ книгата, има критически бѣлѣжки и разни отстѫпления. Нетърпѣливиятъ читатель може да ги прѣскочи и да слѣдва непрѣкѫснато разказа на събитията, който е по-интересенъ. Забѣлѣзаха ми, че можехъ ония тръни да ги туря подъ страницата или на края на тома — като обяснения. Азъ самъ бѣхъ почналъ отначало именно така, а свършихъ, като примѣсихъ всичко наедно. Това направихъ по разни съображения. Критическитѣ бѣлѣжки често сѫ полемика. То е, че разказътъ нѣкѫдѣ не може безъ полемика и безъ отстѫпление, защото разказваното е тъкмо плодъ на полемиката и, вѣрвамъ, читательтъ ще оцѣни това. Дѣйцитѣ сѫ отчасти още живи, и когато проучвахъ, трѣбаше да споря още съ тѣхъ: мнозина прѣувеличаваха или заплитаха събитията, а като пишехъ, пакъ не можехъ да се чувствувамъ по-далечъ отъ спора. И ето така имено рѣшихъ да оставя перото си да странствува свободно по пѫтя, по който вървѣха мислитѣ ми, а този пѫть е, стори ми се, най-естествения. Други подобни отстѫпления примѣсихъ къмъ текста съвсѣмъ съзнателно, за да не отвличамъ често вниманието на читателя подъ страницата или къмъ края на тома. И най-послѣ, и едното, и другото се пакъ е тѣсно свързано помежду си, отнася се до едно и сѫщо, и пакъ трѣба да се чете, само че едното е по-интересно, а другото не. И знамъ, че една библиографическа или критическа бѣлѣжка лишава отъ естетическо спокойствие художествено историческия разказъ, а това е зло, но азъ прѣдпочетохъ другия пѫть. Трѣба да съмъ прѣкалилъ на нѣкои мѣста, а то подобни бѣлѣжки се срѣщатъ разсѣяни въ всички най-извѣстни исторически съчинения на новото врѣме. Но като признавамъ напълно грѣшката си въ тая посока, азъ се надѣя, че при ново издание, ако доживѣя подобно, ще мога да дамъ по-приятна книга на чита-

теля. До тогава ще умратъ много отъ заблужденията, полето ще се разчисти, и историята ще остане увлекателенъ разказъ за дѣла и събития.

За языка трѣбаше най-много да направя, защото и най-жестоки шипове получихъ за него. Но, бога ми, нашъ братъ, български писатель, е сиромахъ човѣкъ и не е за голѣма научна работа. Увѣрявамъ ви, това е истина. Азъ вече имамъ практика. Моето задължение бѣше да напиша една книга отъ двaесетъ печатни листа, а книгитѣ станаха три и колитѣ до осемдесеть. А трѣбваше всичко това да се прѣписва и прѣработва и то въ двѣ години. Хванахъ писаръ, азъ писахъ, той прѣписваше и срокътъ дойде, и написаното не можихъ да прочета още еднажъ! А за една добра и основателна работа иска да си широкъ и охоленъ, а кждѣ подобно добро у насъ! Ние едвамъ свършимъ черновката на една книга, и нѣмаме врѣме да я провѣримъ: трѣба да почнемъ друга или да тичаме за служба, защото иначе—но, както се изразява единъ Naturhistoriker, най-неумолимиятъ факторъ въ бита на животното царство е стомахътъ: това всѣкой познава у насъ. Та думата ми е, иска да проучишъ, да нахвърлишъ и години послѣ—ама цѣли години! — да гладишъ и да лустришъ, да лѣгашъ и ставашъ пакъ съ една и сжща книга на ржка, винаги съ една и сжща мисъль, съ едно и сжщо желание, а то у насъ— дѣ хлѣбъ, боже мой!

Колкото за правописа, вижъ, тамъ — слуга покоренъ. Смѣтката ми е чиста. Свалямъ шапка, за да получа открито ударитѣ на учената филология. Тамъ ме не бива. И да видите още какво зло се случи: печатането се проточи съ вѣкове. Печатаритѣ ми излѣзоха чисти българи! И азъ бѣхъ самъ българинъ, та залисанъ бѣхъ вече съ друго, та, разбира се, принуденъ се видѣхъ да давамъ по цѣли глави да корегира ту този, ту онзи. Тъй работата ставаше още по-шарена. А най забавното бѣ, че и печатницата най-послѣ ми дойде на помощь. Азъ получавахъ по нѣкога цѣли колони, готово корегирани и чудихъ се на правописа въ тѣхъ! Чудихъ се, дали това е български и какъ може българинъ да пише така! Но по-късно узнахъ, че имало защо азъ, невѣжа, да се чудя на оня правописъ. Защото, таинственията оракулъ на правописа и мой помагатель билъ истински школаръ и пазилъ най-добросъвѣстно прѣдписанията по правописа, та азъ имало защо да не го разбирамъ. Прочее, оставихъ го най-послѣ безпрѣпятствено да се импровизира, да прави своитѣ научни сеанси съ бѣднитѣ букви на моята книга. И азъ съмъ увѣренъ сега, учениятъ мой читатель ще се утѣшава, че, благодарение на моята толерантность, той ще намѣри въ книгата ми всички възможни днесь проби на българския правописъ и даже съвършено нови опити и проблеми, а това ще да образува, вѣрвамъ, класическа мозаика! Азъ самъ не се утѣшавамъ съ туй, но казвамъ го за пълнота, а всичко що казвамъ е истина.

Дължа тукъ нѣколко думи върху още едно обстоятелство. Книгата бѣше ми възложена съвсѣмъ случайно и ето какъ. Слѣдъ като моятъ прѣдшественикъ сложилъ трънливия товаръ отъ плещитѣ си, търсили, хлопали на разни порти. Имало и не малко желающи, но азъ самъ извѣстие нѣмахъ, а дойдоха най-послѣ до мене. Изненадаха ме, защото — повтарямъ — не знаяхъ. Нѣмахъ извѣстие, че историята се парясала съ стария свой поклонникъ. И дори ако да бихъ знаялъ, пакъ бѣше безполезно: нѣмахъ смѣлость за кандидатъ. Че отдавна вече съмъ се парясалъ съ моето Magna cum laude по история и държа се само за литература.

Както и да е, приехъ, но прѣдвиждахъ и горчевинитѣ, които не закъснѣха да се изпрѣчатъ. Самъ не вѣрвашъ до извѣстна степень въ себе си, то добро, но и хората като не ти вѣрватъ и като иматъ право да не ти вѣрватъ! У насъ никой никому не вѣрва, а това е най добро. . . . Ние всички сме нови и слаби и, при това, не държимъ на едно. То е като българския селянинъ, който е и земледѣлецъ, и зидаръ, и терзия; самъ сѣе, самъ гради кѫщa, самъ си шие дрѣхи! Азъ учихъ история като Nebenfach, както казватъ въ нѣмскитѣ университети. И сега изучвамъ напр. едно събитие, но мисла литература, критика, поезия. Сѫщо и този трудъ за менъ е прѣдисловие само, за да изуча една епоха, която ме интересува отъ чисто литературно гледище. И навѣрно, нѣма вече да се връщамъ къмъ историята, защото чувствувамъ, че не ми е работа. Мнозина сѫ литературнитѣ дѣйци, които сѫ писали история, но само единъ пѫть или поне това не е било главна ядка въ дѣятелностьта имъ.

Най-трудна страна въ рѣшението ми да се нагърбя съ тая история бѣше моето положение спрѣмо поборницитѣ. Тѣ трѣбаше да ми довѣряватъ и съдѣйствуватъ, а още отъ пръвъ погледъ въ лицата имъ четехъ разочарование. Прѣди менъ ходили да пишатъ само по-стари хора, тѣхни другари и поборници, а виждаха сега, че азъ съмъ отъ по-ново поколение човѣкъ. Какво можехъ да знамъ азъ за тѣхнитѣ работи! Тая мисъль се четеше въ погледа имъ. Бѣхъ имъ чуждъ и тѣ бѣха хладни и даже често недовѣрчиви къмъ менъ. Имаше случай, дѣто нѣкой бѣга́ отъ града, за да не се срѣщне съ мене. Дѣйствуваше и единъ установенъ у насъ и печаленъ антагонизмъ между старо и младо. Този антагонизмъ има вcѣкждѣ по свѣта, но нашиятъ е другъ. Младото у насъ, за жалость, не служи вече на патриотическия олтаръ. Дори заслужилитѣ бѣдни борци на миналото сѫ гавра за младежьта—за новия нашъ бездушенъ резоньоръ. Азъ това знамъ, и самичъкъ съмъ отъ новитѣ. Ние сме идеолози и мечтатели. И зная, че на мнозина отъ моята черга тази моя работа, още отначало, когато я поехъ, изглеждаше като нѣщо не сериозно, изглеждаше имъ не такава работа, която отговаря на моитѣ душевни лъмтежи, а че си е едно чисто практическо прѣдприятие. И

колко несимпатични погледи и колко закачки не посрѣщахъ отъ вси страни! Никой не вѣрваше въ сериозната моя любовь за трудното начинание, съ което се бѣхъ нагърбилъ. Ние, млади, по-скоро изучаваме декаденството на Западъ, новитѣ течения въ Марксизма и, ако искате, знаемъ Нитче, учимъ универсалната, „вѣчната" естетика, проповѣдаме Толстоя, Горки, гърмимъ съ всичко модно на Западъ, ние сме единъ видъ калейдоскопъ и панорама: панорама на евтиното, лесното, модното. Себе си и своето си ние не знаемъ и не обичаме. Ние сме като плитко стъкло, отъ което правятъ огледало. Огледало за всичко пазарно!

Отвърщението на бѣднитѣ поборници бѣше още повече за уважение, защото ние, млади, като се занимаваме винаги само съ общи теории и всесвѣтски чудеса, домашното, скромното наше домашно, естествено, иде ни дребно и малко. И ние сме прѣзрителни, разбира се, къмъ него; гледаме го отъ горѣ на долу. А такъвъ погледъ е най-жестоката и нечистоплътна обида за единъ пострадалъ старъ герой! Ние се хвалимъ съ чуждия аршинъ, който чужди ни сж дали въ ржцѣтѣ, за да мѣримъ съ него домашното, и забравяме своето собствено сърдце, което едничко ясно може да ни каже, какъ непостижимо и безъ огледъ и безъ користи сж се жертвували тѣзи бѣдни, отхождащи вече отъ тоя свѣтъ стари хора, и колко сж велики тѣ за насъ и за нашето сърдце съ своитѣ жертви и заслуги!

И уви! Моята книга наистина не носи нови идеали за декаденство, не ратува за течения въ Марксизма, азъ не съмъ нитчеянецъ, не съмъ никакъвъ, а записахъ съ любовь всички ония жертви и подвизи, които потомството трѣба да помни и да споменува, като даръ отъ бѣднитѣ ония герои. Идеолози нѣма да четатъ моята книга, тя нѣма да възхити никого отъ тѣхъ, а ще си влѣзе скромно въ архивата, дѣто и послѣ години вече само нѣкой „гробаръ", като менъ, ще я потърси, за да се справи за погребани и затрити добродѣтели.

Но азъ ще отдамъ и друго право на бѣднитѣ поборници. По-късно мнозина отъ тѣхъ оцѣниха моята прѣданость къмъ славата имъ, уважението ми къмъ великия подвигъ, разбраха моята открита и сърдечна прямота, и колкото и да бѣхъ самъ неумолимъ и суровъ, ние станахме приятели. Довѣряваха и услужваха ми почти всички безразлично, и азъ отъ душа имъ благодаря за това.

Мога тукъ да съобща и нѣщо особно утѣшително. Има много документи още за политическото ни минало не събрани и непроучени. Азъ помолихъ министерството и бидохъ послушанъ. За напрѣдъ държавата ще откупува тѣзи документи, тѣ ще се допълнятъ чрѣзъ проучване и коментарии и ще се издадатъ въ специални „извѣстия" на архива за възраждането. Азъ вѣрвамъ, че ще успѣя да свърша тая работа—ако лисица не ми мине пжть, разбира се: у насъ едни лесно разсипватъ онова, което други сж наредили. А ползумъ се и

отъ случая да поканя тукъ всички поборници или потомци на такива, да сжтвать писма, записки и спомени отъ миналото, ако иматъ такива, и за споразумѣние да се отнесатъ направо до Народния Музей, дѣто за сега врѣменно се помѣщава архива на възраждането още въ пелени.

Най-накрай нека изкажа моята искрена признателность къмъ ония близки приятели, които доброволно бѣха за менъ ржцѣ и крака въ моята работа. Тѣ тичаха, грижеха се, помагаха, угаждаха ми. Бѣхъ имъ галенъ, улесняваха ме, жертвуваха и рискуваха съ менъ, довѣряваха ми безгранично, а ето това е благо, то е весело и то дава вдъхновение за работа. И тѣ сж: г. г. Ив. Бобековъ, начинатель и главенъ виновникъ на цѣлото дѣло, М. Г. Грековъ, Найденъ Дриновъ и Щерйо Костадинчевъ. Тѣзи кжси редовѣ сж отзвукъ, само слабъ отзвукъ на ония чувства, които би достойно отговаряли на сърдечната имъ доброта.

София, 1907 год.

Д. Т. С.

ПЪРВИ ОТДѢЛЪ.

Епоха на комититѣ.

ПЪРВИ ОТДѢЛЪ.

Епоха на комититѣ.

ГЛАВА ПЪРВА.

Родоначалникъ на епохата.

Послѣднитѣ години отъ нашето робство подъ турцитѣ родиха една отлична дума — „комити“. Въ полицейския кодексъ на Отоманската Империя това означаваше немирна изобщо християнска глава, ала строго юридически то бѣ само човѣкъ на комитета. Споредъ комитетъ и „комита“. Отъ тукъ и епохалното значение на думата. Българския народъ още въ днитѣ на Паисия бѣше почналъ вече своята политическа пробуда, ала планирана борба за свобода липсваше и до послѣдно врѣме. Тя настѫпи едвамъ съ комитетската организация. По тоя начинъ, юнакътъ „комита“ се явява назрѣлъ плодъ отъ стогодишния напѫнъ на едно огнетено племе къмъ независимость. Отъ друга страна, самитѣ ония хора, кои първи понесоха комитетския кръстъ, имаха и тѣ да извървятъ своя пѫть, иматъ и тѣ своята история. Цѣли десеть години, отъ 1866 до 1876, расте и приготовлява се сѫдбоносната борба. Тѣзи десеть години сѫ имено ония, които се завършиха съ великата епопея на Априлското възстание. Ето защо, и възстанието само по себе е сѫщо пакъ вѣнецъ на всички онези крилати патриотически мечти, които родиха и отрастиха героя „комита“, и като говоримъ за едното, ние градимъ зданието на другото: като говоримъ за комититѣ, ние разкриваме възстанието. Защото,

ако пламенното слово на Паисия бѣше начало, ако дори черковниятъ въпросъ биде перипетия, то храбриятъ „комита" е оня великъ педесталъ, върху който само можеше да сложи желѣзна нога смъртниятъ двубой съ завоевателя. Безъ едното, другото бѣше само химера. Прочее, нека съ славния „комита" почнемъ и историята на борбата.

I.

Основаването на Тайния комитетъ въ Букурещъ. Възникване и причини. Прѣвратъ въ Ромѫния. По-ранни примѣри съ сърби и руси.

И така, въ самото начало на 1866, „комити" се́ пакъ още нѣмаше. Горещитѣ глави отъ 1856 и 1862 — „зли като оси", както казваше Захарий Стояновъ: скитаха по Влашко и Сърбия съ старото си име: нехранимайковци и хайдути. Но когато неотдавна Сърбия се намѣри на тѣсно, потърсиха буйната мощь на тѣзи нехранимайковци, за да стрѣснатъ Султана. Още по-напрѣдъ Русия не еднажъ бѣше правила сѫщото. Сега дойде редъ за ромѫнитѣ.

И наистина, въ началото на 1866 работитѣ отвѫдъ Дунава не стояха добрѣ.

На 11 февруарий Куза бѣше детрониранъ. Тоя князъ, който првъ понесе вѣнеца на обединената ромѫнска корона, щастливо управляваше своята страна отъ 1859 до 1864.

Сега обаче бѣха повѣли други вѣтрове. Въ 1864 Куза, тиканъ отъ добрата воля, да служи на бѫдащето на своята земя, обяви освобождението на селянитѣ отъ крѣпостничечество — мѣрка, диктувана толкова отъ административенъ тактъ, колкото и отъ човѣколюбие. Защото, една страна, обитавана отъ свободни хора, обѣщава по-добъръ редъ и повече щастие, отколкото ако тя пѫшка подъ тешкия гнетъ на неправдата и тиранството.

Постѫпката на княза обаче повдигна противъ него силната умраза на имотнитѣ класове въ Ромѫния, които съ освобождението на селянитѣ губѣха безплатни рѫцѣ. Политическитѣ борби не само въ малкитѣ княжества на Балканския полуостровъ — толкова жалки по своята гражданска репу-

тация — но дори и въ великитѣ държави сж най-често, въ своята основа, лишени отъ послѣдователность. Додѣто въ разнитѣ политически програми четемъ голѣми думи за отечество и за общонародно добро, дѣлата на отдѣлнитѣ партийни групи сж нѣщо друго: тамъ видимъ само тѣсногрждо партизанство, или се догаждаме за лични апетити. Така бѣше и въ Ромжния. Недоволнитѣ и ощетени отъ новия редъ богаташи организуваха се въ тайни комитети, за да спасятъ страната отъ мними опасности. Двѣ години, отъ 1864 до 1866, бѣха достатъчни, тѣзи комитети да се почувствуватъ готови за дѣло. Така именно се бѣше извършилъ прѣврата на 11 февруарий.

Но съ детронирането на своя князъ, двѣтѣ княжества, съединени твърдѣ нѐотдавна и незаякнали още въ съвмѣстния свой животъ, видѣха себе си изеднажъ изгубени посрѣдъ безбрѣженъ океанъ. Сжщо такъвъ, въ който двaесетина години по-късно нагази и България—океанъ, дѣто на държавния корабъ никждѣ не се мѣркаше гостоприеменъ приятелски брѣгъ.

Ето така, тѣзи княжества бѣха си разрушили сега и малкото онова равновѣсие, което се дава отъ законностьта на положението, и на което до тогава можеха да се радватъ въ международния миръ.

Австрия, Русия и Турция не искаха да признаятъ станалото.

Тактътъ на великитѣ държави, въ подобни случаи, винаги е бивалъ единъ и сжщъ. Този технически тактъ е до толкова отъ общо естество, че бихме дори могли да го посочимъ въ баснята на Лафонтена за вълка и ягнето. Никога малкитѣ държавици не сж достатъчно коректни прѣдъ великитѣ сили. Защото, и винаги послѣднитѣ намиратъ прѣтекстъ за жадно търсената намѣса. Така бѣше сега и съ Ромжния. Турция, винаги сънлива и консервативна, гледаше въ лицето на Куза единъ свой доказанъ вече вѣренъ князъ, и боеше се отъ нови непознати замѣстници, които можеха да ѝ донесатъ и нови изпитания. При това, Куза бѣше князъ на Молдова и Влашко по отдѣлно и съединяваше тия двѣ страни само лично подъ своята корона. Турция не искаше да признае

тѣзи обединителни права за другъ князъ. Съ други думи, не искаше да признае фактическото обединение на двѣтѣ княжества. Русия сжщо не искаше новъ князъ, за да не се върне и стария, а по тоя начинъ, да настане, може би, редъ за нова окупация. Австрия, най-послѣ, искаше, както винаги, въ мжтна вода риба да лови.

Най-голѣма била опасностьта все пакъ отъ страната на Турция. Влашко бѣше тогава зависимо княжество. Турция имаше право, при всѣки съмнителенъ случай, да нахлуе съ войскитѣ си въ размиренитѣ области и да ги покори. А така изглеждало, че ще направи тя и сега. Значителна турска армия дебнѣла съ будно око отъ високия Дунавски брѣгъ отсрѣща, готова да се прѣхвърли сѣкой часъ на отсамна страна. Положението било критическо.

Ето защо именно, ромжнскитѣ водители помислили сега за българитѣ.

Въ придунавскитѣ градове и въ много отъ вжтрѣшнитѣ паланки на съединеното княжество гостуваха по онова врѣме богати български общини. Плоещъ, Гюргево, Браила, Болградъ, Александрия и дори Букурещъ носиха до значителна степень българска физиономия. Туй сж били, почти всички, прокудени въ разни врѣмена синове на поробенъ край. И, разбира се, тѣ всички слухтѣха неуморно за кървава отплата, което не можеше да не знаятъ ромжнскитѣ патриоти. Още повече, че и самата история отъ по-ранни години имъ е говорила ясно за чувствата на тия обидени хора.

Въ 1853 руситѣ ги бѣха потърсили, за послѣденъ пжть. Въ 1862 потърсиха ги сърбитѣ — сѐ противъ сжщия врагъ. И винаги жъднитѣ тия за разправа изгнаници съ трѣскава радость се притичаха въ борбата. Ония примѣри бѣха доста прѣсни, за да не се подражаятъ и отъ влашка страна. Братияно и Росети, водители на ромжнитѣ, помислили отъ начало за Раковски, душата на българската емиграция, който би имъ събралъ доброволци. Въ послѣдствие обаче станало нуждно да се помамятъ по-други лица.

Ето прочее, тъй възниква първия Таенъ, централенъ български комитетъ въ Букурещъ.

II.

Първитѣ стжпки за основаването на комитета. Ив. Касабовъ и Ат. Андреевъ. Противорѣчия. Приблизителната истина. Прѣдварително събрание. Съставъ. Делегиранитѣ членове за споразумение съ ромжнитѣ. Заседания. Съставянето на Coalitiune Sacra — „Свещения съюзъ".

Както за момента на възникването на комитета, тъй и за по-сетнѣшнитѣ му сждби, писменитѣ източници попадатъ въ непримирими противорѣчия, които ние сме принудени да изложимъ.

Ив. Касабовъ, единъ отъ ония, които повѣствуватъ за комитета, казва именно, че той живѣлъ съ Раковски на улица „Куза Вода". Росети — лицето, което отъ влашка страна тръгнало да търси революционери — срѣщналъ се, въ отсжт-ствие на Раковски, съ Касабова, и тукъ, съ помощьта на послѣдния, веднага уговорили основаването на българския Централенъ комитетъ въ Букурещъ[1]).

Ив. Касабовъ.

Малко по-другояче се прѣдставлява работата отъ Атанасъ Андреевъ — втори важенъ повѣствователь по прѣдмета.

Никола Жипа, членъ на врѣменния влашки революционенъ комитетъ, който събори Куза, билъ, като търговецъ, съдружникъ на Атанаса Андреевъ — сжщо търговецъ въ Букурещъ. Въпросниятъ Никола Жипа, натоваренъ отъ влашкия комитетъ да води прѣговори, прибѣгналъ, разбира се, до своя съдружникъ. И тукъ имено, въ неговата съдружниче-

1) „Народни Права," 1901, № 105.

ска срѣща съ Атанасъ Андреевъ, турила се основата на Българския Централенъ Комитетъ въ Букурещъ.[1])

Неуспоримъ обаче въ тѣзи два източника е само фактътъ, че както единиятъ, тъй и другиятъ повѣствователь, въ добросъвѣстностьта на които нѣма защо да се съмнѣваме, сѫ били, по единъ или по други начинъ, въ едно или друго врѣме — а може би едноврѣменно — подсѣтени отъ влашка страна за една и сѫща цѣль. И послѣ вече, разбира се, Атанасъ Андреевъ и Иванъ Касабовъ срѣщнали и споразумѣли се по въпроса.

Сега, кому се пада честьта да е пръвъ заговорилъ на другия — ние не може да рѣшимъ, макаръ че и двамата повѣствователи съ еднаква ревность претендиратъ за едно и сѫщо — т. е. макаръ че и двамата си приписватъ първенство.

Но тѣ двама установили по между си и списъка на ония лица, които е трѣбвало да се викатъ на учредително събрание. А това е вече за насъ важно.

На пръвъ редъ стояли имената на Д. Диамандиевъ и Хар. Саровъ. Диамандиевъ, младъ юристъ, изпълнявалъ прокурорска длъжность въ Букурещъ, а Саровъ билъ, както свидѣтелствува г. Касабовъ, на влашка служба—приставъ на нощната стража. Той се числилъ и въ редозетѣ на влашкия комитетъ, въ който изобщо не липсвали българи. На гърба на Тома Брашованина, българинъ, Куза подписалъ отричането си отъ прѣстола, когато вечерьта на 11 февруарий ромѫнскитѣ съзаклетници нахлули въ собствения му палатъ.[2])

Други още лица въ списъка влизали: Стефанъ Рѣповъ, Д. Войниковъ, Ив. Грудовъ, Ив. Адженовъ и Хр. Х. Николовъ.[3])

Първото засѣдание станало въ редакцията на вѣстникъ „Romanul", органъ на Росети[4]) около края на м. мартъ[5])

---

1) Стоянъ Заимовъ „Миналото." стр. 207, писмо на Атанасъ Андреевъ до П. Кисимовъ отъ 14 ноемврий 1895 г.

2) „Миналото" Ст. Заимовъ, стр. 208.

3) Ibid, 209. За нѣкои отъ тѣзи ли а двата източника сѫ пакъ непримирими. Ив. Касабовъ не споменя Грудова и не го признава. Отъ поканенитѣ не дошълъ Д. Войниковъ.

4) Ibid; Ив. Касабовъ, въ своитѣ мемоари твърди, че първото заседание станало у него, а той живѣлъ въ хотелъ Fieski.

5) Ив. Касабовъ, „Българска Сбирка" год. VIII, стр. 121.

Идеята за комитетъ била приета отъ цѣлия кръгъ поканени. Избрали четири лица, които, въ срѣща съ делегати отъ ромънска страна, да опрѣдѣлятъ условията, при които може да се основе българския комитетъ.

Тѣзи лица били: Д. Диамандиевъ, Хр. Саровъ, Ат. Андреевъ и Ив. Касабовъ.

Отъ ромънска страна пълномощници били назначени: Ц. Чокарланъ, Гр. Серури и Е. Карада.

Ат. Андреевъ.

Взаимнитѣ съвѣщания на прѣдставителитѣ отъ една и отъ друга страна се продължили до петнаесеть дни и, като резултатъ отъ тѣхъ, въ края на мартъ или въ началото на априлий, билъ съставенъ единъ протоколъ, който нарекли „Coalitiune Sacra" — свещенна коалиция между ромъни и българи. Първа точка въ тази „Свещена коалиция" е онази, която туря основа на първия Таенъ Български Централенъ Комитетъ въ Букурещъ. Тамъ сѫ дадени и лицата, които образуватъ комитета, и които сѫ пакъ сѫщитѣ горѣнаименовани делегати: Д. Диамандиевъ, Хар. Саровъ, Ат. Андреевъ и Ив. Касабовъ.

III.

Какъ стои въпросътъ въ новата наша историческа литература. Спорътъ за съставяне настоятелство. Черновката на „Coalitiune Sacra". Поправката въ нея. Кривото становище на П. Кисимовъ. Чия може да бѫде поправката. Възможната истина по спорътъ.

Нека направимъ и малко библиография.

До неотдавна, за комитета се знаеше твърдѣ малко или почти нищо не се знаеше въ нашата литература. Въ

1895, г. Заимовъ обнародва въ своитѣ „Етюди“ нѣколко писма, отъ които най-вече онова на Ат. Андреевъ съдържа малко-много каквото трѣбва. Въ сжщото врѣме обаче, П. Кисимовъ обнародва въ „Българска Сбирка“ нѣкои свои спомени пакъ по тоя прѣдметъ. Ив. Касабовъ, недоволенъ отъ споменитѣ на Кисимова, напечата въ „Народни Права“ остра статия противъ послѣдния, като го обвиняваше въ лъжа. Касабовъ казваше и нѣкои нѣща, които не се срѣщатъ въ писмото на Ат. Андреевъ, но тоя не бѣше вече между живитѣ, за да се оправи. Тогава П. Кисимовъ, Курякъ Цанковъ и Хр. Х. Николовъ, като бивши съратници въ комитета, взаимно обнародваха едно писмо, въ което Касабовъ тоже биде изобличенъ въ лъжа. Тоя отговори и пр.

Най-интересенъ е спорътъ около ония лица, които сж образували настоятелството на комитета. Този въпросъ е заплетенъ, и за да не оставимъ читателя въ неясность за мотивитѣ на онова, що ние повѣствуваме като чиста истина, ще изложимъ цѣлия споръ на кратко.

Тримата—П. Кисимовъ, К. Цанковъ и Хр. Х. Николовъ—заявяватъ въ задружно подписаното отъ тѣхъ писмо, че отъ всичко, що се относи до комитета, вѣрно е само онова, що разказва въ извѣстното си писмо Ат. Андреевъ. Тамъ обаче комитета образуватъ всички ония лица, които ние означихме, че сж били поканени да присжтствуватъ на учрѣдителното събрание. Разбира се, и Грудовъ е зачисленъ помежду тѣхъ.

Но Касабовъ послѣ, като поправи това и изхвърли Грудова, абсолютно отказва и правото на тримата по-късни повѣствователи да говорятъ каквото и да било за комитета, защото не били членове въ него и не го познавали. А самъ Ат. Андреевъ, както казахме, не бѣше вече между живитѣ, за да подкрѣпи своето писмо.

Така че, въ сжщность обаче, полемиката се води, както видимъ, все пакъ между Ат. Андреевъ и Ив. Касабовъ. Върху тѣзи два източника ще спремъ и ние.

Ив. Касабовъ като виждалъ, че е невъзможно да се установятъ на памятъ лицата, които сж образували комитета, и че това може да стане само съ надежденъ исторически документъ, признава въ своя отговоръ къмъ тримата послѣдо-

ватели на Ат. Андреевъ, че единственното вѣрно обозначение на въпроснитѣ лица ние трѣбва да търсимъ въ текста на „Coalitiune Sacra", ако такъвъ се укаже да сѫществува.[1])

„Свещената коалиция", наистина, се намѣри, макаръ само въ черновка и то на ромѫнски езикъ. Архивата на комитета била най-напрѣдъ пазена отъ Ив. Касабовъ. Въ началото на 1867, когато Касабовъ е вече живѣлъ въ Плоещъ, архивата изискали, и тя минала въ рѫцѣтѣ на Грудова — въ това врѣме вече близъкъ човѣкъ на комитета. Слѣдъ смъртьта на Грудова, починалъ въ наше врѣме, книжата, що сѫ били у него, бидоха прибрани въ Народната библиотека. Тѣзи книжа П. Кисимовъ проучи и обнародва почти всички.[2])

Между обнародванитѣ отъ Кисимова книжа е сѫщо и ромѫнската черновка на «Coalitiune Sacra.»

При обнародването обаче се вмъкнала грѣшка тъкмо въ спорния въпросъ за ония лица, които образуватъ комитета. П. Кисимовъ криво разбралъ или криво прѣпечатилъ „Свещената коалиция". Тази грѣшка хвърля особна свѣтлина и върху спора, за това и ние ще спремъ върху нея.

За да изложимъ грѣшката на Кисимова, трѣбва да направимъ нѣкои повторения, които сѫ неизбѣжни. Въ самия текстъ на „Koaiitiune Sacra,"[3]) при внимателно разглеждане, личи, че сѫ написани съ черно чисто мастило имената на четири лица, които съставляватъ и комитета. Тѣзи лица сѫ, както слѣдва: Димитръ Диамандиевъ, Хараламби Саровъ, Атанасъ Андреевъ и Ив. Касабовъ, които и ние дадохме по-рано. Тъй като въпросниятъ документъ е официаленъ актъ — или трѣбвало е да стане такъвъ — то имената сѫ писани цѣли: собственото и фамилното — както бива въ всички подобни книжа.[4])

---

1) Бълг. Сбирка г. VIII стр. 121.

2) Бълг. Сбирка г. III, прѣзъ нѣколко броя.

3) Папка № 472 въ Нар. библиотека.

4) Se formezà comitet secret Bulgar si Roman cu conditiunile urmatore: 1 Personele: Dimitrie Diamandi, Haralambie Sarof, Atanase Andreeff si Jon Gasaboff constitue comitetul Bulgar centrale din Bucuresci, care va avea relatiune directe cu comitetul Roman, care est representat de D-ü C. Ciocârlan, Gr. Serurie si E. Carada.

Въ напечатаната „Свещенна коалиция“ на Кисимова четемъ обаче слѣднитѣ лица: Димитръ Диамандиевъ, Хараламби, Грудовъ, Аженовъ, Ат. Андреевъ и Ив. Касабовъ. Кисимовъ разкжсалъ името на Хараламби Саровъ, като онищожилъ фамилията, а запазилъ само собственото име, и на мѣсто фамилното име Саровъ, прибавилъ двѣ имена: Грудовъ и Адженовъ.[1])

Ето приблизително какъ е станало това, или какъ е могло да стане.

Самиятъ ржкописъ на документа е поправенъ. Поправката е по-сетнѣшна, което личи отъ двѣ нѣща: 1) че е писана съ чужда ржка и 2) съ друго мастило, което е синкаво, нечисто, докато цѣлиятъ документъ, както казахме, е билъ писанъ съ чисто черно мастило. Прибавено е обаче само едно име: Грудовъ. Прибавительтъ вмъкналъ това име на праздното поле, което остава на края на реда слѣдъ Haralambie.

Този поправитель трѣбва да е самъ Грудовъ. Той държалъ книжата въ ржцѣтѣ си, той ни ги е и завѣщалъ; другъ не е могълъ да разполага съ тѣхъ. Другъ не ще да е ималъ и интересъ да чопли надъ тоя невиненъ документъ, само за да втикне въ него чуждо име. Втикналъ го е самъ Грудовъ отъ славолюбие. За да има поправката му смисъль, той турилъ слѣдъ Haralambie една запетая, която си добрѣ личи, като е съ синкаво мастило, а за да не стои и слѣдното име Saroff ясно и да издава, че принадлежи къмъ Haralambie, т. е. да не издава придатъка, зачеркналъ Saroff така, че не се чете вече нищо ясно или повече прилича на Ienof — Женовъ, което Кисимовъ ще да е разчелъ Аженовъ.

Най-близката причина, за да се увлѣче самъ Кисимовъ въ тази грѣшка, може лесно да се разбере. Кисимовъ е знаялъ, че Аженовъ се броеше за едно отъ най-близкитѣ лица на комитета. Той се числи, като неговъ членъ, и въ писмото на Ат. Андреевъ. Като е тъй, Кисимовъ не можеше да изхвърли името му, а сега вписалъ го нарочно, или прочелъ го е неволно. Прочее, Кисимовъ, прѣко или косвено, сжщо се е

---

1 Българска сбирка г. III, 976.

постаралъ, чрѣзъ „Свѣщената коалиция“, да възкръси вѣрната и точна листа на стария комитетъ, и то пакъ, разбира се, споредъ Ат. Андреевъ.

Ив. Касабовъ пакъ, отъ своя страна, не е знаялъ за архивата на Грудова, не е знаялъ и за тайнитѣ основания на Кисимова върху „Koalitiune sacra“, и като обявява тримата подписавши извѣстното писмо за невѣжи, гласи и той по своему цѣлия съставъ на комитета, като повтаря всичкитѣ поменати лица, безъ Грудова. А това, разбира се, пакъ не отговаря на истината, защото тия лица сѫ повече, отколкото е означено въ „Coalitiune sacra“.

И тъй: ние трѣбва да приемемъ, че четиритѣ лица, означени въ „Coalitiune sacra“, съставляватъ и самото настоятелство на комитета, както се казва и тамъ. Къмъ тѣсния комитески крѫгъ обаче принадлежали, като основатели, и други лица, и тѣ трѣбва да бѫдатъ именно ония, които означихме, че сѫ присѫтствували въ учрѣдителното събрание. А колкото до Грудовъ, К. Цанковъ и П. Кисимовъ, тѣ се присъединяватъ къмъ комитета, кой по-напрѣдъ, кой по-послѣ, но, въ всѣкой случай, малко по-късно. Това е, прочее, всичко, което може, споредъ даннитѣ, що имаме на рѫка, да се каже за ония лица, които образуватъ, въ началото на 1866 г., Тайния Централенъ Български комитетъ въ Букурещъ.

IV.

Съдържанието и духътъ на „Coalitiune Sacra“. Прѣимуществено ромѫнскиятъ й характеръ. Фиктивни изгоди на българска страна. Сѫщинската историческа роля на коалицията.

Сега, нека проучимъ по отблизо духа на „Свещената коалиция“, за да сѫдимъ по-точно и за самиятъ характеръ на Ц. Т. Комитетъ—въ първоначалния му видъ. Разбира се, като земемъ прѣдъ видъ, че отъ четиритѣ лица, които образуватъ настоятелството на комитета, двама сѫ на влашка служба, а другитѣ двама, Ат. Андреевъ и Ив. Касабовъ, не прѣдставляватъ отъ себе си нищо друго, освѣнъ хора начинающи за дѣлото, може лесно да се заключи, че българскиятъ таенъ комитетъ, — поне въ началото на своето сѫщест-

вуване — се намира досущъ въ ръцѣтѣ на ромънитѣ. И наистина, „Coalitiune Sacra“ съдържа въ своята ядка само туй, що на свое врѣме е било необходимо за ромънитѣ.

Цѣлиятъ текстъ на „Свещената коалиция“ съдържа всичко седемь точки, въ които сѫ изложени взаимнитѣ задължения на ромъни и българи едни къмъ други. Точкитѣ I, II и III установяватъ конституирането на Централния български комитетъ въ Букурещъ, който ще има прями сношения съ Ромънския комитетъ („отъ сѫщото естество“). Комитетътъ въ Букурещъ ще има свои двама централни „сокурсални“ клоневе, единиятъ въ Бѣлградъ, а другиятъ въ България. Слѣдующитѣ IV и V точки уговарятъ цѣлитѣ на комитета и най-накрай, въ точки VI и VII, четеме за комитетскитѣ срѣдства.

Далечната переспектива на комитета е да подготви общо възстание и, задружно съ Ромъния, Сърбия, Черна-Гора, Херцеговина, Епиръ и Албания, които съ общи сили ще се заловатъ за оръжие, да извоюва „автономни и независими права“ за България.

Сѫщинската, обаче, близка цѣль на комитета е изложена въ пунктъ V на коалицията, въ видъ на шесть отдѣлни подточки. Въ тѣзи подточки се заключава и всичко онуй, което е трѣбвало на ромънитѣ. Комитетътъ ще пропагандира възстание, ще праща чети, „въ горитѣ на балкана“, (тия чети „ще държатъ неприятелскитѣ сили и гарнизони въ постоянно безпокойство“!) ще апелира „на патриотизма на българитѣ, за да спомагатъ съ имота и живота си на дѣлото“. Колкото се отнася до подробнитѣ начини за дѣйствие, то тѣ могатъ различно да бѫдатъ приспособени къмъ обстоятелствата, *но винаги съ знанието на централния ромънски комитетъ.* —„Detaliurile modului de actiune pot fi multiplicate si asimilate cu circumstantele, dar tot de una prin stirea comitetului central Ruman“ — което е се едно, че българскиятъ комитетъ може да върши всичко, но само съобразно желанията на влашкия комитетъ. Най-послѣ, касата на събранитѣ срѣдства се държи пакъ отъ двата комитета или, по-добрѣ, събранитѣ български пари служатъ еднакво на свои, както и на ромънски цѣли.

Срѣщу всички тѣзи жертви, българскитѣ патриоти си уговорватъ изгодитѣ на двѣтѣ послѣдни точки VI и VII — изгоди, въ сѫщность, фиктивни.

Именно, додѣто българскиятъ комитетъ не заякне въ срѣдства, ромѫнитѣ се задължаватъ да му доставятъ „всички необходимости, като пари, орѫжие военни припаси, обмундироване и всѣка друга помощь, било материална, било морална“ и, най-послѣ, ако Ромѫния, по нѣкакъвъ начинъ, се измъкне отъ затруднението, въ което се е намирала тогава, и стане самостоятелна държава, централниятъ ромѫнски комитетъ се задължава и тогазъ да изпълни обѣщенията за пари, орѫжие и разни помощи. (Точка VII). .

Но тъй като ромѫнскиятъ комитетъ, когато само би му скимнало, можеше да не даде обѣщанитѣ пари и муниции, а щомъ Ромѫния стане самостоятелна, т. е. комитетътъ постигне крайната си цѣль, можеше съвършено да спре и своето сѫществуване, съ други думи, да не се гриже вечъ и за своитѣ задължения, то фиктивностьта на въпроснитѣ точки VI и VII е повече отъ очевидна.

Се́ пакъ едно нѣщо обаче е важно въ цѣлата „Свещена коалиция“ — едно едничко нѣщо, което опрѣдѣля и нейната историческа роля. Съ „Coalitune Sacra“ комитета не само инаугира своето раждане, своето име и своето сѫщество, но още туря основния камъкъ на своя бѫдащъ независимъ животъ — подъ сѫщи или другъ видъ, както самъ заблагоразсѫди. Тая знаменателна клауза се заключава пакъ въ точка VII. А то е, че задължението на ромѫнския централенъ комитетъ, какво и слѣдъ като Ромѫния стане свободна, той пакъ ще отговаря на задълженията си — съ това задължение мълкомъ се установява, че българскиятъ комитетъ ще сѫществува и тогазъ, когато ромѫнскиятъ не ще вече да го има на свѣтъ.

V.

Практическата дѣйность на комитета. Прѣломъ въ политиката. Въцаряването на Кароль I въ Ромѫния. Неопрѣдѣленото положение на комитета. Начало на самостоятелното му сѫществуване. Реконституирането на комитета. Новиятъ уставъ. Съдържание и духъ. Карбонарски елементи. Летаргия на комитета прѣзъ есеньта 1866.

Щомъ коалацията била подписана и комитетътъ съставенъ, практическата дѣятелность — вербуване въорѫжени ратници — нѣщо, за което ромѫнитѣ най-много настоявали — почнала се веднага. Ив. Касабовъ билъ натоваренъ да състави тайни секции въ Букурещъ, състоящи отъ по 10 души съзаклетници. Списъка на тѣзи секции имаме запазенъ въ архивата на комитета. Тази архива, както се спомена и по-напрѣдъ, е прѣдадена по-късно отъ Ив. Касабовъ на Грудова[1]) и почти цѣла биде обнародвана отъ Кисимова, заедно съ списъка[2]). Едноврѣменно пристѫпили да образуватъ сокурсални комитети въ всички ромѫнски градове, дѣто имаше българи.

Влашкиятъ комитетъ отпусналъ до 700 минца помощь на българския.

Но тази трѣскава на видъ дѣятелность, тъй характерна отъ самото начало, никакъ не трае дълго — нѣщо, което всѣкой трѣбваше да прѣдвиди. Скоро на политическия небосклонъ духватъ миролюбиви вѣтрове. А щомъ влашкитѣ патриоти се видѣли въ безопасность, нѣма защо вече да мислятъ за българския комитетъ. Самъ тоя въ скоро врѣме бива обхванатъ отъ дълбока дрѣмка.

На 10 Май Кароль I, хохенцолернски принцъ, бива избранъ за господарь на съединенитѣ княжества и скоро стѫпи на овдовѣлия ромѫнски прѣстолъ. Русия, Австрия и Турция, слѣдъ недълги колебания, принудиха се да припознаятъ новия владѣтель. Но съ това кризата се вече свършваше и настѫпи нова епоха. Комитетитѣ, необходими до тогасъ, ставаха сега не само излишни, а дори и врѣдни: тѣхното сѫществуване заплашваше да смути отношенията на Влашко съ окол-

1) Писмото на Касабовъ, съ което тѣзи книжа сѫ прѣпратени отъ Плоещъ до комитета въ Букурещъ, носи дата 26 февруарий 1867 (сравни „Бълг. Сбирка“ год. III, стр. 977).

2) Сравни пакъ тамъ, стр. 978 и 979.

нитѣ господарства. Влашкиятъ комитетъ се провъзгласи за разтуренъ. Сжщото трѣбаше да стане и съ българския. Прочее, първиятъ министръ на Ромжния, Братияно, повикалъ единъ прѣкрасенъ день Касабова при себе си и, подъ нескриваемия мотивъ, че врѣмената вече били други, заповѣдалъ на българскитѣ патриоти просто и чисто да суспендидиратъ комитета.

Разбира се, че всичко туй, както и да се разкаже, има една и сжща смисъль. „Ромжнитѣ си оплетоха кошника, пише Ат. Андреевъ, и зарѣзаха по нататъкъ всѣко сношение съ насъ[1])

За тази горчива поука не е трѣбвало, въ сжщность, да се чака пълното развитие на събитията. Но когато тѣзи събития я донесли, работата сама по себе си е ставала още по-ясна. Неопитнитѣ български дѣятели, ангажирани тъй безъ огледъ отъ едно чуждо правителство, ставаха сега жертва на угризенията на една покрусена амбиция. Прѣдъ тѣхъ стоеше дилемата: или комитетътъ съвършено да се разтури, което щѣше да покрие тѣзи патриоти съ срама на безславието, или да продължи сжществуването си, — то се знай, самостоятелно, безъ никакви връзки съ властитѣ — една задача, отговаряща за по-други и по-високи интелектуални сили, за които нашитѣ патриоти сега трѣбаше да си правятъ болезнената илюзия, че имъ сж присжщи.

И се пакъ, за щастие, тѣ рѣшаватъ да се продължи сжществуването на комитета като самостоятелно дѣло.

„Настана врѣме, повѣствува Ат. Андреевъ, да помислимъ сами за себе си, и въ едно наше събрание рѣшихме да продължимъ започнатото си дѣло и, на пръвъ планъ, да се опитаме за съставянето на комитетски клонове въ нѣкои по главни градове въ България".[2])

Самъ Ат. Андреевъ, лѣтото 1866, отишълъ да основе комитетъ въ Търново. Саровъ заминалъ за Шуменъ. Отъ разни страни изъ България, хора, които чули за сжществуването на комитетъ въ Букурещъ, идѣли да се увѣрятъ съ

1) „Миналото" 210. Сравни сжщо Кисимовъ, Ibid 204, или „Българска Сбирка" год. VIII стр. 4 и год. III стр. 976.
2) „Миналото", стр. 211.

очитѣ си, да се запознаятъ съ комитетскитѣ водители, бивали кръщавани въ дѣлото, заклевали ги, и тѣзи новоспечелени ратници връщали се послѣ въ своя градъ, като прѣдставители и агенти на комитета. Въ Гюргево, Браила, Плоещъ и много други мѣста въ Ромѫния, комитетътъ успѣлъ да създаде сокурсални гнѣзда и кореспондиралъ съ тѣхъ. Всички тѣзи второстепенни клонове, освѣнъ моралната подкрѣпа въ идеята, имали още и туй значение, че съ материални срѣдства подръжали централния комитетъ и давали съ туй жизнена мощь на цѣлото начинание.

Този видъ дѣятелность — разширение на комитетската мрѣжа — била е, безъ друго, първа стѫпка въ самостоятелното сѫществуване на комитета. Кисимовъ поставя това начало малко по-късно. „Дѣятелностьта на тайния български комитетъ, казва той, — самостоятелната му дѣятелность — се почна: 1) съ распръсването между българи и чужденци брошурата „България прѣдъ Европа“, печатана прѣзъ декември 1866 г. и 2) съ издаване Мемоара къмъ Султана прѣзъ февруарий 1867“.[1]) Съ туй Кисимовъ е искалъ, навѣрно, да означи по-знаменителнитѣ дѣла отъ периода на самостоятелното сѫществуване на комитета, а не момента, когато сѫщиятъ периодъ почва.

Едноврѣменно съ грижитѣ за нови клонове, комитета изработилъ своя уставъ — реконституиралъ се, турилъ въ редъ своитѣ вѫтрѣшни дѣла. Всичко туй сѫ били приготовления за плодотворенъ по-нататъшенъ животъ. Уставътъ е нареченъ „Основно законоположение на народнитѣ тайни комитети“. Текстътъ отъ него се намира между книжата на комитета, а обнародванъ е първоначално въ единъ отъ първитѣ броеве на „Народность“ 1867, а напослѣдъкъ пакъ и отъ Кисимовъ, редомъ съ всички документи отъ архивата на Грудова.[2])

Въ настоящия си видъ, уставътъ съдържа, навѣрно, и по-късни допълнения, когато и границитѣ на комитетската агитация се разширили. Въ гл. 8 е казано, напр., че Цен-

---

1) „Българ. Сбирка,“ 1901, стр. 43, писмо на Кисимовъ, К. Цанковъ и Хр. х. Николовъ, къмъ Ив. Касабовъ.

2) „Бълг. Сбирка,“ г. III, стр. 980.

тралниятъ Бълг. Комитетъ се съобщава непосрѣдствено съ главнитѣ български комитети отъ България, Ромѫния, Сърбия и Русия — когато въ началнитѣ домогвания на комитета Русия не се споменува. Цѣлиятъ уставъ съдържа 13 члена, въ които сѫ изложени не само цѣлитѣ и задълженията на централния, но ония и на второстепеннитѣ комитети. Намекнати сѫ даже и нѣкои вѫтрѣшни таинствени уредби. Казано е напр., че виновнитѣ ще се сѫдятъ „отъ секретния трибуналъ и наказанието ще се извърши отъ членоветѣ на съзаклетието чрѣзъ жребие". Ат. Андреевъ, между другото, разказва, че и приемането на нови съзаклетници е ставало чрѣзъ специално избирани съ жребие лица, които въ момента на клетвата забулвали се въ страховити черни мантии, „отъ върха на главата, че дори до земята, съ рѫкави и само двѣ дупки за очитѣ и по една за носа и устата"[1]) Тѣзи вѫтрѣшни наредби на комитета сѫ били земени отчасти отъ Влашкия комитетъ, който е билъ твърдѣ секретенъ, а се дължали сѫщо и на устава на италиянскитѣ карбонари, който, споредъ свидѣтелството на г. Ив. Касабовъ, не билъ неизвѣстенъ за членоветѣ на комитета. За специална тричленна комисия, която да приеме новопристигналъ поклонникъ, се говори и въ писмото на комитета подъ № 5.[2])

Подробниятъ етюдъ на дѣянията на комитета, както и на вѫтрѣшнитѣ негови особености, не влиза въ рамкитѣ на тази книга. Нашата задача е да отбѣлѣжимъ главнитѣ етапи въ развитието на революционната организация — нѣщо неизбѣжно, за да се разбира както трѣбва по-нататъшния развой на събитията.[3])

Най-интересното, може би, въ устава на комитета е цѣльта на комитетската организация, изложена въ чл. 2. „Цѣльта на съзаклетнитѣ български комитети — е казано тамъ — сѫ освобождението на отечеството съ кой да е на-

---

1) „Миналото", стр. 212.

2) „Бълг. Сбирка," г. III, стр. 981.

3) Въ нашата книжнина липсва. за жалостъ, едно пълно изслѣдване на интересния дѣцениумъ отъ комитетска дѣятелность отъ 1866 до 1876, който си е единственъ въ нашата история. Тъй кѫса, сама по себе, но инакъ тъй знаменителна и съ велики дѣла, тъзи епоха, чака още своя майсторъ, за да ни даде едно велико произведение.

чинъ и срѣдство, т. е. чрѣзъ възстановление на Българското царство самостоятелно; чрѣзъ възстановление на Българското царство самостоятелно подъ зависимость отъ Портата; или чрѣзъ конфедерация съ съседнитѣ държави". Въ „Свещената коалиция" сѫщо се говори за конфедерация, но за зависимость отъ Портата не се споменува. Отъ друга страна, тукъ нѣма нито думица промълвена за възстание, когато въ точка IV на „Свещенната коалиция" остро е изтъкнато, че „цѣльта на комитетитѣ ще бѫде, да приготвятъ духоветѣ за едно общо възстание".

Изобщо, комитетътъ като влиза въ независимъ пѫть, остава и въ неопрѣдѣлено положение, съ неопрѣдѣлени цѣли.

Ромѫнското правителство енергично притискало да изчезнатъ всички признаци отъ комитетски животъ. Турция била твърдѣ подозрителна. Агитацията въ Търново, Шуменъ и другадѣ не хванала коренъ. Есеньта 1866 Ив. Касабовъ, секретарь на комитета, напустналъ Букурещъ. Той билъ дотолкова убѣденъ, че комитетътъ, притисканъ отъ всѣкѫдѣ, трѣбва, макаръ врѣменно, да свие своето знаме, щото отнесълъ съ себе си и комитеската архива въ Плоещъ, дѣто се условилъ за учитель. Като вземемъ прѣдвидъ, че тази архива била повърната едвамъ прѣзъ февруарий 1867, което означихме и на друго мѣсто, то явно е, че комитетътъ остава нѣкое врѣме въ летаргия.[1])

VI.

Подновление на комитета Публицистически похвати. „България прѣдъ Европа" отъ П. Кисимовъ. Безсилието на цѣлото прѣдприятие. „Мемоарътъ". Послѣдствия. Делегати отъ вънъ.

Между това, въ Плоещъ живѣлъ П. Кисимовъ, емигрантъ още отъ 1862 година изъ Търново. Той се занимавалъ съ търговия, но билъ приготвилъ и една брошура съ политически тенденции. Той показалъ на Ив. Касабовъ готовия си рѫкописъ. Тоя го посъвѣтвалъ да отнесе своя рѫкописъ на комитета въ Букурещъ, като смѫтно прѣдполагалъ, че коми-

---

1) Сравни писмото на Ив. Касабовъ отъ 26 февруарий, „Българска сбирка, г. III, 978.

тетътъ може да се залови и за литературна пропаганда. Така и станало. Комитетътъ, който намиралъ за изгодно да разгласи по какъвто и да билъ начинъ своето сѫществуване и да се направи извѣстенъ по свѣта, приелъ да издаде чуждия готовъ трудъ подъ свое име. За по-голѣмъ ефектъ, книгата, подъ заглавие „La Bulgarie dewant l' Europe“ — „България прѣдъ Европа“, излѣзла — сѐ съ иждивлението на комитета, едноврѣмено на български и на френски.

Издаването на тази брошура образува имено онуй важно дѣло, което Кисимовъ нарича „първа рѣшителна стѫпка отъ самостоятелния вървежъ на комитета“. Разбира се, тази стѫпка, ако не и първа, все пакъ би била рѣшителна, ако прѣдметната брошура поне излизаше изъ самата срѣда на комитета. Обаче, написана, както е, отъ частно лице, което не се рѫководило освѣнъ отъ своето собствено вдъхновение, „България прѣдъ Европа“ не съдържа нито единъ редъ, който да е продиктуванъ отъ вѫтрѣшното развитие на комитетскитѣ идеи. Цѣлата брошура, въ сѫщность, съдържа двадесеть страници. Тамъ, въ тия осѫдно родени редове, нещастното положение на поробенитѣ въ Турско народи се описва въ свързка съ неискренностьта на Високата Порта, която при всѣко въздѣйствие отъ вънъ успѣвала да приспи вниманието на великитѣ сили, като охотно давала сѐ по-нови реформи — разни хатишерифи и хатихумаюни, едно слѣдъ друго, безъ, разбира се, да приложи нѣкоги по-старитѣ. На особно се очъртава развращающия похватъ на Митхатъ Пашовитѣ реформи, отъ които и самъ авторътъ бѣше изпатилъ. Накрай, като изчислява редъ въстания, дигани отъ страна на българитѣ — възстания, които сѫ имъ дали право да разчитатъ, редомъ съ гърци, черногорци, и сърби, за освобождение, брошурата апелира къмъ милосърдието на Европейскитѣ сили, да се застѫпятъ за този поробенъ народъ и да го спасятъ още докато е врѣме, додѣто и самъ той още не е цѣль смъкнатъ въ пропастьта на разврата, не е унищоженъ, или не е се хвърлилъ въ обятията на ислямския варваризмъ.

Човѣкъ би помислилъ, че комитетътъ се залавя за туй дребно издание, само защото не е да не види безнадеж-

ностьта на положеннето си: давящиятъ се и за сламчица ще се улови.

Но работата не спира само тукъ. Прѣзъ февруарий 1867 — едвамъ два мѣсеца по-подиръ—комитетътъ пристжпя къмъ ново издание — сега вече по-фантасно и по-своебразно: то е прочутиятъ мемоаръ къмъ Султана. Мемоарътъ е послание, нахвърлено върху голямъ листь хартия, прѣгънатъ посрѣдъ, като вѣстникъ. Четиритѣ широки страници сж пълни съ афоризми и благи напомняния къмъ Султана за горката участь на българския народъ, който, най-послѣ, би могълъ и да възнегодува. . . Апелира се не вече къмъ Европа, но къмъ милосърдието на великия владѣтель на Османския миръ: той трѣба да се изпълни съ благи желания за бѣднитѣ българи и да имъ даде независимо царство. Защото, най-послѣ, и тѣхнитѣ сърдца сж пълни съ благопожелания за него. Халтавостьта въ подобни чувства къмъ жилавия азиатски завоеватель, Алеко Константиновъ усмѣ за по-късни врѣмена съ единъ фейлетонъ, който свършва звучно: „Ехъ, да ще Султана да освободи Македония!“

Пантели Кисимовъ.

Мемоарътъ е единъ политически фарсъ. Той е дотъкмяванъ отъ цѣлия комитетъ,[1]) френския му текстъ работилъ M-r Marcilliak, редакторъ на „Voix de la Romanie“, а самъ е първоначално плодъ на фантазията на сжщия П. Кисимовъ — авторъ на „La Bulgarie devant l' Europe“. Една вѣрна българска глава, толкова па-

1) „Миналото“ ет.оди. стр. 28.

триотична, колкото и тѣсна; единъ Богоровъ на ранния политически хоризонтъ.[1])

На България трѣбва да се даде конституционно и „народно“ управление, а българскитѣ провинции да се отдѣлятъ подъ име Българско Царство. Негово Имп. Величество Султанътъ трѣбва да идва винаги да се вѣнчава като царь на българитѣ въ една отъ старитѣ столици на българското царство. Трѣбва народно прѣдставителство, съставено отъ едно опрѣдѣлено число членове, които да прѣдставляватъ всичкитѣ български населения, и да се избиратъ отъ народа по вишегласие, споредъ особенъ единъ избирателенъ законъ „безъ най-малкото намѣсване отъ страна на правителството!“

Българската църква да се възстанови и да има единъ патриархъ българинъ, който да се избира отъ Народното Събрание. Като се припознае и потвърди, по тоя начинъ, политическата и религиозна самостоятелность на българския народъ, ще се уягчи и прѣстола на Н. И. Величество... Ще се види тогава, „че Отоманската империя не е лешъ, който на *нѣкой си* имъ е много присърдце да го заровятъ, но че тъзи Империя е едно силно цѣло, и че тя си е намѣрила подкрѣпление въ сѫщитѣ свои поданици. Дипломацията ще се смае, като види единъ исполинъ на мѣстото, гдѣто била привикнала да гледа едно слабо тѣло!“ и пр. — Това сѫ испанскитѣ кули на „Мемора.“

Колкото и да сѫ наивни тия словоизлияния, тѣ постигнаха обаче положителенъ резултатъ. Единъ мемоаръ до Султана! И то — отъ таенъ комитетъ, отъ Български Таенъ Комитетъ! Туй бѣше ново, такова нѣщо не бѣше се чувало още. Вѣстницитѣ, жадни винаги за новини, обаждатъ се отъ всички краища; газетари и кореспонденти разкритикуватъ новото чудо; въ единъ мигъ за комитета знаятъ и тѣзи, които не бѣха още чували за него, той се прочува изеднажъ!

Още въ началото на пролѣтьта 1867, Н. В. Рашеевъ и Н. М. Тошковъ отъ Одеса, а по-послѣ и Кесяковъ отъ Пе-

---

1) Той е ималъ живо желание да повтори своя фарсъ. Малко по-късно, въ писмото си до Касабова, пита наивно: „дали сѫ добри обстоятелствата отсрѣща (въ България), за да се повтори мемоара — да съчини още единъ мемоаръ!“ (Българска Сбирка, г. III 992)

тербургъ, пристигатъ въ Ромънската столица, за да се запознаятъ по-отблизо съ комитетскитѣ работи.[1]) Тѣ обѣщали и парична помощь. Скоро следъ тѣхното заминаване, отъ Одеса били получени 200 минца — около 2000 лева — които сж не малко насърдчение.

VII.

„Народность", органъ на комитета Публикуването на устава. Начало на разлагането на комитета. Верига отъ противорѣчия. Моралнитѣ достоинства на цѣлото дѣло. Послѣднитѣ дни на „Народность" и смъртьта на комитета. Историческото му значение. Начало на епохата.

Въвлеченъ еднажъ въ пжтя на печатни подвизи, комитетътъ не желае и не може вече да се въздържи и да не върви по-нататъкъ. Сега идва редъ за специаленъ комитетски органъ. Дума за туй станало, още когато Рашеевъ и Тошковъ били въ Букурещъ. Дори пратената сума отъ Одеса била специално уговорена да е за вѣстника. А слѣдъ като вече се получила и сумата, оставало да се пристжпи и къмъ работа. И наистина, не се минава много, и комитетскиятъ органъ, който бѣше нареченъ „Народность," захваща да излиза. Първиятъ му брой се появи на свѣта на 25 Октомврий 1867.[2])

Тъй като този вѣстникъ, и тъй достатъчно нещастенъ самъ по себе, е послѣдно дѣло и въ живота на комитета, заслужава да хвърлимъ единъ погледъ върху него, както въобще и върху цѣлия ходъ на комитетската дѣйность.

Почти очевидно е, че съ всѣко свое ново печатно дѣло комитетътъ нахълтва се по-дълбоко въ пропастьта на противорѣчията, като върши непоправимъ грѣхъ противъ своето собствено сжществоване. И наистина, печатното апелиране къмъ кого и да било, особно къмъ обществото, и „таенъ" комитетъ сж двѣ нѣща, които не вървятъ заедно: печатътъ е публично, явно дѣло.

Въ сжщность, обаче, и цѣлиятъ животъ на комитета е верига само отъ противорѣчия. Най-първо, както видѣхме, комитетътъ почва своята дѣятелность почти като клонъ отъ

1) П. Кисимовъ „Исторически работи" часть II, стр. 50.

2) Погрѣшно бѣлѣжи Заимовъ, 2 октомврий, в. „Етюди", стр. 19.

влашкия революционенъ комитетъ[1]), слѣдователно, той е таенъ и революционенъ въ своитѣ дѣйствия. Останалъ, обаче, на самостоятелна нога, той дига знамето на дуализма съ Турция—нѣщо съвсѣмъ нереволюционно. Сжщеврѣменно, въ устава си комитета запазва тайнственни наредби на карбонаритѣ — бихме казали, че се кичи съ тѣхъ — додѣто самъ пакъ не върши нищо тайно. Писмата му носятъ мото, както и първия членъ на неговия уставъ гласи: „Съвършено мълчание, дѣятелность и самоотвържение,“ а дѣлата му сж публични. Право бѣлѣжи критикътъ и повѣствователь на възстанническитѣ работи, г. Ст. Заимовъ: „Комитетътъ на дуалиститѣ, казва той, не е ималъ характеръ на тайно съзаклетническо дружество“ (както самъ се нарича!): заседанията му, рѣшенията му, дѣйцитѣ му били извѣстни всѣкиму, който се е интересувалъ да знае хода на дѣлата му.“[2])

Въ дѣйствителность, обаче, този роякъ отъ противорѣчия не е тъй простъ и ясенъ въ своето естество, както може да се помисли; напротивъ, той прѣдставлява интересенъ психологически моментъ.

Словоохотливостьта на комитета, да разкрие по-скоро прѣдъ свѣта всички свои тайни, тази осждителна словоохотливость ние видимъ и по-късно да се срѣща въ най-релефенъ видъ въ живота на знаменити наши революционери. Паднали еднажъ въ безсилие, тѣ се считатъ за унижени, ако умратъ, прѣди свѣта да е чулъ за тѣхнитѣ замамчиви патриотически мечти, за които съ клетва нѣкоги сж приели, тайно да се принесатъ въ жертва. Въ послѣдния моментъ, обаче, на живота си, тѣ разкриватъ на смъртния врагъ на светото дѣло всички свои планове и дѣла, всичката мрѣжа на тайната организация, на която сж служили, откриватъ дори и своитѣ вѣрни другари и ставатъ прѣдатели само отъ славолюбие: разсипватъ публично онова, що съ тайна клетва сж градили, само за да покажатъ, че не умиратъ марцина, а сж жертва на велики планове. Така отиватъ на бѣсилка Димитръ Общи и Дюстабановъ — мжченици и патриоти на

1) Ср. „Българска сбирка“ г. VIII стр. 44, писмо на Касимовъ, К. Цанковъ и Хр. х. Николовъ.
2) Ср. „Етюди“ стр., 28.

дѣло, ала суетни честолюбци и плитки хора въ дъното на душата си.

По сжщия начинъ комитетътъ завършва дългия керванъ на своитѣ противорѣчия и безумни похвати. А въ сжщность, прѣзъ всичкия си жалъкъ животъ, той изплаща грѣховетѣ на своето безсмислено изникване. Така, съ онези публикувания на брошури и мемоаръ — нѣщо, което го прѣвърна въ издателска кантора, а така и съ онова, което най-послѣ извърши, и което бѣше най-важно. Въ 11 брой на „Народность", имено, обнародвани сж: 1) тайната клетва и 2) цѣлото „Законоположение" — цѣлиятъ уставъ на комитета, въ който между друго, се говори, както знаемъ, и за „секретния трибуналъ"! Това е било, разбира се, единъ видъ завѣщание: послѣдно и тленно пожелание на жалкитѣ тия обществени дѣйци, които се погрижили, потомството да не забрави за тѣхъ.

Скандалътъ е непоправимъ, и фалитътъ явенъ. Сега вече, слѣдъ публикуването, мнозина виждатъ ясно гжстия трънакъ, въ който се задръстила тежката комитетска кола, чувствуватъ абсурдностьта на положението въ всичката му сила. Касабовъ говори въ споменитѣ си, че, слѣдъ 11 брой на в. „Народность", той вече не искалъ нито да чуе за комитетъ, макаръ че тоя, въ дѣйствителность, нѣмаше го и така на тоя свѣтъ.

Слаби и непосветени въ социално-политическитѣ борби хора, хитро помамени за чуждо орждие, въобразяватъ си наивно за единъ мигъ, че сж водители и агенти на едно общество, на цѣлъ единъ поробенъ народъ — импровизиратъ въ своето болно за слава и честь въображение цѣла една мрѣжа отъ паяжина — сѐ велики народни планове и, разбира се, свършватъ не по-добрѣ отъ това, както сж и безсмислено почнали.

Самиятъ комитетски органъ, вѣстникъ „Народность" — епилогътъ на комитета, надгробната му дъска — не бѣше поставенъ, и самъ по себе — като вѣстникъ — на добри основи и трѣбваше пакъ и той скоро да загине. То се знае, тия частни обстоятелства само ускоряватъ злото, безъ да го причинятъ. Отъ началото за редакторъ на вѣстника турили

Богорова — единъ човѣкъ тъй много извѣстенъ по-послѣ съ своитѣ филологически ексцентричности. Естествено е, че той не можеше дълго да остане на своето мѣсто.

Въ брой 10, отъ 16 декемврий, въ специална статия „Чорбаджии", той напада—впрочемъ и не абсолютно безъ право—Гюмюшъ-гердана отъ Пловдивъ, Карагьозоглу отъ Търново и други, като турски агенти и мѫчители на българитѣ. Въ сѫщия брой, съ специално антрефиле, критикува прошението на българскитѣ прѣдставители въ Цариградъ по черковния въпросъ до Портата, като рѣже кѫсо, че Търновскиятъ Патриархъ не билъ свалeнъ отъ гърцитѣ, но избѣгалъ самичъкъ, че въ Охридъ никоги нѣмало български Патриархъ, а Ипекския патриархъ билъ сърбинъ. По поводъ на това — затуй, че нападалъ „добрѣ извѣстни по своята честность лица," и още, че не билъ чувствителенъ патриотъ — настоятелството на вѣстника — самиятъ комитетъ — съ „важно извѣстие", помѣстено въ брой 11, отстранява го отъ редакцията. Отъ 11 брой вѣстникътъ прѣминава въ рѫцѣтѣ на Ив. Грудовъ. Този обаче скоро се опиталъ съвършено да обсеби изданието. Двадесетиятъ брой на вѣстника излиза тъкмо срѣдъ разгара на отново пламналитѣ разпри.[1]) Грудовъ отказалъ да даде кому и да било смѣтка за вѣстника и отнесълъ списъка на абонатитѣ.[2]) При всички мѫчнотии обаче, отъ този 20 брой вѣстника поелъ Ив. Касабовъ, на свои срѣдства и, както трѣбва да се разбира, на своя глава. Комитетътъ не разполагалъ съ срѣдства, не могалъ да разполага съ своя вѣстникъ и самъ вече не разполагалъ съ себе си.

Отъ тази дата, отъ датата на 20 брой на в. „Народность", 3 Мартъ 1868, може да се приеме смѣло, че тайниятъ Български Централенъ Комитетъ въ Букурещъ фактически огасва.

Но Ив. Касабовъ продължава „Народность", макаръ и произволно, пакъ въ името на комитета. Той приключва съ 44 брой отъ 13 ноемврий 1868 год. първата година на „На-

---

1) В. писмото на Кисимовъ до Ив. Касабовъ отъ 3 мартъ 1868, „Б. Сбирка", г. VII, стр. 987.

2) Сравни пакъ тамъ; сѫщо писмото на Ив. Касабовъ до Рашеевъ, не публикувано отъ Кисимовъ, но съдържаще се въ папка № 472.

родность“ и втората годишнина почва на 24 сжщи мѣсецъ. Вѣстникътъ обаче не може да просжществува до края на новото годишно течение. Той спира съ появяванието на „Отечество“, прѣзъ юлий 1869. Въ Народната библиотека ние го притежаваме само до № 31 отъ 24 юлий: повече той не ще и да е излизалъ.[1])

Така че съ огасването на „Народность“, прѣзъ юлий 1869, огасва и послѣдната лжча отъ живота на първия Бълг. Таенъ Централенъ Комитетъ въ Букурещъ.

Но сега нека отдадемъ и справедливость на събитията. Противъ историята нищо не можемъ направи. Тайниятъ Централенъ Комитетъ въ Букурещъ, какъвто и да си е билъ той, каквито и да бѣха неговитѣ грѣхове, не живѣ много, ала името му — името комитетъ — остана за винаги. Ония горещи глави по Влашко и по Сърбия — българската емиграция — зеха името на комитета и нарекоха се „комити“. Тѣ не бѣха зели това име доброволно, защото нѣмаха нищо общо съ комитета, но врѣмето имъ го наложи. Една година слѣдъ рождения день на комитета, Панайотъ войвода и Филипъ Тотю прѣгазиха Дунава. Тѣзи юнаци минаха на своя глава и по своя програма, както ще видимъ, ала нито единъ голѣмъ пѣтелъ не се намѣри оня часъ, който да не пропѣе, че тѣ не сж друго, освѣнъ голѣмото яйце на комитета. Това именно и ще изложимъ постепенно. И нѣма що: врѣмето бѣше такова. То извърши кръщавката, а послѣ — името заживѣ отъ само себе си. До 1876 и дори до самото освобождение, когато едва настжпи сжщинския периодъ на революцията въ България, борцитѣ сé си бѣха останали комитетски хора или „комити“, както ги наричаше официалната турска власть. Съ една дума, епохата си остана сé една: тя бѣше епоха на комитета. И така, Тайниятъ Централенъ Комитетъ въ Букурещъ отъ 1866, безъ да бжде самъ революционенъ, остана въ историята родоначалникъ на сжщинскитѣ български революционери.[2])

1) Както свидѣтелствува г. Ив. Касабовъ, съ появяванието на „Отечество“, Христо Георгиевъ, братъ на Евлогия и стълпъ на новия вѣстникъ, за който ще говоримъ по-късно, благодарение на голѣмата си тяжесть, като крупенъ банкеръ, зелъ списъцитѣ за всички абонати на „Народность“ и просто запрѣтилъ на тия да го получаватъ по-нататъкъ. А съ това и вѣстникътъ на г. Касабовъ починалъ за винаги.

2) Сравни уводната статия на Ботева, „Знаме,“ 1873 № 1.

ГЛАВА ВТОРА.

Раковски и революционната емиграция.

I.

Раковски противъ Тайния комитетъ. Източници. Прѣслѣдвания на полицията. Причини. Враждата между аковски и комитета не е лична.

Когато отъ ромѫнска страна потърсватъ помощьта на българскитѣ нехранимайковци, Раковски е още въ Букурещъ. Той не е билъ заминалъ за Русия, както искаха отпослѣ да кажатъ.

И наистина, макаръ повѣствователитѣ за централния комитетъ и да сѫ отъ двѣ непримирими посоки помежду си, но за отсѫтствието на Раковски отъ Букурещъ сѫ съгласни и говорятъ въ единъ духъ. Водительтъ на емиграцията, казватъ тѣ, тъкмо когато го потърсили, билъ заминалъ за Русия, и ромѫнитѣ, само въ негово отсѫтствие, се обърнали къмъ Ив. Касабовъ и Ат. Андреевъ, поради което и тѣзи съставили тогава комитета.[1])

Това не е истина. Нѣколко източници имаме, които свидѣтелствуватъ за противното, нека разгледаме и тѣхъ. Д-ръ В. Беронъ разказва, че Раковски не само билъ въ Букурещъ, не само ромѫнитѣ го потърсили и намѣрили, но и нѣщо повече. Когато ромѫнитѣ, казва той, прѣдложили на Раковски да свика български волентири и да състави легионъ отъ тѣхъ, той попиталъ, защо имъ е този легионъ. А когато пъкъ ромѫнитѣ му отговорили, че искатъ да присѫединатъ българскитѣ волентири къмъ своята собствена войска и така да воюватъ съ турцитѣ, между великия революционеръ и дипломатитѣ на Ромѫния се породилъ споръ, слѣдствие на който по Раковски били пустнати шпиони, а той, досажданъ отъ прѣслѣдването, забѣгналъ за Русия.[2])

Тѣзи данни, казва Беронъ, черпи отъ самия Раковски, който му разказвалъ патилата си.

---

1) „Миналото“, писмо на Ат. Андреевъ, „Народни права“, „Българска Сбирка“, и личнитѣ спомени на Ив. Касабовъ.

2) „Арх. Изслѣдвания,“ 244.

Панайотъ Хитовъ въ своитѣ записки говори почти едно и сжщо.

Пролѣтьта 1866 година, мустакатиятъ воевода, когато билъ дошълъ въ Букурещъ, срѣщнали се съ Раковски, па заедно заминали за Браила, послѣ за Галацъ, а отъ тамъ за Бесарабия. Воеводата останалъ въ Киприяновския манастиръ, а Раковски отишълъ въ Одеса.[1])

Съ една дума, Панайотъ билъ съ Раковски тъкмо въ онова врѣме, за което и повѣствователитѣ бъркатъ. Билъ спжтникъ на Раковски до рускитѣ прѣдѣли, и като познатъ и близъкъ съ него, описва ни съ пълна увѣреность положението на революционера. Раковски, казва той, билъ прѣслѣдванъ. А безпокоили го шпионитѣ на ромжнското правителство, и въ Браила, и въ Галацъ, и всѣкадѣ, додѣто и той не се махналъ въ Русия.

Панайотъ ни разказва и причинитѣ на това прѣслѣдване Влашкото правителство, пише той, имало нужда отъ български волентири, но уплашило се отъ буйнуя нравъ на Раковски. Свикани еднажъ и въоржжени съ ромжнски срѣдства, продължава воеводата, Раковски могълъ би да поведе българскитѣ волентири кждѣто поиска и да направи пакость на ромжнската държава. А пъкъ houситѣ искали да иматъ български волентири, па макаръ свикани отъ второстепенни водители, стигало само тѣзи волентири да бждатъ на тѣхна служба. И като разбрали, че ще иматъ противодѣйствие отъ страната на Раковски, турили шпиони да го слѣдятъ. Тѣ го заплашили дори — ако би той имъ прѣчилъ — да го прѣдадътъ въ турски ржцѣ. Това заплашване, което властитѣ могли твърдѣ лесно да изпълнятъ, туряло революционера на тѣсно, и той потърсилъ спасение въ руска страна.

А прѣслѣдване дѣйствително имало.

Панайотъ Хитовъ самъ видѣлъ това, самъ го почуствувалъ, както ни разказва той, защото опасностьта се въртѣла и около самия него. Когато стигатъ съ Раковски въ Браила, при тѣхъ дошли, спорѣдъ неговия разказъ, приятели: Х. Радушъ Х. Христовъ и докторъ Мирковичъ и казали имъ да

1) Панайотъ Хитовъ, „Моето пжтуване и пр.“, стр 67.

се криятъ, защото полицията ги търси. Тогава тѣ хванали пжтя за Галацъ, а отъ тамъ, сжщо така обезпокоявани, побързали за руската граница.

Панайотъ по онуй врѣме бѣше единъ отъ водителитѣ на българската революционна емиграция. Бѣше и самъ опитенъ и познаваше работитѣ добрѣ, та не ще да ни е разказалъ туй, което не е било. Човѣкътъ, който стоя толкова пжти срѣщу турски куршуми, не ще да се е боялъ отъ влашката полиция, та да прѣдположимъ, че си прави лъжливи фантазии само затова, че се бои отъ прѣслѣдвания. Ние трѣбва да приемемъ, че работитѣ ще сж тъй били, както ни ги той разказва: ромжнитѣ прѣслѣдвали Раковски.

Есеньта, сжщата 1866 година, Раковски се върналъ отъ Одеса и прѣкаралъ цѣлата зима въ с. Циганка, въ мушията на своя братовчедъ, Н. Балкански. Послѣдниятъ сжщо ни е оставилъ спомени за прѣслѣдванията, на които братовчедъ му сжщата пролѣть билъ изложенъ отъ влашка страна. Регентитѣ Братияно и Росети, казва той, изначало прѣдложили на Раковски да събере български възстаници, а послѣ вече сами тия министри погнали революционера, така че той билъ принуденъ да бѣга въ Одеса.[1])

Основателитѣ на комитета, Ив. Касабовъ и Ат. Андреевъ, не сж могли да знаятъ всичкитѣ прѣдварителни опитвания на ромжнитѣ, а пъкъ и тия нѣмало защо отпослѣ да имъ разказватъ своитѣ първи несполуки. А тъй като самитѣ тия основатели сж и повѣствователитѣ на комитета, а по-новиятъ повѣствователь, Кисимовъ, не може да знае нищо повече отъ онова, що сж знаяли неговитѣ бивши другари, то лесно е да разберемъ, отдѣ произлиза това, дѣто тѣзи източници сж тъй едностранчиви.

Сега, дали ромжнитѣ сж прѣслѣдвали Раковски само току-така—по подозрѣние, или самъ революционерътъ, като билъ поканенъ, наистина имъ прѣдложилъ неприемливи условия, послѣ което се почнали неприятелствата—това е единъ въпросъ, надъ който все още трѣбва да се позамислимъ.

---

1) Записки отъ живота на Г. С. Раковски, Русе, 1895. Свитъкъ III А, 51.

Върху тая точка и тритѣ източници, които едва що приведохме, сж почти съгласни. Ромжнитѣ прѣдложили на Раковски да събере 1000 възстаници, пише Н. Балкански, той се съгласилъ да събере 10,000, съ условие обаче, ромжнското правителство да ги въоржжи и да ги снабди съ всички военни потрѣби, а *още и съ Българско знаме*, на което ромжнитѣ не се съгласили.[1])

Д-ръ В. Беронъ твърди, както видѣхме, че въ отговоръ на прѣдложението на властитѣ, да свика легионъ отъ волентири, воеводата показалъ особенъ интересъ да знае „за коя цѣль искали тѣ да образува той този български легионъ". Но разногласието, прибавя Д-ръ Беронъ, избухнало главно подъ влияние на интриги. Нѣкои букурешки българи, като мразили Раковски, почернили го прѣдъ Братияно, който зелъ да се пази отъ него. Много по-опрѣдѣлено говори по въпроса Панайотъ Хитовъ, който по-близо е стоялъ, отколкото Д-ръ Беронъ, не само до Раковски, но и до работитѣ въ Букурещъ. На прѣдложението на Братиано да свика доброволци, Раковски отговорилъ: „Дайте ми нуждниитѣ потрѣби, и азъ съмъ готовъ да събера за десеть деня около 5000 българи, съ които да направя чудеса". Рѣшителностьта обаче на българския революционеръ стрѣснала благоразумния държавенъ мжжъ. Послѣ вече, къмъ прѣдвидливостьта на държавническия умъ, присъединила се и интригата: Ив. Касабовъ се явилъ при Братиано и казалъ му, да се варди отъ Раковски.

Всичко това може и по-лесно да се проумѣе, ако го разкажемъ подъ слѣдующия редъ. Щомъ ромжнитѣ не могли да се споразумеять съ Раковски, естествено, потърсили другиго. Тогава се обърнали къмъ Ив. Касабовъ. А тоя като имъ далъ надежди, лесно е станалъ и тѣхенъ човѣкъ — т. е. лесно и тѣ го приели за такъвъ. Но сега вече ромжнитѣ естествено странили отъ Раковски. А тъй като пъкъ тоя могълъ да противодѣйствува на Касабова, както послѣ открито вече се обяви противъ послѣдния, то Касабовъ ще е казалъ на ромжнитѣ да се пазятъ отъ него, или просто да

1) Пакъ тамъ.

го прѣмахнатъ отъ Букурещъ и Ромѫния. Ако Касабовъ не е направилъ това, направилъ го е нѣкой другъ. Или, сами ромѫнитѣ се догадили и дошли сѫ до сѫщи умъ — което и лесно се разбира.

Съ една дума, може и така, че интригата на Ив. Касабовъ да е сама по себе преувеличена или че е измислица на враговетѣ му, и че на ромѫнитѣ, като не имъ прилегналъ Раковски — погнали го, а това е, както казахме, много просто. Ала ромѫнитѣ можеха да погнатъ Раковски, само ако имаха обѣщания отъ друга страна — защото нуждаяха се отъ българска помощь.

Всички обаче разкази сочатъ само къмъ едно: опитниятъ погледъ на Раковски смущавалъ ромѫнскитѣ водители. Тѣ виждали явно, че стариятъ и много патилъ воевода е въ състояние не само да се не повлече по всичкитѣ имъ искания, но и самъ, на своя глава, да захване по-късно обезпокоителни за ромѫнитѣ работи. Ясно е сѫщо, че ромѫнитѣ искали само да се върши туй, което на тѣхъ е било потрѣбно, което впрочемъ, и видѣхме.

Прочее, само прѣдвидливи съображения и съображения отъ чисто практическо естество сѫ били въ състояние да накаратъ ромѫнскитѣ държавни мѫже да не се установятъ на Раковски, но да потърсятъ други, макаръ второстепенни български дѣйци. А тамъ вече тѣ и лесно прокарали своитѣ искания.

По-нататъшния ходъ на работитѣ намъ е вече достатъчно извѣстенъ и разяснява по-добрѣ и спора. Додѣто, отъ една страна, влашкитѣ държавници прѣслѣдвали Раковски, и дори го прокудили, отъ друга комитетътъ билъ основанъ. Планътъ е тука ясенъ. Сѫщо тъй, когато, въ послѣдствие, ромѫнскитѣ работи се уреждатъ сами отъ себе си, и не имъ трѣба вече български комитетъ, за да го търсятъ и подкрѣпятъ, то послѣдниятъ естествено пада въ безсилие и дори, както видѣхме, прѣкарва нѣкое врѣме въ летаргия.

Но да поспремъ още малко на спора.

Съвсѣмъ незначителни сѫ ония причини, които повѣствователитѣ ни сочатъ като побудителна сила, защо Раковски отишълъ въ Русия. Непримиримиятъ революционеръ,

казватъ тѣ, билъ увѣренъ, че турцитѣ ще нахлуятъ въ Ромѫния, а пръвъ щѣли тѣ да хванатъ него, затова и той забѣгналъ.[1])

Както еднажъ мимоходомъ се спомена, водительтъ на емиграцията се завърналъ есеньта въ Букурещъ.[2]) Враждата между комитета и него не закъснѣла да пламне изеднажъ съ сичка сила. Комитетътъ по онова врѣме още твърдѣ таенъ въ своитѣ дѣйствия, ала отъ Раковски нищо не можело да се крие. Той скоро научилъ за съглашението съ ромѫнитѣ и, обиденъ, че неговитѣ бълѓари тъй лесно се хванали въ чуждата примка, и че не попитали водителя си, за да имъ посочи той правия пѫть за работа, застаналъ прѣдъ Касабова и поискалъ му обяснение.[3]) Изникнала остра сцена. Панайотъ Хитовъ ни я рисува подробно, а Касабовъ сѫщо я помни и разказва. „Кажи ми ти, билъ казалъ Раковски строго, — по разказа на Хитовъ и явно подъ редакцията на Каравелова — кажи ми ти, защо сте заклевали хората и защо сте ги лъгали? Кажи ми баремъ, имате ли нѣкои наредби, или работите кйоравата?“[4])

---

1) В. всички по-първи източници, които цитирахме до сега и които пакъ ще засѐгнемъ по-нататъкъ.

2) В. Панайотъ Хитовъ, който твърди че 1866—67 сѫ прѣзимували въ Циганка, при Балкански, стр. 69; Ив. Адженовъ, Ш. А. 51 стр. — П. Карапетровъ, напротивъ, е на мнѣние, че Раковски се завърналъ отъ Одеса слѣдъ излизането на мемоара („Сбирка отъ статии,“ 283). Проф. Милюковъ е на сѫщото мнѣние. Той казва: „както се знае, Раковски дойде въ Букурещъ слѣдъ обнародването на мемоара“ („Български прѣгледъ“, 1899, IX—X май—юний. стр. 65). Мемоарътъ обаче е отправенъ прѣзъ февруарий 1867, както видѣхме, а почтения професоръ дори твърди, че то е станало прѣзъ Мартъ Ibid 63. Дѣто ще рече, слѣдъ това врѣме не би могло вече да се мисли за прѣзимуване, за което говори Панайотъ. Че и да прѣдположимъ, напр, че воеводата е погрѣшилъ споменитѣ си — и това едва ли може. Панаойтъ е чакалъ въ Киприяновския манастиръ, до като Раковски се върне отъ Русия, а споменитѣ си пише едвамъ слѣдъ 5—6 г. (71—73). Въ такъвъ кѫсъ срокъ не е лесно да забравишъ, кѫдѣ си прѣкаралъ цѣла една зима, не е лесно сѫщо да забравишъ и врѣмето, кога си чакалъ нѣкого, особено въ единъ манастиръ! Ч. Поповъ казва пъкъ, че въ 1866 г. Раковски нѣколко пѫти ходилъ до Одеса и връщалъ се, а кога властитѣ го прѣслѣдвали, той и П. Хитовъ отишли само до Браила и пакъ се върнали въ Букурещъ („Чърти и пр.“ стр. 135), което е съвсѣмъ неприемливо.

3) Касабовъ пише съ късно доживѣла омраза, че „Диамандеску“ (Диамандиевъ) билъ изключенъ отъ прѣдседателството на комитета, а това станало, защото, казва той, Диамандеску бѣше съобщилъ на Раковски комитетскитѣ работи, безъ да положи Раковски клетва, и Ат. Андреевъ искаше да убие Диамандеску. („Нар. Права“ 1901, № 105).

4) „Моето пѫтуване“, 69.

Разбира се, Раковски би билъ кривъ, ако работитѣ на комитета стояха по-добрѣ. Но ние ги знаемъ, какъ сж стояли, пъкъ и Касабовъ е чувствувалъ напълно своето безсилие, та постжпилъ тъй, както въ подобни случаи постжпватъ нараненитѣ и немощни честолюбци. Той потърсилъ убѣжище въ скришностьта на комитетскитѣ наредби. „Най-напрѣдъ трѣбва да се закълнешъ — казалъ той — и тогава вече да ти кажа". Лесно е да се догадимъ, че клетвата е била нѣщо толкова излишно, колкото и обидно за единъ Раковски.

Панайотъ Хитовъ, който, разбира се, стои на страната на Раковски, крайно е рѣзъкъ, щомъ бжде дума за комитета. Той е тъй непримиримъ, като да е билъ партизанинъ отъ наше по-ново врѣме. „Ромжнскитѣ министри повикали, казва той, по-образованитѣ българи, дали имъ по 20 или 30 жълтици, а тие съставили таенъ комитетъ, заклевали проститѣ българи и казвали имъ да се приготовляватъ, защото имало нѣщо. Разбира се, заключава воеводата, — а ние може да си мислимъ и Каравеловъ — всичко това бѣше само една гола лъжа, полезна само за Касабовъ, Грудовъ, Диаманди и пр."[1])

Рѣже кжсо. Но тѣзи сжждения въ основата си сж вѣрни: комитетътъ отъ самото начало е билъ ромжнска маша или ромжнска лъжа — се́ едно — това видѣхме. Подкупътъ обаче, алчностьта за забогатяване у комитетскитѣ хора — това е партизанско украшение. Пъкъ и това да бжде — за историята малко важи. Главно нѣщо за насъ е враждата, която е явна. Истинскитѣ революционери сж противъ комитета. Раковски, кждѣто само види българи, проповѣдва пламено своитѣ идеи и подкопава комитетската организация. Съ което се обяснява сжщо и непримиримата вражда на комитетскитѣ хора къмъ него.

II.

Идеалитѣ на революционната емиграция. Мнѣния на противницитѣ. Една забравена филипика на Кисимова противъ Раковски. Какъ стои исторически въпросътъ за 4000 жълтици злоупотрѣбени народни пари. Горчивиятъ урокъ отъ Бѣлградъ въ 1862 г.

Тука вече допираме до идеалитѣ на истинскитѣ революционери, а за да ги усвоимъ по-добрѣ, ще хвърлимъ погледъ

1) Ibid.

върху онова, което говорятъ за тѣхъ противницитѣ имъ—комитетскитѣ хора. И наистина, нека сами тѣ ни кажатъ, какъ схващатъ намѣренията на Раковски и какво мислятъ върху въпроса, защо ги гони той.

И въ тази точка, както всѣкждѣ, комитетскитѣ хора сж твърдѣ кжси въ своитѣ възгледи.

Касабовъ казва просто, че Раковси хули първитѣ хора на комитета, единствено изъ егоизмъ — защото желаялъ да се чува само неговото име.[1])

Разбира се, да се твърди за единъ Раковски, че е дѣйствувалъ противъ комитета само по егоизмъ, не е никакъ по-малко, отколкото единъ Панайотъ Хитовъ да каже, че Касабовъ и другаритѣ му сж основали комитетъ за ромжнски жълтици.

Но и другитѣ комитетски хора не оставатъ по-назадъ отъ Касабова. Въ извѣстното си писмо: „Качеството на една историческа истина", Кисимовъ, К. Цанковъ и Хр. Х. Николовъ, като захвалятъ мнѣнието на Касабова за Раковски и пишатъ съ курсивъ по-горѣ приведената негова хула, прибавятъ още по-ясно: „само за тоя си егоизмъ, казватъ тѣ, Раковски бѣше противникъ на съставения безъ него комитетъ и искаше да го съсипе, подъ благовидния прѣдлогъ, че не удобрява тайнственостьта и политиката му".[2])

Кисимовъ, цицеронътъ на комитета, повтаря своитѣ нападки — сé по сжщия духъ и въ едно свое писмо до Гр. Начовичъ: „Въ очитѣ на Раковски, казва той, всѣко народно прѣдприятие бѣше прѣстжпление и прѣдателство, ако се вършеше мимо него" и добавя: „*Размирнитѣ елементи*" като него (Раковски) и *разни воеводи и хжшове* бѣше твърдѣ рано още да приемаме и углашаваме въ дѣлата на комитета".[3])

Тукъ вече ясно се прозира не само голата и слѣпа вражда между двѣтѣ страни, ала и характерътъ на антагонизма между комитетски хора и революционери. Дóбро е още, че този антагонизмъ е изказанъ, и то по единъ тъй искренъ начинъ отъ автора на „България прѣдъ Европа" и на „Мемоара"

1) „Нар. права" 1901, № 105.
2) „Българска сбирка" г. VIII, 44.
3) Ст. Заимовъ „Етюди", 205.

— отъ най-горещия защитникъ на дуалистическата политика на комитета.

Политицитѣ и дипломатитѣ, аристократични сами по себе и винаги доста благовъзпитани, чувствували сж и ще чувствуватъ въ всички врѣмена, извѣстенъ pudeur къмъ горскитѣ пилета отъ рода на Раковски и на всички ония „размирни елементи".

Извѣстни сж, напр., още и по-ранни филипики на Кисимова противъ Раковски. Въ 1869, подъ прѣсния натискъ още на букурешкитѣ страсти, той брули въ „Дунавска Зора" починалия вече дѣятель: „Раковски, казваше Кисимовъ тамъ, на 1862 показа непростителенъ егоизмъ: 4000 жълтици разнесе той народна пара"[1]).

Разсипването народна пара и егоизма Кисимовъ вади, въ случая, отъ туй, че Ставри воевода, пратенъ сжщата оная 1862 година отъ Раковски, за да разбуни Търновско, избѣгалъ изъ Капиновския манастиръ. Това обвинение обаче е неумѣстно. Х. Ставри х. Койновъ напустна своята дружина, само слѣдъ като видѣ, че възстанието е слабо подготвено, и че положението е безнадеждно. Но ако даже той бѣше напусналъ дружината си само по свой собственъ грѣхъ, пакъ отъ личнитѣ негови слабости и отъ слабоститѣ на кого и да било — ако само имаше такива — до егоизма на Раковски е твърдѣ далечъ.

Остава да мислимъ, че не егоизмътъ и не личнитѣ смѣтки сж тикали Раковски напрѣдъ въ общото дѣло, или поне враговетѣ му не сж ни доказали противното. А ние ще уловимъ сжщинскитѣ намѣрения на Раковски много лесно — само съ една кратка скица на събитията.

Отъ 1862 до 1866, „немирнитѣ елементи" — нехранимайковцитѣ — нѣмаха вече работа въ Сърбия и повечето бѣха се прибрали въ Влашко. Тукъ дойдоха Панайотъ, Караджата, Левски и цѣлъ редъ други. Една само мечта сгрѣваше душитѣ на тия прокудени и безпокойно мислящи хора: балканътъ и свободата. Съ тѣхъ и Раковски. Не можеха тѣзи нехранимайковци да иматъ нищо общо съ дуализмъ

1) Г. II, 14 юни, № 81.

и дипломация: цѣло десетилѣтие жадуватъ тѣ за сериозно мѫжко дѣло на балкана и цѣло десетилѣтие все пакъ дѣлото се изплъзва чудновато изъ рѫцѣтѣ имъ.

Още повече: Раковски и всички нехранимайковци имаха отъ 1862 горчивитѣ хапове на Сърбия отъ политика. Не могатъ тѣ сега пакъ да повтарятъ стари грѣхове, не искатъ пакъ да служатъ на стара гнила вѣра. И послѣ, не искатъ да чакатъ: за горски пилета дуализмъ и политика не ще рече дѣло, а е чакане и умуване.

Но да видимъ, кои бѣха ония горчиви хапове прѣзъ 1862 въ Сърбия.

Ив. Касабовъ тъкмо въ ония врѣмена е билъ сѫщо така съ нехранимайковцитѣ въ Бѣлградъ. Но, разбира се, всѣко поучение не бива поука и за всѣкиго.

А горчива бѣше, наистина, сръбската поука, защото имаше и сладки, примамливи страни! Нека видимъ това.

На 14 септемврий 1860 бѣ издъхналъ стария князъ Милошъ и на прѣстола въ Бѣлградъ стѫпи младиятъ Обреновичъ, Михаилъ III. Човѣкъ силенъ и високо духовитъ, този князъ носѣше горещи мечти въ гърдитѣ си за велико южнославянско царство. Не бѣше у него то жажда за власть, както въ обикновени скиптроносци, а е било любовь за велико славянско име, за чиста славянска слава. А пъкъ тъкмо тогава черни облаци се вияха надъ самитѣ му владения — толкова черни, че и мечтитѣ на тоя добъръ князъ се разгорѣватъ, най-накрай съ особна сила. Стариятъ Милошъ, неговъ баща, бѣше му завѣщалъ нѣколко тежки, неразрѣшени въпроси, които синътъ трѣбваше съ юнашка рѫка да махне отъ пѫтя си. Наслѣдството на прѣстола не бѣше родово право, защото все донѣкѫдѣ зависѣше още отъ мнителнитѣ прищевки на Султана. Върху всичко туй, и най-добритѣ крѣпости на Сърбия бѣха въ турски рѫцѣ: Шабацъ, Смедерево, Соколъ, Узница криеха, като змия въ пазуха, султански гарнизони. Това бѣше жестокъ червей въ сърдцето на Михайла III.

Отъ друга страна, зависимостьта въ настоящето отъ единъ сюзеренъ плашеше владѣтеля отъ всѣка зависимость отъ коя и да било друга сила въ бѫдеще. Всѣка балканска държавица, казваше той, която отдѣлно, сама за себе,

С. Раковски

подпише съюзъ съ по-голѣма сила, подписва и смъртьта на своята независимость. Балканскитѣ държавици, балканскитѣ народи само въ съюзъ единъ съ другъ ще оздравятъ своята свобода. Това бѣше неговата мисъль.

И трѣбва да признаемъ, че тѣзи негови идеи сж рѣдкиятъ придобивъ на онова врѣме и най-ярката слава на този князъ.

Подъ туй високо знаме, въ продължение на редъ години — отъ 1860 до 1862 и по късно — сърбитѣ сключиха съюзъ първо съ Черна Гора, послѣ съ гърция, съ която подѣлбата на Македония прѣдставлявала голѣми мжчнотии, и продължиха по-нататъкъ. Отъ страната на Ромжния работата бѣше замрътнала само на приятелски изявления, като се опиташе, че достатъчно е, ако тя бжде само неутрална въ случай на война съ Турция. Хърватитѣ съчувствуваха на единъ общъ съюзъ, а водителитѣ въ Босна и Херциговна бѣха сжщо спечелени за задружни дѣйствия.

Въ сжщото врѣме, Раковски издаваше въ Бѣлградъ „Дунавски Лебедъ“ и подъ закрилата на онова панъ-югославянско течение, прѣвърна сръбската столица въ столнина и на свободолюбивитѣ мечти на всичко българско. А Раковски държеше и постоянни сношения съ народнитѣ чети, които не прѣставаха да кръстосватъ Балкана. Въ 1861 год. той дори прѣскочилъ и до Рилския манастиръ, ако може да вѣрваме на запискитѣ на Хр. Македонски — войвода на малка чета прѣзъ ония врѣмена. Всѣкждѣ великиятъ революционеръ учи да се готвятъ за възстание, а така направилъ и посрѣдъ балканскитѣ усои. На хайдутитѣ дори билъ казалъ, че ще ги чака скоро въ Бѣлградъ. „Прѣди всичко — разказва Македонски въ своята книга — Раковски записа имената ни, удобри и ни похвали всичко извършено до тогава отъ насъ. . . и поржча ни да заминемъ въ Сърбия и го намѣримъ въ Бѣлградъ. . . , тамъ ще се приготвимъ, каза Раковски, за голѣма една работа, за високо едно народно дѣло. Не чета отъ шесть души ще може да принесе на народа облагитѣ, които той чака, макаръ и съ четитѣ и да се помага доста. Ние можемъ да направимъ нѣщо по-голѣмо, нѣщо по-сжществено. Планътъ е готовъ, условията благоприятствуватъ сега подобрѣ отъ други пжть, момчета безброй се записватъ отъ

всички краища на нашето отечество, и скоро ние ще строшимъ робската верига".[1]) Проповѣдникътъ може да не е билъ самъ Раковски, за когото нѣмаме данни да е влизалъ прѣзъ 1861 год. въ България, може да е билъ нѣкой отъ многото по онова врѣме агенти за възстание, пращани пакъ отъ княза на революционеритѣ.„ И така, прибавилъ агентътъ, ще ви чакамъ въ Бѣлградъ. Менъ ме казватъ Раковски, запомнете добрѣ. Като дойдете въ Сърбия, още на първата погранична или полицейска власть обадете, че при менъ дохождате — тя ще ви улесни и съдѣйствува. Така, идущата зима ще прѣкараме заедно въ Сърбия".[2])

Въ Бѣлградъ билъ Илю и единъ по единъ прибрали се Караждата, Левски и по-късно пристигналъ и Панайотъ. Пролѣтьта 1862 послѣдния получилъ писмо отъ Раковски, което гласѣло: „Чуйте, братия българе и вие храбри планински юнаци, моитѣ думи! Бѫдете юнаци, бѫдете готови, бѫдете весели, ходете до Петровдень по планината и чакайте онова врѣме, което очаква сѣкой изъ насъ. Приготовлявайте се. Около Петровдень азъ ще ви изпроводя единъ човѣкъ, който ще да ви разкаже, що трѣба да се работи. Отечеството ни скоро ще да се освободи. Пригответе се".[3]) Това писмо е било хвърчащъ листъ, прѣдназначенъ за хайдути, както и за мирни още съзаклетници. Панайотъ билъ пратилъ Паскаля, единъ отъ неговитѣ вѣрни хора, да обиколи Тракия и Македония и да се повиди съ „приятели". Паскалъ, слѣдъ нѣколко мѣсечна обиколка, връща се съ добри извѣстия и съ туй писмо на рѫка. Навѣрно, дали му го съмишленници изъ страната, а самото писмо ще да е обикаляло отдавна отъ рѫка на рѫка по всички краища на България.

Лесно е да се разбере, че приготовленията бѣха найдѣятелни, и то не само отъ българска страна. Безпокойниятъ духъ, който царуваше въ Сърбия, не бѣ тайна и за турцитѣ. Почнали се бѣха въорѫжения отъ всички страни. Отношенията между Портата и Князъ Михаилъ станаха до крайность

1) „Записки", 28.
2) Ibid.
3) „Моето пѫтуване", 30.

натегнати. Още есеньта 1861, голѣми пълчища башибозуци били свикани на сръбската граница и почнали се, както винаги, грабежи, убийства, нахлувания — похвати тъй добрѣ познати, като обиченъ навикъ на турцитѣ. Сжщата есень още избухна движение и въ Херциговина. Не слѣдъ много, въ началото на 1862, Черна-Гора се залови за оржжие. Съ една дума, сега бѣше редъ и за Сърбия. Туй бѣ въодушевило и нашитѣ борци. Чувствата бѣха искренни и надеждитѣ близки

Едновременно бѣха почнали и прѣдизвикателства въ самитѣ улици на Бѣлградъ — между събранитѣ тамъ въоржжени сърби и турския гарнизонъ. Приготовлението на Сърбия бѣше тъй трѣскаво за война, че князъ Михаилъ пише съ дата 21 юлий 1862 на Ив. Ристичъ, прѣдставителя на княжеството въ Цариградъ: „Ја мојој најближај околини не престајем предиковат и спреманье (приготовление) као да ћемо се сутра ухватити са турцима за перчиме (коситѣ)“[1]).

Нѣмаме точни свѣдѣния за числото на българскитѣ доброволци, събрани въ столицата на Михаила. По нѣкои източници, тѣ били 800[2]) по други 5—600,[3]) а споредъ Г. Димитровъ само четата на Иля състояла отъ 1200 души[4]). Князъ К. Богориди подарилъ 5000 жълтици, дадени на Раковски, за да се въоржжатъ хората[5]). Всички събрани четници били турени подъ водителството на Раковски, който официялно се признавалъ за всеобщъ воевода на българитѣ. Планътъ билъ, щомъ Сърбия обяви война, голѣмата чета на Раковски да прѣгази границата и да поведе всенародно възстание въ България. Въ духа на този планъ, Раковски праща на хайдути по балкана и на мирни по села и градове юнашка покана да чакатъ до Петровденъ.[6]) Къмъ края на февруарий, отъ Търново, кждѣто ставали трѣскави приготовления, както въ Сливенъ и въ много други мѣста въ България, билъ пратенъ Хр. Х. Николовъ до Раковски, въ Бѣлградъ, за да узнае хода на работитѣ тамъ. Тогава Раковски изпратилъ Х. Ставри

1) „Бомбардирванье Београда“ 65.
2) З. Стояновъ, „Василъ Левски“ 28.
3) Македонски, 33.
4) „Княжество България“ II, 202.
5) З. Стояновъ. Ibid.
6) Панайотъ Хиговъ, 36

Койновъ отъ Сливенъ и Николча Паскаловъ отъ Ямболъ да организуватъ възстанието[1].

Та, съ една дума, това е било егоизмътъ на Раковски, то е злоупотрѣблението на народнитѣ жълтици, за които шуми тъй лековѣрно Кисимовъ.

Но, за жалость, работитѣ udaslѣ неочаквано бѣха зели обезсърдчителенъ развой.

Турскиятъ гарнизонъ въ Бѣлградъ, възбуденъ до крайность отъ кървавитѣ схватки, настанали по улицитѣ на сръбската столица, на 3 и 4 юний обърна своитѣ топове и бомбардира града. Това прѣдизвика намѣса на европейскитѣ сили. На 10 юлий се отвори конференция въ Цариградъ. Макаръ надеждата за война и да не огасваше, но князъ Михаилъ бѣше поставенъ въ мѫчително положение да чака съ скръстени рѫцѣ рѣшението на великитѣ сили. Конференцията привърши своитѣ разисквания едвамъ на 23 Августъ. Исканията на Сърбия не бѣха всички удовлетворени, ала князъ Михаилъ се видѣ принуденъ да подпише дванадесетьтѣ члена на Канлийския протоколъ, съ които всички сърбски крѣпости се очистваха отъ турци, но бѣлградския гарнизонъ си оставаше на своето мѣсто. Съ една дума, сърбскиятъ владѣтель се намѣри дѣйствително на тѣсно и трѣбваше да прѣглътне горчивия хапъ. Дипломацията избира винаги потаени пѫтища, и всички нейни мѣрки при всички случаи сѫ прѣдназначени само да докаратъ неотразимо безсилие. Разискванията отидоха дълго: наближи есень—четитѣ отъ балкана се бѣха прибрали. Херцеговцитѣ бидоха изтощени, а Черна-Гора бѣше смазана. Князъ Михаилъ можеше сега да разчита само на свои собствени сили, а една война, при тѣзи условия, бѣше и върхътъ на безумието. Всичко това дипломацията като че бѣше прѣдвидѣла и наложи своето си. Удобниятъ моментъ хвъркна, и князъ Михаилъ трѣбаше да се подчини.

Сега, събранитѣ български борци въ Сърбия трѣбваше сѫщо да се пръснатъ. Нѣкои мълкомъ, въ малки дружинки, прѣгазиха турската граница, за да прѣкаратъ зимата по-лесно въ своето отечетво. Други се пръснаха на работа изъ сърб-

1) Кисимовъ „Дунавска Зора“ 1869. II, № 31 — Г. Димитровъ пише прѣзъ Мартъ. (II, 202.)

скитѣ градове. Раковски прибра до 200 рѣшителни момци и отведе ги въ Ромжния.[1])

Това стана тъй въ Бѣлградъ, но въ България отиваше друго. Подпалениятъ вече еднажъ огънь трѣбаше да пламне. Патриотитѣ въ Търновско, щомъ се научватъ за бомбардирането на Бѣлградъ, помислили бѣха, че войната се е почнала, и развиха знамето за възстание. Прѣдателството обаче развързва ржцѣтѣ на турската власть, и тя съ врѣме зима мѣрки: бунтътъ, тъй изолиранъ самъ по себе, биде бърже осуетенъ, и много жертви отидоха по вѣтъра.

Това е всичко, що може да се каже по положението на работитѣ въ онова врѣме. Тѣзи редъ обстоятелства обаче опрѣдѣлятъ не само становището на Раковски, но и ламтежитѣ на цѣлия революционенъ лагеръ въ ония врѣмена.

Урокътъ бѣше жестокъ. Всѣкога една несполука докарва упадъкъ и реакция. Така бѣше и сега, слѣдъ бѣлградския разгромъ. Раковски намрази сърбското правителство и всичкитѣ правителства въ свѣта, и вече неискаше да чуе за никаква политика.

Така е чувствувалъ и мислилъ той въ началото на 1866 година, когато ромжнитѣ, на свой редъ, го мамятъ за нова игра.

III.

Духътъ на събитията, като гледище на революционеритѣ. Обратното дѣйствие на враждата върху самитѣ дѣйци. Тѣснота въ единия и другия лагеръ. Безпогрѣшната присжда на общественното мнѣние. Единъ парадоксъ. Прѣдъ нова ера.

И наистина, ако българинътъ е могълъ да бжде излъганъ въ сърбската столица — тамъ, дѣто биеше пулсътъ на братски чувства и славянски идеали, какво е могло да се очаква отъ чуждия латински Букурещъ? И ако се намѣриха българи, които не само не бѣха разбрали прѣсната поука, но се и повлѣкоха отъ ново по ромжнитѣ, то не трѣбваше ли огорчението на Раковски да бжде още по-дълбоко?

---

1) Македонски, 33.

Ето защо враждата съ комитета бѣше готово дадена. Егоизмътъ и всичко друго трѣбваше да блѣднѣе прѣдъ мощния гласъ на събитията.

Всѣка вражда, като вражда, щомъ се раздуха, влияе впослѣдствие по единъ или другъ начинъ и на двѣтѣ страни. Така става сега и по свадата между Раковски и комитета. Непримиримостьта прави комитета и Раковски да бждатъ рѣзки, несправедливи и не търпими единъ за другъ и ограничени и тѣсногърди сами за себе си. Така се обяснява поне крайностьта на Раковски въ умразата му къмъ политика, която не въ всичко е безполезна, както и крайностьта на комитетскитѣ хора въ враждата имъ къмъ стария революционеръ, който съ име и съ глава стърчи надъ тѣхъ, и който съ мждри съвѣти можеше и въ много да имъ бжде полезенъ. Враждата бѣше повлияла, щото комитетътъ, въ страха си отъ немирнитѣ нехранимайковци, да се хвърли и въ ония крайности, които отчасти вече познаваме. Тъй че, додѣто комитетскитѣ хора мечтаятъ съ дуалистическа политика да освободятъ България — нѣщо достатъчно абсурдно, за да прѣбжде и докрай въ историята на нашата мисъль една испанска кула — Раковски неотстжпно вербува дребни балкански чети, прѣдставляващъ съ туй атлетъ, който отъ липса на истинска борба, забавлява се въ игра на топъ.

Историята на цѣлата по-нататъшна дѣятелность на Раковски е вече изразъ само на това негово безсилие. Нека скицираме на кратко всички събития до неговата смърть.

Отъ 1862 до 1867 — тъкмо до смъртьта, която безъ врѣме го настигва на 10 октомврий—Раковски мисли само за чети. Той се сбира съ воеводи, стари и млади, крѣпи въ тѣхъ духа за борба, кореспондира съ далечни, общй съ близки, а мисъльта му е една: чети по балкана. Въ 1864 такива той гласи двѣ, но отъ тѣхъ въ България минава само една и то състояща отъ 12 души, подъ воеводството на Македонски.[1]) Сжщата пролѣть, Панайотъ отъ Сърбия пратилъ Х. Димитра да се разговори съ Раковски въ Букурещъ и да го пита „може ли да се върши тамъ нѣщо,“ но Х. Димитръ не се

1) „Записки“, 84.

върналъ, а Панайотъ миналъ съ Коста воевода въ България.[1]

Въ 1866, на пжть за Русия, той мисли пакъ за сжщото. Въ Одеса, дѣто той дѣятелно просилъ срѣдства за въоржжение, пакъ това, само че не успѣлъ нищо да направи. Той поискалъ отъ Мироновича 10 хиляда рубли, но получилъ само 800.[2]

Срѣдства, въ сжщность, се намирали все пакъ по малко отъ разни страни. Хр. Георгиевъ бѣше далъ 130 лири, Ст. Адженовъ 30[3] и др. Най-послѣ, въ априлъ мѣсецъ 1867 — сжщата година, когато и великиятъ революционеръ издъхва — събранитѣ момчета прѣгазиха Дунава — едни съ Тотя до Свищовъ, а други съ Панайота подъ Тутраканъ. Сждбата на тѣзи слаби чети отъ по тридесетина души е извѣстна. Тотю биде разбитъ още на Върбовка, а Панайотъ, слѣдъ дълго и прѣдпазливо скитане по Стара Планина, слѣдъ, като се сбра — съгласно отъ рано опрѣдѣления планъ — съ Тотя и остатъка на неговата чета надъ Златица, мина въ Сърбия.

Бихме казали, че Раковски и комитетьтъ, въ взаимнитѣ си ежби, безславно онищожаватъ единъ другиго си: толкова краятъ и на единия и на другия съвпадатъ въ анемията на едно пълно умопомрачение.

Тази епоха обаче, помимо своята слабость и своитѣ заблуждения, е сé пакъ интересна и назидателна. Обществото, народътъ отъ всички околни краища като че ли не забѣлѣзва грѣшкитѣ на българскитѣ водители или умѣе да се издигне надъ тѣхъ. И ето какъ.

Обаянието, което тѣзи малки и безсилни чети упражниха върху умоветѣ на своето врѣме, излѣзе неочаквано твърдѣ голѣмо.

Разбира се, това се дължеше на нѣщо. Приятелитѣ на българското име ликуваха, врагътъ се стрѣсна. До тогава чети, които бѣха скитали по балкана, оставаха въ тъмнина — като домашна работа. Тѣ бѣха панти, хайдути, нехрани-

1) „Моето пжтуване“, 56.
2) Jbid, 68.
3) Jbid, 76.

майковци, пологътъ имъ бѣше нѣкоя притаена балканска усоя, нѣкой глухъ кѫтъ на поробената бащиния, дѣйствията имъ бѣха повечето лична мъсть, и имената имъ не можеха да стигнатъ отвѫдъ границитѣ на полутъмното гнѣздо. Сега, обаче, въорѫжена сила излизаше на открита, систематическа атака противъ цѣла една държава. И това бѣше само начало, а борбата трѣбаше да продължи: отъ сега, тя щѣше да бѫде съ открити карти и все по-жестока, и по-упорита. Разбраха, че пожарътъ, който е крѣялъ дълго врѣме, сега вече хвърля искри и пламти. Единъ отъ вѣкове спящъ вулканъ се бѣше разбудилъ и заживѣлъ. Ето туй имено схващаха всички околни.

И тукъ имено, въ туй схващане на работата, се криеше единъ парадоксъ.

Цѣла година слѣдъ прѣминаването на тия чети, комитетскиятъ органъ „Народность“ съ истински патосъ се бѣше напѫвалъ да научи и слѣпо и видѣло, че оная шепа борци не бѣха нѣщо достойно за високото, благородното, велемѫдрото и дипломатическо знаме на дуалистическия централенъ български комитетъ. Тая умраза къмъ лудитѣ глави бѣше тъй ярка, че не огасна скоро. Дори въ ново врѣме, повѣствователитѣ, корифеи на комитета, Касабовъ, Ат. Андреевъ, Кисимовъ—казватъ сѫщото: комитетътъ нѣма пръстъ въ четитѣ. А че и тъй си бѣше това, ние го знаемъ сега, разбира се, най-добрѣ. „Никой отъ сѫщинскитѣ дѣйци на комитета—гласи напримѣръ задружното писмо на Кисимовъ, К. Цанковъ и Х. Николовъ—никой не вземаше никакво участие въ организацията на четитѣ, които минаха въ България пролѣтьта 1867 година. Четитѣ не бѣха дѣло на комитета; напротивъ, тѣ компрометираха самата негова добрѣ организувана за дълготрайно врѣме дѣятелность“! (¹)

Революционеритѣ, по сѫщи начинъ, и по-късно, и порано анатемосваха комитета. Защото, сами тѣ, наистина, си бѣха нагласили своитѣ чети, а това ние добрѣ знаемъ. Прочее, ето въ това се и крие голѣмиятъ парадоксъ на епохата.

Общественото мнѣние, на пукъ и на еднитѣ, и на дру-

---

1) „Българска Сбирка“ год. VIII—43.

титѣ непримирими партизани, показа небивалъ капризъ и си остана на своето: балканскитѣ аргонавти—мълви, тржби и ликува то — сж дѣло на комитета! И по чудо, мнозина дори и отъ самитѣ дѣйци, по-проститѣ, по-невиннитѣ, разбира се—тѣзи, които не сж чумосани отъ бѣса на принципалнитѣ ежби—трѣбва да сж мислили сжщото, макаръ и прѣдъ очитѣ имъ и да се развиваше враждата. Македонски — Бузлуджанско пиле отъ 1868, едва година по-късно—въ своитѣ записки разказва, съ наивностьта на тъменъ невѣжа, за ония чети, че били чисто комитетска работа. ([1]) З. Стояновъ прѣпечати редъ статии отъ официалния органъ на Дунавския Вилаетъ в. „Дунавъ"—който, вижда се, е билъ на онуй врѣме и най-услужливиятъ глашатай по въпроса — въ които статии се привеждатъ безброй лъжливи, а може би, отчасти и правоподобни изповѣди на хванати момчета отъ четата на Филипъ Тотя, и въ всички, и всѣкждѣ се проклина Тайниятъ комитетъ, че горчиво ужъ излъгалъ тия момчета да минатъ Дунава. Даже такава изповѣдь е приписана и на Стефанъ Караджа отъ 1868 г., когато комитетътъ не сжществуваш! Послѣ вече слѣдватъ редъ протести отъ граждани изъ Търново, изъ Руссе, Свищовъ и др. съ подобни обвинения и сé клетви противъ сжщия комитетъ. ([2]) Но още по-интересно е, че и писатели, и изслѣдователи отъ по-ново врѣме повтарятъ сжщата грѣшка, или поне тржбятъ стария парадоксъ. Проф. Милюковъ схваща четитѣ въ 1867 като непосрѣдствено слѣдствие отъ „Мемоара" и като дѣло на тайния комитетъ, поради което и ромжнското правителство дори е трѣбало да ги поддържа. ([3]) Ч. Поповъ, въ книгата си „Чърти изъ живота на С. Раковски" (Руссе, 1893 стр. 136) разказва, че Раковски въ началото на 1867 проводилъ на турското правителство „единъ забѣлѣжителенъ мемурандумъ, въ който се прѣдлагало на Султана да се вѣнчее въ Охридъ за български царь". Тази книга — между прочемъ казано — озаглавена Савва Раковски, а носяща въ текста, безъ разумно обяснение, 40 писма, подписани Георги Раковски, е плодъ

1) „Записки" 39.
2) Ср. „Четитѣ въ България" 244—280.
3) „Бълг. Прегледъ," V, IX—X, 67.

на дебело невѣжество; съ нея въ това отношение конкуриратъ само книжкитѣ на Ив. Адженовъ и Балкански. Ето така за интересния парадоксъ. Дори проф. Ал. Тодоровъ, тайния централенъ комитетъ въ Букурещъ приписва на Раковски. ([1]) Г. Димитровъ счита *революционния* комитетъ за свършено дѣло още прѣди 1864 г.; разбира се, и Раковски нарича неговъ авторъ. Той говори още за Мемоара на нѣкакъвъ Б. Р. (революционенъ) комитетъ. Раковски написалъ законъ за двѣтѣ чети, и тѣ, съ съгласието на българския рев. комитетъ, минали въ България! ([2])

И ето защо всичко това.

Работата е, че хората не разбиратъ дѣлението — комитетъ отъ една страна, и чети отъ друга: не разбиратъ политическа борба, водена по раздѣлно, отъ шепа изолирани хора отъ единъ и отъ другъ лагеръ. И наистина, такава борба не може да се разбере особно отъ единъ слабъ, смазанъ народъ, противъ една силна, военна държава. Днесъ и ние сѫщо не можемъ постигна съ ума си — не можемъ лесно го допустна поне: една въоржжена сила, безъ организация, безъ комитетъ, или една организация, единъ комитетъ, безъ въоржжена сила — не можемъ допустна да се запрѣтнатъ по отдѣлно на двубой съ цѣла една държава и да си правятъ още илюзии за успѣхъ — не, това е невъзможно, то си е нѣщо непрактично, ефимерно, безцѣлно, то е единъ абсурдъ. Трѣбваше организация, както трѣбваха и въоржжени чети, но комитетъ и чети трѣбаше да вървятъ заедно.

Съ една дума, ето ни източника на оня парадоксъ.

Трѣзвенната, спокойната мисъль, непричастното въ нищо, но винаги правдиво, обществено мнѣние, или просто хората, неизвѣстната и тъмна маса, застава по високо отъ водителитѣ, вижда по-далечъ отъ мислящитѣ, стои по-горѣ отъ враждата, отъ тѣсногръдството, отъ партизанския бѣсъ. Тя, тъзи тъмна маса, мисли, чувствува, вижда единъ борецъ, единъ народъ, който се е вече отърсилъ отъ глухия сънь на робството, който се организува, и който дига меча за смъртна борба. И въ нея, въ масата, има и вѣрни сърдца, ко-

1) „Бълг. литература“ 1896, 193.
2) Г. Димитровъ „Княжество България“, II, 253.

ито ликуватъ, додѣто врагътъ, сѫщо смѣтливъ и хладнокръвенъ, стрѣска се. И нека заключенията и на едни, и на други—и на свой, и на врагъ—нека възгледитѣ имъ въ извѣстна смисъль да не отговарятъ на дѣйствителностьта: но тѣ изразяватъ логиката, нуждата, задачитѣ—най-послѣ, изразяватъ духа на врѣмето. Даже и Берковски, единъ отъ по-къснитѣ повѣствователи, колкото инакъ и да е добрѣ освѣдоменъ, като разказва за българскитѣ младежи, възпитавани прѣзъ 1864—67 въ сръбскитѣ училища, отдава туй на ходатайството на букурешкитѣ българи: Братия Христо и Евлогия Георгиеви, Д. Ценовичъ, Маринъ Бенли и пр., „които, казва Берковски, дѣйствували въ тоя случай, отъ името на българската емиграция въ Ромѫния, като членове на бълг. центр. революционенъ комитетъ, основанъ отъ Г. С. Раковски“ (1)

Духътъ на врѣмето!

По нѣкога единъ страхъ — нека бѫде той и напразенъ — издава разбойника, както винаги една невòлна засмивка — доловена отъ наблюдателното око—открива страстно прѣдадения на дѣлото човѣкъ. Духътъ на врѣмето! То е едно нѣщо неуловимо, тайнствено, ново—то е едно цвѣте. Духнатъ на пролѣть кротки вѣтрове, грѣйнатъ приятелски лучи и ето ви отеднажъ изневидѣло изпъкнала трѣвица изъ земята: то е пѫпка, но то е и цвѣтъ. Защото, изпѫкне ли еднажъ, свършено е: новиятъ, младиятъ сезонъ е настѫпилъ. Ние го чувствувахме и понапрѣдъ въ атмосферата, но сега е свършено: ние го видимъ живо прѣдъ нашитѣ очи. Кой вече ще се усъмни въ новия сезонъ, въ цвѣтето? Кой не ще да вѣрва, че още и отъ напрѣдъ го е чувствувалъ?

Кой можеше да се съмнѣва още за четитѣ? Кой можеше да вѣрва, че тѣ не идатъ отъ комитета, не произлизатъ отъ комитетскитѣ идеи, отъ идеитѣ за новото, за свободата?

Комитетътъ сѫществуваше, за да спечели свобода на България. Нима четитѣ бѣха за друго?

Панайотъ и Тотю отварятъ прѣдъ нашитѣ очи вратата на една нова епоха: епохата на комититѣ. Комитетътъ и Раков-

1) „Изъ възпоминанията ми“ 1 а сѫщо 35.

ски — това сѫ едни и сѫщи сѣятели, макаръ въ разногласие: онези воеводи сѫ хвърленото сѣме.

Наистина, чувствува се сé пакъ организованата политическа борба. Само че тя още не е рѣшителна. Нѣма още единство въ нея. Идеитѣ сѫ още незрѣли, не сѫ още опрѣдѣлени.

Въ сѫщность, и въ единия, и въ другия лагеръ, заедно земени, липсва нѣщо много важно. Нека бѫдемъ прави, нека означимъ липсата.

И наистина, комитетъ има, чети минаватъ, но и едното, и другото е нищожно и не чини. Или поне, ако чини, то чини малко—само колкото да възбуди идея. Защото, всичко това е само нерѣшително начало. То е почти вѣтъръ. Тамъ липсва нѣщо цѣло и недѣлимо само по себе, нѣщо практично и силно или най-послѣ, нѣщо органически скопчено: липсва сѫщинска революционна организация. Защото, Тайниятъ комитетъ не е революционенъ, а плановетѣ на Раковски и на хайдушкитѣ воеводи сѫ нѣщо частично. Трѣбва цѣлокупна организация, трѣба такъвъ комитетъ, който самъ да е въоржжена сила и самъ да се бие съ врагътъ.

Ето тукъ вече стоимъ прѣдъ прага на една нова и велика ера.

ГЛАВА ТРЕТА.

Русофилскиятъ Комитетъ.

I.

Русия като режисйоръ на междуактна игра. Сърбия влиза въ играта. Славянофилитѣ и политиката на Русия слѣдъ 1856 г.

Но прѣди да настѫпи великата оная ера, има една перипетия, която настѫпва и която е чудно назидателна. Нея ще разгледаме прѣдварително.

Всички епохи раждатъ свои лесно възпламенявани политикани и тѣхната роля е мимолетна. Само здравата обществена и национална идея хваща коренъ и само тя е сѫщин-

ската историческа мощь. Ето тукъ лежи поучението отъ всичко туй, що слѣдва да изложимъ.

Въ събитията отъ 1860 до 1867 Влашко и Сърбия наистина имаха пръстъ, ала и Русия, както не бѣше оставала и прѣди, тъй и сега не искаше да остане по-назадъ отъ тѣхъ.

Българскитѣ стареи въ Букурещъ — „Ефорията" — били подминати при съставянето на Тайния комитетъ. Трѣбва да отдадемъ право на влашкитѣ революционери отъ 1866, че въ тѣхната програма не влизаше да иматъ работа съ стари хора: тѣмъ трѣбваха млади момци за бой. Така че, послѣднитѣ — младитѣ — съставиха комитета и подминали бѣха непочтително стария свѣтъ.

Но личниятъ егоизмъ, колкото и да е силенъ той по цѣль свѣтъ, не изпжква тъй силно отъ страната на младитѣ. Както разказва Ат. Андреевъ, когато отъ ромжнска страна го поканили да земе инициатива за българския комитетъ, той посочилъ на Ефорията, като вече готовъ комитетъ и съ туй платилъ изискуемия се данъкъ отъ уважение къмъ стареитѣ на колонията. Уважение изобщо не липсвало у никого, макаръ че младешкото дѣло искало и младешки глави. Така щото, когато комитетътъ инъкъ билъ вече основанъ, старитѣ хора се видѣли изеднажъ подминати и обидени.

Отъ друга страна, още отъ самото начало на своето сжществуване, като политическа единица, ромжнитѣ не еднажъ бѣха виждали у дома си руска окупация. Ето защо, при размирицата въ 1866, тѣ не можеха да не се боятъ пакъ отъ Русия. Нѣщо повече. Тѣ избраха веднага единъ нѣмски, и то отъ владѣюща царска кръвь нѣмски принцъ, за владѣтель на страната. Изборътъ даваше очебиющъ изразъ на тоя страхъ, но твърдо постави Ромжния, и то за винаги, може би, на западноевропейски анти-руски пжть.

Като е така, българскиятъ Таенъ комитетъ, възникналъ по искане на ромжнитѣ, не бѣше друго, освѣнъ млада, антиславянска сжчка. Той не бѣше и неможеше да бжде милъ на славянската държава. Съ една дума, рускитѣ консули по цѣла Ромжния трѣбваше да затржбятъ сега противъ младитѣ.

Извѣстна е неизлѣчимата болесть на официална Русия. Вѣнецътъ на славянския колосъ служи на тази болесть отъ незапомнени врѣмена, и служи й вѣрно. То е една страстна любовь къмъ благонадеждниτѣ елементи— елементи, които, разбира се, не сж друго освѣнъ стари и стареи, бюрократи и нотабили: единъ материалъ, който отъ коренъ е хилавъ и който инъкъ за идеенъ товаръ не чини; то е единъ суевѣренъ страхъ прѣдъ всичко мислящe — което, разбира се, е носитель на истинската социална сила и едничъкъ лость на историята: или просто — то е страхъ отъ всичко младо и то — толкова въ самата Русия, колко и вънъ отъ нея. Тази болесть е заслужила толкова повече нашето удивление, че Русия е страна, която сияе въ вѣчна и разкошна пролѣть, съ букетистия разцвѣтъ на най-пламенната, идеално възторжена и общечовѣшки вдъхновена интелигенция.

Хитовъ бѣлѣжи, че щомъ стигнали съ Раковски въ Галацъ, когато бѣгаха за Русия, великиятъ революционеръ се затекълъ при руския тамъ консулъ да се уплаче противъ прѣслѣдванията на ромжнската полиция. „Бѣгай въ Русия, отговорилъ консулътъ, защото днесь въ Ромжния не сжществува ни редъ, ни честность, ни правда. Ромжнското правителство не може да защищава ни само себе си, а ти искашъ да защищава тебе и мене!"[1])

Кжсо: прѣдставителитѣ на официална Русия имаше за момента отъ какво да се оплакватъ въ ромжската земя, както и нашитѣ нотабили: макаръ че, въ сжщность, сълзитѣ на еднитѣ бѣха за едно, а на другитѣ — за друго. Като е тъй, съюзници естествени по природа и по духъ, тѣ трѣбаше да се срѣщнатъ сега и върху почва на врѣменната политика.

Въ сжщото врѣме, още и Князъ Михаилъ отъ Бѣлградъ не бѣше прѣстаналъ да служи на храма на южнославянскитѣ мечти, безъ да гледа на студения вѣтъръ, който врѣмено духна между сърби и българи. Слѣдъ несполукитѣ на 1862, този князъ не прѣдставаше да поддържа всички надежди у бѣднитѣ скиталци, както и да дава крилѣ на своитѣ мечти.

---

1) „Моето пжтуванiе", 68.

Фактътъ, че нѣкои българи въ Букурещъ се бѣха вече принудили да се прѣгърнатъ съ ромжнитѣ — чуждо намъ племе — разпали въ него още повече славянското чуство, а може би, разпали и чувството на разкаяние за стари грѣхове. И Пирочанацъ справедливо бѣлѣжи въ своята книга за царуването на князъ Михаила: „Све што се могло учинити, те да се у хришћанскимъ народима турске царевине пробуди духъ за слободомъ и да се спреме (приготвятъ) за устанакъ (възстание), влада је кнеза Михайла покушала (опитала)."[1]) Пирочанацъ е билъ по онова врѣме виденъ чиновникъ въ външното Министерство въ Бѣлградъ, и ползува се съ официалната архива. Той цитира доклада на Іов. Мариновича, сърбски прѣдставитель въ Петербургъ отъ 5 и 9 ноемврий 1866, и въ хармония съ тоя докладъ твърди още слѣдното: „Русия, казва той, мислѣше, че е намѣрила въ Князъ Михаилъ оня човѣкъ, който е създаденъ да разрѣши източния въпросъ. Безъ сама да се ангажира, тя свойски подпомогна княза Михаила съ всички срѣдства и по всички посоки: пращаше въ Сърбия своитѣ отлични офицери, да прѣгледатъ организацията на войската и въоржженията ѝ, да изучатъ страната и да подготвятъ отбраната ѝ; заемаше на Сърбия срѣдства, помагаше ѝ да се споразумѣе съ Черна-Гора и Гърция и пр."[2]) и най-послѣ, добавя той, Русия настояваше да се образува балкански съюзъ.[3])

Самитѣ исторически обстоятелства сега даваха мощь на крилатитѣ мечти на сръбския владѣтель.

Годината 1866 бѣше размирна. Прусия се би съ Австрия за германско първенство. Критъ се вълнуваше. Турция, макаръ и поставена на тѣсно, готвѣше се още да въдвори стария редъ въ Влашко. Князъ Михаилъ, едвамъ прѣтръпналъ слѣдъ мжчителнитѣ сътрѣсения отъ 1862, запрѣтна се да използува сега тоя забърканъ ходъ на работитѣ, и да се отърве съвършено отъ чуждото опекунство у дома си. Сърбия се броеше още за нераздѣлна часть на Отоманската империя. Европейскитѣ настойници на Султана имаха право

1) „Кнезъ Михаило", 34.
2) „Кнезъ Михаило", 33.
3) Ibid.

да се намѣсятъ и въ нейнитѣ вжтрѣшни работи. Освѣнъ това, турскиятъ гарнизонъ, както знаемъ, още се гнѣздѣше, като змия въ пазуха, по високото плато на Калемегданъ въ Бѣлградъ, и държеше въ желѣзнитѣ си нокти дрѣвната славна крѣпость.

Русия, като не споменуваме културнитѣ ѝ връзки съ България, датующи отъ твърдѣ ранни вѣкове, още въ 1700 съ специаленъ трактатъ запази си право да покровителствува своитѣ братя по вѣра, обитающи въ прѣдѣлитѣ на Турската Империя. Кючюкъ-кайнарджиски миръ въ 1774 бѣше една стжпка напрѣдъ, като ѝ даде право да се мѣси въ вжтрѣшнитѣ работи на тази империя. Редъ войни отъ послѣ имаха за цѣль, или дадоха, кждѣ очаквано, кждѣ не, като резултатъ това, че уздравиха свободата поредъ на Гърция, Влашко и Сърбия. Всѣкждѣ обаче подъ покровителство на едновѣрни народи разбираше се, кждѣ явно, кждѣ прикрито, една и сжща политика: умаломощаване на единъ опасенъ и дивъ съсѣдъ. Цѣли области се откжсваха отъ снагата на „болния човѣкъ“, както Николай I наричаше държавата на султанитѣ, и придаваха се къмъ Русия или, кждѣто туй не бѣ възможно, въздигаха се слаби, безопасни господарства. Слѣдъ разгрома обаче на Севастополъ, Парижкия трактатъ отъ 1856 отне правото на Русия да се бърка на своя глава въ турскитѣ работи, като ѝ свърза едноврѣменно ржцѣтѣ и въ Черно море. Ето защо, всичката по-късна политика на Русия, като почнемъ отъ знаменититѣ ноти на Горчакова отъ шеесетьтѣ години, па дори до сръбската война въ 1876 и рускотурската въ 1877 г., бѣха насочени само къмъ едно: да разкжсатъ паяжината, въ която евпропейскитѣ дипломати съ оня трактатъ бѣха омотали руския колосъ, и да ѝ повърнатъ старата покровителствена игра на Изтокъ. Любовьта къмъ християнитѣ въ Турция бѣше удобенъ и замамчивъ лостъ, за да се въдвори старата намѣса. На това помагаше и естествената слабость на руското общество за по-малкитѣ и страждущи православни братя. Обаче оня лостъ, любовьта и агитацията, срѣдъ тѣзи християнски народи, разкжсани още помежду си, недоразвити, безсилни и тъмни, бѣха слабо срѣдство, за да се разтърси закрѣпналия срѣдъ вѣковни бури дънеръ на

Отоманската мощь, и да се отмѣни наложения досаденъ редъ на работитѣ. Трѣбаше нѣщо по-значително. Южно славянския съюзъ, прочее, трѣбаше да се издигне въ кулиси, задъ които да може да се крие дирижйорътъ. Тоя щѣше да дирижира съединенитѣ южни славяни, и да владѣе пакъ положението: да диктува на момента. Съ една дума, Русия щѣше по тоя начинъ пакъ да си повърне изгубеното. Рускитѣ държавни мѫже считаха и считали сѫ въ всички врѣмена, че е смърть за престижа на Русия, ако тя не играе рѫководяща ролъ въ развитието на източния въпросъ.

Но редомъ съ официалната политика за държавенъ прѣстижъ, въ Русия цъвтѣха и мечти за славянско единство. Народъ великодушенъ, широкъ по натура и вѣролюбивъ, руското племе създаде истински политически мечтатели, толкова наивни, колкото и добродѣтелни—истински филантропи, на които въображението хранѣше единъ галенъ и неосѫществимъ идеалъ — да създадатъ отдѣленъ славянски миръ, цѣлъ, неразрушимъ и широкъ, както сѫ широки славянското сърдце и славянската натура; единъ славянски миръ, съ своя вѣра, свой държавенъ редъ, своя култура. Намѣриха се отлични ентусиасти, които въ 1858 туриха начало за работа: тогава се основа въ Русия тъй наречения „Благотворителенъ комитетъ". Държавната власть не бѣше агентъ на това дѣло; то си остава рожба на вѣрни идеалисти и биде водено отъ такива високи глави, като Гилфердингъ и Ламански — но тя, властьта, даде му своето покровителство. Що бѣше това славянофилство въ сѫщность?

За насъ, българитѣ, бѣдни тогава, изгубени, смазани, грижата, която се понесе надъ насъ отъ славянофилството—грижа на по-голѣмия братъ за по-малкия: за нашия животъ, за нашето бѫдеще, за нашето процъвтяване—всичко това бѣше едно благодѣяние и малко можеше да важи за насъ, отдѣ иде то—отъ официална страна или отъ чисти, народни сърца. Има високи подвизи, въ които сърдцето на народа бие едно съ правителството.

И послѣ, въ цѣлото това дѣло имаше нѣщо трогателно. Толкова славянски племена, погубени, смазани отъ други, нима не трѣбваше да се разбудятъ еднажъ? А кой трѣбваше

най-напрѣдъ да помисли за тѣхъ, ако не по-голѣмиятъ братъ? И ако тѣзи нещастни племена, почти изгубени до сега за великото славянско сѣмейство, ако тѣзи членове на една и сжща фамилия, трѣбваше да се разбудятъ, да бждатъ измъкнати изъ пропастьта на мизерията и чуждото робство, ако трѣбваше всичко това да стане, не можеше ли да се помечтае за тѣхното величие въ бждещето, за тѣхната слава въ поколѣнията и, най-послѣ, не трѣбваше ли да се градятъ замамчиви планове за свѣтлия ореолъ на цѣлата славянска фамилия въ сонма на бждещитѣ нескончаеми вѣкове? Кждѣ е злото, кждѣ е грѣшката въ тѣзи мечти, тъй мили, тъй човѣколюбиви и тъй нескончаемо широки въ братското сърдце?

Ала мечтитѣ имаха и сериозна политическа страна.

По онуй врѣме и филантропитѣ на западъ сжщо не искаха да спатъ и бѣха подали ржка на своитѣ дипломати и държавници въ борбата имъ на Изтокъ противъ руския колосъ. Знаменателната 1856 донесе, наистина, побѣда на Западъ надъ Русия, но въ сжщото врѣме тази година имено доказа, доколко обаянието на оня колосъ е несъкрушимо посрѣдъ поробенитѣ народи и че не само една побѣда съ сурова сила надъ колоса, но и нова война трѣбва морална противъ името му. Тогава, имено, усилиха католическата и протестанската пропаганда между православния свѣтъ въ турско—главно, разбира се, съ цѣль да се подкопаятъ основитѣ на руското влияние въ ония прѣдѣли, да се тури край на спасителната роля, която великата православна държава е играла дотогава на Изтокъ и да се подкосяватъ съвършено коренитѣ на тази роля и въ бждеще.

„Благотворителниятъ комитетъ" бѣше отговоръ на тия пропаганди, а първоначалната му дѣятелность се ограничи почти само въ грижи за учащитѣ се въ Русия българи. Скоро обаче благотворителното начинание, тъй скромно на видъ, полетѣ къмъ своитѣ широки граници. Въ 1867 се нареди всеславянско етнографическо изложение въ Русия. Скоро слѣдъ туй вече комитетътъ броеше клонове въ Москва, Петербургъ и Киевъ.

Още отъ 1854 видни български търговци въ Одеса, Н. Д. Тошковичъ, Н. Х. Палаузовъ, Н. М. Тошковъ и К. Н.

Палаузовъ бѣха основали „Българско настоятелство“, което отначало имаше характеръ на единъ комитетъ. Такъвъ бѣ осно анъ и въ Букурещъ, съ задача да вербува български волентири за въ редоветѣ на руската армия, при войната— прѣзъ кримската война—която и тъкмо се бѣ почнала. Покъсно вече, когато войната се свърши. „Българското настоятелство“ въ Одеса отговаряше на една належаща нужда да поддържа български младежи, които се притичаха да търсятъ наука въ Русия. Сега, при основаването на „Благотворителния комитетъ“ въ Петербургъ, настоятелството прѣгърна неговата идея, защото самъ „Комитета“ се бѣ родилъ съ идеята на „Настоятелството“. Ето какъ, прочее, Българското настоятелство въ Одеса скоро се прѣвърна въ клонъ на Благотворителния комитетъ въ тоя градъ.

Годината 1854, когато се основа одеското настоятелство, бѣше, както казахме, началото на Кримската война. Руситѣ образуваха отрядъ отъ български волентири, който да нахлуе въ Турция наедно съ тѣхнитѣ войски. „Настоятелството“ било създадено, за да подпомага на тѣзи дѣйствия. Въ потраннитѣ войни, на Русия противъ турцитѣ въ 1810 и 1828, въ редоветѣ на рускитѣ войски сѫщо имаше български отряди, привиквани дори съ прокламация отъ руска страна.[1]) Сърбитѣ и власитѣ въ 1862 и 1866 бѣха само послѣдвали примѣра на по-голѣмия братъ.

II.

Нѣщо за „Ефорията“ или „Епитропията“ въ Букурещъ. Възкръсване на старитѣ русофилски мечти. Прѣговори за югославянска конфедерация. „Програмата“ и нейното дѣйствие. „Ефорията“ като „Комитетъ на старитѣ.“ Голѣмо събрание на делегати въ Букурещъ. „Протоколътъ“ на събранието. Писмо отъ Гарашанинъ. Безсилието на комитета. Истинското му име. Текстътъ на „Протокола“. Враждата между Хр. Георгиевъ и Раковски. На какви групи се разпада изцѣло емиграцията.

Българскитѣ нотабили въ Букурещъ, въ хармония съ „Настоятелството“ въ Одеса, основали бѣха комитетъ, съ за-

---

1) Полковникъ Краевъ: „Възстанията на българитѣ и пр.“ 45. Юрданъ Неновъ разказва, че дѣдо му и баща му въ 1828 били волентири при Дибича Забалкански. (Мин. Сб. ХШ. 362). За Дибича и българския капитанъ въ руската войска, Мамарчевъ, ср. С. Раковски: „Горски пѫтникъ“. 231.

дача сжщо да издържатъ волентири. Послѣ, щомъ като великата война даде само лоши резултати за славянитѣ, комитетътъ продължи да сжществува подъ старинното име българска букурещка „Епитропия“ или „Ефория“, което трѣбаше да значи община.[1])

Въ 1866, когато се основа тайниятъ комитетъ, „Епитропията“ живѣеше още съ своитѣ русофилски мечти. Рускиятъ и сърбски прѣдставители въ Букурещъ, и единиятъ, и другиятъ натоварени да подтикватъ напрѣдъ южнославянскитѣ планове на Князъ Михаила, бѣха, естествено, противъ ромжнския характеръ на Тайния комитетъ. Споменахме, какъ князъ Михаилъ се опита, макаръ и напраздно, да вплете Влашко въ вѣнеца на Балканската конфедерация, за която мечтаеше. Ромжнитѣ дойдоха само до „приятелска неутралность,“ а пъкъ и нея дори неможаха докрай да упазятъ. Въ 1876 и 1877-тѣ се показаха едва ли не неприятели не само на сърбитѣ, но и на цѣлия славянски миръ.[2])

Букурешкитѣ нотабили отъ „Eфорията“, обидени, че млади и неопитни хора, основатели на „Тайния комитетъ,“ неумѣло прѣдаваха рулото на народнитѣ работи въ чужди (ромжнски) ржцѣ, разбуждатъ се сега, внезапно, отъ своята литаргия и подзематъ старото си погребано почти дѣло. Така, старото онова руско волентирско настоятелство отъ 1856 възкръсва сега отъ гроба подъ име на комитетъ. Но хората не се лъжатъ отвънка и новото дѣло наричатъ „Старъ комитетъ“.[3])

---

1) За „Ефорията“ имаме твърдѣ бѣдна литература. Полковникъ Краевъ погрѣшно цитира Д-ръ В. Берона, защото лицата, които ни означава, че сж образували Ефорията, не сж точно сжщитѣ у Берона, а той е приелъ разказа на Г. Димитровъ (ср. „Възстанията на българитѣ и пр.“ 42; Д-ръ В. Беронъ „Арх. изсл.“ 225; „Княжество България“ II, 164) Д-ръ В. Беронъ билъ секретарь на комитета Кисимовъ, „Истор. работи“ I, 79). Други източни и съ по-достовѣрни свѣдѣния, за жалостъ, липсватъ. Споредъ Г. Димитровъ, комитетътъ билъ съставенъ отъ слѣдующитѣ лица: Константинъ Чоканъ, прѣдседатель, Христо Георгиевъ касиеръ. Д-ръ В. Беронъ дѣловодитель, Ив. Х. Бакалоглу, Димитръ Ценовичъ и Хр. Мустаковъ, а споредъ В. Беронъ, Христо Георгиевъ, Д-ръ В. Беронъ, Хр. Мустаковъ и Ив. Д. Х. Бакалоглу.

2) Ј. Ристић, „Први рат.“ 170.

3) Ив. Ев. Гешовъ: „Евлогий Георгиевъ“, стр. 7. Интересно е това название: „Старъ комитетъ“. Малко по-късно, въ 1869, Л. Каравеловъ въ разправията си съ членоветѣ му, прави игра, като го нарича „комитетъ на старитѣ“, което споредъ безпощадния рѣчникъ на революционера трѣба да значи комитетъ на чорбаджии, реакционери, изедници. (в. „Народность“, „Дун. Зора“ и „Свобода“ кждѣто подмѣтанията се повтарятъ почти на всѣка страница).

Прѣдседатель на този комитетъ е Христо Георгиевъ, братъ на Евлогия.[1])

Старитѣ сега вече влизатъ въ по-тѣсни сношения съ двамата славянски прѣдставители въ Букурещъ, сърбски и

Хр. Георгиевъ.

руски, и голѣмиятъ планъ на князъ Михаила за южнославянска конфедерация твърдо стжпя на българска сцена.

Първитѣ прѣговори по тоя прѣдметъ трѣбва да сж били водени още въ втората половина на 1866 година, а въ първитѣ числа на Януария 1867 била подписана и формална „програма за политическитѣ отношения на сърбо-българитѣ (българо-сърби) или за тѣхната сърдечна дружба." „Програмата" съдържа само 12 члена, ала въ тѣхъ е формулирано

1) Jbid.

всичко, що трѣбва. Българскиятъ и сърбскиятъ народи трѣбва да се съединятъ подъ едно управление и подъ едно знаме, върховенъ вождъ ще бѫде князъ Михаилъ, „кога је отечествольубле толико пута осведочио, потомакъ славне лозе и синъ јунака ослободитеља Србије“; обдумано е общо знаме, общъ гербъ, черкова, скупщина и пр. общо [1]).

Програмата била подписана въ Бѣлградъ, а трѣбвало да се иде и до формаленъ договоръ. Но сърбското правителство не се увѣряваше още, че комитетътъ на старитѣ има на страната си цѣлия български народъ. То е считало, че само слѣдъ като се увѣри въ това, ще може да сключи и договора. Прѣдвидъ на туй, комитета рѣшава да свика голѣмо събрание отъ прѣдставители, за да покаже силата си. Пишатъ въ Русия, пишатъ и до разни градове въ Ромѫния, сѫщо и въ България, за да се притекатъ хора на събранието.

Славянскитѣ общества въ Петербургъ и Москва, наедно съ българското настоятелство въ Одеса, живо се интересуватъ вече изобщо съ хода на българскитѣ работи,[2]) което и лесно се разбира, защото влиза и въ тѣхната програма. Вниманието имъ най-вече се бѣ изострило слѣдъ печатнитѣ издания на Тайния комитетъ — „България прѣдъ Европа“, особно слѣдъ „Мемоарътъ“, които инакъ сѫщо възбудиха, както знаемъ, живъ интересъ въ чуждия печатъ. Прочее, въ края на Мартъ 1867 въ ромѫнската столица вече бѣха притасали Н. М. Тошковъ и В. Н. Рашеевъ отъ страна на Одеското настоятелство, и полковникъ Кесяковъ, който бѣше членъ на славянското общество въ Петербургъ.[3]) Сѫщо и поканенитѣ прѣдставители отъ градоветѣ изъ България и Влашко притекли се отъ разни страни. На 5 Априлъ въ присѫтствието на 70—80 души, подписанъ билъ, въ хотелъ

1) Пирочанацъ 36. „Програмата“ цѣла е прѣпечатана въ „Запискитѣ на Ив. Адженовъ и проф. Милюковъ я прѣведе „Бълг. Прѣгледъ г. V. IX—X.

2) Берковски разказва, че въ 1865 год. въ Бѣлградъ се учили много млади българи, повечето степендианти на сърбското правителство, а послѣдното ги поддържало не съ свои пари, а съ фонда на славянския комитетъ въ Москва. Този комитетъ отпущаше ежегодно извѣстно количество пари на сърбитѣ, за да възпитаватъ бѣдни югославянски ученици. . . . „Единъ отъ тѣзи степендианти бѣхъ и азъ“—заключава Берковски (Изъ възпоменанията ми,“ 57).

3) „Миналото“, писмо на Ат. Андреевъ, 218; Ив. Ев. Гешовъ: „Евлогий Георгиевъ,“ 7.

Fiesci, окончателния протоколъ за сърбско-българското съглашение.

Въ своитѣ биографически бѣлѣжки за Евлогия Георгиевъ, които и цитирахме до сега, г-нъ Ив. Е. Гешовъ привежда, между другото, едно писмо отъ Ат. Михаиловъ — лице, което присжтствувало въ въпросното заседание и, освѣнъ това, заедно съ Г. Р. Шоповъ и М. Колони, редактирало протокола. По инициативата на руския дипломатически агентъ, баронъ Офенбергъ, и на сърбския Магазиновичъ — казва това писмо — поканиха се отъ всичкитѣ голѣми български градове по нѣкои лица да присжтствуватъ за обмисляне, по кой начинъ би било възможно да се сближимъ съ сърбското правителство и си приготвимъ бждащето освобождение, тъй като Русия ни показа (чрѣзъ своя прѣдставитель, разбира се), че само посрѣдствомъ Сърбия ще бжде възможна помощьта й, когато прѣмата нейна помощь би възбудила Европа цѣла противъ нея.

Съгласно сжщиятъ източникъ, протоколътъ билъ поднесенъ лично на князъ Михаила, когато се връщалъ отъ Цариградъ—обстоятелство, обаче, което мжчно се съгласява съ реда на работитѣ. По онуй врѣме, въпросътъ за крѣпоститѣ бѣще щасливо разрѣшенъ за княжеството. Турция се съгласи да оттегли своитѣ гарнизони отъ Бѣлградъ, Фетисламъ, Смедерево и Шабацъ, и по поводъ на тази печалба, князъ Михаилъ, въ края на Мартъ, бѣше отишълъ въ Цариградъ лично да благодари на Султана за благоволението му. Протоколътъ носи дата 5 априлий, а самъ князъ Михаилъ на 4 сжщи мѣсецъ е билъ вече въ своята столица.[1])

Както и да е, авторътъ на писмото ще да е сбъркалъ на память само датитѣ, защото може при заминаването на Михаила, специална комисия отъ страната на стария комитетъ да се е прѣдставлявала на княза, а пъкъ знаемъ, че той отъ много по-рано вече знаеше съдържанието на протокола, който му поднасяха. Работата е, че протоколътъ съдържа сжщитѣ ония дванадесеть точки на „Програмата",

---

1) J. Ристичъ, „Сполашна одношаjи," II, 592.

които на свое врѣме бидоха съобщени на Сръбското правителство и за които вече говорихме.

Отъ сръбска страна обаче и сега, както и по-напрѣдъ, когато бѣ поднесена програмата, не се подписва никакъвъ контрактъ. Това обстоятелство ни дава ясно понятие не за истинскитѣ чувства на сръбскитѣ кржгове, но за деликатностьта на положението, въ което се поставяше князътъ и правителството му съ подобни договори. Гарашанинъ, сръбскиятъ премиеръ, съ писмо отъ 2 февруарий 1867, поржчва на прѣдставителя на княжеството въ Букурещъ да прочете сжщото това писмо на лицата, които се подписали на програмата, и да имъ каже, че князъ Михаилъ „поздравлява тази тѣхна стжпка, която още повече го ободри въ успѣха на ония дѣла, които и той, съ божия воля, мисли да извърши“. Но едновръменно, писмото разяснява, че уговорътъ изъ сръбска страна ще се съчини и утвърди само тогава, *„когато правителството се убѣди, че програмата се приема и сподѣля отъ значителната часть на всички разумни ратници за българската бждащность“*. Дотогава, имено, комитетътъ „трѣбва да работи и да употрѣби всички срѣдства, за да приготви духа на българския народъ за общо възстание, началото на което не прилича да е тъй далечъ, та да се брои на години“.[1])

Но когато бива прѣдаденъ и протоколътъ, Гарашанинъ се видѣлъ принуденъ да пише направо на комитета, ала за туй пъкъ избѣгналъ всички ония рѣшителни изрази, които срѣщаме въ секретното му писмо до сърбския прѣдставитель. Ето и цѣлия текстъ на това интересно послание на сърбския премиеръ. Гарашанинъ пише: „Прѣко србског заступника у Букарешту доставлени ми протоколъ вашъ од 5-го априля 1867 год. гласеђи за *благодѣтелне цѣли*, я сам примио и расмотравши садражание истога протокола, нашао сам, да нищта на путу не стой, да би се и од србске стране исте *благодѣтелне цѣли подпомагале*. И потоме сьглашаваюђи се међутим подпуно у основу са прѣдложеним точкама, ми ђемо приступити дѣлу, оставляюђи *да се доцние о подробностима договарамо и споразумевамо*“.

---

1) „Пирочанацъ,“ 40.

Явно е, че и съ това писмо сърбското правителство не влиза въ формаленъ договоръ; рѣшителниятъ отказъ е вече избѣгнатъ, но и послѣдна стжпка се не прави, което пакъ лесно се разбира. Исканията, изложени въ първото писмо, не сж били още изпълнени, нито сж могли да бждатъ изпълнени въ толкова кратко врѣме. Комитета, който свикалъ прѣдставители отъ всички български краища, мислилъ е, може би, че съ туй всичко се постигнало, но сърбскитѣ държавни мжже не бѣха задължени да мислятъ сжщото.

„Програмата“ и „протоколътъ“ сж мечти на едни добри хора, застарѣли за врѣмето и рутинни въ своитѣ понятия, които, добри домакини, добри банкери или нѣщо друго, въ всѣкой случай порядъчни хора, едва ли нѣкога бѣха сънували онуй, което ги чака, което се иска отъ тѣхъ и което тѣ трѣба да вършатъ, щомъ като се заловили за такава трънлива работа. Една правилна и систематична организация на народнитѣ сили, която липсва и, разбира се, която е неизбѣжна; една сериозна работа, ама — досущъ сериозна, че и рѣшителна подготовка въ оржжие, въ боева готовность и всичко друго, каквото трѣба за общо възстание въ цѣло българско — всичко това кой ще приготви, кой ще понесе на плещитѣ си? Кой ще изтегли меча, кой ще се бие съ турцитѣ? Тия стари добри хорица ли?

Нѣщо, което особно заслужва нашето внимание въ оня „протоколъ“, е уговорътъ, съ който се той привършва. Тамъ се казва, именно, че седемь лица образуватъ настоятелство, което ще се грижи „за достигане на любородната цѣль“ на протокола.

Лицата сж: Христо Георгиевъ, Д-ръ Г. Атанасовичъ, Михаилъ Колони, Д-ръ Д. Протичъ, Стефанъ Ивановъ, Г. Николопуло и Д-ръ Гиголеско.

Тѣзи нѣколко не съвсѣмъ изразни реда трѣба да считаме за основенъ камъкъ на подновения „Старъ комитетъ“ или на новия „комитетъ на старитѣ“. При туй ново конституиране на стария комитетъ не е, наистина, уговорена и новата му кръщавка, обаче послѣдната е фактъ, новото име е на лице и ние може да го посочимъ. Както въ всичката тая

работа, тъй нескопосно закърпена, така и въ кръщавката и въ името дори се чете руския духъ, руското влияние.

Както славянскитѣ комитети въ Петербургъ и Москва прикриваха сжщинската си цѣль подъ скромното название „благотворителни“ общества или „настоятелства“, тъй сега и комитетското настоятелство на старитѣ се нарича „Добродѣтелна дружина“. Така адресува писмото си и Гарашанинъ отъ 22 май 1867: „Настоятелству бугарске добродѣтелне дружине“.

Ние ще приведемъ тукъ и цѣлия протоколъ за улеснение на читателя. Този документъ толкова ясно говори за себе си, че нѣма нужда отъ коментарии. Ето протокола:

ПРОТОКОЛЪ.

Понеже днешнитѣ обстоятелства викатъ всичкитѣ угнетени въ Турско народи, за да зематъ освободителни мѣрки, и ний българитѣ, които живѣемъ въ България, Тракия и Македония, събрахме се да размислимъ и изнамѣримъ срѣдство за освобождението на милото наше отечество, за да успѣемъ да се числимъ и ний въ реда на свободнитѣ народи и да покажемъ на свѣтътъ, че живѣемъ.

За да сполучимъ тая желателна цѣль, трѣба да изберемъ единъ съсѣденъ народъ, съ помощьта на когото да сполучимъ освобождението си съ взаимна полза, и за такъвъ народъ ний не можемъ да прѣдпочетемъ другъ освѣнъ сърбскиятъ, който съ народностьта си, съ вѣрата, и съ мѣстното положение е сближенъ съ насъ прѣди вѣкове, интереситѣ ни прочее сж равни, и за това само съ тѣхното побратимство можемъ да бждемъ народъ независимъ.

И за едно подобно братско сближаване ний съгласно съ днешнитѣ обстоятелства прѣдполагаме, че трѣбва да имаме за основа следующите 12 точки:

1) Съединението братско трѣбва да стане между Сърбите и Българите, подъ име *Югославянско Царство.*

2) Югославяското Царство ще се съставлява отъ Сърбско и отъ Българско. (Българско обема областитѣ: България, Тракия и Македония.

3) Глава на новосъставляемото правителство ще бжде днешниятъ князъ Сърбский Михаилъ Обреновичъ съ право на наслѣдства.

4) Народното знаме на това царство трѣбва да е едно и да сж прѣдставлява съ знаковете и на двѣте племена. Сжщото ще сж разумѣва и за монетите бждъщи.

5) Всѣка страна ще съхранява своето си нарѣчие за официялно, и за това чиновниците трѣбва да бѫдатъ отъ онова племе гдѣто служѫтъ, и което говори нарѣчието на страната.

6) Законитѣ Сърбски днесь сѫществующи се приематъ отъ насъ и ще сѫ прѣведатъ и на Българското нарѣчие. Сичките распорѣждания на Югославянското Царство, ще сѫ публикуватъ безъ изключения и на двѣте нарѣчия, сиречь и на Сръбското и на Българското, едноврѣменно.

7) Господствующата религия ще е православната и вѣроисповѣданието свободно.

8) Религиозните работи ще сѫ управляватъ отъ единъ независимъ Синодъ, смѣсенъ отъ двѣте племена, тоя Синодъ ще прѣдставлява Митрополитатъ Приматъ и Епископите по Епархийте спроти нарѣчието на народонаселението, прѣдставляемите обаче тия ще сѫ потвърждаватъ отъ правителствениятъ началникъ.

9) Главата на държавата ще съставлява Министерството и отъ двѣте племена.

10) Народното прѣдставителство ще сѫ съставлява сърازмѣрно съ народонаселението на държавата, и съгласно съ сѫществующата днесь форма въ Сърбия за тоя прѣдметъ.

11) Прѣстолниятъ градъ на Югославянското Царство ще се рѣши отъ Народното прѣдставителство.

12) Главата на духовенството и Синодътъ ще се нахожда сявга въ престолниятъ градъ.

Обаче, за да сѫ приведе въ испълнение това общо желание, благоразсѫждаме да се избере едно настоятелство отъ седемь лица, живущи по настоящему въ Букурещъ, които спроти положението си ще бѫдатъ въ възможность да сѫ грижатъ за достигванието на тая любородна цѣль.

Избираме прочее за членове на това настоятелство Г. Г. Христа Георгиевъ, Д-ръ Г. Атанасовичъ, Михаилъ Колони, Д-ръ Д. Протичъ, Стеф. Ивановъ, Г. Николопуло и Д-ръ Д. Гиколеску, който въ съглашението си за бѫдащето Югославянско царство, трѣба да иматъ прѣдъ очи слѣдующитѣ двѣ условия:

I. Съглашението да има сила отъ денятъ въ който сѫ подпише отъ Сърбското правителство и отъ настоятелството.

II. Сърбското правителство трѣбва да сѫ задължи въ помѣнѫтото съглашение да принесе всяка веществена и нравствена помощь, за достигването на общата цѣль, щомъ настоятелството благоразсѫди споредъ обстоятелствата че е нуждно, безъ да е отвѣтственъ нѣвга веществено нѣкой отъ подписаните долу.

Богъ Господь да бжди защитникъ и помощникъ на това наше свѣто рѣшение!

Направено въ Букурещъ въ лѣто отъ Рождество Христово хилядо осемьстотинъ шестьдесеть седмое, мѣсеца Априлий петий.

M. Beuli, Николай Мироновъ Тошковъ, Д-ръ Георги Атанасовичъ, Христо Георгиевъ, Василъ Николаевъ Рашеевъ, Атанасъ Михаиловъ, Д-ръ Протичъ, Стате J Станковъ, Паск. Д. Кантарджиевъ, Мачу Лиловъ, Petri S. Cuteff, Йорданъ Тоновъ, B. Basilio, N Basiliades, D. Ghiculescu, Ав. Георгиу, Стефанъ Иванъ, Димитръ Х. Василиевъ, Ев. Георгиевъ, Георгий В. Шоповъ, Николай Христу, Коста Робевъ.

Подписанитѣ въ Галацъ на протокола:

Ник. Ценовъ, Коста Поповичъ, Пет. Симу. Архим. Максимъ Райновичъ, Пан. Аврамовичъ, Янко Х. Яну, Василъ Доброзичъ.

Въ Измаилъ:

Пан. Тулчановъ, Алек. Тулчановъ, Димитръ Дабовский, Найденъ Златановъ, Димитръ Николаевъ, Димитръ Радионовъ. [1])

Къмъ историята на „Протокола“ и на сърбско-българския договоръ трѣбва да прибавимъ, като отличителна черта, още и туй, че водительтъ на сжщинската революционна емиграция, Раковски, е билъ специално изключенъ изъ неговия крждъ. Примирители не липсвали, примирителни гласове се издигнали въ самото заседание, дѣто се гласувалъ протоколътъ, но едно изглаждане на отъ рано сжществующи вражди и разочарования не се постигнало. Ние вече знаемъ разположението на буйнитѣ глави къмъ сърбска и къмъ всѣка

---

1) Г. Проф. Милюковъ е прѣвелъ програмата и протокола отъ книгата на Пирочанца изъ сърбски на български. Тука привеждания български текстъ ние вземаме изъ рѣчьта на г. Ив. Ев. Гешовъ за Евлогия Георгиевъ въ особенъ отпечатъкъ. Протоколътъ е билъ намѣренъ въ книжата на покойния Евлогий Георгиевъ, а депозиранъ ще да е билъ изъ начало отъ Христо Георгиевъ, първи прѣдседатель на настоятелството, съ особенъ запечатанъ пакетъ въ руското консулство. Пакетътъ носилъ отъ горѣ бѣлѣжка на руски: „Депоз. кн. 2-го отдѣленія № 117“, а отдолу на ромжнски гласѣло: „La pastra rea D-eui Dimitrie Andreovici Chiradenjeanu (види се нѣкой чиновникъ на агенството, бѣлѣжи г. Гешовъ) de la Christea Gheorgief, № 20“. Въ сжщиятъ пакетъ било и писмото на Гарашанина, което прѣведохме; програмата не се намѣрила. Отъ всичко се види, че Христо Георгиевъ най напрѣдъ, а послѣ братъ му Евлогий, сж грижливо очували документа, треперали сж надъ него, като съкровище и най-славно дѣло въ тѣхния животъ и като паметникъ на тѣхното име, на тѣхния патриотизмъ, а може би, и като исторически паметникъ за величавитѣ планове на цѣлия български народъ. Запазенъ и очуванъ, този паметникъ трѣбаше да служи за назидание на потомствата.

друга политика. Разгромътъ отъ 1862 въ Бѣлградъ, редъ разочарования къмъ руситѣ отъ Дибича въ 1828 дори до дѣдо Никола въ 1856 — всичко туй караше още въ 1866 хората на меча и дѣлото да се отнасятъ съ вражда къмъ Тайния Централенъ Комитетъ въ Букурещъ, а сега, естествено, тѣ нѣма какво да чакатъ и отъ „Добродѣтелната Дружина". Освѣнъ това, самъ Раковски, воеводата на горещитѣ глави, билъ въ непримирима вражда съ водителя на ново-възкръсналитѣ „Стари" — Хр. Георгиевъ. Кждѣто билъ единиятъ, другиятъ тамъ не стжпвалъ.

Много е тъмна историята на оная вражда между революционера и прѣдседателя на „Старитѣ", и ние нѣма да влѣземъ въ подробности по нея. Когато Раковски, разбитъ отъ сърбскитѣ бѣди, се прѣхвърлилъ въ 1862 въ Букурещъ, той поискалъ, като водитель на емиграцията, смѣтка отъ Хр. Георгиевъ за нѣколко хиляди жълтици, събрани въ 1854 въ име на комитета за волентири и вложени въ каситѣ на милионера. Послѣдниятъ, види се, отказалъ да му даде исканото, или пъкъ не е ималъ нищо: отъ тогава, казва полугласно мълвата, се разгорѣла тази остра вражда. Раковски виждалъ въ бърже разбогатѣлия милионеръ единъ злоупотрѣбитель на народни пари и въ своята упоритость и буйность не изпущалъ случай да оскърбява своя противникъ.

Разбира се, за злоупотрѣбление въ дадения случай твърдѣ е мжчно да се говори; много по-опрѣдѣлено е да се държимъ въ политическитѣ основи на враждата. Хр. Георгиевъ билъ винаги приятель на едно дѣло противъ турския хомотъ, но туй дѣло да хармонира съ указания отъ Сѣверъ, съ други думи, той е билъ за възстание, но такова, което да се ржководи отъ мждра политика; нетърпеливиятъ пъкъ революционеръ, както разяснихме на свое мѣсто, мечтаеше само за гласа на българския мечъ, който да застави чуждитѣ сили, които и да били тѣ, да се намѣсятъ въ наша полза. Тукъ, между единиятъ и другия погледъ има тънкота, въ диплитѣ на която лесно е могло да се повие обидата, че знатниятъ милионеръ обичалъ „жълтицитѣ". Особено като знаемъ, какъ враждующитѣ въ ония врѣмена бѣха безпощадни единъ къмъ другъ.

Гостенинътъ отъ Одеса, Н. М. Тошковъ, — ако смѣемъ да вѣрваме единъ не толкова надежденъ източникъ — подигналъ въпросъ да повикатъ и Раковски въ заседанията за сърбско-българскя договоръ: „нека дойде онзи, билъ казалъ той, който е почналъ и който е достоенъ въ всѣко отношение, за да върши тия работи“. Но Хр. Георгиевъ се възпротивилъ, и заседанието се отвърнало отъ добрата мисъль [1]). А малко по-послѣ, или въ сѫщото врѣме, когато е траяло заседанието, Панайотъ Хитовъ и Балкански събиратъ помощь за четитѣ на Буюклията и Тотя, които скоро послѣ прѣцапаха Дунавъ. И двамата събирачи на помощь излъгали, че Раковски нѣма пръстъ въ тази работа и така едвамъ получаватъ пари отъ Хр. Георгиевъ. Въ всѣкой случай, обаче, получили; милионерътъ, тъй непримиримъ съ Раковски, не билъ се́ пакъ досущъ враждебенъ къмъ революцията [2]).

И така, сърбско-българскиятъ договоръ е дѣло на стария комитетъ или комитета на „старитѣ“, подновенъ подъ име „Добродѣтелна дружина“. Проф. Милюковъ, като нарича този договоръ дѣло на революционния комитетъ въ Букурещъ, [3]) бърка не само наименованията на българскитѣ комитети, които въ 1867 сѫществуваха въ столицата на Ромѫния, но повидимому не познава достатъчно всичкитѣ групи, на които се разпада българската емиграция въ ония врѣмена. Така, въ желанието си да разясни причинитѣ, по които сърбското правителство отказало да утвърди формално договора, почтениятъ професоръ влиза въ странни разсѫждения. Цѣлата българска интелегенция се дѣли прѣзъ тази епоха, казва той, на черковна въ Цариградъ и „собствено революционна“ въ Букурещъ; послѣдната се тоже разпада на два комитета: единиятъ отъ тѣзи комитети — авторъ на „Южнославянския договоръ“ и „Протокола“ — е противникъ на дуалистическата политика на „Мемоара“ — дѣло на другия комитетъ. Съ други думи, двата комитета — дуалистическиятъ и този на „ста-

1) Ив. Адженовъ, „Записки“, III, А, 66.

2) Ibid. За сумата, дадена отъ Хр. Георгиевъ на Панайота, споменахъ и по-напрѣдъ. За скарнята на Раковски съ „чорбаджиитѣ“ и какъ безъ него сѫ събирани пари, ср. Панайотъ Хитовъ „Моето пѫтуване“, 72.

3) „Бълг. Прѣгледъ“ IX—X, год. V, стр. 58.

ритѣ" съставляватъ „собствено революционната българска интелигенция". А, разбира се, за нашия читатель е вече едно на ржка да улови плитката тъкань на това заблуждение. Г. Милюковъ можеше да раздѣли тогавашната българска интелигенция на 2 лагера, но само географически, като спомене черковници и емиграция — вжтрѣшна и вънкашна партия. А що се относи до двата комитета изъ срѣдата на емиграцията — дуалистическия, както и оня на старитѣ, ние вече знаемъ добрѣ, че ни единъ отъ тѣхъ не нарича себе си революціоненъ. Ние знаемъ сжщо, че въ 1867 революціоненъ комитетъ въ Букурещъ не сжществува. Напротивъ, „сжщинскитѣ революционери", на чело на Раковски, Панайота и другитѣ воеводи стоятъ на своя глава, безъ комитетъ, безъ организация, приятели, по старому, на политиката на въоржжени балкански чети [1]).

1) Ив. Ев. Гешовъ, като се води по Милюкова и споменува нѣкакъвъ рев. комитетъ въ Букурещъ, попада още въ по-голѣма грѣшка, дѣто е казалъ, че „програмата била дѣло на „младитѣ" революционери, а старитѣ „добри патриоти", както се изразява той, съ „протокола" се застжпали и за Македония, което нѣщо липсвало на „програмата"; той твърди още, че Милюковъ погрѣшно зелъ отъ Пирочанца тая програма, като прозрѣлъ „Протокола". Г. Гешевъ, обаче, не ще да е внимателно прѣгледалъ нито статията на Милюкова, нито книгата на Пирочанца: и двамата автори привеждатъ еднакво и „Програмата" и „Протокола", които разглеждатъ като дѣло на стария комитетъ. Пирочанацъ дори прави грѣшка, дѣто твърди, какво „у исто време (въ сжщото врѣме, кога се подписвали програмата или протокола) образовао се је под утицајем црвенака руманских, од Млађих бугара један тајан централни комитат, који је радио на томе да одвоји бугаре од Србије и да приближи Румунима" (стр. 40) — Ние пъкъ знаемъ, че тайниятъ комитетъ се бѣше основалъ още въ 1866 — една година прѣди „Протокола". Г. Гешевъ се увлѣкълъ да види голѣма разлика между „Програмата" и „Протокола" само за туй, че въ послѣдния дѣйствително има като разяснение, прибавено нѣщо и за Македония. Ние казахме на свое мѣсто, че „Протоколътъ" е пакъ сжщата „Програма" съ сжщитѣ 12 точки. Само по-прецизно изказани. А тамъ, дѣто се опрѣдѣлятъ границитѣ и на двѣтѣ славянски държавици, които ще се съединятъ за бждеще въ едно цѣло, добавено е рѣзко, че подъ България се разбира собствена България, Тракия и Македония, а това е направено, види се, за да се избѣгнатъ всѣкакви неразбории за напрѣдъ. Сърбскитѣ аспирации за Македония въ онова врѣме захващаха да се чувствуватъ вече, а върху тази точка на въпроса ще се повърнемъ още.

ГЛАВА ЧЕТВЪРТА.

Каравеловъ и Левски.

I.

Липса на организация. Първитѣ стжпки на Каравеловъ въ литературно-обществена дѣятелность. Уроци отъ неуспѣха на Панайота и Филипъ-Тотю по Балкана. Духоветѣ въ Бѣлградъ. Присжда надъ чети и комитети.

Славниятъ Панайотъ воевода разказва, че додѣто се маялъ съ своята чета по канаритѣ надъ Сливенъ и причаквалъ Тотя да пристигне отъ Хаинъ-Боазъ и да се съединятъ, както било уговорено отъ по-рано, при него дошли хора изъ Пловдивъ, Ямболъ, Карнобатъ и Желѣзникъ, та го попитали, врѣме ли е да почнатъ бунта. Тѣзи хора отпослѣ се съединиха съ младежитѣ отъ Сливенъ, а всички наедно били рѣшени да съператъ селянитѣ, да ударятъ на турската махала въ града и да запалятъ конацитѣ. „Какво сте намислили да правите?" попиталъ воеводата. — „Да се биемъ за своята свобода", отговорили тия. „Прѣгледахъ имъ оржжието, продължава Панайотъ: това оржжие бѣше старо, фишецитѣ не бѣха добри, барутътъ не хелаше, а момчетата бѣха още млади. „Може ли да се воюва съ подобенъ материалъ?" [1]).

Когато опитниятъ воевода вижда всичко това, той казва на бждещитѣ юнаци да се върнатъ назадъ и да си гледатъ работата. „Врѣмето не е за бунтъ". отсѣкълъ той. Ала мнозина отъ тия момчета плакали и молили воеводата да не ги оставя тъй. „Но въ състояние ли бѣхъ азъ да изпълня желанието имъ?" провиква се Панайотъ „Азъ неможехъ да имъ дозволя да се побунатъ, защото народътъ не бѣше приготвенъ за възстание: *ние нямахме никаква организация.*" [2]).

Това е било въ 1867 година, тъкмо когато единиятъ комитетъ въ Букурещъ се мжчеше да освободи българския народъ чрѣзъ ромжнитѣ и съ мемоари, или чрѣзъ турски дуа-

---

1) „Моето пжтуване". 71.

2) Jbid. — 78.

лизмъ, а другиятъ мечтаеше да поведе цѣлия народъ въ борба само съ голото име на сърбитѣ и на Русия.

Запискитѣ на воеводата сж писани съ ржката на Любенъ Каравеловъ: той е далъ този идеенъ и твърдъ изразъ на онуй, което воеводата е могълъ съ своитѣ непосрѣдствени чувства само да прѣдугажда. Имало на лице комитети, които да мислятъ за помощьта на Ромжния, на Сърбия и на Русия, па и за помощьта на всички дипломати по свѣта, които да пишатъ мемоари, брошури, протоколи и вѣстници, имало и воеводи, които да ходятъ по планината за лично юначество, да отмъстятъ дѣдаесц злини, да сплашатъ турци и българи — имаше всичко това, ала липсваха ония, които да тръгнатъ по села и градове и да вършатъ работа. Хиляди ситни работици, като пушки, фишеци, паласки, царвули, хора и много други дреболии нѣмаше още на лице, нѣмаше кой да ги тури на редъ — нѣмаше всичко това, за да се каже, че и оня е готовъ за работа, безъ който, щомъ удари часътъ за борба, не може нищо да се върши. Масата, народа нѣмаше кой да поведе.

Въ 1872 г., когато запискитѣ на воеводата видѣха свѣтлина, организацията бѣше вече турена въ редъ. Любенъ Каравеловъ, сжщинскиятъ авторъ на тази организация, сега, като пише брошурата, вижда вече много ясно пустотата на миналитѣ години, — вижда, знае тази пустота, защото мѣстото ѝ вече е запълнено, и ето защо тъй смѣло може да изкаже всичко това съ думи и съ ярки думи.

Каравеловъ се учеше въ Русия и десетина години бѣ се подвизавалъ като писатель въ рускитѣ журнали. Славянскиятъ комитетъ му помогна да издаде нѣкои отъ своитѣ съчинения. Въ тѣхъ младиятъ български писатель рисуваше съ най-пламенни краски мрачното положение на работитѣ въ своето отечество. Въ началото на 1867 г. той мина въ Бѣлградъ, все още като кореспондентъ на руски списания, ала скоро си проби пжть и въ сърбската журналистика, та дори и въ Сърбия стана познатъ като писатель и ржководитель на младежьта.[1]) Когато нашитѣ нотабили въ Букурещъ водиха прѣ-

1) Берковски, 33.

говори съ сръбското правителство за южнославянския съюзъ, въ Бѣлградъ имаше да се учатъ много български младежи, които се готвяха да приведатъ въ изпълнение надеждитѣ на договора.

Пролѣтьта оная година, слѣдъ като Панайотъ и Филипъ Тотю минаватъ Дунавъ, въодушевлението въ сръбската столица между българитѣ е било твърдѣ голѣмо. Каравеловъ е вече тамъ и въ единъ духъ съ всичката младежь сподѣля и той общата радость. Скоро обаче възторгътъ потъва кой знае кждѣ. Филипъ Тотю бѣше разбитъ отъ турцитѣ и надъ Златица едвамъ съ четири души се присъедини къмъ Панайота. Самъ хитриятъ Буюклия се промъкваше най-прѣдпазливо изъ балканскитѣ усои, между многобройни потери, които го прѣслѣдваха; а когато наближи есеньта, той побърза да свие скутове въ Сърбия. Въ началото на септемврий славниятъ воевовда бѣше въ Бѣлградъ. Той донася тукъ извѣстието, че българскиятъ народъ не е приготвенъ и че тъй, както си е той сега, не може да се бори съ турцитѣ. [1]).

Още Гарашанинъ, прѣзъ февруарий 1867 г., въ първото си писмо до нотабилитѣ въ Букурещъ бѣлѣжи, както видѣхме, между другото и туй, че българитѣ късно почватъ, но пакъ могатъ да наваксатъ, само че много работа стои още не свършена между народа. Туй мнѣние, че българитѣ не сж сериозно приготвени за борба, че работа прѣдстои тамъ помежду масата, господствуваше въ сръбскитѣ кржгове. Каравеловъ го е знаялъ и разбиралъ. Ето защо и донесенията сега на Панайота бияха здраво на месо.

Проф. Милюковъ, като е искалъ да ни даде причинитѣ, защо сърбското правителство се колебае да сключи договоръ съ българитѣ — за което се спомена по-прѣди — трѣбваше между много друго да спомене и тая главна несгода за подобна стжпка. И наистина, народътъ не е готовъ и България не е сила, за да се договарятъ здраво съ нея.

Подъ тяжестьта на такъвъ родъ невесели истини се сложиха политическитѣ възгледи на Каравелова, на този толкова високъ, благороденъ и свѣтълъ, колкото и неспоко-

1) Панайотъ, 95.

Л. Каравеловъ.

енъ духъ, и ето че той заговаря най-послѣ съ опрѣдѣлени и силни мисли къмъ младежьта. „Не хайдушки чети ще ни спасятъ насъ, казва той, но общо народно възстание“ — и развѣва новото знаме.

Когато едни политически обстоятелства назрѣятъ дотамъ, че тѣ сами ясно говорятъ на разума на хората за това, което е необходимо, по-голѣма истина отъ туй не може да се измисли: тази истина е като оная искра, която пада върху сушинка.

Комитетитѣ въ странство сѫ гнила работа, осѫдена да умре сама по себе си, а досегашнитѣ чети — вѣтъръ: какво направиха, та и какво можаха да направятъ тѣ? — Ето тая мисъль висѣше въ въздуха, нея улавя Каравеловъ, хваща я твърдо, за да я хвърля за сѣме на бѫдащето.

II.

Друга струя въ учението на Каравелова: мечти за югославянски съюзъ или балканска конфедерация. Легията въ Бѣлградъ. Убийството на Цвѣтко Павловичъ и Никола Воеводовъ въ Русчукъ. Новъ разгромъ въ Бѣлградъ. Разпръсване на легията. Убийство на князь Михаилъ III. Каравеловъ затворенъ въ Австрия. Новъ горчивъ урокъ съ прѣминаването на Хаджи Димирта.

Но въ учението на Каравелова проникваше още една струя, която не само не отслабва първата, но още я усили, защото именно тази струя, сама по себе, бѣше и есенция отъ духа на своето врѣме. Каравеловъ, редомъ съ княза Михаила и съ будната сръбска младежь, заговори за южнославянски съюзъ, или, по-добрѣ, за балканска конфедерация: тази идея той почти че я грабваше отъ „старитѣ“ на букурещския сърбо-русофилски комитетъ, но въ него тя си е нова, съ нова свѣтлина, съ новъ крѫгозоръ.

Съ Панайота въ Бѣлградъ пристигна отъ балкана и неговиятъ байрактарь, Василъ Левски — тоя, който най-горѣщо прѣгръща сега идеитѣ на Каравелова, защото и най-дълбоко бѣше ги проумѣлъ. Двамата гиганти — единиятъ на перото, другиятъ на горещото слово — оцѣняватъ изеднажъ единъ другиго и въ скоро врѣме си подаватъ рѫка за велика борба.

Отъ есеньта 1867 до пролѣтьта 1868 въ Бѣлградъ се

основа извѣстниятъ български легионъ — военна школа, кждѣто младежитѣ трѣбаше да се приготвятъ за военни инструктори на бждещето общо възстание въ България. Между тѣхъ е и Левски, заедно съ редъ други момчета, като Ангелъ Кънчевъ, Христо Ивановъ Голѣмиятъ, Димитръ Общи и други, които отпослѣ станаха помощници на Левски и найвѣрни носители на идеитѣ на Любенъ Каравеловъ.

Мирното приготовление на тѣзи момци не дотрая до своя край. Турското правителство бѣ стжпило въ слѣдитѣ на всичко това, що се тъкми въ Бѣлградъ, и направи своето. На 8 августъ Митхатъ паша въ Русе тури ржка на Цвѣтко Павловичъ и Никола Воеводовъ — единиятъ сърбинъ отъ Бѣлградъ, а другиятъ образованъ и забѣлѣжителенъ младъ човѣкъ отъ Враца — въ самия австрийски параходъ „Германия", на който двамата герои пжтуваха отъ Влашко за Сърбия. Цвѣтко Павловичъ билъ въодушевенъ отъ добрата идея да вербува момчета за легията, а Никола Воеводовъ, като бждащъ сжщински воевода, съставляваше моралната сила въ прѣдприятието. Митхадъ, чрѣзъ вѣрни шпиони, подушилъ тѣхното движение; тѣ бидоха по непростителенъ начинъ убити въ парахода и, потънали въ кръвь, жестоко влачени изъ русчушкитѣ улици.[1])

---

1) М. Г. Грековъ „Геройската смърть" Пловдивъ 1904 г. стр. 28. Свѣдѣнията сж противорѣчиви относително въпроса, за кждѣ се е движила четата на Цвѣтко Павловичъ и Н. Воеводовъ. Г. Грековъ, единъ отъ четниците, твърди, че отивали да се присъединятъ къмъ четата на Иванъ Куликъ и Еремия (Българовъ) Jbid. 23. За четата на Българовъ най-обстоятелно ни разказва Берковски; тази чета, лѣтото 1867, отивала да присрѣщне Панайота и да му помогне да си пробие пжть за Сърбия. Тя била прѣдадена, турцитѣ я причакали на самата граница и пръснали я („Изъ възпоминанията ми" 38 — 47) Ср. сжщо Г. Димитровъ, „Княжество България", II 267. Послѣдниятъ, обаче, твърди за двамата убити въ австрийския параходъ воеводи, че тѣ отизали въ Бѣлградъ за легията Jbid. 254. На сжщото мнѣние е Заимовъ Ср. „Василъ Левски" 81. Той се водилъ върху тоя въпросъ по Берковски. Ibid. 62. Споредъ послѣдния, Цвѣтко Павловичъ и Н. Воеводовъ не само идели за легията но още носили „пакетъ" отъ „Добродѣтелната дружина" до сърбския воененъ министръ. Берковски научилъ тѣзи подробности отъ единъ български студентъ въ Одеса, който сжщо пжтувалъ за легията въ Бѣлградъ и на сжщи параходъ съ двамата нещастни, като се и запозналъ съ тѣхъ и чулъ отъ самитѣ воеводи назначението на пжтя имъ; студентътъ стигналъ въ Бѣлградъ и прѣсно разказалъ за убийството. Берковски излага споменитѣ си отъ тая случка по разказитѣ на въпросния студентъ. Тоя се казвалъ Трифонъ Л. Пановъ и билъ съгражданинъ на Берковски, та едва ли може да се съмняваме въ достовѣр-

Тази нещастна случка бѣше до неимовѣрность възбудила духоветѣ въ Бѣлградъ. Отношенията станаха твърдѣ натегнати между Сърбия и Турция. Завърза се остра дипломатическа война, краятъ на която не можеше да се прѣдвиди, защото Турция не изказа желание да отстжпи. Князъ Михаилъ се чувствуваше поставенъ лице съ лице срѣщу толкова години мечтаната и съ толкова грижи приготовлявана война. Моментътъ бѣ твърдѣ важенъ, ала той, Князъ Михаилъ, не виждаше още всичко да е готово около него и отложи борбата. Прѣзъ мѣсецъ ноемврий сръбскиятъ президентъ Гарашанинъ, менторътъ на южнославянската политика въ Сърбия, биде принуденъ да се оттегли отъ рулото на властьта. Работитѣ скоро зеха другъ ходъ. Ристичъ, дотогавашниятъ цариградски прѣдставитель на Сърбия, пое управлението въ ржцѣтѣ си. Сега вече новиятъ сръбски президентъ, кръвьта на когото турската столица бѣше до голѣма степень заразила съ туркофилска и австрофилска политика — тоя новъ президентъ, за да отвори пжть на своитѣ възгледи, смутолеви острата разправия за ония двама убити въ Русчукъ: дипломатическата война замръзна, кждѣто я бѣше оставилъ Гарашанинъ, Сърбия се прѣвиваше мълчаливо да изяде жестоката плѣсница и си остана безъ никакво удовлетворение отъ страна на отоманската власть.[1])

Отстжплението на княза Михаила сломи безвъзвратно неговата голѣма популярность. Скоро на сцената изкочи вѣчниятъ за Сърбия династически споръ, и на 18 май 1868 привърженицитѣ на Карагеоргиевича убиха Михаила въ Топчи-дере.

ностьта на споменитѣ на послѣдния. Извѣстието, че свикватъ ученици въ Бѣлградъ. било широко разгласено изъ емиграцията и срѣдъ учащата се младежъ. Въпросниятъ Тр. Л. Пановъ по тая покана отивалъ въ Бѣлградъ. М. Г. Грековъ разказва, че и той въ началото на 1867 сжщо билъ ученикъ въ Николаевъ и слуховетѣ за движението го примамили да се пусне въ пжть. Всѣкой случай, дали хората на Цвѣтко Павловичъ и Н. Воезодовъ сж отивали за четата на Еремия Българовъ или за легията въ Бѣлградъ—спорътъ ще да остане отворенъ, додѣто не се намѣрять писмени документи, които да ни докажатъ по още по-несъмненъ начинъ сжщинската мисия на двамата воеводи. Датитѣ говорятъ противъ мнѣнието на г. Грековъ: Еремия Българовъ е билъ разбитъ още прѣзъ юний, а двамата воеводи пжтуватъ за Бѣлградъ въ началото на Августъ — тъкмо когато се сбирали хора за легията. Туй врѣме е достатъчно широко, за да се разчуе до Влашко, отдѣто тръгва четата, че Българовъ е разбитъ и че нѣма вече кому да помагатъ въ Сърбия.

1) Пирочанацъ: „Кнез Михаило“, 84—85.

Прѣзъ туй врѣме разочарованието бѣше обладало и българскитѣ легионери. Надеждитѣ отъ къмъ Сърбия угаснаха. Отъ друга страна, спорътъ за дѣйствителнитѣ граници между тѣзи двата народа — страшниятъ оня споръ за Македония—отбѣлѣзваше въ сърбския духъ първитѣ свои стжпки. Нѣкои отъ прѣподавателитѣ на легията били твърдѣ шовинистични и сочили сръбскитѣ граници до Плѣвенъ и Солунъ [1]).

Дѣйцитѣ отъ „Добродѣтелната дружина", твърдѣ чувствителни за хода на външната политика, бѣха сжщо, разбира се, недоволни отъ русофобското течение въ Бѣлградъ. Пролѣтьта 1868 „Народность" въ дълга статия, продължавана въ много броеве подъ заглавие: „братство между сърби и българи", вече критикува шовинизма на сръбската интелигенция[2]).

При тѣзи и други още бърканици, легията се разбуни и скоро биде пръсната, а момчетата хванаха пжтя за Влашко. Въ май тѣ сж вече тамъ. Къмъ сжщата посока потегля и Левски, само по-късно — къмъ есень. [3])

Каравеловъ, като водителъ на българската недоволна младежь, билъ подозрѣнъ, неосновательно обаче,—въ убийството на князъ Михаила. Въ началото на юний той е прогжденъ отъ прѣдѣлитѣ на Сърбия, а въ срѣдата на сжщия

1) Панайотъ, 93.

2) Статията почва отъ г. II, № 3. Цитира се между друго напр. писмото отъ Драгашевичъ въ сърбското списание „Войн", № 8 отъ 18 Мартъ, дѣто границитѣ на Сърбия били указани както слѣдва: Солунъ, Скопие, Середъ, Разлогъ, София, Плѣвенъ и Видинъ. Този Драгашевичъ билъ прѣподаватель на легионеритѣ (Панайотъ, 93). Ив. Касабовъ, авторътъ на дългата статия въ „Народность", твърди, сега въ споменитѣ си, че въ своята филипика противъ сърбитѣ имальъ и съчувствието на Хр. Георгиевъ и на цѣлия кружокъ отъ „Добродѣтелната дружина" въ Букурещъ.

3) Апостолътъ, въ сжщность, стоялъ твърдѣ малко въ легията, защото скоро слѣдъ своето стжпване въ нея, той се разболѣва отъ стомахъ и бива прѣнесенъ въ болницата. Тамъ му направили операция и той билъ длъженъ да лежи дълго врѣме. Когато легионеритѣ се пръснали, той билъ почти оздравѣлъ и отпжтувалъ, къмъ началото на май, за турската граница, съ цѣль да мине въ България. (М. Г. Грековъ „Свѣтлина", 1899, XI—XII, 3). Въ Зайчаръ, послѣ това, билъ затворенъ отъ сърбитѣ въ тъмница, защото, както ни разказва самъ, „билъ проповѣдвалъ на тамкашнитѣ българи да умиратъ за българщината си, че имъ е отечество" (К. Цанковъ, „писма" № 2, стр. 9). Проф. Милюковъ, като се е ржководилъ по Заимова, твърди, че легионътъ се разтурилъ есеньта 1867, т. е. тъкмо, когато се е събиралъ. Той полага сжщо, че и Раковски билъ въ Бѣлградъ и настоявалъ за рекрутирането на легиона, когато есеньта 1867, при основанието на легията, Раковски лежеше на смъртно легло въ Букурещъ. „Бълг. прѣгледъ", г. V, кн. IX—X стр. 67 и 69.

мѣсецъ австрийското правителство го тикнало въ затворъ въ Пеща, като дѣйствително единъ отъ убийцитѣ. Цѣли 203 дни пролежава той въ онази тъмница, както и самъ, види се, е съобщилъ съ едно антрефиле въ „Народность"[1]).

Събранитѣ въ Влашко момчета, жадни за борба и слава, потеглиха още въ юлий съ Х. Димитра и Караджата. Последни сжщо идѣше отъ Бѣлградъ, и легна, заедно съ почти всички, на юнашка смърть по роднитѣ полета. Колкото геройска и да бѣше борбата, обаче, която тази шепа отъ вдъхновени ратници води противъ многобройната неприятелска сгань, бързиятъ ѝ край за послѣденъ пжть доказа, че е ударилъ часътъ за по-сериозно и общенародно дѣло.

III.

Каравеловъ въ Букурещъ и начало на революционната организация. Левски на сцената. Криви източници. Критика. Вѣроятната и приблизителна дата на първитѣ стжпки на апостола слѣдъ легията въ 1867.

Веднага слѣдъ своето освобождение, което послѣдва на 4 януарий 1869, Каравеловъ потегля за Букурещъ. Идеята за революционни комитети въ вжтрѣшностьта, която бѣше узрѣла въ него още отъ Бѣлградъ, оставаше да се тури сега въ дѣйствие, и ето че и Левски излиза на сцената, готовъ съ всички сили да се посвети на работа.

Нѣкои писатели, като г. Димитровъ въ своето „Княжество България" (II, 332) и Заимовъ въ биографията на апостола (стр. 46), сж твърдѣ неточни, кога означаватъ врѣмето за това събитие. Тѣ твърдятъ между друго, че Левски, слѣдъ като напусналъ легията въ Бѣлградъ, убѣденъ, че не чети ще спасятъ за напрѣдъ България, направо потеглилъ за отечеството си. Той билъ извършилъ горното, безъ прѣдварително да се споразумѣе съ нѣкого. Това не е вѣрно. Наистина, първитѣ стжпки на Левски въ агитацията вънъ и вжтрѣ въ България сж твърдѣ тъмни. Особно мжчно е да установимъ точно врѣмето, когато сж именно и направени.

1) В. г. II, № 11 отъ 2 февруарий. Антрефилето е кжсо и биде неотдавна прѣпечатано въ „Мисъль" (XIV, 1904, № 2).

Ала затова именно ще избѣгнемъ и ние тукъ всѣка точна дата, или поне не ще посочимъ най-вѣроятната безъ пообстоятелствено обяснение.

Двама сж въ нашата историческа литература биографи на Левски: З. Стояновъ и Ст. Заимовъ, но и двамата сж еднакво майстори да не държатъ смѣтка за датитѣ, върху които градятъ своя разказъ. Книгата на първия датува отъ 1884, а онази на втория—отъ 1895—11 години по-късно. Двѣтѣ съчинения влизатъ нé само въ противорѣчие сами съ себе си, но даватъ за едно и сжщо нѣщо твърдѣ ризлични дати. Втората, като по-новъ трудъ, имала е възможность да поправи своята прѣдшественница или поне, ако избѣгне да направи това, то да ни обясни причинитѣ. Ако е приела нови цифри, трѣбаше да ни каже пакъ своитѣ мотиви. Нищо подобно не четемъ въ нея. Така че и въ единия, и въ другия случай ние имаме пълно безгрижие върху това, що се нарича дата въ историята.

Правимъ тѣзи наблюдения и ще наведемъ нѣколко примѣра, защото е интересно. Интересно е да се види, съ какви бърканици би ималъ да се бори не само обикновениятъ читатель, но и изслѣдовательтъ. И наистина, съ най-пълнитѣ и най-виднитѣ въ литературата ни съчинения на ржка вие се намирате прѣдъ една непоправима бърканица по-прѣдмета и не знаете кждѣ е изходътъ.

Ето прочее нѣколко примѣра. Левски, споредъ З. Стояновъ, е въ Бѣлградъ при бомбардирването на града отъ турцитѣ (Стр. 19). Дѣто ще рече, той е тамъ пролѣтьта 1862. Есеньта 1863 той е въ Калоферъ—връща се отъ Ромжния прѣзъ Габрово (стр. 34); сжщата година обаче, Левски, на Великдень, значи пролѣтьта 1863, е въ Карлово и разкалугеренъ (стр. 42). Отъ 1862 нататъкъ Левски работи само съ Каравеловъ въ Букурещъ (стр. 33), т. е. когато послѣдни още е ученикъ въ Русия! и т. н.

Но да земемъ нѣколко дати и отъ г. Ст. Заимовъ.

Отъ 1858 до 1862 Левски се училъ въ Стара-Загора, въ 1862 свършилъ попския курсъ (стр. 19), а въ 1864 се покалугерилъ въ Карлово. Въ 1866 г. Левски ходи съ Панайота по балкана (стр. 33), т. е. тъкмо когато Панайотъ, както

самъ разказва, билъ градинарь въ Сърбия. Отъ ноемврий 1866, слѣдъ като билъ ходилъ съ Панайота, Левски останалъ учитель въ Добруджа въ селото Еникиой до юний 1867, а отъ това врѣме постжпилъ въ четата на Цвѣтко Павловичъ и Н. Воеводовъ въ Браила и заминалъ за легията въ Бѣлградъ, т. е. билъ учитель въ Еникиой и пжтувалъ съ воеводитѣ по Дунавъ, тъкмо когато е билъ на балкана съ Панайота. Тукъ, въ Бѣлградъ, Левски, есеньта 1867, се прѣдставилъ на Раковски (стр. 35)—т. е. тъкмо когато Раковски умиралъ или билъ умрѣлъ въ Букурещъ. Сърбскиятъ премиеръ, Ристичъ, билъ на обиколка въ Европа и щомъ се върналъ, на 15 септемврий 1867, българскитѣ легионери се възбунтували (стр. 41)—т. е. тъкмо когато Ристичъ, като сърбски прѣдставитель въ Цариградъ, получавалъ войнствени телеграми отъ сърбския президентъ Гарашанинъ да иска удовлетворение за смъртьта на Цвѣтка Павловичъ и едва на ноемврий сжщата година замѣстилъ Гарашанина въ президенство. Въ ноемврий 1867 Левски билъ вече въ Плѣвенъ и основалъ първия комитетъ въ България (стр. 48), т. е. тъкмо когато Левски още е билъ въ легията и лежалъ въ една отъ бѣлградскитѣ болници боленъ. И тъй нататъкъ.

Благодарение именно на тази безгрижность въ дати, ние не знаемъ, кога положително да туримъ най-интересния моментъ въ революционната ни история. А този моментъ е, безъ друго, основаването на първия частенъ революционенъ комитетъ въ България.

Нека сега се опитаме да опрѣдѣлимъ приблизително датата, когато Левски първъ пжть е потеглилъ като основатель на рев. комитети въ България. Първитѣ етапи на апостола сж били, несъмнено, Плѣвенъ, Ловечъ, а послѣ Тетевенъ, Габрово, Търново и малко по-късно Троянъ и т. н. За Плѣвенъ, Заимовъ твърди, както видѣхме, че апостольтъ е билъ тамъ въ началото на ноемврий 1867. Въ Ловечъ той ще да е билъ малко по-късно, напр. началото на декемврий. Но за Ловечъ имаме книгата на Д-ръ П. Ив. Стояновъ. Послѣдни като се води по мѣстни източници, твърди, че Левски първъ пжть се явилъ въ града имъ „вѣроятно прѣзъ декемврий 1868 г.“ Апостолътъ прѣпоржчалъ да се основе комитетъ, но

хората не се увѣрявали изеднажъ, а пратили Маринъ Лукановъ и Ив. Драсовъ до Каравелова въ Букурещъ „да се запознаятъ по-отблизо съ организацията и да се убѣдятъ, дали дѣйствително има организация". Разбира се, че въ края на 1868 Каравеловъ не бѣше въ Букурещъ, а туй, що разказва Д-ръ Стояновъ, ще да се е случило въ края на 1869, когато дѣйствително Каравеловъ, освободенъ отъ затворъ, заселва се въ ромѫнската столица.

Сѫщиятъ авторъ, като гради по-нататъшния си разказъ върху приетата вече еднажъ отъ него хронология, споменува, че докрая на 1868 Левски послѣ се върщалъ на 2—3 пѫти пакъ въ Ловечъ, а сетнѣ вече, на 25 януарий 1869, тайната поща донесла на Левски писмо и колетъ, съдържащъ нѣколко броя отъ в. „Свобода" [1]). Послѣдния фактъ Д-ръ Стояновъ цитира отъ биографията на Заимовъ, дѣто биографътъ на апостола дѣйствително твърди, (стр. 73) че Левски на 25 януарий 1869 получилъ отъ Каравелова нѣколко броя отъ в. „Свобода". Обаче извѣстно е, че този вѣстникъ, вѣстникътъ на Каравелова, захвана да излиза едвамъ въ края на октомврий 1869. Тѣлото на в. „Свобода", що притежава Народната библиотека въ София, захваща отъ № 4. г. I, а този четвърти брой носи дата 26 ноемврий 1869. Вѣстникътъ излиза еднажъ въ седмицата, значи първи брой ще е излѣзълъ въ края на октомври, или ако е имало нередовность най-рано въ септемврий. Прочее, като говори за 25 януарий и за получени броеве на в. „Свобода", най-ранната дата може да бѫде 25 януарий 1870 година. Навѣрно, нито Д-ръ Стояновъ, нито Заимовъ сѫ имали случай да провѣрятъ факта.

Друга една книга за Троянско—сравнително доста грижливо написана—твърди, че Левски се явилъ тамъ за пръвъ пѫть на Илинъ-день, 20 юлий 1869. [2])

Когато събитията се пишатъ на паметь, датитѣ изчезватъ, но праздници, свързани съ мѣстни нѣкои случки, се запазватъ почти винаги вѣрно. Но тукъ, ако не е 1869, може да бѫде 1870, но по-рано или по-късно отъ 1869 и 1870 не може да бѫде.

---

1) „Градъ Ловечъ," 18.
2) М. Ив. Марковски „Спомени".

Ние имаме свидѣтелството и на самия апостолъ, който не туря началото на своята организационна работа по-рано или по-късно отъ тоя срокъ. Въ едно свое писмо отъ 25 августъ 1872 Левски пише на Анастасъ Хр. Поповъ, прѣдседатель на частния рев. комитетъ въ Плѣвенъ, слѣдното: „Асъ ако не бѣхъ великодушенъ (т. е. да се отдамъ въ служба на отечеството), не бихъ пристигналъ до тукъ отъ 61-во, та да са запознаяхме и стебѣ, ето третата година“ [1]). Ако въ августъ 1872 е трета година, откакъ Левски првъвъ пѫть миналъ прѣзъ Плѣвенъ, то послѣдното най-рано е могло да бѫде слѣдъ августъ 1869, но могло е да бѫде и въ 1870: въ послѣдния случай, пакъ на августъ 1872 щеше да се брои поне начало на третата година.

Съ една дума, най-близо до истината е свидѣтелството на г. М. И. Марковски, че апостолътъ е стѫпилъ првъвъ пѫть въ Троянъ на 20 юлий 1869 г. А това може да бѫде и 1870, както забѣлѣзахме.

Сега, ако приемемъ еднажъ това положение, а именно, че апостолътъ е стѫпилъ въ Троянъ за првъвъ пѫть на 20 юлий 1869, то трѣба сѫщо да се съгласимъ, че той ще да е забиколилъ Плѣвенско за првъвъ пѫть въ края на 1869 или въ началото на 1870, най-рано, защото Плѣвенъ му лежеше на пѫть, прѣди да иде въ Троянъ.

Нека още да скицираме накратко и живота на апостола отъ края на легията въ Бѣлградъ до самото му встѫпване въ България, за да видимъ, доколко приетата отъ насъ дата може да отговаря на реда на събитията — поне споредъ ония източници, съ които разполагаме.

Пролѣтьта 1868, когато се разтуря легията, Левски боледува, и замайва се, както вече отбѣлѣзахме и на друго мѣсто, — остава още нѣкое врѣме въ сърбската столица [2]). Споменахме сѫщо, че потегля най-послѣ отъ тамъ за турската граница и бива затварянъ въ Зайчаръ. Само болестьта, — слѣдствие на която той все още е билъ слабъ за балкана, попрѣчила на апостола да не се увлѣче и той, и като прѣскочи на

1) „28 писма“, К. Цанковъ, писмо 17, стр. 22.
2) Г. Димитровъ „Кн. България“, II 332.

врѣме въ Влашко, да мине и самъ съ четата на Х. Димитра прѣзъ това лѣто [1]).

Обаче и бързото разбиване на Хаджидимитровци ще да е закрѣпило въ него още по-силно вѣрата за бѫдеща организационна работа. Съ тази вѣра въ гърди той прѣкарва есеньта 1868 — въ Влашко, за кѫдѣто заминалъ слѣдъ несполуката въ Зайчаръ. „Годинитѣ 1868 — 69, казва неговиятъ биографъ, [2]) сѫ най-тъмнитѣ отъ дѣятелностьта на Левски", за да повтори малко по-късно, сѫщитѣ думи въ животописа на Хр. Ботевъ, тъкмо за ония години, когато великиятъ поетъ се занимавалъ, като анархистъ, съ нощни обири.

Осемь момчета, другари на апостола отъ легията, били хванати отъ влашката полиция за обиръ въ селото Кампусинъ [3]). Левски, види се, само по случайность не попадналъ въ рѫцѣ. Съгласно запискитѣ на Хр. Ивановъ Голѣмия — единъ отъ затворенитѣ — Левски билъ съобщникъ на всички хванати. Въ началото на 1869 апостолътъ вече прибѣгвалъ до чисти анархистически похвати, като организувалъ да се убие Хр. Георгиевъ въ Букурещъ, задѣто ужъ тоя прѣдалъ Х. Димитра, а още, може би, по стара вражда, завѣщана отъ Раковски. За щастие, обаче, Л. Каравеловъ, който въ това врѣме вече билъ въ влашката столица, успѣлъ да отвърне буйния апостолъ отъ безполезната и рискована работа. [4])

---

1) Зах. Стояновъ „В. Левски", 52.

2) Jbid.

3) „З. Стояновъ", 53.

4) Споменуванитѣ записки тукъ на „Голѣмия Христо" ние не притежаваме; тѣ сѫ оставени въ наслѣдство на роднинитѣ на покойния и вѣрваме, че въ скоро врѣме музеятъ ще се сдобие съ тѣхъ. Цитираното мѣсто земаме отъ статията на г. М. Г. Грековъ въ „Свѣтлина" за легията въ Бѣлградъ — статия, която и другъ пѫть споменахме. Г. М. Грековъ ималъ нѣколко врѣме поменатитѣ записки на свое разположение и поучвалъ се отъ тѣхъ. Фактътъ за намѣрението на Левски да убие Хр. Георгиевъ е разказанъ отъ З. Стояновъ и нуждае се отъ потвърждение. Той би могълъ — и дай Боже — да излѣзе невѣренъ, но споменътъ, че Левски по ония врѣмена се вьртѣлъ въ Букурещъ, ще остане недосегнатъ, а насъ тъкмо това ни и важи въ случая.

IV.

Приятелството на Каравелова съ „старитѣ“ въ Букурещъ. Нюанси въ идеитѣ на Каравелова и причини за разцѣпление. Планътъ за новъ вѣстникъ. Кога и защо е настжпилъ разривътъ. Програмата, написана отъ Каравеловъ, и какви поправки сж направили старитѣ“. Обяснение на „Отечество“. Двѣ точки въ разногласието. Южнославянскитѣ идеали на сърбската „Омладина“ като идеали на Каравелова. „Старитѣ“ сж панслависти. Спорътъ за названието на вѣстникътъ. Девизътъ на Каравелова: „свобода“. Начало на русофилство и русофобство въ новата ни история. Дѣйствително начало на революционната организация, и първитѣ стжпки на Левски въ България.

Въ първата половина на 1869, Каравеловъ бѣше вече, както се спомена, въ Букурещъ. Той стжпи въ ромжнската столица, извѣстенъ вече на българскитѣ кржгове като приятель на южнославянската идея. Още въ затвора въ Пеща той кореспондира съ редактора на в. „Народность“, Ив. Касабовъ и веднага слѣдъ своето освобождение сътрудничествува въ сжщия вѣстникъ. Въ единъ апелъ къмъ българския народъ, означенъ съ дата „1 януарий 1869 год., Пещенската тъмница“, той говори като вдъхновенъ жрецъ на югославянското братство. „Само лудъ човѣкъ, казва той въ тозъ апелъ, може да вѣрва, че ние ще се сложимъ съ Султана и ще го коронишеме съ българската корона“, като очевидно, съ тия думи писательтъ стрѣля противъ дуалиститѣ и мемоара. Съюзътъ между българи, сърби, гърци и ромжни — съ всички, “които търсятъ сжщото, каквото ний търсимъ“ — ето ядката на този вдъхновенъ апелъ. [1])

Прѣдвидъ на тѣзи свои идеи, Каравеловъ още при самото отиване въ Букурещъ става приятель на стария комитетъ, или, по-добрѣ, „старитѣ“, автори на българо-сърбския съюзъ считатъ го за свой приятель.

Въ сжщото онова врѣме кржгътъ отъ сръбо-русофилитѣ гласеше единь свой органъ — органъ на славянския съюзъ. Каравеловъ билъ поканенъ да поеме редакторството на вѣстника, и той се съгласилъ. Написалъ програма на новия вѣстникъ, „старитѣ“ я божемъ удобрили, издали даже обявлението — всичко било готово, за да се почне работа. Обаче на тая работа не бѣше писано да се сбжедне.

---

1) „Народность“, 2 февруарий 1869 № 11, год. II.

Въ идеитѣ на Каравелова се криеха нюанси, които сѫ тикали тоя писатель по съвсѣмъ други пѫтища, отъ колкото да дружи съ които и да било вече отъ старитѣ. Но че революционерътъ е могълъ още самъ да се пустне тъй наивно въ едно съглашение, което не е за него, това трѣба едничко да отдадемъ на обстоятелството, че той самичъкъ още не съзнава ясно себе си. Великитѣ идеи не се раждатъ изеднажъ, казва Лесингъ, и великитѣ хора почватъ сѫщо тъй опипомъ своето поприще, както всѣкой обикновенъ умъ. Ето защо, вмѣсто приятелство и задружна работа, враждата между Каравелова и „Добродѣтелната дружина" избухна, докато още първия брой на планирания вѣстникъ не бѣ излѣзълъ на явѣ.

Твърдѣ просто. Човѣкътъ, който пристига съ готовъ и новъ планъ за вѫтрѣшна организация, този човѣкъ носѣше зачатъци на твърдѣ ново и рѣзко опрѣдѣлено политическо гледище. Нека видимъ това.

И наистина, Каравеловъ не бѣше само прѣобразователь на революционната емиграция — не: въ нашето минало той е и ще си остане нова ера въ културната мисъль, той е новъ етапъ въ разбудения духъ на цѣль единъ народъ.

Обявлението, че новиятъ южнославянски (русофилски) органъ ще почне да излиза, било готово на 25 май. Тукъ влиза и програмата, написана отъ Каравеловъ. Изведнажъ обаче слѣдъ това, послѣдниятъ отпѫтувалъ за Австрия съ цѣль да уреди нѣкои свои домашни работи. Въ края на юний той се върналъ пакъ въ Букурещъ и тукъ, види се, веднага ще да е послѣдвалъ разривътъ, прѣди още да се появи първиятъ брой отъ новия вѣстникъ. Първия брой на „Отечество", както билъ кръстенъ вѣстникътъ, носи дата 25 юлий. Въ тѣзи двадесетина дни, отъ пристигането на Каравелова до появяването на първия брой или даже въ първитѣ дни на тоя срокъ, трѣба да сѫ вече водени оживлени прѣговори между двѣтѣ страни за нѣкои измѣнения въ написаната по-рано програма и разривътъ билъ на лице.

Тия моменти — разривътъ между Каравелова и „Добродѣтелната Дружина", между „млади" и „стари" сѫ важни, защото именно тѣхъ трѣба да земемъ като дѣйствително на-

чало на революционната българска организация: щомъ Каравеловъ обръща гърбъ на своя несръченъ вѣстникарски ангажиментъ, енергично се почва и новата робота. Разривътъ магически избистря мислитѣ на революционера и е най-силниятъ тласъкъ, за да се очъртаятъ по-твърдо бѫдащитѣ негови планове. Слѣдъ туй вече оставаше само да се върви смѣло напрѣдъ.

Съ едно специално обявление въ в. „Народность“ отъ 6 юлий № 31, Каравеловъ разгласява, че „Прѣди една недѣля се върналъ въ Букурещъ“ и че „намѣрилъ съвсѣмъ друго отъ туй, което оставилъ. Нѣкакъвъ комитетъ, нареченъ „на старитѣ“, билъ го ангажиралъ за своя вѣстникъ. Той се съгласилъ и написалъ програма, но сега, като се върналъ, заварилъ друго. Едно обявление извѣстявало, че вѣстникътъ ще излиза, но програмата на този вѣстникъ не била вече оная, що той написалъ, но измѣнили я други хора по своему. Излизало, че ония хора, които тъкмятъ да издаватъ вѣстникъ, били на умъ „да продаватъ отечеството си“. Обявлението свършва съ туй, че Каравеловъ дига високъ гласъ, да чуе мало и голѣмо: той вече нѣма зимане-даване съ тия човѣци, а тѣ сѫ кръгътъ на „старитѣ“. Той ги анатемосва прѣдатели и свършено. Това е обявлението.

Разбира се, тая аларма е нищо друго, освѣнъ вѣстникарска страсть, но — какво да се прави: Каравеловъ е страстенъ полемистъ, а всички отъ тоя темпераментъ не могатъ безъ прѣувеличения.

Но да видимъ, сега, въ що се състои знамето на ония „прѣдатели“; да видимъ. какво измѣнили „старитѣ“ и кѫдѣ се крие скарнята. Не трѣба да се забравя, че тукъ сме вече до главата на сѫщинския източникъ за борба между русофилство и русофобство въ България.

„Отечество“ още въ своя първъ брой напечати старото обявление — както го билъ написалъ Каравеловъ — и помѫчи се, съ една дума, да обясни, въ що се крие всичко, що произлѣзло. Работата била чисти дреболии, казва „Отечество“. Истина е обаче, че тъкмо въ тия „дреболии“ се крие оня мѫчноуловимъ нюансъ, който рѣзко отличава Каравелова отъ

„старитѣ“, а сжщо, може би, още и днесъ отличава русофилитѣ отъ нашитѣ русофоби.

Вѣстникътъ изброява малкитѣ поправки, що били направени въ ржкописа, и тѣ сж, повидимому, дѣйствително малки. Програмата гласяла, че новиятъ вѣстникъ ще познакомява взаимно и по-отблизо нашия народъ съ другитѣ южнославянски народи, Сърбия, Черна-Гора, Хърватско, Банатъ, Бачко, Сремъ, като брани взаимнитѣ наши интереси. Отъ всички тия земи вѣстникътъ щѣлъ да носи и специални кореспонденции. По-късната поправка, обаче, прибавила, че, редомъ съ другитѣ славянски земи, щело да има кореспонденции още и отъ Русия. Само тази била попривката, и „Отечество“ пита сега, що имало отъ толкова нѣщо? Че Русия нали била и тя славянска земя? И добавя хитро: „ако намѣрението (на Каравелова) било да варди „Отечество“ (вѣстникътъ) отъ панславизъмъ, то щело да е другъ въпросъ, т. е. могло е друго-яче да стане (или „старитѣ“, да речемъ, можеха на това и да се съгласятъ), а то поправката си била съвсѣмъ невинна, не чинила е никакъ за такава голѣма сърдня!

Искреностьта на „Отечество“ въ тия думи, споредъ насъ, не подлежи, може би, на съмнѣние, ала нюансътъ все пакъ си остава: едната страна допуща да се спомене името на Русия между славянскитѣ земи, другата не. Каравеловъ останалъ непримиримъ. Неговото знаме било друго.

Какъ ли е могла да го плаши оная дреболия?

Но имаше още единъ споръ между двѣтѣ страни, единъ споръ дори твърдѣ елементаренъ, а него „Отечество“ прѣмълча. Каравеловъ не харесвалъ кръщавката на вѣстника. „Отечество“ му се видѣло едно име твърдѣ обикновено, дори елементарно и не като за идейно знаме; той прѣдлагалъ, вѣстникътъ да се нарече „Свобода“, а пъкъ това прѣдложение плашило или отблъскало старитѣ хора. Малко по-късно Каравеловъ основа, както знаемъ, свой вѣстникъ подъ това име: първиятъ брой на в. „Свобода“ излѣзе въ септемврий или октомврий—току два-три мѣсеца слѣдъ „Отечество“.

Сега, ето ни вече очи съ очи прѣдъ двѣтѣ лица на спора, между Каравеловъ и „старитѣ“: нюансътъ за Русия и дързкото знаме „Свобода“. Да пристжпимъ, прочее, по-близо

къмъ разяснение на едното и другото, а най-вече къмъ разяснение на новата русофобщина: тая послѣдната е девизътъ или гербътъ на онова знаме, което високо се развѣва сега отъ буйния революционенъ напоръ.

Каравеловъ, като забравимъ шестьтѣ мѣсеца затворъ въ Пеща, идѣше отъ Бѣлградъ, подъ прѣсното обаяние на своитѣ юношески мечти. Тамъ, въ сръбската столица, пожъна той първитѣ лаври на слава и успѣхъ въ живота: той бѣ до извѣстна степень корифей и душа на сръбската идейна младежь — на крилатата „Омладина". Между това въ онази „омладина" пѫкаше възвишенъ идеалъ за вѫтрѣшна и вънкашна свобода на южнитѣ славяне—това, което и насъ, нещастни българи, вълнува още и днесь въ дънъ душа. Този идеалъ би могълъ и намъ да стане за винаги едно вѣрую, ала ние и нехаемъ, струва ми се, за него.

Вънкашната независимость бѣше обширно схваналъ дори и князъ Михаилъ III, инакъ абсолютистъ, като господарь вѫтрѣ въ страната; азъ отбѣлѣзахъ на свое мѣсто, че този князъ политическата независимость на Сърбия свързваше само съ южнославянски или балкански съюзъ, т. е. съ съюза на слаби и малки помежду имъ: всѣко съединение, казваше той, съ тази или онази велика сила е загуба на независимость за Сърбия или за всѣка отъ балканскитѣ държавици. За вѫтрѣшната свобода „Омладината" не сподѣляше абсолютизма на Михаила, и той падна въ 1868 подъ меча на съзаклетницитѣ.

Сега, колкото, отъ извѣстно гледище, и да е невинна поправката на „Отечество", отблизо земено, обаче, тя не е дреболия. И наистина, не е сé едно да искате съединение на всички южни славяни въ едно цѣло, дѣто всѣко племе ще бѫде равна единица, или да търсите съединение на всички славяни вкупомъ съ Русия въ една голѣма единица, дѣто тази гигантка сама по себе ще бѫде ядка и съединително цѣло за всички други: югославянски съюзъ не е панславистическо единство.

Всѣкой случай, за насъ е явно, че Каравеловъ стои на сръбско гледище.

Ристичъ твърди, че Каравеловъ получилъ даже отъ

сръбското правителство печатница, за да популяризира дѣлото, а това не ще да е лъжа [1]). Ристичъ бѣше единъ отъ регентитѣ на Сърбия, слѣдъ убийството на Михаила; регентството подържаше приблизително идеитѣ на този патриотиченъ господарь. За тази печатница отпослѣ често нападаха Каравелова: казваха му, че той е сърбски човѣкъ, обаче това сж вѣстникарски закачки. Да бждешъ сърбинъ или сърбски агентъ е друго, и да си човѣкъ съ високи идеи е друго. Сърбската „Омладина“ и регентството цѣнѣха въ Каравелова единъ вѣренъ ратникъ на южнославянския съюзъ и подържаха една велика идея, която ще си остане за винаги велика за цѣлото поробено южнославянство.

И така, ние сега лесно може да разберемъ русофилския или русофобски нюансъ: старитѣ не довиждатъ опасностьта, ако Русия тури кракъ въ общия съюзъ на голѣмитѣ и малки славянски държави, и споредъ туй каратъ по своему; Каравеловъ, напротивъ, въ съгласие съ сърбскитѣ политически водители, не дава на сѣверния колосъ мѣсто въ своята горяща мечта за югославянско братство: тука говори страхътъ, да не пропадне равновѣсието между малкитѣ.

Както и да е, контрастътъ въ тази точка, обаче, тъй категориченъ, тъй непримиримъ, че, струва ми се, и срѣда нѣма.

Но това пъкъ не ще рече непрѣмѣнно, че „старитѣ“ сж и „прѣдатели“, както ги кръщава Каравеловъ; това е прѣувеличение. Отъ една мечта за обще-славянски съюзъ, макаръ и съ Русия заедно, до прѣдателство е далечъ; опас-

---

1) „Дипломатска историја Србије“ I, 167: „Лубен Каравелов оложио је темел својој патриотској књижевној радни у Букурешцу спомоћу Србије, добавша одовуда све, што је у то име потребно било, па и једну готову штампарију“. Въ послѣдно врѣме, г. К. Величковъ единъ се опита да опровергне това твърдение за печатницата на Каравелова (в. „День“, юлий 1905) възъ основа на единъ разговоръ съ вдовицата на покойния революционеръ — сега вече и тя покойница. Послѣднята, имено, твърдила — казва г. Величковъ — че оная печатница Каравеловъ купилъ съ женини си пари. Възможно е, обаче революционерътъ да е платилъ нѣщо, колкото да се прикрие отстжпката: сърбското правителство харчеше въ онѣзи врѣмена толкова за издържка на българската емиграция, че би могло да подари не една, а много печатници за агитация, особено когато знаеше благоприятнитѣ идеи на Каравелова. Покойницата жена на революционера не е могла да знае всички тънкости; а могла е сжщо и да ги знае, но и сама, като сърбкиня, до животъ да прикрива онова, което не е за казване т. е. че печатницата е сърбско дѣло. Въ всѣкой случай, въпросътъ се нужда още отъ проучване.

ността — малкитѣ да бждатъ погълнати отъ голѣмитѣ, на която напира Каравеловъ—може да лежи вжтрѣ въ оная мечта, а може и да не лежи, а тази опасность едни видятъ още издалечъ, а други не: отъ туй недовиждане обаче, което може впрочемъ да произхожда и отъ пълно сърдечно довѣрие към бждащитѣ планове на Русия — отъ всичко това до едно съзнателно намѣрение да се прѣдаде отечеството — а само такова нѣщо ние кръщаваме прѣдателство — дотамъ е далечъ.

И прослѣ, съ позволение казано, прѣкорътъ прѣдатель биде безкрайно повтарянъ, и по-страстно, и съ не по-малко прѣувеличение и въ по-късни врѣмена. Враждата се раздуха до неимовѣрность и раздѣли домашнитѣ обществени дѣйци на два непримирими лагера, което трае и до днесъ. Но трѣба да признаемъ, че прѣдметътъ на спора между едната и другата екстремность още виси въ мъглевината на въздушнитѣ пространства и не се е очърталъ ясно; историята — тоя великъ мждрецъ — още не е потвърдила прѣимуществата на едното или другото течение — казвамъ прѣимущества не като идея, а практически — за бждащия подемъ на цѣлата страна. Събитията не узрѣха и до днесь достатъчно, за да ни отварятъ очитѣ; а страстнитѣ партизански епитети нищо нито рѣшаватъ, нито прѣдсказватъ.

И накрай, цѣлиятъ споръ почива върху нѣщо стереотипно и общо. Каравеловъ е разяренъ идеалистъ, — такъвъ, съ каквито — за нещастие — Богъ ни е щедро надарилъ и до днесъ. Отличителна черта на всѣкой младъ народъ сж мечтитѣ и идеологията; културнитѣ народи отдавна прѣкипѣха и сега вече не спорятъ за идеали, осжществимостьта на които е мъгла: напротивъ, разрѣшението на близолежащи практически задачи съ полза и радость поглъща тѣхния духъ. Каравеловъ забравяше, че до великата панславистическа държава е далечъ. И ако той, помимо това, се бори сега противъ едно привидение на своята фантазия съ такава унесеность и съ толкава страсть, че ние си мислимъ какво всички славянски племена малки и голѣми сж се вече слѣли въ едно море, а великата бѣла мечка посрѣдъ е зинала да глътне всички: това иде отъ младенчество. До страш-

ното чудо още е далечъ. Не едно отъ малкитѣ ония племена гине още подъ чуждо робство и трѣба да простира немощни ржцѣ към по-силния братъ за спасение.

Ала както и да е: криви или прави ли бѣха нашитѣ идеалисти отъ миналото, но това сж си тѣ. Ние нарочно се отбихме надлъжко, нарочно изтъкнахме добритѣ и лошитѣ имъ страни, за да покажемъ, че и едното, и другото е наше, почти доморoдно. Ние трѣба да ги знаемъ и добрѣ да ги знаемъ, а това е важно. Десеть години не се минаха и пламва Априлското възстание; апостолитѣ до единъ бѣха въ туй дѣло ученици на Каравелова, носиха неговитѣ идеали, неговия страхъ прѣдъ чуждо господство. А нашитѣ врагове разтржбиха по цѣлия свѣтъ. че великото събитие е дѣло на руски агенти. По-късно ние пакъ ще се вързнемъ върху това обвинение.

Но да дойдемъ сега до втората точка на спора между единия и другия лагеръ—името на вѣстника — „Отечество“: нека разгледаме буйния революционенъ устремъ.

Девизътъ на младитѣ бѣ другъ, Каравеловъ го намѣри, и той бѣше простъ — „Свобода“. Тоя девизъ въ сжщность криеше обаянието на неговата агитация. Хората чувствуваха високия полетъ и широката мисъль на този новъ гладиаторъ излѣзълъ на сценета, чувствуваха ведъръ дъхъ на нова струя въ тази проста дума „свобода“.

Тази нова струя легна въ основата на бързо-възникналитѣ частни революционни комитети, това обаяние въздигна изеднажъ, като изневидѣло, авторитета на революционния комитетъ.

Не само девизътъ е силенъ, ясенъ и простъ, но у Каравелова има нѣщо друго: той е критикъ. Надаренъ съ силенъ анализирующъ умъ, той трѣби своитѣ искания отъ всички чужди примѣси. Ето защо цѣлата негова програма сега ни удивлява съ своята простота.

Всѣка по-висока степень на развитие въ областьта на изкуството и на духовната култура се отличава съ туй, че постига се все по-проста и по-проста форма, докато се дойде до природата. У Каравелова е тъкмо това, друго не е. Още отъ прѣди Раковски, хората се борятъ за сжщото, но идеа-

лътъ все пакъ се мѣрка прѣдъ насъ въ една мечтателна дрезгавина, поради многото чужди примѣси въ него. Раковски доста приближи този идеалъ до свѣтлината, но той още не е съвършено изчистенъ. Цѣлиятъ „Горски пжтникъ“ е една величава апотеоза на свободата, ала образътъ на тази хубавица не е още безъ тъмнини. Раковски се мѣта на всички страни, ходи хайдутинъ, мечтае за балкана, цѣли походи прѣдприема за успѣха на черковната борба, гони политика, сѣе просвѣщение, всѣкждѣ е жрецъ и на едно, и на друго, и всичко у него е за свободата, ала свободата не е всичко за него.

Тъкмо противното е Каравеловъ; свободата у него е всичко. Ето защо е той и простъ, и силенъ. У него черкова, просвѣщение, политика, народни граници, народно бждеще, славянско братство — всичко това е подведено подъ единъ знаменатель: свобода. Дайте ми свобода, казва той, и азъ ще ви дамъ всичко. „Кога бждемъ свободни, казва се въ прочутото негово „Обявление“, тогава и черковниятъ нашъ въпросъ ще се рѣши самъ по себе си!“ „Срамота е, проповѣдва той пакъ въ една отъ уводнитѣ статии на „Свобода“,—срамота е, да дѣлимъ онова, което е още въ чужди ржцѣ“, като очевидно мѣри сръбско-българската вражда за Македония. Всичко това трѣба да се остави, а да се залови мжжка работа за свобода. Мжжка работа е: 1. да се сдружатъ тѣзи, които се нуждаятъ, и които сж слаби по отдѣлно—за да сж силни заедно и 2. мжжка работа е да се въоржжимъ сами у дома, да образуваме комитети, да бждемъ приготвени, спрѣтнати, да бждемъ силни сами. Съ една дума: южнославянско братство и комитетъ — ето свобода, ето черкова, ето граници, ето всичко.

То е тъй просто, тъй високо това знаме, толкова високо е то, че всѣкой го види и всѣкой се възпламенява, възпламенява се, най-послѣ, всѣкой, защото знамето е просто и защото всѣкой го разбира. „Оставете всичко на страна, оповѣстява туй знаме, и търсете братство между себе си и между своитѣ братя, които търсятъ сжщо като ние.[1]) Или още: „Въ балканския полуостровъ живѣятъ петь народности (българи,

1) „Народность“ — II г., бр. 11.

сърби, ромжни, гърци и арнаути), които сж назначени да разрушатъ гнилата империя на султана и върху нейнитѣ развалини да основатъ нѣколко млади господарства. На тѣзи народности трѣба съединение, съединение и пакъ съединение![1])

Подъ обаянието на туй ново знаме скоро възникватъ по градове и паланки революционни комитети и повеждатъ всичко старо подиря си.[2]) Тайниятъ централенъ комитетъ отъ 1866 год., слѣдъ „мемоара", пролѣтьта 1867, както знаемъ, вече не сжществуваше. Всички разбраха, че Турция не ще и да знае отъ подобни заешки аларми. Нѣкои отъ комитетскитѣ членове — отъ мемоариститѣ — още тогава се обявиха приятели на четитѣ, като Ив. Тодоровъ, Мжнзовъ и др. По-късно нѣкои минаватъ и съ Хаджи Димитра, а Кириякъ Цанковъ малко по-късно се присъединява къмъ революционния камитетъ.[3])

Комитета на „старитѣ", отъ друга страна, остава само съ своя органъ — „Отечество". Редакторъ на „Отечество" се главилъ П. Кисимовъ, авторътъ на „България прѣдъ Европа" и на „мемоаритѣ" и дуалистъ-вдъхновитель на тайния комитетъ—единъ словоохотливъ писатель, който, слѣдъ като спрѣ „Народность", нѣмаше дѣ да изтрива перото си.[4]) Самото „Отечество" остава сжщо въ сѣнка, щомъ на свѣтъ се появи „Свобода". Тъй, работитѣ се редятъ живо едно слѣдъ друго.

Фалимента на легията въ Бѣлградъ, а главно, че Сърбия промѣни русофилската си политика, дѣйствително обезкуражи стария комитетъ и го лиши отъ мощь за опрѣделена работа. Ето това бѣше и най-опасната болесть, която ускори смъртьта му. Оставаше само едно: вѣстникътъ на старитѣ човѣци да си върви. И дѣйствително, цѣли двѣ години още „Отечество" защищава — и дори прави го съ великото достойнство на безмълвнитѣ индийски маги — защищава общенароднитѣ ин-

---

1) „Свобода" 1869. № 4.

2) Професоръ Милюковъ, който изобщо криво е влѣзълъ въ анализа на онова врѣме, твърди, че обстоятелствата като „дали прѣвесъ на мнѣнията на младата партия на революционеритѣ надъ „старата" (партия), то авторитѣ на „мемоара" (които Милюковъ разбира да сж Раковски и Каравеловци) изтикаха на заденъ планъ авторитѣ на сърбско българското споразумѣние" (Бълг. прѣгледъ" г. V, кн. IX — X, 69).

3) „Миналото" 124, писмо на Ат. Андрѣевъ.

4) Ср. статията на П. Кисимовъ „какъ станахъ редакторъ на „Отечество" — Исторически работи" II.

тереси: пише вдъхновени статии, пропагандира за езикъ, народность, татковина, политика, религия, просвѣта—за всичко, а главно старае се да не закача новото течение, не го задиря, не го споменува (то даже не сѫществува за „Отечество"!) — съ една дума, избѣгва всичко, що прави шумъ, що докарва дисхармония: нѣща, които за винаги смущаватъ единъ благовиденъ духъ, една деликатна, лигава, политиканствующа и безцвѣтна натура.

И тъй нататъкъ: полето се разчиства.

Трѣбва да приемемъ, че съ завръщането на Каравелова отъ Австрия или Бѣлградъ, лѣтото 1869, революционниятъ кружокъ въ Букурещъ е билъ съставенъ. Левски, въодушевенъ за работа, се развъртѣлъ по влашкитѣ градове.[1]) Въ Гюргево, Плоещъ, Турно-Могорели и др. революционнитѣ кружоци били турени въ редъ още прѣзъ сѫщото лѣто, а къмъ края на годината или вече въ началото на слѣдующата 1870 Левски ще да е миналъ въ България. Той заредилъ градовѣтѣ на вѫтрѣшностьта: Плѣвенъ, Ловечъ, Троянъ, Тетевенъ, Търново, Габрово и др.[2])

Новата работа била чисто подготвителна: апостолътъ циментиралъ дружинки въ име на новото знаме: свобода. Веднажъ кружокътъ съставенъ, събирали срѣдства за пушки, откривалъ се списъкъ за юнаци, съ една дума, захващали грижи за хиляди дреболии, които до тогава липсваха. Всичката приготвителна работа обаче е била възлагана просто на новооглашенитѣ, а самъ апостолътъ отминвалъ по-нататъкъ.

---

1) „В. Левски" отъ г. З. Стояновъ стр. 55: топографическа погрѣшка — вмѣсто 1867, чети 1869.

2) Когато Лезски дошълъ въ Ловечъ, Маринъ Лукановъ и Ив. Драсовъ, за да се убѣдятъ въ дѣлото, скочили до Влашко, за да видятъ по-отблизо, що се върши и тамъ, което разказахме и по-напрѣдъ. И наистина, въ Букурещъ, Гюргево, Плоещъ и другадѣ, тѣ се убѣдили че „всичко е наредъ" Д-ръ Ив. П. Стояновъ, „Градътъ Ловечъ" стр. 19.

ГЛАВА ПЕТА.

Революционния комитетъ подъ Левски.

I.

Нужда отъ административно единство. Какъ се полага основниятъ камъкъ на революционния камитетъ. Гигантскитѣ сили на Левски. Въпросътъ за Димитъръ Общи и самоопрѣдѣление на апостола. Вжтрѣшна и вънкашна организация.

Създаденитѣ прѣзъ 1869 и 70 кружоци бѣха разхвърляни на вси страни, и живѣяха всѣкой за себе си. За да има единство и единството да роди сила, наложително бѣ да се издигне една обща организация. Само тъй всички разхвърлени гнѣзда щѣха да образуватъ едно мощно цѣло.

Срѣщаха се и чисто административни трудности. Липсата на единство и благоустроена отчетность всѣваше недовѣрие въ платцитѣ на членски вносове. Никой не е могълъ да знае, дали правилно се употрѣбяватъ събранитѣ суми. Това недовѣрие можеше да попрѣчи на успѣшния ходъ на работитѣ и да убие агитацията още въ самото ѝ начало. Съ една дума, не е могло тъй да върви. Безредието и пълната неизвѣстность нѣматъ авторитетъ. А въ основата на всѣка организация, била тя явна, или тайна, трѣба да лежи авторитета на здраво и безгрѣшно съзидана зграда.

Ободренъ отъ успѣха на първитѣ стжпки, Левски скочилъ въ 1871 до Букурещъ и тамъ, въ общество съ Каравелова, двамата революционери, при взаимна оцѣнка на спечеленото, рѣшили да положатъ основния камъкъ на единъ български революционенъ комитетъ. Този комитетъ, обаче, билъ провизоренъ — такъвъ го искалъ самъ Левски. Начъртали уставъ на комитета въ ржкописъ; Левски го нарекълъ уставо-проектъ. Самото произхождение на уставо-проекта въ ржкописъ е нѣщо твърдѣ тъмно, както ще видимъ на свое мѣсто. Тоя ржкописъ апостолътъ разнесълъ послѣ изъ България, — да го видятъ приятели тамъ и да направятъ своитѣ бѣлѣжки върху него. Пролѣтьта 1872, откакъ проектътъ

обиколилъ всички приятелски гнѣзда въ вѫтрѣшностьта, всѣкѫдѣ грижливо прѣписванъ, обсѫжданъ и допълванъ подъ рѫководството на самия Левски, събрали се въ Букурещъ прѣдставители отъ готовитѣ вече кружоци на общо събрание. Тукъ, на това събрание, провизорниятъ комитетъ, съ удобрение на хората отъ вѫтрѣшностьта, които довелъ Левски, билъ провъзгласенъ за „Централенъ бълг. революционенъ комитетъ". Уставо-проекта станалъ уставъ. Послѣдниятъ билъ веднага напечатанъ и, съ него въ рѫка, Левски тръгналъ сега и подвелъ подъ клетва всички свои вѣрни дотогава хора.

Левски по тоя начинъ издигна зданието, на което Каравеловъ носѣше само идеята, дадена, впрочемъ, отъ самитѣ врѣмена. Каравеловъ, самъ по себе, щѣше да остане за винаги само мечтатель на тази идея; но мощниятъ архитектъ схвана идеята, начърта плана и изправи цѣлата сграда. Трѣбало е колосаленъ природенъ умъ, за да се изпълнятъ подробноститѣ безъ по-раненъ образецъ прѣдъ очи, високъ ентусиазмъ и неизчерпаема енергия, за да се разбие тинята на мрака, трѣбало е вѣра срѣдъ общата нищета, и тактъ и сила на характера срѣдъ общото колебание, и величена воля, и много други още дреболии, за да се издигне туй гигантско здание изъ едно тъмно нищо!

Когато единъ отъ гранитъ съграденъ човѣкъ и съ капацитетъ, като Левски, се нагърби да осѫществи една коя и да бѫде мисъль, едно кое и да бѫде завѣщание на философъ или мислитель, тая велика задача е вече толкова чужда рожба, колкото и негово собствено вдъхновение. Това е ролята на Левски.

Именно тъй схваща и самъ апостолътъ своето положение въ новата организация, или поне тъй е трѣбало да го схваща, за да понесе вѣнеца на оная мощь и висота, която прояви. И наистина, Левски е душата на революцията, той е нейния най-високи сѫдия и нейния гений. Като четемъ писмата му, колкото и малко да сѫ запазени тѣ, ние чувствуваме, че този самобитенъ човѣкъ, не само че самъ е създалъ себе си, и че никому не дължи своята сила, но и самъ чувствува своето достоинство и затова и държи челото си тъй недосѣгаемо високо. И когато проучваме сега, какъ стѫпка по стѫпка се

развива революционната организация—какъ постепенно се издига туй мощно здание, ние не може да не гледаме напрѣдѣ си и тоя гигантъ-архитектъ, който еднозрѣменно се издига прѣдъ нашитѣ очи, расте и възвеличава се до безсмъртие.

Най-добриятъ отъ поетитѣ на по-новото врѣме, Вазовъ, въ „Подъ игото" — най-популярниятъ романъ въ нашата литература и най-великата работа на своя майсторъ — опита се да възсъздаде типа на силнитѣ борци отъ миналото, и струва ми се, дори засегна и чърти изъ живота и на самия великъ апостолъ, но той ни е далъ само образи на баби. Неговитѣ герои треперятъ прѣдъ безугледната логика на простия, но инакъ бистрогледенъ народъ, който е въодушевенъ и героиченъ, но който вижда своето безсилие въ прѣдстоящата жестока и неравна борба, а затова и прѣвива се и намѣста се и обезличва, защото е практиченъ и мѫдъръ. Тѣ треперятъ прѣдъ бистрогледния тозъ народъ и въ незавидното положение, което сами си създаватъ, тѣ — тѣзи поетически бунтовници на голѣмия романъ, създания на най-голѣмия ни поетъ — лъжатъ дори оня народъ, че сѫ агенти на Русия. Левски това не е. Тази негова чърта трѣба хубаво да се разбере и оцѣни, защото опрѣдѣля въ голѣма степень и независимитѣ основи, на които почива и самиятъ революционенъ комитетъ.

Несъмнѣно е, че сѫщинскиятъ прѣдметъ на настоящето наше изслѣдване — Априлското възстание, което пламна само три години слѣдъ смъртьта на апостола — почива непосрѣдствено върху ония основи, които самъ Левски положи. По-късно ние ще се спремъ не еднажъ върху тоя фактъ и ще го докажемъ съ цѣлъ редъ данни. Прочее, за да знаемъ добрѣ онова, което собствено е нашъ прѣдметъ, длъжни сме стѫпка по стѫпка да прослѣдимъ и туй, което гради апостолътъ самъ. Така само ще можемъ, на свое мѣсто, да опрѣдѣлимъ, кое е готово дадено и кое е ново, или по-добрѣ, така ще оцѣнимъ, кому каква заслуга се пада.

Трѣбва грижливо да прѣсѣемъ всички ония особености и атрибути, които революционниятъ комитетъ още отъ самото начало на своето сѫществуване побира въ своята цѣлина и които сѫ трайни. И както казахме, самото здание на комитета

В. Левски.

се издига тъй, както се издига и личностьта на Левски. И нека читательтъ не се удивлява, че говорейки лично за апостола, ние ще разбираме комитета и обратно; като говоримъ за комитета, ние ще очъртаваме майстора му.

Забѣлѣжително е, изначало, какъ Левски самъ опрѣдѣля себе си. Послѣ, интересно е, какъ той, като съзнава малко по малко своята мощь, захваща да диктува. А разбира се, като говоримъ за това, какъ Левски диктува, трѣба да се разбира съвсѣмъ друго. Трѣба да си припомнимъ всичко, що разгледахме досега. Ние се запознахме съ Тайния комитетъ, изучихме ролята на Раковски и на четитѣ, знаемъ и русофилския комитетъ: всичко туй расте и се движи на другия брѣгъ на Дунава. Шумътъ, който тия групи дигатъ около себе си, говори на свѣта за България. Съ една дума, свѣтътъ знае за България само по онова, що се говори вънъ отъ нея, или по-добрѣ, България говори съ свѣта само вънъ олъ своитѣ прѣдѣли. Ония чети и комитети ржководятъ отъ вънка и диктуватъ вжтрѣ. Сега, при Левски, става изеднажъ друго: вжтрѣшна България диктува на всичко, що е вънъ отъ нея.

Та, просто казано, това е собствено и Левски, и едва ли може да се помисли нѣщо друго, когато е дума за него.

Прочее, нека поразгледаме по-отблизо тоя самобитенъ великанъ, нека се позапознаемъ лично съ него. Както се каза, на първъ редъ ще видимъ, какъ той самъ опрѣдѣля себе си, а послѣ и какъ вече диктува.

Има единъ интересенъ епизодъ въ всичката оназъ велика епопея, която носи името на апостола — епизодъ, който послѣ зе и най-печаленъ край: доведе гения на българската бунтовна мисъль до вжжето.

Това е случката съ Димитръ Общи.

Каравеловъ, като интелектуаленъ глава на организацията, намѣрилъ за добрѣ да изпрати Димитръ Общи, единъ отличенъ авантюристъ, за вжтрѣшенъ дѣецъ или, по-добрѣ казано, за помощникъ на Левски. То е било въ крѣхкото начало на дѣлото. Апостолътъ посрѣща новия си помощникъ съ пълно довѣрие — съ такова, каквото е той за винаги питаялъ къмъ своя учитель, къмъ Каравелова. Но личи си, че учитель и ученикъ не знаятъ още добрѣ ни себе си, ни единъ другиго.

„Съ Димитръ Общия получихме писмата и печатътъ"—извѣстява Левски на 6 юлий 1871 писателя за пристигането на авантюриста — и толкосъ: нищо повече.[1])

Но Общи скоро наварява такава каша, която за нищо не е, а виновникъ за това е интелектуалниятъ глава на организацията, виновенъ е учительтъ. Минало се вече година, Левски билъ въ Букурещъ, комитетътъ се оформилъ, самъ той, Левски, казалъ, че Общи не е човѣкъ „за тазъ работа, а само да го водишъ слѣдъ себе", но нѣколко „по вишегласие", както бѣлѣжи самь апостолътъ,[2]) не приели забѣлѣжката му, не се съгласили, отхвърлили прѣдложението му, — съ една дума, натрапили му Общи съ парламентарно болшинство.

Левски кипи, но още не издава себе си. Д. Общи, пише той на комитета, ще го извадимъ отъ службата му (четете: ще го извадя) поради неспособностьта му. По ония мѣста, дѣто бѣше отреденъ, готови съставени частни комитети само да ги нагледва и подканя въ работитѣ имъ и отъ врѣме на врѣме да дава смѣтка, то излѣзълъ отъ границата си и споредъ както виждамъ, по естественния му характеръ, хвалби по-многото лъжи, прѣдъ съучастницитѣ вече, но и по кръчмитѣ на хората говорилъ: Ей братия! Купувайте си оржжие, че знайте ли, лятоска има нѣщо! Д. Общи отъ нашитѣ страни да го махнете, защото инакъ не сме вече въ работа" — т. е. инакъ зарязвамъ всичко.[3])

Послѣ вече апостолътъ поканилъ за сѣтенъ пжть Общи да прѣдстави смѣтка, авантюристътъ отказалъ.[4]) Вироглавството и неспособностьта му забѣлѣзали много съучастници и плачели се на апостола. „Всичкото това, казва тоя съ сурово достоинство, произлиза, че той" (авантюристътъ) „не може да оцѣни като какъ трѣба да се почита народната работа. При всичкитѣ тия (обаче), азъ не съмъ му казалъ още нищо, а викамъ го да дойде и да се развиди той ли е кривъ,

1) К. Цанковъ, „Писма", Стр. 10: „Д. Общи иде отъ тамъ безъ пари съ 30 гроша, па и азъ като съмъ безъ тѣхъ, разбира се вече какво ще правимъ".

2) К. Цанковъ, 20.

3) Ibid, 20.

4) „Миналото—Очерки" I, 55: „Писма" стр. 24, писмо отъ 25 Августъ 1872 год.

или търсятъ извинение, които го нападатъ, търсятъ причини да не сж вече въ работа!"

„Но пъкъ хората (що се плачатъ) — раздумва се и продължава той — сж здрави (т. е. заслужватъ вѣра!) и по-първитѣ сж по ония страни; помните и прѣдставительтъ съ очилата какъ говореше за него (въ заседанието въ Букурещъ прѣзъ Май 1872) сега, цѣнете и осжждайте: азъ ще сжда най-послѣ".[1]) По-накрай, на сжщото мѣсто, отрѣзва: „Но отсега, ако ще върши работа (Общи), ще му опрѣдѣля и разноскитѣ, споредъ както виждамъ".

Тука вече силата се чувствува. Туй не е борба съ Общи, туй е борба съ Каравелова, съ външния комитетъ за самоопрѣдѣление.

И свършва, разтрѣсенъ, но издълбоко, както нѣкоги се трѣсе и стихията на океана: въ сжщность тя е спокойна, тази стихия, но това спокойствие — то е грозна мощь. „А кажете, прибавя заплашително той, и на Анастаса (Хр. Поповъ, единъ отъ съюзницитѣ на Общия), да дойде да му дамъ мѣстото си".

Но неговото мѣсто — товарътъ, който самъ той доброволно и тъй великодушно носи, не е за всѣкиго и той съзнава това. Той съзнава товара и назовава и опрѣдѣля го дори въ подробности. „Нека дойде — казва той на сжщото мѣсто — да разполага работитѣ на всичкитѣ частни комитети, да управлява всѣкидневнитѣ имъ криви постжпки, да посрѣща тайнитѣ пощи, да зема и дава писменитѣ имъ отговори, да дава упълномощия на работницитѣ споредъ способностьта на човѣка, да намира хора за тайна полиция, да ги нарежда и да се споразумѣва съ нея и пр. и пр., съ една дума, да му повѣра канцеларията си, да държи дневника на тая работа, защото като гледамъ, че всичката ни работа упира до пари, пъкъ нѣма, та не бихъ стоялъ на едно мѣсто ни минута! и деньтъ и нощьта да ми сж се день и въ късо врѣме мога да намѣря пари безъ печатъ за тая работа. Търся такъвъ, за да му повѣра горнитѣ, пъкъ азъ да падна по пешятъ на паритѣ. Байо! (Каравеловъ) и на васъ (комитета) казвамъ: прѣ-

1) К. Цанковъ, 20.

поржчайте ми такъвъ единъ, да даде кефилитѣ си (поржчители) и да остане да върши. Но ще кажете: ти кого си далъ за кефилъ!"

Тукъ вече вълната се подема гигантски отъ самото дъно на пропастьта: „Ето работата, която съмъ я довелъ самичъкъ до тукъ, и самичъкъ искамъ да дамъ смѣтка за доходитѣ и разходитѣ и самичъкъ показвамъ какъ трѣба да се върши, за да не може да пропадне парица и да не смѣе да се лъже!... Това е моятъ кефилъ". [1])

Работата е, че *той* иска поржчитель, а не го иска комитета. Иска поржчитель, за да вржчи дѣлата, които сж собствено негови, и които той никому другиму не дължи.

Но Общи намѣрилъ нѣкои съчувственици въ Орханийско. [2]) Интригата се разширила, неприятни писма зачестили къмъ Букурещъ. Общи захваналъ да се хвали на лѣво и на дѣсно, че той направо съ Каравелова зема-дава, а другиго не ще да знае, и отъ тукъ натъй комитетскитѣ дѣла самичъкъ ще поведе по своему. Работата завила къмъ лошъ край.

Тогава Левски, изваденъ най-послѣ отъ търпение, обръща опакото на листа: „това, което се е случило досега (съ Общия), да се разправи, пише той на 16 септемврий 1872, па вече да не слушате глупци и да не прѣпоржчвате хора, като очитѣ ви на всички васъ (членове на комитета!) равно не гледатъ. А ти Байо, (Каравеловъ!) и сами виждашъ, че досега съ гледане на уста (т. е. че слушалъ само бъбривитѣ уста на Общия!) не си позналъ още нищо и никого. Това да си го кажемъ въ очи не е срамота! Така правятъ честнитѣ хора. За напрѣдъ недѣй ми прѣпоржча работникъ така, като Д. Общия. Па, споредъ думата, която съмъ далъ прѣдъ членоветѣ на Централния Комитетъ, *нѣмамъ право нито да земамъ, нито за да дамъ извънъ българско, безъ знанието на прѣдседателево, както и другитѣ членове на комитета или пълномощнцци (апостоли!) като менъ нѣматъ право да зематъ и зоватъ изъ Българско безъ моето знание!"*

---

1) „Писма", стр. 25.

2) „Миналото" I, 159.

Просто и ясно: той е господарь вжтрѣ въ България и не иска повече да му се бъркатъ. И въ качество на такъвъ — на господарь и повелитель вжтрѣ—ето какъ ще постжпва за напрѣдъ съ всички ония, които комитета си позволи да му праща: *„който не е чистъ, убивамъ го, на неразбрания не давамъ му, което видя че не е за него, изпитвамъ човѣка въ работа и така го пущамъ за по-нататъкъ“!*

И мотивътъ за туй заповѣдничество, за тоя диктаторски тонъ не е суровата сила, не е съзнание на фактическото господство, а съзнанието, че е правъ. Една желѣзна логика стои въ основата, и той дава тази логика веднага, за да мотивира, може би, и за да не бжде и прѣтълкуванъ. Изразътъ пакъ е, като винаги, простъ, своеобразенъ и сърдеченъ, като самиятъ човѣкъ. Ето тоя мотивъ: „Ако вие ме не сте познали, който се търкалямъ десета година въ тая работа, то за другитѣ сте съвсѣмъ излъгани, т. е. не че ви заповѣдвамъ, ами защото вие не знаете и не можете.“ [1])

Въ тая правота и сърдечность, и послѣ, че е тъй спокоенъ и простъ, когато забравя горчевинитѣ, които му сж нанесли, и удара, който самъ нанася, и най-послѣ, че мисли само тежката отговорность на задачата, съ която се нагърбилъ — всичко друго не вижда или не иска да види: ето въ това се крие сжщинското величие на Левски. Проучете кого и да е отъ истински великитѣ хора, и ще видите пакъ сжщитѣ качества, пакъ тая сърдечность и простота и беззавѣтна прѣданность къмъ дѣлото.

II.

Нова ера въ епохата на „комититѣ“: комитетъ посрѣдъ народа. Центърътъ на тяжестьта е вече отсамь Дунава. Новъ хоризонтъ. Принципътъ за независими дѣйствия. Разлика между идеитѣ на Каравелова и Левски. Практичнитѣ и широки възгледи на послѣдния.

Отъ 1866 до 1872 само сж петь или шесть години, само петь години, откакъ въ Букурещъ пръвъ пжть прозвуча името на комитета и разтресе духоветѣ, ала ето че работитѣ сж

1) „Писма“ стр. 27.

вече коренно измѣнени: центърътъ на тежестьта не е вече въ Букурещъ или въ Бѣлградъ, не е вънъ отъ прѣдѣлитѣ на България, но вжтрѣ въ нейнитѣ граници.

Това е вторията периодъ въ епохата на „комититѣ", а то е периодъ на комитета посрѣдъ самия народъ.

Най-сжществена черта въ този новъ периодъ е, разбира се, туй, дѣто силата е вече въ ржцѣтѣ на вжтрѣшнитѣ. Ние може да се увѣримъ въ това съ данни. Още на 10 май 1870, Левски пише спокойно и просто, както прилича на една дѣйствителна сила: „Ако намъ ни не уйдисва (т. е. ако ние, въ България, не сме готови), вий (вънншнитѣ) нищо не можете направи".[1])

Но при туй ново отношение на силитѣ — вжтрѣшни и вънкашни,—дѣто вжтрѣшнитѣ диктуватъ, възниква едно ново гледище, печели се новъ хоризонтъ, което е най-важниятъ придобивъ на врѣмето. Работата е тукъ, че вжтрѣшната организация не само е самостоятелна, сама за себе си и за своитѣ дѣла, но тя прѣдставлява България, а България трѣбва сжщо да е самостоятелна въ своитѣ начинания и идеали и сама трѣбва да рѣшава своята сждба, особно когато намисли да възстане.

А ето още единъ куриозъ.

Не е само идеята на Каравелова за балкански съюзъ, но стжпка напрѣдъ: България не трѣба да възстане, когато другитѣ й кажатъ да направи това; но тя трѣба да чака и, когато другитѣ се заловятъ за гуша съ Турция, само тогава, и то ако е готова, нека да използува момента. „Стига сме се лъгали," казва Левски.

И наистина, онѣзи думи, които току-що посочихъ: „ако намъ (въ вжтрѣшностьта) не уйдисва, вий нищо не можете направи", сж придружени и съ енергичния изразъ: „има врѣме да се гледатъ работитѣ за прѣзъ Сърбия, само да видимъ, какъ ще докараме ние отъ тукъ врѣмето".[2]) Мисъльта е ясна: нѣма да ни подбутнатъ чужди сили да възстанемъ, а ние ще възстанемъ, само когато бждемъ сами готови.

---

1) „Писма" стр. 12.
2) Ibid.

Тази идея на самостоятелность е изразена и на друго мѣсто и съ по-голѣма енергия. „Цѣльта ни въ Българско е братство!"—пише Левски въ едно писмо отъ 25 юлий 1872 и развива сжщитѣ идеи, които въ наши дни правятъ честь и на Македонската вжтрѣшна организация: братство между народитѣ и вражда към всѣка националистична агитация! „Съ сѣкиго, безъ да гледаме на вѣра и народность, пише той, ржката си подаваме сѣкиму, който желае да пролива кръвь съ насъ заедно за животъ и свобода човѣшка. Тукъ думата ми е за нашитѣ братя сърби, които така сжщо изповѣдатъ свобода или смърть. И ето врѣмето да покажатъ дѣйствително, че тия сж сърби и братя на българитѣ. Ако ли не (ако сърбитѣ не ни помогнатъ) то, ще търсимъ на друго мѣсто. *Ако ли отъ нийдѣ нѣма помощь за българина, то работата си ни е пакъ работа*".[1]) И още на друго мѣсто: „Сѣкиму сж извѣстни отъ 1862 до 1868 тѣхнитѣ (сърбски) прѣчки на насъ, затова трѣбва да бждемъ прѣдосторожни въ всичко, като имаме за огледало и примѣри доста".[2])

Разбира се, цѣлиятъ този походъ прѣди всичко е обица на ухото на Каравелова, а споредъ него и на цѣлия революционенъ комитетъ въ Букурещъ, който води сърбофилска политика.

И ето още единъ случай.

Комитскитѣ хора въ Влашко, повечето отвлѣчени мислители като Каравеловъ, събрали се и рѣшили помежду си, да пратятъ вече хора до сърбското правителство, та „въ едно врѣме и сърбитѣ, и ние, кой съ какво може, да избиемъ господаря си, който ни е заялъ и иска му се да ни дояде съ жени, съ дѣца и съ сичкия ни имотъ." Отвлеченитѣ мислители намѣрили, именно, че е часътъ ударилъ за работа, и бързатъ. „Братя, размислете се пакъ хубаво", пише Левски: „доста сме се лъгали отъ хората, па и отъ помежду нази си и отлагали отъ година на година. Сега сме се заловили както трѣбва на работа . . . Но чакъ тогава, когато съберемъ и четиритѣ краища на България въ едно и направимъ прописътъ

---

1) Писма 19.
2) Jbid.

си, та да видимъ, какво имаме прѣдъ нази, че тогава за хора да пратимъ въ Сърбия: *па ако тия не щатъ, то насъ нѣма кой да запре*".[1])

Ала най-релефно изпжква практичното и независимо гледище на Левски въ едно неиздадено писмо изъ сливненската архива. Есеньта 1872, когато хванаха Общи и дѣлото грозѣше съвършено да се разруши, Каравеловъ настоятелно поискалъ възстание, а Левски отговаря: „Помощьта на Сърбия и Черна-Гора ние разбираме само тогазъ, когато сж вплетени тѣ въ бой съ неприятеля." Съ други думи: тъй като сега тѣ не се биятъ, то и ние нѣма да възстанемъ.

Че тукъ има една еволюция въ развитието на възтаническитѣ идеи и единъ по-практиченъ и широкъ хоризонтъ за дѣйствие—това лесно всѣкой разбира. Отъ рускитѣ волентири въ 1854 и сърбскитѣ въ 1862, въ които свободолюбцитѣ—синове на България—не сж друго освѣнъ съставна часть на чужди армии; отъ влашкия комитетъ въ 1866 и сърбско-българския договоръ въ 1867, дѣто нашиятъ комитетъ пакъ бѣше колело на чужда ось, и дори отъ замамчивата балканска федерация на Каравелова—федерация, която е се́ пакъ сърбска мечта за хегемония, защото прѣдвижда сърбския князъ за югославянски господарь—отъ всичко туй, до поменатитѣ идеи на Левски има една гигантска стжпка напрѣдъ.

Печалното развитие на събитията и прѣдателството махнаха скоро този гранитенъ апостолъ отъ сцената и не дадоха му да осжществи своитѣ широки планове. По-къснитѣ апостоли не постигнаха неговия практиченъ гений; възстанията, които слѣдватъ въ близки години и които ще изучваме специално, сж имали, както ще видимъ, само по-близка, а може би и случайна цѣль.

---

1) „Писма", 12.

III.

Организационното дѣло на Лезски. Сждбоносниятъ въпросъ за пари. „Пꞁчать на приврѣменното правителство.“ Поканително-заплашително писмо, Начало на революционния тероръ въ България.

Нека разгледаме сега послѣдователно всичко, що Левски върши за уякчаване на революционната организация, и всички по-забѣлѣжителни случки, що съставляватъ нейната история.

Първата главна грижа на апостола бѣше да образува приятелски гнѣзда, да достави пушки, за да въоржжи хората, и да събере пари,—пакъ за пушки и за разноски по градежа на новата организация. „Нека се сберемъ и съ пари, че тогава видя щемъ какво ще работимъ“, казва той: „паритѣ сж водитель на всичко; тогава знаемъ и за какво да приказваме“.[1])

Дѣйствително, пари мжчно се събирали — богатитѣ хора не се въодушевлявали отъ възстанически идеи, а пушки не бѣше възможно, разбира се, да се доставятъ безъ срѣдства. „Работата ни за сега въ Българско е тая, пише Левски на 5 февруарий 1871 г.: да търсимъ срѣдство да си купимъ отъ по-чистото оржжие—пушки до четири—петь хиляди. А отдѣ и какъ ще ги прѣнесемъ, това ни е май мжчничко. Но добъръ е Господъ, веднажъ да се сдобиемъ съ пари“.[2])

Паритѣ сж единъ сждбоносенъ въпросъ за организацията. Оть началото има недовѣрие, защото липсва отчетность, и апостолътъ се грижи да уреди въпроса. Отчетность и организация, наистина, се уреждатъ и то достатъчно и въ скоро врѣме, но и това пакъ не помага. Въпросътъ за пари и пушки виси и докрай като Дамокловъ мечъ надъ главитѣ на българскитѣ отечестволюбци: пари нѣма.

Още на 5 февруарий Левски пише да наредятъ печата на „Приврѣменното правителство въ България“ — подь който видъ провизорно планираниятъ въ Букорещъ централенъ революционенъ комитеть се прѣдставлява сь дѣйствията си въ вжтрѣшностьта. Този печатъ трѣбва да е голѣмъ „колкото единъ бешликъ, вь срѣдата левче сь корона, а наоколо над-

1) „Писма“ стр. 10.
2) „Писма“, 8.

писъ: „Приврѣменно Българско Правителство въ България."[1] Почти въ сѫщото врѣме апостолътъ настоява да се напечататъ по-скоро въ Букурещъ и да му се пратятъ въ България квитанции. На 10 май той все още настоява за печата, който не е полученъ: „Дано прибързате, пише той, съ печата да го изпратите, защото безъ него работитѣ ми останватъ назадъ, сѫщо и *пари нѣма безъ него*: на кѫдѣто и да отида, думитѣ ми сѫ тъмни, като не до тамъ вѣроятни безъ него.[2])

Левски настоява, щото заедно съ квитанциитѣ въ еднакво число да се напечататъ и „ония книги". Когато въ края на 1870 или началото на 1871 билъ при Каравеловъ и тамъ се турила основата на Централния революционенъ комитетъ, а зело се рѣшение и за „Приврѣменното правителство", апостолътъ докладвалъ за трудноститѣ, които се срѣщатъ при събирането на пари. Било че хората не довѣрявали, защото организацията не се ползувала още съ достатъченъ авторитетъ въ широкитѣ крѫгове, но още и мнозина богаташи, консервативни и скѫперници по натура, отказвали просто да жертвуватъ. Тогава се зело рѣшение и редактирали едно заканително-заплашително писмо. Въ началото на 1871 г. апостолътъ е вече въ България, навѣрно съ туй заплашително писмо въ рѫка, но едвамъ тукъ сега практично се догажда, че, „ония книги", т. е. писмото не трѣбва да бѫде въ ограничено количество като прокламацията, но да се напечати въ еднакво число екземпляри съ квитанциитѣ, защото всѣка квитанция трѣбва да се прѣдшествува съ покана, т. е. съ писмо. „Нали така казва указията отъ приврѣменното ни правителство, разяснява Левски, че кой колкото жертвува, ще му се даде билетъ печатанъ срѣщу даденитѣ му пари и единъ знакъ отъ приврѣменното ни правителство? За това, колкото сѫ ония листове, толкова трѣба да бѫдатъ и печатни билети".[3])

На 20 юний той извѣстява, че е намѣрилъ вече въ Тракия „единъ листъ отъ печатанитѣ писма", изпратенъ по

1) Писмо," 8.
2) Ibid, 12.
3) Писмо отъ 11 априлъ 1871 г

околни пжтища и безъ негово извѣстие отъ Букурещъ, за което се сърди.[1])

Разпискитѣ сж били, навѣрно, получени, защото апостолътъ не споменува вече за тѣхъ, и всичко бързало да влѣзе въ своя редъ, но паритѣ пакъ още даватъ мжка.

Получаването на печатъ и квитанции донася на апостола нови надежди, нова енергия за по-успѣшна работа. „За прѣнасяне на писмата ни човѣкъ (поща!)—пише той отъ онова врѣме—ще наредимъ, като се сдобиемъ съ пари, и то може твърдѣ скоро да се нареди; *и друго и друго* (ще наредимъ). Досега мжчно ми бѣше за всичко, защото сѐ паритѣ ми сж прѣчили; отъ днесъ оставямъ другитѣ работи малко слабо, та ще обърна внимание за пари. Мжчно? *Но нѣма какво да се прави. „Я кирава* (печалба), *я морава* (смърть) *ще бжде*".[2])

Послѣднитѣ думи, естествено, сж вече сигналъ за терор. Терорътъ билъ приетъ по принципъ и туренъ въ изпълнение. Първоначалното рѣшение за него, както вече се догаждаме, пада въ Букурещъ. Когато се редактирало тамъ въпросното поканително писмо, нѣмали прѣдвидъ само покана или дори заплашване, но и систематически упражнени насилия, за да извадятъ пари. Ето защо и това писмо трѣбва да приемемъ като сжщински родоначалникъ на терора въ България.

Но ето и самото писмо: то е едно отъ най-знаменателнитѣ документи, който ни илюстрира първитѣ още несигурни стжпки на революционния комитетъ. Съчинено трѣбва да е отъ Каравелова. „Приврѣменното правителство", което е подписано като авторъ на писмото, ще да е сжщо плодъ на една богата фантазия: задь тия заплашителни листове, които говорятъ за народно отмъщение, това правителство, тайно, неизвѣстно и силно, може би, трѣбва жестоко да смушка духа на незаконно и тайно тероризиранитѣ вѣрноподани данъкоплатци на султана. Писмото гласи:

„Господине . . . . !

Въ . . . .

---

1) „Писма . Стр. 15.
2) Ibid.

Всѣки въобще българинъ иска днесъ своето добро и желае да са освободи отъ агарянското робство, слѣдователно и Вие, ако сте само българинъ и честитъ човѣкъ и ако желаете доброто на отечеството си, трѣбва да се прѣдадете съ всичкото си сърдце и душа на народното дѣло, и да покажете, че сте достоенъ синъ на България и свободолюбивъ човѣкъ. Повтаряме, ако сте Вие родолюбецъ, християнинъ и мѫжъ, то трѣбва да испълните долеказаните наши, и на сичка България, желания; а ако ли не, то честнитѣ и родолюбивитѣ българи ще да Ви прокълнатъ, и твърдѣ скоро ще да Ви испроводатъ при . . . . Сѣщате се. Прѣдателитѣ, чорбаджийтѣ, изедницитѣ и турскитѣ подлизурки ще да висятъ на едно дърво съ нашитѣ неприятели, — страшно ще бѫде народното отмъщение. Който днесъ не желае да бѫде *свободенъ*, той не е българинъ и не е човѣкъ! И така, Вие сте свободни да изберете за себе си пѫть и да вървите по него, т. е. или съназе и съ народътъ, или съ турскитѣ джелати и кървопийци. Побързайте да запишите името си на страницитѣ исторически съ златни или съ черни думи, и постарайте се да явите по-скоро: черно робство ли искате или златна свобода.

Нашитѣ желания сѫ Вамъ извѣстни, но ние пакъ трѣбва да Ви ги повторимъ. Ние желаемъ да се освободимъ изъ подъ турското иго и да бѫдемъ хора. Пригответе се и Вие и очаквайте оная минута, която ще твърдѣ скоро да удари. Но за да извършимъ това велико дѣло, намъ сѫ потрѣбни двѣ нѣща: хора и пари. Хора ние имаме, а пари нѣмаме; но съ Божията помощь ще да найдемъ твърдѣ скоро и тѣхъ. Нашиятъ главни народни *комитетъ* е избралъ насъ да съберемъ потрѣбнитѣ за нашето освобождение пари, и ние ще да ги съберемъ. А отъ гдѣ? — Ние ще да ги съберемъ отъ тамъ, отъ гдѣто сѫ ги събирале и другитѣ народности, т. е. отъ самиятъ народъ. И така, ние прѣдлагаме и Вамъ да пожертвовате веднъжъ за всѣкога щото можете и колкото можете. Всѣкиму изъ Васъ ще бѫде даденъ билетъ отъ *българското привръменно правителство;* а това правителство ще да отговаря за дадената му сума предъ народътъ, т. е. прѣдъ българскиятъ *народни ревулюционни комитетъ*, който така сѫщо ще да отговаря прѣдъ бѫдещето Българско свободно правителство. Привръменното българско правителство ще да държи подробни смѣтки отъ дека колко е вземало, дека ги е употрѣбило, колко българе сѫ погинале, какъ сѫ погинале и пр. и пр. Щастливи сѫ ония наши народолюбци, които повдигнатъ рѫка за своята свобода. — Тѣхнитѣ имена ще да се славятъ вѣчно; а страшливитѣ, изедницитѣ и хладнокръвнитѣ ще бѫдатъ проклѣти во вѣки вѣковъ. Който е българинъ, когото е българка родила, и който не иска да бѫде турски робъ, той трѣба да жертвува сичко, за да може да добие

много. „Да продадеме имането си, да заложиме жените си и дѣцата си, и да откупиме отечеството си“, рѣкълъ Мининъ.

Господине! Ние искаме да Ви кажемъ много, но за сега стига и толкова, — отъ Васъ самитѣ зависи да притурите това, щото ние не сме исказале.

Вамъ ще да се покаже чудно нашето прѣдложение, защото тó ще да дойде до Васъ ненадѣйно; но за чудене врѣме не остава, — историята насъ не ще да чака да се чудимъ. Всичкото това Вие трѣбва да държите тайно, — и Вашитѣ най-ближни приятели не трѣба нищо да знаятъ. Вие трѣба да отговаряте сами за себе си. Гледайте да не кажете послѣ: „азъ искамъ да помогна, но нѣмаше отъ дѣ да се науча навѣрно, кому да дамъ и какъ да дамъ“. Ние имаме хора на всѣкадѣ, и познаваме всѣкиго изъ Васъ, познаваме състоянието Ви и даже духътъ Ви, слѣдователно, ние ще да намѣриме възможностьта да Ви явиме . . . . Но вие може да кажете: „нѣмаме пари“. „Вземетѣ назаемъ, продайте стока, заложетѣ кѫщата си, и дайтѣ първиятъ съ длъгъ на *отечеството, на свободата и на Бога*. Който помогне съ щото и да е, той ще да има отъ насъ, освѣнъ горѣказаниятъ билетъ, единъ знакъ, а тоя знакъ ще бѫде неговото спасение. Когато нашитѣ юнаци застанатъ подъ байрякъ, (а това ще да бѫде твърде скоро), то тежко томува, който имъ не покаже билетътъ и знакътъ си! Който не приеме участие въ нашето народно движение, той ще да се счита за прѣдатель и неприятель на народътъ ни, и ще да се разплати за грѣховетѣ си; а фамилията му ще бѫде укорена прѣдъ свѣтътъ. Повтаряме, ако дадете доброволно щото сте длѫжни да дадете, то ще бѫдете честити, и, заедно съ Вашето домочадие, ще бѫдете подъ нашата защита чакъ до онзи день . . . . А ако постѫпите съ насъ варварски, т. е. ако прѣдадете писмото ни, или човѣкътъ ни, когото Ви пращаме да се разберете; ако изнесете навънъ нашитѣ желания и ги разкажете на нѣкои наши български изроди, или ако търсите причина, за да не дадете това, щото искатъ отъ Васъ, съ една дума, ако злоупотребите нашето довѣрие, то страшно ще да Ви се отмъсти. Вземете си на умътъ, че ония мѫже, които стоятъ като главатари въ народното движение и които съставляватъ врѣменното правителство, не се боятъ вече отъ никого, и рѣшиле сѫ да вървятъ напрѣдъ, безъ да се обърщатъ назадъ. Ние се не боиме вече нито отъ турското беззаконие, нито отъ турскитѣ мекерета! Всичкитѣ турски мѫки, бесилници, пращания въ Деаръ-бекиръ и пр. сѫ прѣдъ окото на българскитѣ юнаци нищо. Всѣки юнакъ има своето прѣдначъртание въ главата си; а народниятъ комитетъ и привременното правителство ще да предварятъ всѣко зло и ще да награждаватъ всѣко добро. На нашето чело е написано: „чиста свобода или юнашка смърть“.

Рѣшавайте се сега по-скоро да ни кажите „съ насъ ли сте“ или „противъ насъ“, защото хилѣди юнаци очаквать отговорътъ Ви.

(?) 1871 г. Мартъ 10
(печатъ):
„Привременното правителство
I отд. отъ Б. Р. Ц. К.
въ България“

(подписано):
I отд. отъ Б. Р. Ц. К.
Привременното правителство
въ България

Левски упражнява терора съ пълното съзнание на жрецъ, който дига ножъ, за да принесе една богоугодна жертва. Обстоятелствата обаче скоро показаха, че тази мѣрка е твърдѣ рискована или поне изисква хора само тъй вѣрни и сигурни, както е Левски. Въ ржцѣтѣ на единъ Общи, който, като началникъ на тайната полиция, бѣше и главенъ лостъ на терора, последниятъ скоро се прѣвърща въ разбойническо прѣдприятие: авантюристътъ образувалъ на своя глава чета, хваналъ пжтищата и горитѣ и не искалъ вече никому смѣтка да дава.[1]) По тоя начинъ, терорътъ не закъснѣ да костува и живота на Левски, а слѣдъ като грозѣше да разруши и цѣлия комитетъ отъ основитѣ, скоро изгуби и своята слава.

Каравеловъ е билъ самъ приятель на терора; въ име на терора той е съчинилъ заплашителното писмо и пакъ въ негово име поддържаше Общия противъ всички оплаквания и доста настойчиво. Помимо това, обаче, славата на терора падна. Терорътъ си отиде, като отнесе съ себе си „своя жрецъ—Общи,“ а този подло отвлѣче по своитѣ стжпки една скжпа жертва—прѣдаде Левски.

IV.

Въпроси отъ чисто практическо естество. Мжчнотии за въоржжение. Липса на военни ржководители. Прѣдложението на Левски да се приематъ ученици въ военното училище въ Бѣлградъ. Тъмнитѣ причини за противодѣйствие отвънъ. Нови политически условия на Балканитѣ слѣдъ 1866. Нерадостни перспективи.

Срѣдствата, които бѣха събрани по доброволенъ или принудителенъ начинъ, отговаряха главно на практическата грижа—да се въоржжатъ хората. Хора имало много, но пуш-

1) „Миналото“ I, 103—110.

ки било мжчно да се купятъ и мжчно се прѣнасяли въ България. Редъ писма на апостола засѣгатъ този важенъ прѣдметъ. „Така го кроя, пише той прѣзъ юний 1871, паритѣ да имаме готови на 15 августъ, та на 15 септемврий да купимъ оржжие . . . Съ сто хиляди пушки можемъ да се снабдимъ, ако смевъ състояние“ . . . Пушки имало въ Одеса[1]), но съвѣтва да се пише на одеския комитетъ да ги не мѣсти още никждѣ и да чака, додѣто се нареди пжтя прѣзъ Сърбия. Най-послѣ прѣнасянето било осигурено, мѣсто намѣрили и най-послѣ и хора имало, които ще прѣнесатъ оржжието „съ омайсторосанъ способъ,“ но искането е пакъ ограничено, види се, срѣдствата пакъ били кжси. „Виште, пише Левски: ако се намиратъ родолюбиви богати и да направятъ тая заслуга на отечеството ни: да поржчатъ отъ най-добрата система 500 длъги, като по-напрѣдъ се изпитатъ на сѣки десеть една“.[2])—Отъ стохиляди на петстотинъ!

А не само пушки трѣбвало, но и военни ржководители, които сжщо липсватъ. Човѣкътъ, който отъ нищо създаде всичко, виждалъ и на всички страни. Той търси своитѣ другари отъ легиона по всички части на свѣта, гдѣто се биха намирали тѣ. „Ще ни трѣбатъ, пише той, хора, които да познаватъ що годѣ военната тактика, ще намѣримъ воеводи, но не учени, а юнаци за извънъ градоветѣ, като за по планини, друмища и села и пр., а за въ градоветѣ трѣбатъ по-ученички—що-годѣ да познаватъ военната тактика и дисциплина; да знае кои улици да затвори и кои да отвори, кои и какви кжщи трѣбва да осигури за профилование, каква форма да даде на шанца, който ще забикаля града, споредъ мѣстоположенито му, ако има рѣки, блата, гори, шумести мѣста? Сѐ трѣба да знае срѣщу горнитѣ какъ да се разположи. Таквисъ младежи имаме, които познаватъ отчасти, дѣто сме учили заедно съ тѣхъ въ Сърбия. А всичкитѣ искатъ ли да мратъ за Българско? То не можа да кажа. Това е ваша длъжность (на комитета!) да се поразходите баръ съ писма изъ Влашко и ще ги намѣрите всичкитѣ, щото има,

1) „Писма“ стр. 10.

2) „Писма,“ 18.

та не знаятъ какво се работи въ Българско".[1]) А на друго мѣсто прѣдлага да се отвори нова легия въ Бѣлградъ, „само подъ други условия", отколкото въ 1867, прибавя той, като, види се, не иска да мисли за оня легионъ—сбирщина отъ грамотни и неграмотни и всѣкакви тъмни хора.[2]) Мисъльта му е друга. „Ние се нуждаемъ, казва той другадѣ, отъ водители народни (офицери) за бойното поле и молимъ сърбитѣ да ни дадатъ мѣсто въ войнишкото (военното) училище за 150—200 души.[3])

Както този добъръ планъ за военни ръководители, така и всички широки замисли на Левски за всестранно приготовление на възстанието не намѣриха, разбира се, подкрѣпа отъ никждѣ отвънъ. Навѣрно само защото апостолътъ бѣше твърдѣ проницателенъ и независимъ въ своитѣ планове. Сърбитѣ не се отзоваха съчувствено. Повидимому, свидеше се, и въ ново врѣме пакъ се свиди на всѣка външна сила да отпустне водителството изъ ржцѣ и да го прѣдостави на ония, които съ своя собствена кръвь искаха да се освободятъ. Най-добъръ примѣръ е, може би, сждбата на Македония въ най-ново врѣме.

Основитѣ въобще на тоя не твърдѣ радостенъ обратъ въ работитѣ и основитѣ въобще на недружелюбието на вънкашнитѣ наши близки и далечни приятели сж твърдѣ тъмни. Всѣкой случай, като посѣгаме къмъ тия тъмнини, безъ друго ние ще допремъ до единъ таинственъ и жилаво-заплетенъ вжзелъ, който като егида на една немилостива сждба влачи цѣлия нашъ политически животъ, както тогава, та дори и до днесъ по съмнителни посоки, жестоко дирижирани отвънъ, било чрѣзъ приятели, било чрѣзъ неприятели. Сждбата на малки, слаби и угнетени народи е винаги такава: тѣ не могатъ независимо да дѣйствуватъ за своята независимость. Да се опрѣдѣлятъ сжщинскитѣ пружини на тоя подземенъ таенъ лостъ подъ нашето историческо сжществуване, трѣбватъ специални и критически проучвания, отъ каквито за сега сме лишени.

1) „Писма" 8.

2) Ibid 22.

3) Ibid 19.

Всѣкой случай, туй не влиза тукъ, разбира се, въ нашата програма. Работитѣ въ ония врѣмена, за които говоримъ, се направляваха все пакъ отъ Букурещъ, както сега се направляватъ отъ разни мѣста. Русофилскитѣ кржгове тамъ, както наши, така и самиятъ руски прѣдставитель, не се примириха съ революционеритѣ — било че поради прононсиранитѣ югославянски тенденции на Каравелова тѣ имъ се прѣдставляваха като сърбски хора, а било че революционеритѣ въобще не сж имъ харесвали, защото подобни хора не се харесваха най-напрѣдъ въ самата Русия. А може би, невѣжеството и политическитѣ прѣдубѣждения се братимѣха тукъ съзнателно съ дѣйствителнитѣ домогвания на руската външна политика.

Сърбската политика, отъ друга страна, не бѣше вече тъй русофилска, както по-напрѣдъ, което ставаше явно и отъ югославянскитѣ мечти въ Бѣлградъ. Съ особното внимание къмъ българитѣ, което отъ день на день става по-очебиюще, Русия се стараеше да издигне новъ факторъ на Балканитѣ, редомъ съ Сърбия, което естествено не можеше да отговаря вече на благитѣ шовинистически сънища, които се присънваха въ Бѣлградъ.

И наистина, нови вѣяния си пробиваха пжть въ политическитѣ сждбини на балканскитѣ народи.

Работитѣ бѣха вече успѣли достатъчно да се измѣнятъ или показваха поне друго направление. Австрия, слѣдъ поражението си въ 1866 отъ Прусия, изеднажъ изпъкна като силенъ факторъ на Балканския полуостровъ. Отъ тогава и Сърбия, като губѣше надежда за да извоюва своитѣ племенни земи, взе повече да разчита на наслѣдството на Турция въ българскитѣ прѣдѣли, кждѣто именно се сблъскваше съ рускитѣ домогвания, и нито можеше да залѣга, по какъвто и да било начинъ, за истинското политическо възраждане на България, въ което ней се изпрѣчваше пакъ опасенъ, а може би и най-страшенъ врагъ. Тамъ, кждѣто мечтаешъ за завоевания, не можешъ да подкрѣпяшъ независимия претендентъ.

Така че и инакъ разхалтавената кола на политическия животъ на балканскитѣ народи, теглена на разни страни, клатушкаше се, па клатушка се и днесь, както вѣтърътъ духне

отвънъ. Самитѣ сърби имаха, както се намекна, свои причини за недовѣрие. Както отъ тѣхна страна, така и отъ руска страна, недовѣрието си остана и до по-късно, па трае дори и до днесъ, и то, разбира се, не специално къмъ революционеритѣ, като такива или като анархисти, както нѣкои искаха да кажатъ и каквито, слава Богу, въ сжщность днесъ нѣмаме, но къмъ ламтежитѣ на цѣлата страна за независимо и достолѣпно сжществуване.

Съ една дума, практическитѣ планове на Левски за въоржжение и за военна организация срѣщатъ отъ самото начало непрѣодолими спънки. Имахме ли искрени братия и приятели? Тоя въпросъ си бѣше задавалъ самъ апостолътъ, и ние трѣбва да го отбѣлѣжимъ и днесъ дори все още като въпросъ и за нашето врѣме.

V.

Административно заякване на организацията. Въпросътъ за „уставопроекта“ и текстътъ на сжщия. Заседанието въ Букурещъ прѣзъ пролѣтьта 1872. Протоколътъ на заседанието. Приетиятъ уставъ. Критически бѣлѣжки. Пълномощното на Левски. Демократическиятъ духъ въ цѣлата администрация.

Работитѣ обаче по развитието на организацията, като колективно тѣло, и като административна машина, вървѣха по-успѣшно. Това бѣ едно автономно поле, дѣто нужда не се чувствуваше отъ чужда помощь и дѣто и далечъ оставаше всѣка намѣса отъ вънъ.

Дали уставопроектътъ, който прѣзъ 1871 се явява на сцената и за който вече веднажъ се спомена — дали той е билъ първоначално работенъ въ Букурещъ или не, това ние документално не можемъ доказа. Произхождението му е тъмно. Заимовъ разказва за него слѣдното. Каравеловъ, казва той, „съ помощьта на Кънчева и Левски, криво-лѣво, оттукъ-оттамъ, скжрпилъ устава. Уставътъ билъ прѣписанъ въ нѣколко екземпляри отъ Ангелъ Кънчевъ“.[1])

Ангелъ Кънчевъ бѣше другарь на Левски въ легията — само съ по-високъ чинъ, а именно — помощникъ-офицеръ.

---

1) „Васалъ Левски“. Стр. 75.

Ангелъ Кънчевъ.

Слѣдъ като се разтури легията, Кънчевъ заминалъ за Таборъ да учи земледѣлие. Въ 1870 година той се завърна въ България и бѣше назначенъ на служба въ образцовия чифликъ край Русе, отъ която служба, споредъ нѣкои източници, той хитро успѣлъ да се отърве въ най-скоро врѣме.[1]) На връщане отъ Таборъ, тъкмо когато и Левски билъ въ Букурещъ, двамата стари приятели, споредъ Заимовъ, се срѣщнали при Каравелова. А тукъ именно билъ стъкменъ и уставопроектътъ. Въ тѣсния приятелски кръгъ, който трѣба да се е състоялъ, споредъ сѫщия източникъ, още отъ Димитръ Цѣновичъ и Панайотъ Хитовъ, било рѣшено, Левски и Кънчевъ — първиятъ като апостолъ, а вториятъ като помощникъ „да поднесатъ на приятелитѣ въ турско устава-проекта на одобрение".[2])

Обаче всичко това ще да е до извѣстна степень и прѣувеличено. Отъ казаното по-напрѣдъ знаемъ, че Ангелъ Кънчевъ направо не мина въ България и не бѣше направо помощникъ на Левски. Напротивъ, нѣколко врѣме той остава на служба въ Руссе. Ала да се докаже и противното, а именно, че уставътъ не е стъкменъ въ Букурещъ и то съ съдѣйствие на А. Кънчевъ, и това е пакъ мѫчно, защото липсватъ за това документи, както и положителни указания. У всички други автори за тая епоха, както Захарий Стояновъ и Г. Димитровъ, тѣзи подробности сѫщо липсватъ.[3])

Единъ важенъ документъ, който притежаваме по тоя прѣдметъ, още повече затъмнява въпроса.

Левски, съ писмо отъ 21 септемврий 1871, прѣпраща два екземпляра отъ уставо-проекта: единия до Д. Хр. Поповъ въ Турно-Могурели и за Цѣновъ въ Букурещъ, а дру-

1) „Поборникъ-опълченецъ" г. II, кн. I, стр. 7.

2) „Василъ Левски", 76.

3) Послѣдни напр. пише: „прѣзъ 1869 Каравеловъ уреди и *съживи основания* (отъ Раковски.) Централенъ Революционенъ Балкански Комитетъ, който билъ прѣименуванъ „Български Централенъ Рев. Комитетъ", като че ли уреждането и прѣименуването трѣбвало да се заключава само въ едно размѣстване на прилегателнитѣ и като че ли и двѣтѣ имена, които историкътъ дава, не сѫ едно и сѫщо! И Каравеловъ почналъ — слѣдъ великото горно прѣобразование — почналъ, разказва сѫщиятъ историкъ, да дѣйствува съ новъ уставъ и подъ други условия. „А послѣ всичко това, този авторъ на най-грамадния трудъ по нашата нова история обнародва и самия уставъ на комитета, а това е вече всичко, което знае той по прѣдмета. („Княжество България," II, 814).

гия на Каравелова. Той пише на Попова, чрѣзъ когото кореспондира съ Букурещъ: „пращамъ ви два закона: единиятъ на Васъ и за Цѣновъ въ Букурещъ, гледайте хубаво, което не намирате за добро, да се отури или притури, бѣлежете накратко и ясно. Като ще прибързовате та да ни ги изпратите.“[1]) Той разбира, че тѣзи проекти трѣбва бързо да обиколятъ и България, „защото, казва апостолътъ, Централниятъ Комитетъ, по вишегласието на всичкитѣ членове, а най-повече ще гледа вишегласието въ Българско и ще го проводи да се напечата. Другиятъ законъ, продължава той, ще проводите на г. Каравеловъ, задължавате се, вий, като го прѣгледате добрѣ въ Турно-Могорели, да го проводитѣ и на Ломъ, пъкъ отъ Ломъ да го изпроводатъ за Пиротъ и дѣто познаватъ още“.[2]) — Да се напише проекта въ Букурещъ и сетнѣ да се праща, и то за прѣдварителни поправки, пакъ тамъ, изглежда съвсѣмъ невѣроятно. Този въпросъ ще остане дълго неразрѣшенъ, догдѣто не се открият още други документи, или не се сдобиемъ поне съ основателно разслѣдване.

Но както и да е, а за насъ важи фактъ,тъ че уставопроекта е въ ржцѣтѣ на Левски прѣзъ 1871 и пжтува изъ България за проучване и поправка.

Въ сжщото писмо отъ септемврий 1876, Левски съобщава за нѣщо още по-интересно: „Братовче! казва той радостно: отъ сега вече А. К. (Ангелъ Кънчевъ) остава съ мене на нашата работа и докрай“!

Възможностьта, щото проектътъ да е билъ изработенъ задружно отъ двамата дѣйци въ България—Левски и Кънчевъ съ прѣдварително споразумѣние пакъ съ Каравелова, разбира се, пакъ не може да бжде изключена. Още повече, дѣто наистина Левски изпраща този проектъ въ Букурещъ на прѣглеждане, ала като нѣщо вече добрѣ извѣстно тамъ, както може да се мисли споредъ цитираното писмо.

Левски и Кънчевъ задружно разнасяли уставопроекта изъ България. Прѣзъ октомврий 1871 тѣ били въ Ловечъ и

1) „Писма“ 17.

2) „Писма“.

Троянъ, за което ни свидѣтелствува едно писмо, обнародвано отъ М. Ив. Марковски и което ние печатаме тукъ, защото е интересно по своето съдържание. То извѣстява на всички патриоти въ Троянъ за пристигането на апостолитѣ и характеризира донѣкждѣ обаянието, що е вдъхвала на всички околни свѣтлата личность на Ангелъ Кънчевъ. Ето това писмо:

„1871, Октомври 7: Ловечъ.

Василъ Бочовъ, въ Троенъ.

Съ приносяще то си кратко писамце, ида да ви поздравж и да вы получа въ доброто вы здравіе, как сме живо и здраво и Моля бога за вази.

Фторо, внимавайте добре съ негова милось коійто вип ринисе писмото. Тоій е личень, брадж черна гжстж. Щж можишъ да го-говоришъ прѣдъ него свободно. Тоій ніе самси но можи и да ни видишъ други-те, но и да ги видишъ нема да сж откривашъ придъ техъ. То ніе нищо чи си сж открилъ. но ниможишъ приказува щоту ни приказуватъ български. Тебъ ни ти-трѣба други, само приносящиятъ на писмото, съ него можишъ свободно, но колкото можишъ по умничко, щото е достж ученъ человекъ. Можи би да подиратъ нечто та да имъ намѣришъ. На тосъ часъ, тоій ѐ човекъ нашъ, (общи). Аку имашъ некого твоій верны можи ти сж збра на вечертж при техъ сичкы. Друго нема.

Оставеми въ обще.

Ц. Х. Павловъ.

Ловечь."

Самиятъ уставопроектъ не бѣше до ново врѣме намѣренъ и обнародванъ; и сега пакъ г. Марковски ни го изнесе въ 1902 тъй, както е намѣренъ въ прѣписа на троянския комитетъ. Несъвършениятъ видъ на тоя проектъ не изключава мисъльта ни, че той може да е билъ работенъ отъ Левски и Кънчевъ въ България и да не е направо излѣзълъ отъ ржката на единъ по-тънъкъ майсторъ на перото и мисъльта. като Каравеловъ.[1]) За любопитство на читателя и като епо-

---

1) Ще забѣлѣжимъ обаче за куриозъ, че З. Стояновъ е на мнѣние, какво младежитѣ въ Русчукъ: Н. Обретеновъ, Ради Ивановъ, Т. Кърджиевъ, Иванаки Икономовъ и пр., които съставили комитета въ Русчукъ, съчинили и уставо-проекта. („Записки" I, 114). Заимовъ, като критикува въ своитѣ „Етюди" и това мнѣние на З. Стоянова, повтаря, че уставопроекта билъ съставенъ отъ Л. Каравеловъ, Левски, Кънчевъ и Виницки (стр. 64) Н. Обретеновъ обаче е живъ и твърди по споменъ, че уставопроекта въ ржкописъ се билъ получилъ въ Русчукъ отъ Левски.

халенъ документъ, който стои въ основата на бѫдащето здание на възстанието, ние го привеждаме тука цѣлъ, както го намираме вь поменатия авторъ:

НАРЕДА[1]
на
работницитѣ за освобождението на българския народъ.

Подбуда и цѣль.

Подбуда: тиранството, безчеловѣщината и самата държавна система на турското правителство на Балканския полуостровъ.

Цель: Съ една *обща революция* да се направи коренно прѣобразование на сегашната държавна *деспото тиранска* система и да се замѣни съ *демократическа република* (народно управление) на сѫщото това мѣсто, което сѫ нашитѣ прѣдеди съ силата на орѫжието и съ своята кръвь откупили, въ която днесь безчеловѣчно бѣснеятъ турски кесаджии и еничари, въ което владѣе правото на силата, да се подигне храмъ на истината правата *свобода,* и турский чорбаджилъкъ да бѫде.... (не се чете). Съгласието, братството и съвършенното равенство между всичкитѣ народности: българи, турци, евреи и пр. щѫтъ бѫдатъ равноправни въ всяко отношение: било въ вѣра, било въ народность, било въ гражданско отношение, било въ каквото било, всички щѫтъ спадатъ подъ единъ общъ законъ, който по вишегласието отъ всичкитѣ народности ще се одобри.

За извършванието на такава революция нуждни сѫ: 1) урѣждания; 2) пари; 3) хора; 4) орѫжия и други бойни потрѣби.

За да се приготвятъ всичкитѣ тѣзи и да се свърши самата революция, наредиха се хора, избрани по съгласието на по-голѣмата часть на българский народъ и се състави Българский революционеренъ Комитетъ.

Централниятъ Български революц. комитетъ.

Прѣбиванието на Ц. Б. Р. Комитетъ е въ Българско, нъ именно въ кой градъ е, нѣма да се знае: на всѣкѫдѣ и никѫдѣ.

---

1) Г-нъ Ст. Заимовъ, види се, не е ималъ тоя проектъ на рѫка и затова, мисля, той грѣши, гдѣто на стр. 102 отъ „Биографията на Левски" 1895 г. казва, че „уставо-проектътъ" билъ приетъ въ генер. к. събрание отъ 10—25 Декем. (1870 г.) въ такава форма, както е изложенъ въ стр. 102 — 110 отъ сѫщата биография.

Б. Ц. Р. Комитетъ се състои отъ единъ прѣдсѣдатель, единъ подпрѣдсѣдатель, единъ писарь и единъ помощникъ, единъ касиеринъ и още седемь члена, по между имъ единъ попъ.

Прѣдсѣдательтъ, писарьтъ, тѣхнитѣ помощници и касиеринътъ се избиратъ отъ членоветѣ на Комитета; въ нужда щжтъ се промѣняватъ отъ сжщитѣ и ще бждатъ подъ надзорътъ имъ.

Длъжностьта на подпрѣдсѣдательтъ.

1) Ще помага на прѣдсѣдателя за извършванието на длъжностьта му.

2) Въ врѣме на отсжтствието прѣдсѣдателюво ще го замѣстя въ службата.

Длъжностьта на касиера.

1) Ще приема пари отъ частнитѣ Б. Р. Комитети и отъ други мѣста, на срѣщж които ще дава расписки по нумера, ще ги записва въ касиерската книга; ще явява за тѣхъ и на комитета за да се запишатъ въ главната комитетска книга.

2) Ще издава пари по рѣшението на комитета на всѣкждѣ и за всичко.

За събраннята въобще:

Всички членове на комитета сж въ събранията равноправни.

Събранията ще ставатъ рѣдовно въ недѣлята два пжти; въ нужда и по-често; рѣшенията въ събранията щжтъ ставатъ по вишегласие, което прѣдсѣдательтъ подирь нужднитѣ разисквания обявява. Рѣшенията щжтъ носятъ комитетский печатъ, безъ него не сж познати.

Писма до Ц. К. както и отъ него до вънкашнитѣ частни комитети щжтъ се приематъ и испровождатъ само чрѣзъ едно лице, което централний комитетъ ще назначи. Никой отъ частнитѣ комитети нѣма да знае гдѣ е Ц. К. и кои лица го съставляватъ.

I. Устройство.

За да може Комитетътъ по-лесно да нарѣди работитѣ и приготви революцията, съставя въ градищата, съ околнитѣ села, Р. Б. Комитети.

За да може добрѣ да наглѣдва работитѣ на частнитѣ комитети и да извършва наказанията на прѣстжпницитѣ на закона, нарѣди *тайна полиция.*

За да могжтъ да бждатъ и съобщенията между него и частнитѣ комитети по-сигурни, нарѣди *революционна тайна поща.*

II. Пари.

Съ пари ще се снабдява Ц. Р. К. самъ или чрѣзъ частнитѣ комитети, по начина, когото той, съ сгласието на частния комитетъ, за най-добрѣ намѣри.

III. Хора.

Съ хора, било за воеводи, пощари, полицеи, или пъкь за дѣйствующи първа позива войници, ще се снабдява Ц. Р. К. или на право, или чрѣзъ другитѣ частни комитети, по нарѣдбата, която и ще.

IV. Оржжие и други бойни потрѣби.

Съ оржжие ще се снабдява Ц. Б. Р. Комитетъ самъ като проводи по-напрѣдъ хора учени, които разумяватъ отъ оржжия, да го прѣгледватъ.

Частнитѣ Български Революционни комитети.

Всякой градъ съ околнитѣ си села съставлява частенъ Б. Р. Комитетъ, който се управлява тъй сжщо както централния.

Всѣки частенъ Б. Р. Комитетъ се допитва и отправя писмата до Ц. Комитетъ подъ когото направо и зависи.

Всички писма и рѣшения отъ частния Б. Р. К. до Централний щжтъ се отправятъ пакь чрѣзъ едно *тайно лице,* което частний комитетъ ще си назначи.

Както членоветѣ на Ц. Р. К. не сж никому извѣстни, тъй сжщо и членоветѣ на частний комитетъ сж тайни. Само по едно лице отъ частнитѣ комитети ще е извѣстно на центр. комитетъ, за въ случай, ако лицето назначено отъ частниятъ комитетъ, чрѣзъ което съставлява сношенията на комитетитѣ, падне въ неприятелски ржцѣ.

Длъжностьта на Частнитѣ Българ. Революцион. Комитети.

Частнитѣ Б. Р. К. сж длъжни да съобщаватъ на Ц. Комитетъ:

1) Отъ колко села се състои околностьта имъ.

2) Въ кое село колко хора има и отъ коя сж народность, и по колко отъ сяка народность.

3) Колко има Български юнаци способни да *носятъ оржжие* и колко сж готови за първия позивъ.

4) Колко оржжия има и какви сж.

5) Да ли иматъ въ околностьта си опитни за воеводи и кждѣ се намиратъ.

6) Колко може да се събере въ нуждно врѣме; жито, овесъ, ячемикъ, сѣно, слама и други потрѣбни за храна на животнитѣ.

7) Колко може да има: волове, крави, коне, овце и друго.

8) Колко храна има, по за колко животни и др. подобни, които ще имъ сж назначжтъ отъ Ц. Комитетъ.

Никой отъ членоветѣ на комитетитѣ нѣма да знае отъ кои лица той състои.

Бротъ на членоветѣ е неизвѣстенъ; Цен. Комитетъ ги опрѣдѣлява, споредъ потрѣбитѣ.

Членоветѣ на тайната полиция сж разпржснати по всичкитѣ градища.

Всѣкой отъ членоветѣ на тайната полиция да познава революционнитѣ работници въ града, въ когото е той опрѣделенъ чрѣзъ единъ знакъ, който му е съобщенъ отъ Ц. Комитетъ.

Тайна полиция.

Тайната полиция зависи и е подъ заповѣдьта само на Центр. Комитетъ.

Длъжностьта на тайната полиция е:

1) Да нагледва тайно дѣлата на революционнитѣ работници въ града и да ги съобщава на Ц. Комитетъ.

2) Да опитва и да увѣрява въ точностьта на тайната поща.

3) Да шпионира турскитѣ шпиони и да прѣдирва стжпка въ стжпка дѣлата на турската тайна полиция и да ги съобщава на Централния Комитетъ.

4) Да е извършителна власть на Ц. Комитетъ, т. е. да наказва прѣстжпницитѣ на *Закона,* споредъ заповѣдьта на Ц. Комитетъ. Смъртоноснитѣ показания ще се извършватъ тайно; но, ако обстоятелствата недозволяватъ, ще се извършватъ на явни мѣста и посрѣдъ пладнѣ.

Споразумѣнията на полицията съ Ц. К. ще ставатъ чрѣзъ единъ человѣкъ, когото Ц. Комитетъ е назначилъ и който е въ сжщото врѣме управитель на другитѣ членове на полицията въ града.

Членоветѣ на полицията трѣбва да сж хора избрани, юнаци, рѣшителни, вѣрни, постоянни.

Наказанията ще извършватъ онези членове на тайната полиция, на който падне жребие и които се намиратъ въ града, гдѣто ще се извърши наказанието.

Тайна Поща.

Тайната поща зависи и се управлява на право отъ Ц. Комитетъ.

Броя на членоветѣ отъ тайната поща не е опрѣдѣленъ, ще се умалява и увеличава, споредъ потрѣбитѣ.

Членъ отъ тайната поща нѣма да познава повече отъ четирма или петима отъ своитѣ другари.

Разнасянието на писма, рѣшения, или други съобщения, ще се съобщаватъ отъ лице на лице съ нуждните лозинки — никакъ на право.

Какъ ще се приематъ нови революционални работници.

Всѣкой, който иска да участвува въ великото дѣло на народното освобождение, трѣбва да яви съ врѣме, за да не каже, че желаялъ да работи, нъ нѣмалъ случай.

Ако нѣкой поканенъ отъ Ц. К. да земе участие въ работението, се откаже, трѣбва да изложи писменно причинитѣ и основанията, на които се отказва и условията, подъ които би приелъ.

Който иска да вземе участие въ работитѣ, трѣбва да има прѣпоржка отъ нѣкого отъ познатитѣ до нѣкой революционеренъ работникъ.

Когато се прѣпоржча на нѣкого отъ работницитѣ нѣкой вънкашенъ человѣкъ, трѣбва по-напрѣдъ да го испитатъ кой е, отъ гдѣ иде, какво иска, какви му сж мислитѣ и др. па да яви за всичкитѣ тѣзи на Ц. К., като направи още добъръ описъ на физиономията му, и въобще свойства характеристни, а пъкъ него да го задържи догдѣ приемни отговоръ отъ комитета.

Когато се яви на комитета, че нѣкой си проводенъ отъ нѣкое дружество и отъ нѣкого за нѣкакво си споразумение съ комитетътъ, то той трѣбва да се яви на тайната полиция да го испита, а пъкъ въ сжщето врѣме да се увѣри самъ, или писменно или устно, отъ человѣкътъ, когото нарочно трѣбва да проводи до онези, които сж го най-напрѣдъ прѣпоржчали или право да оногозъ, отъ когото казва, че е билъ испроводенъ.

Когато комитета се увѣри, че проводения человѣкь е чистъ, влиза съ него въ споразумѣние посрѣдствомъ едного, когото той самъ си е опрѣдѣлилъ.

За приеманието на воеводитѣ и за тѣхнитѣ длъжности.

Воеводитѣ се приематъ по горѣизложения начинъ. Когато нѣкой воевода се яви на Ц. К. и поиска да бжде приетъ, трѣбва да положи испитъ отъ нуждиитѣ военни науки прѣдъ Комисията военна, която Ц. К. ще нарѣди и споредъ знанието ще застжпи приличното мѣсто — безъ испитъ не е приетъ.

Длъжноститѣ на воеводството сж: да прѣгледва позициитѣ, да избиратъ и опрѣдѣляватъ бранителнитѣ точки и да направятъ фортофикаторнитѣ планове за укрѣплението имъ, да назначжтъ операционнитѣ, кумоникационитѣ линий, да направятъ планъ за революцията, да приготвятъ нуждний воененъ законъ и най-послѣ: *да вдигнатъ народнитѣ байряци и да провъзгласятъ народната свобода и балканската република.*

За всѣкиго въобще.

Сѣкой отъ членоветѣ на революционнитѣ работници, билъ кой билъ, трѣбва да знае самъ и да държи въ сърдцето си това, що му е повѣрено; нетрѣбва да заказва нито да загатва за таквисъ работи на любовница, на жена и пр., само на най-искрениятъ си приятель може да позагатва по нѣщо, и то когато се увѣри, че той желае заедно да дѣли щастие и нещастие въ бойното поле, може да го приемни, като прѣдварително извѣсти на частниятъ комитетъ подъ когото зависи.

Ако нѣкой отъ революционеритѣ е въ неприятелска ржка, всѣкой отъ другаритѣ му (разумѣва се, всичкитѣ другари революционери) е длъженъ на показания му знакъ да му помогне.

Ако се появи нѣкой непознатъ человѣкъ, та поиска въ името на Ц. К. да буни народътъ или други подобни, макаръ той ималъ нуждний знакъ (може би откраднатъ или съ силата на оржжията испитанъ), въ такъвъ случай трѣбва да се яви на Ц. К. и да се прѣслѣдва, па ако може и да се улови отъ тайната полиция.

Ако лозинката въ случай падне въ неприятелски ржцѣ, трѣба по-скоро да се яви на Ц. К. да я промѣни.

Ако нѣкой тайно или по други начинъ се научи, че неприятелитѣ криятъ нѣщо тайно, трѣба изведнажъ да явятъ на Ц. К, па, ако може и на другитѣ частни комитети.

Наказателенъ законъ.

1) Ако нѣкой, билъ войвода, билъ членъ на комитета, билъ вънкашенъ, билъ кой билъ, дръзне да издаде нѣщо на неприятелитѣ, ще се наказва съ смъртъ.

2) Ако нѣкой отъ влиятелнитѣ Българе или воевода, подкупенъ отъ чуждо правителство или отъ друго частно лице, поиска да ни прѣчи въ работитѣ ни, подъ какъвто начинъ и да било такъвъ ще се счита за неприятель и се наказва съ смърть.

3) Ако нѣкой прѣзре и отхвърли по начъртаната държавна система демократическа република и състави партия за деспотско-тиранско или конституционна система, то и таквисъ ще се наричатъ неприятели на отечеството ни и ще се наказватъ съ смърть.

4) Ако нѣкой не признае Ц. Б. Р. Комитетъ и поиска да се опитва на своя глава да подигне бунтъ, то за пръвъ пжть ще му се каже; нъ, ако и това не помогне, ще се накаже съ смърть.

5) Ако нѣкой отъ членоветѣ на тайната полиция се откаже да извърше, по заповѣдь на комитета, кѣкое си наказание, ще се накаже съ смърть.

6) Ако нѣкой въ пиянство искаже нѣщо отъ тайната, за пръвъ пжть ще му се напомни, по второмъ ще се отстрани отъ работение.

7) Ако нѣкой отъ служащитѣ, като прѣдсѣдатель или други, поиска да злоупотрѣби служебната власть, за пръвъ пжть ще се лиши отъ служба. Повторомъ ще се извади съвсѣмъ, като се поиска по-напрѣдъ да напише грѣшката си и да я поднесе писменно на комитетътъ, ако и така не испълни, ще се накаже съ смърть.

8) Ако нѣкой отъ членоветѣ на тайната поща или другъ нѣкой дръзне да отвори или отпечати нѣкое писмо, ще се наказва съ смърть.

9) Ако нѣкой отъ касиеритѣ издаде пари за нѣщо безъ знанието на комитета или дръзне да земе най-малката часть отъ повѣренитѣ му пари, ще се наказва съ смърть.

Нужно проглашение.

Централния Български Революционеренъ комитетъ въ името на всичкитѣ, които сж го избрали, упълномощили, основанъ на своята тайна полиция и съ силата на нейното оржжие прогласява:

I) Никой отъ Българскитѣ воеводи и чорбаджии нѣма право да прѣдставлява Българския народъ и да прави съ тѣхъ самъ уговори, безъ знанието на Ц. Комитетъ.

II) Никой нѣма право да съставлява революционеренъ комитетъ, безъ знанието на Ц. Комитетъ.

III) Никой нѣма право да издава революционерни прокламации и да буни народътъ, безъ знанието на централния комитетъ."

Събранието, което било свикано въ началото на пролѣтьта 1872 въ Букурещъ за да прѣгледа и утвърди устава, съгласно запазения за рѣшенията му протоколъ, състояло всичко изъ 21 прѣдставители. Четеринадесеть отъ тѣхъ били отъ Влашко, а само седемь изъ България. Послѣднитѣ обаче прѣдставляватъ 32 частни комитета изъ вжтрѣшностьта или иматъ 32 гласа срѣщу 13 гласа на прѣдставителитѣ изъ Ромжния.

Въ протокола сж отбѣлѣзани кратко: редътъ на заседанията и всичко, що е извършено въ тѣхъ. Ето и този документъ:

Април 29. Състави се комисия отъ четири члена: Л. Каравеловъ, Ячо (Кириакъ) Цанковъ, В. Левски и Т. П-въ, за да напише програмата и да прѣгледа уставътъ на Б. Р. Ц. Ком.

Май 1. Комисията написа програмата и уставътъ и ги прочете въ сжщия день прѣдъ прѣдставителитѣ и члено-

ветѣ отъ Ц. Р. Б. Ком., които нарочно за това направиха второ засѣдание.

Май 2. Трето заседание отъ членоветѣ на комисията и на прѣдставителитѣ, които прѣгледаха уставътъ до IX глава и направиха приличнитѣ забѣлѣшки по вишегласие. На това заседание се рѣши да се почне напечатванието на уставътъ и да се пристѫпи до изборъ на дѣйствующитѣ за напрѣдъ членове въ Центр. Бълг. Рев. Комитетъ.

Май 4. 5-то заседание отъ членоветѣ на комисията и на прѣдставителитѣ, които взиматъ оставката на досегашния централенъ комитетъ и пристѫпватъ до избирането на новий Центр. Рев. Бълг. Комитетъ. Това промѣняване се извърши по общото съгласие на прѣдставителитѣ отъ частнитѣ комитети въ Бълг. и Влашко. Прѣработиха уставътъ на досегашниятъ Ц. Р. Б. Ком. И така по единогласното удобрѣние на всичкитѣ прѣдставители отъ частнитѣ комитети въ България и Влашко избра са за главно лице въ новиятъ Цен. Рев. Бълг. Комитетъ г-нъ Любенъ Каравеловъ, когото упълномощаваме да избере и другитѣ членове, които сѫ потрѣбни споредъ гл. III чл. I-ий на уставътъ (1).

Новиятъ уставъ по своитѣ институции не се различава съ нищо ново. Нека го сравнимъ накратко съ уставопроекта. Съставътъ на централния комитетъ и на частнитѣ комитети, на тайната полиция както и на пощата, длъжноститѣ на всички отъ първи до послѣдни въ комитетскитѣ работи, какъ и кои се избиратъ за довѣрени — всичко туй е едно и сѫщо. Само че изразътъ или формата въ новия уставъ е вече нѣщо по-издържано: всичко тукъ е изкарано кратко, ясно, сгѫстено и съ единъ языкъ почти строго професионаленъ за закони. Дори човѣкъ би казалъ, че този уставъ е готово прѣписанъ отъ чуждъ нѣкой уставъ. Наивниятъ изразъ за „демократическа република“ въ отдѣла „подбуда и цѣль“ на уставо-проекта — изразъ, който се срѣща и въ едно писмо на Левски (2), е изхвърленъ. Уставопроектътъ прѣдвижда и числото на членоветѣ на всѣкой комитетъ и дори означава,

(1) „Миналото — Етюди“. Стр. 30, К. Цанковъ. „Писма“, стр. 6.

(2) „Писма“, 8.

пакъ наивно, че единиятъ трѣбва да бжде попъ — а това е сжщо избѣгнато: числото на членоветѣ остава неопрѣдѣлено.

Чудно нѣщо е оня попъ, прѣдвиденъ въ уставопроекта! Нека прѣдположимъ. че този уставопроектъ е дошълъ на свѣтъ съ участието на Каравелова: може ли да се допустне, че архиреволюционерътъ, който цѣли години сипе жупели върху главата на всичко, що е въ расо—може ли да се допустне, че той именно ще впише въ уставопроекта едно тъй добродушно искане — да има и попъ за членъ въ настоятелството на всѣкой комитетъ! И наистина, голѣмо е недоумѣнието, което онова мѣсто въ уставопроекта оставя въ наблюдателя. Още повече, като си помислимъ, че ако оня проектъ е въобще нахвърленъ съ участието на Каравелова, то работата се е вършила въ свободна, конституционна Ромжния, дѣто революционерътъ живѣеше и дѣто не може да се мисли, че единъ попъ, че религиозниятъ глава ще бжде привиканъ да играе нѣкаква обществена роль, та да се разчита и върху него въ случая.

Но разбира се, всичко туй сж отвлѣчени съображения и не изключватъ възможни случайности. Напр., възможно е, практичниятъ Левски да е прѣдложилъ точката, а Каравеловъ я допустналъ само да се улесни агитатора и пр.. За всичко това обаче, както казахме, липсва специално разслѣдвание.

Изхвърлени сж въ приетия уставъ сжщо така и излишнитѣ подробности за реда на събранията, помѣстени въ уставопроекта подъ заглавие „За събранията въобще“. Въ тѣзи подробности ясно се прозира грижливиятъ апостолъ-администраторъ Левски, който се стараялъ всѣкакъ да впрѣгне своитѣ новооглашени революционери на работа, както и да ги приучи на редъ. Тамъ той се старае да ги привикне често и редовно да мислятъ за общи и народни работи! Наивното законоположение, какъ да се приематъ воеводи. се е замѣнилъ въ устава съ сухо, академично искане на изпитъ отъ военни науки и пр. Ето самиятъ уставъ:

ПРОГРАМА

на

БЖЛГАРСКИЯТЪ РЕВОЛЮЦИОННИ ЦЕНТРАЛНИ КОМИТЕТЪ.

1) Бжлгарскиятъ Революционни централни Комитетъ има цѣль да освободи Бжлгария чрѣзъ революция, морална и съ оржжие. Формата на бждащето бжлгарско управление ще бжде неопредѣленина до онова врѣме, дорде бжлгарското освобождение не стане дѣло свжршено.

2) За да бжде испжлнена тая цѣль, дозволява са сѣко срѣдство: пропаганда, печатъ, оржжие, огжнь, смжрть и пр.

3) Ние, Бжлгарите, желаеме да живѣемъ съ сичките наши сжсѣди дружественно, а особенно съ Сжрбите и Черногорците, които сжчувствуватъ на нашите стрѣмления, и съ Ромжнитѣ, съ които нашата сждба е тѣсно свѣзана, и желаеме да сжставимъ съ тѣхъ федерация изъ свободни земи.

4) Ние желаеме, щото тая земя, *която е населена съ Бжлгаре,* да са управлява *Бжлгарски*, т. е. сжобравно съ нравите, обичаите и характерътъ на Бжлгарскиятъ народъ; а ония земи, които сж населени съ Ромжни, съ Сжрби, съ Черногорци и съ Гржци, да са управляватъ сжобразно съ характерътъ на Ромжнскиятъ, Сжрбскиятъ, Черногорскиятъ и Гржцкиятъ народи.

5) Нека сѣка народность, както и сѣки човѣкъ, уварди своята свобода и да са управлява по своята собственна воля. Ние не желаеме чуждото, т. е. онова, щото не е наше; но не желаеме да дадеме и другиму своето.

6) Ние нѣмаме претензии за исторически права, и за това оставяме на самиятъ народъ да рѣши своята сждба и да яви съ кой отдѣль на сжюзътъ желае да са присжедени: съ Сжрбскиятъ ли, съ Бжлгарсиятъ ли, съ Ромжнскиятъ ли, или съ Гржцкиятъ, — слѣдователно у насъ не могатъ и да бждатъ вжпроси за границите.

7) Ние желаеме за себе си свобода народна, свобода лична и свобода религиозна; съ една дума, свобада човѣческа, и за това желаеме такава сжща свобода и за нашите приятели и сжсѣди. Ние не желаеме да владѣеме надъ другиго, и за това не дозволяваме да ни *владѣятъ* и другите.

8) Ние причисляваме въ числото на нашите врагове и противници и ония Бжлгарски изроди и *чорбаджии*, които прѣчатъ на народната ни цѣль, и ще ги прислѣдваме на сѣкаде и сѣкога.

9) Ние принимаваме ь Гржците въ числото на нашитѣ приятели и сжюзници, ако само тие са откажатъ отъ своите досегашни панеллинически цѣли и отъ своите исторически претензии.

10) Ние не вжставаме противъ турскиятъ народъ, а противъ турското правителство и противъ ония турци, които го подкрѣпятъ

и бранятъ. Съ една дума, ние считаме за приятели сичките народи и народности, които съчувствуватъ на нашето свѣщенно и честно дѣло, безъ да гледаме на вѣра и на народность

УСТАВЪ
на
БЖЛГАРСКИЯТЪ ЦЕНТРАЛНИ РЕВОЛЮЦИОННИ КОМИТЕТЪ.

Глава I.

Цѣль.

Чл. 1. Бжлгарскиятъ революционни централни комитетъ има въ ржцете си такава една власть, каквато и сѣко привременно правителство. Той трѣба *да приготви и да довжрши революцията* съ сичките нравствени и материялни срѣдства; да кажеме на кратко, той има слѣдующите задачи: а) да распространява между нашиятъ народъ идеи за бунтъ чрѣзъ пропаганда; а тая пропаганда ще да става чрѣзъ печатътъ, т. е. чрѣзъ вѣстници, манифести, прокламации, брошури и пр.; б) да доставлява сичките нужни потрѣбици за извжршванието на революцията и да приготовлява бунтътъ материално, т. е да скрои нужниятъ воененъ планъ, да назначи военни водители (войводи), да улесни съ сѣко срѣдство вжоружаванието, да дава на народътъ нужните наставления за бой и пр.

Чл. 2. Бжлгарскиятъ революционни централни комитетъ ще прави споразумѣние съ другите народи, сжсѣдни и отдалечени, които иматъ сжщите цѣли.

Глава II.

Устройство на комитетското управление.

Чл. 1. Както Бжлгарскиятъ революционни централни комитетъ, така и сѣки частенъ Бжлгарски революционни комитетъ са сжставятъ отъ не компрометирани предъ Бжлгарскиятъ народъ Бжлгаре, т. е. отъ родолюбци и отъ рѣшителни, тайни и постоянни лица.

Чл, 2. Мѣстопребиванието на централниятъ комитетъ е неизвѣстно: то е насѣкаде и никаде, — за това и сѣки членъ, дѣто и да бжде, може да представлява сичкиятъ централенъ комитетъ, ако само той има въ ржцете си пжлномощно писмо.

Чл. 3. За испжлнение на предначертанната си цѣль, централниятъ комитетъ сжставлява и *частни революционни Бжлгарски комитети,* които щатъ да са устрояватъ и управляватъ така сжщо, както и централниятъ.

Чл. 4. За наказание на престжпленията и за нагледвание на работите на частните комитети централниятъ комитетъ има и *една*

тайна полиция отъ избранни юнаци, рѣшителни, вѣрни и постоянни люде.

Чл. 5. За улеснение на сношенията между централниятъ и частните комитети, сѫ сѫставени *тайни пощи*, изъ които сѣка една зависи отъ онзи комитетъ, който я сѫставлява. Бройятъ на пощанските членове е неопредѣленъ.

Глава III.

Правителство.

Чл. 1. Както централниятъ, така и сѣки частенъ комитетъ сѫ сѫставляватъ отъ слѣдующитѣ лица: а) предсѣдатель, б) подпредсѣдатель, в) кассиеринъ, и г) неопредѣленно число членове, които ще раздѣлятъ длѫжностите помежду си, сѫобразно съ способностите на сѣки единъ.

Чл. 2. Пѫрвото лице на централниятъ комитетъ ще да са избира по вишегласие отъ *опѫлномощенните* лица на частните комитети. Това лице ще да избира другите членове за централниятъ комитетъ.

Чл. 3. Частните комитети ще да сѫставляватъ коммисия, която ще нагледва работите на централниятъ комитетъ. Ако стане нужда, то тая комисия, или опѫлномощенните лица отъ частните комитети, ще избиратъ и назначаватъ ново лице, което ще застѫпи работата на пѫрвото лице.

Чл. 4. Членовете на тайната полиция ще да са избиратъ само отъ централниятъ комитетъ. Числото на тия членове е неопредѣленно.

Чл. 5. Сѣки частенъ комитетъ ще да си има нужното число членове *за тайната поща*, спорѣдъ чл. 5. гл. II.

Глава IV.

Дѫлжностите на правителството и на сѣки революционареиъ работникъ вѫобще.

Чл. 1. Централниятъ комитетъ ще стѫпя въ сношение съ дѣйци и отъ други народности относително за народната ни цѣль: той ще да заключава заеми въ името на Бѫлгарскиятъ народъ; той ще да прави споразумѣния за сѫюзи; съ една дума, той ще да вѫрши сичко, което изисква сполуката на нашето народно освобождение.

Чл. 2. Централниятъ комитетъ подиръ освобождението на Бѫлгария ще да дава най-точна смѣтка за сичките приѣти помощи и за тѣхното употрѣбление. Сѣки членъ отъ тоя комитетъ е отговоренъ не само за себе си, но и за другите членове, негови другаре; а най-много е отговорно пѫрвото лице, на което са дава преимущественно правото да избира другите членове, споредъ гл. III. чл. 2.

Чл. 3. Председателитѣ на централниятъ и на частните комитети иматъ право да свикватъ извънредни събрания, когато и да стане нужно.

Чл. 4. Председательтъ е длъженъ да надгледва испълняватъ ли длъжностите си подпредседательтъ, касиеринътъ и другите членове.

Чл. 5. Подпредседателите сѫ помошници на председателитѣ.

Чл. 6. Касиеринътъ на централниятъ комитетъ ще да приема пари отъ частните комитети или отъ други кои и да е мѣста, и ще да дава расписка подъ номеръ; той ще да ги записва въ касиерската книга и ще явява за тѣхъ и на комитетътъ, за да са записватъ и въ главната комитетска книга.

Чл. 7. Кассиеринътъ на централниятъ комитетъ ше дава пари на сѣкаде и за сичко, но само съ разрѣшението на комитетътъ. Сѣко едно рѣшение, за да са дадатъ пари, трѣба да е писменно.

Чл. 8. Кассиеринътъ на сѣки частенъ комитетъ ще сѫбира пари отъ комитетъ ще сѫбира пари отъ комитетските членове и отъ други родолюбиви лица, на които ще да дава расписки за приѣтото количество. Тие пари ше да са даватъ на главниятъ кассиеринъ само по заповѣдьта на централниятъ комитетъ.

Чл. 9. Сѣки частенъ комитетъ ще да са старае да приготовлява хора за бой, спорѣдъ чл. 1, гл. I, като полага особенни грижи за събирание пари, които сѫ потрѣбни за поддържанието на комитетските нужди и преди и подиръ захвашанието на революцията.

Чл. 10. Частните ломитети сѫ длъжни да сѫобщаватъ на централниятъ комитетъ: а) отъ колко села сѫ сѫстои околностьта имъ; б) въ кое село колко жители има, отъ каква сѫ народность и по колко; в) колко има Бѫлгари юнаци, способни да носятъ оружие, и колко сѫ готови на пръвъ позивъ; г) колко оружие има и какво е; д) има ли въ околностьта имъ хора способни за войводи и на кое мѣсто са намиратъ; е) колко може да са сѫбере въ нужно време жито, ичимикъ, сѣно, слама и сичко, шото е потрѣбно за хората и за животните; ж) колко може да има волове, овце, крави, коне, кози и др.; з) колко ахъри има и за по колко животни.

Чл. 11. Никой отъ частнитѣ комитети не може да стѫпя въ сношение съ дѣйци отъ други народности относително за народната ни цѣль, освѣнъ съ позволението на централниятъ комитетъ, който има това право, спорѣдъ чл. 4., гл. I.

Чл. 12. Сѣки членъ, — отъ който и отъ какъвто и да е комитетъ, — ако бѫде принуденъ да са отдалечи отъ градътъ или отъ селото, дѣто живѣе, той е дѫлженъ да каже на комитетътъ, отъ който зависи.

Чл. 13. *Сѣки членъ отъ революционарните* работници трѣба да знае самъ и да таи на сърцето си онова, което му е повѣрено. Той не трѣба да казва, — не трѣба даже ни да загатва на

такива работи, — ни на любовница ни на жена, ни на дѣца, нито другиму, който може да издаде тайната. Само на ониe, които могатъ да пазятъ тайната, той може да позагатне нѣщо. и когато вече са увѣри, че и тие желаятъ заедно съ него да дѣлятъ шастие и нещастие на бойното поле, то може да ги приеме като членове, съ сѫизволнението на частниятъ комитетъ, подъ който и той зависи.

Чл. 14. Ако нѣкой отъ революционерите падне въ бѣда, то сѣки отъ другарите му, т. е. сѣки революционаренъ членъ, е дължанъ да му помогне като види извѣстниятъ знакъ.

Чл. 15. Ако са появи нѣкой непознатъ човѣкъ и ако поиска въ името на централниятъ комитетъ да буни народътъ, или да прави други подобни нѣща, то ако би той ималъ даже и нужниятъ знакъ (може би откраднатъ или земенъ съ силата на орѫжието), — въ такъвъ случай, който членъ и да е, щомъ види това, е дѫлженъ да яви на централниятъ комитетъ; а пъкъ човѣкътъ ще са прислѣдува и убива отъ тайната полиция.

Чл. 16. Ако са случи да падне лозинката въ неприятелски рѫце, то въ такъвъ случай, който изъ членовете и да са научи за това, дѫлженъ е изведнашъ да яви работата на свойятъ комитетъ.

Чл. 17. Ако нѣкой революционеренъ членъ са научи, че неприятелите кроятъ нѣщо тайно, той трѣба изведнашъ да яви работата на централниятъ комитетъ; а ако може, то и на другите частни комитети.

Чл. 18. Тайната полиция е дѫлжна: а) да нагледва тайно дѣлата на революционарните работници въ градътъ си и да ги сѫобщава на централниятъ комитетъ; б) да испитва и да са увѣрява въ точностьта и въ вѣрностьта на тайната поща; в) да шпионира турските шпионе, да слѣдува стѫпка въ стѫпка дѣлата на турската полиция, и сичко да сѫобщава на централниятъ комитетъ; г) да гледа, щото заповѣдите на централниятъ комитетъ да са извѫршватъ, т. . да наказва престѫпниците на законътъ; д) споразумѣнията на полицията съ централниятъ комитетъ е назначилъ и което е въ сѫщото време управитель на другите членове.

Чл. 19. Членовете на тайната поща трѣбва да сѫ хора тайни и юнаци. Тие сѫ дѫлжни да пренасятъ писмата и писменните или устните рѣшения и заповѣди на комитетите вѣрно и буквално, безъ да притуратъ нѣщо отъ себе си и безъ да заборяватъ нѣщо отъ порѫченията, които имъ сѫ направени.

Чл. 20. Войводите сѫ дѫлжни: а) да прегледатъ позициите по Бѫлгарско; б) да избиратъ и опредѣлятъ бранителни точки. и да направатъ нужните фортофикациални планове за укрѣплението имъ: в) да назначатъ операционните и комуникационните линии; г) да направатъ планъ за революцията; д) *да приготватъ нужния воененъ законъ;* и е) най послѣ: **да дигнатъ народните байраци и да провѫзгласатъ народната свобода.**

Чл. 21. Сѣки членъ, който приема участие въ работата за освобождението на Бѫлгария, е дѫлженъ да разумѣе и да изучи добрѣ сѫдѫржанието на тоя уставъ.

Глава V.

Срѣдства за революцията.

Чл. 1. Централниятъ комитетъ ще са снабдява съ пари: а) като прави заеми, дѣто и да намѣри, въ името на Бѫлгарскиятъ народъ; б) като приѣма сѫбранието помощи отъ частните комитети; и в) като употрѣби, съ сѫгласието на частните комитети, каквито начини и да намѣри за най-добри.

Глава VI.

Хора

Чл. 1. Съ хора (било за воеводи, било за полицейски членове, било за дѣйствующи на пѫрвъ пѫтъ войници) централниятъ комитетъ ще да са снабдява или направо самъ, или чрезъ частните комитети, спорѣдъ нарѣдбата, която ще той да имъ даде.

Глава VII.

Оружия и други бойни потрѣби.

Чл. 1. Централниятъ комитетъ зема на себе дѫлжость да вѫоружава постепенно ония членове изъ частните комитети, които сѫ способни да носатъ оружие.

Чл. 2, Оружията, които централниятъ комитетъ ще да набавлява, трѣба да са прегледватъ отъ такива хора, които разумѣватъ отъ оружие.

Глава VIII.

За приеманието нови революционни работници и войводи.

Чл. 1. Сѣки членъ отъ централниятъ или отъ частните комитети, като влѣзе въ работата, ще да полага клѣтва.

Чл. 2. Който иска да земе участие въ работата ни, той трѣба да има прѣпорѫка отъ нѣкого изъ познайните вече революционни работници.

Чл. 3. Когато на нѣкого отъ работниците са препорѫчи нѣкой вѫнкашенъ човѣкъ, то той трѣба по напредъ да испита кой е той, отъ дѣ иде, какво иска, какви му сѫ мислитѣ и пр. Послѣ сичкото това, той е дѫлженъ да яви за сичко на централниятъ комитетъ, като прибави още и добѫръ описъ на физиогномията му и

вжобще на всичките му характеристични свойства; а пакъ него да го задържи до тогава, додѣто приѣме отговоръ отъ комитетътъ.

Чл. 4. Когато на комитетътъ са обади, че нѣкой си,—изпроводенъ отъ нѣкого или отъ нѣкое дружество,—иска да влѣзе въ споразумѣние, то той (комитетътъ) е джлженъ да яви на тайната полиция, за да го испита; а пъкъ въ сжщето време да се увѣри и самъ писменно или устно отъ човѣкътъ, които сж препоржчале найнапредъ работникътъ, или пъкъ направо до оногова, отъ когото той казва, че е билъ изпроводенъ. Когато комитетътъ са увѣри, че проводениятъ, или препоржчениятъ човѣкъ е чистъ, то влазя съ него въ споразумѣние, и то посрѣдствомъ едного човѣка, когото е той самъ отрѣдилъ.

. Чл. 5. Войводите са прдематъ, спорѣдъ чл. 2, 3 и 4., гл. VIII., съ слѣдующето само прибавление: когато нѣкой войвода са яви на централниятъ комитетътъ и иска да бжде приетъ, то той по-напредъ трѣба да положи испитъ отъ нужниге военни познининия предъ комисията, която е нарѣдилъ централниятъ комитетъ. Тогава, спорѣдъ знанията си, той ще да заѣме приличното си мѣсто. Безъ испитъ не е приѣтъ ни единъ воевода.

Глава IX.

За наказанията.

Чл. 1. Смжртните наказания щатъ да са извжршватъ тайно; а въ случай на нужда и на явни мѣста, по срѣдъ пладне.

Чл. 2. Наказанията щатъ да извжршватъ оние отъ членовете на тайната полиция, на които се падне жребие.

Чл. 3 Осжжданията и смжртните наказания ще ставатъ само по заповѣдьта на централниятъ комитетътъ.

Чл. 4. Ако нѣкой, билъ войвода. билъ членъ на комитетътъ, централенъ или частенъ; съ една дума. билъ кой билъ, джрзне да издаде нѣщо на неприятельтъ, ще да са накаже съ *смжрть.*

Чл. 5. Ако нѣкой отъ влиятелните Бжлгаре или войводи, — подкупенъ отъ чуждо правителство или отъ друго частно лице, — поиска да прѣчи въ работата подъ какъвто начинъ и да е, то гакъвъ ще са счита за неприятель на отечеството ни и ще да са наказва съ *смжрть.*

Чл 6. Ако нѣкой очерни народната ни свобода, т. е. ако наруши правото и на други народности, като на страждущи, то и такавъ ще да са счита за неприятель на отечеството ни и ще са наказва съ *смжрть.*

Чл. 7. Ако нѣкой не припознане централниятъ комитетъ и поиска да са опита да вдигне бунтъ на своя глава, то за първи пжть само ще да му са напомни да са спре отъ предприятието си: а ако това напомнюнание не помогне, то той ще да са накаже съ *смжрть.*

Чл. 8. Ако нѣкой отъ членовете на тайната полиция са откаже да извжрши заповѣдьта която му е наложена отъ централниятъ комитеть, то ще да са накаже съ *смжрть*.

Чл. 9. Ако нѣкой отъ служителите, като напримѣръ председательтъ или други нѣкой, поиска да злоупотрѣби служебната си власть, то за прввъ пжть само ще да са лиши отъ службата си; повторомъ ше да са исключи изъ числото на работниците, като са накара най-напредъ писменно да припознае погрѣшката си и да я поднесе на комитетътъ; а ако и слѣдъ това са покаже обиденъ и отмжстителенъ, то ще да са накаже съ *смжрть*.

Чл. 10. Ако нѣкой отъ членовете на тайната поща, или други нѣкой джрзне да отвори или да унищожи нѣкое служебно писмо, то ще да се накаже съ *Смжрть*.

Чл. 11. Ако нѣкой отъ кассиерите издаде за нѣщо пари безъ знанието на централниятъ комитетъ, или ако земе и да усвои най-малката часть отъ повѣренните му суммии, то ще да са накаже съ *Смжрть*.

Нужно проглашение.

Централниятъ рewволюционаренъ Бжлгарски комитетъ, въ името на сичките ония, които сж го избрале, опжлномощиле и увластиле, увѣренъ въ своята тайна полиция и *въ силата на нейното оржжие,* проглашава.

I. Само централниятъ Български революционни комитетъ има има джлжность да даде знакъ за общенародно вжстание; а други никой нѣма никааво право да издава роволюционарни прокламации и да буни народътъ безъ знанието на Бжлгарскиятъ централни револиционни комитетъ.

II. Никой отъ Бжлгарските войводи или чорбаджии нѣма право да представлява Бжлгарскиятъ народъ предъ другите народности, или да прави уговори съ тѣхъ, безъ знанието на централниятъ комитетъ.

III. Никой нѣма право да сжставлява какъвъто и да е революционаренъ комитетъ безъ знанието на централниятъ комитетъ.

Забѣлѣжка.

Настоящиятъ Уставъ са нарѣди, одобри и потвжрди съ общото сжгласие на опжлномощенните представители отъ частните Бжлгарски революционни комитети, и ще трае до захващанието на революцията, когато, съ общото сжгласие на централниятъ и на частнитѣ комитети, ще да са измѣни по обстоятелствата. Когато са захване революцията, то Бжлгарскиятъ централенъ комитетъ ще да свика депутати отъ сичките частни комитети, за да са нарѣди друго устройство. Съ една дума, тогава силата на тоя уставь пада и са

замѣща съ други военен законъ, когото войводите, съ сжгласието централниятъ комитетъ, ще нарѣдатъ спорѣдъ обстоятелствата.

Нѣка ни помага богъ и нашата мишница! Напредъ!

Уставътъ, както веднажъ означихме, билъ веднага въ много екземпляри отпечатанъ въ печатницата на Каравелова и разнесенъ изъ България и всѣкждѣ по революционнитѣ комитети. Корицитѣ сж червени, отпрѣдъ съ левъ по срѣдата, а на втората обвивка на гърба възстанникъ съ насоченъ воинствено револверъ въ ржка и стжпканъ полумѣсецъ подъ нозѣ. Мѣстопроизхождението е означено Женева и годината — 1870, вмѣсто Букурещъ и 1872 — за да се хвърли, по възможность, мъгла върху слѣдитѣ на революционния центъръ.

За прѣдседатель на окончателно устроения централенъ комитетъ е билъ пновъзгласенъ Любенъ Каравеловъ, както се означава и въ протокола. Съгласно глава III, чл. 2 отъ устава, прѣдсѣдательтъ има правн да назначи другитѣ членове. Подпрѣдседатель билъ избранъ К. Цанковъ, а касиеръ Д. Цѣновичъ.

Забѣлѣжително, че меродавната роля, която Левски играе въ цѣлия сложенъ механизмъ на организацията, е прикрита или смутолевена въ устава. Споредъ послѣдни, апостолътъ е могалъ да остане само членъ на комитета, защото друго положение не се прѣдвижда за него. Въ устава обаче има една клауза, която неопитния читатель може незабѣлѣзано да отмине, но която ясно говори за онова, що може да се подразбира. А то е, че въ глава II, чл. 2 се казва, какво мѣстоприбиванието на централния комитетъ е неизвѣстно, т. е. насѣкждѣ и никждѣ, а затова, „сѣки членъ *дѣто и да бжде*, може да прѣдставлява сичкия комитетъ, ако само той има въ ржцѣтѣ си пълномощно писмо".

И наистина, Левски носи пълномощно, което признава дѣйствията му въ България, въ името на централния комитетъ, за „неограничени". Той е началникъ на тайната полиция и висшия сждия надъ виновнитѣ въ вжтрѣшностьта. Текстъ тъ на пълномощното е запазенъ и буквално гласи:

„Упълномощение.

Носящи това писмо, който сега ви е познагъ подъ името *Асланъ Дервишоглу Кърджала,* което той може да измѣни споредъ обстоятелствата, като ви яви за това, има пълно право и упълномощение отъ Ц. Б. Р. К. да дѣйствува на всѣкждѣ при Българитѣ и прѣдъ когото и да е отъ тѣхъ за нашата народна работа, която се касае до освобождението на милото ни Отечество България. Сжщото лице прѣдставлява Ц. Б. Р. К. въ всѣка една работа и дѣйствията му сж неограничени, разбира се по прѣдѣлитѣ на Уставътъ.

Ц. Б. Р. К. има пълно довѣрие въ това лице, и за това приканя всѣки Българинъ, който вече е работникъ въ нашето дѣло, или който ще постжпи въ него, въобще всичкитѣ Българи, да му даджтъ и тѣ пълно довѣрие, да уважаватъ заповѣдитѣ му и да се обърнжтъ къмъ него за всѣка потрѣбность, която се отнася до народното дѣло.

Това лице, като има упълнощощие отъ Ц. Б. Р. К., има и пълна власть да прѣведе въ дѣйствие всички ония длъжности, които се прѣдвиждатъ отъ Уставътъ; слѣдователно и наказанията, подъ които ще паднжтъ и членоветѣ на Ч. Б. Р. К. и ония Българи низки, подли и продажни, които противодѣйствуватъ на нашето народно дѣло

16/28 Юний 1872 година."([1])

Като прибавимъ къмъ това пълномощно още и думитѣ на самия Левски, що приведохме нѣкждѣ изъ писмото му отъ септемврий 1872, че другитѣ, като него, членове на комитета, съ сжщото пълномощно за извънъ „нѣматъ право безъ негово знание да зематъ и даватъ вжтрѣ въ Българско"—[2]), може да си прѣдставимъ, какъ е била раздѣлена всичката власть въ организацията. А то е, че цѣлиятъ Централенъ Рев. Комитетъ вънъ отъ България прѣдставлява това, което Левски вжтрѣ е прѣдставлявалъ самичъкъ за себе си.

Само по туй, че отъ толкова дѣйци и членове на централния комитетъ нѣма още и другъ, поне само втори, да дѣли тази неограничена, ала и тъй опасна и тежка власть—само по туй би трѣбало да сждимъ за оная сила, която е чувствувалъ въ душата си този тъй самобитенъ и желѣзенъ човѣкъ, тоя чуденъ Левски!

Трѣба да се прибави още, че щомъ комитета е „всѣкждѣ и никждѣ", то той е цѣль цѣлниничъкъ въ България;

1) Писма".
2) Ibid, 17.

че щомъ Левски е натоваренъ да прави разпореждания въ негово име, носи и свой самостоятеленъ печатъ съ надписъ: Централенъ Революционенъ Комитетъ въ България, като си прѣдставимъ туй, всичко друго е ясно.

Ето защо, съ една дума, ние приехме още и на друго мѣсто, че додѣто Левски самъ ржководи революционната агитация, додѣто е самъ живъ още, центрътъ на тежестьта за цѣлата организация остава въ вжтрѣшната сила.

Имало, разбира се, и моменти на болезнено колебание. Интригитѣ на Общия извадиха въпроса за цантрална власть на сцената. Изеднажъ изпъква нуждата отъ по високъ сждъ, който да лежи извънъ прѣдѣлитѣ на самата мрѣжа на вжтрѣшнитѣ комитети, гдѣто се развиваше интригата.

Ние скицирахме донѣкждѣ оная скрита борба, която бѣше произлѣзла. Сега трѣба да означимъ онова, което образува сжществена чърта въ нейния характеръ. Отъ въпросната борба става явно, че за една принципална субординация на вжтрѣшнитѣ комитети, за тѣхното подчинение, като административна единица, подъ централния комитетъ отъ вънка, не е могло да се мисли, не се мисли — поне туй обстоятелство трѣбва добрѣ да се разбира. То опрѣдѣля децентрализиционния и демократиченъ характеръ на комитета, като конституция, въ която най-високиятъ принципъ е болшинството на прѣдставители. Този именно духъ лежи въ привичкитѣ и въ идеитѣ на всички по сетнѣшни дѣйци; той опрѣдѣля сжщо и характера на събитието, което специално ще изучваме.

Така че, въ цѣлата борба между Левски и Общи — тамъ дѣто изглежда, че се прави апелъ къмъ Централния комитетъ въ Букурещъ, додѣто Левски живѣе, касае се просто до авторитета на единъ тъй отличенъ водителъ, като Каравелова, отвънъ, и за влиянието на единъ тъй силенъ водитель отъ вжтрѣ, като апостолътъ: само грѣшката или слабостьта отъ едната или другата страна могла е за единъ моментъ да разклати равновѣсието. А сжщинска административна субординация не сжществува.

Ето въ туй се крие въ сжщность и тайната сила на цѣлата революционна организация: едно авторитетно лице

отвънъ, друго отвѫтрѣ. Въ по сетнѣшни врѣмена равновѣсието между вѫтрѣ и вънъ малко по-малко се губи. Вѫтрѣшнитѣ почти че тръгватъ съвсѣмъ на своя глава, ала фиктивно или proforma, както ще видимъ, поддържа се инакъ идеята, че централниятъ комитетъ отъ вънка сѫществува; а това е сѐ едно, че характерътъ и формата на старото равновѣсие, по традиция макаръ, се запазва, мѣстото на Каравелова заема Ботевъ, а вѫтрѣ на мѣстото на Левски застава ту единъ, ту другъ отъ новитѣ апостоли.

Нека направимъ още една бѣлѣжка по засегнатитѣ интриги на Общи. Тѣ, между другото, биха имали за прѣка или косвена цѣль, като очернятъ Левски, да издигнатъ абсолютното надмощие на външния комитетъ и на Каравелова. Навѣрно и самъ апостолътъ ще да е съзнавалъ това, та пише пакъ наивно и чистосърдечно, като винаги, ала и съ достоинство на буденъ стражъ, който умѣе да пази своитѣ извоювани единични права: „Вище, казва той къмъ вънншитѣ, и направете така: сберете се, и прѣгледайте потънко работитѣ (оплакванията и интригитѣ), па дайте и гласътъ си *въ едно мѣсто,* като земете и оттукъ отъ нѣкой мѣсто и другъ гласъ, *отъ дѣто да се управлява сѣко мѣсто и сѣки работникъ въ Българско* т. е. земете мнѣнието и на оногова, когото считате за авторитетъ въ вѫтрѣшностьта. Азъ на драго сърдце давамъ пълномощното си назадъ и да се управлявамъ и азъ отъ онова мѣсто (т. е. да се подчини): *но прѣдварително трѣба да явя на народътъ.*“ А ще яви той на народътъ така: че дотукъ бѣше моя работа, а отсега за напрѣдъ *вишегласието* намира други водители, слѣдователно, въ мое име нѣма да земате и да давате.“[1])

Като се земе, обаче, прѣдвидъ, че *вишегласието* сѫ ония хора, които води самъ Левски, може да се прѣдвиди, какво ще произлѣзе отъ всичко това.

За другитѣ членове на тайния комитетъ нѣмаме достовѣрни данни; въ писмата на Левски се споменува за такъвъ само Данаилъ Хр. Поповъ отъ Турно-Могурели; а били сѫщо: Олимпий Пановъ и Панайотъ Хитовъ, но точно изчисление

1) „Писма“, 27.

не стои никждѣ. Тѣзи членове, като сж били назначавани отъ прѣдседателя, били сжщо и външни лица, натоварени, споредъ момента и нуждата, съ пълномощия, пакъ като членове на комитета, и съ специални задачи. А по нѣкога привиквали да присжтствуватъ на съвѣщанията на комитета и случайно пристигнали въ Букурещъ вѣрни хора отъ вжтрѣшнитѣ комитети.

VI.

Заклинание надъ подписания уставъ въ форма на клетвата. Окржжно отъ 14 юния 1872. Тайни знакове за кореспонденцията (шифръ). Нещастия. Самоубийството на Ангелъ Кънчевъ. Хващането на Общи. Величието на Левски прѣди хващането му. Неговото завѣщание. Прѣдложението на Каравелова да се обяви възстание. Левски се противи.

Всички съзаклятници сега, слѣдъ отпечатването на новия уставъ, трѣбало, съгласно неговия духъ, да положатъ и клетва за вѣрность на комитетското дѣло[1]). Първъ примѣръ далъ Левски. Запазена е за потомството и неговата клетва. Клели се сжщо всички членове на общото събрание въ Букурещъ. Ето клетвата:

„Долуподписаниятъ, като приемамъ всичкитѣ длъжности, които ми се налагатъ чрѣзъ упълномощието ми, дадено отъ Ц. Б. Р. К., и съмъ въ отговорность на своитѣ дѣйствия, съгласявамъ се въ всичко и съ дѣйствията на другитѣ членове на Ц. К., които ще распоредятъ помежду си длъжноститѣ по способностьта на всѣкиго по обстоятелствата. Сжщиятъ отговарямъ за дѣйствията си по уставътъ прѣдъ другитѣ членове на Ц. К. и се заклевамъ прѣдъ нашето Отечество България, че ще слѣдвамъ точно длъжностьта си.

16.29 Юний 1972 година“.[2])

Прѣдлежало още новиятъ уставъ да се разнесе въ достатъчно число по всички частни комитети, съзаклятницитѣ да го прочетатъ и изучатъ прилежно, и работата за напрѣдъ да тръгне съ нова сила. Уставътъ билъ придруженъ съ едно окржжно, което редомъ съ личното пълномощно на Левски, носи характеръ на акредитивно писмо до всички послѣдователи. То носи дата 14 юния 1872. Ние го даваме тукъ из-

1) Jbid.
2) „Писма“, стр. 6 и 7

цѣло, както го вече има на разни мѣста въ печата. Писмото е било печатно, и много екземпляри сж запазени отъ него. Ние го прѣпечатваме отъ оригинала, като запазваме и правописа:

Б. Р. Ц. К.
въ
Бжлгария.

Окружно писмо до частниятъ революционни комитетъ

въ Стамболлу Мехметъ Ефенди

Братия членове!

По желанието на сичките бялгарски частни революционни комитети, сжбраха са прѣдставители отъ сичкитѣ бжлгарски страни, прегледаха уставътъ и дадоха му по-добра нарѣдба. Представителите пожелаха да се напечата новиятъ уставъ и да се раздаде на частните комитети, и централниятъ комитетъ испжлни желанието ви. Трѣба да ви забѣлежиме тука, че тоя уставъ са одобри по вишегласие, слѣдователно, никой нѣма право да измѣнява въ него ни наймалката точка. Вашата най-първа обязаность е да изучите сждържанието на тоя уставъ и да испжлнявате буквално неговите заповѣди.

Лицето, което бѣше упжлномощено до сега отъ централниятъ революционни комитетъ, са упжлномощава и за напредъ да проджлжава своите обязанности до извѣстно време, и ще да са служи съ новоповѣренниятъ му печатъ, безъ да изгуби ни най-малко уважение вѣхтиятъ печатъ въ досегашните работи. Това лице ще да дойде при васъ само (или ще да испроводи свои човѣкъ съ нужните знакове), за да ви даде смѣтка за доходите и расходите на бжлгарскиятъ революционни комитетъ, да ви даде уставътъ и нужните наставления.

Централниятъ комитетъ, въ името на народътъ, ви повѣлява да уважавате приказанията на неговите упжлномощени членове и да испжлнявате уставътъ буквално. Тайната полиция ще слѣди за дѣйствията на сѣкиго.

Нашето дѣло вжрви напредъ, и ще се надѣяме, че съ божието име, за насъ ще да настанатъ ония щасливи минути, които очѣква сѣко бжлгарско сжрце.

Бжлгария 1872 г. Юния 14
№ 1,-й

(Печатъ на Б. Р. Ц К.)

Още прѣзъ лѣтото 1872 уставътъ билъ разнесенъ. Отъ това врѣме Левски пише безъ дата на Каравелова: „Както

отъ Турно-Мугарели, сѫщо и отъ Олтеница ви бѣхъ писалъ, че съставиха се нови частни комитети, само по-скоричко да имъ дадете нуждиитѣ наставления, уставитѣ и разпискитѣ, та да тръгнатъ по-скоро на пѫть. Ний тукъ, въ Българско и Тракия, разнесоха се насѣко мѣсто и отъ днесь послѣ нѣкой день ще тръгна да обиколя сичкитѣ частни комитети и да имъ дамъ нѣкакви тайни знакове за прѣдпазване отъ всѣко нѣщо".[1]) Съ специално писмо отъ 15 юний апостолътъ, като извѣстява, че ще намине самъ до петнаесеть дни, порѫчва на троянския комитетъ, вмѣсто име, касиерътъ като издава разписка, „да зема и дава подъ №".[2]) Въ една саморѫчна записка на Левски, запазена въ Сливенския Архивъ, казано е: „Отъ днесъ нататъкъ ще познавате вмѣсто градътъ ви Сливенъ така: Стамболлу Мехмедъ-Ефенди. Ески-Загра: Едирнели Афѫзаа, Лѣсковецъ: Бору-Иленчинецъ. Подъ тия имена ще зимате и давате, никакъ направо, и се́ съ тайната поща".

Между това, изпитания постигнали дѣлото. Въ началото на мартъ, Ангелъ Кѫнчевъ се самоуби въ Русчукъ. Той искалъ да отпѫтува за срѣща, властитѣ забѣлѣзали нѣкаква нередовность въ паспорта му и, за да не падне въ рѫцѣ, нещастниятъ апостолъ изпразднилъ револвера въ устата си.

Произшествието болѣзнено стресна цѣлата организация, като направи и турската власть по-будна. „Научили сте се чрѣзъ вѣстника (навѣрно „Дунавъ"), пише Левски въ Сливенъ, като бърза да заглади лошото впечатление и да ободри умърлушенитѣ революционери: „научили сте се за А. К. че се е убилъ въ Русчукъ и нищо нѣма намѣрено въ него. Човѣкъ пратихме и разбрахме по тънко: просто нѣщо! Страхътъ му е причинило да не знае какво да прави и убива се сами. Богъ да го прости. Колкото направи, остава името си безсмъртно. За честнитѣ хора такава смърть!"

На 20 септемврий Димитръ Общи, въпрѣки настояванията на Левски и по едно чудно стечение на обстоятелствата,[3]) извърши на Араба-конакъ обира на царската хазна. Въ края на октомврий този авантюристъ, настигнатъ въ селото Чериково,

1) „Писма", 7.
2) М. Ив. Марковски „Спомени" I, 91.
1) Заимовъ, „Миналото" I, 158; II, 56.

бѣше вече въ ржцѣтѣ на турската власть, и „чорапътъ се разплете“. Комитетскитѣ хора въ Тетевенъ, Орхание, Плѣвенъ, Ловечъ и другадѣ напълниха затворитѣ. Властьта, упжтена достатъчно, бѣше всѣкждѣ успѣла да улови диритѣ на Левски. Послѣдниятъ въ туй врѣме билъ вече въ Тракия. Цѣлото комитетско дѣло се тресѣло отъ основитѣ. Разтрѣвоженъ отъ лошитѣ извѣстия, що летѣли отъ всички страни, Каравеловъ правѣлъ отчаяни усилия да улови диритѣ на скжпия

Димитъръ Общи.

апостолъ и да се споразумѣе съ него за бързи дѣйствия или, поне да го примами за въ Ромжния, та дано да се спаси поне той отъ вѣрна смърть. Писательтъ билъ на мнѣние, че е врѣме да се провъзгласи възстанието, па да става каквото ще. Защото, мислилъ теоретикътъ, и така работитѣ клонятъ къмъ лошъ край.

Но тука именно великиятъ революционеръ се ударилъ

въ стоманената мощь на този простъ, неученъ, но истински великъ човѣкъ. И наистина, който не е проучилъ внимателно писмата на Левски, не познава неговитѣ дѣла, не познава и самия него; но пъкъ който не знае и послѣднитѣ минути отъ дѣятелностьта и отъ живота на този истински епиченъ герой, той не знае никакъ, до каква висота може да постигне една чиста, простонародна душа. Земята се тресе подъ него отъ прѣслѣдвания, отъ гонения, отъ страхъ и ужасия; прѣдъ замрѣлия отъ паника взоръ на роба се мѣркатъ бѣсилки въ въздуха, подъ камъкъ и подъ листо го търсятъ, а той не само прѣзира смъртьта, не само е герой — такива сме имали много — не; той си остава не измѣненъ и простъ българинъ, какъвто е т. е. практиченъ, благъ, въодушевенъ, като винаги, и мисли само за работа. Това е най-знаменателната проява въ цѣлия сонмъ отъ велики дѣйци на онова врѣме. Не само твърдостьта и ясния погледъ—не; и способностьта, и героичната издържливость, и оня идеалитетъ не: а тоя благъ, простосърдеченъ и чистъ ентусиазмъ—тамъ е този рѣдко поетиченъ и красивъ по душа човѣкъ и високъ по сила характеръ.

И наистина, той вижда още отъ по-рано, какъ опасностьта отъ всички страни се притиска все по-тѣсно и по-тѣсно около него и прѣдчувствува смъртьта. Но мисъльта за дѣлото, за неговата сигурность, за неговия цъвтежъ не го оставя. Имаме едно писмо отъ него, кѫдѣто той говори за свой наслѣдникъ по работата и еднажъ за винаги споменува смъртьта. Който не го е прочелъ, той нищо не знае за поезията, що се крие въ новата наша история. Туй писмо е най-добриятъ паметникъ за възвишенитѣ качества на този непостижимъ български синъ. Тамъ, въ писмото, като смислилъ вече за смъртьта, която не е далечъ, която наближава, той нарежда, какви качества трѣбва да притежава онова лице, което би го замѣстило въ случай че умре: и тъкмо тукъ, съ кристална бистрота, той опрѣдѣля самъ себе си. „Работата нѣма още кой да поеме, пише той съ идилична простота, — та съмъ принуденъ още сами да са излагамъ въ опастности да тичѫмъ на, горе на долу. Пѫкъ турците нѣма село ни по кѫратъ ханища, да ниса распратили да търсятъ. Пишятми писма отъ вредъ даса не излагамъ въ опастности, а не мога да гледамъ на

страшливитѣ ни работници, които отъ страхъ засиратъ сичко, и работата да стои на едно място. Завчера като имаше една топордія въ единъ градъ, въ който бѣхъ и асъ, предирванія, бастисванія нинадейно по кжщя, а асъ дѣто бѣхъ въ кжщжтж, днесъ излязохъ изъ кжщи, на другиятъ денъ бастисаха, отъ видило, до видило по улиците турци вардятъ за странни хора. При такова нящо втоя градъ исплашватса сички, отъ тоя градъ е и Грую, който ми пиши защо бяхъ излязалъ вече оттамъ, и отишалъ бѣхъ подруги страни. Пишими да ни дохождамъ скоро, като преовѣличява прѣдирванілта на Тур., ушъ че биле трьсиле и у тяхъ и пр. та нямало мѣсто де да слеза. Иоще казалъ дето бѣхъ оставилъ припасъ, тевтери и пр. да хвърлятъ въ заодатъ! видишли работи отъ страхопжзлювци! Затова още несамъ повѣрилъ работата си другиму, защото ако е в едно, въ друго го няма. (ако е решителенъ, то — той ще бжде неразсждителенъ, аколіе разсждителенъ то страхжтму гу непуща да прикрачи понататакъ, още и встрахливъ случяй развалятса готовите работи), а работите, писма дето дохождатъ ката денъ, тряба да са расправятъ, пжкъ като ма няма, стоятъ на едно място задълго време до кжтоса завжрнж, а ито ніе работа. — Имаме чесни хора, но като нибиле отъ одавна въ тасъ работа, дасо упознаятъ съ нея, щото да могатъ да сждятъ, пакъ нищо, и по зло. — Водителите на тая рабата тряба да са упознали до тьнко човѣците, като кой е К-въ, У-въ, Петко, Стоянъ и пр. въ какво са добри, а въ какво не! де знаятъ тѣхните слабости, щото даимса недава да паднатъ втяхъ и даса не увреждатъ! даса осжждатъ единіятъ и другіятъ безъ даса повредатъ въ работата и пр. На такива хора дай работа, които са разсадителни, постоянни, безстрашливи и великодушни. — безъ тія едно да липцува на водачятъ на тая св. работа, то той ще я улайнени както идае. — Още и по времето да нарѣжда и работите. Длъжностмие да кажж, защото можя да умрж. Гледайте.

Твой *Тропчу*.
(Ас. Дер. Кжрд.)

1872. Сеп. 16. Бъл. (1)

(1) „Писма“ II 20, стр. 28.

Въ началото на ноемврий, не много слѣдъ хващането на Общи, работитѣ натегнали докрай, и Каравеловъ настоятелно вече потърсилъ апостола, като съ дефинитивно прѣдложение, да се провъзгласи непрѣменно възстанието, искалъ да измѣни хода на сѫдбоноснитѣ събития. Специаленъ пратеникъ отъ търновския комитетъ настигналъ Левски около Стара-Загора. Писмото на Каравелова има твърдѣ обезпокоителенъ характеръ. Каравеловъ пише: „Брате Василе! По прѣди та подканихме на подвигъ, но нѣкакъ си опипомъ. Сега ти обаждаме, че обстоятелства-та извыкуватъ безъ друго коражъ отъ наша страна и подиганіе на революція; причинитѣ кои-то и ти можешъ да познавашъ, не щемъ да ти гы расказваме, а обаждаме ти, че трѣба да вървишь на бой, безъ да губишь ни минута. На сичкы-тѣ тадявашны юнаци са писа и ще да заминять на срѣща, и надѣваме са отъ Сьрбія и отъ Черна-Гора за помощь.

Кара Мустафа Бучукоолу“

Писмото е съ дата 1872, ноемврий 2-й.

Апостолътъ свърналъ въ Стара-Загора и тукъ, подъ негово прѣдседателство, се държалъ съвѣтъ, който рѣшилъ да откажатъ съ всички сили на прѣдложението на Каравелова за възстание. Прѣписъ отъ писмото на Кяравелова пратили и въ Сливенъ, съ нарочно друго писмо, което е сѫщо запазено въ Сливенския архивъ и въ което се казва, че Дервишолу заповѣда на комитета въ Сливенъ да земе и той сѫщото рѣшение. Писмото на Старозагорци съдържа и рѣшението имъ, а последното е интересно, защото ни рисува настроението и последнитѣ мисли на апостола прѣди хващането му.

„Въ сѫщия день (21 ноемврий, когато се получило писмото на Каравелова) направихме, казва се въ цисмото отъ Стара-Загора, засѣданіе въ присѫтствіето на Асланъ Д-олу(Дервишоглу) кой-то ни и прѣдстави на разискваніе и горнето писмо; слѣдъ едно дълго и сиріозно размишленіе върху рѣчено-то писмо, нашето мнѣніе бѣше съвсемъ противно. Отъ истина, ній не познаваме отъ близо причини-тѣ, кои-то извыкватъ толкози скоро избухваніе-то на Рецолюція-та, обаче ный мислимъ, че днешнь-тѣ обстоятелства не бы сѫ промѣнили толкозъ скоро: непріятелятъ не ще се усили до тогась, до когато ный бър-

заме малко много да сѫ приготвимъ. Помощь-тѫ на Сърбія и Черна-Гора ный разбираме само тогасъ, когато сѫ вплетени въ бой съ Непріятеля. По рѣшеніе-то на туй събраніе написа ся въ този духъ писмо отъ Страна-та ни До Цен-ный Комитетъ, както ако е възможно да ся прѣдвари за сега пламваніе-то на Революція-та поне до една година. Надѣзамъ ся, че и вашитѣ мнѣнія отговарятъ на нашитѣ. Както и га е́, и вый като съставяте единъ комитетъ, нуждно е́ да пишете до Цен-ый Комитетъ, колкото е́ възможно по скоро, кое-то ще ся направи отъ сички-тѣ частни комитети, за да знае́ Ц. Комитетъ съ какво има да располага и да прави по-точни смѣткитѣ си. По заповѣдъ отъ Ас. Д-олу (Левски) ето по кой начинъ ще пишете на Ц. Комитетъ и писмо-то си ще испратите до насъ, за да гы прѣпратимъ изедно съ нашето.

„Слѣдъ като изѣвите мнѣнія-та си за налѣжаща-та революція, ще дадете още свѣденія, че правите това съ съгласіе на толкова и толкова села съ по толкозъ юнаци, кои-то да носѭтъ орѫжіе и колко села сѫ по свѣстны въ работа-та си, и колко не, и у колко села малцина сѫ събудени, а има надѣжда въ малко врѣме да оживѣѭть сички, и да подадѫтъ рѫка за работа споредъ както ны води устава. И спорѣдь наставленія-та на Асланъ Д-олу и най извѣтрѣліятъ чолѣкъ не бы повѣрвалъ, че е́ възможно да излѣзе съ сполука таквозъ бързо движеніе, кога-то ный въ нищо още несми-приготвены. Обаче за сѣкой случай ній вы подаваме рѫка.

Това ще направите по заповѣдь на Асланъ Д-олу, както и да изѣвявате и да бѣлежите сѫщо-то и на околни-тѣ въ окрѫжіето вы, за да постѫпятъ и тый съобразно.

Поздравяваме вы и оставаме Ваши Братія

Едирнели Афузаа.

1872 ноем. 22-го“

(Адресьтъ „Стамболлу Мехмедъ Ефенди“ и подписътъ „Едирнели Афузаа“, писани съ рѫката на Левски.

Отъ Сливенъ, съ дата 24 ноемврий, послѣдвалъ сѫщиятъ отрицателенъ отговоръ.

ГЛАВА ЧЕТВЪРТА.

Наслѣдницитѣ на Левски.

I.

Междуцарствие. Грековъ и Узуновъ въ Сливенъ. Първа и послѣдня срѣща на Узунова съ Левски. Пълномощно, издадено отъ М. Г. Грековъ въ Сливенъ. Дѣятелностьта на Узунова. Усилия, за да се поддържа революционната организация. Събрание въ Букорещъ прѣзъ май 1878. Залавянето на Узунова и Грекова отъ турската власть.

На 27 декемврий Левски биде хванатъ въ Какрина, близу до Ловечъ;[1]) на 15 януарий 1873 обѣсиха Общи, а на 6 февруарий на сжщата бѣсилка въ София овисна и Левски.

Въ началото на ноемврий, когато стигналъ въ Сливенъ, апостолътъ за първъ пжть се срѣща съ Атанасъ Узуновъ, неговиятъ бждещъ замѣстникъ, и тозчасъ го оцѣнилъ по достоинство.

По онова врѣме въ сливенския комитетъ се извърши отъ само себе си важно прѣобразование. Дотогавашниятъ прѣдседатель на комитета, Сава Райновъ, бѣ се уплашилъ отъ гоненията, които властьта дигна срѣщу всичко българско поради Араба-конашката случка, и съвършено зарѣза комитетската работа. По тоя начинъ, сливенското революционно гнѣздо овдовѣ и грозѣше съвършено да се разсипе. Тъкмо въ тоя важенъ моментъ пристигналъ бѣше и апостолътъ. А първата му грижа сега е да подпре и пристегне готовото да рухне здание. Ето по тоя начинъ неговото внимание непосрѣдствено се запира върху двамата млади учители въ града — М. Г. Грековъ и А. Узуновъ. Тѣ сж били добри приятели помежду си, съученици отъ гимназията въ Николаевъ и условени едва за първа година въ този градъ.

---

1) „Миналото“, II, 27.

М. Г. Грековъ бѣше въ 1867 въ легията въ Бѣлградъ([1]). Роденъ въ Русия, въ Таврическата губерния, въ Бердянскъ прѣзъ 1847, 23 май, той се училъ въ Николаевъ. Сѫщата онази година, 1867, напусналъ своето учение и, увлеченъ отъ събитията, дошълъ въ Ромѫния съ младешки устремъ да служи на отечеството си[2]). Слѣдъ като се разпустна легията, Грековъ се връща пакъ въ Николаевската гимназия, която свършилъ въ 1872, и въ началото на есеньта постѫпилъ за учитель въ Сливенъ.

Узуновъ се прибира малко по-рано въ България, като напусналъ Николаевъ въ края на шестия класъ. Той се наелектризиралъ отъ патриотическитѣ планове на Грекова, съ когото дружилъ въ гимназията, и двама рѣшили заедно да се подвизаватъ въ България. Узуновъ, роденъ 1852 въ Одринъ, по баща коприщенецъ, билъ по майка гръкъ, възпитавалъ се въ гръцко училище въ Цариградъ и български не знаялъ. Силенъ, даровитъ и безстрашенъ, той се чувствува сега призованъ да услужи на отечеството си и да извърши велики дѣла за него. Съ пъленъ юношески ентусиазъмъ пропѫтувалъ той накръсть България, повечето пѣша. Посетилъ Пловдивъ, Калоферъ, Казанлъкъ, Котель, Варна, Шуменъ, Русчукъ, Свищовъ, Търново и остановява се въ Калоферъ, при свои роднини, тъкмо въ онова врѣме, когато и Хр. Ботевъ прѣкарваше въ родното свое гнѣздо „най-щастливитѣ“ дни отъ живота си. Есеньта 1872 Узуновъ се условилъ учитель въ Сливенъ, дѣто скоро пристига и М. Г. Грековъ. Двамата приятели постоянно си кореспондирали и щастливо се събиратъ сега заедно.

Тукъ, въ Сливенъ, въ началото на ноемврий, Узуновъ се срѣща за първъ и послѣденъ пѫть съ Левски[3]), Страхътъ на Сава Райновъ и оттеглянето му отъ работитѣ, лошото положение на комитетскитѣ дѣла въ Сливенъ били сега жива

---

1) В. неговата статия за легиона въ „Свѣтлина“ 1899.

2) М. Г. Грековъ, „Геройската смърть на Никола Воеводовъ и Цв. Павловичъ“.

3) Не е вѣрно, дѣто Заимовъ, въ биографията на Левски, твърди, че Апостолътъ още въ Калоферъ видѣлъ за първъ пѫть своя бѫдащъ замѣстникъ. Самъ Узуновъ е живъ и не помни подобно нѣщо.

М. Г. Грековъ.

покана къмъ работа. Апостолътъ възлага всичко на двамата приятели. Грековъ поелъ дѣлата въ самия градъ, а на Узунова било възложено да се грижи за околностьта.

Нека прослѣдимъ сега накратко хода на събитията наскоро слѣдъ изчезването на Левски.

Когато, редомъ съ Общи, хванаха и Левски, умърлушването бѣше пълно и отъ двѣтѣ страни на Балкана. Ловченскиятъ комитетъ, съ ближнитѣ революционни гнѣзда, причастни въ араба-конашкото приключение, бѣха почти разсипани, поради масовитѣ арести. Въ Търново и Русчукъ бѣха сплашени донѣйдѣ още отъ самоубийството на Ангелъ Кънчевъ прѣзъ миналата есень; само Тракия оставаше непокжтната. Узуновъ се посъвѣтвалъ съ своя другарь, Грековъ, да излѣзе и заобиколи осиротѣлитѣ революционни центрове. И двамата имали почти еднакво желание — желане, да запълнятъ, до колкото имъ позволять силитѣ, настаналата празд нота, но излѣзълъ Узуновъ. Грековъ, като прѣдседатель вече на Сливенския комитетъ, издава му откритъ листъ, единъ видъ пълномощно до околнитѣ частни комитети. Отпослѣ това пълномощно, когато хванаха Узунова, падна въ ржцѣтѣ на турската власть. Ето и самиятъ му текстъ, възпроизведенъ отъ тогавашнитѣ вѣстници:

„Централното управление въ С. М. Е. прѣпоржча носящий настоящето пълномощно на Централнитѣ Управления Христемъ ага, Едирнели Афузъ ага, Едирнели Бохоръ Несимъ, като лице, избрано и пълномощно за централнитѣ си работи и моли както рѣченитѣ управления и тѣхнитѣ членове, щото ако познаватъ или не рѣчения, щомъ прѣдстави нашето пълномощно, или въ случай на едно гонение, послѣдствие на прѣдателство за хващане или и въ опасность на хващание, на всѣки начинъ да му се дава всѣка помощь и улеснение. А въ нужда за пари, да се даватъ на рѣчений Буюклу Мустафа нуждниттѣ парични количества срѣщо едно особно и подписано отъ него доказателство, което трѣба въ опрѣдѣлено врѣме да се испраща на приемането на прѣдсѣдателя на централното управление въ С. М. Е.

Прѣдсѣдатель въ С. М. Е.“

„Кърваво дѣте“ (поле)

Къмъ този документъ ще прибавимъ една обяснителна бѣлѣжка, писана съ ръката на Левски и запазена въ сливенската архива; тази бѣлѣжка гласи: „Отъ днесъ нататъкъ ще познавате, вмѣсто градътъ ви Сливенъ, така: Стамболу Мехметъ ефенди, Ески Загра: Едирнели Афъзага, Лясковецъ Бору иленчинецъ. Подъ тия имена ще земате и давате, никакъ направо и се съ тайната поща“. Съкратенитѣ инициали въ горното пълномощно: С. М. Е. сж на прѣименованието на Сливенъ—Стамболу Мехмедъ Ефенди. Означенитѣ още двѣ мѣста, освѣнъ Едирнели Афузага (Стара-Загора), Едирнели Бохоръ Несимъ е Котелъ и Христемъ ага е Търново.[1])

Узуновъ посѣтилъ Стара-Загора, Казанлъкъ и прѣзъ Шипка отишълъ до Търново и пакъ се върналъ прѣзъ Беброво и Котелъ. Въ Стара-Загора било свикано събрание отъ околни комитети. Изъ Сѣверна България присжствувалъ само Ив. х. Димитровъ, прѣдседатель на Търновския комитетъ. Дошли още прѣдставители отъ Чирпанъ, Пловдивъ, Казанлъкъ и отъ Старо-Загорскитѣ села—всичко около 25 души. Сливенъ прѣдставлявалъ самъ Узуновъ, а Стара-Загора —Колю Ганчевъ. Тукъ се рѣшило, Узуновъ да обикаля цѣла България, като за другитѣ комитети отвъдъ Балкана земе прѣпоржчително отъ Търново. Сжщеврѣменно било vговорено, да искатъ общо събрание и да пратятъ прѣдставители въ Букурещъ, за да се въдвори пакъ нарушеното вече единство въ организацията.

Импровизираното, по тоя начинъ, събрание дѣйствително станало въ Букурещъ на 11 и 12 май. Особенъ протоколъ за това нѣмаме на ржка, но останала е една кжса бѣлѣжка отъ Каравелова. Тъзи бѣлѣжка, съ дата 16 май 1873, се намира въ края на протокола отъ 29 априлий 1872, който приведохме, и кждѣто се прие уставътъ; бѣлѣжката гласи:

---

1) Авторътъ на пълномощното, г. Грековъ, който е живъ, твърди, че подписътъ е билъ „кърваво поле“ вмѣсто „кърваво дѣте“. Оригиналътъ билъ прѣведенъ на турски, послѣ на гръцки, отъ дѣто го зелъ и българскиятъ вѣстникъ. Прѣзъ това странствуване „поле“ станало „дѣте“ което се обяснява по чисто языковенъ начинъ Поле и дѣте на гръцки е една и сжща дума, но съ различна ортография: поле се пише πηδιον, а дѣте παιδιον. Прѣводачътъ отъ гръцки на български не забѣлѣзалъ разликата между едната и другата и думата поле прѣвелъ дѣте.

Атанасъ Узуновъ.

„на заседанието, което стана на 11 и 12 май, тоя редъ (въ протокола) отъ миналата година се измѣни, и нашитѣ дѣла отиватъ за напрѣдъ тайни“ Бѣлѣжката има цѣна и на протоколъ, защото носи подписи; подписали всичко 7 души, отъ които на първъ редъ стои името на Л. Каравеловъ, послѣ слѣдватъ още между друго: К. Ганчевъ, Панайотъ Хитовъ и Олимпий Пановъ.

Че „дѣлата отиватъ за напрѣдъ тайни“—това лаконично рѣшение, излѣзло изподъ майсторското перо на Каравелова, е най-доброто доказателство за онова униние, което било обладало сърдцата. Никакъвъ редъ не билъ измѣненъ, нито било нѣщо притурено къмъ старото: не е могло такова едно случайно и тъй слабо събрание да се нагърби съ подобни тежки задачи. Каравеловъ е чувствувалъ най-добрѣ това. Оставало „потайно“ да каратъ онова, което се може, или поне тихичко и както прилегне да задържатъ онова, що не е било доразрушено.

Узуновъ скоро билъ заловенъ въ Габрово, но избѣгалъ отъ ржцѣтѣ на полицията. На 3 май обаче, споредъ убийството на хаджи Ставри въ Хасково — убийство, което младиятъ апостолъ самъ извърши за примѣръ на революционеритѣ отъ мѣстния комитетъ, той билъ пакъ хванатъ и сега вече е на винаги изгубенъ за дѣлото.

Така че, 1873 година ще остане не само нещастна, но и мъртва за революционната организация.

Петь дни слѣдъ хващането на Узуновъ, заловенъ бѣше и Грековъ, заедно съ Геренова, замѣстникъ на учителската служба на Узунова въ Сливенъ. Тѣ били откарани прѣзъ Ески-Джумая—Разградъ за Русчукъ.

Хващането на Грекова стана твърдѣ случайно. Туй заслужава да се разкаже, защото не дава да се хвърли никаква сѣнка върху Узунова, а пъкъ лесно би могло да се тури въ свързка съ него. Послѣдниятъ се държа твърдо и никого не издаде.

Сръбкинята учителка въ Ески-Джумая—Предичъ, хубава и симпатична жена, имала поклоници между тамошнитѣ учители. Минко Радославовъ, единъ отъ тѣхъ, билъ наковладенъ отъ свой нѣкакъвъ съперникъ прѣдъ властьта, че билъ

бунтовникъ. Кога му направили обискъ, заловили у него една фотографическа група на трима приятели въ униформа на николаевски гимназисти. Единъ отъ послѣднитѣ билъ Гереновъ, който се училъ нѣкога въ Николаевъ. Властьта била убѣдена, че туй е военна форма, та направила обискъ и на Геренова въ Сливенъ. Послѣдниятъ билъ страхливъ човѣкъ. Хванали го тъкмо тогава, когато излизалъ отъ прѣподаване, а въ джеба му се намѣрилъ единъ екземпляръ отъ революционния уставъ. Грековъ билъ му далъ този уставъ сѫщи него день поради настоятелната молба на Геренова, само за да го прочете и повърне. Гереновъ издалъ Грекова, за да се спаси, но туй не му помогнало. Въ послѣдствие той умрѣ въ затвора.

II.

Продължение на междуцарствието. Инициатива на Русенския комитетъ. Грековъ свободенъ. Задружно писмо съ Никола Обретеновъ до Панайотъ Хитова въ Бѣлградъ. Ролята на Грекова като врѣмененъ замѣстникъ на Левски. Ив. Драсовъ. Усилията на Панайота да свика ново събрание въ Букурещъ. Отиването му до Кишеневъ и Одеса. Първитѣ стѫпки на Стамболова.

Грековъ, който бѣше руски поданникъ, биде освободенъ слѣдъ двумѣсеченъ затворъ въ Русчукъ, дѣто и остана да живѣе, като се навърташе около руското консулство.

Разбира се, че сега комитетскитѣ дѣла бѣха замръзнали, а трѣбаше да се тикнатъ напрѣдъ; трѣбаше да се възкръсятъ врѣменно погребенитѣ надежди за свобода. Съ тая задача сега се нагърбва Грековъ. Той дружилъ въ Русчукъ съ Никола Обретеновъ, а послѣдниятъ се въодушевлявалъ отъ сѫщата идея. Въ това врѣме Обретеновъ бѣше душата на русчушкия комитетъ. Отъ началото на 1874 този комитетъ зема рѣшение, Грековъ да тръгне по обиколка изъ България, като врѣмененъ замѣстникъ на Левски. Въ едно писмо, съ дата 19 юний, изпратено отъ името на комитета („Кубратовци") до Панайотъ Хитовъ и пазеще се въ книжата на послѣдния, се казва: . . . . „Ний напрѣгаме силитѣ си да работимъ; избрали сме ново лице, което скоро ще тръгне да дири краи-

щата на кончитѣ. Ние видиме вече, че нашиятъ усиленъ трудъ малко полза ще принесе, защото нѣма основательтъ Левски, а втори на неговото мѣсто не можемъ да намѣримъ. Сега избраниятъ човѣкъ е лице вѣрно, но неопитно, ний го избрахме само затова, защото друго нѣма, а може би съ врѣме и това лице да придобие опитностьта си. Помисли си, че година врѣме вече отъ както работитѣ сж не живи, не мъртви; разноски правимъ голѣми, а придобитъкъ токо речи твърдѣ малъкъ, нѣма кой да ходи да събира . . . . . Дано богъ даде щото съ избирането на новото лице работитѣ да тръгнатъ по-добрѣ! Когато гледаме какъ сж вървѣли работитѣ отъ едно врѣме насамъ и ако би за напрѣдъ да останатъ пакъ се тъй, то ще стане ясно, че по други начинъ не може да се работи, освѣнъ по твоятъ планъ т. е. пушката на рамо и напрѣдъ; хора има доста, които ще ни послѣдватъ! Ние се не отчайваме, а така сжщо молимъ и тебе да не губишъ куражъ".

Трѣба да прибавимъ, че Грековъ, слѣдъ своето освобождение, живѣлъ нѣколко врѣме въ дома на баба Тонка. Домътъ на послѣдната, както е извѣстно, бѣше въ ония врѣмена централна станция за тайнитѣ възстанически пощи между България и Влашко. Грековъ и Никола Обретеновъ, синътъ на баба Тонка, като се посъвѣтвали приятелски помежду си, рѣшили, частно и още по-напрѣдъ отъ горното писмо, да пишатъ на Панайота — „българския Гарибалди" — въ Бѣлградъ и да го помолятъ той да поеме инициативата и така работитѣ да се поведатъ по-нататъкъ. Тѣхната мисъль била: Панайотъ да се яви самъ или да прати свой човѣкъ по влашкитѣ комитети, та да свика общо събрание, което пъкъ отъ своя страна да съживи западналитѣ комитетски дѣла и да ги тури въ новъ редъ.[1])

1) Разказътъ е хванатъ по устнитѣ спомени на М. Г. Грековъ и Н. Обретеновъ, а самото първоначално писмо, за жалость, не можемъ да прѣдадемъ. Но то се пази въ книжата на Панайотъ Хитова и ще го притежаваме скоро, когато музея на Възражданието откупи цѣлия богатъ архивъ на воеводата, който архивъ за сега нѣмахъ изцѣло на разположение. По-горѣ приведеното писмо носи по-кжсна дата, разбира се, и въ всѣкой случай не е ясно за кое лице говори, че е натоварено да замѣсти Левски. Фактически обаче, споредъ даннитѣ, които постепенно излагаме, централно лице се явява въ момента Грековъ

Въ тази смисъль и като човѣкъ, който е поелъ вече работитѣ на своитѣ плещи, Грековъ отправя писмо до Панайота, съ дата 2 февруарий 1874: „Ето що съмъ задълженъ да ти пиша: Максусъ дойде отъ Асеновци (Търново) човѣкъ за да се разговоримъ на широко за търговията си. Той ни извѣсти, че твоето писмо отъ юния миналата година като е прието и като се събрахме заедно, извѣстията, които той приелъ и ние тука, излѣзе, че ти трѣба да пжтувашъ надалечъ. И тъй, двоица додоха отъ нѣйдѣ си и ни извѣстиха за една главна работа, която още трѣба да се глави, затова ние избрахме тебе да идешъ и да я довършешъ, затова щомъ приемешъ това наше писмо, безъ да се маешъ, тръгвай за Букурещъ, дѣто ще ти проводимъ човѣкътъ си за да се разговоришъ. Прѣди тръгването си изъ Бѣлградъ, пиши до мене едно писмо, какъ вече тръгвашъ. Но кждѣ ще отидешъ и защо ще отидешъ, това нека бжде тайна за сѣкиго“.[1])

Касаело се, Панайотъ да посѣти Одеса и Кишеневъ; въ послѣдния градъ имало българи, но комитетъ нѣмало. Въ Търново и Русчукъ разчитали да се зематъ изеднажъ крупни суми отъ тамъ и да се съживи дѣлото. Въ Одеса трѣбало да се спечели подрържката на Мироновича и да се направи опитъ за даване новъ животъ на организацията.

Съ едно друго писмо отъ 1 мартъ, Грековъ пише до сжщия: „има една не по-малка отъ тая работа (отиването въ Русия), която пакъ трѣба добрѣ да се глави“. Тука вече намекътъ, навѣрно, е за бждещето събрание, което е прѣдлежало да се устрои.

Панайотъ ходилъ въ Русия, кждѣто не могло много да се извърши. Прѣзъ юний той е пакъ въ Бѣлградъ и писалъ на Драсова въ Бохемия, щомъ свърши училищнитѣ си работи, да дойде при него въ Бѣлградъ. Съ писмо отъ 17/5 юний 1874, Драсовъ изъ Писекъ явява на воеводата, че тъкмо слѣдъ единъ мѣсецъ — значи въ началото на юлий ще бжде въ Бѣлградъ.

Драсовъ дошълъ на опрѣдѣленото врѣме. Съ Панайотъ заедно тѣ съчинили едно окржжно писмо, едно общо пока-

---

1) Изъ архивата на Панайота.

нително, съ което Драсовъ тръгналъ по главнитѣ градове на Ромѫния, дѣто имало комитети. На 30 юлий той билъ вече въ Турно-Магурели и пише отъ тамъ на Панайота: „Данаилъ (Поповъ) удобрява напълно мисията ни и подписа вашето прѣпорѫчително писмо, утрѣ ще тръгна за въ Зимничъ, а отъ тамъ за надолу, но въ Галацъ не ще мога да отида“ и пр. [1]).

На 6 августъ Драсовъ билъ вече въ Букурещъ и пише отъ тамъ пакъ на воеводата: „Мисията ми се удобри отъ врѣдъ и се рѣши да стане събрание тукъ, въ което ще присѫтствуватъ както отъ Ромѫния, така и изъ Българско, расписаха се наврѣдъ призования и на 15 т. м. трѣба всички да се съберать. Нуждно е да присѫтствувашъ и ти на това събрание, но само тогава, когато се съберать и като ти телеграфираме“ [2])

Делегатитѣ се събрали, Ботевъ телеграфира въ Бѣлградъ до Анастасъ Петровичъ съ дата 27/15 августъ: „Кажете на Панайотъ до 20 августъ да бѫде тукъ“. Воеводата закъснѣлъ, но телеграфиралъ да го чакатъ, което, обаче, не е било възможно, защото делегатитѣ не можели твърдѣ да се маятъ. На 31/19 Грековъ самъ телеграфира пакъ на Панайота: „Депешата ти получихме. Не дохождай, не можемъ чака“. Защото, заседанията вече почвали, важно било, воеводата да не прави разноски, които пакъ комитета ще плаща.

Относително дѣятелностьта на Грекова вѫтрѣ въ България ние притежаваме, пакъ изъ архивата на Панайота, едно писмо съ дата 1874 ноемврий, безъ да се означава деньтъ, отъ Олимпий Пановъ изъ Болградъ до воеводата, въ което писмо се разказва между друго: „Грековъ, подиръ като се върналъ отъ Бѣлградъ, ходилъ въ Търново. Тамъ, споредъ неговия разказъ, се събрали отъ 2 — 3 комитета и рѣшили: че тъй както даже и споредъ твоето мнѣние, за събирането на срѣдства, работата се отлага още за неопрѣдѣлено врѣме, то дошли до заключение, че трѣба да зематъ участие въ тая работа нашитѣ чорбаджии, както въ Русия, тъй и тукъ въ Романия. Отъ Търново Грековъ заминалъ за въ Букурещъ, но тъй както Каравеловъ вѣчно има работа, а покрай него

1) Архива на Панайота.
2) Jbid.

Ботевъ, тѣ не могли да се разприкажатъ за тъзи работа“ и пр.

Относително пъкъ другитѣ дѣйци, имената на които срѣщаме въ туй врѣме, трѣба да прибавимъ още слѣдното.

Драсовъ бѣше познатъ отъ напрѣдъ и кореспондираше съ Ботева още отъ Загребъ[1]).

Въ 1873 година въ Търново се бѣше върналъ отъ Одеската гимназия и Стамболовъ. Сега той съживилъ възстанническото дѣло въ своя роденъ градъ. На слѣдващата година, когато отъ Букурещъ, въ съгласие съ Русчукъ, гласѣха общо събрание, Стамболовъ биде вече избранъ за прѣдставитель на старата столица.[2])

III.

Събрание въ Букурещъ на 21 и 22 Августъ 1874. Протоколъ. Издигането на Ботева. Прѣломъ въ духа на Каравелова. Общо униние. Характера на Каравеловото отстжпничество. Послѣдниятъ брой на „Независимость“. Вѣстникъ „Знание“ и „Дружеството за разпространение полезни знания“.

Планираното събрание дѣйствително се държи въ Букурещъ на 20 и 21 августъ 1874. Отъ частнитѣ комитети въ Българско, освѣнъ Русчукъ и Търново, могълъ да бжде привлеченъ или разбуденъ само Шуменъ, отъ дѣто за прѣдставитель се явилъ П. Воловъ. Всички други частни комитети отъ вжтрѣшностьта се считатъ за „угаснали“, както е казано въ протокола на събранието. На този протоколъ се падна честьта да бжде писанъ съ ржката на Ботева. Поетътъ, който отъ 1871 живѣе въ срѣдата на влашката емиграция, а въ 1873—74 зема дѣятелно участие въ вѣстницитѣ, редактирани отъ Каравеловъ, сега, въ това събрание, изпжква като непосрѣдственъ помощникъ на послѣдния.

Има въ сжщность нѣщо въ протокола, което живо ха-

1) З. Стояновъ „Хр. Ботевъ“ биография, въ неговитѣ писма въ приложението.

2) За първитѣ стжпки на Стамболова въ агитацията изъ търновско имаме твърдѣ малко свѣдѣния въ нашата въобще бѣдна историческа литература. Единствената негова биография отъ англичанина Биманъ минава съвсѣмъ позърхностно тоя важенъ периодъ. Толкова почитатели има Стамболовъ у насъ и толкова послѣдователи та трѣбаше поне тѣ да му посветятъ и единъ пъленъ животописъ.

рактеризира състоянието на духоветѣ по онова врѣме въ комитетската срѣда, и което заслужва да отбѣлѣжимъ. Въ свързка съ това е и фактическото изпжкване на Ботева въ първитѣ редове.

И наистина, нѣма вече тукъ онази строга организация отъ врѣмето на Левски; генералъ и войникъ се не различаватъ, нѣма иерархия и субординация — всички сж едно: катастрофата и нещастията изравнили всички. Прѣдседатели, подпрѣдседатели и пр. нѣма: всички сж „членове" на централния комитетъ.

Ето и самия протоколъ:

„Днесъ, на 21-й Августъ 1874 г., въ мѣстностъ на Л. Каравеловата печатница се събрахме на засѣдание и рѣшихме слѣдующето:

1) Състави се привремененъ централенъ Български революционенъ комитетъ, на който членоветѣ по вишегласие избрани сж слѣдующитѣ: Г. Л. Каравеловъ и Х. Ботевъ въ Букурештъ, г. г. К. Цанковъ и Г. Пановъ въ Болградъ и Т. Пейовъ въ Браила.

2) Длъжностьта на тоя революционенъ комитетъ е да прави възвания къмъ частнитѣ революционни комитети въ разни градове на Ромжния за събирване парични помошти за разни комитетски потрѣби, да държи сношения съ частнитѣ революционни комитети въ България и да свика главно събрание отъ всичкитѣ частни комитети въ Ромжния и Българско.

3) За съживяване угасналитѣ частни комитети въ разни градове и села въ Българско подиръ катастрофата въ Софийско, избра се и се опълномошти Русчушкиятъ частенъ комитетъ въ лицето на неговитѣ представители да прави всичкитѣ възможни усилия, да приготви за главното събрание представители отъ всичкитѣ частни въ Българско комитети и да даде отчетъ за своитѣ дѣяния на Централниятъ Комитетъ. Срѣшту разноскитѣ, които ште послѣдуватъ поради съживяванието на угасналитѣ комитети, както и поради откритието на нови до главното събрание, рѣши се централниятъ комитетъ да внесе на частния комитетъ въ Русчукъ най-малко бр. 20 или двадесеть турски лири най късно до 20-й Септем-

врия тая год. За тая цѣль даде се на частниятъ Русчушки комитетъ, чрѣзъ единъ отъ неговитѣ прѣдставители, едно пълномоштно писмо съ дата отъ днесъ. Това писмо ште да важи до 26 Декемврия тая година — денятъ на главно събрание, което има да прегледа както дѣйствията на централния комитетъ, така и на всичкитѣ частни въ Румѫния и Българско.

4) Колкото парични помощи се съберѫтъ отъ разнитѣ частни комитети, рѣши се до главното събрание да оставатъ у предсѣдателятъ на всѣкой единъ отъ тия комитети, освѣнъ извѣстни неизбѣжни за комитетски нужди количества, които всѣкой частенъ комитетъ има да внася на централниятъ комитетъ, както се каза въ 3-й чл. на тоя дневникъ.

5) Задължи се Централниятъ комитетъ да съобщи всички рѣшения отъ засѣданията на това събрание на г. П. Хитова въ Бѣлградъ, и штомъ централниятъ комитетъ се извѣсти отъ частнитѣ, че се е събрало достатъчно количество пари за поддържанието на Г. П. Хитова, да се повика да живѣе въ Букурещъ и отъ тукъ да зима участие въ управлението на кимитетскитѣ работи до главното събрание.

Букурещъ, 21 августъ 1874 г.

Прибавление 1-о. Срѣщу приемванието на парични помошти отъ членоветѣ на частнитѣ комитети централниятъ комитетъ издава разписки, които повѣрява на предсѣдателятъ на всѣки единъ частенъ комитетъ.

Прибавление 2-о. Издирванието на угасналитѣ комитети, както и откриванието на нови въ разни градове и села въ Българско задължава се Русчушкиятъ частенъ комитетъ и всѣкой другъ въ Българско да работятъ съ начинъ най-миренъ, каквото да не възбуждатъ ни най-малко преслѣдование на работата отъ страна на неприятелитѣ.“

Собствено, не само общиятъ упадъкъ, който изравнява и генералъ и войникъ, тика Ботева напрѣдъ въ водителскитѣ редове. За този инакъ бавенъ процесъ, способствува още и силниятъ прѣломъ, който слѣдъ смъртьта на Левски се извършва малко по-малко въ духа на Каравелова и който кара този толкова заслужилъ и смѣлъ борецъ да изстине отъ своето собствено дѣло. Слѣдствието е, че великиятъ поетъ на бога на разума, изпъква като водитель въ революци-

онннитѣ кржгове. Скоро послѣ общото събрание той пише на Драсова съ тона на човѣкъ, който ржководи работитѣ: „Дѣлото отива злѣ, ако азъ и да изпълнявамъ обязаноститѣ си по възможность. Мушкамъ, но кого? И тия ли, *които сж избрани да мушкатъ?*[1])

Но и не е само това, че централниятъ комитетъ вече се не осмѣлява да поднови себе си въ видъ на едно цѣло настоятелство, както бѣше напрѣдъ: той е изгубилъ вѣрата въ себе си, изгубилъ е своята мощь, слѣдствие катастрофитѣ въ Русчукъ, Орханийско и Хасково; всичко това си личи ясно. Ала въ този протоколъ ние видимъ и нѣщо друго, виждаме нѣщо, което не е бивало до тогава: авторитета на военната сила. Не само депутация се избира специално да прѣдставятъ на воеводата въ Бѣлградъ рѣшението на комитетския сенатъ, но още прѣдвижда се да въдворятъ въ Букурещъ дългомустакатия балкански ястребъ на постоянно жилище, като единственъ идолъ на бждещето. Струва ти се, че всички капища сж разрушени. Комитетъ не трѣба или, изобщо, и не сжществува. Тинята на унинието и на общия упадъкъ е най-добриятъ педесталъ, върху който може да се издигне прѣстола на сабята.

Драсовъ и Грековъ отнесли комитетското рѣшение въ Бѣлградъ.

Но Панайотъ билъ търпеливъ и чакалъ спокойно да му се прѣдвиди прилично съдържание, за да се прѣсели въ Букурещъ, а това ще рече, че „Българскиятъ Гарибалди" не е приемалъ вече да гладува, както правѣше напрѣдъ по балкана и както бѣ правилъ италиянскиятъ Гарибалди почти прѣзъ цѣлия си животъ.

А пари се не събирали.[2]) Уговоренитѣ въ протокола 20

---

1) З. Стояновъ „Биография", 206.

2) Ботевъ пише на Драсова съ писмо отъ 20 септемврий — сжщото което прѣди малко цитирахме: „Когато замина отъ тукъ К. Цанковъ (избраниятъ), та му дадохъ билети, за да даде въ Браила, въ Галацъ и въ Болградъ и му наумихъ рѣшението на събранието, да се събере едно количество отъ 20 лири и да се изпроводи на отсрѣщнитѣ да си завършатъ работата — на 20 септемврий и азъ получавамъ писмо изъ Брайла, въ което ма сждятъ, че имъ не испращамъ билети. Това ще да каже, че Цанковъ е забравилъ не само рѣшението на събранието, но и умътъ си подъ политѣ на нѣкоя фея".

лири за русчушкия комитетъ не били, разбира се, внесени-нито до срока на слѣдующия мѣсецъ, нито по-късно.[1]) Надеждата била въ частнитѣ комитети въ Ромѫния, ала тѣ не давали вече нищо, било че ентусиазмътъ угасналъ, или защото били вече изтощени: всички разноски досега лежали на тѣхния гърбъ.. Грековъ се прѣхвърлилъ въ Букурещъ да земе сумата, инакъ не му било възможно да води пропаганда изъ България. Но пари липсвали. Той заобиколилъ частнитѣ комитети въ Браила, Галацъ, Болградъ и Исмаилъ, но почти всѣкадѣ, кочанитѣ отъ разписки за събиране членски вносове стояли цѣлички и непокѫтнати. Като се върналъ въ Букурещъ съ праздни рѫцѣ, съобщили му отъ Русчукъ, че турскитѣ сѫдилища го осѫдили на заточение до животъ. Рускиятъ консулъ го прѣдупрѣдилъ да се не върща.

По тоя начинъ комитетското дѣло пакъ останало на кръстопѫть. Унинието било общо и вѫтрѣ и вънъ.

Ударитѣ на сѫдбата и отровата на разочарованието, колкото и да били чувствителни за всѣки ревнитель на дѣлото, най-жестоко падали върху Каравеловъ. На 12 октомврий издъхнала „Независимость", за да не възкръсне вече никога. А съ туй Каравеловъ свивалъ на всегда и революционното знаме. Напраздно го насърдчавали отъ разни страни, критикували и бичували го даже: нищо не помогнало — нѣмалъ вече той вѣра ни въ дѣлото, ни въ себе си, ни въ народа. „Вие говорите, пише той въ една кратка кореспонденция до Цариградъ, вие говорите, че ние сме длъжни да се боримъ до послѣдна крайность. По нашето мнѣние, ако ние да би послушали вашитѣ съвѣти, то сѣки изъ васъ биималъ пълно право да ни нарече Донъ-Кишотъ, който се бори съ ветърничави воденици".[2])

Колко другояче изглеждатъ сега вече работитѣ! Послѣдниятъ брой на „Независимость" завършва своитѣ сетни

---

2) Въ едно писмо, писано прѣзъ неомврий 1874 отъ Гълѫбовъ (Олимпий Пановъ, изъ Болградъ до Панайотъ Хитовъ и запазено въ архивата на послѣдния, се казва, че отъ Болградъ изпратили 7 наполеона на русчушкия комитетъ и получили отговоръ за приемането имъ. Но отъ отговора се разбирало, „че освѣнъ Болградъ, никой още отъ тукашнитѣ (въ Влашко комитети) не е пратилъ нищо."

1) „Независимость," 1874, № 52.

редове съ едно прощално кратко послание къмъ читающия български свѣтъ. То е едно писмо, написано като прѣдсмъртна изповѣдь, съ тона на едно дълбоко и душеспасително покаяние — тонъ, толкова общъ за всички силно отпаднали духомъ хора. „Братя българи! казва се тамъ, въ продължението на послѣднитѣ петь години азъ се борихъ за българскитѣ интереси енергично и оставамъ публицистическото поле съ чиста съвѣсть и съ спокойно сърдце. Съ една дума, азъ заплатихъ вече своятъ дългъ на отечеството си. Работилъ ли съмъ добросъвѣстно, прави ли сж били моитѣ идеи и полезна ли е била моята програма — това ще да рѣши врѣмето и безпристрастната критика. И така прощавайте! Азъ съмъ принуденъ отъ самитѣ обстоятелства да напустна своитѣ досегашни занятия. *Мола се и на ония мои съотечественици, на които съмъ нападналъ право или косвено въ вѣсникътъ си напраздно* (всуе!), *да ма простатъ.* Журналистиката е тежка и неблагодарна длъжность“.

„Работилъ ли съмъ добросъвѣстно, прави ли сж били моитѣ идеи и полезна ли е била моята програма, това ще да рѣши врѣмето и безпистрастната критика“! И работата и идеитѣ, и програмата — всичко е право, само той, бѣдниятъ, е кривъ, защото е вече сломенъ. Пъкъ и дали бѣше кривъ? Щомъ не можа да увисне подъ бѣсилото на турския палачъ или да падне отъ куршума на врага по балкана, като Левски и Ботевъ, трѣбаше да се прѣвие подъ мжката на тежкия кръсть, който бѣше понесълъ! Това е ясно. Кой ще изтрае докрай?

На 15 януарий 1875 Каравеловъ, пустна въ свѣтъ първия брой на своя чисто литературенъ журналъ „Знание“. Въ втория брой на този журналъ, на чело на първата страница, четемъ съ едри букви тържествено напечатанъ „Устава“ на едно ново „Дружество за разпространение между *българския народъ* полезни знания“. Дружеството подъ това прозаично име и току-що основано (членъ I), ще издава свой научно-литературенъ вѣстникъ „Знание“ (чл. II), като пуща въ свѣтъ и „малки учебници“. То се състои отъ шестнаесеть основателни членове (навѣрно, единственитѣ и всички съдружници на Каравелова въ покаянието!) и прочее: всичко XV членове

въ цѣлия микроскопиченъ, но твърдѣ ясенъ и лакониченъ уставъ. Послѣдния XV членъ гласи: „Дружеството не желае да се мѣша въ никакви политически дѣла. Неговата девиза е азбуката"!

То си е това една чиста Гоголевска иеремияда, — не ще ни дума, само че иносказателно: не ви говори за едно чисто покаяние, но за дълбочината на отчаянието. И наистина, дали отъ сега вече е Донкихотство да мислимъ и понататъкь за революционно бѫдаще? Дали наистина вече нѣма почва въ България за никакво възстание, за никаква борба, за никакви идеали? Дали само за учебници ще има почва и за учени дружества и за вѣстникъ „Знание"? Дали дѣйствително врѣмето не е още узрѣло за нищо мѫжко, за нищо славно? И дали, най-послѣ, трѣба само за „азбуки" да милѣемъ и за нищо друго? Бѣдниятъ Каравеловъ! Колко е трѣбало да страда душевно, за да падне въ туй дълбоко умопомрачение. . . .

ГЛАВА СЕДМА.

Ботевъ и Стамболовъ на чело на комитета.

I.

„Знаме" и безсилие на новата програма. Заседанието прѣзъ декемврий 1874. Стамболовъ прѣдставитель на комитета въ вѫтрѣшностьта. Прѣслѣдвания противъ него. Невесели обстоятелства. Несбѫднато заседание прѣзъ мартъ 1875. Свадата между Каравеловъ и Ботева.

„Независимость" спрѣ, но революционниятъ печатъ не издъхна съвсѣмъ. Два мѣсеци по-късно излѣзе на свѣтъ първия брой на „Знаме". Ботевъ, душата на революционния комитетъ,—слѣдъ като Каравеловъ се оттегли отъ него,—оня Ботевъ, великиятъ пѣвецъ на революцията, пише уводна статия за този новъ вѣстникъ, който е неговъ — статия, която е програма не само на вѣстника, но и на цѣлото ново течение. „Знаме", казва се тамъ, служи на сѫщитѣ идеали, на

които служеше и „Независимость“. Само че имало една разлика, а тя била една единствена между двата вѣстника. То е, че „Независимость“ служила винаги на единъ кривъ свой крамолнически навикъ. Тя нападала, и то лично, бѣднитѣ „игиенисти“, „хомеопати“ и „гимнаститицитѣ“, когато е трѣбало да критикува само дѣлата имъ. Та, разбира се, новиятъ вѣстникъ ще кара по-тънко и ще остави настрана „сѣкакви лични страсти“. Трѣба още да се забѣлѣжи, че подъ „игиенисти“, „хомеопати“ и „гимнастици“ Каравеловъ разбираше хората или съсипнитѣ отъ дуалисти и русофили, както и всички други авантюристи и скакалци, които „пияха и пѣяха буйни пѣсни и зѫбѣха се на тирана“—по влашкитѣ кръчми, разбира се.

А то ще рече, че съ партиитѣ, противъ които „Независимость“ е водила „непримирима война“, „Знаме“ ще употрѣби „тонътъ на примирие“.

Но това пъкъ до извѣстна степень още значи и самопризнание, че досега революционниятъ комитетъ не само не е спечелилъ поддържката на всички слоеве на обществото, сѫщо и на по-виднитѣ партии въ българската интелигенция, но е дори възбудилъ противъ себе си враждата на много отъ тѣхъ. Ето защо комитета е трѣбало за въ бѫдаще да води примирителна политика или, по-точно казано, да съсрѣдоточи своитѣ усилия само върху туй: какъ да спечели за своята кауза всички наранени до тогава слоеве и обществени течения.

Ясно е, послѣ това, да се разбере, че подобно едно различие е нищо друго, освѣнъ „въздушна природа“. Въ историята не се знае случай, дѣто самопризнанието за малъкъ сторенъ грѣхъ да мине за нова политическа програма.

И послѣ, да проповѣдвашъ примирение между разни партии въ една страна, дѣто идеитѣ не сѫ оформени, дѣто дѣлата и личноститѣ сѫ недѣлими и дѣто страститѣ и чувството на дълга се виятъ въ мъгла и прахове,— да искашъ да постигнешъ това не ще ли рече, да не знаешъ ни себе си, ни хората и да гонишъ звѣздитѣ?

И наистина, откакъ „Знаме“ издигна гласъ за примирие, много гласове отпослѣ издигаха знаме за сѫщата цѣль, ала партиитѣ останаха и до днесъ, не се примириха и враждата не

угасна. И хомеопати, и хигиенисти, и гимнастици еднакво ритатъ противъ „консилиума на българската свобода“ и на българското щастие, ритатъ отпослѣ, както ритаха отъ прѣди.

Ето защо програмата на „Знаме“ за примирие бѣше само праздна мечта, а като такава, тя не бѣше въ състояние да донесе нищо ново на революционния комитетъ. Намѣсто чувства и пожелания, трѣбаше да се работи, трѣбаше да се издигне нѣкаква сила, която липсваше.

Но появяването на „Знаме“ има туй практическо послѣдствие, че водителството на революционната партия малко по-малко фактически прѣминава съвсѣмъ въ ржцѣтѣ на Ботева.

Едноврѣменно, щомъ обстоятелствата се сложиха тъй, че Кубратовци не можиха да поематъ въ ржцѣтѣ си напълно работата изъ вжтрѣшностьта, водителството мина къмъ асѣновцитѣ. Така че Стамболовъ, приятель на Ботева и другарь неговъ по стихотворство, изпжкна незабѣлѣзано, като замѣстникъ на Левски.

Събранието, което въ протокола отъ августъ било уговорено за декемврий, дѣйствително се състоява по Коледа[1]) макаръ и „безъ никакъвъ резултатъ“, както се изразява самъ Ботевъ за него. Все пакъ, обаче, въ туй събрание се бѣ извършило нѣщо особено.

Тамъ присжтствувалъ и Каравеловъ. Трѣба да забѣлѣжимъ, че великиятъ революционеръ не зарѣза изведнажъ и съвсѣмъ комитетскитѣ работи, а слѣдѣше ги съ интересъ, макаръ и малко отдалече. Сега той направилъ въ събранието, между друго, и едно прѣдложение, което е твърдѣ характерно. Сломениятъ духомъ борецъ поискалъ да се избере изъ България едно пълновластно лице, което само да върши всичко: да основава комитети, да влиза въ споразумѣние съ държави и правителства и пр. Разбира се, че другитѣ прѣдставители не се съгласили да приематъ това.

Навѣрно, съ туй си прѣдложение Каравеловъ се опитвалъ да възкръси стария редъ, завѣщанъ отъ Левски, като, види се, не е съзиралъ ясно, че работитѣ вече вървятъ по

---

1) „Биографията на Ботева“. Писма до Драсова, 223.

нови пѫтища. Тия нови пѫтища иматъ въ себе си нѣщо своеобразно, което отпослѣ, както ще видимъ, изпъква сѐ по-силно, по-ярко и по-опрѣдѣлено.

Събранието, като не било издържано достатъчно, издържано отъ вѫтрѣ и отвънъ, като било досущъ безсилно, за да земе какво да е опрѣдѣлено рѣшение, отложило своитѣ дѣла до друго събрание прѣзъ мартъ. Стамболовъ присѫтствувалъ и самъ, но потърсилъ пари и не намѣрилъ. Безсилието притискало отъ всички страни. Избрали комисия, състояща отъ: Каравеловъ, Цанковъ, Адженовъ и Тома Пантелеевъ, която имала за единствена задача да свика на 1 мартъ ново събрание. Пантелеевъ, който живѣеше въ Свищовъ, оставилъ за свой замѣстникъ Ботевъ.[1])

Стамболовъ се върналъ въ България, снабденъ съ пълномощно отъ комитета, че е неговъ прѣставителъ въ вѫтрѣшностьта. Единъ сандъкъ револвери, които трѣбало да се прѣдадатъ на негови хора и да се прѣхвърлятъ въ България, били хванати въ Гюргево отъ ромѫнитѣ, и турското правителство могло да узнае, че революционерътъ е прѣминалъ въ България. Отъ тази минута Стамболова затърсили „подъ листо"[2]) Стамболовъ отишълъ въ Стара-Загора и отъ тамъ, прѣзъ Харманлий, съ помощьта на Ради Ивановъ, чиновникъ по желѣзницата, заминалъ прѣзъ Одринъ за Цариградъ, отдѣто рускиятъ консулъ, Графъ Игнатиевъ, го снабдилъ съ паспортъ за Одеса.[3]) Въ началото на априлъ той вече билъ стѫпилъ на руския брѣгъ.[4])

Събранието на 1 мартъ не се състояло, защото работитѣ въ вѫтрѣшностьта, слѣдствие на прѣслѣдванията противъ Стамболова, били съвсѣмъ разстроени. Тритѣ главни комитетски центрове: Шуменъ, Русчукъ и Търново не стрували по туй врѣме нищо. Воловъ лежалъ въ Русчушкитѣ затвори поради нѣкакво момиче, което се ожени за французски инжинеръ отъ желѣзницата—случка, която направи

1) Писмо на Ботева до Драсова „Биография," 217.

2) Писмо на Ботева до Драсова, писмото носи дата 16 мартъ. „Биография" 217.

3) Боманъ „Биография" на Стамболова, стр. 17.

4) Писмо на Ботева отъ 12 априлъ до Драсова, „Биобрафия" 228.

голѣмъ шумъ по онова врѣме. Обретеновъ отъ Русчукъ се скаралъ, поради нѣкаква история отъ интименъ характеръ, съ Грекова и съвсѣмъ не искалъ да чува за революция: „хваналъ го вродения му инатъ, та не щѣлъ за нищо да знае." А на Стамболова и така вече били свързани ржцѣтѣ.

Къмъ всичко туй скоро дойде, като на панагонъ, и враждата между Каравелова и Ботева, която нѣмаше нищо красиво въ себе си. А когато тая вражда се разпали до упорита борба, тя вече сама бѣше достатъчна да отблъсне казанитѣ сърдца отъ всѣко дѣло.

Нека посветимъ тукъ нѣколко думи на тоя твърдѣ нещастенъ епизодъ. Като спираше издаването на „Независимость", Каравеловъ не ще да е мислилъ, че по единъ или другъ начинъ ще повреди на революционното дѣло. Той дори отъ начало прѣдлагалъ на Ботева да поеме и да продължи „Независимость", но поетътъ се отказалъ.[1]) А когато Ботевъ почналъ „Знаме" прѣзъ декемврий, Каравеловъ се явява още и като неговъ сътрудникъ. Сжщо така, два мѣсеци „Знаме" се реди безплатно въ печатницата на Каравелова. И ето че, слѣдъ това, наеднажъ избухва остриятъ оня разривъ между двамата отлични борци. По-близкото запознаване съ него не е прѣдметъ на нашитѣ изслѣдвания тукъ. Ние ще отбѣлѣжимъ само най-характерната страна на въпроса.

Въ всѣка срѣда, кждѣто едно и сжщо политическо течение образува изключителна сила, образува изключителенъ култъ, почвата за нетърпимость е дадена: идейното различие довежда скоро до лична вражда.

Ботевъ търпѣлъ смирено оня прѣломъ, който се извърши въ душата на Каравелова, само додѣто послѣдниятъ не билъ тръгналъ още по противоположна посока. Щомъ обаче „Знание" иде на свѣтъ, съ своята чудновата програма за „Азбуки", личната вражда не могла да не избухне[2].) На 16 мартъ работата узрѣла: струната между двамата била вече скжсана окончателно[3]).

---

1) Писмо до Драсова отъ 22 септември 1874 „Биография" 206.

1) Ср. Свадата между Ботева и Каравелова" въ „Христо Ботевъ" критически опитъ отъ Д. Т. Страшимировъ 1897.

2) Писмо до Драсова, „Биография" 295.

II.

Млади сили. Събранието прѣзъ августъ 1875. Каравеловъ вънъ отъ комитетската срѣда. Новъ периодъ и раздѣление на силитѣ. Многовластна организация. Съставъ на комитета. Рѣшение за възстание. Окрѫжно.

Непосрѣдствено слѣдствие отъ раздора на двамата водители бѣше, че се разкѫса революционната емиграция въ Влашко. Комитетътъ нѣколко врѣме дори прѣстана и да сѫществува. Неуредицата и безначалието сѫ били пълни. Стамболовъ едничъкъ бѣ човѣкътъ, който съумѣ да спаси положението. На 2 май той е вече въ Букурещъ[1]).

Още отъ Одеса бѫдещиятъ регентъ на България прѣпорѫчалъ на Ботева за свой замѣстникъ въ вѫтрѣшностьта Панайота Семердживъ, който и миналъ Дунавъ[2]). Изобщо грижата за вѫтрѣшнитѣ комитети, па и за цѣлото дѣло не напуща ни на минута Стамболова. Прѣзъ юний той вече тръгва изъ Влашко, за да подготви едно общо събрание[3]).

Малко-по-малко въ Букурещъ се събиратъ млади, отбрани сили. Групирани около Ботева, тѣ съставляватъ на първо врѣме неговия щабъ въ борбата противъ Каравелова. Но едноврѣменно тѣзи сили образуватъ и оная нова ядка, която съ нова мощь повежда напрѣдъ комитетскитѣ дѣла.

Въ началото на юлий въ Букурещъ се прибира Ив. Драсовъ—сега вече за винаги. Ботевъ самъ въ своитѣ писма често го кани да се прибира по-скоро. Драсовъ тъкмо тогава свърши реалната гимназия въ Прага.[4]) При рѣдкостьта на образовани хора по онѣзи врѣмена, Драсовъ, съ пълно гимназиално свидѣтелство въ рѫка, обѣщаваше да бѫде една крупна сила въ лагера на Ботева.

Амбицията на борецъ противъ врѣдния авторитетъ на Каравелова тика пѣвеца на „Хаджи Димитръ“ да вербува грижливо добри съпартизани.

Драсовъ, както знаемъ, изтеклата година бѣше единъ

1) Ibid, писмо до Горова, 231.

2) Ibid, 227.

3) Ibid писмо до Драсова, 232.

4) Той напраздно бѣлѣжи въ своитѣ записки, (стр. 1) че свършилъ на 10 юний; на 26 юний Ботевъ още му пише въ Прага и чака го да дойде. (Биография).

видъ замѣстникъ на Панайотъ Хитова въ общото заседание на 21 августъ 1874. Той сътрудничествува послѣ въ „Знаме", прѣвежда книгата „Мацини", съ една дума, той е вече една малко-много извѣстна сила между емиграцията. Така се обяснява, защо именно Ботевъ съ такова нетърпѣние го очаква да се прибере часъ по-скоро въ Букурещъ.

Къдѣ срѣдата на мартъ въ ромънската столица се билъ прибралъ отъ Мала-Азия и Стоянъ Заимовъ, бѣглецъ отъ Диаръ-Бекиръ, който прѣзъ русска Армения и Цариградъ, слѣдъ дълго и мъчително скитане, туря кракъ най-послѣ на обѣтованата влашка земя[1]). Той бѣше заточенъ по хасковската афера. Заимовъ сега открито застава на страната на Ботева. Прѣзъ юний той е вече редакторъ въ Браила на сатирическия листъ „Михалъ". А тамъ сътрудничествували както самъ Ботевъ, така и Стамболовъ. Вѣстникътъ се пълнилъ съ закачки противъ Каравелова.

Случката въ Шуменъ съ онова момиче, влюбено въ французския инжинеръ, пропъди отъ тамъ Волова и П. Енчева, учители до тогава. Прочее, скоро и тѣ се намиратъ също въ Влашко.

Въ началото на юлий мѣсецъ тѣзи млади хора, събрани въ къщата на Д. Цѣновичъ въ Букурещъ, рѣшили да свикатъ бърже едно общо събрание, подготвено вече отъ обиколката на Стамболова изъ Влашко.

Събранието станало на 12 августъ.

Забѣлѣжително е това събрание. Първъ пъть сега въ него Каравеловъ не е вече между комитетскитѣ хора. Първъ пъть настъпва дѣйствително разцѣпление срѣдъ чисто революционната емиграция, тъй единодушна още отъ врѣмената на Раковски въ своята ядка.

И така, първъ пъть Каравеловъ не е въ срѣдата на революционната емиграция, и първъ пъть революционната емиграция се вижда наедно безъ, досегашния си водитель. Ето защо това събрание образува единъ прѣломъ въ историята на революционния комитетъ; то е край на единъ периодъ въ тази история и начало на другъ.

---

1) Писмо на Ботева до Драсова („Биография" 227).

Хр. Ботевъ.

Ако цѣлиятъ периодъ, до сега наречемъ по името на неговия водитель—периодъ на Каравелова, то новопостжпилиятъ сега периодъ въ живота на организацията би трѣбало да носи името на Ботева.

Но въ това събрание изпжква нѣщо по-характерно, за което и напрѣдъ позагатнахме нѣкждѣ.

Работата е, че редомъ съ Каравелова браздитѣ на организацията държеше въ ржцѣ Левски, който въ сжщность бѣше и фактическата нейна сила. Слѣдъ неговата смъртъ наслѣдиха го нѣколко души подредъ и заеха неговато име на апостолъ, ала неговото мѣсто не можеха да запълнятъ. Когато една велика сила напустне сцената, нейното наслѣдство обикновено страда отъ двѣ нѣща: отъ амбицията на наслѣдницитѣ, както и отъ безсилието имъ. Една дребна глава и единъ дребенъ скелетъ не могатъ да понесатъ шлема и щита на гладиатора. И послѣ, додѣто гигантътъ е единъ, наслѣдницитѣ сж по-много и нито единъ отъ тѣхъ не може да се наложи на другитѣ. Каравелова наслѣди Ботевъ, но до него стои Стамболовъ. съ еднаква амбиция на поетъ и водитель. Стамболова не признаватъ надъ себе си други млади, които стоятъ близо до него и т. н. Ето защо, Ботева, който е дѣйствително най-голѣмата интелектуална сила въ новата организация, не е и не се нарича въ това събрание формено прѣдседатель на комитета, защото за това прѣчи отъ една страна порасналиятъ авторитетъ на Панайотъ Хитовъ, а отъ друга сжщо и амбицията на Стамболова. Въ вжтрѣшностьта Стамболовъ е сжщо пакъ непризнатъ още за изключителенъ водитель, защото и тамъ влиянието е раздѣлено.

Сега, ако по-старата организация, подъ водителството на Каравелова и Левски, наречемъ едновластна, или двувластна, то новата би трѣбало да носи име на многовластна организация.

Прѣдъ видъ на обстоятелството, че сждбоносни събития се развиваха вънъ отъ България, събранието отъ 12 августъ нѣмаше врѣме да се занимае по-дълго съ самата организация на комитета. Врѣмената искаха да се почне дѣло въ вжтрѣшностьта и то тъй скоро, колкото може нѣкой да

се помисли. Ето защо и най-важниятъ характеренъ признакъ на новия редъ трѣба да се нарече пакъ тая бързина, съ която хората сега отъ думи въ едно събрание веднага прѣминаватъ къмъ дѣло, и то безъ да иматъ началници.

Прѣзъ юлий 1875 избухна въ Босна и Херцеговина възстание, което скоро зима небивали до тогава размѣри. Черна-Гора и Сърбия съдѣйствуваха открито на своитѣ възстанали братя. Прѣдвиждаше се една обща война на Балканския полуостровъ.

Юначната борба на възстаналия робъ съживи вледененитѣ отъ несполуки и нещастия сърдца на нашата емиграция, и тя сега се залавя трѣскаво и съ нови сили за работа.

Общото събрание било наречено „извънредно", поради бързия му характеръ. На събранието присжтствувалъ тоя пжть вече и самъ Панайотъ Хитовъ, дошълъ отъ Бѣлградъ. Воеводата сега се опълчваше толкова за българско, колкото и за сърбско дѣло, та и не е могълъ да не се яви. Той бѣше сърбски пенсионеръ, а сърби бѣха и ония, които се биеха въ Босна и Херцеговина. Тамъ трѣбаше помощь.

Разбира се, че го е подканяло и самото сърбско правителство да си гледа работата. Той дошълъ сега, придруженъ и отъ Дѣдо Цеко, сжщо единъ отъ поддържанитѣ отъ сърбското правителство наши воеводи.

Изъ България дошли до десетина прѣдставители[1]). Централниятъ комитетъ билъ възобновенъ въ съставъ отъ петь души членове, както е казано въ окржжното на комитета, което по-долу привеждаме. Тѣзи петима сж: Д. Ценовичъ, Андрей Шоповъ, Хр. Ботйовъ, Ив. Драсовъ и Д-ръ Чобановъ[2]). Комитетскитѣ членове, ако смѣемъ да вѣрваме за-

1) Записки на Ив. Драсовъ, Стр. 3.

2) З. Стояновъ, „Биография", 258. Драсовъ въ своитѣ записки притуря още Стамболовъ, Тома Пантелеевъ, Воловъ, Енчевъ и Боню Райковъ Стамболовъ миналъ въ България и Воловъ сжщо. Ако такива, що сж били опрѣдѣлени за вжтрѣшнсстьта, се числѣха въ комисията на комитета, първъ щѣше да бжде вписанъ въ нея Панайотъ Хитовъ, но тя се състояла само отъ лица, живущи въ Букурещъ. Заимовъ сжщо означава за „членове" на комитета повече отъ петь лица: прѣдседатель Хр Ботйовъ, касиеръ Д. Шоповъ, секретари Ив. Драсовъ и Петръ Енчевъ, членове: Д-ръ Чобановъ, Кавалджиевъ, К. Цанковъ, Ст. Стамболовъ, Ст. Заимовъ, Н. Обретеновъ, Ил. Драгостиновъ и Панайотъ Воловъ („Етюди", 177). Прѣдседатель на събранието (по старшинство) билъ Панайотъ Хитовъ, (Ibra, 178).

пискитѣ на Драсова, провъзгласили помежду си Д. Цѣновича за прѣдседатель — това значи, че всички сж прѣдседатели. На Андрей Шоповъ била повѣрена касата на комитета.

Като се зело прѣдвидъ, че енергичната борба на Херцеговинци непрѣмено ще тури източния въпросъ на сцената, рѣшили единодушно да се използува сгодния моментъ, като се провъзгласи, колкото се може по-скоро, възстание и въ България, та и българския въпросъ да изкочи на видѣло. Мислило се, и не безъ основание, че ако революцията въ България избухне съ сжщата сила, както въ Босна и Херцеговина, и възточниятъ въпросъ бжде туренъ на дипломатическата маса, то българскиятъ народъ не ще да остане безъ правдини. Даваме тукъ второто окржжно на комитета, съ датата отъ 21 августъ, въ което се споменува бързото и категорично рѣшение на събора за бунтъ въ България.

БЖЛГАРСКИ РЕВОЛЮЦИОНЕНЪ КОМИТЕТЪ
ВЪ БУКУРЕЩЪ.

Августъ 21 1875 год.

Господа родолюбци!

Обѣщахме ви се въ пжрвото си да ви съобщимъ нѣкои подробности вжрху народнитѣ ни дѣла. Ето днесь испжлняваме обѣщанието си. Извжнредното ни народно събрание отъ важните за сѣки юженъ славянинъ обстоятелства, което свърши засѣданията си на 12 т. м. подъ пресѣдателството на почитаемиятъ ни войвода П. Хитовъ, сжгласно съ Централниятъ Бжлгарски Революциненъ Комитетъ въ Бжлгарско, рѣши едногласно революция. Вашиятъ благоприятенъ отзивъ съ бжрзите ви доброволни пожертвувания доказва, че и вие оценявате сгодната минута и сжгласявате за едно всеобщо вжзстание въ бжлгарско. За тая цѣль са избра петочлененъ комитетъ, който засѣдава сѣки день. Каква е задачата му, Вамъ е изѣстно. Неговитѣ дѣйствия сж за сега ограничени да приготви тая революция. И понеже тя трѣба да избухне отъ вжтрѣ, пжрвата ни грижа бѣше да свжржимъ народните си сили и улѣсниме началото, а това стана, като испратихме нѣколко рѣшителни и влиятелни предъ народътъ ни апостоли. Сичко това, господа, съ вашата помощь са нарѣди, и сполуката, която са очаква отъ това народно движение ще Ви даде точенъ отчетъ за сичко. Но това, господа, не е достатъчно. Вие, вѣрваме, сте сжгласни, че е неизбѣжно нужно да са испратятъ и отъ тука нѣколко чети добре организувани, отъ които ако и да се неочаква много, но пакъ щатъ да подкрѣпятъ силите на отсрѣщните ни братия и щатъ ги не малко насжрдчатъ. Слѣдователно за тѣх-

ната организация са изисква огромни суми; а тие сумми, разумява са, ще са сжбиратъ пакъ измѣжду ни, та за това вие трѣба да имате винаги на расположението си една сума, та щомъ стане нужда, да са употрѣбятъ за гдѣто трѣбва. Ние вѣрваме, че въ сѣки градъ и въ околностьта му са намиратъ доста юнаци, които би отишле съ радость да пролѣятъ кржвьта си за своята собственна свобода. Като е тжй, ваша длжжность е да са постарайте още отъ сега и ни явите, до колко юнака би са намѣрили при васъ и са готови да отидатъ, щомъ стане нужда. Освѣнъ това, ще ни явите, ще ли можатъ тие момци себѣ си, или частно вие да ги вжоржжите, понеже трѣба да знаемъ, колко и какви юнаци имаме на расположението си и готови ли сж въ сѣки случай да тръгнатъ. За тие и подобни работи трѣба да ни пишете съ осигурени на пощата писма или съ особенъ човѣкъ, инакъ е опасно за да не падне нѣщо въ ржка и са открие дѣлото ни. Сжщо ако познавате нѣкои лица достоини за войводи, пратете ги тукъ при насъ съ особенна препоржка за споразумение, понеже са нуждаемъ отъ предводители.

Длжжни сме да Ви явимъ и това, че емигрантскиятъ ни вѣстникъ Знаме, на който по-послѣ мислимъ и името да са промѣни, стана чистъ комитетски листъ, който ще да са занимава исключително съ народните ни интереси. Никакви лични нападения нѣма да са срѣщнатъ въ него. Комитетътъ ще да са труди дано може да са издава два пжти въ недѣлята. Маловажнитѣ несполразумѣния мѣжду нѣкои тукъ лица, като напримѣръ Ботйовъ, Цанковъ и др., преставатъ за винаги, и тие лица днесь работятъ сжгласно въ полза на народното ни предприятие. Пращаме ви сжщо и печатни расписки срѣщо приетитѣ пари, ржкописитѣ ще ни вжрнете. Здравѣйте. [1])

III.

Възникването на революционни окржзи. Централното положение на Търново. Обстоятелствена история (генеалогия) на окржзитѣ отъ врѣмето на Левски.

Сега, нека набързо се повърнемъ пакъ къмъ многоначалието, което легна въ основитѣ на всички рѣшения, произлѣзли отъ тоя съборъ, и да опрѣдѣлимъ по-точно неговия духъ.

Несъмнѣно, едно отъ най-важнитѣ дѣла на това събрание е признаването на революционни райони. Цѣлата страна се раздѣля на административни единици, наречени револю-

---

1) З. Стояновъ, „Бигорафия", 259.

ционни окржзи, и на всѣкой окржгъ се изпраща по единъ апостолъ отъ вънка. Тъзи система е нова и по своитѣ прѣимущества тика революционната организация една стжпка напрѣдъ. Окржзитѣ сж: Търново, Ловечъ и Стара-Загора, които съотвѣтствуватъ на Източна, Западна и Южна-България. Къмъ Търново се числятъ още Русчукъ и Шуменъ, който, види се, не сж още достатъчно узрѣли за самостоятенли окржзи. Ловечъ си бѣ старата революциона столица на Левски, а Стара-Загора се избира като най-надеждниятъ и найваженъ центръ въ Южна-България.

Въ Търново още отъ години достойно ржководѣше дѣлата Ив. Хаджи Димитровъ, роденъ въ 1845 въ Стара-Загора, а отъ 1863 притежатель на бакърджийска кантора въ Търново. Ив. Х. Димитровъ бѣше единъ отъ вѣрнитѣ хора на Левски, съ когото се знаялъ още отъ Стара-Загорското училище. Въ 1873 той присжтствува, като прѣдставитель отъ Сѣверна-България, на събранието, което Узуновъ бѣше държалъ въ Стара-Загора и за което споменахме на друго мѣсто. Както на Узунова, така и на Грековъ и Стамболовъ — замѣстници на Левски, — Ив. Х. Димитровъ е давалъ най-мощното съдѣйствие и вѣрна прѣпоржка не само за търновско, но и за всички околни центрове.

За Шуменъ билъ опрѣдѣленъ Н. Обретеновъ, но тамъ се показвалъ още и Иларионъ Драгостиновъ, който живѣеше по туй врѣме въ Русчукъ.

Ловечъ билъ прѣдоставенъ на Петръ Воловъ, който избралъ за свое седалище Троянския монастиръ, а Стара-Загора зелъ Стамболовъ.

По тоя начинъ, окржзитѣ сж три: Търновски, Ловчанско-Троянски и Старо-Загорски.

Централното географическо положение, което занимава Търново, давало на старата столица отлична възможность да се снюшава лесно съ всички околни центрове изведнажъ, безъ да прѣскача нѣкой, защото всички бѣха почти еднакво далечъ отъ него. Съ тѣзи си географически прѣимущества, Търново изпослѣ зае малко-по-малко и централно положение въ цѣлата организация. Всѣки отъ революционнитѣ окржзи, било отъ Сѣверъ, било отъ Югъ, лесно се допитва до тукъ, а отъ

Търново, като централна станция, лесно беше, прѣзъ Свищовъ, и споразумѣнието съ централния Комитетъ. А сжщо лесно беше на послѣдния пакъ прѣзъ Търново да се споразумѣва съ цѣла България.

Тъзи почти първенствуваща роля на Търново си остана неизмѣнно както за 1875, така и за 1876 година. Тукъ може да е играла нѣкаква роля и старото обаяние на всичкия български свѣтъ къмъ древната столица, но трѣба да приемемъ, че географическото положение било най-главниятъ факторъ.

По численъ редъ на изброяването, ако може да има важность това, окржзитѣ сж били броени по слѣдующия редъ: първи Търновски, втори Ловчански (Троянски) и трети Старо-Загорски или обратно: втори Ст.-Загорски и трети Ловчански. Смѣтало се да има и четвърти окржгъ въ Пловдивъ, та да бждатъ симетрично по два въ Сѣверна и въ Южна-България, но за сега не се намѣрилъ апостолъ за тамъ.

Тъй като въ възстанието въ 1875, както и въ онова въ 1876, революционнитѣ окржзи играятъ видна роля, то важно е да опрѣдѣлимъ по-точно тѣхната генеалогия.

Може да се приеме, че произхождението на окржзитѣ датува отъ по-рано. Зачатъци за тѣхното въвождане видимъ още въ послѣднитѣ врѣмена отъ дѣйностьта на Левски. Първоначално обаче апостольтъ планираше дѣление на по-голѣмо. Още въ 1871, въ лицето на Ангелъ Кънчевъ той бѣ намѣрилъ единъ свой помощникъ и на този помощникъ повѣри Сѣверна-България. Послѣ вече той търсѣше свой замѣстникъ за Южна-България, защото като любима мечта му бѣ станало да прѣхвърли единъ день революционната мрѣжа тъй сжщо и отвждъ Рила. Въ лицето на Узунова той смѣташе, че е намѣрилъ апостолъ за Тракия, но енергично се възпротиви на кандидатурата на Общи за Македония[1]).

Прѣзъ септември 1872 Левски вече опрѣдѣлено говори „окржженъ центъръ". Такъвъ той билъ устроилъ въ Орханийско и, както самъ пише, този центъръ трѣбало да съдържа 15 частни комитети „села, единъ градъ и двѣ паланки"[2])

1) „Писма", стр. 18.

2) Ibid, 26, Писмо до Д. Хр. Попозъ.

Когато прѣзъ ноемврий Левски се срѣщна съ Узунова въ Сливенъ, мисъльта и на двамата тия апостоли гони едни и сѫщи пѫтища по тоя въпросъ. Узуновъ, споредъ както лично ни разказва самъ и сега, настоявалъ е дори да се образуватъ, подъ име окрѫзи, по-малки административни центрове. Това твърдене на Узунова, както и въобще идеята, че между него и Левски ставало дума за окрѫзи може да приемемъ като истина, защото отговаря на реда на работитѣ и защото се потвърждава и отъ нѣкои документи.

Въ сливенската архива на комитета има запазено едно писмо отъ 9 ноемврий, писано съ рѫката на Узунова, а диктувано бездруго отъ самия Левски, което се лесно види. Подписътъ Асланъ Дервишоглу Кѫрджалѫ, който носи писмото, е саморѫчно на Левски. Освѣнъ това, писмото е адресувано до Сливенския комитетъ, комуто се съобщава, че Т. Ц. Комитетъ намѣрилъ за добрѣ да назначи града имъ за окрѫженъ центъръ. Самичъкъ Узуновъ не можеше да адресува писмо до Сливенъ отъ страната на Т. Ц. Комитетъ. Но като се земе прѣдвидъ, че въ онуй врѣме — 9 ноемврий—Узуновъ билъ въ Сливенъ, а тамъ билъ и Левски, това писмо, както и рѣшението за окрѫгъ ще да е плодъ на частнитѣ съвѣтвания между двамата, за което Узуновъ самъ не помни положително. Мисъльта обаче за окрѫжни центрове, като е живо занимавала апостола още отъ врѣме, което и видѣхме, то той сега, навѣрно, намира и случай, въ хармония съ Узунова, да ѝ даде нарочно и по-силенъ изразъ. Ето самото писмо, което е единъ твърдѣ важенъ документъ, непубликуванъ до сега.

1872—9 Н-врій

№ 45

Братия членове на Ц. Б. Р. К.

въ Стамболу-Мехмедъ-Ефенди.

Бързайте и внимателно! и нищо отъ предѣлите на уставътъ нѣма да вършите, а по съдържаніето му, всичко трѣбва да ся вършии и скоро! , . . . Ето какво. Ц. К-тъ, сичко Българско свързува съ окрѫжни центра, чрезъ които мѣста по лесно, по скоро съ по малко разноски и по сигурно да прави споразуменіе т. е. (да зема и дава) съ Ц-те К-ти. Та Ц. К-тъ, по мѣстоположеніе-то между ту-

кашни-тѣ страни, намира за добро за окружный центръ, да бжде тукъ, което Вій на драго сърдце ако пріемете, ще си приготвяте полѣка-лѣка и таини Войници, отъ рѣшителни и постоянни юнаци, които ще ся намиратъ за всякакъвъ случяй. Ако бы! Вій членове-ты на тоя Окржжниій Центръ ще нареждате способни работници, да свързуватъ по малкы-тьг градовѐ и селà на това вкржжіе за тукъ отъ сѣко село по двама души: Председатель-тъ и единъ отъ по първы-ты имъ юнаци и тіе двама-та трѣбва да ся познаватъ помежду си, че кога-то ся съобщи на Председатель-тъ нѣщо, то той пакъ трѣбва да го съобщи на главнокомандующій юнакъ, който пакъ ще глѣда за понататакъ. И така като ся забѣлѣжатъ отъ всяко мѣсто въ кондикж-тж по двама таквизи, и въ сжщо-то врѣме ще имъ промѣните и имената въ другы несъществуюши тамъ. и ще имъ кажете да броятъ въ село-то си отъ пръвъ номеръ, въ мѣсто имена-та, които влизатъ въ работа и се подъ сжщо-то № на сѣкы единъ ще зематъ и даватъ за всичко до край. Послѣ Вій отъ тукъ отъ врѣмя на врѣмя ще имъ искате нумера-та колко-то сж придобывани безъ имена-та имъ, освѣнъ дѣто ще познавате само председательтъ и отъ по първы-ты имъ юнаци единъ, — сжщо така оть врѣмя на врѣмя ще искате и печяла-та имъ отъ къмъ пари, срѣщо кои-то ще имъ давате расписки отъ Ц. К-тъ, съ печатъ Централніи. Пжкъ сѣкый кой когато дава въ касж-тж ще му ся даватъ отъ чястни-тѣ расписки, на които расписки трѣбва да има ударенъ печатъ-тъ отъ сжщо-то мѣсто подъ дѣто зависи, който печять окружніи-тъ Центръ да ся припознае и това писмо трѣбва да ся крѣіе на здраво мѣсто.

За малкы расправіи и не споразуменыія-та ще сжди Окржжній Центръ по най добри разглежданія и относително до смъртнити наказания ще ся явява и на Ц-тъ К-тъ, ако врѣме-то допуща, инакъ за сѣка смьртъ ще ся иска отговоръ (фактично).

На сѣко село трѣбва да ся промѣни и имя-то, както напр. виждате Вашето. Сжщо и Писма-та подъ тоя начинъ, на сжще-то име на човѣка и на село-то нѣма да ся зема и дава, и на писмо-то надписъ-тъ като че ни е за това село. За всичка тая работа ще минува въ двѣ кондикы, една-та ще бжде ключъ на другж-тж, която ще бжде сѣки день въ ржцеты на членове-ты и въ нея ще ся зема и дава безъ имена и съ номеръ. Друга-та която ще носи имя-то: „Ключь на всичко“ и отъ коия-то ще ся опрява дневна-та за това въ неж (въ ключьтъ) ще бжде записано и правото име на село-то съ заменено-то, и право-то име отъ село-то на Председатель и по първіий-тъ имъ юнакъ и пр. отъ който ключъ дневня-та кондика ще ся поправя, ако бы нѣщо да ся е забравило, — па и другы кой-то не е писаль ни въ една-та ни въ друга-та, като гы земе, и да може да разбере всичкы-ты дѣйствія, въ ключь-тъ и въ дневникъ-тъ, трѣбва да сж пиши на сѣко село всичкы-ты му работи. — Село-то отъ кога е постжпило, кога, какво е принесло и какво е изработило.

Въ коя год. месецъ и день, така сжщо и сяко село ще бѣлежи за въ вжтрѣшни-ти си дѣиствия за всичкы-ты речены горѣ бѣлѣжкы доходи и разсходи отъ сичко-то това окржжіе, като сж приключяватъ отъ врѣмя на врѣмя въ окржжній-тъ Центръ заедно и съ подбивы-ты и отъ тоя градъ ще ся предаватъ въ Ц-тъ К-тъ когато ся поискатъ.

Ще кажите и това: сѣки членъ по скоричко да глѣда да принесе дѣсятокъ-тъ си отъ сичко-то си иманіе, веднаждь за сѣкоги, освѣнъ за това, да прибързатъ по скоро да даджтъ и по 10 (десеть) лири т. за пушка игленна, която ще му сж даде. Дѣсятъкъ-тъ на сѣки членъ оставя ся на сѣкыму почистата му съвѣсть да присмѣтне сичко-то си имание и да даде длъгъ-ть си. Чисто народниятъ мжжъ дава всичко, па и себе си жертвова.

Асланъ Дервишооглу Кжрджялж.

Щомъ като самичъкъ Узуновъ е билъ партизанинъ на по-малки окржзи, Левски, види се, ще да е билъ увлеченъ сжщо отъ добрата негова идея и незабавно го назначилъ за апостолъ въ току що опрѣдѣления сливенски центъръ. Ето защо и такъвъ характеръ ще да е носило и онова разпрѣдѣление на дѣятелностьта между Грековъ и Узуновъ, за което споменахме на свое мѣсто: първиятъ останалъ като дѣятель въ града, а вториятъ земалъ грижата за околностьта.

Въ такъвъ духъ е написано и едно пълномощно на името на „Кждиръ Афъсъ"—Таню Стояновъ—съ дата 15 ноемврий, което се намира въ прѣписъ пакъ въ сливенската архива и който прѣписъ носи почерка на Грекова; въ оригиналъ това пълномощно ще да е носило подписа, а може би и почерка на самия Левски, който го е билъ издалъ.

Таню Стояновъ, на когото е било дадено то, бѣше началникъ на тайната полиция въ окржга, близъкъ човѣкъ на Левски. Личенъ юнакъ и вѣренъ на революционното дѣло докрай, Таню загина незаслужено въ 1876 година, за което ще споменемъ на свое мѣсто. Пълномощното говори ясно и какво устройство сж имали окржнитѣ центрове и допълня по-първото писмо на апостола до сливенския революционенъ центъръ, като ни опрѣдѣля донѣкждѣ и границитѣ на окржга до Османъ-Пазаръ, Ески-Джумая и Добричъ. Ето пълномощното.

Б. Р. Ц. К. въ Българія — мѣсяцъ ноември 15—1872 г.

ПЪЛНОМОЩІЕ

Носящіятъ това писмо, подъ име Кѫдиръ Афѫзъ (Т. С.)—Таню Стояновъ,—което име той споредъ обстоятелствата може да си го измѣнява, като предварително яви за това въ окрѫжнія центръ подъ дѣто зависи, ще зема и дава за всичко. Сѫщото лице ся препорѫчва като искренъ дѣятель и постояненъ работникъ за постиженіето святата ни народна цѣль — освобоженіето на милото ни отечество България. Като таквози нему ся порѫча и ся упълномощава да работи и дѣйствува въ Джумайско, Османъ-пазарско, Хаджіоглу Пазарджишко и въ Котленската околность: Медвень, Градецъ, Жеравна, Ичера, като съставя чястни революціонни комитети спорѣдъ уставътъ. Отъ тия мяста той ще зима имената по натри лица, и тия имена ще ги явява на окрѫжний центръ въ двоенъ видъ сирѣчь истинското имъ имя и ново даденото.

На упълномощеното лице ся дава пълно довѣріе въ работата му, за това приканва ся сѣки отъ рѣченитѣ мѣста да уважаватъ приказаніята му и всичко каквото ся зело дало съ това лице ще ся яви на окрѫжнія центръ отъ дѣто пакъ ще ся предава смятка въ Ц. К. за всичкитѣ дѣйствія, които съвпадатъ въ окр. центръ.

Пълномощното лице ще ви разясни за всичко какъ трѣба да ся работи и писменнитѣ споразуменія подъ какви бѣлежки трѣба да ставатъ щото неприятельтъ нищо да не може да разбере, ако би нѣщо да му падне въ рѫцѣти.

Централнія Революціоненъ комитетъ съ всички рѣчени мѣста ще зема и дава чрезъ окрѫжнія центръ, а за това сѣки единъ за каквото и да иска да ся отнесе до Ц. Б. Р. К. нека ся отнесе чрезъ окрѫж. Центръ. Стамболу-Мехмедъ ефенди.

Подписъ *Асланъ Дервишоoглу Кѫрджалѫ*.

Левски планиралъ да основе още единъ окрѫженъ центъръ къмъ пловдивско, но това той не успѣ да направи, защото смъртьта го прѣвари. Когато въ началото на 1873 настана междуцарствие и внезапно Узуновъ бѣше принуденъ да заеме мѣстото на загиналия апостолъ, той прѣмѣстилъ окрѫжния центъръ отъ Сливенъ въ Стара-Загора, съ съображение да бѫде по-близо до Чирпанъ и Пловдивъ и въобще по-близо до оня западенъ тракийски ѫгълъ. Тамъ, въ Стара-Загора, Узуновъ успѣ дори да свика едно мѣстно събрание, за което споменахме на свое мѣсто. На събранието присѫтствували прѣдставители между друго отъ Чирпанъ, Плов-

дивъ, Казанлжкъ и др., за които мѣста, за сега, Стара-Загора прѣдставлявалъ сжщински окржженъ революц. центъръ.

Ето защо, съ една дума, бихми могли да кажемъ, че разпрѣдѣлението на три окржзи, което приело общото събрание на 12 августъ 1875 въ Букурещъ, е почивало отчасти върху стари данни. И тритѣ центрове: Търново, Троянъ и Стара-Загора сж били още отъ напрѣдъ дадени. Левски счита Ловечъ за сѣдалище на революционната администрация за цѣлия западенъ край, а въ началото дори и за цѣла Сѣверна-България. Търново, благодарение на дѣятелностьта на Ив. Хаджи Димитровъ и на централното си географическо положение, се издига въ редъ години и заема почти ржководеще положение, а Стара-Загора, както виждаме сега, заема сжщо такова централно положение въ Тракия и дължи още на Узунова издигането си въ окржженъ центъръ.[1])

Отъ по-новитѣ привърженици на окржжнитѣ центрове, слѣдъ Узунова е извѣстенъ Стамболовъ. На декемврийското събрание въ Букурещъ 1874, дѣто за първъ пжть той изпжкна като апостолъ въ вжтрѣшностьта, Каравеловъ прѣдлагаше да се избере едно неограничено лице, което съ пълна власть да зема и да дава за всички комитетски нужди. Събранието обаче отхвърли това прѣдложение, а Стамболовъ, както казахме, билъ единъ отъ виднитѣ вече водители въ това събрание, слѣдователно, билъ е сжщо и за децентрализацията. Когато прѣзъ пролѣтьта Стамболовъ бѣше въ Одеса, той прѣпоржча до Ботева единъ свой замѣстникъ за въ България, нѣкой си Петковъ, за когото споменахме на свое мѣсто. Тоя Петковъ, въ хармония съ упжтванията на Стамболова, изложилъ въодушевено Ботеву, както послѣдни самъ пише, своитѣ планове за бждещето реорганизиране на комитетскитѣ работи въ вжтрѣшностьта. Между многото мѣр-

---

1) Първичниятъ източникъ на идеята за революционни „центра", както се изразява Левски, ще да се крие въ нѣкое сърбско ржководство, каквото е напр. „Четование". Послѣдното е било добрѣ извѣстно на апостола. А може би, Каравеловъ самъ ще да се е запозналъ съ нѣкои революционни руски устави, а отъ него идеята минава послѣ у Левски. Въобще, въпросътъ за произхода на нашата възстанническа организация чака, както много други подобни въпроси, своя майсторъ и образува интересно тема за цѣла една научна монография.

ки, планирани отъ Петкова, влизало, съгласно писмото на Ботева, още и това: „да се проваждатъ ту едни, ту други пропагандисти въ България *въ по-голѣмо количество,* за да се приготвятъ по-скоро духоветѣ.“[1]) Разбира се, че „по-голѣмото число“ пропагандисти не щеха да вървятъ скупомъ, а да се раздѣлатъ по пунктове или окржзи.

Най-послѣ, самъ Узуновъ спомня, че той и Заимовъ,—двамата като затворници прѣзъ 1873 въ Одринъ, оживлено мечтали, какъ да се раздѣли България на повече окржзи, да се разпръснатъ апостоли, та да тръгне работата по-живо. Въ 1875 Заимовъ бѣше вече свободенъ въ Влашко, а на свое мѣсто означихме, че той е билъ и единъ отъ яркитѣ едномисленници на Ботева и Стамболова, та и той, заедно съ тѣхъ, ще да е гласувалъ противъ прѣдлаганата отъ Каравелова централизация — гласувалъ е за издигането на отдѣлни окржзи.

По тѣзи данни, струва ни се, генеалогията на окржзитѣ, които играятъ тъй видна роля въ 1875, а особно въ 1876, се установява до прилични размѣри.

ГЛАВА ОСМА.

Възстанието въ Стара-Загора.

I.

Планътъ за едно всеобщо възстание. Пропадането на този планъ. Воеводитѣ Филипъ Тотю и Панайотъ.

Нека минемъ сега къмъ събитията, които бързо се развиватъ слѣдъ онова събрание въ Букурещъ, на 12 августъ.

Планътъ на рѣшеното общо възстание въ България е донѣкждѣ обозначенъ въ окржжното отъ 21 августъ, което приведохме. Редомъ съ възстание въ вжтрѣшностьта трѣбало да минатъ и нѣколко чети отъ Влашко. Ботевъ заминалъ за

1) З. Стояновъ, „Биография на Ботева“, стр. 229.

Одеса, за да доведе отъ тамъ Филипъ Тотя: този воевода билъ прѣдназначенъ сжщо да поведе една чета. Сжщеврѣменно търсятъ се врѣдомъ другадѣ достойни юнаци за воеводи. Хитова считали за главенъ водитель на въоржженитѣ сили въ вжтрѣшностьта. За свое сѣдалище въ България воеводата избралъ Троянския монастиръ, отдѣто въ рѣшителния моментъ той щѣлъ да поеме Балкана, като съедини около си всички възстанали части. Както знаемъ, и самъ Воловъ бѣше опрѣдѣлилъ тоя монастиръ за свое сѣдалище, вмѣсто самия Троянъ, понеже градоветѣ, като официални административно-полицейски центрове на властьта, прѣдставляваха значителна опасность за апостолскитѣ движения.

Въ плана на тъй бързо проектираното възстание влизаше още една точка: да се изгори Цариградъ въ сжщия день, когато възстанието избухне въ България. Това мнѣние възникнало още въ врѣме на разискванията, и събранието го приело. Ние нѣмаме точни данни, кой първоначално е направилъ прѣдложението. Заимовъ обаче билъ натоваренъ да приложи идеята въ дѣйствие, а навѣрно отъ него и ще да е произхождала тя, както впрочемъ и самъ той лично твърди.

Изцѣло планътъ на общото движение почива върху това, че възстанницитѣ отъ Сѣверъ и отъ Югъ ще се стремятъ къмъ Балкана, който ще заприщятъ. Крайната цѣль на това пъкъ е било, като спратъ турскитѣ сили и ги отрѣжатъ отъ Сѣверна България, да заематъ градоветѣ тамъ, да ги защищаватъ отъ Изтокъ и отъ Югъ, като въ краенъ случай отстжпятъ къмъ сръбската граница. Хората отъ Шуменъ и Русчукъ трѣбало да згематъ посока за Търново, а отъ тукъ вече, съ съединени сили, за по-нататъкъ къмъ Стара-Планина. Източниятъ край, било отъ Русчукъ, било отъ Шуменъ се считалъ за слабъ да се бори самъ срѣщу дивитѣ турски маси отъ Делиорманъ.

Разбира се́, че всичкиятъ този планъ отъ край до край пропадна. Фиаското се дължеше въ много отношения на частични обстоятелства, както ще видимъ, но изобщо послѣдва поради прибързаностьта на цѣлото дѣло.

Първо и. първо, воеводитѣ не минаха въ България. Историята на Тотя е кжса. Ботевъ го намѣрилъ въ Русия, при-

думаль го и далъ му дори и жълтички. Стариятъ хайдукъ въртѣлъ, сукалъ, съгласявалъ се и паричкитѣ зелъ, а найпослѣ духналъ на нѣкждѣ, и не се видѣлъ вече — въ „дънъ земя потъналъ".[1])

Но работата на Панайота е по-заплетена. Захарий Стояновъ е твърдѣ категориченъ въ присждата си надъ знаменития воевода. „Нашитѣ воеводи бѣха станали цѣли барони, пише той. Панайотъ Хитовъ се отнесе още по срамно (отъ Тотя). Той докопчилъ отъ комитета около 250 жълтици, ужъ да събере чета, съ които избѣга въ Сърбия, като си купилъ отъ Ромжния лозови пръчки да си сади лозе въ Бѣлградъ"[2]).

На сжщото мнѣние сж и живитѣ апостоли и поборници: Обретеновъ, Заимовъ, Ив. Хаджи Димитровъ, Тома Хитровъ и др,; тѣ всички въ унисонъ твърдятъ, че воеводата злоупотрѣбилъ и съ жълтичкитѣ, и съ довѣрието на комитета.

Другояче говори самъ живиятъ още воевода. Въ едно свое писмо, като отговаря на въпроситѣ, които бѣхж му отправени пакъ писменно по въпроса, Панайотъ разказва, че той ходилъ въ Бѣлградъ, за да усигори помощьта на Сърбия за общи дѣйствия, а като се върналъ въ Букурещъ, за даземе пари и да мине въ България, комитета пари нѣмалъ. „Тогава, продължава той, отидохме съ Драсовъ въ Крайова и вземахме назаемъ отъ братя Данаилови (на които щѣше да ги повърне комитета). Отъ тамъ Драсовъ се върна назадъ, а азъ отидохъ въ Турно-Мугарели срѣщу Никополъ, за да мина и отида на Троянския монастиръ, но не можихъ да мина. Каикъ не можихъ да намѣря, за да ме прѣнесе". Той зелъ отъ братия Данаилови сто турски лири.

Разбира се, жестоко е да смѣсваме въ спора и въпроса за нѣкакви стотина жълтици: съгласенъ ли е билъ Панайотъ да мине въ България или не е билъ съгласенъ, паритѣ все трѣбаше да се харчатъ. А кой щѣше да му ги даде, ако не комитета! Но важно е, че той не е миналъ. А за послѣдното най-много попрѣчило бързото развитие на събитията. „Въ

1) З. Стояновъ, „Биография на Ботева" стр. 272.

2) „Записки", I, 200.

туй врѣме, разказва Панайотъ пакъ въ сжщото писмо, дордѣ ходя нагорѣ-надолу (до Бѣлградъ и за да търси каикъ), Стамболовъ, Червеноводската чета и Ески-заарското възстание се развиха, и въ Турско стана явно, затова и мойто по-нататъшно минаване бѣше безцѣлно".

Самъ Панайотъ Хитовъ се готвилъ твърдѣ сериозно да мине въ България. Той изпратилъ още отъ напрѣдъ Тома Хитровъ за Троянския монастиръ. Въ послѣдния наесень става сборъ. На тоя сборъ се събиратъ много поклонници. Тома Хитровъ трѣбало да използува случая и да подготви духоветѣ за пристигането на воеводата. Той дѣйствително миналъ, дори пратилъ и малка чета отъ Троянъ, за да доведатъ воеводата, щомъ стжпи въ Никополъ. Пратенитѣ обаче не се срѣщнаха съ воеводата, защото послѣдниятъ не мина. Хитровъ, който разказваше това, бѣ до неотдавна между живитѣ. Той се занимаваше съ фотографство въ София.

II.

Планътъ за подпалване на Цариградъ. Заимо ъ и неговата чета. Краятъ на прѣдприятието.

Заимовъ, придруженъ отъ нѣколко другари, тръгналъ за турската столица. Числото на неговитѣ хора, означено въ разписката, която Заимовъ е оставилъ на касиера на комитета срѣщу разноскитѣ за пжтуване, е петь.[1]) Между тѣзи сж били: Гавраилъ Хълтовъ (Бенковски) героя на Априлското възстание, който сега се явява като дѣсна ржка на Заимова и Ив. Данчевъ—сжщо извѣстенъ дѣецъ отъ това врѣме.[2])

1) Разписката е напечатана въ „Биографията" отъ З. Стояновъ, 266. Заимовъ самъ качва числото на другаритѣ си до 35. („Етюди" 69).

2) „В. Иваница Данчевъ," второ издание, стр. 88 Г. Ив. Данчевъ е, безспорно, единъ заслужилъ по възстанията труженикъ, но тази книга, написана подъ негова диктовка, поради многото прѣувеличения, лъжи и неясности, е една отъ най-невъзможнитѣ по своя родъ. Тамъ е казано напр. „Споредъ едно рѣшение на революционната дружина въ Гюргево, Данчевъ, Ст. Заимовъ и Г. Бенковски съставяли прѣзъ това врѣме (1875) планъ за подпалване на турската столица съ динамитъ." Макаръ самохвалството и да е станало почти като обща черта въ нашитѣ поборници, то е до неимовѣрность очебиеще у г. Данчевъ. Днесъ всѣкой доживѣлъ поборникъ е жертва на нескривана страсть да прѣдстави дори голѣмитѣ събития—плодъ на

Самата идея за подпалване на Цариградъ е по стара отъ нашето възстание, тя е влизала въ реда на фантастичнитѣ домогвания на хетериститѣ още въ нерѣшителния периодъ на гърцката завѣра.

Хетериститѣ планирали да подпалятъ Цариградъ, да изгорятъ арсенала, да съсипятъ флотата, да убиятъ султана, да умъртвать министритѣ му, и съ жестока сѣчь надъ мохамеданското население въ отоманската столица да надминатъ споменитѣ за сицилийскитѣ нощи"[1]).

Отпослѣ, опитътъ на дългогодишната борба за свобода доказа на елинскитѣ патриоти, че тѣхната надежда въ походъ срѣщу жилавия врагъ трѣбаше да се заключава само въ добритѣ военни сили и въ достатъчнитѣ материални срѣдства на възстаналата страна, но никакъ не въ пожара на Цариградъ, съ искритѣ на който щѣше бърже да отлети и всѣкакъвъ споменъ за лекомислената авантюра.

Заимовъ добродушно разказва за нѣкои отъ задачитѣ на неговата подпалническа чета. „Бенковски, казва той, бѣше помощникъ на Заимова. Той нае стая № 3 въ втория етажъ на хотелъ „Италия," разположенъ на главната улица, що съединява „Топхането" съ „Дървения мостъ". Отъ втория етажъ на хотелъ „Италия", а най-вече отъ № 3 стая, може съвсѣмъ свободно да се опушне всѣки проходещъ по главната улица. Отъ началника на „тайната четица" бѣ заповѣдано: вслучай че Султанъ Абдулъ Азизъ замине по главната улица, пжтувайки отъ „Долма-Бахче" за „Стария Стамбулъ", да се стрѣля върху му отъ прозореца на стаята №.3 Бенковски доброволно прие да посегне върху живота на падишаха, затова и постоянно се навърташе въ хотелъ „Италия". Но писано било въ „голѣмия кетабъ" на „Турския царствен-

---

усилията на цѣли поколения, като свое лично дѣло. Разбира се, подобно домогване е плодъ толкосъ на болезнено самолюбие, колкото и на вродено невѣжество.—За г. Ив. Данчевъ бихме могли въ дадения случай да кажемъ, че той е билъ само войникъ въ дружината на Заимова, или, както тоя послѣднитъ казва, „тѣлохранитель" („Етюди" 69), а като такъвъ, той не само не е могълъ да съставлява „планъ" за изгаряне на Цариградъ, но още и не е знаялъ дори отдѣ иде общото разпореждане на това дѣло. Ето защо той твърди, че то се дължело на „едно рѣшение на революционната дружина въ Гюргево"—нѣщо несжществующе.

1) „History of Greece," Finley, vol, VI, 99.

никъ,“ Султанъ Азизъ да умре не отъ български куршумъ и пр.“[1])

Умно бѣлѣжи, по-поводъ на подобни убийствени планове, току-що приведениятъ английски авторъ: „Бюрото, казва той, на катилиновци въ Одеса—а тъй нарича Финли хетериститѣ—си въображаваше, че ще погребе цѣла империя, щомъ изгори единъ арсеналъ и щомъ убие единъ князъ.“[2])

Дѣйствията на Заимовъ и четата му въ Цариградъ нѣмаха никакъвъ резултатъ. Заимовъ билъ тръгналъ за тамъ съ много малко пари—15 лири, споредъ разписката, която вече споменахме. Т. Пеевъ, съ когото Заимовъ бѣше прѣдставитель на общото събрание отъ Браила и който горещо го поддържалъ въ плана за подпалването на турската столица, — Т. Пеевъ билъ обѣщалъ да изпрати допълнително пари Заимову въ Цариградъ по Ил. Вълчевъ, който щѣлъ да пѫтува за тамъ, но пари не се намѣрили, и той нищо не пратилъ.

Четата раздѣлила Цариградъ на участъци. Купили барутъ, приготвили запалителни вещества, но щомъ допрѣло до срѣдства, които не дошли, работата замръзнала. Бенковски билъ пратенъ въ Браила за обяснение. Той телеграфиралъ, че Ил. Вълчевъ нѣма да дойде. Съ това се турило край на цѣлата афера.

Стамболовъ билъ самъ привърженикъ на въпроса да се изгори Цариградъ. Въ едно писмо до централния комитетъ, приложено въ факсимиле къмъ биографията му, той извѣстява, че на пѫть за Стара-Загора, за кѫдѣто е тръгналъ къмъ 20 августъ, той спрѣлъ два дни въ Цариградъ. Тука се срѣщалъ съ нѣкой си черногорски капитанъ, който

1) „Етюди“, 69

2) И още: They overlooked the possibility of arousing the just indignation and bloody vengeance of milions of warlike Mohamedans, who would have rushed to Constantinople to defend the turkish domination, and who, when the conspirators had déstroyed the fontain head of al the vices of the Othoman administration, might have laid the fondations of a new and more powerful Turkish empir“ (Hustory of Greece, Finlay, VI. 100) — което би значило, че хетериститѣ били кѫсоумни да не прѣдвидятъ, че толкова милиони юначни турци ще скочатъ на нозѣ и не само ще пометатъ шепата палачи, но на мѣсто на изгорѣлото гнѣздо на съврѣменния развратъ на турската администрация, ще турятъ основитѣ на една нова и могѫща отоманска империя.

му казалъ, че има на разположение до 2000 черногорци и поискалъ 1500 лири, за да ги въоржжи[1]). Тѣзи 2000 черногорци, щомъ имъ заповѣдалъ капитана, щѣли „да обърнатъ Цариградъ на прахъ!“

Разбира се, че централниятъ комитетъ не е могълъ да внесе исканата сума, а по-нататъкъ нѣмало какво да се говори. Цариградъ билъ спасенъ. Стамболовъ все пакъ живо се интересувалъ отъ тоя въпросъ за пожара и пита комитета, пакъ въ сжщото свое писмо, което носи дата 29 августъ — пита, дали сж пратени хора за Цариградъ. Интересътъ е тъй живъ, че той дори извѣстява намѣрението си, да кореспондира съ отреденитѣ за тая работа хора. „Азъ съмъ оставилъ въ Цариградъ, казва той, човѣкъ, до когото да се обръщатъ за свѣдѣния отъ България“.

За кореспонденцията на Стамболова съ четата споменува и самъ Заимовъ. Посрѣдникъ въ кореспонденцията билъ Асѣнь Руселиевъ[2]). Обаче, дали се дошло до сжщинско споразумѣние, което Заимовъ съобщава, като да е сжществувало между Стара-Загора и Цариградъ за общи дѣйствия — това е съмнително. Руселиевъ е между живитѣ и разказва, че Стамболовъ, като минавалъ прѣзъ Цариградъ, оставилъ въ Робертъ-Колежъ, кждѣто Руселиевъ въ онуй врѣме бѣше ученикъ, едно писмо до него. Писмото Стамболовъ повѣрилъ на учителя при сжщото училище Л. Касжровъ, но тоя забравилъ да го даде на Руселиева или поне далъ му го много по-послѣ, когато било вече късно. Въ туй писмо Стамболовъ съобщавалъ на Руселиева шифра, или начинътъ на бждещата потайна кореспонденция. Слѣдъ не много врѣме Руселиевъ дѣйствително получилъ писмо отъ Стамболова, писано съ нѣкакво химическо мастило. Но като не билъ челъ по-първото и не познавалъ ключа, за да разкрие шифра, той показалъ туй ново писмо на Заимова, ала и двамата нищо не разбирали и скжсали го. Ключа Руселиевъ послѣ узналъ, слѣдъ като зелъ първото писмо отъ Касжрова, но разбира се, било късно. Кореспонденцията трѣбало да се загрѣе на огънь, за да излѣзе

1) Какъ ли щѣха да се въоржжатъ 2000 души съ 1500 лири!

2) „Миналото“ Етюди 70.

С. Стамболовъ.

дѣ чтелното писмо на лице. А инакъ, писаното отъ Стамболо... обикновенно мастило, което разчели Заимовъ и Руселиевъ, касаяло се до нѣкакви стоки и търговия, което, като безсмислица, турило само и двамата въ голѣмо недоумѣние.

III.

Стамболовъ въ Стара-Загора. Колю Ганчевъ. Агитацията. Окрѫжни отъ Букурещъ. Помощници отъ вънъ. Дата на възстанието. П. Ивановъ и Атанасъ Илиевъ въ опозиция. Щабътъ на Стамболова.

Отъ тритѣ, опрѣдѣлени отъ комитета центрове за възтание: Търново, Троянъ и Стара-Загора — движението можа да избухне само въ Стара-Загора и Червена-Вода — Шуменъ и то на послѣдното мѣсто почти безъ послѣдствия.

Стамболовъ, на 29 августъ, вече билъ на своето мѣстоназначение — Стара-Загора, което самъ той обажда на комитета въ поменатото вече веднажъ факсимилирано писмо. Бѫдещиятъ регентъ на свободна България е въ туй врѣме едвамъ на двадесеть и втората си годишна възрастъ.

Стамболовъ е роденъ въ Търново на 31 януарий 1854 година. Родителитѣ му били хора отъ срѣдна рѫка. До 1868 слѣдва въ народното училище въ родния си градъ, а послѣ билъ даденъ отъ баща си при единъ терзия на занаятъ. Макаръ още и твърдѣ младъ, Стамболовъ успѣлъ да подуши сѫществуването на революционния комитетъ въ Търново. Есеньта 1870 той получилъ издържка отъ русското правителство и постѫпилъ въ Одеската гимназия. Тукъ, вмѣсто да се отдаде на спокойно занимание съ наукитѣ бѫдащиятъ апостолъ на възстанието попада въ срѣдата на една дружина буйни руски младежи — нихилисти, нѣкои отъ които по-сетнѣ дѣйствително сложиха главитѣ си въ бунтъ за народно добро. Неспокойната дружина била издебната. Полицията зела строги мѣрки: рускитѣ нихилисти отишли въ затворитѣ, а Стамболовъ се прѣхвърлилъ прѣзъ русската граница. Въ 1873 той е вече пакъ въ Търново, а на слѣдващата година, прѣзъ августъ, прѣдставляваше, както видѣхме, своя роденъ градъ на общото революционно събрание въ Букурещъ. По-

нататъшния ходъ на неговата революционна дѣятелность ние вече познаваме.

Още съ пристигането си въ Стара-Загора, Стамболовъ раздвижилъ мѣстния революционенъ комитетъ, основанъ отъ Левски въ 1870, и въ 1873 прѣвърнатъ въ окрѫженъ центъръ отъ Узунова. Революционнитѣ работи стояха въ Стара-Загора въ твърдѣ добъръ редъ. Тоя градъ прѣдставляваше мал-

Колю Ганчевъ.

ка Атина или единъ видъ Оксфордъ на Южна-България прѣзъ цѣлия периодъ на просвѣтителното движение и черковната борба. Прѣдседатель на комитета е билъ още отъ самото му основание Колю Ганчевъ, единъ живъ, просвѣтенъ и високохарактеренъ човѣкъ.

Колю Ганчевъ е роденъ въ 1843, 5 февруария, въ Стара-Загора, и тукъ свършилъ въ 1862 петия класъ. Освѣнъ матерния си язикъ, той владѣ още и турски и гърцки, а съ собственъ трудъ, благодарение на своята любознателность и на интелигентния си умъ, изучва още и френски. Слѣдъ като излиза отъ училището, за да има единъ занаятъ за прѣхрана, той се залавя да учи часовникарство. Скоро е принуденъ обаче да остави тоя занаятъ, защото заболѣва отъ очи. Тогасъ захваща кундораджийство. Въ 1868 той вечъ е душата на единъ кръгъ младежи, които даватъ прѣдставления, държатъ сказки и които, съ една дума, носятъ знамето на просвѣтителния ламтежъ на своето врѣме. Когато, при заминаването на Левски прѣзъ града, комитета бѣше основанъ, Колю Ганчевъ, естествено, заелъ мѣстото на прѣдседатель и водитель—мѣсто, което и така той вече е държелъ по достоинство между всички свои връстници и съмишленници.

Съ появяването си още Стамболовъ поискалъ отъ комитета незабвио обявяване на възстанието. Така ни говори за това П. Ивановъ, единъ отъ членовеѣ на комитета, въ своитѣ спомени. Възстанието трѣбало да се провъзгласи веднага: „Сега, слѣдъ нѣколко дни, безъ отлагане", казалъ Стамболовъ.[1])

Една прокламация, съчинена още въ Букурещъ,[2]) била разпространена между съзаклетницитѣ; тя е била сигналъ, че часътъ за дѣло е ударилъ. Ето самата прокламация:

„Милий народе Бългрски!

„Всички около тебе народи са наслаждаватъ отъ доброчестъ животъ въ всѣко едно отношение. Само ти и твоите съжители, които сте имали злочестната да се управлявате отъ турското правителство, сте лишени отъ неоспоримите права за всѣки човѣкъ и тежко стеняте подъ едно *варварско иго*. Особно ти, милий народе, никакъ неможешъ да помислишъ, че *живѣешъ като народъ,*: само тебе е най-строго подъ жестоки наказания запрѣтено най-законното нѣщо — *народното ти просвѣщение:* само твоите занаяти са намиратъ въ първобитното си състояние; твоето земледѣлие и търговия сѫ съвършенно убити; честьта, имотътъ и животътъ на тво-

1) „Възпоминания отъ разбърканитѣ врѣмена" Пловдивъ, 1884 стр. 3.

2) З. Стояновъ, Биография на Хр. Ботевъ 216; Заимовъ „Етюди" 66.

ните дѣца сѫ всѣкога изложени на произволъ и на подигравка; само ти не намирашъ отческо правосѫдие тамъ дѣто го търсишъ.

И всичко това произлиза само и само отъ досегашното ти неспособно и безчеловѣчно правителство. Това нетѫрпимо вече сѫстояние ти наложи свѣта длъжность да са дигнешъ съ орѫжие въ рѫка и да прѣмахнешъ злото. Ти изпомежду себѣ изваждашъ за сега насъ и ни испровождашъ на бойното поле, за да се боримъ за светата цѣль.

Ние те послушахме, и сега ето ни вече на бойното поле, гдѣто ще пролѣемъ и послѣдната си капка кръвь за твоето освобождение. Молимъ те само да земешъ въ внимание долните наши предложения въ видъ *на законъ,* който ще приведемъ въ точно испълнение:

1-во. Всѣки Българинъ отъ най-малкиятъ и до най-голѣмиятъ, дѫлженъ е да постоянствува въ народното рѣшение и да недава *никаква* подд[ѫ]ржка и помощь на досегашното правителство и на неговите привѫрженници, виновниците на нашите злочестини, напротивъ, това правителство и неговите привѫрженници отъ сѣкиго трѣба да са гонятъ и наказватъ най-безмилостно.

2-ро. Всѣки отъ васъ, и които остаяте въ кѫщитѣ си и които зиматъ орѫжието въ рѫка, не трѣбва да бива ни най малко ожесточенъ противъ мирните турци, наши сѫжители и сѫстрадалци. Напротивъ длѫжни сте да имъ дадете братска рѫка, помощь и покровителство, ако бѫдѫтъ прислѣдвани отъ правителството, защото са сѫчувствовали на народното ни движение. Честьта, имотътъ и животътъ на мирните турци трѣба и за васъ да бѫдѫтъ толкова мили и свѣти, колкото са и за тѣхъ.

3-то До дѣто не са освободимъ отъ това правителство и не наредимъ друго способно да ни направи доброчестни, паричниятъ имотъ на всѣко частно лице трѣба да е на разположение за нуждите на свѣтата ни цѣль. Но общественните имоти—за поддѫржане училища и църкви, които сме си набавили съ кѫрвавъ потъ, които сме отдѣляна отъ залѫгътъ си, трѣбва да останатъ ненарушими до втора заповѣдь.

Милий народе, ти си страдалъ много, нъ това страдание, въ тоя честитъ часъ, вмѣсто да те услаби, напротивъ ще та раздражава като левъ и въ твоите мишци ще влѣе юнашка крѫвь, като си смѣтнешъ за какво са боришъ и какви ще са слѣдствията на твоята борба. . . . Освѣнъ това, ти народе, си многоброенъ, ти си въ своята кѫща помѣжду стѣните на твоятъ крепки балканъ, ти си обиколенъ отъ имотътъ си. А всичките тия нѣща са твои най-здрави и не побѣдими съюзници. Дѫрзость, прочее, и напрѣдъ съ увѣрение, че побѣдата ще бѫде на твоя страна, защото и правдата е твоя. Дѫрзость, защото твоето вѫзстание е благословенно отъ бога и

трѣбва да бѫде удобрено отъ всѣка държава, народъ и община, у които правдата и човѣколюбието не сѫ угаснали!

Издадено отъ хиляди Бѫлгарски вѫзстаници въ Балканътъ. На 8-й септемврия 1875 год [1])

На зова за възстание се притекли и ревнители отъ вънъ Стара-Загора. Служителитѣ на желѣзницата между Сейменъ и Одринъ, Г. Икономовъ, Захария Стояновъ, Ст. Гергювъ Чифутинътъ, Койчо Георгевъ, Стойчо Петковъ и Никола Станчовъ се озовавать скоро въ центра на движението[2]). Между дошлитѣ отъ вънъ е билъ сѫщо и Г. Димитровъ, авторътъ на „Княжество България"—обемиста работа по материали за новата ни история, която споменувахме вече.

На бърза рѫка били разпратени агитатори въ околностьта. Джамбазитѣ и Гюпхала, Ахиево и Сейменъ, Арабаджиево и Обруклии, *Гюрсаджий* и Караджалий, Дервентъ, Мѫглишъ, Енина и др. били точки, въ които разпратенитѣ подготвители на бунта е трѣбало да боравятъ и които, въ опрѣдѣления часъ за възстание, били длъжни да поведатъ своитѣ хори на работа.[3])

Съ Чирпанъ, Сливенъ и Пловдивъ били въ сношение и имало се надежда, че възстанието ще се простре и дотамъ[4]). Освѣнъ това, Г. Димитровъ заминалъ за Димотика и Ферезъ — въ Македония[5]).

За провъзгласяване на възстанието билъ опрѣдѣленъ 16 септемврий. Споредъ нѣкои, тази дата установили още въ Букурещъ, ала не сѫществуватъ надеждни данни за това.

На 14 септемврий било разпратено послѣдното извѣстие по цѣлата околность и датата на възстанието обявена. Планътъ на движението за окрѫга билъ както слѣдва. Селянитѣ отъ разни страни, водени отъ разпратенитѣ агенти, щѣли да се събератъ на 16 вечерьта, когато настѫпи нощьта, на три пункта отвънъ града: латинскитѣ гробища отъ югъ (Намазгяхъ), чирпанската порта отъ западъ и Чадѫръ-мо-

---

1) „Записки", I, 194.
2) З. Стояновъ, „Записки," I, 197.
3) Г. Димитровъ „Кн. България", II, 373.
4) З. Стояновъ. „Записки" I, 205.
5) Ibid., 207, сѫщо Г. Димитровъ, „Кн. България" II, 374. Сѫщиятъ разказва, какъ съ Г. Икономовъ обиколили и Сливенъ, 372.

гила отъ Изтокъ. Градскитѣ съзаклетници трѣбало да се явятъ на Чаджръ-могила и слѣдъ като се споразумѣятъ съ селянитѣ възстаници на Намезгяха и чирпанската порта, да ударятъ на града и конака, да запалятъ турската махла, а слѣдъ туй вече да влѣзатъ въ съобщение съ по далечнитѣ възстанали крайове изъ революционния окржгъ. Вслучай че бждатъ прѣодолени отъ по-голѣмитѣ сили на турцитѣ, мислило се да хванатъ пжтя за Балкана и Габрово, та да се съединятъ съ търновскитѣ възстаници.

Нѣколко дни прѣди опрѣдѣления срокъ за бунта, изпратенъ билъ въ Търново Андрея Момчевъ, единъ отъ мѣстнитѣ съзаклетници, да узнае по-точно, какъ стоятъ работитѣ и тамъ и въобще да се постигне съгласие за едноврѣменни и взаимни дѣйствия. Андрей Момчевъ се върналъ на 14 септемврий и донесълъ категоричното извѣстие, че старата столица е рѣшена да провъзгласи на 16 възстанието[1]).

Въодушевлението не било единодушно между старо-за-

1) Казватъ, че дори донесълъ и писмо съ сжщото съдържание. Всичко тѣзи свѣдения ние прѣдаваме по разказа на съврѣменици, защото документи липсватъ. А за туй и нашиятъ разказъ не може, разбира се, да бжде точенъ и съ всички подробности. Подробностьта, колкото и да е важна, е нѣщо, което паметьта лесно мѣни или губи. — За нея сж потрѣбни документи. Сжщото е и съ датитѣ. Както казахъ, писменни документи липсватъ. Доколко тѣзи нѣща изъ досегашнитѣ съчинения се сложили въ неточенъ видъ, може да послужи слѣдващиятъ примѣръ Г. Димитровъ, като съврѣменникъ, прѣдава и писмото, което Момчевъ билъ донесълъ отъ Търново; сжщото прави и З. Стояновъ (записки, I, 204.) Но това писмо не носи никаква дата, па то не е и писмо: Захарий Стояновъ съчинилъ нѣщо, което трѣба да е цитатъ, но по стилъ, изразъ и всичко друго и то до косъмъ иде отъ самия приводитель: съ една дума, маниерътъ за писане и всичко, языка и всичко друго въ тоя уставъ е на З. Стояновъ, който прѣдава разказа на свои съврѣменници: „Братия! гласѣло писмото, това не е вече лъжа, както е бивало досега. Ние рѣшихме едногласно да дигнемъ байрака на възстанието идещиятъ вторникъ 16 септемврий. . . . . Така сжщо и вие, мили братия, трѣба да послѣдвате нашия примеръ, да възстанете сжщиятъ день. Ако не можете да се удържите нъ Стара-Загора, трѣба да отстжпитѣ въ Шипка, а отъ тамъ въ Габрово, дѣто ще бжде главниятъ възстанически пунктъ. . . . Вѣрвайте това всичко, както вѣрвате самого мене, че съмъ вашъ братъ. Копие отъ настоящето ми проводете за Сливенъ Чирпанъ" Г. Димитровъ прѣдава дума по дума горното съчинение на З. Стояновъ, ала придава му и слѣдната опашка отъ себе си: Под. (писалъ.) Ив. Х. Димитровъ (името е турено въ скоби.). А разбира се, г. Г. Димитровъ и не обажда, отъ дѣ е зелъ този документъ и кждѣ сжществува той. Както и да е, но Ив. Хаджи Димитровъ, който е живъ, все пакъ твърди и самъ, че той, наистина, пращалъ писмо въ Стара-Загора съ покана за всеобщо възстание отъ двѣтѣ страни на Балкана, но точното му съдържание, разбира се, не помни. Писмото, казва той, *е могло да съдържа покана за възстание*.

горци. П. Ивановъ, авторътъ на „Ахъ, другари, чуйте мене, може би за сетенъ пѫть“ — оня, който сѫщо пѣе: „Нощь е ужасна, зима студена“ и Атанасъ Илиевъ, сѫщо извѣстенъ писателъ въ послѣдствие, а тогава и двамата учители и влиятелни дѣйци въ града, възразяватъ не безъ основание, че есеньта не е удобно врѣме за бунтъ. Стамболовъ обаче, съ своя щабъ отъ Икономовъ, З. Стояновъ и съ тѣсния крѫгъ отъ двадесетина революционери, не искали да чуватъ за никакви резони и рѣшили да развиятъ знамето.

IV

Началото на възстанията. На Чаджръ-могила. Г. Икономовъ прѣдводитель. Биографически свѣдения за Захарий Стояновъ. Въ Глуханската кория и новата Махала. Г. Апостоловъ. Въ Елхово, Хаинето и Балканътъ. Стамболовъ към Търново. Разпръсване на четата.

Главното свърталище на Стамболова бѣше кѫщата на Жекови, които сѫ седемь братия. Тукъ, на 16 септемврий вечерьта, е събранъ цѣлиятъ бунтовнически щабъ. „Отдавна часътъ бѣше ударилъ единъ по турски, разказва поетично Захарий Стояновъ, отдавна момчетата се разхождаха изъ двора, стегнати за пѫть и накичени съ разнообразни орѫжия, отдавна златогривестиятъ левъ се развѣваше срѣдъ дворътъ, пазенъ отъ нѣколко дущи юнаци, който бѣше привлѣкълъ вниманието и на съсѣдитѣ, които се качиха по плетищата да ни гледатъ; а отвънъ, отъ старозагорскитѣ съзаклетници, никой се не явяваше“.

Рѣшили да излѣзатъ колкото сѫ. Клѣли се, прѣгръщали и цѣлували се братски и тръгнали.

Щомъ стѫпили на полето, запѣли бунтовната пѣсень на Стамболова:

„Не щеме ний богатство,
Не щеме ний пари,
Но искаме свобода.
Човѣшки правдини! ! . . .

На Чаджръ-могила, дѣто се озовали бързо, съ надежда да заварятъ безбройна дружина, било—подъ тъмната септемврийска нощь,—пусто, като въ горитѣ тилилейски. Почакали,

провиквали се, ала никакъвъ другарски отзвукъ не имъ пращалъ околниятъ пущинакъ. Само дѣдо Колю Райновъ привтасалъ съ малкия си синъ и съ двѣ-три млади момчета. Захарий Стояновъ, който е изобще твърдѣ живописенъ въ своитѣ дескрипции, ето съ какъвъ чудесенъ юморъ описва въоржжението на новопристигналитѣ бунтовници: „Тия нови другари, казва той, съ изключение на дѣда Коля, млади момчета, като че отиваха на сватба: бѣха обути на прябошъ, съ калеври на краката, по риза и тънко елече отгорѣ, съ габровски ножъ и малко евзалия пищовче на кръстътъ!“

Трѣба да прибавимъ, че и другитѣ четници не били по-добрѣ въоржжени. Както въ това възстание, така и въ по-сетнѣшното се допустна една фатална грѣшка: не само шепа хора се въоржжиха противъ една воинствена империя, но съ кремъклии пушки и гнилъ барутъ, купенъ контрабанда отъ мошенически помаци, на които въ нищо не трѣбаше да се вѣрва, и съ сачмалии чивтета, годни само зайци да биятъ, тия шепа хора излѣзоха да се борятъ противъ най-добритѣ главорѣзи и противъ най-жилавия солдатинъ на свѣта.

Пратени били разузнавачи къмъ латинскитѣ гробища и чирпанската порта, но тѣ се върнали безъ радостна вѣсть; тамъ нѣмало никой.

Слѣдъ кратко съвѣщание, малката дружина рѣшила да поеме пжтя за Хаинето. Тамъ Стамболовъ и другаритѣ му се надѣяли да намѣрятъ вѣренъ съюзникъ въ лицето на юначния, божемъ, Дѣдо Никола Веремчето, който се хвалилъ, че има 700 момчета всѣкой часъ готови за Балкана.[1])

Дружината избрала за свой прѣдводитель Георги Икономовъ. Заслужва да се запознаемъ съ живота на този юнакъ, който е герой не само въ това събитие, но съ когото и покъсно ще се срѣщнемъ не веднажъ на бойното поле.

Георги Икономовъ е роденъ на 20 априлий 1846 г. въ Сливенъ, дѣто се училъ само до трети класъ и постжпилъ на занаятъ—кундураджия. Баща му, свещеникъ, произхожда отъ Кортенъ, а посветенъ билъ въ духовния санъ още на

1) З. Стояновъ, „Записки“, I, 198.

1829 въ Плоещъ, дѣто хиляди още други сѣмейства изъ Сливенско бѣха забѣгнали съ Дибича, слѣдъ Одринския миръ. Родителитѣ на Икономова се завърнали въ Сливенъ около

Г. Икономовъ.

1837, а въ 1872, поради нѣкакви мѣстни вражди, се прѣселили въ Русчукъ. Георги билъ отишълъ при сестра си въ Тулча; зеть му Д. Х. Петровъ, заможенъ търговецъ, канилъ

го при себе си на работа. Когато родителитѣ на бждащия воевода се прибрали въ Русчукъ, той напуща зетя си и прибира се при тѣхъ. Тука вече прѣвъ пжть Икономовъ влѣзълъ въ състава на революционния комитетъ. Той е единъ отъ героитѣ въ убийството на Стоянъ Пеневъ, наказанъ смъртно по рѣшението на тайната комитетска полиция на 15 май 1872[1]). Самоубийството на Ангелъ Кънчевъ и горното дързко посѣгателство бѣха настървили до неимовѣрность и така вече озлобената турска полиция, та Икономовъ се видѣлъ принуденъ да бѣга отъ Русчукъ. Той се измъква благополучно съ помощьта на Ради Ивановъ, чиновникъ по желѣзницата, и скоро слѣдъ туй, виждаме го вече самъ чиновникъ-маневристъ — по линията между Одринъ и Харманлий. Въ 1873—74 чиновницитѣ по желѣзницата въ Одринъ образуватъ сами за себе единъ клонъ отъ революционния комитетъ[2]) и Георги Икономовъ принадлежи къмъ него. Появяването на Стамболова, 1875, въ Стара-Загора накарва Икономова да захвърли службата и съвсѣмъ да се отдаде на революционното дѣло.

Ето сега имената на всичкитѣ ония, които се числятъ къмъ малката чета, прѣдвождана отъ Икономова и на пжть за Хаинето. Този списъкъ ни е далъ г. Г. Димитровъ; живитѣ поборници нито придаватъ, нито отнематъ нѣщо отъ него. Документаленъ и по достовѣренъ списъкъ липсва.

Стефанъ Стамболовъ	Георги Стоевъ
Георги Икономовъ	Иванъ Ивановъ
Койчо Георгиевъ	Захарий Стояновъ
Михаилъ Жековъ	Никола Станчевъ
Георги Жековъ	Бойчовъ Атанасъ
Георги Ив. Кюмюревъ	Василъ Маноловъ
Стойчо Петковъ	Георги Апостоловъ
Марко Ивановъ	Русе Аргооглу
Коле Райновъ	Ат. Г. Карпузовъ
Радука К. Райновъ	Коле Петровъ
Петко Стояновъ	Иванъ Борията
Христо Генчевъ	Димитръ Момчиловъ[3])

За отбѣлѣзване между тѣхъ безъ друго ще бжде и

1) Ст. Заимовъ, „Василъ Левски", 121.
2) Г. Димитровъ, „Кн. България", II, 370.
1) „Кн. България", II, 375.

Захарий Стояновъ, даровитиятъ по-послѣ повѣствователь на тѣзи събития. Той е родомъ отъ Мѣдвенъ, овчарувалъ редъ години въ Добруджа, както отсетнѣ самъ той съ рѣдкия си юморъ ни разказа това, послѣ слуга на читалището въ Русчукъ, чиновникъ по желѣзницата и сега другарь на Стамболовъ и Икономовъ, по-късно сѫщо дѣецъ въ Априлското възстание, авторъ на „Запискитѣ", биографиитѣ на „Левски"

З. Стояновъ.

и „Ботевъ". „Чардафонъ Великий" и др. и прѣдседатель на Народното Събрание на освободена България.

Четата осъмнала въ Глуханската кория, дѣто билъ прѣкаранъ деньтъ, а сѫщата вечерь стигнали въ Новата-Махала, дѣто правятъ опитъ да разбунтуватъ селото. Отъ начало селянитѣ обѣщали да вървятъ съ малката чета, ала най-накрай скрили се всички единъ по единъ.

Слухътъ се вече билъ разнесълъ, че Стара-Загора е въ турски ржцѣ, и неравната борба убивала всѣка надежда за успѣхъ.

И наистина, деморализацията се вмъква скоро и въ самитѣ редове на малката чета, както можеше лесно да се очаква. Скоро повечето отъ нея рѣшили да се върнатъ назадъ, па каквото Богъ даде. Ето защо сега оставаха само чужденцитѣ, които нѣмаше кждѣ да се върщатъ. Къмъ тѣхъ се присъединяватъ малцина загорци: Колю Райновъ, Г. Кюмюревъ, Г. Апостоловъ и братия Михаилъ и Георги Жекови[1]). Отъ тѣзи живъ е сега само Кюмюревъ, бивши отпослѣ околийски началникъ въ свободна България.

Единъ изъ всички тия, Г. Апостоловъ, слѣдващата про-

Г. Апостоловъ.

лѣть, 1876 година, слѣдъ като сега се спаси и забѣгна въ Влашко, пакъ стжпи въ България, като апостолъ, а прѣзъ

1) З. Стояновъ, „Записки“ I, 225

май легна въ Врачанския Балканъ, слѣдъ като издържа геройска борба съ отечествения врагъ: тамъ легна той редомъ съ великия Ботевъ. Той е роденъ въ 1854, свършилъ трети класъ въ Стара-Загора, билъ нѣкое врѣме бакалинъ при вуйчови си, послѣ миналъ въ Цариградъ, въ кантората на сѫщитѣ, които били заможни хора, и служилъ като книговодитель, но скоро пакъ се прѣмѣстилъ въ Стара-Загора. При Хасковската афера, 1873, той забѣгва въ Цариградъ, и тъй като вуйчовцитѣ му не държали вече тамъ кантора, постѫпилъ бакалинъ при братия Панайотови или Митови отъ Сливенъ. Въ 1874 Д. Х. Вълчевъ открива въ Стара-Загора магазинъ за колониални стоки и повикалъ Апостолова при себе си. Тукъ вече по-късния апостолъ на свободата билъ завлеченъ отъ потока на революционнитѣ вълни.

Отъ Новата Махала четата ударила къмъ Елхово. Тукъ останали Г. Кюмюревъ и братия Жекови, за дано разбунтуватъ селото. Тѣ оставали повече и за туй, че и Михаилъ Жековъ се разболѣлъ злѣ и не му било възможно да продължи пѫтя, па макаръ даже и на конь.

Четата стигнала прѣзъ сѫщата нощь, на 17 септемврий, въ Хаинето, прѣкарала деня, скрита въ кѫщата на прѣсловутия Дѣдо Никола Веремчето. Но послѣдниятъ никаква друга помощь сега не могълъ да имъ даде, освѣнъ единъ водачъ. Такъвъ се наелъ да бѫде Дѣдо Стоянъ, който и тръгва съ възстанницитѣ, за да ги заведе да се криятъ въ балканскитѣ усои. И дѣйствително, на слѣдующата нощь тѣ поематъ пѫтя за Стара-Планина.

Момчетата се притаили нѣколко врѣме въ единъ гѫстъ и самотенъ лѣсъ, а Стамболовъ, като се простилъ съ своитѣ другари и съ своитѣ крилати мечти за велико възстание и за юнашка борба съ врага, и воденъ пакъ отъ сѫщия Стоянъ, хваналъ самичъкъ пѫтя за Търново, за да търси избава отъ безизходното положение.

Останалитѣ се върнали пакъ въ Хаинето, за да търсятъ и тѣ лѣкъ на главата си. Планътъ имъ билъ, да се прѣоблекатъ въ селски дрехи и да хване кой на кѫдѣто види. По тоя начинъ и четата съвършено се разтурила.

Зараньта, 19 септемврий, старо-загорското възстание, като въоржжена акция, вече не сжществува.

V.

Селската чета отъ Арабаджиево и Обруклии. Прѣдателство. Хващането на Андрея Момчевъ. Четата на Хр. Шиваровъ. Сражението около Елхово. Смъртьта на Русе воевода. Разпръсване на четата. Печалната участь на братия Жекови.

Когато първата вечерь, на 16, се обявява възстанието, не е била само четата на Чаджръ-Могила, която се явила на своето мѣсто. Въ латинскитѣ гробища имало пристигнали въоржжени селяни, ала нощната тъмнина, както и пустинностьта на мѣстото попрѣчили да се съединятъ двѣтѣ бунтовнишки отдѣления въ едно. Не ще съмнѣние, че ако се съединѣха, задружнитѣ сили на борцитѣ щѣха да тикнатъ, може би, движението въ съвсѣмъ другъ и по-добъръ пжть.

Въпросната селска чета идѣла отъ Арабаджиево и Обруклии. За агитаторъ и организаторъ тамъ бѣше пратенъ Андрей Момчевъ. Този послѣдниятъ обаче, когато четата наближила до града, оставилъ своитѣ хора нѣкждѣ изъ лозята и нагазилъ въ градскитѣ улици, безъ да подозира, доколко безумно рискува съ тази си постжпка. Неговата цѣль била, да види и да се убѣди, дали движението е наистина избухнало вжтрѣ и да влѣзе, разбира се, въ споразумѣние съ готовитѣ да възстанатъ сили.

Но за нещастие, въ сжщото онова врѣме работитѣ вжтрѣ въ града се бѣха вече обърнали съ главата надолу: прѣдателството бѣше успѣло да тикне въ вражески ржцѣ тоя многострадаленъ отпослѣ градъ, който въ сжщата нощь се планираше да стане столица на новото Българско царство.

Ето какво се знае за това прѣдателство.

Новината за приготовлявания бунтъ достигнала до ушитѣ на нѣколко близки до правителството лица — „мемлекетски чорбаджии“, като х. Господинъ х. Славовъ, Савва х. Тодоровъ и х. Андонъ х. Мишевъ, които по мръкнало на 16 септемврий прѣдупрѣдили конака за всичко, що трѣбало да

се случи нея вечерь. Полицейската власть се разшавала, слѣдитѣ на възстанницитѣ, излѣзли отъ кѫщата на братия Жекови, били лесно уловени, а самата кѫща нападнали и плѣнили.

Ето така именно, и Андрей Момчевъ, щомъ влѣзълъ въ града, билъ веднага хванатъ, а съ това и всичко се разрушило.

Селската чета дълго чакала своя човѣкъ въ лозята, но като видѣла, че той се не върща, а пъкъ наближило и да се съмва, повърнала се въ Арабаджиево. Тамъ възстаналитѣ селяни, подъ воеводството на Руся Бакѫрджи отъ Обруклий, очаквали слѣдващия день по-нататъшния развой на работитѣ.

Хр. Шаваровъ, другъ единъ агитаторъ, като Андрея Момчевъ, изпратенъ за Гюреджии и Караджалии, повелъ сѫщо своитѣ хора за къмъ града, но като стигналъ тамъ късно и не срѣщналъ никого, повърналъ се назадъ. На 17 септемврий неговитѣ хора, за да прикриятъ слѣдитѣ на движението, се пръснали по-полска работа, когато двама полицейски стражари внезапно пристигатъ въ Караджалии. Тѣ хванали Шиварова и вързанъ го откарали въ града. Извѣстието за неговото хващане подигнало Русе Бакѫрджи и хората му отъ Арабаджиево, които тръгнали да освободятъ плѣнения възстанникъ. По тоя начинъ възстанието пламвало отново.

Четата стигнала обаче късно въ Караджалии: хората били рѣшени да се биятъ, но да ударятъ върху града, за да освободятъ Шиварова, не смѣяли, та се запѫтили къмъ Елхово, съ надежда да зематъ съмишленници, каквито зели отъ Караджалии и Гюреджии, и за да настигнатъ Старо-загорската чета, за която навѣрно, ще сѫ имали вече свѣдения.

На 18 септемврий тази чета връхлетѣла на вьорѫжени турски башибозуци, близо до Елхово, и между неприятелскитѣ страни се завързало сражение. Воеводата Русе падналъ на мѣсто, много други били ранени, и четата се пръснала, кой на кѫдѣто види.

Има единъ епизодъ, една героична драма, трогателна за цѣлото онова дѣло, което се нарича Старо-загорско възстание. Когато, при туй сражение, което едва-що описахме, пушкитѣ пукали подъ Елхово, двамата братия Жекови и

Кюмюревъ, които онази нощь бѣха останали въ селото, скочили да се присъединятъ къмъ борцитѣ. Ала по пѫтя тѣ попаднали въ пусия отъ залегнали изъ шумака турци. Георги Жековъ и Кюмюревъ били ранени: първиятъ въ крака, другиятъ въ ръката. Всички трима, обаче, могли да се довлѣкатъ пакъ назадъ въ селото. Тукъ, въ грънчарския дюкянъ на Пиперкоолларж, прѣкарали тѣ нощьта, и заранъта били насилвани отъ деморализиранитѣ отъ страхъ селяни да напустнатъ кѫщитѣ и селото имъ. Двамата братия най-послѣ рѣшили да се заровятъ въ купата на една отстранена на край село плѣвня, а Кюмюревъ се отдѣлилъ самичъкъ, за по-сигурно, и потърсилъ убѣжище при попъ Кузмана.

Двамата нещастни братя били зърнати отъ нѣкое робско око и прѣдадени. Тогазъ настаналъ за тѣхъ редъ да намѣрятъ достойна за единъ възстанникъ смърть. А по такъвъ начинъ се разиграла именно и героичната драма.

Юзбашията Сюлейманъ и бюлюкбашията Курчу Османъ, начело на своитѣ башибозуци, заобиколили плѣвната. На поканата, да се прѣдадатъ, юначнитѣ братия отговорили съ револверитѣ си. Тогава била дадена заповѣдь за обща стрѣлба противъ плѣвнята. Послѣдната пламнала. Задушени отъ пламъцитѣ на пожара и бѣсни отъ жажда да не пролѣятъ евтино своята кръвь, тѣзи обикновени досега занаятчии мигомъ израстватъ тогазъ въ сѫщински борци. Смъртьта зѣяла напрѣдѣ имъ. Тѣ направили рѣшителна стѫпка. Двама заедно, съ насочени револвери напрѣдъ, полетѣли да си пробиятъ пѫть прѣзъ враговетѣ. Михаилъ падналъ още вѫтрѣ, пронизанъ изцѣло отъ куршуми, и изгорѣлъ, а Георги билъ засрѣщнатъ съ залпъ на прага на плѣвнята. Трупътъ му послѣ, наполвина изгорѣлъ, враговетѣ сами измъкнали вънъ[1]).

Михаилъ бѣше по стариятъ братъ. Роденъ въ 1846 приблизително, както твърдятъ най-ближнитѣ му роднини, той се училъ до трети класъ, слѣдъ което постѫпилъ на търговско-еснафско поприще—помощникъ на по-старитѣ си братя Коста и Никола, служащи въ чичовия си бакалийски и рибарски магазинъ. Михаилъ билъ левентъ и юначенъ. По

1) Разказано по запискитѣ на Хр. Шиваровъ.

търговскитѣ смѣтки на чича си той обиколилъ Пловдивъ, Пазарджикъ, Русчукъ и дори Букурещъ. Всѣкждѣ бодъръ и безстрашенъ, той ходилъ най-често въоржженъ и познавалъ много добрѣ Старо-загорския окржгъ. Слѣдъ смъртьта на бащата, дѣдо Жеко, и най-стария братъ Тачо, останалитѣ шесть братя живѣли пакъ всички заедно, четворицата задомени, а Михаилъ и Георги младежи. Когато прѣзъ пролѣтьта 1875

Стамболовъ мина прѣзъ Стара-Загора и трѣбаше да бѣга за Цариградъ, Михаилъ, който се познавалъ съ него още отъ порано и при когото Стамболовъ сега прѣкаралъ на гости, улеснява апостола, като му далъ конь, защото, както знаемъ, полицията бѣше вече въ диритѣ на послѣдния и, заедно съ своя съгражданинъ, Генчо П. Хиновъ — и тѣ на коне—придружили Стамболова до Т. Сейменъ. Оня сандъкъ съ револ-

вери, който се хвана въ Гюргево и донѣйдѣ биде причина да влѣзе Стамболовъ въ очитѣ на властьта и за който ние на свое мѣсто споменахме, билъ дѣло на срѣдствата, дадени отъ Михаила. Не слѣдъ дълго послѣдниятъ билъ въ Цариградъ, ходилъ и въ Одеса, и въ послѣдния градъ настигналъ пакъ Стамболова. Така се обяснява, защо Стамболовъ при подѣлба на окржзитѣ, избра Стара-Загора: той билъ убѣденъ, че тукъ е оставилъ вѣрни приятели, а първъ отъ тѣзи приятели билъ Михаилъ. Когато се приготовляваше възстанието, главно свърталище на Стамболова, както видѣхме, стана пакъ домътъ на Михаила — на братята Жекови.

Георги е билъ около осемъ години по-младъ отъ брата си. Въ науката не успѣвалъ и напустналъ училището отъ втори класъ. Понеже билъ обичанъ и галенъ, като най-малъкъ, неговитѣ братия му дали капиталъ за самостойна работа, и той induced станалъ най-добриятъ обущарь въ града. Когато настжпилъ рѣшителния часъ, Михаилъ поискалъ да пощади галеника, като не позволявалъ да го допустнатъ на кървавата свадба. И отъ по-напрѣдъ той крилъ всичко отъ него, но други съзаклетници били вече посветили Георгия въ дѣлото, Сега, щомъ знамето се развѣло, той рѣшително казалъ: „Дѣто мре братъ ми, тамъ искамъ и азъ да умра!“ [1]) По нататъшната му сждба знаемъ: той извърши достойно онова, което си билъ отъ рано прѣдначерталъ.

VI

Причини на катастрофата. Шуменската дружина. Червеноводската чета Въпросътъ за смъртьта на воеводата Върбанъ Юрдановъ

Единъ отъ хванатитѣ съзаклетници, Д. Х. Генчевъ, като се страхувалъ отъ изтезания въ тъмницата, издалъ своитѣ другари. Андрей Момчевъ, послѣ това, отваря сжщо уста. Той и довършва прѣдателството.[2])

Скоро затворитѣ бѣха натъпкани съ комитетски хора.

1) По разказа на единъ отъ братята Жекови, Коста—живъ още,—синътъ на който грижливо записалъ споменитѣ на баща си.
2) Г. Димитровъ, „Кн. България“, II, 379.

Колю Ганчевъ, Колю Райновъ и други бидоха обѣсени; голѣмо множество гниха дълго въ тъмницата. Старо-Загорското възстание си остана частична катастрофа и, като таквазъ, влиза въ реда на по-раннитѣ приключения — Орханийско и Хасковско.

Главенъ виновникъ за несполуката на това движение бѣше не само липсата на добра организация и здрава подготовка, но още отсѫтствието на сговоръ съ другитѣ окрѫзи и, най-послѣ, прибързаностьта на Стамболова.

Съзаклетницитѣ въ Чирпанъ се държали твърдѣ разюздано и, прѣди да избухне пламъкътъ, дѣлото вече било въ рѫцѣтѣ на турската власть.[1]) Възстанието се бѣ приготвило и провъзгласило въ толкова кѫсъ срокъ, че Стамболовъ не успѣ ни веднажъ поне да се покаже въ окрѫга, за да вдъхнови и дисциплинира хората си.

Слѣдъ първото писмо, съ което отъ Търново извѣстяваха, че тамъ е всичко готово за възстание, послѣдвало друго извѣстие — да спратъ движението.

Въ Ловечъ и Русчукъ владѣло едно и сѫщо мнение, че врѣмето не е сгодно, а въ послѣдния моментъ туй мнение надвило и въ Търново. Ив. Х. Димитровъ побързалъ да телеграфира въ Стара-Загора, но вече било късно. Стамболовъ излѣзълъ, и депешата останала непрочетена.

Само на едно мѣсто още избухна пламъкътъ, макаръ и слабъ,—дори по-слабъ и отъ Стара-Загора: шепа възстанници отъ Червена-вода и Шуменъ бѣха сѫщо набили изъ шумата.

Въ Шуменъ, както и въ Стара-Загора, се получило, прѣзъ Русчукъ, извѣстие, че другадѣ общото възстание ще бѫде провъзгласено на 16 септемврий, а пъкъ отмѣнението на това извѣстие не могло да се получи на врѣме. Ето защо на опрѣдѣления день двадесетина души, вѣрни на идеята за възстание, хванали пѫтя къмъ Драгоевския Балканъ, побили знаме на единъ високъ върхъ, за да се види то из-

1) Г. Заимовъ, самъ почти чирпанецъ, съ юморъ разказва въ своитѣ „Етюди“ за хлабовостьта на чирпанскитѣ съзаклетници. Всички, млади и неопитни хора, се хвалили на лѣво и на дѣсно за онова що тъкмятъ, додѣто бащитѣ имъ не ги хванали и навързали, за да се укротятъ.

далечъ и да се приберать около него останалитѣ съзаклетници, но другъ никой не дошълъ.

Въ Шуменъ, както знаемъ, за апостолъ бѣше прѣдназначенъ Н. Обрѣтеновъ, но той не се спрѣлъ тукъ, а се върналъ въ Влашко. Слѣдъ него вече града навѣстилъ Иларионъ Драгостиновъ, тогава още телеграфистъ въ Русчукъ, но не спиралъ, разбира се, и той по-дълго. Между туй изъ комитетскитѣ кржгове въ града играли видна роля нѣкакви си воеводи, въ сжщность тъмни личности, като Спиридонъ Таневъ, Димитръ Прѣславски, Пенчо Македонецъ и др.[1]), които трѣбало да бждатъ прѣдводители. Въ рѣшителния день обаче, подъ прѣдлогъ, че не имъ платили нѣкаква искана отъ тѣхъ сума, тѣ отказали да се хванатъ за оржжие, като освѣнъ това отклонили мнозина отъ дѣлото.[2])

Слабата дружина, като не получила никаква подкрѣпа, отъ Драгоевския Балканъ се прѣхвърлила къмъ Върбица, съ планъ да улови Котленскитѣ планини, а тамъ вече нещастнитѣ тия хора се надѣяли да намѣрятъ не само цѣло Котленско, но и Сливенско излѣзло по горитѣ.

Но въ Сливенъ, както знаемъ, нѣмаше никакво възстание. Тогава, хората отъ тази чета, като узнали едвамъ въ Върбица, какъ безнадежно стоятъ работитѣ отвънъ, изненадани, безъ планъ и безъ подпора, наивно рѣшили всички да се върнатъ по домоветѣ си. Така и направили. А слѣдъ туй, властьта вече лесно турила ржка на тѣхъ, и всички тѣ проле-

---

1) Г. Димитровъ „Кн. България", II, 383, сжщо З. Стояновъ. „Записки", I, 267.

2) Организирането на туй крайно немощно възстание въ Шуменъ е дѣло твърдѣ тъмно. Самъ Обретеновъ е между живитѣ. Азъ се срѣщнахъ съ него не веднажъ, но неговитѣ спомени страдатъ отъ голѣми неточности. Единственъ документъ, който имаме по неговата дѣятелность прѣзъ туй врѣме, е разписката, съ дата 20 августъ 1875, издадена отъ сами Обретеновъ до касиера на Ц. Комитетъ, че зема пари за обиколка въ Шуменъ, Разградъ и Варна. (З. Стояновъ, „Биография на Ботевъ , стр. 265). Г. Димитровъ, по разказа на шуменци, споменува, че Обретеновъ миналъ прѣзъ Шуменъ, а слѣдъ него дошълъ и Драгостиновъ, но кога, точно не се знае („Кн. България", 385.) Самъ Обретеновъ разказва много разнорѣчиво: и че е билъ организаторъ въ Шуменско, и че, заедно съ Воловъ, били прѣдвидени за троянско, а още, че трѣбало въ Влашко да нарежда прѣминаването на Панайота въ България, и всичко туй въ единъ срокъ отъ по малко отъ 1 мѣсецъ: отъ 20 августъ до 16 септемврий! За Илариона и за Обретеновъ, като подготвители на шуменско въ 1875 говори и З. Стояновъ в. „Записки" I, 267.

жаха мѣсеци изъ затворитѣ, додѣто общата амнистия на слѣдващата година имъ възвърна свободата.

Такава бѣше и четата, която излѣзе отъ Червена-вода, състояща се отъ 25 — 30 души. Тя имаше и сжщата участъ, както първата. Червена-вода е голѣмо село близо до Русчукъ. Бдителностьта на полицията прѣчеше твърдѣ много на русчушкия комитетъ да развие дѣятелность въ самия градъ, и той опрѣдѣлилъ Червена-вода за сборенъ пунктъ въ деня на възстанието. Учитель въ селото бѣше въ туй врѣме Тома Кърджиевъ, който станалъ и душа на цѣлата агитация. Той е роденъ прѣзъ 1850 въ Арбанаси. Съгражданинъ на Илариона, той бѣше отъ ранни години съученикъ на Ангелъ Кънчевъ, съ когото били връстници и заедно расли въ Русчукъ. По-късно експедиторъ и коректоръ на вилаетския вѣстникъ „Дунавъ“, послѣ и секретарь на Русчушката Митрополия, Кърджиевъ бѣше съ Н. Обретеновъ, Ради Ивановъ, Т. Ц. Карамаждраковъ, Иларионъ Драгостиновъ и др., ревностенъ членъ на комитета, основанъ отъ неговия другарь Ангелъ Кънчевъ. Въ началото на 1873, компрометиранъ по убийството на С. Пеневъ, той лежалъ нѣколко мѣсеци въ тъмница; сжщата година, обаче, условилъ се учитель въ Червена-Вода, повечето съ идея да работи за революционното дѣло, на което и вѣрно служи до настжпяване на самото възстание въ 1875[1]).

И тукъ, въ Червена-вода, на пжтя на приготвеното възстание се прѣпрѣчва едно грозно прѣдателство. Въ рѣшителния день, митрополитския гавазинъ отъ Русчукъ повелъ Тома Кържиевъ и Червеноводскитѣ свещеници Кръстю и Стоянъ при владиката Григория въ Русчукъ. Тамъ тѣ били разслѣдвани и дълго останали въ затвора, особно Тома Кърджиевъ, който, като прѣминалъ въ ржцѣтѣ на турската власть, билъ воденъ и въ Търново, а по късно въ Стара-Загора, види се, за очна ставка съ заловени тамъ съзаклетници.[1])

---

1) Ю. Ивановъ, „Периодически печатъ“, 303.

1) За тъзи печална случка писаха рѣшително З. Стояновъ и послѣ Г. Димитровъ, споредъ които Григорий извършилъ черно прѣдателство. Ст. Заимовъ, въ своитѣ „Етюди“, се въздържа да земе коя и да е страна по въпроса. Въ сжщата книга обаче („Етюди“) е напечатано писмо отъ Кисимова, дѣто послѣдни защищава Григория безугледно, че той не е очернилъ себе

Готовитѣ за пжть юнаци не се отчаяли отъ станалото. Тѣ осветили тържествено своето знаме въ селската черква, прѣдъ очитѣ на мало и голѣмо — нѣщо твърдѣ знаменателно за ония врѣмена—и потеглили къмъ Търновско, съ благата надежда, че тамъ ще нагазятъ границитѣ на едно освободено вече българско царство. Разбира се, че слѣдъ нѣколко дни изнурително скитане тѣ си познаватъ грѣшката и пръскатъ се или, както казва Захарий Стояновъ, „зели си очитѣ кой накждѣто види". Само воеводата на тази чета, — Върбанъ Юрдановъ, шумненецъ, опрѣдѣленъ отъ шумненския комитетъ за воевода въ Червена-вода — само той попадналъ въ ржцѣтѣ на властьта и, подозиранъ че носи пъленъ кемеръ съ жълтици, билъ звѣрски убитъ. Убийството станало вънъ отъ селото Широково и то отъ двамата стражари, които го съпровождали. Нещастния воевода трѣба да е носилъ подъ дрехата си паласка съ патрони, които алчнитѣ служители на Султана зели за жълтици.[1])

си съ пятното на прѣдателство. А отъ това трѣба да се заключи, струва ми се, че и самъ Заимовъ клони къмъ тая страна. Примирителното желание въ подобни случаи твърдѣ е похвална работата, обаче нищо не притуря и нищо не отнема отъ факта. Писмото на Кисимова не ни донася никакви достоверни данни, а дава само нѣкои примирителни съображения. По тоя начинъ, въпросътъ за прѣдателството остава пакъ тъй висящъ, както си бѣше. За жалость, самъ азъ не притежавамъ никакви надеждни данни.

1) Разказа на З. Стояновъ за героичната смърть на Върбанъ Юрдановъ не се потвърдява отъ по-късни повѣствователи (в. Г. Димитровъ, II, 894). Азъ нѣмахъ възможность да провѣра случката, пъкъ и съмнително е, дали нѣкога може да се провѣри. Ще липсатъ както очевидци така и каквито да било веществени доказателства.

ВТОРИ ОТДѢЛЪ.

Причинители.

ВТОРИ ОТДѢЛЪ.

Причинители.

ГЛАВА ПЪРВА.

Слѣдъ катастрофата.

I.

Уроци и поучения. Остатъци подъ развалинитѣ. Всички водители живи. Какъ бѣгатъ Ив. Х. Димитровъ, Хр. Караминковъ, Христо Голѣмиятъ Воловъ, Стамболовъ, Икономовъ, Г. Апостоловъ. З. Стояновъ, Ил. Драгостиновъ, Бенковски, Заимовъ, Ив. Данчовъ.

Възстанието не сполучи, но дѣлото не бѣше изгубено. Една несполука не е всѣкой пжть катастрофа, и катастрофата въ Стара-Загора, въ широка смисъль на думата, си остава само несполука. Когато направите стжпка, за да постигнете нѣщо скжпо, неизбѣжно, високо, и тази стжпка не сполучи, послѣдствията могатъ да бждатъ само двѣ: или ще паднете духомъ, ще изгубите вѣра въ идеала си, въ стремежитѣ си и ще разрушите своето минало, и своето бждеще, или духътъ ви ще се възроди съ поучението на опита, ще заякне, ще литне съ крила, и вие ще познаете не само своитѣ грѣшки, не само своето безсилие въ миналото, но ще познаете още и това, което вие можете и трѣба да постигнете въ бждеще. Така бѣше и сега.

Освѣнъ това, несполуката не бѣше пълна, не бѣше и широка. Хората отъ Търново и Ловечъ не видѣха нищо,

онѣзи отъ Шуменъ и Русчукъ едвамъ почувствуваха: всичко се струпа върху Стара-Загора, но затуй пъкъ всички водители, безразлично, и отъ тукъ, и отъ тамъ—спасиха се задъ граница. Това бѣше една щастлива звѣзда, едно прѣдзнаменование.

Ив. х. Димитровъ, Христо Караминковъ и Хр. Ивановъ Голѣмиятъ отъ Търново се спасиха, слѣдъ различни одисеи, които, за жалость, тѣ не сѫ ни разказали. Послѣднитѣ двама не сѫ вече между живитѣ. Ив. х. Димитровъ се спаси чудновато. Щомъ почнали прѣслѣдванията отъ страна на властьта,—която при оня трусъ въ Стара-Загора, изведнажъ вече се разфучава съ дива страсть,—прѣдседательтъ на търновския комитетъ хваналъ пѫтя за Габровския балканъ. Тамъ се губилъ той нѣкое врѣме въ горския пущинакъ, крилъ се отпослѣ пакъ въ старата столица и прѣскочилъ най-накрай щастливо въ Ромѫния.

Караминковъ, слѣдъ извѣстни скитничества, прибира се и той въ обѣтованата земя, а Голѣмиятъ останалъ вѫтрѣ, но цѣлъ и неврѣдимъ, като се свивалъ дълго въ нѣкое скривалище, между вѣрни и близки хора.

Воловъ отъ Троянския манастиръ прѣброжда Тракия, допипва се до Хиршовата линия и прѣзъ Цариградъ осъмва единъ день въ свободна Ромѫния.

Стамболова щастието донесло до добри рѫцѣ въ Търновско, а отъ тукъ, прѣзъ Дунавъ, въздъхва и той на свобода въ Влашко.

Другаритѣ му бѣха не по-малко щастливи. Икономовъ прѣмина по пѫтя на Волова. Съ помощьта на приятели по желѣзницата той стига въ Цариградъ и отъ тамъ се намѣри пакъ въ срѣдата на своитѣ другари въ Ромѫния. Г. Апостоловъ миналъ по сѫщия пѫть и съ нѣкакъвъ руски паспортъ слѣзълъ на Влашкия брѣгъ. З. Стояновъ прѣкаралъ зимата на Харманлийската станция, скритъ отъ Ради Ивановъ въ единъ своеволенъ затворъ, за всички чудновати перипетии на който този отличенъ писатель ни разказа самъ съ своя неподражаемъ юморъ.

Иларионъ Драгостиновъ, слѣдъ арестуванието на Тома Кърджиевъ и други, не чакалъ да дойде редъ и до него: съ

една ладия прѣскочилъ той мжтния Дунавъ и се намѣрилъ сжщо така отсрѣща. Н. Обретеновъ още отъ по-напрѣдъ бѣше вече тамъ.

Четата отъ Цариградъ сжщо се върнала въ Влашко. Споменахме на друго мѣсто, че Бенковски биде отъ Заимова пратенъ въ Браила, за да се погрижи за пари. Но пари не се намѣриха. Илия Вълчевъ, който се обѣщавалъ да заеме събраната сума, дори и не тръгналъ. А Бенковски, слѣдъ като извѣстилъ телеграфически за несполуката, останалъ по своему да се скита изъ широката Влашка земя.

Самичъкъ Заимовъ побързалъ да очисти Цариградъ, щомъ пламъцитѣ избухнали въ Стара-Загора, и полицията затарашувала по-будно изъ турската столица; прочее, придруженъ отъ своя „тѣлохранитель", Иваница Данчевъ, той скоро стжпва сжщо на ромжнския брѣгъ.

Всички тѣзи хора, забѣгнали безъ врѣме въ чужда страна, захвърлени почти на пжтя, на смѣта: безъ убѣжище, безъ подпора, безъ надежди, безъ нищо, освѣнъ дѣлото, на което дотогава служиха и което не е още умрѣло—всички тѣзи мжже горятъ сега отъ желание да пожертвуватъ главитѣ, душата си, да направятъ послѣденъ размахъ, да подигнатъ себе си, народа си, за да възтържествува напоконъ и това дѣло, да засияе съ своя толкова страдно очакванъ, толкова мечтанъ и копнянъ ореолъ: защото, най-послѣ, то— това дѣло — за тѣхъ е и убѣжище, и подпора, и надежда, защото за тѣхъ е всичко.

II.

Смъртоносенъ кризисъ въ Централния Комитетъ въ Букурещъ Още нѣколко думи за Филипъ Тотя. Специалната комисия до Бѣлградъ и сумнѣнията въ сърбската столица. Отстжпления отъ идеитѣ на Левски. Сериозната политико-държавническа основа на въпроса.

Най-рано отъ всички се завърналъ Заимовъ. Къмъ края на септемврий той вече бѣше въ Влашко, дѣто заварилъ Н. Обретенова. Двамата се отзовали въ ромжнската столица, за да се допитатъ до Централния Комитетъ и да обсждятъ по-

ложението. Но въ това врѣме тукъ, въ генералния щабъ на революцията, владѣеше смъртоносенъ кризисъ.

Ние видѣхме, че въ плана на послѣдното възстание, което бѣ могло да избухне само въ Стара-Загора и Шуменско, влизаше между друго и това, че едноврѣменно, когато възстанието пламне въ България, изъ Влашко трѣба да минатъ чети или поне една „огромна, добрѣ организувана чета". както се изразява самъ Ботевъ. Но додѣто Панайотъ Хитовъ бѣше прѣдназначенъ да мине Дунава и да земе прѣдводителство надъ въоржженитѣ сили въ вжтрѣшностьта, Филипъ Тотя повикаха отъ Русия, за да се тури начело на външната чета. Запазено е писмото на централния комитетъ до тоя воевода; поканата съдържа нѣкои изрази, които добрѣ илюстриратъ всички възгледи и планове, очаквания и надежди на комитетскитѣ кржгове. Ето тая покана.

Уважаемий войводо:

Вамъ трѣбва да е извѣстно вече, че въ Бжлгария са приготовлява силно и общо вжзстание и че това вжзстание скоро ще да избухне. Сичките революционни комитети въ Бжлгария испроводиха свои прѣдставители и на едно общо сжбрание са рѣши да ви поканиме да дойдете, за да земете командата на една огромна добрѣ организувана чета.

Ние вѣрваме въ вашиятъ патриотизмъ и въ вашата сѣкогишна готовность да послужите на своето потжпкано и поробено отечество, и за това испровождаме нарочно едного отъ членоветѣ на тукашниятъ революционенъ комитетъ, а именно Г-на Христа Ботйова, съ когото като сс споразумѣете, молиме ви незабавно да дойдете въ Букурещъ.

Сега е врѣме да покаже сѣки своето достоинство и своята любовь къмъ отечеството си, сега е време да види и нашиятъ народъ бѣлъ свободнъ день. Вие, уважаемий ни войводо, сте единъ отъ пжрвите синове на Бжлгария, вие сте жертвували и имотъ и животъ за нейната свобода, вие сте напжлнили Бжлгария съ името си и съ своите подвизи, вие сте началото на бжлгарското движение, — не оставайте и сега надиря отъ своитѣ другари и приятели, покажете, че у васъ не е угаснала любовьта кжмь отечеството, елате да нанесете страхъ и трепетъ на нашите тирани и да оставите името си вѣчно въ Бжлгарската нова история.

Увѣрени въ вашиятъ патриотизмъ, чакаме да ви пригжрнеме

братски и заедно съ вазе да извикаме: Да живѣй Бжлгария! Да живѣятъ нейните достойни синове!

Комитетътъ [1])

На 22 августъ Ботевъ, натоваренъ да занесе лично тази покана, билъ вече въ Браила на пжть за Русия[2]) Филипъ Тотю, както знаемъ, не дойде, и четата не се образува. Едноврѣменно съ заминаването на Ботева, Панайотъ Хитовъ, Д. Цѣновичъ и Василъ Кулевъ,—послѣдниятъ емигрантъ изъ Разградъ—хванали пжтя за Бѣлградъ съ мисия да молятъ сърбското правителство, отъ страната на централния комитетъ, да отпустне то оржжие за въпросната чета.

Тричленната комисия не била довѣрчиво посрѣщната въ Бѣлградъ—тъй ни приказва поне Д. Цѣновичъ, живъ паметникъ отъ онѣзи врѣмена. Сърбскитѣ министри дори не скрили своето съмнѣние: тѣ не вѣрвали, че българскиятъ народъ е подготвенъ да възстане. Като имаме прѣдвидъ, че Христичъ, който въ туй врѣме още бѣше на власть въ Сърбия, изказва туй недовѣрие по-късно и въ своитѣ мемоари, които вече имахме случай да цитираме, то споменитѣ на Цѣновичъ не сж лишени отъ основание. Самъ Любенъ Каравеловъ, както знаемъ, не сподѣляше вече вѣрата на по-младитѣ—на лудитѣ глави, че българската маса е готова за общо дѣло и съ врѣме още се оттегли отъ комитетската организация. Но той бѣше много близъкъ съ нѣкои сърбски крѫгове или поне остана добрѣ познатъ въ Бѣлградъ, та неговото влияние едва ли не ще да е подѣйствувало, за да се усилятъ съмнѣнията въ сръбската столица.

Така, че дѣлото, подзето съ такава пламенна енергия отъ страна на младитѣ хора, хваща да се разнищва, още отъ самото начало и то да се разнищва оттамъ, отдѣто неизбѣжно е трѣбало да се очаква единствената и найнадеждна подпора. Най-трѣзвитѣ глави на врѣмето сж именно убѣдени, че безъ Сърбия „не може нищо да се направи.“ А на това мнѣние били и комитетскитѣ крѫгове. Така само се обяснява отиването на специална комисия въ

---

1) З. Стояновъ „Хр. Ботевъ, Биография“, стр. 269.
2) Сравни Ibid изъ Браила писмото на поета до Ив. Драсовъ въ Букурещъ.

Бѣлградъ отъ страна на комитета. Естествено е, поради това, че задачата на тази комисия не се е състояла просто да измоли или изпроси нѣколко стотинъ или нѣколко хиляди пушки, но да издѣйствува обѣщание отъ братското правителство за общи дѣйствия.

А тъкмо отъ това гледище съмнѣнията на висшитѣ кржгове въ Бѣлградъ били отъ фатална важность за успѣха на комитетскитѣ планове.

Сръбското правителство си останало на своето и дало отговоръ просто и чисто: ако има възстанници, нека да дойдатъ въ Сърбия; ако има да дѣйствуватъ, ще дѣйствуватъ чрѣзъ Сърбия; а ако е за бой съ Турция, ще се биятъ, когато и Сърбия се бие.

Съ една дума, сръбското правителство е стояло, отъ сърбска страна, разбира се, на сжщото онова независимо или самолюбиво гледище, на което и Левски стоеше отъ българска страна. Ще си припомнимъ, че апостолътъ бѣ казалъ по сжщия начинъ: ние ще възстанемъ, само ако Сърбия се вече бие, и само тая помощь чакаме отъ сърбитѣ. А сега послѣднитѣ казватъ: ние ще се биемъ за българитѣ, ако сами българитѣ се биятъ заедно съ насъ и за насъ.

А срѣдниятъ пжть, който комитетътъ бѣ ударилъ между тѣзи двѣ крайности, изпжква сега ясно. Бѣха си въобразили, че щомъ въ България пламне едно силно възстание, Сърбия ще се увлѣче отъ братски чувства и ще обяви война на Турция.

Слѣдующата година, когато пламна Априлското възстание, сжщитѣ почти хора извършиха и друго още отстжпление отъ гениалната директива на Левски: прѣдизвикаха пакъ нова, безнадеждна авантюра — сега вече за да възбудятъ общественото мнѣние въ Европа за въ полза на своето нещастно отечество.

Панайотъ Хитовъ, другиятъ живъ отъ комисията, твърди въ своитѣ спомени, че Д. Цѣновичъ не стоялъ добрѣ прѣдъ сърбското правителство, и то отказало да го приеме. Но съ туй воеводата, който собствено бѣ човѣкъ на сърбскитѣ идеи, не казва нищо ново, а пакъ разкрива сжщностьта на работата, но съ чисто интимни или интригантски мо-

тиви. И наистина, сърбското правителство не е удобрявало това, което искалъ Цѣновичъ, а че и Цѣновичъ не е удобрявалъ това, което сръбското правителство искало, а това на интименъ языкъ, или на придворния языкъ на воеводата значи: Цѣновичъ не стои добрѣ прѣдъ сърбитѣ. Ние би казали сѫщо: сърбитѣ не стоятъ добрѣ прѣдъ Цѣновичъ.

Цѣлиятъ въпросъ обаче има една сериозна страна, а тя се заключава въ слѣдното. Една българска емиграция силна, независима, революционна и при туй съ сѣдалище въ Ромѫния,—въ една съвсѣмъ чужда, неславянска, дори славянофобска страна, която не се бърка въ работитѣ на изгнаницитѣ, но все пакъ ги покровителствува, прикрива и дори котка ги, кога какъ поиска: такава една емиграция може да бѫде само трънъ въ очитѣ на всѣко друго правителство, което иска да играе—искрено или своекористно, все едно—на всѣко друго правителство, което иска да играе роля чрѣзъ нея. А това е тъкмо тъй съ Сърбия, а дори и съ Русия, което и другъ пѫть отбѣлѣзахме. И едната и другата отъ тия държави не долюбватъ нашата по-млада емиграция, безъ това да имъ прѣчи да играять роля чрѣзъ нея, но разбира се, само кога имъ прилегне. Основателно разслѣдване на въпроса и то именно отъ тая страна — отъ страна на държавническитѣ интереси на наименованитѣ страни би ни довело до интересни разкрития. Но разбира, се, подобно разслѣдване освѣнъ че не влиза въ нашата програма, при настоящия случай, но и малко важи тукъ, защото, най-послѣ, работата е ясна. Ние видимъ сѫщото дори и днесъ и то въ свойска България спрѣмо македонскитѣ емигранти. Една революционна организация днесъ трѣба сама да е рожба на нашето правителство, а не е ли, сѫществува ли тя отъ само себе си, трѣба да дѣйствува съ нашето и чрѣзъ нашето правителство, трѣба да върши туй, което й каже нашето правителство: срѣденъ пѫть нѣма. Тъй или инакъ, за добро или за зло, организацията е една маша, ако се поддаде; не се ли поддаде, обаче, тя е единъ неприятель или поне тя не сѫществуа за правителството.

Освѣнъ всичко това, въпросъ би било още, дали прѣзъ септемврий 1875, когато българската комисия стѫпя въ Бѣл-

градъ, дали Сърбия—тъкмо въ този моментъ—желае да се залови за оржжие, дали е приготвена, дали се вижда въ благоприятни условия. Естествено е, че ако тя не е разполагала съ нуждните сгоди, пакъ не щѣше прѣко да отблъсне просителитѣ (за да ги обвърже за другъ пжть); но трѣбаше да потърси нѣкой благовиденъ претекстъ, което въ сжщность прави и въ случая. А ако претекстътъ можеше да бжде случайно и твърдѣ или напълно основателенъ, какъвто е въ дѣйствителность, тогава още по-добрѣ за сърбитѣ. И наистина, България не бѣше още готова за общо възстание.

Но късно било не само за сърби, па и за кои и да било други да изказвать и да наложатъ вече своитѣ желания. Когато кипежътъ стигне до извѣстенъ градусъ, нищо не помага, нищо не може го спре: вълнитѣ трѣба да прѣлѣятъ. Още комисията се маеше въ Бѣлградъ, бездѣйствуваща и въ нерѣшителность, Стамболовъ телеграфира, че прѣминаватъ въ България, което значило, че нѣма да чакатъ сърбитѣ. Панайотъ Хитовъ поискалъ да ги спре, докато самъ се върне съ извѣстие и съ консолидиранъ планъ отъ сърбитѣ. Цѣновичъ пѣлъ своята антисърбска пѣсень, раздорътъ билъ явенъ, и все пакъ апостолитѣ минали.

Панайотъ се върща въ Букурещъ, намира приятели на своята идея, подбира Рафаилъ Атанасовъ отъ Галацъ и Колчо Пасковъ отъ Лѣсковецъ и пакъ се върща въ Бѣлградъ. Сега вече тука знаятъ, че апостолитѣ сж на работа въ България, даватъ съвѣтъ, дѣлото да се кара по-нататъкъ, т. е. приготовления да ставатъ, а работата може да чака и до пролѣть—Панайотъ пакъ се връща въ Ромжния, сега вече иска да мине, ала нѣщо му прѣчи, а пъкъ и врѣмената вече негодни, пламъцитѣ гаснатъ въ Стара-Загора и Шуменъ, и воеводата замръзва на своето мѣсто.

Ето тъй сж стояли работитѣ, и тукъ е лежала и смъртната криза.

Съ Сърбия ли сме, или слушаме своята глава? Имаме ли приятели, или всички до единъ искатъ само да си служатъ съ насъ? да имъ служимъ ний безвъзмездно, да служимъ на тѣхнитѣ своекористни замисли?

Тия бѣха въпроситѣ, които сега се носятъ въ атмосферата.

III.

Ролята на Панайотъ Хитовъ. Разцѣпление и безсилие въ комитетскитѣ кржгове. Оставката на Ботева. Съвършеното обезличване на комитета. Обстоятелствата, при които се ражда мисъльта за независими дѣйствия. Идея за новъ централенъ комитетъ. Носителя на тази идея. Биографически бѣлѣжки за Ст. Заимовъ и Н. Т. Обретеновъ.

Както и да е, едни държатъ съ сърби, други сж на своя глава, едни сж за приятель, други за неприятель. Или, въ сжщность, комитетскитѣ кржгове сж разединени и парализирани отъ влиянието на Панайотъ Хитова, което значи: едноврѣмено вънъ е деморализация, а вжтрѣ, въ България—катастрофа, несполука. Всичко това е единъ батакъ, едно безсилие.

Въ края на септемврий Ботевъ се връща отъ Русия. Той настоява, Панайотъ да мине Дунавъ, безъ да се гледа на несполуката въ Стара-Загора и Шуменъ, настоява, съ една дума, дѣлото да се продължи, приготовленията да се водятъ напрѣдъ, воеводата да се махне отъ сцената, да се махне съ своето обезсилваще влияние, съ своя сърбизъмъ, но Панайотъ не минава. Той има и приятели—приятели на неговата идея. Цѣновичъ още отъ напрѣдъ, като видѣлъ безнадежностьта на положението, подалъ оставка отъ комитета. Сега и Ботевъ си подава оставката. Ето документътъ за това:

ОСТАВКА.

Защото моитѣ убѣждения са не посрѣщнаха въ много отношения съ убѣжденията на останалите членове отъ Българскиятъ Революционенъ Комитетъ въ Букурещъ, и защото отъ това са породи неискреность по между нази, то, за да не бжда отговоренъ предъ съвѣстьта си, намѣрихъ за нуж дно да прѣстана вече да дѣйствувамъ като членъ на комитета. За това моля моитѣ досегашни другари да ми одобратъ и приематъ настоящата оставка.

Хр. Ботйовъ.

Букурещъ, 30 септемврий 1875 г.[1])

Въ такова положение Заимовъ и Обрѣтеновъ заварватъ работитѣ въ Букурещъ. Нищо друго освѣнъ раздори, неразбория и безсилие. Комитета не сжществува.

1) „Биография“, 289.

Ще оставимъ ли работитѣ въ сжщитѣ ржцѣ, въ сжщата безпринципность, въ сжщото безсилие, или ще заработимъ отново? Ще тръгнемъ ли съ сърбитѣ, или ще поведемъ по своему?

Тия въпроси се носятъ изъ емиграционната срѣда, тежатъ на сърдцата, интригуватъ главитѣ.

Отъ всичко най-ясно е само едно: че комитета не сжществува или, ако сжществува, съ него нищо не може да се направи.

Ето това е било вече една кулминационна точка: отстжпничеството е готово, защото и мотивътъ е готовъ: хората жадуватъ за дѣло.

Заимовъ и Н. Обрѣтеновъ се завърнали въ Гюргево: нѣмало вече що да чакатъ отъ Букурещъ. Тукъ, именно, въ Гюргево, тѣзи бивши и бждащи апостоли прѣгърнали за пръвъ пжть идеята за независима работа — идея, донесена, може би, още отъ Букурещъ; тукъ тѣзи двама отстжпници бозаятъ мълкомъ въ своята душа новата идея, отглеждатъ, отрасватъ я и, чиста, ясна, узрѣла, пущатъ я най-послѣ на свѣтъ: идеята да дѣйствуватъ помимо Букурещъ, като поематъ на своитѣ собствени плещи всички атрибути на централния комитетъ или, просто, като образуватъ свой собственъ комитетъ.

Така именно се хвърля сѣмето за онова ново дѣло, което отпослѣ си даде името на цѣла една нова и послѣдна ера въ комитетската история Тъзи ера именно е и главниятъ прѣдметъ на настоящата книга, а тя е ерата на Априлското възстание.

Заимовъ и Н. Обрѣтеновъ сж главитѣ на новия източникъ. Самъ Заимовъ ни повѣствува за тоя прѣдметъ. „Главнитѣ основатели на послѣдния Български Централенъ Революционенъ Комитетъ, който трѣбаше да има своето сѣдалище въ Гюргево,—казва той съ скромното достойнство на човѣкъ, прѣдизвиканъ да говори самъ за себе си — бѣха Заимовъ и Н. Обрѣтеновъ“[1]). Отъ двамата, които сж още живи между насъ, старшинството, и по образование, и по заслуги, се пада, бездруго, на Заимова.

---

1) „Миналото, Етюди“ 73.

Ст. Заимовъ.

Стоянъ Заимовъ е роденъ въ Чирпанъ на 15 септемврий 1852. До 1860 той расълъ въ село Трикмишлий, недалечъ отъ Чирпанъ, дѣто майка му била женена за нѣкакъвъ богаташъ. До 1866—67 Заимовъ се училъ въ Чирпанъ при даскалъ Янко Кочевъ, отдѣто въ 1868 — 70 прѣминалъ въ Старо-Загорското класно училище. Въ 1871 той свършва за една година педагогическия курсъ въ Пловдивъ, воденъ тогава отъ покойния Д. Благоевъ, а прѣзъ учебната 1872—73 година виждаме го учитель въ Хасково. Тукъ Заимовъ влиза като дѣятеленъ членъ въ мѣстния комитетъ, слѣдъ като още отъ по-рано билъ посветенъ въ революционната работа. Първа срѣща съ Левски той ималъ въ Стара-Загора, въ кжщата на Колю Ганчевъ, когато бѣше ученикъ, и тамъ още служилъ, въ случай на нужда, като куриеръ на комитетската поща между Чирпанъ и Стара-Загора. При нагласеното убийство на Хаджи Ставри отъ Узунова, пролѣтьта 1873 въ Хасково, Заимовъ биде хванатъ, осжденъ и отиде до животъ на заточение въ Диарбекиръ, заедно съ други още двадесеть и петь души провинени. Отъ тукъ нататъкъ животътъ на Заимовъ е една твърдѣ интересна Одисея, пълна съ приключения, които, за жалость, той не ни е още разказалъ; рѣдко само, въ по-щастливи минути на живота си, той говори за тѣхъ и съ своя увлѣкателенъ, поетиченъ разказъ плѣнява ближнитѣ си.

Той избѣгалъ отъ Диарбекиръ, ноемврий 1874, заскиталъ се самъ, почти голъ, въ дивитѣ ония азиятски страни, прѣбродилъ, срѣдъ зима, въ студъ и снѣгъ, негостоприемнитѣ планини на Сѣверо-Западна Мала-Азия и прѣзъ Ерзерумъ, Карсъ и Трапезундъ се озовалъ въ Цариградъ, при своя училищенъ другарь отъ Стара-Загора—Асѣнь Руселиевъ, който сега билъ ученикъ въ Робертъ-колежъ. Въ самото английско училище, Заимовъ се крилъ повече отъ петнаесеть дни и послѣ, съ помощьта и срѣдствата пакъ на Асень Руселиевъ, прѣхвърлилъ се въ Влашко. Тукъ, пролѣтьта 1875, той служи като експедиторъ и коректоръ въ печатницата на Каравеловъ и съ тоя послѣдния и съ Ботевъ се хранятъ на една софра. Слѣдъ като прѣзъ мартъ враждата избухна между двамата водители, Заимовъ се оттеглилъ

въ Браила и тамъ почва издаването на сатирически вѣстникъ „Михалъ“. А едновременно съ Т. Пѣевъ той дирижира браилския комитетъ. Заимовъ е вече привърженикъ на Ботева, както отбѣлѣзахме на свое мѣсто, и влиза като главенъ дѣецъ въ ржководене на работитѣ прѣзъ по-послѣдвалия периодъ на комитетската история.

Никола Тиховъ Обрѣтеновъ е роденъ прѣзъ май 1849 въ Русчукъ, най-стариятъ синъ на тъй извѣстната добра патриотка баба Тонка. До 1864 Обрѣтеновъ свършилъ гръцкото училище въ родния си градъ и никждѣ вънъ не ходилъ повече да се учи. Баща му билъ търговецъ въ село Сакча, въ Добруджа, при когото скоро се прѣхвърлилъ и синъ му на помощь въ бакалийско и манифактурно земанедаване. Братята му, Петръ и Ангелъ, които също се навъртали около баща си, влѣзли въ споразумѣние съ Караджата, който, както е извѣстно, сновѣше нѣкое врѣме въ Добруджа, и единъ прѣкрасенъ день, 1867, изчезнали къмъ Влашко и послѣ къмъ Бѣлградъ, като отнесли и голѣма часть отъ капитала на своя баща. Петъръ успѣлъ дори да постжпи въ легията, а на слѣдующата година и двамата братия минаха Дунава съ Хаджи Димитра. Бащата се принудилъ да се върне въ Русчукъ, дѣто Никола постжпва като слуга въ читалището. По онова врѣме Драганъ Цанковъ, като учитель въ придунавския градъ, бѣше успѣлъ да издигне тамъ читалище, а слуга на послѣдното билъ отъ начало Пенчо Черковски. Когато Никола се връща съ баща си въ Русчукъ, тъкмо що Черковски билъ прѣминалъ на служба въ английската компания на желѣзницата Варна—Русе, та за Обрѣтеновъ се отворило мѣсто. Въ читалището Обрѣтеновъ остава като слуга почти цѣли осемь години до 1875. Когато Ангелъ Кънчевъ, 1870—72, се явява въ Русчукъ, Обрѣтеновъ е единъ отъ най-близкитѣ негови съмишленници. Въ 1874, задружно съ Грекова, той съживѣва, както видѣхме, заглъхналата комитетска работа, а въ сжщата година, прѣзъ августъ, Обрѣтеновъ, заедно съ Илариона Драгостиновъ, е прѣдставитель на Русчушкия комитетъ въ общото събрание въ Букурещъ — нѣщо, което сжщо изложихме на свое мѣсто. На слѣдващата година читалището е вече подозрѣно отъ властьта и не прѣдстав-

Н. Обретеновъ.

лява безопасно убѣжище за Обрѣтенова. Ето защо той е вече емигрантъ, скитникъ и апостолъ.

ГЛАВА ВТОРА.

Гюргевскиятъ комитетъ.

I.

Голѣмитѣ идеи не се раждатъ изеднажъ. Психиката на единъ неизвѣстенъ и екцентриченъ скиталецъ, като вѣтропоказатель на епохата.

Мисъльта у Заимова и неговия другарь за новъ комитетъ не е още напълно сформирана, тя се намира въ зародишъ. Голѣмитѣ идеи не се раждатъ изеднажъ готови и съвършени. Двамата апостоли сѫ въодушевени за сега да работятъ, да тикатъ дѣлото напрѣдъ, па макаръ и безъ централния комитетъ.

И както една гранка само отъ тъкъньта, едно едвамъ видимо съ просто око сѣменце, ражда велики плодове, така често и отъ нищожни случки произлизатъ велики събития.

Единъ оригиналенъ ентусиазтъ, единъ бъбрица и ексцентрикъ, който, по дебелашката българска терминология за чисто сърдечни слабости, принадлежалъ, по обикновения катихизисъ, къмъ рода на „шакнати“, единъ простъ, единъ излиятеленъ човѣчецъ отъ Враца дошълъ въ Влашко.

Заимовъ се срѣщалъ съ него, възпламенилъ се самъ и самъ отишълъ въ Враца, намѣрилъ почва, дали му и пари, добилъ сила за работа, и сѣмето за ново дѣло било здраво хвърлено. Заимовъ се върща пакъ въ Гюргево, но сега вече съ пари и съ надежда. Ето така, новиятъ комитетъ е основанъ, и всичко тръгва по реда си.

Оня човѣчецъ билъ тиканъ въ своята авантюра просто отъ оная тайнствена сила, зародиша на която се намира въ невидимата тъкань на небесната енергия — оная енергия, която сѣе ентусиазмъ и поезия на земята.

Защо дошълъ?

Питайте го, да ви каже самъ.

Той е словоохотливъ, като всичките поети, защото, най-послѣ, силата на поетитѣ се заключава само въ словото. Три тетрадки стоятъ и сега, прошарени отъ кора до кора отъ него, и тритѣ сж надписани едно и сжщо: „*Описвамъ,* казва заглавието на запискитѣ, хвърлено право на корицата на една тлъстичка тетрадка,—*описвамъ у тая книга що самъ работилъ прѣзъ времето за което ставаха тъжки борби за востания, за да се освободимъ отъ турското иго. Азъ Мито Косто Хаджи Мицовъ родомъ отъ градъ Вратца, отъ Ханъ махала 1883*". Другата тетрадка е надписана: „Записки по възстанието повечето по деятелностьта на Мито Х. Мицовъ, отъ малакъ до свършванието на руско турската война писани у руски Царь (хотелъ!) като беше боленъ съ негова ржка на 1879 презъ Декемврий София, Вратца".

На корицитѣ на останалата книжка стои пакъ такъвъ надписъ, че и тамъ сж разказани животътъ и дѣянията пакъ на сжщия, само прѣзъ 1894. А между 1879, 1883 и 1894 колко ли пжти още е описванъ сжщиятъ животъ, колко ли такива тетрадки сж пропаднали за винаги, изгубили за любопитното потомство! Съ една дума, човѣкътъ любопитенъ, словоохотливъ — чудо: разказва, пише, кога какъ му скимне, когато му поискате.

Но защо отишълъ въ Влашко? Кой го е пратилъ? Съ какви срѣдства е отишълъ? Кого търсилъ?

Всичко това той ни разказа самичъкъ.

Отишълъ — така, за да иде. Искалъ да зарне, да се убѣди, да поживѣе вънъ — въ царството на идеитѣ.

И всѣкждѣ говори вдъхновено, че народътъ въ врачанско е готовъ, и че всичкиятъ български свѣтъ тамъ иска вече да възстане.

А пъкъ ние знаемъ, че Вратца никога отпослѣ нито се приготви, нито възстана!

Но нека го оставимъ самъ да разкаже:

„Менъ въ сърдцето ми, пише той, сж бѣше въобразило освобождението. Иоще отъ малакъ азъ въ училището бехъ бабаитъ да ходя по реката да се къпа и да се биемъ съ турчетата. Почти като бехъ си убилъ сичкитѣ пърсти на

краката, беха вързани, учительтъ ми каза: на юнакъ и рани требватъ. — На 1875 азъ получихъ отъ Тончо Чичовъ (неговъ приятель), който се учеше тогава у Прага, писмо, въ което писмо ми пише: баке, когато (ме) испрати вия ми казахте че имате коми(те)тъ, сега му е врѣмето ерцеговина дигна на востание и вие трѣбва да направите така. Въ сѫщо време имахме извѣстие отъ централни комитетъ (думата е за приготовленията на септемврийското възстание) да сѫ готвимъ за Востание, но това беше сметена работата като небехме приготвени както трѣбва. Сбирахме ся нѣколко пьти нѫ никакво решение. Азъ решихъ да ида у Романие, като си бехъ направилъ тескерето за Хорехово, бехъ продалъ единъ конъ на калогеро светогорецъ Пахомие. Като утидохъ вечерьта у метохатъ да си зема парите, тамъ и попъ Николчо. Азъ земахъ парите, имъ казахъ: дедо, азъ зимамъ тия пари и ще ида у Влашко да работа за освобождението на България, благословете ме. Цалувахимъ рѫка и ме благословиха. . . . Стигнахъ у Орехово, запрехся на Наунова отелъ край дунова, много убеждава наунъ да ся върна, но азъ никакъ не ся съгласихъ. Каитихъ си тескерето за Рухчукъ и скочихъ на Гюргево безъ пашпортъ".

Отъ Гюргево нашиятъ човѣкъ стигналъ въ Букорещъ. Когато Заимовъ се върща отъ Цариградъ, заварва го въ печатницата на Ботева. Прибрали мечтателя-скитникъ въ печатницата и станали му пъленъ господарь: „И вече хѫшовете —пише той, не ме оставатъ и ми казаха, че ако ида при Любенъ Каравеловъ, ще мя убиятъ, защото Любенъ казвалъ на нѣкой агенти, дошли отъ България, да си идатъ и гледатъ работата, защо му не е време сега за востание, и казваха че е вече нарушилъ устава на Левски, та трѣбва да се убие".

И слѣдъ всички други хъшовски митарства (между другоземали му съ заплашване и пари отъ джоба) врачанскиятъ патриотъ трѣбало да се срѣщне и съ Панайота Хитовъ, да защищава своитѣ идеи, че вѫтрѣ е готово за работа, срѣщу скептическия воевода, — агентинъ още на сърбитѣ и при туй и царедворецъ.

Срѣщата станала, но това не е важно, а важенъ е драматическиятъ разговоръ, който произлиза между двамата от-

борни синове на епохата. Прѣдставили го. „Ето този Врачанинъ, казали: дошълъ отъ България и казва, че хората сѫ готови тамъ, орѫжие иматъ, чакатъ ние да прѣминемъ, и ето той купува орѫжие, а вие ни казвате секи да си гледа работата, нема да стане скоро това“ — „истина, прибавя дивниятъ врачанецъ, азъ бехъ купилъ два револвера“. Това е било, разбира се, и сичкото оружие, съ което той гласи да разруши държавата на султанитѣ.

Панайотъ попиталъ, защо е билъ дошълъ отъ Вратца. „Дойдохъ, отговаря мечтательтъ, да (сѫ) срѣщна съ централния комитетъ да сѫ разговоримъ, какъ да работимъ.“ А воеводата: „Имашъ ли пълномощно отъ Вратца?“ На тоя въпросъ запитаниятъ изважда изъ пазуха квитанция изъ нѣкогашнитѣ революционни кочани—документъ, че се е клелъ и че вписалъ пари на врѣмето на Левски. И казва тържествено: „Азъ съмъ послѣдователь на Левски. Сички да загинатъ единъ да остане, той (този единъ) е заклетъ да работи за освобождението.“

Но разговорътъ става по-нататъкъ още по интересенъ. Воеводата попиталъ, какъ мисли врачанскиятъ мечтатель, че стоятъ работитѣ вѫтрѣ и какво трѣбва да се прави? А той, като вдъхновенъ Пития, отговорилъ, имало по нѣкоя пушка прѣнесена още отъ врѣмето на Левски; сега оставало само да минатъ агенти, да подигнатъ всички за дѣло готови хора, да заематъ всички пѫтища на балкана—„съ това, свършилъ той, ще можемъ удържа бой съ турцитѣ и съ това ще прѣдизвикаме както Русия (така) и Европа.“ — „Знаешъ ли ти— попиталъ, изваденъ най-послѣ отъ търпѣние, скептическиятъ воевода: знаешъ ли ти, колко турска войска има въ Видинъ, София, Търново и Шуменъ? Въ Видинъ сѫ 15 хиляди, въ София пакъ толкозъ и отвѫдѣ не по-малко: за единъ день тия войски ще стигнатъ на ония мѣста, които искаме да заловимъ. А вие колцина ще бѫдете? Съ какво орѫжие ще излѣзете противъ тѣхъ?“

Панайотъ, съ една дума, разтварялъ книгата на горчивитѣ опити отъ 1867 насамъ. И наистина, и тогава, когато мина той за Балкана, и сега, когато Стамболовъ разви знамето, имаше мнозина възстанници *записани,* но колцина мо-

жеха да изтеглятъ ножа за работа? И колко ли щѣха да бѫдатъ тия, които ще го изтеглятъ за въ бѫдеще?

Ала нищо не дѣйствувало на ексцентрика—ентусиастъ: нито горчивиятъ опитъ на миналото, нито трѣзвиятъ погледъ на воеводата.

И що повече? Този ексцентрикъ, този поетъ—мечтатель бѣше истински феноменъ, бѣше вѣтропоказатель и знаме на епохата. Епохата е само ентусиазъмъ и слѣпа вѣра и нищо повече.

Когато човѣчецътъ си излѣзълъ отъ Панайота, кѫдѣто имало събрани и други хора и слушали интересния диспутъ, по него тръгналъ Бенковски, а тоя сѫщо билъ тамъ. Другояче мислѣлъ героятъ на бѫдещето Априлско възстание—той оцѣнилъ врачанеца. „Щомъ слѣзохъ долу, разказва послѣдниятъ, по менъ слѣзе единъ срѣденъ човѣкъ, съ руси мустаци, който бѣше и той въ засѣданието, и ме фана за рамото и ми каза: врачанино, азъ самъ Георги Бенковски, азъ самъ на твоето мнѣние, вижли тия горѣ, нема ни единъ да премине у българско. Вижли този Панайотъ, той е зелъ една сърбкина, той иска да има сто хиляди души, той да е по срѣдъ да нечуе и пушка дѣто гърми. Кой ще иде да освобождава българитѣ, той ще загине, ела по менъ".

И враченецътъ послѣдвалъ героя на бѫдещето, както вече послѣ героитѣ на бѫдещето послѣдваха врачанеца.

II

Заимовъ и Иваница Данчевъ въ Вратца. Завръщането имъ въ Гюргево. Иларионъ Драгостиновъ и П. Воловъ.

Помощникътъ на Заимова въ Цариградъ, Бенковски, и сега не билъ отстѫпилъ отъ своя шефъ: той завелъ врачанеца-мечтатель при него.

Заимовъ, озадаченъ да намѣри, за близкото дѣло, точка на опора нѣкѫдѣ вѫтрѣ въ България, запалилъ се да тръгне съ този ентусиастъ, за да види, що има въ Вратца,

И отишли. Заимовъ зелъ за другарь своя бивши въ Цариградъ тѣлохранитель, Иваница Данчевъ. Въ първата половина на октомврий тѣ били вече на своето мѣсто.

Почвата въ Вратца се указала дѣйствително благоприятна. Не само лесно съживили стария комитетъ, останалъ отъ врѣмената на Левски, но бързо въ окрѫга били основани и нови революционни гнѣзда. Назначението на послѣднитѣ е било не само да сѣятъ по-нашироко сѣмето за възстание, но за да се събиратъ и по-крупни комитетски суми за близко бѫдеще, което се и постигнало. Ряхово, Бѣла-Слатина, Бреница, Кнежа, Борованъ, Долно и Горно Кремени, Долна и Горна Бешевица, Буковци, Крумово, Козлудуй, Старо-Село, Влашко-село, Злидолъ, и др. били заобиколени отчасти отъ самия Заимовъ, отчасти отъ Иваница Данчевъ, и всѣкждѣ възникнали частни рев. комитети.[1])

Заимовъ не се маялъ много въ Вратца. Кждѣ срѣдата на ноемврий той и Данчевъ били пакъ въ Гюргево[2]). Онова, що наченали тъй щастливо, трѣбало да се доизкара.

Чувствувало се нужда отъ пълна организация.

Тукъ, въ Гюргево, Заимовъ заварилъ вече всичкитѣ си прѣжни другари, пристигнали щастливо отъ турскитѣ прѣдѣли. Първи се присъединили сега къмъ него, въ идеята за бързи и рѣшителни дѣйствия вжтрѣ, Иларионъ Драгостиновъ и П. Воловъ. Самъ Заимовъ туря Волова между първитѣ по редъ, които прѣгърнали неговата идея[3]). По-ранни обаче сж били срѣщитѣ съ Илариона, който избѣгва отъ Русчукъ, прѣди Воловъ да стигне и даже прѣди още Заимовъ да се върне отъ турската столица.

Иларионъ Драгостиновъ е единъ отъ най-възторженитѣ души на онази епоха. Той стърчи между всички съ своята интелигентность, съ блѣскавитѣ си дарования, съ своя възвишенъ характеръ. Той е най-идеалниятъ, най-чистиятъ духъ на своето врѣме. Когато се взре човѣкъ по отъ близо въ тоя двадесетина годишенъ момъкъ, съ удивление ще види и съ

---

1) „Чърти отъ живота" 41.
2) На 18 ноемврий Ботевъ кореспондира вече съ Заимова въ Гюргево. (Биография, 280)
3) „Етюди", 78.

Иларионъ Драгостиновъ.

изненада, какви съкровища могатъ да се криятъ въ една младешка душа. Той е роденъ въ Търновско —въ гърцкото Арбанаси. Азъ посѣтихъ кжщата, кждѣто е видѣлъ божи свѣтъ, срѣщахъ се съ сестритѣ му. Трѣба ржката на художникъ, за да се изобрази всичкото онова благоухание, което лъха отъ разказа на сестринскитѣ спомени за него. Той се е родилъ въ 1853[1]). На 1875 е билъ 22 годишенъ. Въ 1867 —68 завършилъ търговското петокласно училище. Прилеженъ, скроменъ, деликатенъ и хубавецъ, той говорѣлъ, освѣнъ български, още и гърцки, турски и френски. Въ началото на седемдесетьтѣ години, той се застоява въ Русчукъ за търговски прѣдприятия, но подготвеностьта му въ язици и неговиятъ благъ, симпатиченъ и общителенъ характеръ го прѣхвърлили на служба въ компанията на желѣзнопжтната линия. Като чиновникъ въ иностранно дружество, той ималъ възможность често да прѣгазва Дунава, и въ книжата, които сж останали отъ него, често се срѣщатъ бѣлѣжки за адреса ту на единъ, ту на другъ отъ революционнитѣ водители въ Влашко. Дѣятеленъ членъ на Русчушкия комитетъ, прѣзъ 1875 година той обикаля, слѣдъ Н. Обрѣтеновъ, Шуменъ, за да подкрѣпи и организува тамъ духоветѣ. Той бѣше, заедно съ Тома Кърджиевъ, единъ отъ организаторитѣ на Червеноводската чета. Прѣждеврѣменното залавяне на Кърджиева отъ властьта побърка на Илариона да излѣзе и той заедно съ възстанницитѣ. Още на 14 септемврий, споредъ както е самъ забѣлѣзалъ въ своя портфейлъ, той забѣгналъ съ единъ каикъ въ Влашко, за да не падне въ ржцѣтѣ на озлобената вече турска полиция.

П. Воловъ заема видно мѣсто между всички другари по своето солидно образование. Роденъ около 1851—3 въ Шуменъ,[2]) той билъ издържанъ отъ богатия си уйка, Маринчо Бенли, из-

1) „Поборникъ—опълченецъ“ I, № 7—9, стр. 87 означено погрѣшно 1850

2) Една биография на Волова, макаръ колко-годѣ свързана и завършена, липсва въ нашата литература. За него имаме откжслечни свѣдения въ Г. Димитровъ (т. II. 416) и З. Стояновъ (Записки, I, 310) Първи повтаря, слѣдъ З. Стояновъ, че въ 1876 Воловъ билъ момъкъ на „28 години“, което не се потвърждава отъ споменитѣ на П. Енчевъ, Грековъ и Узуновъ, бивши съученици на Волова въ Николаевъ, Воловъ е билъ не само по-младъ отъ Грековъ, но сжщо малко по-назадъ дори отъ Узуновъ или връстникъ съ него.

начало въ Бѣлградъ, а послѣ въ Николаевъ, дѣто слѣдвалъ 1869 — 73 и свършилъ гимназията. Той билъ човѣкъ на книгата, на топлото слово и на убеждението. Още отъ Николаевската гимназия той се намира въ кореспонденция съ Грекова и Узунова въ България. Въ 1873, слѣдъ като свършилъ гимназията, Воловъ се върналъ въ родния си градъ и постѫпилъ за учитель заедно съ своя другарь и съученикъ П. Енчевъ, родомъ отъ Тулча. Скоро билъ избранъ за прѣдседатель на шуменския революционенъ комитетъ, а въ началото на 1875, една неочаквана случка го направила емигрантъ. За тая случка ние намекнахме и по-напрѣдъ, а сега остава и да я разкажемъ накратко. Едно хубаво момиче отъ града, влюбено въ нѣкакъвъ си френецъ-инженеръ по проектирания тогава желѣзнопѫтенъ клонъ Шуменъ—Ямболъ, ангажирало се въ бракъ съ любовника си. Владиката се възпротивилъ по нѣкакви канонически съображения. Случката била дива и дори глупавичка въ своята основа, но Воловъ се увлѣкълъ, защото въ нея нѣкакъ изкусно се вплели мѣстни градски интриги. Мѣстнитѣ чорбаджии—имотната, капиталистическата класа, която и по привички инакъ мѫчно се спогаждала съ подчинението подъ силата и властьта, зела сега страната на чужденеца и, собствено, страната на желѣзницата—лостъ на тѣхното бѫдеще разбогатяване—и опълчила се противъ владиката. Чорбаджиитѣ били явни врагове и на комитетското дѣло, а, поради тѣхъ, сѫщо и чорбаджийскитѣ синове странѣли отъ комитета. Сега, обаче, богатитѣ синковци ахнали всички изъ една душа, защото оня френецъ ги ухапалъ за слабото мѣсто: не искали да изпустнатъ тѣ хубавото пиле да го грабне чуждъ гарванъ изъ града имъ. При тѣзи условия, дивата случка послужила като очистително срѣдство, и чорбаджийскитѣ синковци станали изеднажъ комити, а Воловъ рѫководилъ борбата. Аговската полиция, любопитна за подобни произшествия, които трѣбало да иматъ интересъ като едно театро, допустнала да се развиятъ работитѣ, колкото е било потрѣбно, и когато наелектризираната младежь, още и въорѫжена, заобиколила свадбаритѣ, готова да прибѣгне и до насилие, арестуванията почнали. По тоя начинъ, Воловъ, съ своя другарь Енчевъ, се намѣриха въ

П. Воловъ.

русчушкия затворъ. Пустнати послѣ подъ полицейски надзоръ, безъ право, разбира се, да помиришатъ къмъ Шуменъ, и двамата революционери прѣхвърлили единъ прѣкрасенъ день мжтния Дунавъ, и станаха емигранти.

Когато Старозагорското възстание се побърка, Воловъ, който бѣше пратенъ като апостолъ въ Троянско и непропустна да се запознае съ ближнитѣ центрове и на югъ отъ Балкана, съ тѣхно сдѣйствие сега мина прѣзъ Карлово, Царацово—дѣто бай Иванъ Арабаджиятъ го лѣкува отъ опасна пришка—прѣзъ Пловдивъ, дѣто му правятъ операция, и най-послѣ, по баронъ Хиршовата желѣзница, съ помощьта на Ради Ивановъ, прѣмина прѣзъ Цариградъ за Влашко.

Въ послѣднитѣ числа на ноемврий, 1875, всички водители изъ вжтрѣшностьта били вече въ Гюргево. Тукъ бѣха, както знаемъ, освѣнъ Заимовъ, Н. Обрѣтеновъ, Иларионъ Драгостиновъ, П. Воловъ, още и Стамболовъ, Ив. х. Димитровъ, Хр. Караминковъ Бунито, Г. Икономовъ, Г. Апостоловъ, Гавраилъ Хлътовъ (Бенковски) и Иваница Данчовъ.

Първенствуеще мѣсто въ цѣлата група и по заслуги, и по способность занимаваше, несъмнѣно, Стамболовъ. Традицията е сила дори за най-напрѣдничави духове. Нѣкогашниятъ замѣстникъ на Левски оставаше сега пакъ водитель, поне по традиция. А въ сжщность, традицията и да бѣ оставила слѣди, то е само на име. Самъ редътъ е сега съвършено другъ. Това трѣба да се има прѣдвидъ. Нѣма вече вжтрѣшни и външни: нѣма приврѣменно правителство вжтрѣ въ България и нѣма Централенъ комитетъ вънъ отъ нея.

III.

Колебанията на Стамболова между стария и новия редъ. Прѣдседателство на засѣданията въ Гюргево. Пълна децентрализация въ администрацията на комитетскитѣ дѣла. „Казармата“ въ Гюргево и нейнитѣ обитатели. Бенковски, най-ярката звѣзда на бждещето възстание.

Тѣзи духовити момци, събрани наедно, бѣха единственниятъ факторъ сега въ цѣлата революционна организация. Тѣ прѣдставляватъ съ себе си цѣлата мощь на вжтрѣшното

дѣло, а вънъ централенъ комитетъ не сѫществува. Ето защо и тѣ чувствуваха безпогрѣшно силата си.

Отъ всички обаче само Стамболовъ не се убѣдилъ изеднажъ въ идеята за самостоятелна работа. Интимнитѣ връзки, що го съединяваха съ великия поетъ на революцията — съ Ботева — принуждавали бѫдещия регентъ на България да опита още, дали и за напрѣдъ дѣлата не биха вървѣли пакъ съ централния комитетъ на чело.

А може би, двоумилъ се е, като се е надѣвалъ да държи и за напрѣдъ първенствуеще мѣсто въ вѫтрѣшностьта. А послѣдното бѣ възможно, само ако стариятъ редъ се продължеше, та и Стамболовъ да си остане пакъ замѣстникъ на Левски. Това е твърдѣ вѣроятно. Искалъ е централенъ комитетъ вънъ, за да бѫде самъ централно лице вѫтрѣ.

Колебанията на Стамболова трѣба да сѫ се продължили доста врѣме. Обрѣтеновъ и Заимовъ, споредъ както самъ послѣдниятъ бѣлѣжи, видѣли се, най-послѣ, принудени да идатъ въ Букурещъ, за да го спечелятъ за начъртаната цѣль. И когато Стамболовъ дѣйствително вече стѫпя въ Гюргево, рѣшенъ да слѣдва новото дѣло, — а това извършва той слѣдъ като здраво е разбралъ, че нѣма що да чака отъ Букорещъ: когато, съ една дума, Стамболовъ се прибира въ Гюргево, то цѣлата дружина, събрана тука, прѣдоставила му е доброволно да рѫководи той разискванията въ врѣме на засѣдание[1]).

Но пакъ ще забѣлѣжимъ: цѣлата иерархия, всичкото чиноначалие въ тая свободна, младежка срѣда ще да се е състояло само въ това. Давало се първенство на най-способния и то първенство само, когато се върши работа. Нѣмало водители и подчинени. Стариятъ редъ бѣ прѣвърнатъ съ главата надолу.

Има дори единъ епизодъ.

Когато вече разпрѣдѣлили окрѫзитѣ, Стамболовъ, властолюбецъ и до послѣдната капка на кръвьта си, прѣдложилъ неговия окрѫгъ да бѫде пръвъ и да рѫководи другитѣ. Той прѣдложилъ, но и всички му отказали.

---

1) „Миналото", етюди, 73.

Станало приблизително онова, което послѣдната пролѣть се случи въ едно общо събрание, а това споменахме на своето мѣсто. Каравеловъ прѣдложи да изберать едно едничко лице, което да бѫде пълновластно въ комитетскитѣ работи, и той мѣрѣше за такова лице мустакатия воевода, но отказаха му еднакво.

Това течение къмъ пълна децентрализация сега бѣше достигнало вече своя върхъ.

И нека се помни: безъ да имаме прѣдвидъ това начало на раздробяване, не можемъ разбра събитията, които слѣдватъ.

Работитѣ сѫ наистина прѣвърнати съ главата надолу или едва сега стѫпятъ съ главата нагорѣ. Нѣкогашниятъ таинственъ принципъ: „Комитетътъ е всѣкѫдѣ и никѫдѣ“ сега е просто и чисто едно ясно дѣло. Когато правихме изучванията си по тая книга, нѣкой отъ старитѣ дънери на комитета въ Враца провъзгласи гордо, ала и наивно: „тукъ бѣше седалище на централния комитетъ“. Имаше и право: този бѣ отговорътъ. Ала дотрѣба и въ Търново, и всѣкѫдѣ другадѣ да се чака сѫщия отговоръ, защото пакъ го даваха всички наивни честолюбци. И наистина, Заимовъ, Стамболовъ и други, запитани, въ ония бурни врѣмена, отъ любопитното паство: кѫдѣ е централниятъ комитетъ, кѫдѣ е върховната власть, отъ която се допитва всичко? — запитвани така, що ли можаха да отговарятъ? Какво ли сѫ отговаряли? Тѣхниятъ отговоръ билъ сѫщиятъ, каквото ни приказватъ сега правовѣрнитѣ. Тѣ сѫ отговаряли и съ пълно право: ний сме комитета — ний всички, азъ и вий, които ще вземемъ орѫжие въ рѫка, за да се биемъ съ турцитѣ — друга сила нѣма и не може да има. Това мислѣше малко по-късно и Бенковски, когато въ Оборище рѣши да обяви, макаръ и на своя глава, война за животъ и смърть на Отоманската империя.

Апостолитѣ отначало живѣли разпръснато въ Гюргево — кой кѫдѣто се настанилъ, но това било неудобно по разни съображения. Почти всички били досущъ безъ срѣдства, а пъкъ отдѣлни квартири костували много. Да се събиратъ често наедно било сѫщо неудобно, защото полицията станала твърдѣ подозрителна. А ако живѣяха заедно, щеха винаги да бѫдатъ и събрани.

Тогава Д. Горовъ, душата на Гюргевския мѣстенъ комитетъ, помогналъ да намѣрятъ една съвършено самостоятелна, отстраненичка и скрита кѫща, дѣто се настанили всички. Тази кѫща, наречена отпослѣ „казарма“, принадлежала на едни повлашени българи, патриоти впрочемъ, та дори отъ страната и на домовладѣтеля не могло да послѣдва подозрѣние. Плащали по три наполеона мѣсеченъ наемъ, покриванъ въ начало отъ кесията на Иларионъ Драгостиновъ и на Обрѣтенова, а послѣ отъ самия Горовъ. Гладътъ и нѣмотията се чувствували често, но ентусиазмътъ не изчезвалъ. Горовъ похарчилъ до 1000 лева за „казармата“, но получилъ си ги послѣ отъ срѣдствата на врачанския комитетъ [1]).

Освѣнъ лицата, които по-напрѣдъ означихме, въ казармата живѣли още: Г. Измирлиевъ, Г. Обрѣтеновъ, Н. Славковъ и Стоилъ воевода. Тримата първи били млади момчета, юнкери отъ Одеското военно училище. Тѣхъ довелъ Ботевъ още въ началото на есеньта, кога отиде въ Русия, за да търси Филипъ Тотя. Назначението имъ било да служатъ като военни инструктори. Несполуката, обаче, на възстанието и бързото му потушване ги задържало отвѫдъ Дунава.

Стоилъ билъ извѣстенъ като прѣдводитель на самостоятелна хайдушка чета въ Добружанско. Съ писмо до Ботева, Заимовъ, въ втората половина на мѣсецъ ноемврий, търси го въ Букорещъ, като му прѣдлагалъ да се прибере въ Гюргево. Въ сѫщото писмо се споменува, че Н. Славковъ билъ по онуй врѣме още при Ботева. А поетътъ извѣстява, че и двамата страдали отъ безпаричие и не могли да дойдатъ[1]).

Животътъ въ „казармата“ билъ своеобразно организуванъ. Входътъ билъ запрѣтенъ за вънкашни лица. Хората вѫтрѣ се хранили, сами си готвили, сами чистили, отопливали и пр., за да нѣматъ нужда отъ никой чужденецъ[2]).

Събранитѣ дѣйци образували „новото приврѣменно българско правителство“ или, както се нарича още, Гюргевския Централенъ комитетъ, но въ засѣданията на комитета не участвували всички жители на „казармата“. Вѫтрѣшни

1) Заимовъ, „Етюди“, 74.
2) „Биография“, 280.
3) Заимовъ, „Етюди“, 74.

или, както ги нарича Заимовъ, „власть-имѣющи“ въ комитета били: Стамболовъ, Заимовъ, Воловъ, Иларионъ, Н. Обретеновъ, Иванъ Хаджи Димитровъ, Хр. Караминковъ и Г. Апостоловъ.

Другитѣ по младши братя, „които още съ нищо не били доказали бунтовническитѣ си способности“, прѣдставлявали единъ видъ послушници, и засѣданията се водили безъ да се зема тѣхниятъ гласъ. Дори не въ всички засѣдания сж били допущани тѣ да присжтствуватъ.

Интересното обаче е, дѣто всички почти наши повѣствуватели, като З. Стояновъ, Заимовъ, Г. Димитровъ и др. между ония послушници броятъ сжщо и бждащия герой на Априлското възстание—Гаврилъ Хълтовъ (Бенковски), макаръ че още въ Цариградъ ние го видѣхме като „помощникъ“ вече на Заимова. Въ сжщность обаче, послушникъ той не е билъ, макаръ че и апостолъ още не е могълъ да се нарече. Има хора, които търпеливо чакатъ и трѣба да чакатъ своя редъ и които, както учеше Бѣлински, рано или късно ще попаднатъ въ своята присжща дируга.

Отъ всички по-видни апостоли Заимовъ пръвъ ималъ възможностьта по-отблизо да изучи Бенковски и да го оцѣни. А като е знаялъ на дѣло още отъ турската столица неговитѣ организаторско-водителски способности, способствувалъ е най-много да се даде на героя онуй мѣсто, кждѣто по-послѣ той съумѣ напълно да прояви своитѣ рѣдки способности и да надмине, като апостолъ, дори своитѣ водители.

Нека се запознаемъ по-отблизо съ него.

Гаврилъ Хълтовъ е роденъ въ Копривщица прѣзъ 1842 — 43, а по нѣкои източници въ 1844[1]). Сестра му Куна, живуща и днесъ въ София, помни, че се родилъ на Малка Богородица. Слѣдвалъ само основното училище въ родното си село и постжпилъ на занаятъ терзия-абаджия, както почти всичкитѣ коприщенски младежи отъ онуй врѣме. Гаврилъ едва билъ на 16 — 18 години, кога, отблъснатъ отъ несносния калфаджийски животъ, стжпва въ сдружие съ Райо

---

1) Ср. „Бълг. Сбирка“ г. VIII, 269. Н. Бѣловѣждовъ, „Първата пушка,“ биографически бѣлѣжки, стр. 8.

Илювъ и Станьо Хрелката, и тръгналъ по печалба за Мала-Азия. Единствениятъ портретъ, който притежаваме отъ него, датува отъ 1862 и е снетъ въ Цариградъ. Той биде намѣренъ между книжата на г. Павелъ Шоповъ отъ Панагюрище, който билъ чиракъ въ Копривщица, а портрета ще да е прѣминалъ у него отъ майстора му копривщенецъ, кундураджия, на когото името не можихме да узнаемъ. Гаврилъ билъ левентъ, хубавецъ, но билъ е буенъ, духовитъ и своенравенъ. Билъ твърдѣ горделивъ и салтанатлия, а въ търговията, както може да се очаква, не отишълъ твърдѣ напрѣдъ. Въ Денизлии, кждѣто се установилъ въ Мала-Азия, хваща дюгенъ на най-видно мѣсто. Въ мѣха копривщенско сирене, което носилъ за ядене отъ дома си, мушналъ шише гюлово масло, за да го прѣнесе скришомъ натагъкъ, а тамъ го раздалъ подаръкъ на бейски и богаташки момчета, съ които охотно дружилъ. Водилъ разпустнатъ животъ, на който не липсвали чисто хайманешки авантюри. Една отъ най-тъмнитѣ страни въ живота на Гаврaила по дивитѣ онѣзъ азиатски страни е срѣщата му съ остатъка на една разбойническа чета, състояща отъ седемь души, които, на Климашъ, копривщенско землище, убили нѣкоги Луканъ Куйлекъ. Тѣ трѣба да сж били смѣсъ отъ турци и българи. Троица отъ тѣхъ заскитали въ Мала-Азия, дѣто се и запознаватъ съ нашия герой. Той ги водилъ по познати кафенета и прѣпоржчалъ ги като „емишери“, но тъмнитѣ личности се пазили отъ властьта, защото упражнявали опасния си занаятъ и по ония мѣста.

По нѣкои източници, Бенковски се върщалъ два пжти, а по нѣкои само веднажъ въ Копривщица. Но и на този безпокоенъ и честолюбивъ духъ, както на мнозина други, било писано, при туй върщане въ родния си край, да понесе обида отъ вѣковнитѣ владѣтели и да закипи за мъсть — единъ елементъ, който съставлява главниятъ артерий на характера и на живота му. Ето каква била случката. Когато тръгвалъ отъ Копривщица за печалба по чужди страни, той яхналъ на гиздавъ и скжпъ конь, поискалъ да му свири селската музика—цигани, разбира се—на изпроводякъ. Такова прощално тържество било на мода по онѣзи

Г. Бенковски.

врѣмена и само силни и богати си го позволявали. Намѣрили се обаче честолюбци, които прибѣгнали до подкупната ржка на турскитѣ заптии, за да отнематъ на бждащия герой малката разтуха, и той дори билъ задържанъ нѣколко часа въ конака на затворъ. Разказватъ че, когато го пустнали, тъкмо се и мръквало. Той, посраменъ, не искалъ вече да се връща въ родното си гнѣздо и потеглилъ сжщата вечерь на пжть, съ жестока закана въ гърди, да мъсти на турци, дордѣ е живъ, и да се не вършa въ селото си, дордѣ не бжде силенъ, за да си отплати напълно. А отъ тая закана, до мисъльта за бждащата свобода не е далеко.

Но човѣкътъ, тъй буенъ, тъй пламененъ и тъй на голѣмо скроенъ, съ велики мжжествени планове, ималъ нужда още да живѣе, и като се върналъ въ Мала-Азия, намѣсто всичко друго, потърсилъ жени и любовници. Има единъ мошенически изразъ, който употрѣбяватъ дебелитѣ натури: човѣкътъ ималъ голѣмъ запасъ отъ събрана енергия и не зналъ, какво да я прави. Въ сжщность, той ималъ не енергия, а душевни нужди и билъ франтъ първо качество. Запазени сж фотографии, по които може да се види, какво ще рече франтство по онова врѣме: то е чудо. Интересно е да изучва човѣкъ тия дрехи, атрибуги на тогавашното франтство, къмъ които, по достовѣрни разкази, Бенковски ималъ голѣма слабость въ онова врѣме. Като ги гледате, жално ви става за франтоветѣ отъ наши дни съ тѣхнитѣ дребни моди. Мислете си едни зебешки гащи, кжси до колѣното — нѣщо като на юначнитѣ алпийски ловци, съ тузлуци (гети) подъ колѣното, и съ какви тузлуци! Колко гайтанлии нашивки, колко украшения по тѣхъ! Кускунъ прѣзъ чатала — нѣщо такова, за което съврѣменниятъ франтъ — бръмбаръ по натура — едва ли е сънувалъ. Тоя кускунъ е чудно украшение на седалото и показва нѣкакви ябълки отъ двѣтѣ страни, нашити съ тънъкъ гайтанъ. Той надминава по красота хиляди пжти хусарскитѣ мешинѣни нашивки. Но за да има читательтъ вѣрно понятие за кускуна, нека си мисли блѣсково натъкменъ ориенталски царственъ хатъ, съ позлатенъ нагръдникъ, който се провира въ четала, между прѣднитѣ крака: нагръдникътъ е кускунъ. А коприщенската риза

съ махрама, два елека отъ джанфесъ и кадифе, съ огнена бродерия отъ синци и цвѣтни орнаменти, и чепкенътъ, съ пуснати колчаци, тънко изработени съ най-отличния ибришимлия гайтанъ по ржбоветѣ! Не ви трѣба друго, освѣнъ да погледнете подъ отворенитѣ колчаци тънкия ржкавъ, деликатно увитъ въ джанфезената свѣтла смирненска коприна и закопчанъ долу надъ китката съ бѣло свѣтеще седефено копче! И все пакъ това не е простъ франтъ отъ нашитѣ дни, който робува на своитѣ издиплени маншети, блѣска съ свѣтла външность, а самъ е сухъ скелетъ и мумия—не: оня чепкенъ, развѣванъ отъ простия коприщенски абаджия, като орлови крила надъ лактитѣ, боде очитѣ на всѣкиго, защото означава сербезликъ и левентликъ, та естествено си е билъ нѣщо повече отъ галеното наше франтство.

И на всичко туй отгорѣ Бенковски прибавялъ още и конь, буенъ, блѣстящъ, скжпъ конь—хатъ, съ голѣма златна монета—пендаръ срѣдъ мощна гръдь. А на пендара личалъ юнашки надписъ, наедро и блѣскаво начъртанъ: „машалла — (слава) на ездача!" И мислете си още, че самъ ездачътъ е наистина левентъ, хубавецъ, силенъ, дързъкъ и неизчерпаемъ по находчивость и ламтежи. Съ една дума, то си личи: нашиятъ човѣкъ е авантюристъ и славолюбивъ по натура.

И не само че абаджийското звание му е твърдѣ мждро и нескопосно, но и българското име счита вече той за лошъ патентъ, та носи и прѣпоржча се като зебешка младежь и азиятски делибашинъ. Такъвъ си остава дълго врѣме. Споредъ разказа не близки нему хора и живи още и добрѣ паметливи, нѣкое врѣме Бенковски зарѣзва абаджилъка и захваща афионъ да събира. Но, разбира се, при онова богато настроение, паритѣ се хлъзгатъ между пръститѣ му, а на дъното на неговия джебъ зѣе ненаситна дупка. Работата е, че въ алъшъ-вериша, въ монетологията на онѣзи поетични врѣмена, сжществува неотразимо изкушение: има женски (ханъмски) има и мжжки пари, а нашиятъ човѣкъ обича женскитѣ: — махмудийки, за които разказва тъй увлѣкателно Каравеловъ, айналийки, ялдъзки и много други — тъкмо такива, които се хлъзгатъ лесно между пръститѣ. Той се влѣче въ Айдънъ по една гиздава ерменка, сжщо така айналия, както

неговитѣ поетични айналийки, и фотографиралъ се даже съ нея — то се знае — въ делийски каяфетъ.

Така, че още отъ рано тоя човѣкъ е втасалъ за всичко, само не за мирна работа.

Пробито дъно въ джеба и развита бурма въ главата— туй бѣха двѣ мощни стихии, които въ онази тъмна, ала и романтична епоха иматъ своето привелигировано поприще: тъмнитѣ кюшета на единъ голѣмъ градъ или гората, или най-послѣ — Влашко. Това прави и той. Слѣдъ като застава на нога, срѣдъ оня широкъ жизненъ пѫть, и слѣдъ като дружи охолно съ Сюлеймановци и Юсиновци, знаменитости отъ Климашъ, ето че попада —въ началото на седемдесетьтѣ години—въ срѣдата на нѣкакви Яковци и Юсефовци—все псевдоними, разбира се, и безъ фамилни имена: нѣкакви метеори, които никой още не проучи, отдѣ бѣха дошли и кѫдѣ сѫ изчезнали отсетнѣ.

Та, слѣдъ всичко туй, нашиятъ човѣкъ кацва посрѣдъ многолюдна Смирна, гавазинъ на персийския консулъ; тамъ вече той не е ни зебекъ, ни карaабаджия, нито турчинъ, а персианецъ — чистъ персианецъ отъ Техеранъ. И като такъвъ, скита по гори и долища, управя нѣщо, което, навѣрно, не е за управяне, и скоро пакъ съвършено е на улицата, и пакъ: ту ходжа, ту простъ турчинъ, ту кой знае какъвъ, мѣрва се въ Бей-пазаръ, отива въ Ушакъ, въ Айдънъ, щура се дори нѣкое врѣме изъ вагабонтскитѣ краища на Цариградъ, които е упозналъ като дланьта си и, най-послѣ, все пакъ нѣщо го тегли къмъ Дунавъ, защото въ душата си е българинъ.

Въ Ломъ ималъ той зеть. Завърта се тамъ на пета, а мѫдриятъ роднина помирисва издалечъ какъвъ звънецъ ще му се закачи на челото, че да клепа издалечъ като да си е шугава коза, па да плаши цѣлото стадо, та бързо — бързо дава му пѫть и малко пари, за да се разходи, дѣто иска.

Ето така, най-послѣ, нашиятъ човѣкъ е въ обѣтованата влашка земя.

Нима ще отиде въ Копривщица, да се улови въ полата на майка си? Да мирува, да работи, коминъ да запуши? Или ще прѣбѫде сложно еснафче въ турско? Но какво ли ще прави, какво му остава да прави въ свободната земя?

Ето какво. Има занаяти, които не сж нищо, а човѣкътъ може да ги върши и пакъ да си остане, кажи, на улицата, подъ открито небе и свободенъ, и пакъ да е всичко. То е просто: човѣкътъ ставалъ фурнаджия, хлѣбарь. Собствено, продавачъ на хлѣбъ: ходилъ по улицитѣ и продавалъ хлѣбове, носени съ табла на глава. Но помислете си копришенеца: жилавъ, едъръ и дивъ, послѣ: изпитанъ въ живота, смѣтливъ и вариклечко: и още: силенъ, прѣдприемчивъ и духовитъ, както сж всички отъ чорбаджийското село—помислете си го съ една хлѣбарска табла на ржка или на глава: то е единъ дискъ, съ който нашиятъ балканлия би се надпрѣварялъ и съ бѣсния Аяксъ въ надхвърляне, и би му надвилъ.

Ще каже нѣкой: какво отъ това?

Работата е, че тая табла не е на своето мѣсто и че, най-малко, този човѣкъ е сбъркалъ занаята си. То е толкова ясно, че хората изеднажъ го оцѣнили, а копришенското пиле още въ сжщата година е пакъ въ Цариградъ, но тоя пжть вече ще изгори отъ основа столицата на османлиитѣ и ще убива падишаха; той е помощникъ на Заимова, ала, въ сжщность, той е специалистътъ, той е прѣдставитель на важната култура: инструкторъ е на военната чета, защото Заимовъ, „звукарь"—човѣкъ на нормалнитѣ степени, самъ е сбъркалъ занаята си и не чува нищо отъ ония вагабонтски работи.

Знаемъ вече, какъ фалира великото дѣло. Цариградъ си остана цѣлъ цѣлиничъкъ. Ние разгледахме това и знаеме цѣлата му история. Дѣлото фалира, но хората не фалираха.

Послѣ това, българскиятъ зебекъ и персиянецъ трѣба да се върне пакъ въ Влашко, а тескере нѣма. Тука се намиса и самата сждба и приготвя му единъ добъръ даръ.

Човѣкътъ, който е менявалъ и народность, и физиономия, и роля по всички жглове, кждѣто е билъ, и то менявалъ просто за свой капризъ, сега промѣня и своето име зарадъ историята.

Ето какъ е станала прѣкръщавката, на която сега дължимъ едно громко име въ миналото си.

Имало нѣкога по свѣта единъ полски авантюристъ, инженеръ, герой. Той стрѣлялъ на варшавския губернаторъ — русинъ, разбира се,—и билъ осжденъ на вѣчно заточение въ

Сахалинъ. Антонъ Бенковски,—тъй се викалъ оня инжинеръ, избѣгалъ обаче въ Иедо и тамъ, въ столицата на славнитѣ Микадовци, френскиятъ консулъ му далъ нѣкакьвъ „certificat“ — свидѣтелство, за да си пѫтува по великия ориентъ. Инженерътъ дошълъ въ Диарбекиръ, тамъ се заловилъ за работа. Когато Заимовъ издуха отъ тамъ, полякътъ му продалъ свидѣтелството си. А послѣ, когато Заимовъ побѣгна и отъ Цариградъ, забравилъ го при Асѣнъ Руселиевъ въ Робертъ Колежъ.

Сега вече, кога настѫпва зло врѣме, и подпалвачитѣ на славната султанска столица трѣбаше да се чистятъ на нѣкѫдѣ, Асѣнъ Руселиевъ — той баща, той майка на всички — кръстилъ на всѣкиго по нѣкое име и съ по едно меджидие, хлъзнато въ рѫката на паспортния чиновникъ, извадилъ имъ тескерета. Най-послѣ, за да намѣри още едно име и за нашия човѣкъ, той го потърсилъ изъ своята архива. Тамъ, именно, и натъква се, по волята на сѫдбата, върху забравения „certificat“, и тозчасъ кръщавката била свършено дѣло: Гаврилъ Хълтовъ станалъ Антонъ Бенковски. По-нататъкъ, какъ Антонъ станалъ Георги, както се пише нашиятъ човѣкъ въ историята — за това съврѣменницитѣ мълчатъ. Но сѫществува една подробность. По онуй врѣме държавниятъ отомански печатъ за паспорти имаше добавъчни издания, нѣкои отъ които се намираха и въ похватни хъшовски рѫцѣ. Знае се, напримѣръ, че правителствени печати се намирали въ Стара-Загора, въ Бѣла-Слатина и дори въ Влашко. Така, че лесно било съ тѣзи печати да се стъкми новъ паспортъ, или ново тескере, и вмѣсто Антонъ, да се пише Георги и — свършена работа!

Така трѣба да е било, разбира се, ала ние точно незнаемъ, какъ се е извършило. Сега, въ Гюргево прибрали и него и отъ день на день ония хора сѐ по-добрѣ разбиратъ цѣната му. Така нѣкогашния Гавраилъ Хълтовъ се прѣвърща въ Георги Бенковски, апостолъ на четвъртия революционенъ окрѫгъ.

ГЛАВА ТРЕТА.

Плаиътъ иа възстанието.

I.

Рѣшенията въ Гюргево устни. Приблизително възстановление на цѣлия планъ. Въпросътъ за деня на възстанието: дали е 1 или 11 май. Стратегическо-военни кроежи.

Планътъ, който комитета въ Гюргево приема за бѫдащето възстание, почти ни е даденъ поне въ главнитѣ си точки. Даденъ ни е той по всичко онова, що до сега изслѣдвахме: ние знаемъ, какво можеха апостолитѣ да прѣдприематъ, какво бѣха въ състояние да направятъ. Бѫдащето възстание не можеше да бѫде друго, освѣнъ пакъ като онова въ Стара-Загора, повторено само въ по-голѣми, може би, размѣри.

Сѫщинскитѣ рѣшения ние не знаемъ, защото не сѫ водени писмено и защото никакъвъ документъ не притежаваме за тѣхъ. Дори живитѣ още апостоли, като Заимовъ и Н. Обретеновъ, твърдѣ малко ни сѫ разказали за това. Но събитията, които послѣдваха, разслѣдвани сѫ, пъкъ и ние ги изучаваме; тѣ ни говорятъ приблизително за всичко онова, което е планирано или могло да бѫде планирано въ Гюргево.

Приготовлението вѫтрѣ трѣбало да се поведе смѣло и трѣскаво. Трѣбало да се основатъ частни революционни комитети по всички градове, паланки и села, да се събиратъ срѣдства, повъзможность съ добро, и да се въоржжава населението. Да се приготвятъ статистики за броя на съзаклетницитѣ и за всичко, що притежаватъ: като животни, коля и други спомагателни материали, които, впрочемъ, се описватъ и отъ цѣлото население. Да се проучатъ всички населени съ турци мѣстности, и когато настѫпи рѣшителниятъ часъ, да се обезорѫжи турското население. Села и градове, било турски или български, които се противятъ, да бѫдатъ унищожени съ мечъ и огънь. Да се увлѣче населението въ борба, ако е възможно, вънъ отъ своитѣ жилища, и кѫдѣто се удаде случай, по-

слѣднитѣ да бѫдатъ прѣдадени на пламъкъ, каквото всички възстанали да не мечтаятъ да се връщатъ въ своитѣ гнѣзда и да бѫдатъ заставени, по необходимость и отъ отчаяние, да се държатъ по дълго въ горитѣ.

Да се уредатъ междукомитетски пощи, да се възкръси пакъ тайната полиция и да се прѣслѣдватъ и унищожаватъ прѣдателитѣ.

Стариятъ революционенъ уставъ, кѫдѣто още живѣятъ спомени за него, да се не разрушава. Новитѣ апостоли нѣматъ работа съ устави, изобщо нѣма да губятъ врѣме за административната сграда на революцията; тѣхната задача е чисто практическа: трѣбатъ хора, орѫжие и бунтъ, та трѣба да се върви право къмъ цѣльта—колкото по-скоро, толкова по-добрѣ.

За врѣме на възстанието опрѣдѣлили началото на май. Деньтъ, въ сѫщность, не билъ точно опрѣдѣленъ, но прѣдполагало се да бѫде 1 май. Апостолитѣ дали клетва, никому нищо да не говорятъ за срока; напротивъ, вѣрнитѣ хора трѣбало да мислятъ, че знамето ще се развѣе веднага, щомъ народътъ бѫде приготвенъ или щомъ прѣдателството и други фатални случки принудятъ хората на комитета да се хванатъ за орѫжие.

Къмъ опрѣдѣленото врѣме, обаче, апостолитѣ пакъ трѣбало да се споразумѣятъ помежду си за установения день. Заимовъ твърди, че, отъ послѣ, 11 май, като великъ български праздникъ, билъ е, именно, фиксираниятъ день, за да се прогласи възстанието.[1]) „Въ началото на мѣсецъ мартъ 1876, пише той, главниятъ апостолъ на сливенското революционно окрѫжие, Иларионъ Драгостиновъ, съ окрѫжна записка до другитѣ главни апостоли, прѣдложи да се замѣни 1 май съ 11 май — сирѣчъ праздникътъ Кирилъ и Методий да се отпразднува съ черешеви топове, а не съ молитви и благодарствени молебени за здравието и дълголенствието на падишаха. Прѣдложението на Драгостинова бѣ удобрено отъ *всичкитѣ главни апостоли*. И така, 11 май бѣ опрѣдѣленъ день за всеобщо възстание".

---

1) „Етюди", 80.

Само едно обаче е вѣрно въ това съобщение на г. Заимова, а то е, че въ Вратца, кѫдѣто Заимовъ бѣше главенъ апостолъ, 11 май е билъ приетъ за день, въ който щѣло да се провъзгласи тамъ възстанието. А това ние знаемъ положително, отъ друго мѣсто. Захарий Стояновъ обнародва едно писмо на Заимова отъ 24 априлий 1876, писано изъ Вратца и запазено въ оригиналъ отъ Д. Горовъ въ Гюргево, което писмо Заимовъ приема въ етюдитѣ си като свое.[1]) Въ въпросното писмо врачанскиятъ апостолъ извѣстява на своитѣ събратия отъ другитѣ окрѫзи, че у него, въ Вратца, „11 май нѣма да мине безъ пукотъ на пушки."[2])

Обаче, колкото за туй, че 11 май билъ прѣдложенъ отъ сливненци, а особено, че туй прѣдложение било удобрено отъ всичкитѣ главни апостоли, както твърди Заимовъ: колкото за достовѣрностьта на това, ние имаме основание да се съмняваме. Д. Кукумявковъ, членъ на сливенския комитетъ, въ своитѣ издадени вече отдавна записки, които по нататъкъ ние не еднажъ ще цитираме, твърди, че на сливенското бунтовно знаме е било зашито 1 май като день на възстанието. Ако въ Сливенъ господствуваше мнѣние за друга дата, 1 май нѣмаше защо да се зашива на знамето, нѣмаше какъ и Д. Кукумявковъ да помни, че този е опрѣдѣлениятъ день за възстанието. Разбира се, че туй съображение не би ни дало право съ абсолютность да твърдимъ, че изключава възможностьта, какво Иларионъ е билъ повече наклоненъ за 11 май, и въ тая смисьль се отнесълъ и до своитѣ другари вънка, и че най-послѣ неговото мнѣние ще да е било прието въ Вратца. Иларионъ може да е мислилъ, може и да е написалъ писмото, може въ Вратца и да сѫ се съгласили и всичко да си е останало сѐ пакъ само една мисъль. И послѣ, явно е, прѣди всичко, че касае се за 10 дни разлика: 1 или 11 май, та въпросътъ не е билъ отъ сѫдбоносно значение и, редомъ съ толкова други належащи и гигантски нужди на онова тежко врѣме, едва ли е възбуждалъ всеобщъ интересъ. Но ние обърщаме тукъ внимание върху него, само за да прѣсѣемъ, ако се може, простия фактъ.

1) Стр. 189—191.
2) Биография на Ботевъ. 316.

Така, че всичко горньо може да се приеме, но че прѣдложението на Илариона за 11 май е било прието сжщо и другадѣ и дори и въ самия Сливенъ, за това ни липсватъ данни, и ние не можемъ да го потвърдимъ. Всички живи още поборници отъ града на Хаджи Димитра помнятъ и разказватъ, че 1 май сж знаели за день на възстанието.

А има още и друго. Ако „всички други главни апостоли сж били приели мнѣнието на Драгостинова за 11 май", защо Панагюрското събрание въ Оборище, — едва десетина дни прѣди срока, опрѣдѣли 1 май за день на възстанието? Може ли послѣ това да се говори за постигнато общо съгласие, както настоява г. Займовъ?

Първи май е билъ даденъ въ Гюргево като день на пламъцитѣ, и на тази дата спрѣли въ Сливенъ и Панагюрище. Въ Вратца настоявали за 11 май, а въ Търново дори искали и по-късно, както ще видимъ по-сетнѣ.

Не може нито да се приеме, че рѣшението въ Оборище е накарало и сливенци да приематъ и тѣ 1 май: извѣстието за онова рѣшение, както ще видимъ на свое мѣсто, достигна до сливенци едва ли не слѣдъ срока, въ който тѣ сами бѣха приели да възстанатъ. Тамъ, както и тукъ, 1 май е билъ оная непоколебима дата, която хората прѣгърнаха или бѣха прѣгърнали още съ врѣме и за своя подемъ.

Въ цѣлия планъ има още нѣкои точки на голѣмо кроени, които прѣхвърлятъ границитѣ на простия патриотически ентусиазъмъ за бунтъ, а може да ги зачислимъ въ областьта и на чисто военни кроежи. Търновци трѣбало, ако е възможно, да завзематъ града, да турятъ ржка на складоветѣ и да се въоржжатъ съ пушкитѣ на ония войници и заптии, които поробятъ или затриятъ. Вратчанци, по сжщия начинъ, като се разправятъ съ града си, трѣбало да нападнатъ Видинъ отъ една страна, а отъ друга да турятъ ржка на София, както и да заприщятъ Балкана. Телеграфнитѣ линии трѣбало да бждатъ прѣкжснати всѣкждѣ, мостоветѣ, които могатъ да служатъ на неприятеля, рѣшено било да се съборятъ, а желѣзницитѣ, дѣто ги има, трѣбало да бждатъ непрѣменно разрушени. Сливенци и панагюрци, гърбътъ на които, при общо възстание, прѣдполагаше се да бжде осигу-

ренъ откъмъ балкана отъ горнитѣ окрѫжия, имали още и по други задачи. Тѣ играятъ ролята на авангардъ прѣдъ турскитѣ сили, идещи отъ Азия. Така, че тѣхната задача се опрѣдѣляла, прѣди всичко, съ това, че тѣ ще прѣкѫснатъ пѫтищата отъ оная страна и отъ Цариградъ. Одринъ трѣбало да бѫде изгоренъ, мостътъ на Арда съсипанъ. Пловдивъ щѣлъ да бѫде нападнатъ и обезорѫженъ и Татаръ-Пазарджикъ сѫщо изгоренъ. . . . Хиршевата желѣзница, както се каза, трѣбало да бѫде развалена всѣкждѣ, дѣто може.

Най-послѣ, една голѣма чета — пакъ като онази, която се гласѣше въ началото на есеньта, — или нѣколко чети, имало се прѣдвидъ да бѫдатъ въорѫжени отъ българскитѣ комитети въ влашко и да минатъ Дунава подъ водителството на Филипъ Тотя или на други опитни воеводи.

II.

Разпрѣдѣление на революционнитѣ райони. Състоянието на старитѣ три окрѫзи. Необходимость отъ четвърти—Пловдивски окрѫгъ. Спорътъ за реда на окрѫжията.

Ето, сега, какъ апостолитѣ раздѣлили помежду си полето за работа въ вѫтрѣшностьта.

Отъ тритѣ революционни окрѫзи на планираното прѣзъ есеньта възстание първиятъ окрѫгъ, Търново, остана, както знаемъ, почти непокѫтното. Воловъ не намѣри особно блѣстяща опора въ втория окрѫгъ—въ Троянъ, а Вратца сега изпѫкваше отъ само себе си готово гнѣздо за бѫдащата идея. Въ всѣкой случай, този окрѫгъ бѣ останалъ се́ пакъ сѫщо непокѫтнатъ и трѣбаше само да се направи малко размѣстване въ центра на района.

Но за Стара-Загора не можеше, разбира се, вече ни дума да става: тя биде съвършено разсипана. Сливенъ обаче стоеше. Прочее, той заема сега мѣстото на Стара-Загора.

Като опрѣдѣляха пакъ Сливенъ за центъръ на революционно окрѫжие въ бѫдаще, апостолитѣ се повърщатъ на стария дѣлежъ, направенъ отъ Левски. Узуновъ бѣше отмѣ-

нилъ това, както знаемъ, и прѣмѣсти окржга отъ Сливенъ въ Стара-Загора. Неговитѣ съображения сж били твърдѣ основателни за своето врѣме, защото Стара-Загора наистина бѣше тогазъ централенъ пунктъ за цѣла революционна Тракия. Но сега, когато тоя пунктъ вече не сжществуваше за комитетското дѣло, трѣбало да се помисли за нѣщо ново.

И отъ друга страна, когато центъръ на тракийския революционенъ окржгъ трѣбаше да стане Сливенъ, сега вече пловдивско съвършено се отдалечаваше отъ тоя центъръ. И наистина, при новото положение на работитѣ, не само сѣдалището на окржга се мѣсти по-надалечъ, но Старо-Загорско и Чирпанъ, поради опустошението, като оставаха, за важната минута, едно мъртво пространство по срѣдата, още по-силно дѣлѣха единия край на бждащия окржгъ отъ другия. Ето защо, комитета въ Гюргево е билъ принуденъ да помисли сега по-сериозно и за четвъртия пловдивски окржгъ, който и отъ напрѣдъ си бѣше планиранъ, както знаемъ, но биде оставенъ само въ кроежъ. Така, именно, Пловдивъ опрѣдѣлятъ за сѣдалище на четвъртия революционенъ окржгъ.

Но, разбира се, апостолитѣ бѣха свободни, споредъ мѣстнитѣ условия, да си избератъ и другъ центръ, а не само главния градъ на своя районъ, а това и направиха, както послѣ ще видимь, та Пловдивъ не биде революционна столица.

Планиранъ билъ и пети окржгъ. И наистина, Западна България е по-широка отъ източна. Между Пловдивъ, Враца и Видинъ лежи грамадно пространство—лежатъ прѣдѣлитѣ на двѣ царства: на Шишмановци и на Страшимировци. Съ една дума, петиятъ окржгъ щѣлъ да обема Софийско или Новоселско, но това не се сбждна, както ще видимъ.

Прѣдѣлитѣ на тѣзи окржзи не могли, разбира се, да бждатъ строго начъртани: бждещето самó щѣше да покаже, агитацията кждѣ ще намѣри почва и ще се разпростре, и кждѣ съвършено ще се удари въ китайски стени. Източна България се е смѣтала за безнадежна, като повече турски край, но пакъ отъ Търново трѣбало да правятъ усилия къмъ

Разградъ, Шуменъ и Варна. Къмъ Вратца се числили Берковица, Ломъ и Видинъ. Софийскиятъ окрѫгъ трѣбало да отива и къмъ Орханийско. Къмъ Сливенъ спадатъ Ямболъ и дори Одринско. А колкото за Пловдивъ, мислило се, щото той освѣнъ планинския ѫгълъ между Родопитѣ, Срѣдна-Гора и Стара-Планина, да простре рѫка още и къмъ Македония, което мечтаеше самъ Левски, и което пакъ не се сбѫдна, както ще видимъ.

Има единъ малъкъ споръ по нумерацията на окрѫзитѣ— кой отъ тѣхъ съ какво число по редъ трѣба да се означи. Спорътъ бѣше възбуденъ отъ г. Заимовъ и то едвамъ въ 1895, а по-рано той и не е сѫществувалъ. Това стана по поводъ на „Запискитѣ“ на Захарий Стояновъ, върху които г. Заимовъ обнародва извѣстнитѣ намъ критически „етюди“. Ето какъ двамата повѣствуватели означаватъ пореднитѣ числа на окрѫзитѣ.

Захарий Стояновъ:
I (Първи окрѫгъ) Търново
II (Втори „) Сливенъ
III (Трети „) Вратца
IV (Четвърти „) Пловдивъ [1]).
Ст. Заимовъ:
№ I Търновско революционно окрѫжие
№ II Сливенско „ „
№ III Панагюрско „ „
№ IV Софийско „ „
№ V Вратчанско „ „ [2])

Едни отъ по-сетнѣшнитѣ писатели и повечето приематъ нумерацията на първия, други сѫ прѣгърнали мнѣнието на послѣдния. Г. Димитровъ, Карапетровъ, Кукумявковъ и др. сѫ на страната на З. Стояновъ; Иваница Данчевъ приема числата на своя бивши началникъ Заимовъ.

Този споръ е, разбира се, нищоженъ. Той засѣга само цифрената кръщавка, а тя не играе роля никѫдѣ, нито дава характеръ на това или онова окрѫжие. Другъ би билъ

1) Т. I, 316.
2) 75.

въпросътъ, ако прѣпирнята бѣше за първенството напр. на Търново, но, както видимъ, и въ двата лагера старата столица стои на чело. Но колкото и да е чисто формаленъ този споръ, той не е лесенъ за разрѣшение. Документи липсватъ. Отъ апостолитѣ живи сж, както знаемъ, само Заимовъ и Н. Обретеновъ, но тѣхнитѣ мнѣния не трѣба и не може да земаме, освѣнъ като колебливи спомени, особно по такъвъ единъ частиченъ и дребенъ въпросъ, който мжчно се помни и лесно се забравя и който, на свое врѣме, едва ли е обърщалъ върху себе си вниманието на нѣкого.

Споменитѣ на живитѣ поборници сж въобще тъй несигурни, че не може да се каже, дали бихме имали право да градимъ върху тѣхъ, макаръ само по нѣкой второстепененъ и частиченъ въпросъ. Когато, напр., се разговаряхъ първъ пжть съ г. Обретеновъ, той отрече, между друго, че е имало пети окржгъ. При второ разговоръ той говорѣше вече за оня пети окржгъ като нѣщо неопровержимо! Изобщо трѣба да кажа, че Н. Обретеновъ се радва днесъ за днесь на твърдѣ слаба паметь и неговото мнѣние по въпроса може да бжде резултатъ само на по-късни заучвания и обсжждание, а такива, разбира се, за насъ и не важатъ.

Остава самичъкъ г. Заимовъ за живъ паметникъ отъ онуй врѣме и, като такъвъ, по въпроса той говори, то се знае, съ авторитета на първожрецъ. На З. Стояновъ, напр., той възразява по слѣдващия внушителенъ начинъ: „Той не бѣше, казва Заимовъ, отъ жителитѣ на „казармата“ въ Гюргево, та затова не знае и сжщинскитѣ рѣшения на Б. Р. Ц. Комитетъ[1]). Разбира се, че слѣдъ такъвъ силенъ аргументъ, никой не би могълъ да спори съ врачанския апостолъ. А пъкъ ясно е сжщо, че безъ документъ на ржка нито той има здрава почва подъ нозѣтѣ си, и въпросътъ дори и за него самия си остава все пакъ мжчно разрѣшимъ.

При все това, ние ще изложимъ тукъ нѣкои основателни съображения, по които бихме могли да възсъздадемъ нумерацията на окржзитѣ, както, навѣрно, си е била тя въ дѣйствителность.

---

1) Ibid., 80.

Г. Заимовъ и всѣкой другъ е свободенъ да си реди окрѫзитѣ както пожелае, още повече, че съ това никому и врѣда не се нанася. Но г. Заимовъ не ни обажда съображенията, по които реди окрѫзитѣ тъй или инакъ, не ни обажда съображенията, които самъ комитета е могълъ да има по тоя въпросъ. Редътъ, по който се води Врачанскиятъ апостолъ, е чисто географически: Търново, Сливенъ, Пловдивъ и Вратца, смѣтани наредъ, по географическо положение, образуватъ единъ крѫгъ или единъ вѣнецъ, прѣзъ срѣдата на който, като диаметъръ, трѣба да минава балканътъ. Тоя редъ е и естественъ, и по-лесенъ, та подъ това съображение могълъ е да бѫде и по-скоро приемливъ за апостолитѣ въ Гюргево.

Но когато е дума за естественъ и лесенъ редъ, трѣба да погледнемъ на въпроса и отъ друга страна.

И наистина, ако по една или по друга причина редътъ на окрѫжията можеше да има каква-годѣ важность, то тоя редъ, разбира се, не трѣба и често да се мѣнява. Всѣка промѣна е една не лесна работа, особно доклѣ се прокара между масата.

И послѣ, колкото по-често се мѣнява единъ редъ, толкова повече той си губи и значението. По сѫщия начинъ, ако това редене, да кажемъ, е имало тежесть прѣзъ декемврий, когато комитета засѣдаваше въ Гюргево, защо да е нѣмало значение то и прѣзъ септемврий—четири мѣсеци по-напрѣдъ, когато централниятъ комитетъ бѣше въ Букурещъ? А прѣзъ септемврий имаше само три центра: Търново, Ловечъ (Троянъ) и Стара-Загора или Търново, Стара-Загора и Ловечъ. Мѣстото на Ловечъ заемаше сега Вратца, защото е все единъ и сѫщъ западенъ край на България, а мѣстото на Стара-Загора се дава на Сливенъ: тѣ сѫ близки мѣста. Но окрѫзитѣ нали пакъ си оставатъ почти сѫщитѣ, а само сѣдалищата имъ сѫ размѣнени? Нека прѣдположимъ, че тѣ сѫ били броени: Търново, Стара-Загора и Ловечъ, или Търново, Ловечъ и Стара-Загора: каква логика би имало да мѣняваме тоя редъ едва четири мѣсеци само слѣдъ първото разпрѣдѣление?

Нека прѣдположимъ още, че хората отъ Старо-Загорския

революционенъ окрѫгъ сѫ навикнали да наричатъ своето гнѣздо втори окрѫгъ по редъ: че каква е смисъльта, слѣдъ четири мѣсеци, да се прѣкърщавате тоя невиненъ редъ?

И послѣ, щомъ е могло да има приетъ редъ и отъ по-прѣди, когато окрѫзитѣ сѫ били три: Търново, Ловечъ и Стара-Загора — естествено е, че новиятъ окрѫгъ — Пловдивъ — нѣма да оттикне другитѣ, за да влѣзе посрѣдата, а ще дойде накрай: другитѣ сѫ били три, той ще бѫде четвърти.

А че хората и сами се били достатъчно свикнали на една приета отъ по-рано нумерация, за това имаме, струва ни се, още и доста очевидни доказателства. Захарий Стояновъ, както знаемъ, дѣецъ отъ Старо-Загорския окрѫгъ, а по-послѣ и помощникъ-апостолъ отъ Пловдивския, пише своитѣ записки веднага слѣдъ освобождението, значи едва 5 — 6 години слѣдъ събитията, и нарича Пловдивъ четвърти окрѫгъ. При тѣзи обстоятелства може смѣло да се приеме, че Захарий Стояновъ не отъ само себе си дава тази нумерация, а тя е била приета отъ всичкия свѣтъ въ окрѫга. А ако тя е била приета веднажъ, трѣба още по-скоро да се съгласимъ, че новитѣ апостоли отъ 1876 мълчаливо се примирили съ нея и не сѫ и противопоставили нищо друго. Иначе, поне споменъ щѣше да остане за усилията имъ да я измѣнятъ. Самъ З. Стояновъ, който се е доста въртѣлъ и личи между тѣхъ, щѣше да познава мислитѣ имъ.

Или иначе, трѣба пъкъ да приемемъ, че самитѣ апостоли отъ 1876 сѫ наричали Панагюрище четвърти окрѫгъ, което още повече ще контрастира на свидѣтелството на г. Заимовъ.

Та, споредъ насъ, най-приемливо е, че названието четвърти окрѫгъ, което приема Захарий Стояновъ за Пловдивско, отговаря на онова име, което е било най-популярно въ цѣлия революционенъ окрѫгъ.

И несъмнѣно, трѣбало би сé пакъ да държимъ смѣтка за онази нумерация, която е била привична на хората и която се е запазила като традиция. Традицията, особно когато е достояние на цѣла маса хора, е мощь, на която може да се разчита. Азъ съмъ лично убѣденъ, че на нея може съ по-

голѣма положителность да разчитаме, отколкото на паметьта на г. Заимова[1]).

Освѣнъ това, когато въ 1873 г. Заимовъ отиде на заточение, той бѣше още младъ, неопитенъ и не стоеше дълбоко въ революционнитѣ работи. Слѣдъ като въ 1875 се върна пакъ на свобода, той се бѣше изведнажъ втурналъ въ практическа дѣятелность. А при такива обстоятелства всѣкой на негово мѣсто би виждалъ само ближния жгълъ, дѣто сж го опрѣдѣлили да дѣйствува, и скришнитѣ лостове на цѣлата машина биха останали въ мъгла за него. И при туй, Заимовъ не ще да е проучвалъ отблизо генеалогията на окржзитѣ, което имаше възможность да направи въ по-сетнѣшни врѣмена. Не може всичко на паметь да се знае. Паметьта е често лошъ съвѣтникъ, особно въ случаи, като този, дѣто трѣба да изслѣдвашь и да проучишъ, за да ти е познатъ прѣдмета.

III.

Мѣстата на апостолитѣ по окржзи. Биографически бѣлѣжки за Стоилъ воевода и Н. Славковъ. Хващането на послѣдния отъ турската полиция въ Орханийско. Появяването на Н. Обретеновъ по сжщитѣ мѣста. Осуетяване на цѣлото дѣло въ петия окржгъ. Заключителна бѣлѣжка.

Окржзитѣ сж били раздѣлени по слѣдващия начинъ между всички апостоли.

Съ забѣгването на дѣятелния свой дългогодишенъ прѣдседатель Ив. Хаджи Димитровъ Търновскиятъ комитетъ бѣше овдовѣлъ. Емигрантътъ прѣдседатель нито помисляше сега да се върща: цѣлиятъ свѣтъ въ града, че и мало и голѣмо въ околноститѣ на старата столица го познавали тъй

1) За куриозъ ще приведа едно натякване на покойния Искрю Мачевъ, старъ учитель, а послѣ адвокатъ, починалъ въ 1908 г., който пише писмо до г. Заимова, за да го поправи по тоя въпросъ. Писмото намѣрихме случайно между книжата, които самъ г. Заимовъ е прѣдалъ като материалъ, събранъ отъ него, по настоящата история. Така, че туй писмо, или тоя упрѣкъ е билъ лично адресуванъ до него. Искрю Мачевъ бѣше членъ въ Панагюрския комитетъ и прѣдставитель въ Оборище. Като праща на Заимовъ своя старъ портретъ, който му билъ поискалъ тоя, Искрю Мачевъ добавя назидателно: „Ползувамъ ся отъ случаятъ да Ви обясня и това, че прѣзъ миналата седмица бѣхъ случайно въ г. Татаръ-Пазарджикъ, гдѣто ся

добрѣ, че той не би могълъ тамъ никждѣ да се покаже. Отъ друга страна, и Стамболовъ самъ не можеше вече да се върне въ Стара-Загора, а другъ окрѫгъ, освѣнъ единъ отъ двата, той не познаваше достатъчно. Ето защо сега, Търновскиятъ революционенъ окрѫгъ повѣряватъ на него.

Врачца си бѣше вече сама избрала своя апостолъ, и Заимовъ имаше тамъ своето вѣрно гнѣздо.

Сливенъ се даде на Илариона. Младиятъ човѣкъ, обаче, не билъ оставенъ безъ по-стара и по изпитана ръка: съ него тръгва Стоилъ воевода. Бѫдащиятъ прѣдводитель на въорѫженитѣ възстаннически сили на Сливенъ е роденъ около 1853 година въ Инджекюй, Ново-Загорско. На млади години овчарувалъ въ Добруджа. Обиденъ злѣ отъ своя господарь — котленски чорбаджия—Стоилъ се заклелъ да му отмъсти, и като зарѣзва овчарството, намѣрилъ си шесть души дружина, съ които заскитва изъ Батовскитѣ гори около Варна. Около 1869 той билъ въ Влашко, дѣто се надъхва съ свободолюбиви идеи. По онѣзи врѣмена, той миналъ прѣзъ Свищовъ съ Дѣдо Никола отъ Хаинето и съ още единъ[1]) отивайки въ вѫтрѣшностьта на България. Тамъ Стоилъ снове още нѣкое врѣме — повечето около Варна, като се показва отъ врѣме на врѣме и въ сливенско, а прѣзъ 1875 Сливенскиятъ балканъ вече остава главното негово свърталище. Тамъ билъ той силно прѣслѣдванъ отъ потеритѣ, но всѣкой пѫть се измъквалъ изъ тѣхнитѣ мрежи. Прѣзъ есеньта, сѫщата година, както знаемъ, той е пакъ въ Влашко.

Пловдивскиятъ окрѫгъ се пада на Воловъ, а за другарь му бѣше даденъ Бенковски. Както знаемъ отъ по-напрѣдъ, когато Воловъ бѣга отъ Троянския монастиръ, той си бѣ съз-

---

е виждалъ съ Васъ единъ тамошенъ дѣецъ и мой познатъ и въ разговора си съ него, Вие сте твърдѣли, че революционний окрѫгъ на Априлското востание въ 1876 година, на когото центърътъ бѣ градътъ Панагюрище, билъ III-ий революционенъ окрѫгъ. Това твърдение е погрѣшно, тъй като знае ся и помни ся вѣрно, че окрѫгътъ ся именуваше IV: (четвъртий) революционенъ окрѫгъ. Като съврѣменникъ и дѣецъ въ това востание, азъ счетохъ за добрѣ да Ви дамъ това обяснение, което е истинско и вѣрно“. Ние нарочно запаззаме правописа на забѣлѣжката, която е оригинална. Искрю Мачевъ, като старъ учитель, бѣше въ характера си педантъ, рѣзъкъ и прѣкъ: залавяше се жилаво за туй, което знае, че е право. Азъ го лично познавахъ и бесѣдвалъ съмъ не веднажъ съ него. Писмото носи дата 16 септемврий 1900.

1) „Ив. Данчевъ,“ 8.

далъ, на пжть за Цариградъ, приятели въ Карлово и Пловдивъ; а Бенковски, коприщенецъ, идѣше въ своето царство.

Въ петия Новоселски или Софийски окржгъ, най-послѣ, билъ опрѣдѣленъ Н. Обретеновъ, а другаръ му става Н. Славковъ. Послѣдниятъ е роденъ въ Свищовъ, 21 юлий 1851, година, свършилъ петия класъ въ своето родно мѣсто. Прѣзъ 1870 отива въ Сърбия, дѣто постжпилъ въ четвърти Крагуевацки баталионъ доброволецъ. Тамъ остава до 1873, когато

Н. Славковъ.

вече го видимъ въ Русия пакъ доброволецъ—„волноопрѣдѣляющи ся“—въ редоветѣ на армията. Тукъ се числи той въ 55-й Подолски полкъ до 1875 година есеньта, когато Ботевъ, както знаемъ, го довлѣче въ Букурещъ за инструкторъ въ бждащето възстание. Но щомъ като работитѣ замръзнаха прѣди врѣме, поради несполуката въ Стара-Загора, Н. Славковъ бѣше останалъ въ печатницата на Ботева безъ никакви срѣдства за сжществуване, а оттукъ Заимовъ го прибра въ Гюргево.

На апостолкото ново поприще Славковъ не бѣше ни.

какъ щастливъ. Необикновено високъ, тежъкъ и необратливъ, той не умѣлъ да се приспособява къмъ деликатнитѣ условия, които окржжаваха въ ония врѣмена всѣкой агитаторъ въ Турско. Той билъ скоро забѣлѣзанъ отъ агентитѣ на властьта и сь своята несполука оправдалъ прозорливостьта на хитрия Стамболовъ, който почти единъ отъ всички апостоли въ Гюргево настоявалъ, по никакъвъ начинъ да не пращатъ Славкова въ България. Само гласътъ на болшинството помогналъ на тоя да мине.[1])

Славковъ стжпилъ на Българския брѣгъ едва къмъ втората половина на януарий, слѣдъ като се бавилъ нѣколко врѣме въ Бекетъ. Като причина за закжсняване се прѣдава обстоятелството, че Славковъ се билъ наранилъ неволно съ револверъ.[2]) Отъ Вратца бждащиятъ апостолъ по Софийско, поема пжтя къмъ Орхание, а отъ тукъ къмъ Български Изворъ. Неговиятъ съпроводникъ обаче—Иванъ Дюлгерина отъ орханийско Калугерово— прѣдалъ го на турцитѣ, както ни разказва самъ Славковъ. На самия пжть къмъ Изворъ, слѣдъ като апостолътъ-инструкторъ билъ полегналъ да поспи и да си отпочине, билъ нападнатъ ненадѣйно отъ агентитѣ на властьта, дошли изъ Калугерово, които го и хванали. Но това станало едвамъ кждѣ срѣдата на февруарий[3]).

Славковъ билъ отведенъ въ Орхание, послѣ въ София, дѣто слѣдъ 10 мѣсеченъ затворъ го осждили на вѣчни окови. Въ края на 1876 повели го прѣзъ Орхание, Плѣвенъ, Никополъ и Русе за Цариградъ. Рускиятъ вице-консулъ въ Пловдивъ—Найденъ Геровъ—застжпилъ се за него и съ

1) Заимовъ „Етюди" 74.

2) Въ своитѣ кратки записки, които притежаваме, Славковъ твърди, че миналъ въ края на декемврий, което не може да бжде вѣрно. Въ края на декемврий Заимовъ не бѣше още въ Вратца, нито Обретеновъ бѣше готовъ да мине, а Славковъ не щеше самъ да се озове въ непознати за него мѣста. За нараняването му разказва Спасъ Соколовъ.

3) Самъ Славковъ твърди, че е билъ хванатъ прѣзъ мартъ, което не се потвърждава отъ реда на сьбитията. Въ поменатитѣ вече свои кратки записки той прави още и друга грѣшка, дѣто казва, че слѣдъ като го държали 10 мѣсеци затворенъ въ София, осждили го на вѣчни окови и прѣзъ октомврий го повели за Цариградъ; октомврий е десетиятъ мѣсецъ на годината. Ако той е лежалъ 10 мѣсеца въ София, трѣба да е билъ хванатъ най-късно въ началото на януарий. Мѣсеци, излежани съ мжка въ затворъ, не лесно се забравятъ, че сж били цѣли десеть, но имената на мѣсецитѣ и поточнитѣ дати на дни лесно се забравятъ и побъркватъ.

помощьта на Графа Игнатиева отъ Цариградъ направили възражение на присждата, като се изтъквало, че Славковъ, прѣзъ прѣбиването си въ Русия, извършилъ нѣкакво убийство, а въ такъвъ случай, съгласно духа на капитулациитѣ, трѣбало да бжде сжденъ на мѣстопроишествието. По този начинъ, отъ Русчукъ Славкова прѣдали въ рѣцѣтѣ на руския консулъ въ Букурещъ, който го веднага и освободилъ. Славковъ заемалъ разни служби слѣдъ освобождението, а сега си живѣе въ Свищовъ.

Н. Обретеновъ стжпилъ отсамъ Дунавъ слѣдъ Славкова, като останалъ малко дни въ Вратца при Заимовъ, който билъ вече тамъ. Статковъ, членъ на Врачанския комитетъ, съпроводилъ го до Орхание, отъ дѣто Обретеновъ планиралъ да посѣти Софийско—сърдцето на своето окржжие. Отбили се и на монастиря св. Илия, кждѣто сжщо погостували. Когато стигналъ обаче въ Български Изворъ, Славковъ билъ вече хванатъ. Хората въ това село, както и въ цѣлата околность, силно се били сплашили, за да не бждатъ издадени и да пострадатъ, поради която случка и никой не искалъ вече да чува за възстание. За Обретенова не оставало нищо, освѣнъ да се върне по сжщия пжть, по който билъ дошълъ. Трѣба послѣ това доста да се е колебалъ, какво да прѣдприеме, защото не било мислимо да посѣти вече своя окржгъ. Тамъ нѣмало никаква надежда за успѣхъ, а трѣбало да почне съвсѣмъ нѣщо друго. Въ тъзи смисъль, навѣрно, и прѣдвидъ колебанието на Обретенова, на кждѣ да потегли, Заимовъ пише за него просто, че той „седѣлъ въ Вратца като на гости у него".[1]) Така, че Обретеновъ скоро прѣскача пакъ отвждъ Дунавъ и тукъ, въ общество съ Иваница Данчевъ, работиха послѣ най-усилено, за да подготвятъ четата на Ботева, съ която и минаватъ, както ще видимъ, за Балкана.

Така бѣха окржзитѣ.

За пети окржгъ, който самъ Обретеновъ до извѣстна степень отрича да е бивалъ на свѣта, и който въ дѣйствителность всепакъ не е сжществувалъ, защото не се е осжществилъ, трѣба да прибавимъ и туй, че бѣше най-неща-

1) „Етюди" 189.

стно стъкменъ. Освѣнъ че Славковъ не е билъ създаденъ за онази работа, що му дадоха, но Обретеновъ сѫщо не бѣше никакъ познатъ въ ония страни, кѫдѣто го пращатъ — обстоятелство, което не се срѣща, както знаемъ, въ никой отъ другитѣ окрѫзи. Навсѣкѫдѣ изъ тия послѣднитѣ поне единъ отъ опрѣдѣленитѣ апостоли е познатъ на своя край. А познанството играе не малка роль въ агитацията, както ще имаме случай не веднажъ да се убѣдимъ за напрѣдъ.

Въ седалището на Централния комитетъ, въ Гюргево, билъ оставенъ самъ Ив. Хаджи Димитровъ. Заимовъ твърди, че нему прѣдоставили да прѣдставлява комитета, а за другарь, разбира се, щѣлъ да му бѫде Д. Горовъ.[1]) Но въ туй прѣдставление едва ли ще да е имало смисъль: цѣлиятъ централенъ комитетъ се прѣнесе въ България. А, както знаемъ, това си бѣше за него единъ отъ най-прононсиранитѣ му принципи. Всѣкой отдѣленъ апостолъ бѣше за себе си всичко: и вѫтрѣшна и вънкашна сила. Само нуждата отъ общо дѣйствие налагаше сѣкиму да търси споразумѣние съ останалитѣ. Твърдението на Заимовъ за постояненъ централенъ комитетъ въ Гюргево, прѣдставляванъ отъ Ив. Х. Димитровъ, ще да бѫде негова собственна идея и плодъ на слабата му паметь. Самъ Ив. Хаджи Димитровъ не помни да е вършилъ нищо въ ролята на олицетворитель на комитета. Прѣзъ всичкото врѣме, додѣто се готви Ботевата чета, Хаджи Димитровъ снове по крайдунавскитѣ градове, за да подпомага на дѣлото и има не малко заслуги по това.

И тъй, ако се вземъ въ характеритѣ на всички отредени апостоли, то, измежду всички окрѫзи, на Пловдивския или Панагюрския се пада една отъ най-буйнитѣ глави, една отъ най-изпитанитѣ и за добро и за зло въ живота — Бенковски. Слѣдъ него вече иде и най-прозорливиятъ отъ дѣйцитѣ на онова врѣме — Стамболовъ, който повежда Търново. А ще видимъ, че тъкмо въ тия двѣ мѣста и пламъкътъ на възстанието избухна най-силенъ: на пръвъ редъ въ Панагюрско, а послѣ въ Търновско.

1) „Етюди“, 190.

ТРЕТИ ОТДѢЛЪ.

Причини.

ТРЕТИ ОТДѢЛЪ.

Причини.

ГЛАВА ПЪРВА.

Международно становище.

I.

Възстанието въ 1875 и 1876 като едно и сжщо дѣло. Несполука и народното безсилие. Мнѣнието на единъ англичанинъ. Критика отъ единъ полякъ.

Старо-загорското възстание бѣше само прѣдисловие на Априлското. Сжщитѣ ония хора, които есеньта 1875 изтеглиха мечъ за свобода, сжщитѣ пакъ опитватъ щастието си и пролѣтьта 1876. Тѣзи двѣ събития съставляватъ най-голѣмата гръмотевица на нашето разбуждане, като народъ. Или нека да кажемъ още: тѣзи двѣ възстания, които въ сжщность сж едно, образуватъ най-едрия заръ, хвърленъ въ нашата нова история за смѣтка на бждещето.

Прочее, кои бѣха причинитѣ на цѣлото възстание?

Обаче ще се поспремъ прѣдварително върху една кратка бѣлѣжка.

Възстанието въ Стара-Загора прѣзъ септемврий 1875 бѣше съвсѣмъ неподготвено. Априлското възстание се рѣши

въ края на декемврий сжщата година — едва четири мѣсеца слѣдъ първото, а въ края на априлъ — едва четири мѣсеци слѣдъ рѣшението — избухна и то, разбира се, пакъ тъй неподготвено: нищо не бѣ възможно да се направи прѣзъ единъ такъвъ кратъкъ срокъ. Сега, като имаме това прѣдвидъ, можемъ да минемъ къмъ нашия въпросъ.

Кои бѣха причинитѣ на възстанието?

Несъмнѣно, ние имахме единъ вѣковенъ врагъ, който като черно привидѣние бдѣше надъ международния хоризонтъ и не даваше да изгрѣе отъ тамъ слънцето на нашия народенъ идеалъ — това бѣха англичанитѣ. Тъй поне гласѣше едно отъ многото политически течения у насъ.

Когато въ 1876 година — тъкмо въ врѣме на ужаситѣ въ Батакъ и другадѣ — единъ български младежъ, ученикъ отъ английския Робертъ-Колежъ въ Цариградъ, застаналъ прѣдъ кореспондента на „Times" въ турската столица и го помолилъ да се застжпи съ своето име и съ своето перо за нещастнитѣ жертви, английскиятъ жентлименъ възразилъ сурово: „защо се влачите по коварствата на Русия? Защо се самоизтрѣбявате, защо подкопавате своето народно бждаще?"

И друго.

Когато въ 1873 година двѣ конни отдѣления отъ прочутия Казакъ-алай на Саджкъ-паша — едно отпрѣдъ, друго отдирѣ — конвоирали български бунтовници отъ Сливенъ, единъ полковникъ, полякъ, вечерьта, слѣдъ като нещастнитѣ били запрѣни въ една кжща въ Ичера, за да прѣкаратъ нощьта, вмъкналъ се прѣдпазливо въ тѣхната спалня и като извадилъ едно писмо изъ джеба си, подалъ го на едного отъ тѣхъ. Нещастниятъ веднага познава въ туй писмо едно отъ най-страшнитѣ обвинения противъ него: този кжсъ хартия го компрометиралъ окончателно. Писмото било между книжата, конфискувани отъ жилището му, а полковникътъ неусѣтно го измъкналъ отъ ржцѣтѣ на турскитѣ невѣжи чиновници, за да го повърне на притежателя му. Сега работата била ясна: полякътъ бързалъ да спаси една славянска душа отъ пропасть. И като подавалъ писмото, тоя славянинъ казалъ съ истинска сърдечна тжга на валящитѣ се въ безсилна мизерия роби: „Защо възставате? Тъй ли се възстава? Че

кждѣ ви сж офицеритѣ? Кждѣ ви сж пушкитѣ и топоветѣ? Кждѣ ви сж паритѣ? Станете богаташи и търговци, и щомъ сте учени и силни, и като станете господари въ земята си, като диктувате въ нея, само тогазъ да почнете кървавата борба".

Да разгледаме това положение.

Въ сжщность, не само полякътъ, но и англичанинътъ—и двамата еднакво тогава непримирими врагове на Русия—и двамата сж мислили, безъ друго, едно и сжщо: доброто бждаще на българина. Тоя нещастенъ народъ, думали сж си тѣ за насъ, ако дѣйствително милѣе за своето бждеще, ако не служи на чуждъ умъ, може ли тоя народъ, тъй бѣденъ, тъй не приготвенъ и тъй ничтоженъ, да се опълчи противъ найстрашния главорѣзъ и военнолюбивъ врагъ възможенъ въ свѣта? Несъмнѣно, една чужда ржка го тика къмъ самоунищожение. Тика го съ твърдо начъртанъ планъ, за да използува въ рѣшителния моментъ нещастието му.

Защото, когато едно племе, изтощено въ безсмислена и неравна борба, отчаяно отъ ударитѣ на сждбата, докарано до просѣшка торба отъ понесенитѣ разгроми, не успѣе, въ края на крайоветѣ, да се измъкне изъ грозната пропасть на робството, когато това нещастно племе изгуби съвършено вѣрата въ себе си, то неговото бждеще се крие вече въ мрака на неизвѣстностьта. Ето тогава вече неговото гнѣздо безпрѣпятствено може да мине отъ ржцѣтѣ на единъ въ ржцѣтѣ на другъ завоеватель.

И полякътъ, и англичанинътъ, врагове на Русия, имаха право, отъ това гледище, да се боятъ за нашата бжднина. Въ своитѣ сжждения тѣ сж били наши приятели. Но дали сж ни разбирали тѣ? Дали не сж ни онеправдали? Дали не ще сж ни обидили нашитѣ приятели? И дали българинътъ наистина е търсилъ своето опропастяване, своето самоунищожение?

Има едно.

Оня страхъ на англичанина и на всѣкой чужденецъ ние четемъ и въ самата наша история; четеме го въ самата душа на българина. Не едно списание въ България, не единъ вѣстникъ и една статия само и не едно съчинение земали сж

думата още отъ онуй врѣме и по-рано, за да разгласятъ великата опасностъ. Защото, оная велика опасность бѣше и е била очевидна.

Англичанинътъ, който е говорилъ за нашето бѫдеще, бѣше най-вѣрниятъ приятель на Турция — нашиятъ вѣковенъ врагъ. Приятельтъ на нашитѣ неприятели е и нашъ неприятель. А най-великата и полезна за тебъ истина ще чуешъ отъ устата на единъ честенъ и уменъ врагъ.

Нека се попитаме тогава още веднажъ: до каква степень възстанието можеше да бѫде възспрѣно отъ оня страхъ? И до колко, изобщо, възстанието е плодъ на чуждо подстрѣкателство?

II.

Исторически прѣгледъ. Всички наши комитети сѫ далечъ отъ чуждо подстрѣкателство. Изъ „La bulgarie devant l'Europe.“ Изъ „Мемоара“. Русофобството на тайния централенъ комитетъ. Безсилието на русофилския комитетъ отъ 1867. Идеитѣ на Раковски отъ 1862. Каравеловъ като прононсиранъ русофобъ. Изъ „Моето пѫтуване“ отъ Панайотъ Хитова.

Първи русофоби у насъ бѣха, несъмнѣно, хората на Тайния Централенъ Комитетъ въ Букурещъ. Въ своята брошура „La Bulgarie devant l'Europe“ отъ края на 1866 година, този комитетъ тръбѣше високо: „Никакъ не сме разположени да поддържаме ничий примѣръ въ полза на единъ сѣверенъ и юженъ панславизмъ, както се съмняватъ европейскитѣ кабинети за насъ. Не само ние българитѣ, но и изобщо всичкитѣ славянски народи вѣрваме, изключително Русия, (иска да рече, като изключимъ Русия р.) споредъ както казватъ не сѫ наклонни къмъ никакъвъ панславизмъ. Нека се не вижда на нѣкого си това вънъ отъ истината: причинитѣ сѫ естествени и очевидни . . . (самостоятеленъ народенъ битъ, самостоятелна история, книжовность и култура у всички славянски племена — обстоятелства, които бъркатъ на едно всеобщо обединение). Напраздно тежи тази бѣда върхъ българския народъ отъ страха на панславизма. Врѣме е християнскитѣ кабинети да напустнатъ неоправдания си антагонизмъ за възточния въпросъ“.[1])

1) Стр. 24 на българския текстъ.

Русофобството на този комитетъ най-добрѣ се изказа въ неговото приятелство къмъ турцитѣ и въ дуалистическата му политика спрѣмо държавата на Султана. Въ славния „мемоаръ“ отъ 1867 се казва между друго: „Сждбата на България, щомъ се тѣсно съедини съ сждбата на Османската Империя, българитѣ ще прѣстанатъ да сматрятъ чужденцитѣ като свои освободители, тѣ ще ги гледатъ като нарушители на тѣхнитѣ права и дѣятелно ще се борятъ противъ тѣхнитѣ нападатели.“ Тукъ се разбира ясно, за какви и за кои „чужденци“ е именно и думата.

Този комитетъ, както знаемъ, бѣше родоначалникъ на цѣлата революционна епоха прѣди освобождението. Или, съ други думи: родоначалникътъ на послѣдната революционна епоха въ нашата история носѣше русофобски духъ въ основитѣ си.

Самиятъ русофилски комитетъ отъ 1867 не намѣри почва въ обществото и не играе освѣнъ слаба роля за своето врѣме. Малко по-послѣ, въ началото на седемдесетьтѣ години, този комитетъ фактически вече не сжществува.

А революционеритѣ, сжщинскитѣ революционери, на чия страна бѣха тѣ?

Тѣхното русофобско гледище ние познаваме по-добрѣ отъ всичко друго. Прѣзъ 1860—62 година Раковски обнародва остри статии въ „Дунавски Лебедъ“ противъ прѣселението на българи отъ Видинско и другадѣ въ Русия. Великиятъ писатель и революционеръ нарича това прѣселение чисто прѣдателство противъ интереситѣ и бжднината на българското отечество, прѣдателство отъ руска страна, разбира се. По-късно Раковски не можи да попадне въ редоветѣ на русофилския български комитетъ въ Букурещъ — нѣщо, което ние достатъчно освѣтлихме на свое мѣсто, и което се дължеше толкосъ на лични обстоятелства, колкото и на убѣжденията на революционера.

Между това, Каравеловъ, наслѣдника на Раковски и най-силния принципаленъ водитель на революционеритѣ, е вече донѣкждѣ прононсиранъ русофобъ. Той бѣше носитель на сръбската мечта за югославянски съюзъ, която дори подъ

чисто сръбска редакция не даде никакви плодове за руската идея на изтокъ.

Послѣ, ние добрѣ знаемъ неговата гореща разправия съ букурещкитѣ русофили, които Каравеловъ, по поводъ на тѣхния безцвѣтенъ вѣстникъ „Отечество" и заради русофилскитѣ имъ чувства кръщаваше, безъ по-нататъкъ, „прѣдатели."

Още въ 1872, когато Каравеловъ редактира запискитѣ на Панайотъ Хитова, той държи смѣтка, съ рѣзкото си перо, за грѣховетѣ, които Русия е правила на изтокъ. Слѣдъ Кримската война славянската империя нахално водѣше българоубийствена политика: черкезитѣ отъ Кавказъ и татаритѣ отъ Кримъ тя натири въ нашитѣ прѣдѣли, а тука дѣйствуваше, чрѣзъ своитѣ прѣдставители, да разнебити населението, като го примами на поселище въ запустѣлитѣ поля на Русия. По този поводъ, именно, Каравеловъ пише: „Татаритѣ и черкезитѣ сѫ такова едно леке, което вѣчно ще остане написано на петербургската съвѣсть. Намѣсто помощь и поддържка, нашитѣ славянски братия ни изпроводиха нѣколко полкове башибозуци, които опустошаватъ земята ни като скакалци. Малко ни бѣха турцитѣ и фанариотитѣ! Да говоря ли тука и за нашитѣ братия, които се прѣселиха въ Русия, и които изгубиха и народностьта си и човѣчеството си? Ако историята е гласъ Божи, то князь Горчаковъ ще да отговаря прѣдъ славянското Божество и прѣдъ народа си".[1])

Левски, Ангелъ Кънчевъ, Узуновъ, Стамболовъ и всички по-видни дѣйци отъ онази епоха сѫ ученици на Каравелова и разпространители на неговитѣ политически възгледи. Стамболовъ по-късно биде шефъ на сѫщинскитѣ русофоби въ България. А нали той бѣше и душата на Старо-Загорското възстание и единъ отъ водителитѣ на Априлското? Кѫдѣ е тукъ руското подстрѣкателство, кѫдѣ е руската идея?

---

1 Панайотъ Хитовъ „Моето пѫтуване" 17.

III.

Сѫщинскитѣ елементи на руското въздѣйствие. Освободителната война при Кара-Георги въ 1809. Война за освобождението на Гърция. Моралътъ на фактитѣ. Единство въ вѣрата. Покровителство въ Ерусалимъ и Атонъ и пособия за черковитѣ въ цѣлата страна. Русия като лостъ на нашето възраждане. Критически бѣлѣжки върху русофобството на Каравелова. Сѫщинскияятъ характеръ на прѣлома въ послѣдния. Независимото гледище на апостолитѣ отъ 1876.

Но при всичко това, има цѣлъ редъ други обстоятелства, които чуждото наблюдателно око не можеше да забрави, не можеше да не прозре, и които говорятъ съвсѣмъ противоположно. Отъ вѣкове Русия работѝ и работѣше жилаво за своя престижъ и своето влияние между християнскитѣ народи, особно между славянитѣ на Балканския Полуостровъ. Гакова постоянство не може да живѣе безъ опрѣдѣлена цѣль. Русия рѫководиха, разбира се, не само християнски чувства и племенни връзки, но още и никоги непрѣмълчавани и чисто държавнически интереси.

Русия има свои традиционни задачи на Босфора.

Съ една дума, Русия бѣ успѣла да си създаде престижъ и обаяние, и тѣ датуваха отдавна. Кара Георги въ 1809 бѣше въ явенъ съюзъ съ Руситѣ. Когато този сръбски князъ полетѣ да обсади Нови-Пазаръ, руситѣ прѣгазиха Дунава, за да го подкрѣпятъ. Синоветѣ на Русия помогнаха на южнославянския герой да метне отъ себе си игото на азиятския завоеватель.

Слѣдъ двадесетина години бѣше дошълъ редъ и на Гърция, за чиято свобода рускитѣ синове пакъ проливаха кръвьта си.

Коя друга европейска сила е нѣкоги носила и можеше още да носи съ такава послѣдователноть знаме за свободата на малкитѣ поробени народи?

Наистина, при своята помощь, Русия, както казахме, прѣслѣдваше и свои собствени цѣли, но тъкмо това и не можеше да важи въ случая. Важенъ бѣ резултата отъ нейнитѣ дѣйствия: и двата угнетени народи—Сърбия и Гърция—бѣха сега освободени и то отъ нея. Въ областьта на убѣждението и вѣрата нѣма по мощенъ факторъ, отъ гласа на дѣйствителнитѣ произшествия.

Посрѣдъ стоеше, най-послѣ, единството на черквата. Всички тѣзи малки държавици, поради своето вѣроизповѣдание, имаха общи връзки съ великия православенъ колосъ. Русия съумѣ въ послѣднитѣ вѣкове изкусно да използува своето положение на православна велика сила. Тя извоюва почетно мѣсто за православната черква въ Ерусалимъ. Всички едновѣрни съ нея поклонници отъ Балканския Полуостровъ бѣха въ светитѣ мѣста подъ нейно покровителство. Тя не закъснѣ да се яви и на Атонската гора, дѣто гърци, българи, сърби и ромжни, въ лицето на своитѣ черноризци, отъ вѣкове живѣятъ въ общо сѣмейство.

При отсжтствието на печатъ и други удобства въ България, книги, икони и всички свети прѣдмети по българскитѣ черкви се теглятъ още отъ XVIII вѣкъ само изъ Русия. Нѣма, навѣрно, ни единъ храмъ въ България, граденъ въ по-нови врѣмена, за който да не сж били събрани помощи въ великата славянска държава.

Истина е сжщо, че самитѣ руси, самата руска маса, безъ да се гледа на дипломатствуещата власть — самиятъ руски народъ, щедъръ и великодушенъ,—винаги се е отзовавалъ на всички народолюбиви начинания на угнетенитѣ съ неоцѣнима доброта.

И сетнѣ, самото наше възраждане става подъ руска егида. Основателитѣ на Габровското училище, въ първата половина на XIX вѣкъ, сж българи, живущи въ Русия и руски поданици. Първитѣ наши учители и просвѣтени хора сж възпитанници на рускитѣ училища. А което е най-важно, сжщитѣ тия първи наши учители и просвѣтени хора сж питомци на руската щедрость. Нашето черковно освобождение се дължи сжщо на мощната и явна поддръжка на Русия.

Прочее, вѣрата въ добрата помощь на великия сѣверенъ колосъ трѣбаше дълбоко да се е врѣзала въ народната душа. Противъ тъзи вѣра никой нищо не би могълъ да направи. Безсилни трѣбаше да бждатъ и народни водители, и всѣкакви отъ страни въздѣйствия. Защото, нея поддържаше историята.

Ето отъ тоя факторъ трѣбаше да се бои прозорливиятъ западенъ политикъ. И не безъ право. При авторитета и оба-

янието, които Русия бѣ си въздигнала срѣдъ народа, не можеше тя да нѣма свой дѣлъ въ всѣко сериозно движение, което избухна срѣдъ тоя народъ. А логичностьта на това заключение отговаряше на дѣйствителния развой на работитѣ, особено въ послѣднитѣ години, 1875 и 1876, когато, въ мирния периодъ отъ двадесеть години, безсилието на Русия слѣдъ 1856 бѣ минало, и сѣверния колосъ почна да проявява традиционната си енергия, и когато, едноврѣменно, и водители, и народъ у насъ бѣха успѣли вече да прѣсѣятъ нѣкои отъ досегашнитѣ си праздни мечти и имаха всички основания да разчитатъ сега повече отъ всѣкой другъ пѫть на братска помощь отъ сѣверъ.

А тъкмо тия двѣ обстоятелства—пробуждането на Русия и разбистрянето на политическитѣ идеали у насъ трѣба непрѣменно да се иматъ прѣдъ очи, кога е дума за непосрѣдственнитѣ причини на голѣмото Априлско възстание. Двѣтѣ тия побудителни сили се цѣлѣха сега тъй единодушно въ една точка, че, както ще видимъ, нищо по-добро не можеше да се начартае.

Нека скицираме това накратко.

И наистина, отъ по-рано дори, Раковски, който запали свѣтилото на истинска политическа борба противъ азиатската мощь, като обнадеждва роба за неравния бой, който му прѣдстои, пѣе въ своя „Горски пѫтникъ“ възторжено, още въ 1854, за братската помощь, която ще ни дойде отъ сѣверъ.

„Сѣверъ же помощь ще нами дадѣ!
Братска любовь ще нами покажи!
Дългъ священни го на то зовѣ
Никакъ отъ насъ нѣще се откажи!“[1])

А това чувство е лежало дълбоко въ душата на всѣкой българинъ, като е било хранено и поддържано отъ се́ по-нови и по-прѣсни исторически примѣри, за които искахме току-що да говоримъ.

По-новитѣ събития, именно, бѣха само илюстрация на руското цѣлебно застѫпничество на изтокъ. Възстанието въ Херцеговина прѣзъ 1875 бѣше твърдѣ популярно въ Русия,

1) В. стр. 18.

и руското общество открито го поддържа съ пари и съ хора. Хиляди руски синове, и съ своитѣ офицери, потеглиха за тамъ, и милони руски срѣдства се потрошиха. Никоя друга европейска сила не се застжпи за бѣднитѣ роби, които, срѣдъ една жестока борба, плуваха въ своята собствена кръвь: не се застжпи, защото никоя чужда сила нѣмаше тукъ почва, нѣмаше поводъ. Русия бѣ нѣкоги международно призната тѣхна покровителка. Слѣдъ 1856 тя изгуби официално това право, но фактически името ѝ живѣеше пакъ въ душата на народитѣ, и тя съ още по-голѣма енергия се стремѣше да си повърне сега старото тържество. И Русия макаръ официално и да не се намѣси, прати сега доброволци. Помощьта бѣ явна. И ако отпослѣ европейскитѣ сили се намѣсиха, ако все пакъ тѣ направиха нѣщо за бѣдната възстанала страна, първата стжпка принадлежеше пакъ на Русия.

А ясно е, какви надежди отъ тукъ можеха да произлѣзатъ за околнитѣ народи, а специално за насъ. Възстанието въ Стара-Загора бѣше прѣкиятъ отговоръ на това; а новото още по-силно възстание сега трѣбаше да бжде само продължение на отговора.

Но още прѣди 1875,—когато вече Русия за пръвъ пжть излиза на историческата сцена въ Балканския полуостровъ: прѣди тоя срокъ сѣверния колосъ редъ години работи дѣятелно, за да подготви духоветѣ въ всички народни маси въ турско, работи, за да си създаде основание за една намѣса въ работитѣ на султановата държава. Такава една стжпка бѣше образуването на русофилския комитетъ въ Букурещъ прѣзъ 1867: едва осемь години прѣди събитията, за които говоримъ — комитетъ, който ние обстоятелствено проучихме.

Естествено е, че работитѣ отъ послѣ не слѣдваха едно по друго безъ логическа свързка помежду си. Русия дѣятелно поддържаше духа въ сърбското княжество за една открита борба, за една война съ Турция. Резултата можеше лесно да се прѣдвиди. Сърбия бита, рускиятъ колосъ се явяваше неинъ спаситель и диктуваше на Султана. Краятъ на подобна акция би билъ за Турция: или нова но велика война и раздѣла на провинциитѣ ѝ, или мирна

и проста намѣса на сѣверния колосъ въ нейнитѣ вжтрѣшни работи, което трѣбаше да доведе къмъ сжщата цѣль.

И онова, което се планираше и кроеше тъй грижливо и потайно, въ 1876 бѣше вече дѣйствителность: редомъ съ нашето възстание, Сърбия обяви война на Турция. Есеньта сърбитѣ вече бѣха бити, Русия даде своя ултиматумъ. Тогава султанътъ потърси приятели въ Европа и намѣри ги, разбира се. А това му даде мощь да се възпротиви на руската намѣса съ въоржжена сила. Така дойде и великата война, на която дължимъ освобождението си.

Въ навечерието на 1876, когато се планира и голѣмото възстание у насъ, тоя редъ на работитѣ, макаръ и да бѣ още абстрактенъ проектъ, бѣше сѐ пакъ твърда вѣра въ всички ония сърдца, които въ прѣдѣлитѣ на Балканския полуостровъ туптѣха съ славянски чувства.

Редъ други обстоятелства бѣха помогнали да закрѣпятъ туй общо русофилско настроение въ душитѣ. Тѣзи обстоятелства помогнаха сжщо да се извърши окончателно и оня прѣвратъ въ идеалитѣ на нашата революционна емиграция, за който биде не малко казано до сега и който пакъ трѣба да скицираме.

И наистина, апостолитѣ отъ „казармата" въ Гюргево отстжпиха не само отъ организационния планъ на Левски, който, ако си спомнимъ, работѣше за една независима и сериозна народна борба, но като не се приближиха и до сърбофилскитѣ сънища на Каравелова за балканска конфедерация, зарѣзаха и едното, и другото, за да нагазятъ трънливия пжть на политическата авантюра—пжть, който и тъкмо съотвѣтствуваше на потайнитѣ руски кроежи.

Този процесъ въ идеалитѣ на емиграцията би трѣбало тукъ да хванемъ отново и по-прѣсно прѣдъ очи, макаръ че досега, както казахме, достатъчно и да се е говорило по него.

Прочее, нека да направимъ единъ кжсъ прѣгледъ на редъ обстоятелства отъ послѣдно врѣме.

Свадата между Ботева и Каравелова не бѣше току-тъй единъ личенъ епизодъ — туй вече знаемъ. Младия поетъ зарита „стария левъ", защото послѣдни не можи да понесе смъртьта на Левски и изневѣри на дѣлото. Ала не бѣше и

само това. Не бѣше само това, което прѣломи Каравелова. Защото, да се уморишъ или да изгубишъ смѣлость въ борбата не е достатъчно основание да те ненавиждатъ и да те гонятъ досегашнитѣ ти другари. Непосрѣдственото слѣдствие отъ свадата бѣ, че Каравеловъ съвсѣмъ слѣзе отъ сцената. А този процесъ не можеше лесно да се извърши, ако нови исторически обстоятелства и нови идеи не бѣха изпжкнали за да опровергнатъ и затъмнятъ кроежитѣ на тоя великъ борецъ.

Прѣломътъ, който тъй стръмно и като вихрушка, въ единъ мигъ, се извърши въ душата му, не бѣ нѣшо минутно отъ съкрушение поради смъртьта на вѣрния другарь: то говори повече за побѣдата на редъ обстоятелства и идеи, за които е дума.

Каравеловъ бѣше прѣдставитель на сърбофилството между нашата емиграция и носитель на идеала за балкански съюзъ — идеалъ, който пакъ бѣ сърбско дѣло. Сърбия мечтаеше да има хегемонията въ тоя съюзъ, и въ името на тая хегемония, на тая велика шовинистическа мечта, държавата на князь Михаила, на чело съ славната сърбска „Омладина“, тржбѣше, макаръ и прѣдпазливо, противъ Русия. Съюзътъ трѣбаше да се сключи между „малки и равни“, надъ които Сърбия би могла да владѣе. Но влѣзѣше ли и Русия помежду, водителството естествено минаваше въ нейни ржцѣ.

Отъ тукъ произтичаше въ сжщность и русофобството на Каравелова.

Ала ние знаемъ, че сръбското име бѣше фалирало срѣдъ емиграцията въ Влашко, прѣди още ярката звѣзда на Каравелова да изгрѣе надъ нея. Тайниятъ Централенъ Комитетъ отъ 1866 не бѣше славянофилски. Сърбо-Рускиятъ комитетъ отъ 1867 не можй да пустне корени и угасна безметежно отъ само себе си. Сама Сърбия есеньта, сжщата година, бѣше промѣнила посоката на своята външна политика, и нашитѣ русофилски нотабили въ Букурещъ, въ лицето на досегашната съюзница, виждаха вече една приятелка на Турция и Австрия. И споменахме, какъ сами тия русофили вдъхновяваха г. Касабова, да обяви въ цѣлъ редъ статии въ „Народность“ кръстоносенъ походъ противъ сърбитѣ.

Едноврѣменно и легията въ Бѣлградъ не успѣ. Причинитѣ на това нещастие бѣха заплетени и различни. Ала найсилния лостъ въ цѣлата работа образувашеи змѣнения духъ на врѣмето. Тъкмо отъ ония години датува яркия прѣломъ въ политиката на Австрия. Бита отъ Прусия въ 1866 и лишена отъ водителство въ германския съюзъ, тъзи полуславянска държава отвръща сега погледа си за винаги отъ северъ и спира го върху балканския югъ. Босна и Херцеговина, Нови Пазаръ и Солунъ — ето вече нейната програма. Ние знаемъ, че десеть години едва послѣ първата половина на тая програма бѣ изпълнена; а отъ тогава и до днесъ втората ѝ половина остава само висящъ въпросъ на врѣмето.

Тоя прѣвратъ въ международнитѣ отношения бѣ загрижилъ сериозно държавнитѣ мѫже въ Бѣлградъ, и тѣ, като мислѣха за бѫдещето на своето отечество, чувствуваха се жестоко притиснати до стѣната. Нѣмаше политикъ въ сърбската столица, който да не вижда чернитѣ облаци, които се виеха надъ бѫдещитѣ сѫдбини на малката и слабо водена страна.

Тѣснитѣ икономически връзки съ Австрия правѣха сръбското княжество отъ день на день по-зависимо отъ волята на богатия индустрияленъ съсѣдъ. Тъй именно Сърбия биде вовлѣчена въ кривия оня пѫть, въ който я виждаме съвършено затънала и въ наши дни и който не бѣ за нея историческа и национална задача. Тя постепено изви погледа отъ еднокръвнитѣ ѝ земи, Босна и Херцеговина, които явно вече бѣха комать, прѣдназначенъ за недосѣгаемъ пожелатель, и заламтѣха за безащитнитѣ български земи. Естествено е, че Босна и Херцеговина щеха да дадатъ на Сърбия Черногорскитѣ и Далматински брѣгове, за да си земе и тя дъха на море. Ала при вида, че това бѣ невъзможно — а морскиятъ пѫть отъ день на день ставаше за нея въпросъ за животъ и смърть — при вида на всичко това, слабо водената и нещастно поставена страна замечта за Македония и Егейскитѣ брѣгове. Тия болѣзнени сърбски мечти отвръщаха жестоко нашитѣ легионери въ Бѣлградъ,—което изложихме на свое мѣсто — и станаха причина не само да се пръсне тая легия, но още и нейнитѣ питомци за въ бѫдеще да станатъ

носители на антисръбска политика въ България. Тежненията на Левски за пълна българска независимость почиваха върху страха отъ сърбски посѣгателства. А тоя страхъ именно различаваше идеала на практическия апостолъ отъ резонера-проповѣдникъ Каравелова. И послѣдниятъ едва ли бѣше правъ въ своята агитация противъ Русия. Истина, една много по-силна единица между малки може да погълне малкитѣ или съвсѣмъ да ги обезличи. Ала когато думата е за съюзъ, а не за друго — не, напр., какъ една държава може да погълне друга държава, то положението става пакъ съвършено друго. И дѣйствително, по-голѣма печала е да имате силенъ, отколкото слабъ съюзникъ. За политическия мирогледъ една слаба единица е само пето колело въ кола, и тя съюзникъ не може да бжде. И дори, сéпакъ, абсолютното мѣрило, съ кого трѣба да сме въ съюзъ и съ кого не крие се днесъ въ относителната сила и важностьта на държавата, която ни привлича, а не въ нѣщо друго. Защото, въ извѣстни условия и най-слабия лостъ е сé пакъ една оползотворима енергия, или, просто казано, и най-слабия може да ни бжде полезенъ, но само, когато има нужда отъ него. Както и наопаки, разбира се: и най-слабиятъ може да ни бжде врѣденъ, когато улучи минутата, за да потегли противъ насъ, и да ни пакости. Та ясно е, че при единъ съюзъ, въпросътъ за голѣмината и силата на една държава е въпросъ за относителната полза отъ съюза; ако слаба е по-силенъ, то и ползата отъ съюза ще бжде по-голѣма и наопаки: ако съюзникътъ е слабъ, то и ползата отъ съюза ще бжде слаба. И ако държавата е силна, по-мжчно може да се прѣнебѣгне като сжюзникъ, отколкото ако е слаба. Но въпросъ за страхъ, при случая, не може и не трѣба да има. Щомъ обаче се говори за страхъ, то прѣдметътъ е съвършено другъ и не вли за въ кржга на единъ съюзъ. Съюзникътъ не е завоеватель, и завоевательтъ не може да бжде съюзникъ. Значи, найсжщественията въпросъ въ случая би билъ, дали държавата —голѣма или малка, сé едно—въ съюза съ насъ искрено гони приятелски цѣли или не, съ други думи, дали тя ни е истински съюзникъ или не. А какъвъ съюзникъ можеше да ни бжде Сърбия, когато има око на наши собствени земи!

Но цѣлото положение на въпроса за бѫдащия сѫюзъ съ Сърбия, Каравеловъ, или поне сърбитѣ, поставятъ върху съвсѣмъ криви основи. То не е съюзъ, но подчинение на българскитѣ земи подъ сърбската корона, или, както е казано въ „програмата" за съюзъ, що на свое мѣсто разгледахме, (в. стр. 60) двата народа трѣба да се съединятъ „подъ едно управление и подъ едно знаме", или — както отъ сърбска страна надуто се е пропагандирало: „подъ Кнезомъ Михаила, кога е отечестволюбле, толико пута осведочио, потомакъ славне лозе и синъ юнака ослободитела, Сърбије". Ако е било дума и за сѫщо такъвъ съюзъ съ Русия, опасностьта, разбира се, е още по-голѣма, българския народъ съвършено да изчезне, и русофобското гледище на Каравелова напълно се оправдава.

А туй парадоксално съотношение между златнитѣ гори, които обѣщаватъ като съюзници и сѫщинскитѣ домогвания на сърбитѣ сѫ ясни не само на нашитѣ легионери, но става изпослѣ ходяща идея за цѣлата емиграция. Нѣма поборникъ, който слѣдъ 1868 да питае довѣрие къмъ Сърбия. Страхътъ на Левски бѣ сѣме и стана лозунгъ на ученицитѣ му. И додѣто Каравеловъ самичъкъ ратуваше за сърбската идея, всички други наоколо му пѣяха друга пѣсень. Рѣдко ще се намѣри брой отъ в. „Знаме", дѣто Ботевъ да не критикува сърбитѣ. Великиятъ поетъ ги кръщава безцеремонно „идиоти".

Така, че прѣломътъ въ Каравелова, скоро послѣ смъртьта на Левски, е толкова прѣломъ душевенъ, плодъ на неотразимитѣ нещастия и на сломената воля, колкото е и катастрофално поражение на политическия му идеалъ.

Борбата между Ботева и Каравелова е борба между сърбофилската балканска конфедерация и великия идеалъ за цѣлокупна и независима България.

И въ тая борба, по-младата генерация стѫпя, малко по малко, въ съюзъ съ старитѣ русофилски нотабили въ Букурещъ, противъ своя досегашенъ водитель. Наслѣдницитѣ на Левски мечтаятъ да спечелятъ тия стари елементи за дѣлото,— нѣщо, което разгледахме на свое мѣсто. Уводната статия на „Знаме" говори за необходимото примирие, като програма на бѫдащето. Самъ Ботевъ, есеньта 1875, тича за помощь въ Русия

А въ цѣлата борба има единъ мѫчителенъ елементъ, който съвършено обезсилва Каравелова. Знаемъ, че за дѣлото на политическата агитация, на което служеше, той бѣше получилъ една печатница отъ Сърбия. Не ще съмнѣние, че тая печатница бѣше единъ силенъ факторъ, и цѣлата емиграция гледаше на нея като на общо добро, придобито въ името на народа. Въ понятията на българскитѣ гладни синове въ Букурещъ, тая печатница е придобивъ и достояние на цѣлия народъ. Но тъй като фактически тя се владѣе отъ Каравелова, то и мнителностьта и упрѣцитѣ го атакуватъ отъ всички страни. А самъ той, естествено, безсиленъ е да се бори или да се защишава, защото, въ сѫщность, печатницата се дължеше толкова на неговитѣ лични способности, колкото и на името на народа. Ето защо, когато „Независимость" спира, вѣстникътъ на Ботева, макаръ и противенъ по идея на Каравелова, печати се сé пакъ въ „народната" печатница. Каравеловъ сé още не се рѣшава да тури рѫка на онова, което послѣ става лично негово. Младиятъ лагеръ, отъ друга страна, има основание да сѫди логично и да трѫби високо своитѣ искания. И наистина, ако Сърбитѣ сѫ ни съюзници и ни даватъ печатница, то тя не е на Каравелова, а е на комитета; а ако Сърбитѣ сѫ ни искрени помощници, щомъ сѫ дали печатница за стария (Каравеловъ комитетъ), тя трѣба да мине сега и на новия, защото цѣльта е една и сѫща: свободата на България.

Като погледне човѣкъ, колко е безпощадна полемиката, която Ботевъ и всички негови привърженици водятъ противъ Каравелова, не може ни на минута да се усъмни, че всички тия хора, въ дъното на душата си, дълбоко чувствуватъ правотата на своето дѣло. Само че, въ цѣлата полемика дѣлото е тъй забъркано, та истината е почти пропаднала. Разбира се, обвиненията отиваха и до прѣувеличение. Казваше се, напр., че Каравеловъ не само е билъ чисто сърбски човѣкъ, не само обсебва печатницата, за да не служи тя на българското дѣло, но още билъ прѣдалъ цѣлата кореспонденция на комитета въ рѫцѣтѣ на сърбското правителство — обстоятелство, за което ние не притежаваме никакви фактически указания. Но обидитѣ трѣба да сѫ били

тъй настойчиви и огорчението тъй дълбоко, че съпругата на покойника Каравеловъ още въ наши дни се мжчеше да защити паметьта на мжжа си и дас паси неговата честь. Тя, имено, твърди, че тая сждбоносна печатница е била купена съ нейни пари. Всички тѣзи обстоятелства ние разгледахме па-обстоятелствено на свое мѣсто, а тука ги само резюмираме.

Но разбира се, че сжщностьта на тоя въпросъ се крие не толкова въ обстоятелството, дали Сърбия е подарила печатницата или тя е купена отъ Каравелова съ женини пари, колкото въ истината, че Каравеловъ е носитель на сърбската „Омладиновска“ идея за конфедерация, и то безъ Русия, и че, додѣто неговитѣ противници поддържатъ съвсѣмъ нѣщо друго, той си остава упорито привърженикъ на стария идеалъ.

И наистина, врѣмената явно се промѣнили и говорятъ противъ стария борецъ. Самата Сърбия има нужда отъ руска помощь и прави политика съ сѣверния колосъ. Паричнитѣ помощи и доброволцитѣ отъ Русия за Херцеговина, прѣзъ 1865, сж ржка, прострѣна за помощь на сърбскитѣ народни идеали. Самото сърбско правителство, като не е лишено отъ желание да се притече на помощь на борещитѣ се единородци, а само оцѣнява за слаби (каквито и сж) силитѣ на страната за единочна борба съ мощния врагъ, прѣговаря съ Русия за помощь, а сжщеврѣменно, не изпуща изъ очи българския революционенъ комитетъ, който трѣба да бжде за Сърбия сжщо една друга помощь.

Но пълнотата би изисквала тукъ да обърнемъ внимание и на една тънкость. Отъ 1867 до 1875 и прѣзъ самата 1876, сърбитѣ неизмѣнно поддържатъ Панайотъ Хитова и други воеводи у дома си. Прѣзъ 1874, въ врѣме на комитетското междуцарствие, Каравеловъ се опитва дори да издигне мустакатия воевода въ върховенъ вождъ на всички сили на революционна България, защото, тъй или инакъ, Каравеловъ служи на сърбска директива. И несъмнѣно е, че тая директива макаръ и да не е ярко начъртана, пакъ носи своитѣ нюанси. Русия поддържа акцията на Сърбия, защото послѣднатататрѣба да почне; поддържа кипежа въ България за сжщата цѣль: сѣверниятъ колосъ служи на своитѣ интереси, безъ обаче да показва

опасность за насъ. Сърбия сжщо поддържа кипежа, но по единъ особенъ начинъ. Тя поддържа Панайотъ Хитова дори и до 1876, но подържа го подъ специални искания. Мустакатиятъ воевода, именно, е носитель на идеята, че всичко що тъкми да се бие съ турцитѣ, трѣба да дойде въ Сърбия и да върви подъ сърбско знаме. Както ще видимъ, туй обстоятелство до висока степень парализира по-късно Априлското възстание.

Така, че Сърбия сé пакъ прави едно тънко различие между независимата комитетска агитация за въстание и между онова, което тя желае. Независимитѣ апостоли отъ Гюргювската казарма179матъ, както видѣхме, едно по-друго рѣшение. Тѣ сами ще подготвятъ възстанието въ България, а четитѣ отвънъ ще нахлуятъ прѣзъ Дунава, а не прѣзъ Сръбската граница.

Но това не ще рече, че тѣ не държатъ смѣтка за духа на врѣмето Причината на тѣхната смѣлость за бързи дѣйствия е явна. Цѣлиятъ свѣтъ знае, че Русия се готви за работа, че тя иска дѣло. Вѣрата живѣе въ народната душа. Ето това е почвата. Разсжждението е бистро, смѣло, ала и независимо. Смутъ ще се подигне, а слѣдъ него ще дойде и намѣса.

И Заимовъ, както знаемъ, пръвъ, между апостолитѣ въ 1876, нарича „генерална идея“ оня планъ на апостолитѣ въ Гюргево, дѣто послѣднитѣ бѣха рѣшили „ако не съ добро, то поне силомъ да вдигнатъ българското население на бунтъ“, па макаръ и неприготвено за жестоката и неравна борба. Касаяло се да разпалятъ фанатизма и кръвожадностьта на турцитѣ, да прѣдизвикатъ масово клане въ села и градове, а съ това и европейска намѣса[1]).

Разбира се, че тази намѣса щѣше пакъ да се поведе отъ Русия, както и стана.

---

[1]) „Етюди“ 105.

IV.

Пакъ на общия въпросъ. Невъзможностьта да се подготви добрѣ едно общо възстание. Оправдание на водителитѣ отъ 1876. Спорътъ върху другата точка. Надеждата въ Русия. Историческа вѣра въ нея и международното положение на Русия въ момента. Инстинскитѣ интереси на Русия въ Балканския Полуостровъ. Сждбата на старата мечта за балканска конфедерация. Мисли за неосжществимостьта на конфедерацията и въ наши дни.

Единственията историкъ на сърбското възстание, Ранке, бѣлѣжи, че въ 1805 масата на народа въ Сърбия не била готова да дигне оржжие противъ своя господарь. Въ похода противъ Нишкия паша, походъ, който съставлява най-важниятъ моментъ въ самото начало на възстанието, Кара-Георги и други водители били принудени да лъжатъ своитѣ хора. Казали имъ просто, че оня паша е душманинъ на султана и че самь султанътъ заповѣда да го нападнатъ, задѣто е приятель и закрилникъ на яничерскитѣ и дахийски разбойници. И сѐ пакъ не всѣкой сърбинъ тръгвалъ охотно на бой, та мнозина сж били на сила дигнати[1]).

Селякътъ не се лесно опълчва противъ една царщина. Той си има своя хладенъ умъ, а хладниятъ умъ казва на селяка, че той си е голъ и че съ голи ржцѣ той не може да се мѣри съ една до зжби въоржжена държава.

И послѣ, мжчно е да се мисли въ нашия Ориентъ за едно масово подигане на народа — разбира се, подигане за организована борба, както се е случвало още прѣди вѣкове въ Европа. Тукъ масата е повалена и тъне отъ столѣтия въ тинята на мрака и робството.

Апостолитѣ отъ 1876 имаха прѣдъ очи прѣсния опитъ отъ по-първата есень. Самъ Панайотъ бѣше между тѣхъ и затова истината не е била въ тъмнина за никого. Народътъ не е билъ приготвенъ и не можеше да се приготви. Не можеше да се приготви той въ кжсия срокъ, съ който апостолитѣ разполагаха, за да привършатъ своето дѣло.

Защото, както отбѣлѣзахме, Априлското възстание не бѣ самостоятелно възникнало дѣло. То е само продължение на онова начало, което нарекохме Старо-Загорски бунтъ.

Цѣлата работа е една импровизация, продиктувана отъ

---

1) Ranke, „Die Serbische Reolution" 109 и 185.

минутата. Въ Босна и Херцеговина се биеха отъ прѣди нѣколко мѣсеци. Тѣхното дѣло успѣ да кацне на зелената дипломатическа маса и стана международна задача. Трѣбаше неминуемо да се обърне готово възбуденото внимание на Европа и върху България.

Сжщо и Русия бѣ готова да се намѣси, ала не намираше още силния мотивъ. Двадесеть години се бѣха минали отъ Севастополския погромъ. Тя си бѣ отпочинала. А това стигаше.

Трѣбаше прочее, да се използува момента.

Наистина, жестоко е било да се води единъ народъ на касапница, ала е трѣбало. Моментътъ е диктувалъ. Послѣдствията доказаха, че смѣткитѣ на апостолитѣ сж били вѣрни.

И най-послѣ, ако даже цѣлиятъ народъ бѣше приготвенъ за борба, пакъ щѣхме да имаме касапница. Това не е могло да не се знае. Една година по-подиръ Турция се би съ могжщия руски колосъ, биде наистина бита, но съ честь подържаше дълги мѣсеци борбата. А какъвъ отпоръ можеше да й даде една селяшка маса, макаръ да бѣ грабналъ пушка и послѣдния човѣкъ?

При това, апостолитѣ сж познавали добрѣ и природата на азиатския господарь. Трѣбало не много, трѣбало е да го пораздразнатъ, да го прѣдизвикатъ, и той ще си покаже азиятската дивота. Главатаритѣ ще влѣзатъ въ своята роль и ще прѣдизвикатъ европейска намѣса.

Така, че въ цѣлото дѣло не се желае нищо повече отъ онова, що е начъртано въ класично-простия планъ. А и въ плана не стои нищо повече отъ онова, що очъртахме, че се желае.

При тия условия, фактътъ, че възстанието не е достатъчно подготвено, не може, разбира се, да се прѣтълкува въ нежелателна смисъль. Не може да винимъ апостолитѣ отъ Гюргево, че сж орждие на чужди планове, когато сами тѣ иматъ и слѣдватъ свои собствени цѣли.

А трѣба да се мисли още, че положението вжтрѣ въ самата страна е безизходно. А това ние постепено и обстоятелствено ще освѣтлимъ. Щомъ едно безизходно положение се срѣщне и съ единъ що годѣ надежденъ моментъ, стжпка-

та е продиктувана. Приснопаметниятъ сърбски борецъ, Прота Ненадавичъ, оставилъ ни е въ своитѣ мемоари нѣколко сърдечни реда по тоя прѣдметъ. Когато въ 1805 сърбитѣ видѣха опастностьта на борбата, която бѣха почнали, и разбраха безизходното свое положение, трѣбаше имъ спаситель. Тогава се изпрати специална мисия до руския царь, съ молба, да простре ржка и да ги спаси. Прота Ненадовичъ се числѣше къмъ тази мисия. Та отечестволюбивиятъ пламѣненъ расоносецъ бълѣжи сърдечно: „Човѣкъ кадъ се дави, макаръ зашто вата се, макаръ е безъ надежда; а колико болѣ држи се где, тврду надежду има, као мы на Русию".[1])

Надеждитѣ и въ България не можеха да бждатъ по малки прѣзъ 1875 и 1876. Цѣлъ редъ обстоятелства говорѣха прѣсно на ума и убѣждаваха го. А душитѣ, крѣпнали съ вѣкове въ една и сжща вѣра, сега се обнадеждваха. Изложихме обстоятелствата по това и очъртахме момента.

Международното положение на Русия въ онова врѣме не можеше да й позволи да мечтае за завоевания въ българскитѣ прѣдѣли. Сѣверниятъ гигантъ имаше да издържи трудна борба съ султановата империя. А вънъ отъ това, не разполагаше съ съюзници. Въ единъ мигъ тя, слѣдъ като бжде изтощена отъ кървавата борба, щеще да се види и лице съ лице срѣщу една коалиция отъ Англия, Германия и Австрия или отъ цѣла Европа, както малко по-послѣ дѣйствително се оказа въ Берлинския конгресъ.

Отъ друга страна, и лозунгътъ на руската прѣдполагаема намѣса бѣше толкова откритъ, колкото и благодушенъ. Съ добровoлцитѣ и помощитѣ за Херцеговина, славянофилскитѣ пламъци въ Русия бѣха стигнали своя зенитъ. Ако даже минутно прѣдположимъ, че руското правителство е скрито хранило завоевателни желания въ душата си, пакъ не ще е носило планъ да ги осжществи сега, защото би било подигравка съ общественото мнѣние, а такава подигравка е винаги опасна. Завоевателни планове мжчно се криятъ, а особно мжчно можеха да се криятъ спрѣмо балканскитѣ славяни, които въ ония врѣмена бѣха достатъчно искрено и

1) Прота Ненадовичъ, стр. 126.

топло обичани въ Русия, за да не приеме никоя съвѣстьпятно къмъ тѣхъ. Най-малката лъжа въ тая посока щѣше да направи крайно непопулярна приготовляваната война, както и да омаломоши докрай и правителството.

По-късни обстоятелства ясно доказаха туй положение на работитѣ—положение, което не е могло да не се чувствува и цѣни отъ водителитѣ прѣзъ 1876.

Самитѣ политически и държавни интереси на Русия щѣха да бѫдатъ криво насочени съ всѣко завоевание. Русия могла е да прѣдвиди, че, при една побѣда, не цѣла България ще бѫде освободена, както и стана. А при едно посѣгателство, другата половина би станала гнѣздо за враждебна агитация. Тогава Русия би си спечелила въ резултатъ само единъ неприятель повече. Наистина, българскиятъ народъ е малъкъ, и Русия нѣма нужда отъ неговата помощь. Но и никоги сѣверниятъ колосъ не е търсилъ помощь въ Балканския полуостровъ. Защото, тамъ му трѣбатъ само приятели. Приятельтъ е стражъ, безъ да се залови за орѫжие. А единъ неприятель, колкото да е слабъ, колкото и да не е нищо друго, но пакъ е едно чуждо око.

Жизнениятъ интересъ на Русия сѫ проливитѣ. Земи тя има доста и нѣмала е нужда отъ нашата земя. И непоколебимо вѣрно е, че ние би могли да живѣемъ въ вѣчно приятелство съ нея, ако умътъ и тактътъ би ни упѫтилъ да съгласимъ своитѣ истински народни интереси съ нейнитѣ.

Така, че и въ това отношение дѣлото на Гюргевскитѣ водители не е било една изгубена игра. Наистина, тия хора не бѣха дипломати, никой отъ тѣхъ не бѣ слѣдвалъ курса по международното право, та едва ли и нѣкой е прѣтеглялъ отъ тѣхъ положението въ всичкитѣ му подробности. Ала непосрѣдственото чувство е понѣкога по-високо и отъ самия умъ, учеше Шиллеръ! Тѣзи хора не бѣха и канцеларисти, за да протоколиратъ по-точно своитѣ планове, своитѣ надежди, и ние — черно на бѣло — не познаваме тѣхнитѣ души. Но ако даже не вѣрваме на говора на ония отъ тѣхъ, които сѫ още живи между насъ, пакъ всички исторически събития сами говорятъ достатъчно и свидѣтелствуватъ, кол-

кото трѣба, за да упознаемъ чистата съвѣсть и правотата на нашитѣ водители.

И въ края на крайоветѣ, важно е и това, което по-рано описахме: важно е, че старитѣ позиции бѣха напуснати. Мечтата за балканска конфедерация бѣше фалирала.

Наистина, оная мечта за конфедерация бѣше сѫщо идеалъ и за независимость, ала никой никого не можеше да бѣди, че идеалътъ за независимость се оказа да не е винаги и идеалъ за конфедерация.

Доколко отстѫплението отъ старитѣ позиции е могло да бѫде искрено дѣло и дѣло, диктувано отъ мѫдра необходимость, нека ни покаже едно малко сравнение съ по-късни събития.

И въ най-ново врѣме ние не веднажъ се повръщаме къмъ мисъльта за конфедерация, макаръ че отношенията сега сѫ тъкмо обратно на ония въ 1876. Както сърбитѣ бѣха тогава по-силната страна и прѣдлагаха съюзъ, за да иматъ хегемонията за себе си; така и ние прѣдлагаме сега сѫщото, имаме сѫщия планъ, защото сме сега и по-силнитѣ. И както ние не довѣрявахме въ 1876, така и сърбитѣ сѫ сега, които не ни довѣряватъ.

И разбира се, никога сърбитѣ нѣма да се уловатъ за хитрото хоро, колкото и да не сѫ малко наивнитѣ глави и въ насъ, и въ тѣхъ, които неуморно възгласятъ хвалебни пѣсни за играта.

Остава само да се види, колко по-рано или по-късно ще се повърнемъ пакъ сами ние на правия пѫть, както сѫ направили учителитѣ наши отъ 1876.

Би трѣбало още да се забѣлѣжи, че самия планъ за балканския съюзъ носи въ себе си, както носѣше и прѣзъ 1876, една скрита тенденция противъ Русия. Въ такъвъ случай, ние, които почваме играта, отваряме сами вратата на Русия, за да играе и тя. И както независимо ни подържаше въ 1876, безъ да се гледа на всички югославянски мечти и напукъ на сърбитѣ, така сѣверниятъ колосъ, и въ Македония, и въ Цариградъ, и всѣкждѣ ратува сега за сърбски интереси, подържа по-слабия напукъ на насъ. А ако това не значи

нищо друго, то сé пакъ е само единъ важенъ приносъ към злата сждба на и тъй неусжществимата конфедерация.

Ние по-рано казахме нѣколко мисли върху значението на политическитѣ съюзи. Съюзътъ между слаби, въ модерна смисълъ, нѣма значение. Още повече, ако тия слаби не довѣряватъ единъ на другъ. Въ такъвъ случай, съюзътъ ще се разпадне, прѣди да се осжществи, или, по-добрѣ, никоги нѣма и да се сключи. За да го постигнемъ въ по-ново врѣме, ние би трѣбало да го наложимъ съ силата на оржжието, както Прусия направи отъ 1866 до 1870 и създаде германския съюзъ.

А въ 1876 ние бѣхме по-слабитѣ и трѣбаше да чакаме да ни го наложатъ. А тъй като подобно налагане прѣзъ онова врѣме би било опасно и за самото ни сжщество, то водителитѣ отъ сжщата година и отъ по-рано бѣха зели своитѣ мѣрки. Тогава, вмѣсто съюза съ слабия съсѣдъ, прѣдпочете се единъ съюзъ съ силния: вмѣсто въ лѣво погледитѣ се обърнаха въ дѣсно.

ГЛАВА ВТОРА.

Положението вжтрѣ.

I.

Жаждата за отмъщение и мечтата за свобода. Отъ кога датува едното и другото. Притѣсненията и безправието. Отдѣ произлизатъ тѣ. Господари и роби. Атрибути на владичеството. Начало на реформитѣ. Хатишерифъ отъ Топхана. Изключително военния и финансовъ характеръ на реформитѣ. Всички политически правдини оставатъ писани на книга. Танзиматъ отъ 1840. Хатихумаюнътъ отъ 1856. Хатишерифъ отъ 1861.

Тежкитѣ условия за животъ въ Турция, прѣдизвикателствата на турцитѣ спрѣмо покоренитѣ, сж нѣща тъй известни у насъ и тъй прѣсни въ паметьта на мнозина, че нѣма нужда да се спираме подробно върху това. Всичко е било насочено така, че бѣдната рая не е могла да отвори очи, да живѣе сигурно, да помисли за себе си, за сѣ-

мейството си и, храни Боже, за бѫдещето на рода си. А който е носилъ по-гореща кръвь въ своитѣ жили, билъ е осѫденъ да е мигрира или да хване горитѣ.

Тѣзи нѣколко реда очъртаватъ историята на онази епоха.

Въ душата на единъ притиснатъ и обиденъ народъ, чувството за освобождение, както и за отплата, кипи всѣкой часъ и никоги не огасва; само че въ разни врѣмена това чувство избликва ту въ единъ, ту въ другъ видъ, ту въ единъ, ту въ другъ размѣръ. Финли, когото имахме случай и другъ пѫть да споменемъ, като излага причинитѣ на гръцката революция, изказалъ е една много смѣла и ясна истина: „Когато единъ народъ, казва той, желае независимость, революцията е възможна; но ако този народъ е подбутванъ и отъ жажда за мъсть тъй добрѣ, както и отъ копнежъ за свобода, революцията става неизбѣжна“.[1])

Унижението и обидата за нашето племе лежеше въ основитѣ на цѣлия държавенъ строй на турската империя: отъ тукъ произлѣзе и жаждата за мъсть, неогасвала отъ самото падане на българското царство. Мечтата за свобода пъкаше въ самата напрѣдничава душа на нацията и постепено, подъ влиянието на околни политически обстоятелства и на условията на вѫтрѣшното развитие, израстна въ неудържима сила.

Нека се поспремъ сега върху тѣзи двѣ точки: политическитѣ обстоятелства и вѫтрѣшното развитие.

Турската империя още отъ самото свое основание не бѣше една благоустроена държава, съ изгледъ за напрѣдъкъ и бѫдаще, но си остана владичество на побѣдители и завоеватели надъ побѣдени и поробени: такава бѣше тя отъ първия моментъ, такава си остава и до днесъ. Въ тоя си видъ, нейната сграда се издига върху два елемента, строго разграничени единъ отъ другъ: господари и роби. За общо гражданско право, достояние на всѣкиго, не може да се мисли, както не е възможно да се мисли и за общъ законъ, задължителенъ за всички. Всичко почива единствено върху своеволието и господството на единия и подчинеността и без-

1) G. Finlay, „The Greek revolution“ part I.

правието на другия. Единиятъ е правовѣренъ, другиятъ невѣрникъ. Коранътъ прѣдписвалъ за невѣрнитѣ: „Смажете ги тъй, че (като всички животни) за главитѣ си данъкъ да плащатъ и да се повинуватъ".[1]) При тѣзи условия, данъкъ е могло да се зема не само еднажъ, но и два и три пжти, докато гяуринътъ се докара до пълна нищета и до нищожество.

Не само имотътъ, не само и животътъ, но и честьта, и сѣмейството и всичко у роба е било на разположение, било е прѣдоставено на добрата воля на побѣдителя. Убийството на единъ невѣрникъ не е водѣло слѣдъ себе си прѣслѣдване на убиеца правовѣренъ. За обикновени обиди, побои, мжчителства—нѣща толкова унизителни въ модерния животъ —нѣма що да се говори. Гяуринътъ е стоялъ на разположението на всѣкой познатъ и непознатъ и дори на послѣдния опърпанъ османлия за всѣкакви услуги: искалъ ли е този, гяуринътъ да го прѣнесе на гърбъ прѣзъ рѣката, оня трѣбало да се подчини и да изпълни заповѣдьта. Когато побѣдительть минава по улицата, робътъ трѣба да се изправи въ смирена поза на подчинение, да не му мине пжть, да не заговори прьвъ, да не язди конь въ градъ, да не носи сжщия цвѣтъ дрехи, напр. зелено, да не носи оржжие. и пр. Ако нѣкоя гяурка е блѣскала съ красота, нищо не е прѣчило на право вѣрния мюсюлманинъ да я притежава, па била тя дѣвица, била невѣста на когото и да било

Този е билъ най-стариятъ редъ на работитѣ въ държавата, но той си останалъ въ всички свои характерни чърти и до най-ново врѣме, та дори и до възстанието. Нека разгледаме това по-отблиза.

Войнитѣ отъ края на осемнадесетия вѣкъ съ Австрия и отъ началото на деветнадесетия вѣкъ сь Русия доказаха на Турскитѣ султани, че тѣхната държава е слаба да се мѣри съ която и да било европейски сила, поради своето лошо устройство. Оттогасъ и владѣтелитѣ на Босфора замечтаха за реформи. Прѣобразованията обаче, които се навървиха една слѣдъ друго въ продължение на повече отъ половина

---

1) Hammer, „Geschichte der Osmanen, I, p 332.

вѣкъ, освѣнъ дѣто най-многото отъ тѣхъ останаха записани само на книга, но и други много — за които, наистина, се направиха усилия, за да се въведатъ, — бѣха тьй изнасилени и прѣтьрпѣха такива изопачавания, че не постигнаха никакъ своята цѣль. Стария редъ, що се отнася до положението на поробенитѣ народи, остана си почти въ нищо неизмѣненъ.

Тая безрезултатность се дължеше най-вече на изключително военния и финансовъ характеръ на реформитѣ. Нека, прочее, скицираме по-главнитѣ мѣроприятия отъ този родъ и въобще прѣдприетитѣ реформи, за да дойдемъ до прѣдмета си.

Начало на редовната войска тури султанъ Селимъ III (1787—1807), но окончателното унищожение на яничеритѣ, които, зъ видъ на най-отчаяни бандити и башибозуци, сновѣха изъ държавата, на смѣтка на села и градове и плѣняха немилостиво населението, стана едва при Махмуда II, въ 1826. Абдулъ Меджидъ пръвъ издаде, въ 1839, прочутия свой Хати-шерифъ отъ Гюлхане. Най-важното прѣобразование, донесено съ тоя Хати-шерифъ, бѣше новата данъчна система. Споредъ първоначалния редъ, приетъ въ държавата, раятà се считаше за робъ и крѣпостенъ, а всички мери и землища бѣха оставени въ притежание на спахиитѣ, единъ видъ ленни владѣтели, които произхождаха отъ знатни прѣдводители отъ врѣмената на първитѣ завоевания. Притежатели на цѣли землища и села сжщо бѣха така нареченитѣ „Султани“ — родственици на царствующия султанъ. Срѣщу извѣстно число въоржжени хора, които бѣха длъжни въ случая на война да извадятъ на бойното поле, тѣзи султани и спахии бѣха неограничени господари въ своитѣ участъци, земаха колкото искаха данъкъ, разполагаха съ имота, честьта и живота на раята.

Такъвъ единъ редъ на работитѣ служеше не за друго, освѣнъ да разбогати отдѣлни личности. И при всичкото туй неимовѣрно изтощаване на поданницитѣ, сама държавата не изваждаше, разбира се, никакви изгоди отъ това.

Съ новия редъ, специални чиновници поемаха на себе си длъжностьта да събиратъ даждия, а чрѣзъ това държа-

вата, наистина, усили своитѣ приходи, ала на бѣднитѣ данъкоплатци не се намаляваха никакъ тегобитѣ. Своеволията на султани и спахии се замѣниха съ посѣгателства на чиновници. Държавата не плащаше на послѣднитѣ нито достатъчно, нито на врѣме; рушветчийството, стара язва въ тѣлото на османската империя, разви се до неимовѣрни размѣри; подкупитѣ, злоупотрѣбленията и неизчислимитѣ насилия достигнаха до най-високата си степень.

Хатишерифътъ прѣдвиждаше и други реформи, по-громки дори на видъ отъ финансовитѣ мѣрки, но тѣ си останаха само на книга. Така, той усигоряваше живота, честьта и имуществата на всички поданници, безъ това нито косъмъ да измѣни завоевателнитѣ потиснически нрави на владѣещата турска класа. Разбойници обезлюдваха пжтищата. Хатишерифътъ прѣдвиждаше да се зематъ войници отъ всички народности въ държавата, безъ разлика на вѣроизповѣдане, но, разбира се, правителството се отказа да приложи това, като се боеше отъ вжтрѣшни усложнения.

На слѣдующата година, 1840, слѣдъ Хатишерифа послѣдва Танзиматътъ, ядката на който образуваха административно-полицейски прѣобразования. Прѣдвидѣха се вилаети—нѣщо като департаменти—и въ всѣкой отъ тѣхъ по единъ менджлисъ—съвѣтъ, въ който трѣбаше да влѣзатъ прѣдставители и отъ раята. Ролята обаче на тѣзи лица, посрѣдствомъ които подчиненитѣ народности трѣбаше да зематъ участие въ управлението, бѣше повече отъ унизителна. Тѣ си оставаха прости „еветчии“ при най-добрия случай, а обикновено ставаха съобщници въ злоупотрѣбленията и развалата на държавнитѣ чиновници. Танзиматътъ избута напрѣдъ въ държавната иерархия ония развалени елементи на обществото, които подъ име „чорбаджии“ скоро станаха най-вѣрнитѣ прислужници на тиранията. Тѣ бѣха шпиони на официалната властъ и често фанатизирани врагове на своето племе.

При новия порядъкъ обезправеното и смазано население добиваше още и туй отрицателно прѣимущество, че редомъ съ досегашнитѣ свои хищни обирачи издигаше изъ своята собствена срѣда още нови, които му костуваха не по-малко жертвии неправди отъ старитѣ. Танзимата прѣдвижда-

ше още отдѣлни министерства на правосѫдието и просвѣщеинето—нѣща, които дотогава бѣха съсрѣдоточени въ рѫцѣтѣ на духовенството, и които сега, въ новия си видъ, не засегнаха никакъ обезправенитѣ роби.

Слѣдъ Кримската война, въ 1856 година, биде издаденъ Хатихумаюнътъ, съ който отново се провъзгласяваше равенство на всички подданници прѣдъ властьта, безъ разлика на вѣра и народность; правителството обаче отказа да приеме християнитѣ за чиновници и по тоя начинъ управлението, както напрѣдъ, оставаше си изключително въ рѫцѣтѣ на владѣтелното племе.

Абдулъ Азисъ (1861—1876) въ началото още на своето царуване сѫщо издаде свой Хатишерифъ, който прѣспокойно оставаше, по примѣра на своитѣ прѣдшественици, само прахъ въ очитѣ на всички и то тъй добрѣ, както всички досега писани шерифи.

Ето съ това се бѣше привършилъ репертуара на турскитѣ фокусничества и реформени сеанси, безъ да влѣзе нѣкакъвъ лѫчъ отъ свѣтлина въ безутѣшния животъ на смазаното християнско население. А редомъ съ това, разгорѣлитѣ се религиозни борби, назрѣлото политическо съзнание, училищата, образованието—всички по-нови, по-многостранни нужди на катадневниятъ животъ правѣха положението на нещастния робъ още по-нетърпимо и невъзможно.

II.

Впечатления на Бланки прѣзъ 1841. Епизодъ изъ Бѣлоградчиско. Случка изъ софийско. Въ софийския конакъ. Разбойничества въ ихтиманско. Наблюдения около Нишъ. Мрачни краски. Какъ мѣстнитѣ бунтове се прѣвърщатъ въ народни, въ паралелъ съ политическата пробуда на страната.

Френския пѫтешественикъ Бланки, който минава прѣзъ България въ края на 1841—тъкмо слѣдъ Хатишерифа отъ Гюлхане и Танзимата,—съ най-живи краски ни е нарисувалъ отчаяното положение на българската маса. Той посѣтилъ Видинъ и прѣзъ Нишъ, Пиротъ, София, Татаръ-Пазарджикъ, Пловдивъ, Хасково отива за Цариградъ. Вcѣкждѣ той ни е описалъ съ удивителна задушевность и простота, доколко вси-

чки турски реформи, съ такъвъ шумъ обявени на свѣта, сж далечъ отъ забравеното и смазано християнско население.

Бланки пжтувалъ придруженъ отъ единъ татаринъ и двама гавази—турци, разбира се. Отъ Видинъ прѣзъ Бѣлоградчикъ, минаватъ къмъ Чипрени и прѣзъ нощьта спиратъ въ едно село Thestizza (Татарица?) Всички, селяни, мъртво сгушени, криятъ се отъ нощни посѣгателства. Гавазитѣ насилватъ вратата на една кжща. Мжже нѣма (навѣрно, избѣгали), ступанката трепере. Гавазитѣ веднага се разпореждатъ като пълни господари въ цѣлата кжща. Извличатъ на двора дрехи, прѣтарашуватъ долапитѣ, колятъ пилета, съ една дума, זематъ каквото имъ трѣба—безъ позволение, разбира се. „Тѣ (гавазитѣ), добавя Бланки, бѣха спокойни, като че ли сж извършили една длъжность, а бѣдната жена, изтръпнала, стоеше, като да е заслужила наказание“. И когато пжтешественикътъ сгълчалъ своя татаринъ за арогантното грабителство надъ бѣднитѣ хора, тоя отговорилъ нехайно: „Ба! че не сж ли тѣ създадени за това!“ Послѣ това самъ Бланки добавя: „Ne voilà-t il pas bien la Turquie tout entière — не блѣсва ли тукъ цѣлата Турция каквато си е?“[1])

При една обиколка около София, софийскиятъ паша указалъ на пжтника една забѣлѣжителна услуга. Десетина селяни били привикани отъ ближното село да го придружатъ. Той дълго се чудилъ, защо тая голѣма дружина слѣдва неговата кола, додѣто, най-послѣ, истината блѣснала прѣдъ него. Тѣзи нещастни хора били откжснати отъ дневната си работа, защото пжтьтъ билъ развàленъ, а имало единъ върлъ баиръ, та пашата заповѣдалъ ония селяни да се впрѣгнатъ, като добитъкъ, за да извадятъ колата до горѣ! Въ рѣшителния моментъ Бланки разпусналъ бѣднитѣ роби, а самъ пѣшъ изкачилъ баира.[2])

Бланки ни рисува още, доколко бѣднитѣ роби сж лишени отъ всѣко правосждие. Додѣто билъ въ конака, при пашата, влиза единъ българинъ съ писмено оплакване за нѣкаква причинена нему врѣда. Той се покланя хиляди пжти

1) „Voyage en Bulgarie,“ 157.
2) Ibid, 198.

а пашата го гледа прѣзрително и ръмжи: „Що му е? какво иска това куче? Съ него ли азъ ще си губя врѣмето?“ И заповѣда, разбира се, на часа да го изхвърлятъ вънка. [1])

По пжтя за Ихтиманъ, срѣдъ гората срѣщатъ го банда арнаути, запазили работния пжть, които, подвидъ на освободени войници, търсятъ му тескере, но, въ сжщность, опитватъ се да го оберать, но той посочва револвера си срѣщу тѣхъ, и тѣ му струватъ пжть. Малко по долу, той пакъ види, че друга банда сжщо е завардила пжтя. Животътъ на мирния житель, на пжтника, на търговеца никждѣ не е сигуренъ: ни въ градъ, ни въ село, ни на пжть, нито никждѣ.

Като описва положението на българскитѣ селяни около Нишъ, Бланки прави слѣднитѣ невесели наблюдения за състоянието на работитѣ въ цѣла България: „Хатишерифътъ отъ Гюлхане не произведе въ Турция сжщото онова дѣйствие, както обявяването на човѣшкитѣ права въ Сѣверна-Америка или Франция. . . По-образованитѣ членове на духовенството ще да сж го познавали непрѣменно и гледали сж да извлѣкатъ отъ него нѣкоя полза за самитѣ тѣхъ; но за останалия народъ той си е мрътва книга. Единственното промѣнение, което е донесълъ, не засѣга освѣнъ финансиитѣ, а именно послѣднитѣ правятъ сега по жестоко положението на християнина. Досега селянитѣ даваха своя данъкъ въ ржцѣтѣ на пашата, а знае се, какви злоупотрѣбления произлизаха отъ тази система. Хатишерифътъ, като централизира вносоветѣ, които за напрѣдъ трѣба да се прибиратъ отъ специални чиновници, изглеждаше, че ще отърве народа отъ старитѣ грабителства, но произлѣзло съвсѣмъ противното. Различнитѣ данъци, на които бѣха подложени селянитѣ, сж тотализирани въ една обща сума, която обхваща всички, безъ да ги увеличава; но вмѣсто да плащатъ веднажъ, нещастнитѣ християни били притиснати да плащатъ два или три пжти. Чиновницитѣ твърдятъ, че нищо не сж подучили отъ онова, за което данъкоплатецътъ се оплаква, че е платилъ, и което послѣдни е платилъ непрѣменно. . . Безъ съмнѣние, туй си е пакъ старата система на обирничество и насилие, къмъ която

1) Ibid, 188.

се притуря сега и ипокритството и единъ ехиденъ блѣсъкъ на равенство. Ето какво е постигналъ турскиятъ духъ съ Хатишерифа, като финансова мѣрка: безчеловѣчно оплѣняване".

Но ето още съ какви мрачни и трогателни думи рисува благородниятъ френецъ нещастното изобщо и ужасно положение на българския народъ въ ония врѣмена: „Европа, казва той, която съ право показва такъвъ живъ интересъ за негритѣ, не знае, че на прага на нейното жилище или по-добрѣ въ нейната пазва живѣятъ по-вече отъ седемь милиона сѫщества, християни като насъ, които, въ качество на такива, сѫ третирани като кучета отъ едно правителство, при което всички християнски държави иматъ свои прѣдставители. Европа никакъ не знае, че тоя часъ нѣма въ Турция ни една жена християнка, чиято честь да не е на разположение на първия мюсюлюманинъ, комуто би имала нещастието да хареса! Европа не знае, че турцитѣ влизатъ, кога какъ имъ скимне, въ кѫщата на единъ християнинъ и забиратъ отъ тамъ, каквото имъ допадне; че всѣко оплакване е по-опасно отъ съпротивление, и че най-незначителнитѣ гаранции, на които би се радвалъ послѣдниятъ човѣкъ въ коя и да било отъ назадъ останалитѣ държави, ше бѫде истинско благополучие за жителитѣ на България. Азъ не казахъ още всичко и сигурно далечъ съмъ отъ да съмъ видѣлъ всичко. Би трѣбало да означа селянитѣ, нанизани на синджири, за да влачатъ моята кола; да опиша шествието на роби и робини до Цариградъ; би трѣбало най-послѣ да допълня тѣзи потрѣсающи картини. Нека Турската империя бѫде запазена, ако това е необходимо за мира въ Европа; ала нека се реформира нейната администрация отъ край докрай за честь на насъ,—християнскитѣ и цивилизовани народи. Управлението, на което сѫ подчинени българитѣ, е една обида на човѣшкото естество, то е единъ вѣченъ позоръ за европейскитѣ правителства, както бѣше позоръ пиратството въ Алжиръ прѣди нашето завоевание. Една само дума би стигнала, за да се тури край на тоя скандалъ: но кога Европа ще да я каже? Толкова коалиции сѫ били правени досега въ име на политически интереси; нѣма ли още една въ име на човѣчеството?„

Разбира се, при туй отчаяно положение на работитѣ народътъ не е могълъ да не храни въ душата си закоренѣла умраза къмъ притѣснителя и да не се бунтува ту днесъ, ту утрѣ, днесъ на едно, утрѣ на друго мѣсто и все така отъ самото начало на робството, та дори до най-послѣдни врѣмена. И както движенията отъ най-напрѣдъ сж били мѣстни и лични, насочени, или противъ нѣкой новъ и лошъ законъ, противъ нѣкое нетърпимо, прѣдизвикателно мѣроприятие, или срѣщу нѣкой султанъ, спахия, наслѣдственъ или административенъ владѣтель, насилникъ, мжчитель и поругатель на людската честь, тъй и по-късно, при умственното повдигане на масата и при по-високата му политическа пробуда, тѣзи движения сж вече общи, всенародни, не противъ нѣкой законъ, противъ нѣкой паша, но срѣщу чуждия хомотъ, срѣщу ненавистния чуждъ завоеватель, и не отъ една околия, но отъ цѣль народъ. Този е чистиятъ и ясенъ ходъ на работитѣ.

ГЛАВА ТРЕТА.

Поука отъ по-ранни избухвания.

I.

Стари опити. Най-тъмния периодъ на робството. Начало на зазоряването. Кърджалийски и даалийски врѣмена. Хайдути.

Първитѣ български възстания почватъ твърдѣ скоро слѣдъ падането на българското царство. Западна България се вълнува още въ 1405, — прѣди да сж изтекли десеть години отъ турското завоевание. Отъ тъзи дата на послѣ всѣка християнска войска, нахлула отдѣто и да било въ прѣдѣлитѣ на Турция, бива подпомагана отъ недоволнитѣ българи, които образуватъ спомагателни отреди. Нещастниятъ походъ на Владислава полски въ 1444 до Варна бѣ съпроводенъ отъ множество възстанали българи отъ брѣговетѣ на Дунава дори до Черно море. Смѣлото възстание въ края на шест-

наесетия вѣкъ въ търновско (1595), е било жестоко усмирено, ала държало се много жилаво противъ несравнено по-многочисленитѣ войски на великия везиръ Синамъ Паша. При войнитѣ на Венецианцитѣ съ Турция и прѣзъ цѣлия седемнадесети вѣкъ и до Петра Велики, въ началото на осемнаесети, страната кипи, хората не губятъ надежда, че ще отърсятъ несносното иго отъ себе си. Възстанието, което избухва пролѣтьта, на връхъ 1700 година пакъ въ търновско, бива усмирено едвамъ съ 75 хилядна армия, дошла отъ Одринъ.

Осемнадесетиятъ вѣкъ е, несъмнѣно, епоха на най-голѣмата затжпканость и на черния мракъ въ духа на цѣлия народъ. Уморенъ слѣдъ толкова безнадеждни опити, отчаянъ, защото отъ никждѣ не очаква блага помощь, изтощенъ, поваленъ и почти затритъ, той тъне въ мрака на личното жестоко отмъщение: който е обиденъ и не е успѣлъ да се прѣвърне въ безличенъ робъ, хваща горитѣ. Народната поезия отъ ония мрачни врѣмена е вѣрно отразила сждбата на тѣзи толкова мощни, колкото и заблудени синове на единъ тъменъ, загастващъ срѣдъ мизерия и невѣжество народъ. Колъ и вжже: това е тѣхната сждба. Често главитѣ имъ на върлини се разнасятъ по села и градове. Тѣ сж герои на личната мъсть, затъмнѣли въ душата и очернени въ очитѣ на своитѣ ближни, съ върла неукротимость, съ остервенение, съ грабителства, насилия и кръвнини въ съзнанието. Когато накрай, тържествуващиятъ сейменинъ кара нѣкого отъ тѣхъ съ вързани яко ржцѣ надирѣ, майка не смѣе да го нарече синъ и сестра не го зове братъ. Единъ народъ потъмнѣлъ и почернѣлъ отъ безпомощно тегло, и синове, избуяли отъ злоба и невѣжество: то е единъ гжстъ батакъ отъ горчевина и черенъ инатъ, утаенъ въ дъното на душата у единъ народъ, който все пакъ не губи съзнание за своята горчива сждба: единъ протестъ на бѣсния низвергнатъ, безсмъртенъ титанъ противъ всесилнитѣ богове.: защото единъ народъ търпи, изтезава се, чернѣе, но не умира.

Имената на тия тъмни синове ние чуваме едвамъ въ началото на 19 вѣкъ. Тамъ излизатъ вече тѣ на по-широко поле и се прѣвърщатъ въ единъ видъ народни кумири. За-

щото, и работитѣ сж вече наедрѣли въ тъзи бурна инакъ епоха, отношенията ставатъ се́ по-опрѣдѣлени. Нѣкои очебиющи нѣща наедряватъ, изкачатъ, дѣто никой нито ги видѣше, нито подозираше до тогава: хоризонтитѣ сж вече по-широки и по-свѣтли. Наближава да се зазори. И ония избуяли, тъммни синове сега сж подранили ластовички, що лжкатушкатъ вече тукъ-тамѣ изъ полумрака на тъмната още утрина.

Слѣдъ войната съ Австрия, кждѣ края на осемнаесетия вѣкъ, много отъ свиканитѣ подъ оржжие хора на застарѣлата вече Отоманска Империя — отъ кърджали, отъ Албания, отъ Мала-Азия и отъ всички далечни прѣдѣли на царството, трѣба да се разпустнатъ. Но тѣзи мжже, огрубѣли срѣдъ боеве, сѣчь и кланета, свикнали на вѣчния хазартъ съ живота, посрѣдъ сражения, всрѣдъ писъка на куршуми и потрѣса на гранати — тия желѣзни синове, професионални главорѣзи и изучени кръвопийци, не искатъ сега да свиятъ вратъ, да се подложатъ на хомота на единъ кротъкъ и грижливъ животъ, въ тѣхнитѣ сънливи поля и гори. Ето тукъ начева единъ страшенъ кризисъ въ вжтрѣшния животъ на цѣлата Отоманска Империя, оня кризисъ, който трае едвали не цѣль четвъртъ вѣкъ, ако не и повече, и прѣдшествува ефимернитѣ турски реформи — сжщитѣ, които само сж прелюдия на окончателната немощь и на разгрома на Турция. Голѣми дружини отъ въоржжени бандити, бивши войници, подъ името даалии, кърджалии, кабадаии и други, кръстосватъ цѣлата страна, обиратъ, палятъ, убиватъ, горятъ и унищожаватъ и, по тоя начинъ, въ своята собственна земя, въ своя собственъ край, тѣ се намиратъ въ вѣченъ походъ, въ вѣчна война противъ всѣкиго и противъ всички. Нападатъ, обсаждалъ села, паланки и цѣли градове; съединяватъ се съ единъ паша, воюватъ противъ другъ: услужватъ на всѣкиго, който ги повика, и викатъ всѣкиго, който имъ услужи. Пазвантоглу въ Видинъ е отначало тѣхниятъ архипастиръ. Но когато царскитѣ войски разрушаватъ пъкленното гнѣздо, разюзденитѣ бандити

 зематъ очи на кждѣто може, пъплятъ на орди по всички посоки и носятъ смъртьта подиръ себе си: пламъци и руини—това е всеобщото знаме по цѣлата страна. И туй вече не сж само турци; между тѣхъ сж вече и нѣкои отъ онѣзи

тъмни, избуяли български глави; между тѣхъ е Индже, още Кара-Колю — хайдутинъ par exellence: горски, тъмни чада. Левентлъкъ, бабаитлъкъ, бѣсенъ размахъ на избуяла мѫжска сила, плѣнъ и пожаръ на всичко мирно и питомно — това е, друго не е. И късно послѣ, до педесетьтѣ, до края на шеесетьтѣ години, дѣ що има гора и планина, кипи отъ тѣзи буйни, авантюристически глави, въ които жаждата за мъсть и воля се пролива вече въ героизмъ и въ нескриваемъ размахъ къмъ поезия и слава. Но оня Индже не е вече клетникъ харамия, нито кокошарь обирачъ, нито кръвнякъ убиецъ, той е вече горско пиле, идолъ на мълвата и любимецъ на пѣвцитѣ. Страшната несъкрушима юнашка сила е вече издигната върху педестала на поетичното обаяние за всичко самобитно, смѣло, гордо и необоримо. То е пакъ народната душа, пакъ душата на поваления, на прикования за хомота титанъ — душа, която като безцѣнниятъ камъкъ, бодрствуващъ съ чисти лѫчи въ нѣдрата на нощьта, издава всé пакъ посрѣдъ мрака на вѣковетѣ ослѣпителни искри отъ свѣтлина. Алтѫнъ Стоянъ, Кара Танасъ, Дѣдо Цоню, Бойчо, Димитръ Калѫчлията, Златю, Илю, Дончо Ватахътъ, Страхилъ, Атмаджа, Манушъ и много други, за които се пѣе въ народнитѣ пѣсни — тия сѫ искритѣ, тия сѫ — всѣкой за себе си — снопъ отъ лѫчи. И всѣки отъ тѣхъ, изхвъркналъ направо, смѣло, изведнажъ изъ вълнитѣ на мрачния безпрѣдѣленъ океанъ на теглата, захваща съ мъсть и свършва съ слава.

II.

Раковски за нашитѣ хайдути. Изъ „Горския пѫтникъ“ Разбистряне на понятията. Ролята на Раковски. Значението на „Горски пѫтникъ“. Начало на политическото възраждане.

Най-обстоятелствено за хайдутитѣ е писалъ въ нашата литература, несъмнѣнно, Раковски. И споредъ него, народнитѣ хайдути водятъ своето потекло още отъ врѣмената на старото българско царство. Незадоволниятъ отъ царетѣ си

народъ хващалъ горитѣ и отъ тамъ си отмъщавалъ[1]). Непосрѣдствени родоначалници на хайдутитѣ отъ робскитѣ врѣмена Раковски нарича българскитѣ боляри, които въ първитѣ врѣмена отъ турското завоевание били сѫ запазили своето водителско положение, като доставяли на турцитѣ спомагателни български войски по всички походи. Скоро послѣ, обаче, азиатскитѣ завоеватели хванали да изстрѣбяватъ систематически тѣзи свои помощници, и мнозина отъ нещастнитѣ боляри забѣгнали въ горитѣ подъ името воеводи[2]). Въ отдѣлното съчинение на Раковски за горскитѣ воеватели, подъ название „хайдути", писано въ 1867 и недосвършено, пѣвецътъ на „Горскитѣ пѫтници", като сравнява нашитѣ хайдути съ черногорскитѣ и далматинскитѣ „ускоци" и сърбскитѣ „хайдуци", туря начало на тѣхното произхождение въ сегашниятъ имъ видъ, както сега ги възпѣва народната поезия, въ първитѣ още години отъ турското нашествие. „Тѣзи горски чети, казва той, подъ прѣдводителство на воеводи и съ знамяна съхранили ся сѫ даже и до днешная врѣмена. Но не вѣки съ мисъль за общенародное освобождение, а отъ частна страсть отмьщения или грабителства".

Ала произходътъ на хаидутитѣ отъ по нови врѣмена—скритата оная грозна сила, която тика тѣзи силни мѫже къмъ гората—Раковски най-смѣло ни е прѣдставилъ въ своята патетична, съ възвишенъ тонъ водена поема „Горски пѫтникъ." Тази поема е апотеоза на хайдутството. Въ началото на петдесетьтѣ години Раковски самъ бѣше хайдутувалъ по балкана.[3]) И ако таквази универсална глава е намѣрила сѫщо своето мѣсто въ горитѣ, може да се мисли, ако не друго, че поне хоризонтътъ на хайдутството е вече твърдѣ широкъ и разбистренъ отъ облаци.

---

1) Въ врѣме императора Петра Симеоновица, царя българского, чясть отъ народа недоволни сѫще отъ неговое управленіе, кое е водило Българія въ погибель и пропасть, недвижности ради того недостойнаго царя българскаго, многи сѫ били отстѫпили и въ гори отвлекли" („Замѣчанія първия части Горскаго пѫтника",. 177) Споменува още за Лагана, горски воеватель отъ врѣмето на царя Константина.

2) Ibid 248.

3) „Горски пѫтникъ" е писанъ въ лѣто 1854, „печатанъ же въ лѣто 1857," както гласи самиятъ надписъ на корицитѣ.

И като вжтрѣшенъ на оня горски свѣтъ, като познавачъ на частния животъ на горскитѣ пилета, Раковски дава на своята поема най-елементарния планъ, който може да се мисли: една дружина хайдути, млади, буйни момчета, бесѣдващи въ гората, биватъ поканени отъ своя воевода, всѣкой да разкаже, защо и какъ е станалъ хайдутинъ. И по тоя начинъ, ние добиваме едно цвѣтисто табло за теглата и положението на рôба въ ония врѣмена. Драгой спасява сестра си Златка отъ ногтитѣ на Върбишкия султанъ, който я грабналъ и отнесълъ въ своитѣ хареми. Жилището на султана е прѣвърнато въ пламъци, Златка е въ прѣгърдкитѣ на своя вѣренъ братъ, а той бърза къмъ планината, за да мъсти послѣ оттамъ на своитѣ врагове.

„Не бой ся душо! Не бой ся сестро!
Тукъ сме свободни безопасни
Горско усое крѣпко е мѣсто!
Злоба султанска не смѣе да вникни
Ржка юнашка много извършва!
Сънмища турска гордо ржгае!
Въ гора зелена момъкъ царува,
Сладка свобода тука владѣе.“[1])

Велко, роденъ въ Шипка, останалъ отъ малъкъ сираче, става пастирь при турския бей. Деветь години слугува той „въ силна злоблива ржка османска.“ Но „турчинъ безъ неправда не бива.“ Господарьтъ, бей, не само отказалъ да му плати което се слѣдва, но силилъ го да се потурчи. И за отказъ Велко билъ хвърленъ въ тъмница, дѣто лежи цѣли три години. Подученъ на бѣгство отъ единъ вѣренъ приятель, той догонва скоро четата на Гължба воевода, съотечественикъ на Кара-Колю, изъ Омарча, въ Ново-Загорско. Момчилъ, Младенъ, Радой сж все такива момци, които животътъ, по една или друга причина, изхвърля вънъ изъ своитѣ рамки, и тѣ хващатъ шумата.

Проясняването на тѣзи, тъмни за всѣка политическа мисъль глави, става неусѣтно и почти изведнажъ подъ влияние на общия напрѣдъкъ.

1) Стр. 31.

Въ педесетьтѣ години тѣ сж още хайдути, но отъ шеесета вече тѣ сж друго. Прѣди всичко, нравитѣ между тѣхъ се разчистватъ: не отплащатъ вече тѣ и не отмъщаватъ на „свои,“ но само на „чужди“ и то пакъ най-напрѣдъ това е само религиозенъ принципъ: „свои,“ сж християни, „чужди“ сж турци. Отпослѣ вече изпжква народниятъ принципъ. Панайотъ Хитовъ е споменалъ въ своитѣ записки за единъ младъ момъкъ, образованъ, духовитъ, интелигентенъ, който въ 1864 година моли воеводата да го приеме въ своята чета за Балкана. „Мене ми бѣше много мило, добавя Панайотъ, като гледахъ, че такъвъ ученъ човѣкъ иска да дойде съ мене; но азъ трѣбаше да му кажа: недѣй дохожда съ нази, защото ще да та провъзгласятъ за хайдутинъ. А той ми отговори: нека ме провъзгласатъ . . . Нека говори кой що ще; нашитѣ сърдца знаятъ, че ние не сме кокошари, а народни хора, войници . . . Нашата чета ще бжде *„народна чета“*.[1]) Понятията се вече прѣсѣяли и разбистрили.

Най-много извърши въ тъзи смисъль, несъмнѣно, пакъ Раковски. Като човѣкъ, който борави въ самата хаидушка срѣда, и сойто самъ е излѣзълъ изъ нея, той непосрѣдствено внесе послѣ въ тъзи срѣда нови елементи. Неговиятъ „Горси пжтникъ“ стана цѣлъ апостолъ на своето врѣме, а за това бѣше и писанъ. Тъзи книга, тъй тъмна сега и невъзможна за нашитѣ естетически очи, била е заучвана тогава съ възторгъ и заучвана съ сълзи на очи отъ всѣкой четящъ българинъ! И наистина, тя бие, съ чудна сила, тънката паряща душата струна, тя е смѣлъ призивъ, и подига хайдутството, гората, юнашката борба на идейна, мощна висота. И възвишениятъ епически тонъ, непостигнатъ вече отпослѣ — всичко туй подпалва сухо и сурово:

„Храбре в’ старость ти народе
Тяжко носишъ днесь иго!
Свобода ті изчезна отиде
Турско тя налегна зло!

---

1) „Моето пжтуване“ 56

Царски с' изгуби прѣстоли!
Слава твоя потъмнѣ!
Турчинъ сяйность т' уголи
Небо твое помрьчнѣ!"

Ето, тия редове сж ранната зорница.

Пжтьтъ на избавлението е, хайдутитѣ да се прѣвърнатъ въ борци за политическа свобода. Когато цѣлата дружина свършва поредъ своята изповѣдь, отъ която се разбира, че всички момци служатъ на лична мъсть, воеводата, който не само е мжжъ между мжжетѣ и юнакъ надъ юнацитѣ, но още и оракулъ на новата свѣтлина, порицава своитѣ тъмни братия и поучава ги на висшето добро.

„Кръвь ви е движил' отмьщенія,
Свобода личнж вы сте искали
Бѣгали сте турск' угнетения,
Врѣмя же драгоцѣно губили!

Драга обаче цѣль благородна —
Вѣчная слава, имя безсмъртно
Мжжа ублажава великодушенъ
Освобожденье общенародне!"

III.

Програмата на Раковски. „Привремѣнъ законъ за народнитѣ горски чети". Закъснѣлость на идеитѣ. Хайдутството изпрѣдено отъ историята. Стария кипежъ въ нови форми.

Христо Македонски, хайдутинъ — полукокошаръ въ ранни години, а послѣ вече единъ отъ хаджидимитровци — описалъ ни е твърдѣ краснорѣчиво свещенния актъ на своята политическа кръщавка: първата му срѣща, въ 1861, съ Раковски. При тоя случай, при срѣщата, послѣдния му разкрилъ програмата, по която, за въ бждаще, трѣбва да дѣйствуватъ всички смѣли синове на България. „Не като хайдути, а като бунтовници ще възкресимъ България", училъ той. И Македонски завършва своята изповѣдь: „До вчера, казва той, ние смѣтахме, че крайната наша цѣль е да станемъ хайдути и да си отмъщаваме за частни обиди, оскърбления, злоупотрѣбления и убийства; сега ние видѣхме

и разумѣхме, че имало и друга по-широка дѣятелность, че е възможна такава дѣятелность, че има други и твърдѣ сериозни хора, посветени да прѣдприематъ и вършатъ дѣла отъ по-неограниченъ, по-широкъ и по-общъ характеръ. Думата бунтовникъ се запечати въ душата ми"[1]).

Умоветѣ въ скоро врѣме узрѣватъ до такава степень, че, въ 1867, Панайотъ и Филипъ Тотю, чистокръвни хайдути въ доброто старо врѣме, сега вече замислятъ друго. Двамата воеводи сключватъ побратимство въ Букурещъ и рѣшени сѫ да ходятъ подъ една команда. Тази обща команда, обаче, трѣбало да се напише, трѣбало да стане общъ законъ за всички хайдути, или, по-добрѣ, общъ законъ за всички въорѫжени отъ сега нататъкъ сили на България. Думата е, да се нареди общо управление за всички „народни чети". Такъвъ законъ можелъ да напише само Раковски. Той го написалъ и, както разказва самъ Панайотъ, авторътъ на „Горски пѫтникъ" билъ научилъ двамата воеводи, „какъ да работятъ за да иматъ, по-добъръ успѣхъ".)

Написаното отъ Раковски носи характерно заглавие: „Привремѣнъ законъ за народнитѣ горски чети". Законътъ не е работа на единъ единственъ човѣкъ, който го съчинилъ. Напротивъ, той се прѣдставлява като да е произлѣзълъ отъ едно колективно тѣло, подъ име „Върховно народно българско тайно гражданско началство". Ето какъ е формулирано това още въ началото на закона: „Върховното народно българско тайно гражданско началство, което се състои отъ седемь лица: прѣдседатель, подпрѣдседатель и отъ петь върховни съвѣтника, въ събранието си подиръ едно дълго и зрѣло размишление рѣшава и издава слѣдниятъ законъ и пр." Цѣлата работа, съдържаща всичко 16 писани членове, носи дата 1 Януарий 1867 и съотвѣтствува тъкмо на врѣмето, когато Раковски и неговитѣ хайдушки другари бѣха въ открита вражда съ Тайния Централенъ Комитетъ въ Букурещъ.

Идеята на Раковски е лесна за разбиране. Когато сѫществуватъ отдѣлни части, но разпръснати, мисъльта, да се

1) Стр. 28.
2) „Моето пѫтвуване", 89.

съберать наедно и да се сглобять въ общо цѣло, ще дойде отъ само себе си. И послѣ, тъзи мисъль има толкова смѣлъ, колкото и практически характерь. Неизчерпаемитѣ и никога непрѣкъсвани хайдушки чети ще се прѣвърнать въ въоржжена политическа сила.

Въ по-ранни вѣкове, тъзи идея би била най-гениалната, която можеше да се измисли за бждащето на България. Хайдушкитѣ чети освободиха Черна-Гора, въ началото на осеманаесетия вѣкъ, и Сърбия, въ началото на деветнаесетия—когато тѣ бѣха ядката, ефективътъ на дѣйствующитѣ сърбски сили. Но сега бѣше вече късно за България: врѣмето изпрѣди хайдутитѣ. Новото административно дѣление на Турция улесняваше прѣслѣдването на всѣка политическа чета. Само разбойнически малки дружини отъ 5-6 души вирѣяха, но друго не. Пжтищата бѣха подобрени, телеграфни жици се простнаха отъ една каза въ друга. И всички нови реформи въ Отоманската Империя бѣха тъкмо насочени къмъ туй, за да осигурять и организувать господството на владѣтелното племе. Редовната войска стоеше на подобающа висота. Освободителната война въ 1877 — едвамъ десеть години, откакъ Раковски устройва „народнитѣ чети" — доказа не само, че турската армия стои наредъ съ европейскитѣ, но още прѣвъзходствуваше руската армия съ оржжието си, съ своитѣ пушки и топове, безъ да ѝ отстжпя въ боева готовность. Отпослѣ се разбра, че само численното прѣвъзходство на сѣверния колосъ и горещата поддържка на българи, сърби, ромжни, черногорци и гърци спомогнаха за да се сломи сравнително тъй лесно турската военна мощь. Не е трудно да се разбере, че и въ 1867 тази прилично снабдена и скжтана войска можеше да бжде сжщо тъй подвижна и похватна, за да удуши всѣка една политическа чета, кждѣто и да се появи тя. А така и стана, когато Филипъ и Панайотъ минаха пролѣтьта 1867.

И наистина, отъ началото на деветнайсетия вѣкъ, когато сърбскитѣ хайдути се биха за свободата на своето отечество, до 1867, когато Раковски пише законъ, за да организува нашето хайдутство, изтичаше повече отъ половина вѣкъ. Цѣлия този периодъ, въ който се падна и разцвѣта

на българскитѣ хайдути, бѣше вече врѣме изгубено въ безцѣлно воюване. Сега, най-послѣ, когато юнацитѣ отваряха очи, нашитѣ врагове бѣха си ги отворили още по-рано и по-добрѣ отъ насъ, и ние нѣмаше вече какво да правимъ.

Но сѐпакъ, практично и логично е било организаторското начало, което полага Раковски. Само че той бѣше застаналъ неподвижно върху своитѣ идеи, и не потръгна, както знаемъ. Отъ началото на педесетьтѣ години, когато писа „Горския пжтникъ", до 1866, когато се пишатъ „Привръменнитѣ правила", врѣмената се бѣха постояно развивали и изпрѣдиха още повече поета. Сега, разбира се, недоволството и революционния напоръ все продължава и дори съ по-голѣмъ напънъ, и условията сж коренно измѣнени, та и срѣдствата за борба трѣбаше да се прѣобърнатъ. А това нѣщо имено Раковски досущъ не може да съзнае. Ето защо, Тайниятъ Централенъ Комитетъ въ Букурещъ, устроенъ едва нѣколко мѣсеци прѣди „Върховното Гражданско Началство" и прѣдставляващъ отъ себе си макаръ една само отвлечена и проблематична идея за дуализмъ, запада изеднажъ и дълбоко въ душитѣ на всички съврѣменници, и бива начало на цѣла една нова ера. И наистина, въ дѣлото на Централния Комитетъ, не идеята привлича — не идеята за политическа борба, която е стара — а замамчиво е сѣмето за нова организация. А дѣлото на Раковски бѣше осждено да си прѣбжде мъртви думи на книга, и нищо вече послѣ да не се чуе за него. „Гражданското началство" замрѣ, както се бѣше родило. Бързото разбиване на двѣтѣ чети отъ турцитѣ въ 1867 бѣше, по сжщия начинъ, само илюстрация къмъ окончателния разгромъ на хайдушката идея. Отъ сега вече, настанало бѣше врѣме на комитетска масова организация — една идея, развитието на която отъ 1866 и до послѣдния часъ ние грижливо разгледахме на свое мѣсто.

Така че, и отъ гледище на по-раннитѣ движения, Априлското възстание се явява като естественъ пламъкъ на вѣчно крѣющия и никога не изгасвалъ въ душата на народа въгленъ за свобода. Само дѣто новото избухване вече става и подъ по-новъ видъ, отколкото всѣко друго до сега.

ГЛАВА ЧЕТВЪРТА.

Политически вѣяния отъ вънка.

I.

Новитѣ политически, културни и економически условия на живота. Влиянието на френската революция и на редъ революции почти въ цѣла Европа. Войнитѣ на Русия. Възванието на Екатерина въ 1769. Участието на българитѣ въ войната отъ 1810. Дибичъ и Мамарчевъ.

Додѣто несноснитѣ условия за животъ отвжтрѣ създаватъ такива жилави борци и немирни елементи, като хайдутитѣ, политическитѣ обстоятелства и вѣяния отвънъ, а послѣ и образованието, и литературата, и измѣнилитѣ се значително економически и културни условия вършатъ и тѣ своето. При модернитѣ условия на международния животъ днесъ, ние не можемъ да изолираме единъ народъ така, че той да не бжде въ контактъ съ своитѣ съсѣди. А влезе ли еднажъ той въ сношение, има ли съ тѣхъ земане даване, той се влияе и, ако е назадъ, напрѣдва, ако е заспалъ, разбужда се. А развилитѣ се сношения съ околни народи искатъ наука, училище, образование: диктуватъ и поощряватъ ги. Съ успѣха на образованието, увеличаватъ се и нуждитѣ на живота. Освѣнъ туй, ето че и вкусоветѣ и нервитѣ сж вече други. А какво ще ви бжде, ако, помимо това, вашиятъ господарь стои неподвиженъ на едно мѣсто и безжалостно ви притиска все къмъ прѣжната тъмнина? Нали напорътъ, за да изкочишъ горѣ, ще бжде по-силенъ, нали робството ще бжде по несносно? Нека спремъ сега върху тѣзи нови агенти на кипежъ и ламтения.

И наистина, работитѣ отвънъ бѣха успѣли тъй да се измѣнятъ, че не можеха да си останатъ по старому и отношенията вжтрѣ въ България. Френската революция, отъ краятъ на осемаесетия вѣкъ, даде величава поука на всички огнетени народи. Оттогазъ вече всѣкждѣ вѣеше единъ и

сжщъ вѣтъръ. Всѣкой потиснатъ народъ стрѣмглаво се втурна да последва примѣра на Франция, — да обуздае своитѣ властители. Възстанията въ Германия, Русия, Италия, както и Австрия, които се повтаряха непрѣкжснато до срѣдата на деветнаесетия вѣкъ и по-късно, бѣха единодушно ехо на французкитѣ вълни. Малкитѣ народи на Балканския полуостровъ не бѣха останали назадъ. Самитѣ по-ближни политически обстоятелства имъ помагаха да се разбудатъ по-скоро отъ сънь. Войнитѣ на Австрия и Русия, повечето побѣдоносни, като показаха безсилието на турцитѣ, като раздрусаха отъ основи означената държава, бѣха дали и голѣмъ куражъ на покрусенитѣ роби.

Колкото по немощенъ е тиранинътъ, толкова по-отвратително е неговото иго; и колкото е по-близка цѣльта, толкова по-голѣма е и надеждата.

Въ 1802, съ особенъ Хатишерифъ, наложенъ отъ Русия, султанътъ даде автономия на Влашко и Молдава. Естествено, туй бѣше една нова зора въ тъмнинитѣ на Балканския полуостровъ. Нѣма по-голѣмъ учитель отъ живий примѣръ. Ако единъ до сега робски съсѣдъ, като Ромжния, може да бжде освободенъ, и въ свободата намира спокойствие, по-нататъкъ нѣма на какво да се учимъ, за да бждемъ изеднажъ политически възродени. Прѣзъ 1805—10 дойде редъ и за Сърбия. Дваесеть години по-късно почнаха своята отчаяна и жилава борба и гърцитѣ. А както при ромжни, така и при сърби и гърци, всепакъ, руситѣ бѣха спасители. А нали и при всѣкой отъ тѣзи случаи, сѣвернитѣ освободители нахлуваха и въ българскитѣ земи? Нали идѣха въ съприкосновение съ самитѣ роби? Възможно ли бѣше тогава да не носятъ надежди за свобода и на тѣхъ, роби като другитѣ, възможно ли бѣ, да не сѣятъ сѣмето на нови надежди и срѣдъ тѣхъ?

Разбира се, че и на голи само надежди не бѣха спали хората, а всѣкой пжть зимаха оржжие и бориха се за своето освобождение. А като се борите, вие вървите напрѣдъ въ духа и чувствата си.

Доколко чувството за свобода е било почти винаги живо, може да се сжди оттуй, че дори въ раннитѣ походи

на Русия противъ турската държава, руситѣ сж разчитали винаги на съдѣйствието на угнетеното българско население. И не само това. Русия не само разчитала на съдѣйствието, но сама била принудена да го търси. Въ по-ранни врѣмена, могжществото на Турция бѣше тъй застрашително, че рѣдко нѣкой отъ враговетѣ й смѣеше да дързне самъ да се помѣри съ нея.

Тъй че, отъ самото начало, пробуждането, което е трѣбало да дойде отъ Русия, дължеше се повече на врѣменната належаща нужда, отколкото на здраво начъртанитѣ исторически задачи на тая държава въ Изтокъ. А туй още по-добрѣ ни показва естествения пжть, по който се развиваха обстоятелствата.

II.

Възванието, издадено отъ Екатерина велика на славянски въ 1769. Участието на българи въ похода. „Печать българскаго войска", като забѣлѣжителенъ паметникъ за участието въ 1810. Голѣмитѣ надежди при Дибича, въ 1828. Мамарчевъ и движението въ Котленско.

Въ 1769, въ началото на войната, която Екатерина Велика отвори на Турция — а тази война се свърши едвамъ въ 1774 съ Кючюкъ-Кайнарджиския миръ — руската царица заповѣдала да се напечататъ бунтовни възвания на славянски езикъ и да се разпространятъ между недоволнитѣ славяни въ Турция. Въ руската армия служилъ тогава, съ чинъ подполковникъ, българинътъ Коразинъ, когото натоварили да разпространи онѣзи възвания. Прѣобљеченъ въ калугерски дрѣхи, съ лъжливъ паспортъ, като далматинецъ, и съ патерица на ржка, и въ патерицата свити опаснитѣ листове, той тръгналъ да пропжтува България, Македония, Босна и пр. Сжщия този Коразинъ билъ послѣ назначенъ прѣдводитель на една доброволческа чета въ Влашко и Молдава, съставена отъ всички християни на Балканския полуостровъ, но между които не послѣдно мѣсто сж държали и българитѣ.[1])

Въ войната отъ 1810 руситѣ пакъ си послужиха съ български отряди отъ волентири. Съставътъ вече на този

---

[1]) Полковникъ Краевъ „Възстанието на българитѣ" стр. 16. („Задруженъ трудъ" год. II, кн. X, XI и XII).

отрядъ е сега чисто български, и запазенъ е неговиятъ самостоятеленъ печатъ, съ надписъ: „Печать болгарскаго войска, 1810.“[1])

При всѣкой новъ походъ на Русия, надеждитѣ, макаръ и никоги не сбѫднати, растѣли неудържимо все съ по-голѣма сила. Руситѣ сами поддържатъ тази твърда вѣра въ нещастнитѣ роби, защото нѣмало друго що да сторятъ. Въпрѣки толкова чести войни, сѣверниятъ колосъ не се видѣ нито единъ пѫть достатъчно силенъ, съ единъ ударъ да смаже за винаги своя врагъ, и всѣкога самъ се оттегляше, съ добра надежда за допѫти.

Не бѫде ли отъ нейнитѣ собствени сили, то винаги чуждъ силенъ съюзникъ спасяваше Турция.

Най-живи надежди възбужда въ угнетенитѣ походътъ на Дибича въ 1828. Хиляди доброволци пълнили рускитѣ редове. Мамарчевъ, котленецъ, който служилъ още въ войната отъ 1810, сега се явява прѣдводитель на значителенъ български отрядъ. Но когато Дибичъ, слѣдъ Одринския миръ, пакъ е принуденъ да се тегли задъ Балкана, положението става твърдѣ критично. Безброй сѫ ония, които съ отворено сърдце минали на страната на руския братъ, и като зели, съ всички срѣдства, участие въ дѣлото, открили картитѣ си спрямо Турция: сега тѣ не могатъ да останатъ, самички, беззащитни, въ ногтитѣ на хищния врагъ.

Мамарчевъ, когото най-много вълнувало окаяното положение, въ което щѣли да бѫдатъ захвърлени неговитѣ съотечественици, слѣзълъ съ едно отдѣление отъ 500 въорѫжени хора въ Котленско и възбунтувалъ населението. Разбира се, че било късно. Мирътъ билъ сключенъ и Русия нѣмало какво да прави. Мамарчевъ билъ арестуванъ. Котленци и сливенци подали, по тоя случай, трогателна жалба до Дибича, но нищо вече не помагало. „Бѣдни българи, викалъ Дибичъ Забалкански, седете си мирни, доще врѣме и за васъ!“ [2])

При „Източната война“ въ 1854, работата е дори съвсѣмъ ясна: рускиятъ главнокомандующъ влиза официално,

1) Ibid 24.
2) Раковски, „Горски пѫтникъ“, 236.

единъ видъ, въ споразумѣние съ българитѣ, прѣдлага имъ да съставятъ свой комитетъ и да пристжпятъ направо къмъ цѣльта. Касае се за политическа свобода на България. Комитета бива съставенъ въ Букурещъ, той по-сетнѣ се именува „Ефория“ или „стариятъ комитетъ“ —това, което понапрѣдъ и на свое мѣсто ние проучихме колкото се можеше.

Несъмнѣно е, че при тоя развой на събитията, българскиятъ народъ, притиснатъ отъ злото, показва, при всѣка удобна минута, назрѣлъ и никоги неугасващъ интересъ, да смъкне отъ себе си хомота. А съ това се обяснява, отъ само себе си, всѣкой новъ опитъ за възстание.

ГЛАВА ПЕТА.

Непосрѣдствени въздѣйствия отъ близо.

I.

Борбата на сърбитѣ за свобода и участието на българи въ нея. Свободна Сърбия като убѣжище и покровителка. „Дунавски лебедъ“ на Раковски. Бѣлградъ столнина на българския политически животъ. Гръцката завѣра. „Велчова завѣра“ прѣзъ 1835 въ Търновско.

Но да се повърнемъ къмъ всички ония исторически и политически условия, които отъ день на день като правятъ положението на роба още по-несносно, издигатъ го до степеньта на съзнателенъ и просвѣтенъ възстанникъ.

Къмъ послѣдователнитѣ войни на Русия, които държаха будно чувството за свобода у поробенитѣ, придружили се бѣха и ближни обстоятелства, които дѣйствуватъ дори и съ по-голѣма сила. Въ борбата на сърбитѣ за освобождение участвуватъ и българи. Хайдутъ Велко, който разбива видинскитѣ войски и брани порѣчието, се счита по-произхождение за българинъ.[1]) Най-жилавиятъ дипломатъ изъ

1] Полковникъ Краевъ направо го означава за българинъ. Ранке, въ своята история на сръбската революция, изпуща да означи произхождението на Велка. [въ стр. 157]. За българското му произхождение споменува и самъ Раковски. (в. „Хайдути“, малка брошура.)

сръбската делегация, пратена прѣзъ 1805, за прѣговори въ Цариградъ, е българинътъ Петъръ Ичковъ.[2]) Споредъ нѣкои, Кондю, който, на чело на едно малко отдѣление отъ шесть души сърби, на 12 Декемврий 1806, влѣзълъ въ Бѣлградъ, избилъ стражата и пустналъ обсадителя Кара-Георги въ града, билъ българинъ.[3])

Не толкова борбата на сърбитѣ за свобода, колкото сжществуването на една самостоятелна и щастлива Сърбия, като съсѣдна и братска земя, дѣйствува отпослѣ като силенъ факторъ въ развитието на политическото съзнание въ България. Най-често възстанията въ деветнадесетия вѣкъ ставатъ въ съсѣдство отъ сърбската граница. Близкия братски край дава не само куражъ, но още и здраво убѣжище. Въ 1836 година има възстание въ Пиротеко и Берковско; въ 1837 и 1838 второ възстание пакъ въ сжщитѣ мѣста. Въ 1841 възстава населението около Нишъ. За туй възстание споменува и Бланки, че е било въ свързка съ плановетѣ на сърбската княгиня-майка — жената на прогонения Милошъ. Малко по-късно, въ 1850, възстава и Видинско. Въ 1854 — въ началото на Кримската война, — въ квартирата на руския главнокомандующъ въ Букурещъ, се явила депутация отъ Видинско, съ заявление, че 40—50 хиляди души тамъ сж готови да тръгнатъ съ оржжие въ ржка, подъ руско знаме.[1])

Особна важность добива Сърбия за политическата пробуда на страната най-вече отъ 1860 година насамъ. Раковски захваща въ Бѣлградъ своя „Дунавски Лебедъ." Сърбската столица става столнина и на българския политически животъ. Много младежи се притичатъ тамъ отъ сърдцето на България, за да се сдобиятъ съ образование. Понататъшното гигантско развитие на влиянието на сърбското свободно княжество върху цѣлата наша възстаническа епоха ние почти добрѣ вече знаемъ. Тукъ въпросътъ за възстание

1) Ranke, „Die Serbische Revolution" 148.
2) Полковникъ Краевъ, „Възстанията", 19; Раковски, „Горски пжтникъ", 232. Кондо билъ отъ Сливенъ. Ранке го нарича православенъ албанецъ, стр. 151.
3) Г. Димитровъ, Княжество България, II, 164. Д-ръ Беронъ, „Археологически изслѣдвания", 227.

съвършено върви ржка съ ржка съ развитието на политическото съзнание. Колкото повече просторъ добива съзнанието, толкова и робскиятъ животъ става по-невъзможенъ. Видѣхме, какъвъ силенъ потикъ къмъ развитие даватъ на българския народъ и самитѣ политически аспирации и кроежи на Сърбия. Бихме казали, че извѣстно врѣме, тѣзи кроежи и духътъ за свобода въ България сж едно и сжщо знаме!

Възстанието на гърцитѣ сжщо тъй не бѣше останало безъ послѣдствие и разтърси не малко духоветѣ. Много свободолюбци се притекли да воюватъ за славна Елада. Тамъ тѣ се биятъ рамо до рамо съ своитѣ вѣковни врази, гърцитѣ. Ненавистьта къмъ азиатскитѣ притеснители е вече толкова силна, щото сж забравени и старитѣ закоренѣли горчевини.

Други опитали чрѣзъ възстание въ самата България да подпомогнатъ борящитѣ се на брѣга на Архипелагъ. Въ четата на Ипсиланти влизатъ много българи. Приготовленията около Търново и Елена сж особно силни, и само енергичнитѣ мѣрки на турското правителство, което избѣсило мнозина, спасяватъ положението.[1]) За Корча Сарайлията, хайдушки воевода, отъ началото на деветнаесети вѣкъ, самъ Дѣдо Илю разказвалъ, че съ цѣлата си чета билъ миналъ въ Гърция, за да помага на възстаналитѣ.[2]) Нѣкои отѣ борцитѣ тамъ, често съ романтична сждба, се връщатъ пакъ въ своето потънало въ черни тегла отечество, и оставатъ до края на днитѣ си безпокойни мечтатели и проповѣдници за велика борба на животъ и на смърть съ турцитѣ.

Като непосрѣдствено слѣдствие отъ гърцката „завѣра" бѣше възстанието въ Търново, пролѣтьта 1835, наричано още „Велчова завѣра", което бива потжпкано прѣди да избухне.

1] Кисимовъ, „Нашитѣ завѣри" въ „Исторически работи", часть II, 62—70; Полковникъ Краевъ, „Възстанията", 24—28.
2] Панайотъ Хитовъ, „Пжтуванието ми", стр. 136.

II.

Войнитѣ и възстанията като причина за да се увеличи емиграцията. Дѣдо Николовото възстание. Безтактностьта на турското правителство и прѣслѣдванията. Димитракиевата буна. Хаджи Ставревата буна. Произхода на българскитѣ колонии въ Влашко и въ южна Русия.

Войнитѣ на Русия, борбитѣ на сърби и гърци за свобода не само възбуждатъ къмъ борба много жаждущи отплата между българитѣ, не само възпитаватъ политическия духъ въ тѣхъ и държатъ будна мечтата за свобода, но дѣйствуватъ върху бѫдащия развой на работитѣ още и по съвсѣмъ практически пѫть. Всички тия движения увеличаватъ емиграцията. Който еднажъ е влизалъ въ огъня съ турцитѣ, той вече не може да живѣе въ Турция — бѣга вънъ. Така, вмѣсто една България, въ втората половина на деветнадестия вѣкъ имаме двѣ Българии. И разликата е тукъ не вече само въ числото, че вмѣсто едно е двѣ, но и въ нѣщо друго. Ония, които живѣятъ вѫтрѣ, сѫ отблизо наблюдавани, нѣматъ орѫжие, нѣматъ срѣдства и образование, нѣматъ свѣтлина. Емиграцията вънка има всичко: тя се сношава съ цѣлия свѣтъ, има съчувствието на всички, има училища, събира срѣдства отъ свои, както и отъ чужди, поддържа училища, чете вѣстници, издава списания, развива се, цъвти и организува бѫдащата борба — и всичко туй свободно, почти безъ никакви прѣчки. И куражътъ, и силата, и срѣдствата и всичко е тамъ. Тамъ има и наука, и капацитети, и водители, и всичко.

Въ 1856, въ Търновско и Габрово се тъкмѣше тъй нареченото Дѣдово Николово възстание, което, както много други, биде стѫпкано още въ самото си начало. То бѣше непосрѣдствено въздѣйствие отъ Кримската война, ала имаше характеръ повече на миренъ, вѫтрѣшенъ протестъ. — Протестиратъ, че „Хатихумаюнътъ“ отъ Парижския миръ, въ 1856, съ който се привършваше оная война, не билъ прилаганъ както трѣба въ България, или че трѣбало да бѫде прилаганъ както трѣба, а не както имъ скимне на турцитѣ по стара привичка . . . Намѣсто, обаче, да зематъ благоразумни мѣрки, да удовлетворятъ кѫдѣто трѣба, и да не дразнятъ кѫдѣто не трѣба, турскитѣ крѫгове се на-

хвърлятъ върху виновни и невиновни и пропждатъ мнозина задъ Дунавъ. Султанитѣ умѣяха да владѣятъ, но не и да управляватъ. Единъ провиненъ, когото простишъ и оставишъ да живѣе въ прѣдѣлитѣ на държавата, е много по-малко опасенъ отъ оня, когото прогонишъ задъ граница. Прѣди всичко, разоряваш единъ подданникъ, лишавашъ държававата отъ работни ржцѣ и главно обезсилвашъ я. Послѣ вече прогонениятъ остава и до животъ само съ една утѣха; съ едно богатство: да си отплати. И той е правъ, защото е разоренъ.

Въ 1857 търновци пакъ се опитватъ съ не повече щастливата „Димитракиева буна". А въ 1862 слѣдва дѣлото на Хаджи Ставри, подготвено издалекъ отъ Раковски и стояще въ свръвзка съ бомбардирването на Бѣлградъ, както изложихме това на свое мѣсто.

Всѣка една отъ тѣзи случки костуваше на турската държава стотина и хиляди работливи, доходни подданици, благодарение само на упорито повтаряната безтактность.

Между емигрантитѣ отъ 1862 бѣше и Пантелей Кисимовъ, авторътъ на славния „Мемоаръ". Слѣдь като бѣше разсипалъ цѣлото си състояние, като търговецъ въ Търново, сега изъ далечно Влашко той бомбардира непрѣстанно Мидхадъ паша, прѣобразователя на Нова Турция, съ заплашителни писма, за което ни е разказалъ съ такава сърдечна простота въ своитѣ „Исторически работи".

При оттеглянето на Дибича, въ 1829, повече отъ 200,000 души изъ Одринско, Сливенъ, Ямболъ и другадѣ, отиватъ прѣселници въ Бесарабия, Влашко и Южна Русия. Около Одеса имало заселени български колонисти още отъ 1812 и 1814[1]), а много прѣселници, още отъ ония врѣмена оставатъ сжщо и въ Влашко и Молдава. Освѣнъ прѣзъ врѣме войни и бунтове, емигрантството не спира и въ мирни години. Гоненията, безправието и хиляди други злини даватъ всѣкой часъ своитѣ жертви. А вънъ, малкитѣ зародиши отъ колонии растатъ неусѣтно въ едно море отъ будно и заканваще се население. Всички покрайдунавски градове: Браила,

1) Д-ръ Беронъ, „Археологически издирвания", 204.

Галацъ, Гюргево, Зимничъ, Турно-Магурели и други, послѣ Букурещъ, Плоещъ, Александрия, Крайова и цѣлъ редъ още малки паланки по Ромѫнската степь добиватъ отъ день на день все повече български видъ. Пограничния поясъ на Сърбия сѫщо е силно колонизиранъ отъ прѣселници изъ Западна България [1]).

III.

Нови групировки и размѣствания на населението вѫтрѣ въ прѣдѣлитѣ на Турската Империя. Начало на деморилизация въ държавния строй. Чуждитѣ заеми и начало на европейската намѣса Консулства по градоветѣ и колонии отъ чужденци. Капитулациитѣ. Нарастване на градското население. Нови условия за градски животъ.

Сѫщеврѣменно, въ самитѣ прѣдѣли на държавата, слѣдствие, било на войнитѣ, било на други исторически а сѫщо и икономически и културни влияния, ставатъ други не по-малко важни размѣствания и групировки на населението.

Тъй като непрѣстаннитѣ войни и вѫтрѣшнитѣ неуредици сѫ докарали държавата до непоправимъ упадъкъ и султанътъ не се уповава на собственитѣ си сили въ защита противъ враговетѣ, то принуденъ е вече да търси съюза на разни европейски господарства—на друговѣреца: нѣщо, което досега се считаше за унижение на османското величие, и което е наистина запрѣтено отъ корана.

Първи въ реда на тия чужди, иновѣрни съюзници идатъ французитѣ. Съюзътъ съ Франция биде заключенъ пръвъ пѫть въ 1528. Туй събитие може да се земе като прѣвратенъ пунктъ въ могѫществото на отоманитѣ. Съюзътъ докара френски прѣдставитель въ Цариградъ. А отпослѣ вече усилията и на всички други по-важни европейски държави бѣха насочени къмъ това, да настанятъ свои прѣдставители въ турската столица. И наистина, въ седемна-

---

1] Жално, че нѣмаме нѣкое специално съчинение по историята на нашитѣ колонии въ влашко и Русия. Чудно, сѫщо, че Евлоги Георгиевъ, който завѣща толкова милиони за благотворителни цѣли, и който играе не малка роль въ живота на ония колонии, не се бѣше досѣтилъ, да земе инициативата, за да се напише и тѣхната история. Дано за въ бѫдеще Министерството поеме тази грижа.

десети и осемнадесети вѣкъ туй вече се постигна почти отъ всички сили. Но политическитѣ съюзи, които отъ тогава нататъкъ ставатъ главна и сѫществена грижа въ управничеството на султанитѣ, тия съюзи съ чужденци не спасяватъ държавата отъ финансовата немощь. Защото, разбира се, тая немощь е плодъ на дългитѣ разорения и на расиппническия държавенъ строй — недѫзи, които си оставатъ неизлѣчими.

Безпаричието прѣди всичко докарва оная деморализация на високо поставени лица и на цѣлата мрѣжа отъ чиновници и функционери на държавата, която отпослѣ биде най-смъртоносната и неизлѣчима язва на тѣлото на Отоманската Империя. Още при Сюлеймана Великолѣпни, въ срѣдата на шеснадесети вѣкъ, везирството се отстѫпя срѣщу голѣми подкупи на султански жени и на значителни суми, открито плащани на самия Султанъ.

Естественото слѣдствие отъ всичко това е, че везиритѣ, напр. често се мѣняватъ, и че и най-добриятъ отъ тѣхъ, редомъ съ най-неспособния лесно отива по дяволи — само за пари. А малко по малко тъзи система става мораленъ принципъ за цѣлата държава. И, разбира се, примѣрътъ се прѣнася отъ горѣ на долу и се прилага до послѣдния чиновникъ. Въ тоя си видъ, прѣдставителитѣ на властьта въ провинциитѣ нѣматъ друга задача, освѣнъ да богатѣятъ на гърба на покореното население. Доколко това зло ще да е пустнало корени въ султановата държава, ние видимъ прѣсенъ примѣръ отъ туй, що става дори въ наши дни, напр. въ Македония. И днесь още, намѣсата на европейскитѣ сили тамъ е насочена главно върху туй, да принудятъ държавата да осигури нуждната сума за заплата на чиновницитѣ. Защото, ако се плаща редовно на послѣднитѣ, разбира се, тѣ ще се откажатъ отъ рушвети, злоупотрѣбления и грабежи, та и населението не ще се дразни, не ще да се прѣдизвиква къмъ нови негодования, па и бунтове не ще да се пораждатъ по-нататъкъ.

Но, отъ друга страна, тъкмо тая политическа немощь и тъкмо язвата отъ парично безсилие отваряха, както казахме, вратата на държавата за чужди влияния. Първиятъ

държавенъ заемъ Турция прави въ 1785. Слѣдъ Кримската война, заемитѣ зачестяватъ дотолкова, щото държавата вече не принадлежи сама на себе си. Нейнитѣ кредитори се разпореждатъ по своему въ сърдцето на султановитѣ владѣния. Всѣкой по-виденъ градъ въ Турция вече има европейски консулства, около които се групиратъ европейски колонии. Австрия, Русия, Англия, Франция нареждатъ свои самостоятелни пощи, настаняватъ всѣкждѣ свои тайни и явни агенти и експлоатиратъ природнитѣ богатства на страната. Най-напрѣдъ Франция, а поредъ слѣдъ нея и други издѣйствуватъ покровителство надъ мѣстнитѣ християни и специални права за свои поданници — права, нарѣчени капитулации. Занапрѣдъ достатъчно е нѣкой отъ мѣстнитѣ християни да мѣни подданство, или само религиозното си вѣдомство, като признае нѣкое отъ западнитѣ изповѣдания — той е недосѣгаемъ за властьта. Цѣлата търговия въ страната прѣминава въ ржцѣтѣ на чужденци. Въ 1867 г. дава се право на европейцитѣ да притежаватъ недвижими имоти въ цѣлата страна. Съ туй вече се отварятъ найшироки врати за чужда колонизация. Отъ оня моментъ, прѣселници и културтрегери струятъ се буйно отъ къмъ западъ и заематъ нашитѣ поля. Колониитѣ се усилватъ. Скоро къмъ тѣхъ сж циментирани и много наши. Защото всички тѣзи чужди хора не вършатъ само свое дѣло, но подкрѣпятъ и будятъ околнитѣ си.Руситѣ покровителствуватъ славянскитѣ подданници на Султана, будятъ и приготовляватъ ги, французитѣ иматъ павликянството около Пловдивъ и другадѣ, англичанитѣ поддържатъ протестански колонисти и пр. Съ една дума, дѣлото на чуждо покровителство и на вжтрѣшна пробуда расте въ всички посоки.

Но европейцитѣ-пришелци обичатъ градоветѣ. Тѣ обичатъ да живѣятъ тамъ, дѣто будностьта на консула, агента, водния или желѣзния пжть или телеграфната жица могатъ на часа да ги защитатъ отъ всѣко посѣгателство. Послѣ, тѣ сж прѣдприемчиви търговци, а търговията търси производителни центрове. Тя е за градъ, а не за село. По тоя начинъ, безопасностьта и изгодата влизатъ въ полезенъ съюзъ.

Насърдчено отъ примѣра, както и отъ измѣненитѣ условия на живота, християнското население се стреми сжщо къмъ градскитѣ центрове. Първата половина на деветнадестия вѣкъ е, може да се каже, епоха на градоветѣ. Съ издигането на послѣднитѣ, въ Турция се извършва неусѣтно едно прѣвърщане, което противорѣчи на онова що се вършило въ тъзи държава прѣзъ първитѣ години, на завоеванието.

При нахлуването, именно, на турцитѣ, градското население, за да избѣгне смъртьта или потурчването, оттеглило се бѣше по гори и планини. Дълго врѣме дори ближнитѣ градски околности не били безопасни за спокоенъ и трудолюбивъ животъ. Така че, християнското население, полуунищожено отъ кръвопролитнитѣ сражения, отъ жестокитѣ кланета, при всѣко нахлуване, отъ обиръ на опленени дѣца и жени, отъ безбройни роби, отнесени за продань по азиатски пазарища, и отъ насилствено потурчване, търси животъ въ уединени колиби изъ усоитѣ на балкана. Само нуждата отъ работни ржцѣ принуждава по-късно богатитѣ турски чифликчии — спахиитѣ и султанитѣ — да земать тия нещастници подъ свое покровителство, Отъ тогазъ вече всѣко село има своя ближенъ господарь и защитникъ. Но животътъ въ градоветѣ остава пакъ още недостжпенъ, или крайно неудобенъ за бѣдната рая. Онова, което най-много оттласква, то е съвмѣстния животъ съ турци. Този животъ не само е стѣснителенъ, но е и твърдѣ опасенъ. Гяуринътъ не смѣе да язди на конь въ града, не смѣе да върви, когато турчинъ иде насрѣща; той трѣба да спре за приличенъ поздравъ, да се притече на помощь, ако го привикатъ, или ако стане нужда, да се притече при всѣки случай, па макаръ и да напустне своята собствена работа. А тъй като господарскитѣ задлъжения се нижатъ на всѣка стжпка и отъ всички страни, то и животътъ става самъ по-себе си невъзможенъ посрѣдъ много господари въ града. Ако минава турчинъ, раята трѣба да се изправи за почить; ако господарьтъ влѣзе въ кжщата, или дюгенътъ и поиска да си земе нѣщо, свободенъ е, ако плати, то е вече милосърдие. Подчиненитѣ носятъ само извѣстни цвѣтове — зелено

и червено принадлежи само на побѣдителитѣ. При най-малка нужда, християнинътъ може да бжде убитъ, смазанъ отъ бой, оплѣненъ, разоренъ и правосждие нѣма. Не само не можешъ да осждишъ прѣстжпния властитель, но съ всѣко оплакване ще го докачишъ още и ще го възбудишъ противъ себе си. Така че, при тѣзи условия, най-добрѣ е да бждешъ далечъ отъ него; отъ господаря си.

Присжтствието, обаче, на християнски европейски заселници въ градоветѣ бърже измѣнява сега тѣзи условия. Раята вече има, до извѣстна степень, свои защитници. Първи се еманципиратъ, въ тая смисъль, гърцитѣ. Приморскитѣ наши градове и много отъ покрай дунавскитѣ, въ края на осемнайсетия вѣкъ и въ началото на деветнайсетия, притежаватъ по една силна ядка отъ гръцка община. Като обединителна сила за тѣзи общини служатъ и гръцкитѣ владици, които сж знатни — „бератлии" — чиновници на държавата.

Но и сама търговията, която силно се поощрява отъ присжтствието на прѣдприемчивитѣ европейски колонии, замамва мѣстното население къмъ градоветѣ. Напрѣдналиятъ градски животъ вече прѣдставлява широки пазари за мѣстни сурови произведения. Постоянна войска, чужденци, чиновници — всичко туй сж консоматори на хлѣбъ, масло, кокошки, яйца и много други богатства на селската колиба. Послѣ, сношението съ чуждитѣ пазари е вече развито, и мѣстнитѣ сурови произведения намиратъ приемъ вънъ. Кожи, зърнени произведения, вълна и цѣлъ редъ други мѣстни артикли искатъ агенти, търговци, поддържатъ складове, привикватъ слуги, работни ржцѣ въ градоветѣ.

Въ 1867 е построена Варна-русенската желѣзница, отъ английска компания, въ 1873 иде Баронъ Хиршовата, между Тракия и Цариградъ, съ нѣмскитѣ капитали. Съ това, износътъ добива силенъ потикъ, и като усилва производнитѣ срѣдства на страната, прѣврата въ цѣлия строй на обществото приема още по-рѣзъкъ и характеренъ изразъ.

Не само износътъ, но и вносътъ расте. Манифактурнитѣ, желѣзни и бижутерни издѣлия на богатия западъ бърже си извоюватъ широкъ пазаръ въ нашитѣ градове и

ангажиратъ, въ своя водовъртежъ, въ лотарията на царитѣ и земното щастие, въ природата на рисковетѣ и тънкитѣ спекули, всички по прѣдприемчиви глави въ страната.

IV.

Подиганието на българския елементъ слѣдъ възстанието на гърцитѣ. Възникването на българска община въ Цариградъ и значение на послѣдната. Процъвтяването на прибалканскитѣ паланки и градове. Коприщенскитѣ бегликчии.

Търговскитѣ прѣдприятия още въ началото на деветнаесетия вѣкъ сж почти изключително въ ржцѣтѣ на гърци, ерменци и евреи, но гръцкото възстание отъ 1820 — 30 значително измѣнява положението. Много отъ виднитѣ гръцки търговци жертвуватъ своето положение за отечествената идея. Други сж подозрѣни и разграбени отъ турцитѣ. Огорчението на владѣющата класа противъ възсталитѣ роби е тъй голѣмо, че прѣзъ ония десетина години на неравната борба, гръцкото население е почти разорено, гонено, оттикнато и губи своето прѣжно и велико влияние въ държавата. Въ 1821 самиятъ Цариградски Патриархъ бива хванатъ на врьхъ Великдень въ черкова и обѣсенъ насрѣдъ улицата.

Турското ожесточение и поразията на гърцитѣ даватъ хоризонтъ на българския елементъ. Малко по-малко българскитѣ търговци добиватъ терренъ не само по еснафския пазаръ на градоветѣ, но и за по-смѣли прѣдприятия по вилаетски центрове и въ столицата.

Най-знаменателниятъ придобивъ отъ тази богата по значение епоха слѣдъ гръцкото възстание несъмненно е основаването на българска колония въ самото сърдце на империята, въ Цариградъ. Богати и смѣли български търговци изъ провинцията заематъ упразднениtѣ отъ гърци мѣста въ турската столица. А съ туй, тѣзи търговци добиватъ просторъ не само за по-голѣми печалби и за правителственни прѣдприятия, но получаватъ още и политическо значение. Като стжпятъ въ близость съ чуждитѣ генерални посолства, като заематъ и видни мѣста въ държавната лѣ-

стница и си пробиватъ пжть въ висшитѣ управителни турски крѫгове, сѫщитѣ тия търговци съ влиянието си въ държавнитѣ дѣла скоро ставатъ и фактически рѫководители на своя народъ. [1])

А като се има прѣдвидъ, че българския народъ до този моментъ е билъ съвършено лишенъ отъ всѣко водителство и отъ водитель, то грамадностьта на новия придобивъ изпъква отъ само себе си. Самосъзнанието на единъ народъ датува, като опрѣдѣлена мощь, само отъ оная минута, когато тоя народъ, въ лицето на своя генераленъ водитель, се почувствува единъ и нераздѣленъ.

Разпадането на държавата дѣйствуваше деморализующе и върху самото турско население. Постоянно буднитѣ и поощрявани отъ самата държава владѣтелски инстинкти отстраняваха непрѣстанно тази господарска класа отъ всички полезни занимания и ремесли и направиха я съвършенно неспособна да се бори съ новитѣ условия на живота. Непрѣстаннитѣ войни, смъртоноснитѣ болести и междуособицитѣ разредиха нейнитѣ редове. А общата развала, дегенерацията, икономическиятъ упадъкъ и общото разложение на държавата не даваха вече на турското население да се съвземе. Редомъ съ това, прѣсниятъ, заварденъ организмъ на българската маса, подкрѣпенъ отъ благотворното влияние на скромния работливъ сѣмеенъ животъ, воденъ безшумно и неизмѣнно прѣзъ толкова дълги робски вѣкове, издигна подмладения народъ въ неудържимъ и бързъ разцвѣтъ. Кждѣ срѣдата на деветнаесетия вѣкъ, нашитѣ градове сж вече яка българска твърдина. Всѣкждѣ българската маса расте на смѣтка на изчезващия турски елементъ. [2]) Цѣлото почти население напр. на Стара-Загора и на околноститѣ й въ началото на деветнаесетия вѣкъ било турско, за което свидѣтелствуватъ, между друго, и турскитѣ наименования на повечето села тамъ, нѣщо което е запазено

1] Марко Д. Балабановъ „Страница отъ политическото ни възраждание", 1904, стр. 2.

2] Ср. историята почти на всички наши градове у Иречекъ „Княжество България" т. II. Сжщитѣ изводи приема Василъ Кънчевъ въ своята „Етнография и статистика на Македония", ср. стр. 13—15.

и день днешенъ въ свободна България. Иречекъ въ 1888 година бѣлѣжи, че отъ всички 52 села въ Чирпанска околия едвамъ двѣ иматъ българско име. [1]) Въ 1858 година, отъ 2650 кѫщи, които има Стара-Загора, 1632 сѫ още турски, а само 833 български. Послѣ вече българската община бързо богатѣе, крѣпне и расте.

Изобщо, около срѣдата на деветнаесетия вѣкъ въ Турция става обратното отъ първитѣ вѣкове на османското владичество: додѣто напрѣдъ живота бѣше възможенъ само въ села и планини, далечъ отъ градоветѣ, сега тъкмо градоветѣ сѫ силни и безопасни, а да се живѣе въ селата е докрай притеснително и несигурно.

Редомъ съ главнитѣ градове, дѣто българското население всепакъ се балансира, дѣ по-слабо, дѣ по-силно, съ турския елементъ, стоятъ второстепеннитѣ градове и прибалански паланки, дѣто българската маса рѣшително и дори съвършенно прѣобладава [2]). Котель, Габрово, Калоферъ, Карлово, Сопотъ, Клисура, Панагюрище, Копривщица, Брацигово и др. сѫ чисто български гнѣзда, като изключимъ донѣйдѣ Карлово, отечеството на Левски, дѣто турцитѣ все още държатъ яко своя коренъ.

Повдигането на Панагюрище, Копривщица, Сливенъ и Габрово — главни огнища на възстанието прѣзъ 1876 — въ индустриални центрове спада сѫщо къмъ срѣдата на деветнадесетия вѣкъ и стои въ тѣсна свързка съ общия търговски и економически подемъ на страната. Сливенъ отъ ранни врѣмена е билъ занаятчийско гнѣздо. Тамъ се занимавали се желѣзарство, а главно правили пушки. Сливенскитѣ аби се славили по цѣла Турция още отъ XVI-то столѣтие, като били поставяни по-горѣ отъ Ангорскитѣ и Бегбазарскитѣ въ Мала-Азия [3]). Работенето на аби въ Панагюрище е почнало къмъ 1858 [4]). Богатството си, обаче, Панагюрище и Копривщица дължали на търговията съ рогатъ добитъкъ. Копривщени послѣ успѣли да станатъ знатни

1] „Княжество България“ т. II, 167.
2] Василъ Кънъевъ, „Македония“, 14
3] Иречекъ, „Пѫтувания по България“ II. 710.
4] Ibid, — 352.

бегликчии по цѣлата държава. Бегликчии се наричаха прѣкупвачи на десятъчния данъкъ върху добитъка. Въ качеството си на държавни довѣреници, копривщенскитѣ бегликчии скоро почти отмѣстиха по влияние гърцкитѣ експлоататори отъ тоя родъ, което, разбира се, е стояло въ свързка съ изключителния ходъ на политическитѣ работи. Съ своето влияние, съ богатствата и съ своя салтанатлия аристократизмъ, копривщенскитѣ бегликчии се бѣха приравнили къмъ пловдивскитѣ гърцки чорбаджии и спасиха Пловдивъ отъ съвършено погърчване [1]).

Въ шеесетьтѣ години, копривщени вече не сж бегликчии—бегликътъ е дигнатъ и държавата има специални чиновници, но влиятелното положение на търговци и на прѣдприемчиви хора е вече едно спечелено добро: хората отъ отечеството на Каравелова държатъ пазаритѣ на Мала-Азия въ ржцѣтѣ си. Тѣхнитѣ аби и кроежътъ на тѣхнитѣ ржцѣ — това е доходна сила. Послѣ, много видни градове въ широкитѣ прѣдѣли на империята сж колонизирани отъ тѣхъ: копривщенци ама, освѣнъ въ Пловдивъ, още въ Одринъ, Цариградъ, Силиврия, дори и въ Александрия. И дѣто българскиятъ елементъ е по-многочисленъ, както въ Пловдивъ, тѣзи прѣдприемчиви и разбудени копривщенци, възправени въ тѣхното самосъзнание, циментиратъ го и правятъ отъ него едно цѣлостю и твърдо тѣло. И така върви, че додѣто разкапалостьта, мързелътъ, и развратa нищатъ и затриватъ цвѣта на турскитѣ прѣдни фамилии, додѣто мизерията докарва разредяване и бѣдность на цѣлата турска маса, българското море се шири и расте.

V.

Економическо подигане на Панагюрище. Процъвтяване на околнитѣ села: Мечка, Поибрене, Петричъ, Стрѣлча и др. Бѣлѣжки за Перущица, Брацигово и Батакъ. Габрово. Възстанието е дѣло на по-охолно и по-съзнателно население.

За економическия подемъ на Панагюрище — столнината на Априлското възстание — ние положителни данни

1] Ibid, — 146.

нѣмахме и дори още нѣмаме. Г. Маринъ Т. Влайковъ работи не прѣди много и се опита отъ нѣкои запазени данни, които, впрочемъ, дължимъ само на разкази, да извади и нѣкои общи заключения [1]). Азъ опжтвахъ до нѣкждѣ неговата работа и знамъ доколко е безнадеждно да се постигне какбо и да е точно и надеждно изслѣдвание въ тая посока. Може би, ще имаме въ бждаще други автори, които, като се ползуватъ съ по-сигурни източници, да ни прѣдставятъ и по-солидни изводи. По-напрѣдъ Иречекъ даде за Панагюрище нѣкои, макаръ и оскждни свѣдѣния, като се ползуваше и отъ малката книжка на В. Чолаковъ, печатана прѣзъ 1866 въ Цариградъ, подъ заглавие: „Описание на селото Панагюрище". [2]) Споредъ запискитѣ на попъ Константина, отъ началото на деветнадесетото столѣтие (1819), които и Иречекъ цитира, градецътъ броялъ въ ония врѣмена 600 кжщи; прѣди възстанието градецътъ е повече отъ удвоенъ: числото на кжщитѣ е 1500. [3]) Жители се броятъ прѣди възстанието (приблизително) 8000 души. [4]) Споредъ прѣброяването на 1885, което навежда Иречекъ, кжщитѣ сж били 1774 съ 8510 жители, а при послѣдното изброяване, (1900) населението е 9305. Панагюрци, колкото и да сж интелигентни и ученолюбиви, което справедливо отбѣлѣзва и Иречекъ, не обичатъ да се изселватъ, като своитѣ съсѣди копривщенцитѣ; тъй поне се обяснява нарастването на Панагюрище въ жители. Иречекъ означава слѣднитѣ занаяти, които панагюрци поддържаха прѣди възстанието: джелеплжкъ, мутафчилжкъ, абаджилжкъ, а като второстепенни, споменува още шаецитѣ (домашни), табашката индустрия и папукчилжкъ. Но освѣнъ тѣзи, въ изслѣдванията на М. Т. Влайковъ се споменуватъ още и други нѣкои. Изцѣло, споредъ послѣдното съчинение, въ Панагюрище е имало прѣди възстанието слѣднитѣ

1] „Бѣлѣжки върху економическото положение на Панагюрище прѣди и слѣдъ възстанието", съ прѣдисловие отъ менъ. — Пловдивъ, 1904.

2] Откжслечни свѣдѣния имаме и въ книгата на покойния П. П. Карапетровъ: „Материали за описване града Панагюрище", Срѣдецъ, 1893.

3] Иречекъ „Пжтувания по България, т. II, 352.

4] М. Т. Влайковъ, „Бѣлѣжки върху економическото положение на Панагюрище и пр.", 7.

занаяти: скотовъдство (овчарлъкъ) съ сиренарство (кашкавалъ); джелеплъкъ — търговия съ угоени овни, прѣдназначени за продань главно въ Цариградъ; абаджилъкъ — търговия съ черно бало и съ шаеци, къмъ него се придружило и търговията съ готово шити дрѣхи — терзилъкъ; консервирано козе месо — кемикъ пастърма и сапунджийство: и двѣтѣ свързани съ специално овчарство на кози соватъ; мугафчилъкъ — изработване отъ козина чували (гъсти и рѣдки, чулове и козиневи черги; табаклъкъ (кожарство) — произвеждане сахтияни и мешинъ; папукчилъкъ — обущарство и златарлъкъ — работа повече на женски украшения като чопрази, тепелъци, амалини (за главата), гривни, пърстени, черковни прибори и др. Карапетровъ добавя още: ковачници (желѣзарски работилници), дѣто се изработвали „хиляди желѣзни лопати", и медникари (бакърджие), които работили нѣкогашнитѣ сахани, тасове, тигани, тенджури и др. [1]) Занимането съ полска работа е било слабо, както въобще и днесъ, поради оскъдната камениста почва. Добивало се по малко червенка-пшеница, просо, ичимикъ, овесъ, царевица, ръжъ и барабой. Имало не много овощни дървета, както и днесъ, опитали бубарство и пчеларство. Отъ медътъ вадили восъкъ и лѣли свѣщи, [2]) продавани всѣкждѣ въ Татарпазарджишко, Пловдивско, Ихтиманско и Златишко [3]).

Скотовъдството е стигнало до такива размѣри, че дори широкитѣ пасбища около Панагюрище все пакъ недостигали, а били наемани такива и другадѣ. Като външни пасбища се споменуватъ: Витоша (шесть обширни пасбища), Рила (три чалове да пасатъ по тѣхъ лѣтно врѣме шилета), нѣкои мѣста въ Сестримския балканъ и по планинскитѣ рътове около Пиротъ и Нишъ. Освѣнъ туй, за зимуване били наемани пасбища (къшли) въ топлитѣ южни краеве на царството, около Къркклисе, Баба-Ески, Люле-Бургасъ, Хавса подъ Одринъ и др.

1] Стр. 40 и 42.

2] Карапетровъ „Материали и пр." стр. 35.

3] Карапетровъ „Кратко описание на Панагюрското възстание", Срѣдецъ, 1893, стр. 7.

Прѣсмѣта се, че изцѣло въ Панагюрише, прѣди възстанието, е могло да има 38000 глави овци, 8000 говеда и 3000 коня. Къмъ тѣхъ трѣбва да се притурятъ и до 40,000 овни купувани отъ Татаръ-Пазарджикъ, Софийско и Сърбия, и прѣпродавани въ Цариградъ — разбира се, слѣдъ извѣстно угояване. Отъ панагюрскитѣ джелепи, които сж вкарвали цѣли стада жива стока въ Цариградъ, споменуватъ се около 15—16 души, болшинството отъ които въ сжщото врѣме ще сж били и едри скотовъдци (дамазлъкчие). Всѣки едъръ дамазлъкчия прибиралъ при себе си 10—20 дребни ступани съ по 20—100 глави овци и така се образували голѣмитѣ стада, наричани оджакъ, които сж имали и своитѣ специални мандри.

Като се земе въ съображение, че скотовждството и джелеплъкътъ сж цъвтѣли тъкмо до събитието, което описваме, съ други думи, че сж давали добри приходи, за което не може да се съмняваме въ споменитѣ на никого, и като имаме прѣдвидъ, че мандри, пасбища и безброй други нужди около стадата сж изисквали значително число работници, и като смѣтнемъ съ тѣхъ заедно и дребнитѣ притежатели, става ясно, че само съ тѣзи отрасли на ржка една четвъртъ, приблизително, отъ цѣлото тогавашно население на Панагюрище се е намирало економически на добра нога.

Повечето отъ останалитѣ занаяти, развити въ градеца, намиратъ се въ тѣсна свръзка съ скотовъдството, и както послѣдното процъвтява, така и занаятитѣ не оставатъ назадъ; и както скотовъдството създава енергични и задоволни граждани, така и занаятитѣ сж източници за отлично благосъстояние. До 200,000 аршина аба и шаеци се изнасятъ годишно вънъ, и до 10,000 аршина бѣлъ тънъкъ шаекъ.

Шаеци и аби работятъ мжже и жени. Всѣка кжща има станъ. Съ една дума, всѣка челядь е малъкъ работенъ арсеналъ. Една часть отъ изработеното се оставя за домашно употрѣбление, другата се продава. Много сѣмейства зематъ работа на парче или съ надница.

Терзийство, мутафчилжкъ, кожарство и всички други останали занаяти даватъ работа и усигуряватъ достатъченъ

номинъкъ на хората. Всичкото население съ надежда гледа на своето бждаще.

Околнитѣ села, свързани тъй тѣсно съ Панагюрище и сжщо тъй забѣлѣжителни фактори въ Априлското възстание, Мечка, Поибрене, Петричъ, Бжта, Баня и Стрѣлча, участвуватъ въ икономическия разцвѣтъ на своя мѣстенъ центъръ: тѣ зематъ работа на парче отъ панагюрскитѣ абаджии или имъ прѣпродаватъ самостоятелно изработеното въ тѣхнитѣ селски гнѣзда.[1])

Другитѣ забѣлѣжителни възстанически пунктове: Перущица, Брацигово и Батакъ, сжщо тъй, като Копривщица и Панагюрище, чисто български гнѣзда, сж били пакъ въ цвѣтущо положение прѣди разорението.[2]) Перущица и Брацигово дължеха благосъстоянието си на своитѣ плодовити работни поля, на които го дължатъ и днесъ; близостьта съ Хиршовата желѣзница по-късно, а по-рано близостьта съ такъвъ важенъ търговски градъ, като Пловдивъ, свързанъ съ добри, сравнително, пжтища до Одринъ и Цариградъ и лежащи на главния пжть за Европа, тѣ намираха лесенъ и добъръ износъ за своитѣ произведения: Батакъ е търгувалъ съ дървенъ материалъ, главно дъски, прѣнасяни по течението на Марица, върху плаващи салове.

Както Панагюрище, Копривщица и Котелъ въ южния склонъ на Балкана, така и Габрово на сѣверъ е билъ столица на българската прѣдприемчивость и на индустрията. Въ Априлското възстание Габрово бѣше най-мощния центъръ между възсталалитѣ мѣста въ Сѣверна България. Между занаятитѣ, които сж цъвтѣли въ Габрово, споменуватъ се: желѣзарство и табаклжкъ.[3]) Въ по-ранни врѣмена тукъ се работили, като въ Сливенъ, пушки, но Гръцкото възстание компреметира Елена, Габрово и Търновско въобще прѣдъ турскитѣ власти, и отъ тогава желѣзарската индустрия въ Габрово се ограничи главно върху ножове и ятагани — нѣщо, което и до днесъ е габровска специалность. Тукъ се работили, благодарение на изобилната водна сила, гай-

1) М. Т. Влайковъ, „Бѣлѣжки и пр.", стр. 18.
2) Иречекъ „Пжтувания изъ България", II, 431, 538, 458.
3) Иречекъ, „Пжтувания изъ България", II, 217.

тани и шаеци. Споменуватъ се още грънчарство, обущарство (емение) и стругарство (дървени издѣлия: гаванки бъклеци, лопати, дървенитѣ части на ножове, ятагани и др.), копринарство, сапунджии, куюмджии (златари) и шивачи.[1] Както копривщенци колонизираха Одринъ и Пловдивъ, така и прѣдприемчивитѣ габровски индустриалци още отъ рано си бѣха създали търговски станции въ Букурещъ и Брашовъ, а отъ началото на деветнаесетия вѣкъ основаха българската колония въ Одеса, която скоро послѣ играе тъй видна роль въ нашето духовно и политическо възраждане. Освѣнъ въ Ромѫния, Сърбия и Русия, габровци намирали широкъ пазаръ за своитѣ произведения и въ самитѣ простиранни прѣдѣли на държавата; отъ тукъ излизали цѣли кервани натоварени съ стока коне, които сѫ бродили не само всички ѫглове на българския край, но които се срѣщатъ и по Босна и дори до Мала-Азия.[2])

Като се взре човѣкъ въ завидния разцвѣтъ на тѣзи емѣли индустриалци по двѣте поли на Балкана, повечето осиромашели и западнали слѣдъ освобождението, като помисли, че всичкитѣ жертви, които за свобода самички понесоха тѣ на плѣщитѣ си, почти безвъзмездно, съ неволна тѫга се той пита, защо, именно, тия заможни хора съ такова неудържимо увлечение ставатъ главни огнища на бунта и разорението, когато прѣзъ ония тъмни врѣмена, въ сѫщность, на тѣхъ не липсваха ни плодотворно поле за работа, нито пъкъ достатъчно благоденствие. Но въпросътъ е ясенъ. Угнетението и зависимостьта не се забулватъ съ пари, нито липсата отъ свободата се запълня съ имотъ. Напротивъ, охолниятъ чувствува по-скоро своето унижение, отколкото смазания съвършено и по-скоро той е възтанникъ, а не затрития подъ тяжестьта на хомота робъ.

---

1) „История на града Габрово“ отъ Хр. и П. Гѫбенски, 1903, стр. 38 — 42.

2) Ibid 38.

ГЛАВА ШЕСТА.

Училището и черквата.

I.

Стари килии и начало на свѣтски училища. Духовната и политическа пробуда отъ Паисия като потикъ къмъ образование. Първи книги, учебници, ученици и учители. Габровското „общо" училище въ 1835. Разцвѣтъ прѣзъ 1873—75.

Умствениятъ напрѣдъкъ, разцвѣтътъ на училищното дѣло бѣше вървѣлъ ржка за ржка съ економическиятъ и политически подемъ на страната.

Прѣзъ тъмнитѣ години на робството сжществуватъ и то само тукъ—тамъ училища, задачата на които е да присаждатъ обикновена грамотность, свързана повече съ черковната служба. Туй сж така нареченитѣ килии, които поради своето назначение вирѣятъ главно покрай храмове, метоси и манастири. Въ втората половина на осемнаесетото столѣтие расте не само числото на килиитѣ, но и тѣхниятъ досегашенъ характеръ неусѣтно се измѣнява. Явяватъ се частни (приватни) килии, ржководени вече отъ свѣтски лица, а не отъ духовници, както обикновено е било по-прѣди.[1]) Въ Габрово, Копривщица, Елена, Клисура, Панагюрище, Котелъ, Търново и др. въ началото на деветнаесетия вѣкъ имало е вече свѣтски килии.

Духовното възраждане, което у насъ се зачита обикновено отъ 1762—отъ историята на Паисия—и което, въ своята основа, носи явна политическа боя, дава естествено силенъ и непосрѣдственъ потикъ на учебното дѣло. Стремежитѣ ставатъ отъ день на день все по-упорни, идеалитѣ се опрѣдѣлятъ. Нуждата отъ проста грамотность се прѣвръща въ страсть за знание.

1) Н. Ив. Ванковъ, „История на учебното дѣло въ България"—Ловечъ, 1903, стр. 17.

А научнитѣ ресурси сж удивително оскждни. Липсватъ книги, липсватъ и глави—нѣма кждѣ да четешъ, нѣма и отъ кого да се учишъ. Въ много отъ храмоветѣ се чете на стари, случайно запазени пергаменти, за които Иречекъ внимателно слѣди. Такива се употрѣбявали напр. въ Копривщица и Търново. Но по-голѣмата часть отъ тѣзи съкровища, които въ цѣлость не ще да сж били много, пропадатъ при разорението на кърджалиитѣ, а сжщо биватъ унищожени и отъ немилостивата ржка на фанариотскитѣ агенти.

Хр. Г. Дановъ, единъ отъ нашитѣ най-първи по дрѣвность книжари, дава ни интересни данни въ своитѣ спомени. Роденъ въ 1827 — 28, той посѣщавалъ килията въ Клисура—своето родно мѣсто. Послѣ, въ 1841, училъ въ Панагюрище при Сава Радуловъ, а тамъ билъ и учитель-помощникъ. По-сетнѣ минава учитель въ Перущица, дѣто е останалъ три години. Но и дори около срѣдата на столѣтието, когато става книжарь, нѣма какво да продава—нѣма книги и нѣма дѣ да ги печати: нѣма самъ печатница, а друга и липсва. „Робинзонъ“ и пѣснопойката на Я. Груевъ печати въ Бѣлградъ и тръгва съ тѣхъ да пжтува отъ градъ на градъ за да ги продаде.

Че и редоветѣ на четцитѣ сж ужасно пусти. Пакъ около туй врѣме даскалъ Пеню отъ Търново праща единъ отъ своитѣ ученици да учи въ Панагюрище при Радуловъ, елементарни работи по география, защото бѣдниятъ оня даскалъ самъ не познавалъ мжчната наука. Още въ 1865 — 67, при голѣмия напънъ за просвѣта, нѣма учители, а такива съ свѣщь се търсятъ отъ всѣкждѣ. Смислениятъ книжарь, като съобразявалъ, че развити училища ще бждатъ и най-силнитѣ консоматори на неговитѣ издания, които той умножилъ до 18, намислилъ да търси мѣста въ странство, дѣто по-лесно и по-евтинко да се учатъ наши младежи, а такива намѣрилъ въ Таборъ, Загребъ и Кръжевацъ. Тѣзи младежи трѣба послѣ да ставатъ учители и да развждятъ ученици —четци, за да се харчатъ книжнитѣ издания. Проучва програмитѣ на училищата по тѣзи градове и печата ги подробно въ своя „Лѣтоструй“, издаденъ пръвъ пжть въ 1869. Самъ завежда двоица младежи да се учатъ въ Таборъ, а на слѣд-

ващата година тамъ постжпватъ вече до 30 наши ученици, а и десетина въ Загребъ. Тъй постепенно и бавно расте едно гигантско и великолѣпно прѣдприятие.

Въ 1824 излиза на свѣтъ „рибниятъ букваръ“ на Берона, който вече е силно прѣобразование въ прѣподавателната система. Книгитѣ, макаръ и свѣтски, носѣха все още духовенъ характеръ. Цѣлото учение се заключава въ зачитване на разни светчета и псалтири—свѣтила на черковната ученость. Варварското вълпяване въ крѣхкитѣ дѣтски глави ония гжсти редове отъ черковния текстъ е убивало много нѣщо отъ живия ученолюбивъ пламъкъ, който отличава онази епоха. Ето защо новата букварна педагогическа система била не само протестъ срѣщу килийната тирания, но още и видна стжпка напрѣдъ въ умствения подемъ.

Въ 1835 се отваря габровското училище, поставено, споредъ своето врѣме, на чисто модерна почва. Главното още се заключава въ туй, че габровското училище не е вече достояние на частно лице, но то се нарича училище общо, принадлежи на общината или обществото, а назначението му е да служи на цѣлия български народъ. Това епохално учебно заведение бѣше рожба на частна благотворителность отъ забогатѣли колонисти въ Одеса. Примѣрътъ бѣше много съблазнителенъ и въ двѣтѣ посоки. Скоро вече навсѣкждѣ поникватъ общински, модерни училища, а сжщеврѣменно и благотворителностьта на заможни, ученолюбиви хора зачества и расте. Туй усилва училищния подемъ. И въ шеесетьтѣ и въ началото на седемдесетьтѣ години учебното дѣло е вече въ пълния свой разцвѣтъ.

Още отъ 1850 се явяватъ вече класове, напр. въ Пловдивъ, а малко по-сетнѣ и въ Габрово. Отъ 1772 до 1875 въ Габрово се отварятъ и послѣднитѣ класове на гимназията, сжществуващи въ Пловдивъ още отъ 1873.

Съ развитието на основнитѣ и класни училища, появяватъ се и дѣвически, а сжщо никнатъ училища съ специално назначение, които впрочемъ до възстанието оставатъ още въ зародишъ. Но тѣзи младежи, които излизатъ изъ класнитѣ училища, пръснати по всички градове и будни паланки, жадуватъ вече за познания. Скоро ние ги видимъ

да бързатъ за наука въ странство, ту въ Русия, ту въ Западъ, а силни веднажъ съ европейската просвѣта и видѣли чужда свѣтлина, тѣ ставатъ и най-силнитѣ носители на копнежа за по-добъръ животъ и въ бащинитѣ си огнища.

II.

Своеобразенъ случай въ пжтя на духовната пробуда. Черковниятъ въпросъ. Хитрата игра на фанариотитѣ. Заплетениятъ и деликатенъ характеръ на борбата. Първи стжпки. Ходътъ на борбата. Опитъ за уния. Окончателното тържество.

Трѣбва да прѣдположимъ, че сждбата на кой и да било народъ, особно на оня, който е падналъ въ робство, се управлява отъ една желѣзна логика. Ако побѣдениятъ е съ по-слаба култура, съ по-ненадежденъ умственъ строй отъ своя побѣдитель, той се асимилира, губи физиономията, губи себе си.

Тогава да видимъ и противното, да видимъ, когато побѣдениятъ носи въ себе си живота и прѣвъзходството на свѣтлината.

Съ всѣка стжпка напрѣдъ въ умствено отърсване и въ духовния растъ, отъ день на день въ повалениятъ расте ужасътъ и омерзението къмъ чуждия недостоенъ хомотъ, къмъ долния тъменъ владѣтель.

И послѣ, въ робската сждба на нашия народъ, тъкмо при момента, когато въ него бѣше заговорило пробуждането, настжпи и единъ съвсѣмъ специфиченъ обратъ, дѣто и съзнанието говорѣше по особенъ начинъ. То бѣ, собствено, пробудената народна гордость. Заговори националното достоинство при съвсѣмъ своеобразенъ случай.

И наистина, може лесно да си прѣдставимъ положението на единъ народъ, който зема и дава съ външния свѣтъ, повдигналъ се е икономично, отърсилъ се е и въ политическитѣ свои понятия, и съ училищата си, и съ всичко и догонва чуждитѣ напрѣднали събратия: съ една дума, може лесно да си прѣдставимъ положението на единъ народъ, който вече се чувствува членъ въ общото сѣмейство на цивилизования свѣтъ и който сé пакъ осъмва единъ день въ своето съзнание затжпканъ отъ единъ варваринъ, който въ всичко

стои по-долу отъ него, който е застаналъ на пжтя му къмъ напрѣдъкъ и щастие и който господството си трѣба да дължи само на едно: на силата на юмрука си.

Разбира се, че разрѣшението на задачата въ случая се заключава само въ една дума, а тя е: борба. Юмрукъ срѣщу юмрукъ — туй е ходътъ на историята.

Това добрѣ.

Но посрѣдата имаше още едно митарство: фанариотския гнетъ. Туй бѣше именно и своеобразния случай.

Тѣзи безсрамни хора (думата е за гърцкото духовенство) не се задоволиха да иматъ началство надъ общата черкова, но, въ безумното си унисане, замечтали бѣха за нѣщо не чувано. Като бѣха редомъ съ черковата обсебили заедно и нашитѣ училища, искаше имъ се съвършено да изкоренятъ българския езикъ изъ тѣхъ. А то е: искаха да прѣтопятъ, да затриятъ, да унищожатъ цѣлъ единъ народъ. Колкото и да е сама по себе достатъчно ниска и егоистична тая задача, като дѣло на едно духовенство, прѣдназначението, на което е да просвѣтява паството си, колкото и да е низка, казваме, подобна задача,—обаче ролята на тѣзи лъжепастири добива още и потресающия блѣсъкъ на ехидство и на низкопробна игра, хвърлена като кървава обида въ очитѣ на единъ смазанъ народъ, който, въ несносното свое положение, би заслужилъ, ако не подкрѣпа или утѣшителна дума и нѣщо подобно, то поне съжаление. Та оная задача добива изгледъ на нѣщо най-чудовищно и най-неокачествимо, ако земемъ прѣдвидъ нѣкои съвмѣстни обстоятелства.

Работата е, че тия изгубени за всѣка християнска и човѣшка обичь хора, слѣдъ като сж добили своята власть отъ чуждия владѣтель, който еднакво тжпче тѣхъ, както и насъ, ползуватъ се обаче отъ неговата простота тъй, че тиранизиратъ насъ, а лъжатъ и него. Да тжпчешъ поробения си братъ ще рече, да си въ съюзъ съ дявола, но лъжата носи друго естество.

Турцитѣ иматъ единъ вѣковенъ врагъ — руския народъ, въ който ние сме намѣрили вѣченъ покровитель. Тукъ лежеше една примка отъ спекулация за духовнитѣ ония търговци. Като се боеше отъруситѣ, Турция трѣбваше да се бои,

и отъ насъ, отъ което слѣдва, че нашитѣ завоеватели, като услужваха на гърцитѣ, за да ни притискатъ, помагаха на себе си, безъ обаче да разбиратъ играта. Гърцитѣ у дома си подържаха голѣма обичь къмъ Русия, която имъ помогна да се освободятъ, у насъ вършиха друго, като служиха хитро на себе си.

Ето тукъ бѣше скритата пружина на борбата, която трѣбваше да пламне.

И тя пламна.

Не ни влиза, разбира се, тукъ въ програмата, да прослѣдимъ подробно оня интересенъ и високо знаменателенъ периодъ отъ нашето минало въ всичкитѣ му перипетии; ще поменемъ само главнитѣ етапи.

Гърцкото духовенство съ несъстоятелностьта си даде случай на интелигентнитѣ наши водители да покажатъ на всѣкой почти изненаданъ чуждъ наблюдатель въ онуй врѣме, какъвъ богатъ багажъ отъ умъ, логика, характеръ и прѣвъзходство притежава стѫпкания и неизвѣстенъ до тогава народъ, надъ своитѣ противници.

Най-напрѣдъ е трѣбало да се спази онуй благочестие, което подобаваше въ случая, поради деликатния прѣдметъ на разпрата или както казва безподобниятъ Паисий, българитѣ приличаше най-напрѣдъ да бѫдатъ смирени, да търпятъ, па и за теглото си пакъ да се помолятъ на фанариотскитѣ си мѫчители и, въ край, да се положатъ на възмездието Божие, защото, „они (фанариотскитѣ архиереи), що съ насилие, а не съ архиерейско правило творятъ болгаромъ велика обида и насилие, они по свое дѣло и безсовѣстие возпримутъ мзду свою отъ Бога по реченому: яко ти воздаси комужду по дѣломъ его". А туй се е налагало не само отъ боголѣпие, но още и отъ национално и човѣшко достоинство. И наистина, за сѫдия между насъ и гърцитѣ трѣбваше да повикаме поголѣмитѣ наши мѫчители — азиатскитѣ варвари, а туй би накърнило достолѣпието на единъ християнски народъ, какъвто сме ние.

Освѣнъ туй, малка една прибързаность или нетактичность, като накърни светостьта и благочестието на прѣдмета, можеше негли да хвърли безпокойна политическа боя върху

цѣлото дѣло, а съ това и да компрометира, отъ самото ѝ начало, жилавата инакъ и безпримѣрна борба, бликаща още отъ първия моментъ съ горещъ и силенъ навѣй отъ чувство на потресъ и народно самоопрѣдѣление.

Ето защо и първата стѫпка е тъй смирена, почти беззрачна. Петъ души: четворица отъ Търново и единъ отъ Габрово осмѣляватъ, се въ 1840, да идатъ лично въ Цариградъ, за да се оплачатъ отъ злоупотрѣбенията на владиката Панарета, който съ българогонството си бѣше прѣгазилъ всички синури на срамъ и честь. Тукъ, въ турската столица, се маеше по онуй врѣме Неофитъ Бозвели, хилендарски архимандритъ, родомъ отъ Котелъ. Заедно съ своя другарь по идея, монахътъ Иларионъ Стояновичъ, отпослѣ епископъ Макариополски, тѣзи двама спрѣтнати духовници, стоящи високо по умъ и подготовка, отдавна хранѣха въ душата си онова, което трѣбаше.

Защо и българи да не се допущатъ до висшитѣ духовни мѣста поне за българскитѣ епархии? Нима не стоятъ тѣ по наука и способность наредъ съ гръцкитѣ си събратия?

Тукъ бѣше вѫзельтъ.

Но пакъ почватъ гладко, както прилича. Думата е, че Неофитъ е свършилъ гръцко училище, знае гръцки, както гръцкитѣ владици, приготвенъ е, отличенъ е, търновци го обичатъ и искатъ си го за свой владика. Официалната власть се подготвя изкусно, защото тя е, която ще даде бератъ (позволително) за владика. Значи отъ тая страна вече нѣма и не може да има спънка. Но гърцитѣ не сѫ прости и догаждатъ се, накѫдѣ отиватъ работитѣ. Така, че захващатъ се интриги прѣдъ властитѣ и въ самата епархия. Дори и подкупи не липсвали[1]) Изборътъ на Возвели е осуетенъ, а въ Търново пращатъ за владика другъ Неофитъ — „сѫщи гръкъ".

Но първиятъ опитъ вече дава не само срѫчность и куражъ, но още и нравствено право за вторъ опитъ. А тоя, разбира се трѣба да бѫде по-смѣлъ и по-опрѣдѣленъ. Новиятъ владика, Неофитъ, може да не е по-лошъ отъ напрѣж-

1) Т. Бурмовъ, „Българо-гръцката църковна расприя", 1902, стр. 11.

нитѣ, но търпѣнието е сега по-кѫсо. Работата става въ 1845. Два рода заявления сѫ подадени едноврѣменно: паството отъ Лѣсковецъ, Свищовъ, Търново и др. се оплаква до Портата; българскитѣ еснафи отъ Цариградъ подаватъ прошение до самия Патриархъ, като искатъ да се освободи Неофитъ Бозвели, назначенъ протосингелъ на търновския гръцки владика, който отъ умраза къмъ всичко будно и българско, пратилъ го на заточение въ Света-Гора. Сега вече говори народътъ — не говорятъ само водителитѣ. И чудесно, какъ говори тоя народъ! Говори подъ рѫководство на своитѣ изпечени и жилави водители.

Бурмовъ, въ своя забѣлѣжителенъ трудъ върху черковната разпра, трудъ, който бѣше работилъ отъ дълги години и го виждахме на гости по руски и български списания, а сега вече издаденъ на цѣло въ единъ обемистъ томъ, привежда и двѣтѣ ония заявления, които намѣрилъ въ архивата на покойния Доростолочервенски Григорий и които, струва ни се, образуватъ една отъ най-забѣлѣжителнитѣ страници въ книгата му. Първото приведено заявление принадлежи на Лѣсковци.

Тамъ нѣма забикалки. „Не сме били никоги въ такова злополучно състояние, казва се тамъ: ние бѣдствуваме самото си битие да изгубимъ“. Не се обърнали къмъ патриарха, „защото Патриканата не прѣдставлява на Височайшата Порта истината“. Осмѣлили се да се обърнатъ направо до властьта, като се надѣвали, че ще имъ бѫде позволено „да обадятъ несносното си тегло отъ грѫцкитѣ архиери и да се молятъ за честьта и живота си“. Послѣ, описватъ се кратко и ясно вилнѣянията на безсрамния чужденецъ. За да съблѣче и оголи всѣкиго, той укорявалъ прѣдъ властьта българското си паство, че сѫ „бунтовници и хинаети царски.“ А примислилъ билъ тия срѣдства, „за да плаши и затваря устата на человѣцитѣ“. Какъ внушително! Но сега слѣдва, което трѣба — юридическата, правната страна на въпроса: „Ние туй хулно и умразно нѣщо кабулъ не струваме; неотмѣнно искаме прочее да го докаже на благозаконното царско правителство, а ако е то истинно, ние да се накажеме; ако ли е отъ него, за да плаши само и да смразява народа, а то

споредъ султанското праведно-законие да се накаже погрѣшката, за да не впадаме въ нещастие“.

Но трѣбало да се бие и на слабото мѣсто на турското управление: паритѣ. Ето какъ става това. Гръцкиятъ владика събличалъ безбожно раята, а тая сиромашела и нѣмала послѣ що за държавата! Открай било обичай, щото владишкиятъ данъкъ да бжде само 11 пари годишно на вѣнчилка, а въ по-ново врѣме и туй се измѣнило, та само въ три години владиката обикалялъ своята епархия, и тогава вече всѣкой му давалъ, колкото желае. . Но сега тоя владика, „въ тритѣ дважди събиралъ, по колкото си гроша той ще, и нине приготовлявалъ и третя помощь, по колкото си той ще, да събере“! Ето това се излага.

Много е по-тънко и забиколно заявлението направо до патриарха. Тукъ изглежда, че борбата се води на донѣкждѣ свойска и заключена почва, дѣто противницитѣ добрѣ разбиратъ потайнитѣ мѣста единъ другиму. Гадятъ се направо слабитѣ страни на гръцката политика спрѣмо Турция. Отъ рано още гърцитѣ, освѣнъ дѣто поеленчвали България, за да усилятъ своя елементъ, но още насърдчавали сж и подпомагали новопокърстенитѣ гърци да зематъ чуждо поданство — руско, гръцко или друго, за да иматъ по-силна опора въ държавата. Тамъ бие и заявлението: „Въ отечеството ни нѣма гръцки или руски поданици“, казва се тамъ — и веднага това шило се обръща противъ умразния владика, прави се косвенъ намекъ, че българскиятъ народъ е свободенъ да открие най-послѣ картитѣ си и да отвори очитѣ и на султанската администрация за опаснитѣ коварства на гърцитѣ. „Като оставяме другитѣ злоупотрѣбления на владиката — продължава заявлението — идемъ прямо да се помолимъ на вашето правосждие и на правосждието на високото правителство, да ни освободите отъ него, защото негово прѣосвещенство прѣдпочита, *види се,* по богатитѣ и по-отличнитѣ поданици на високото правителство да станатъ поданници на чуждитѣ държави, за да не му прѣпятствуватъ на намѣренията, както има примѣръ въ Одринъ, Пловдивъ и другадѣ“. И тукъ вече се изговаря заплашването: „но нѣма да сполучи това, защото прѣдпочитаме всич ки да се

изгубимъ, но не и да се покажемъ „невѣрни на правителството“. А то е се едно: нѣма да станемъ чужди поданици, но по-скоро ще се съединимъ съ турцитѣ противъ васъ!

Това е тактиката на черковния въпросъ. Една борба жилава, съ постоянства водена и блѣстеща, която прѣзъ цѣли тридесеть години на своя походъ удиви мнозина приятели и неприятели на изгубения въ тма до тогава народъ.

Условията отъ самото начало бѣха твърдѣ тежки и малко сж давали надежда за успѣхъ. Властьта бѣше на страната на патриаршията, което лесно се и разбира. Характерна черта на Турция, като държава, е, че тя гради своето владичество връхъ основа на религията. Най-разнородни племена, които се намиратъ подъ нейната егида, щомъ прѣгърнатъ ислямизма, сж вече единъ народъ: тѣ сж еднакво мохамедани и владѣятъ еднакво въ страната. По сжщи начинъ, Портата не може да разбере, какъ може да се говори за различни народности тамъ, кждѣто всички сж подъ единъ и сжщъ патриархъ, подъ една и сжща православна черкова.

А пъкъ и Русия сама винаги се е държала за принципа на единство въ черковното управление. Тя и днесъ още недолюбва нашата Екзархия, като мечтае единъ день да постави на патриаршеския прѣстолъ свой човѣкъ — русинъ и по тоя начинъ да въдвори черковно единодържавие между всички православни сжщо тъй, както мнозина слѣповидещи безнаяеждно още мечтаятъ за царско единодържавие между сички славяни безъ да подозиратъ, разбира се, колко е ялава подобна мечта.

При тии неблагоприятни условия, успѣхътъ трѣбаше да бжде много проблематиченъ и главно, твърдѣ бавенъ. Нека направимъ единъ кратъкъ прѣгледъ на всички по-важни моменти въ борбата, до обявяването, въ 1872, на независима българска черкова.

На 17 августъ 1849, по царско разрѣшение, туря се основа на първа българска черкова въ Цариградъ. На 15 августъ 1851 билъ ржкоположенъ първиятъ архиерей за тъзи черкова, Стефанъ Ковачевичъ, епископъ Лаодокийски. Още въ 1850 Портата зела присърдце оплакването на ви-

динци противъ обиритѣ на тѣхния владика и поискала отъ Патриаршията да опрѣдили заплата на всички владици и да тури край на по-нататъшни злоупотрѣбления. Въ 1852 враждата е вече въ своя разгаръ и прѣдизвиква остра реакция отъ страна на гръцката Патриаршия. Пловдивскиятъ митрополитъ Хрисантъ затваря българското училище въ Хасково и запрѣщава славянското четмо, което по нѣкждѣ се е чело само отъ едната страна—напр., въ българската черкова въ Таtаръ-Пазарджикъ. Едноврѣменно, патриархътъ прѣдписва на тоя митрополитъ и на всички пловдивски първенци да държатъ единство въ черквата и езика. Въ 1857 пловдивци печелятъ въ Одринъ и въ Цариградъ „процеса противъ своя владика за клевета—че тоя ги набѣдилъ за бунтовници, и Хрисантъ бива прѣмѣстенъ. Въ сжщото врѣме, пакъ слѣдъ шумни разправии, търновци се оттърватъ отъ Неофита. Прѣзъ 1858, въ Цариградъ засѣдава патриаршески съборъ, изисканъ отъ Портата, за да се уреди главно пакъ въпросътъ за възнаграждение на владицитѣ. Въ него заседаватъ и български прѣдставители. Понеже е трѣбало да се уреди трънливиятъ въпросъ: какъ избранитѣ владици да сж угодни още и на народа, българското черковно дѣло излиза отъ само себе си на сцената. Прѣдставителитѣ изъ България направили своитѣ заявления за български духовници. И тъй като съборътъ въ края на краевете не удовлетворилъ никакъ българскитѣ искания, разривътъ е пъленъ. Тогава захващатъ шумни, протестуещи заявления отъ всички жглове на България, адресувани до събора, заседаващъ още въ 1860 год. Въпросътъ, отъ друга страна, зема чисто канонически характеръ. Касае се да се рѣши питането: избираеми ли сж и до колко владицитѣ сж избираеми отъ епархиитѣ. Изникватъ разногласия, а туй прѣдизвиква бурна полемика и плодовита духовна литература.

Отъ 1858 до 1860 бѣ изпъкнала неочаквано и една диверсия въ хода на разпрята. Нетърпѣливци грозятъ да отцѣпятъ българския народъ отъ православната черкова и да прѣгърнатъ унията. Това даде ново оржжие на истинскитѣ борци за черковна независимость. И ето че въ началото на 1860 за пръвъ пжть изпжква мисъльта, българитѣ да си ос-

новатъ своя иерархия, безъ волята на патриарха, а само да искатъ съдѣйствието на свѣтската власть[1]). На 3 априли, Великдень, прѣвъ пжть се служи въ българската черкова, безъ да се споменува името на патриарха. Съ туй се обявява велегласно отлжчването на черковата. Отъ всѣкждѣ изъ България послѣдватъ примѣра на цариградската черкова. Нейниятъ архиерей бива признатъ всенародно за глава на българската независима черкова. Прѣзъ 1861 пристигатъ въ Цариградъ прѣдставители отъ всички български мѣста, и борбата се води упорито и дълго, макаръ и съ перипетии, които ние не можемъ да прослѣдимъ. Въ 1868 турското правителство само вече дава проектъ за разрѣшение на разпрята. Този проектъ е благоприятенъ за българскитѣ искания. Въ 1869 послѣдва подкрѣпителенъ отговоръ отъ руския синодъ да се удовлетворятъ до колкото е възможно исканията на българитѣ, като се запази единството на черковата. На 28 февруарий 1870 най-послѣ дойде царскиятъ ферманъ, който установяваще независимата българска Екзархия — това, което и желаеха патриотитѣ борци за черковна независимость.

ГЛАВА СЕДМА.

Литература и поезия.

I.

Паисий, Софроний Врачански, П. Р. Славейковъ, Чинтуловъ, Раковски, Каравеловъ, Ботевъ.

Борбата за черковна свобода се диктуваше не само отъ чувството на обида прѣдъ ехиднитѣ фанариоти. Много по-дълбоко въ душата народна ехти вече тътънъ отъ нѣщо по-далечно. Административнитѣ прѣобразования, които бѣше принудена турската държава да прѣгърне и които ѝ се наложиха отъ вжтрѣшно безсилие, както и отъ външни сили; новитѣ

1) Т. Бурмовъ, „Бълг. Гърцката Църк. Распря“, 95.

политически влияния, които повдигнаха духа на масата; икономическиятъ подемъ, който даде нова мощь на страната — всичко туй правѣше невъзможенъ живота върху стари основи. Но онова, което и борбата за черковни права донесе на пробудения духъ на народа, както и всичко друго, което отъ само себе си дойде и растѣше — всичко това бѣше мудно, єкромно и мълчаливо стжпвало и вървѣло прѣдъ себе си. А всичко туй литературата рано—рано, отъ тъмни зори, провъзгласи и смѣло прѣдсказа. Писательтъ или поетътъ всичко види, всичко дълбоко чувствува и по-рано, и по-скоро отъ всички промълвя го и го изнесе на свѣтъ.

Думитѣ на безподобния Паисий още отъ 1762, не бѣха далечъ отъ онуй, що се мълвѣше единъ вѣкъ по-късно въ отечеството му. Още тогава, срѣдъ мрака на тъмното и пълно робство, сърдечниятъ хилендарецъ възпѣва слънчевия блясъкъ на старото и славно българско име, а като се прѣнесе въ тъмата на своитѣ дни, горчиво гълчи своя народъ, който е приелъ да се унижава прѣдъ чужди—прѣдъ гърци. Поколението обаче единъ вѣкъ по-късно, безъ да каже нѣщо по-ново, пѣе силно и просто:

„Вѣтъръ ечи, балканъ стене,
Самъ юнакъ на коня,
Съ тржба зове свойтѣ братя
Всички на оржжие.
Който носи мжжко сърдце
И българско име,
Да припаше тънка сабя,
Знаме да развие!“

Оть едното до другото не е далечъ, но изпомежду има твърдѣ много изстрадано и казано. Сега сградата е обоснована и съзидана съ дългь трудъ. Оня конникъ и тржбата сж поетътъ, който пѣе пѣсеньта на бждещето. Борбата е прѣдсказана отъ по-рано и подготвена, ала сега тя се чувствува, тя е жива: борбата сега е на животъ и на смърть.

Още докато се задава зората на деветнаесетия вѣкъ, задушевниятъ чернецъ, Софроний Врачански, въ своя животописъ прѣдава съ рѣдка сърдечна простота онова, що трѣба и що е вече несравнено по-напрѣдъ отъ Паисия. На-

ивниятъ тонъ, който държи, не врѣди на работата, защото, духоветѣ сж напрѣдъ. Не е дума вече за старитѣ български царе и за гръцката подлость—чернецътъ ни описва чисто и просто теглото на народа прѣдъ нашитѣ очи. Тегло! То е вече трѣзвиятъ реализмъ спрѣмо отвлѣчения идеалъ на класика хилендарецъ. Прѣдъ насъ се редятъ тъмнитѣ врѣмена на Пазавантоглу въ Видинско и Врачанско. Софроний ни разкрива разлагането на държавата и гнилостьта на духовенството, както реалиститѣ на западъ, съ подробенъ и тънъкъ анализъ, разкриваха тъмнитѣ страни на обществения животъ.

А отъ сега нататъкъ, слѣдъ като началото е направено, вѣстници и списания никнатъ като гжби слѣдъ дъждъ отъ разни страни и замѣстватъ единичнитѣ писатели. Когато вѣстникъ говори, то сж хиляди гърла, които гълчатъ, съвѣтватъ крѣщятъ и заплашватъ. Единъ океанъ отъ разяснителни и обобщителни статии, едни дълги, други кжси, като вълнитѣ на морето, единъ потокъ отъ послания, дописки, антрефилета.

И още списания, брошури, прѣводи, пѣсни, поеми, комедии, драми, сказки, безбройни читалища и хиляди други явни и скрити работи,

И надъ всички стърчатъ мощнитѣ чела на поети, съ тѣхното живо, могжще оржжие—словото. Въ 1852 Славейковъ привиква своитѣ „мили българи“ да посрѣщнатъ новата година съ „добрѣ дошла“ и казва едри слова на своята нова гостенка. Новата година трѣба да подари слава на България: „Златни ковчези отвори, казва той на гостенката; — И назъ и нашата родина Съсъ двѣ ржцѣ ни обдари. Не както тази що измина, съ оскждни дарове, съ пшенични само класове, но съ други дарби умовити. — Да се възмогнемъ за напрѣдъ. Въ реда на другитѣ и ний да стжпимъ въ редъ, да станемъ имотни:

Развий повитото сърдце,
Душевни сили и тѣлесни,
Заспалий нашъ умъ разбуди
Въ пжть Еликоновъ наведи
Надъ назъ денница да изгрѣе
Подъ облачната тъмнота,

Да видятъ всички по свѣта
Че български народъ живѣе"!

А по него Чинтуловъ, почти въ сѫщото врѣме, пѣе изневидѣло, но по-ясно:

„Стани стани юнакъ балкански,
Отъ сънь дълбокъ се събуди,
Срѣщу народа отомански
Ти българина поведи!"

Или пакъ, макаръ отъ гръцки, но съ българска душа:

„Кждѣ си вѣрна ти любовь народна?
Кждѣ блѣстишъ ти искра любородна?
Я силенъ пламъкъ ти пламни,
Та буенъ огънь разпали
На младитѣ сърдцата
Да тръгнатъ по гората!"

И това е още отъ петдесетьтѣ години. А надъ всички въ ония врѣмена стърчи Раковски, съ своя гръмовитъ, епиченъ тонъ, съ темпа на класическитѣ пѣвци, който, като гръмовержеца Зевсъ, пуща—само не отъ Олимпъ, но отъ върховетѣ на юнашка Стара-Планина, сѫщински Богъ на своето врѣме, воевода на крилати горци-хайдути: пуща своитѣ мълнии, които носятъ гръмъ и трѣсъкъ и привождатъ въ трусъ цѣлата страна. Той е ясновидецътъ, той е носительтъ на идеала, опрѣдѣленъ вече, кристазиранъ, издигнатъ:

„Хай обичамь въ гора да ходя,
Съ вѣрна сговорна мила дружина,
Млади юнаци славно да водя,
Българи храбри наша дружина?
Войвода азъ напрѣдъ да вървя
Храбъръ слѣдъ мене хорѫгвоносецъ
Въ Стара-Планина да ги заведа
Съ свилени зеленъ златъ прѣпорецъ!
Горски дѣ юнакъ си воюва
Въ хладни широки шумни прѣдѣли,
Свободно си хорѫгва развѣва,
Що всѣкиму очи не сѫ видѣли!
Сиви соколъ, юнашка птичица,
Въ необорими каменни стени

Гордо живѣй съ своя породица
Съ орли живущи въ снѣжни вишини!"[1])

И туй не сж бойни викове на ратника, готвещъ се за сражение — още не: туй сж топли думи, надежди и мечти, примѣсени често съ тжга, жалби и тежки укори:

„Народъ такъвъ, за друго не достоенъ,
Освѣнъ за мжки, нужди и тегла,
Неученъ родъ, безсмисленъ робъ, спещъ воинъ,
Що чака той за тѣзи си дѣла?"[2])

И срѣдъ нощьта на отчаянието, какъ бликатъ всепакъ зари отъ свѣтли надежди! Надеждата въ новото, въ младото:

„Туй, що старитѣ зачнаха,
Млади ще го вкаратъ въ пжть . . .
Уморенитѣ заспаха,
Живитѣ нѣка бдятъ.
Почвата е вечъ готова:
Сѣйте пролѣть дори грѣй—
Сѣмето на право слово
Съ врѣме да класи и зрѣй.
Ето нови дни настаха,
Тѣ на смѣна ни зоватъ,
Уморенитѣ заспаха,
Живитѣ—тѣ нека бдятъ".[3])

А пролѣтьта, *новото*, младото—всичко туй носи ни съ мисъль къмъ гората—символъ на духъ и свобода за душата на българина. Туй пѣе Каравеловъ, жрецътъ на онуй сурово и просто вѣрую: „Свободата не ще екзархъ, иска Караджата." Той пѣе:

„Хубава си, моя горо,
Миришешь на младость,
Но вселявашъ въ сърдцата ни
Само скърбь и жалость . . .
Твоитѣ шуми гжсти,
И цвѣтята и трѣвитѣ,

1) „Горски пжтникъ" 10.
2) „Жестокостьта ми се сломи"—една отъ най-хубавитѣ пѣсни на П. Р. Славейкова, макаръ и подражателна.
3) П. Р Славейковъ: „Мудно ходи нашто врѣме." Съчинение т. I, 60.

И ягнета тлъсти,
И божурътъ и водитѣ,
И твойта прохлада,—
Всичко, казвамъ, понѣкога
Като куршумъ пада
На сърдцето, което е
Винаги готово, да поплаче, кога види
Въ природата *ново*,
Кога види, какъ пролѣтьта
Старостьта — изпраща,
И подъ студътъ, и подъ снѣга
Животъ се захваща."

Но „младото," „новото" е вече излѣзло на поле и стърчи, стърчи тамъ съ небивала до сега мощь надъ всичко досегашно. Да, какъ дивно, съ каква първобитна мощь говори туй новородено, отърсено „младо," което е създадено за да стане жертва на идеала си, и то само като войникъ, съ оржжие въ ржка! Тамъ дѣто е то, тамъ е страшно, тамъ е дѣйствителна буря, а бурята е тамъ подземенъ тътнъ, грозенъ трусъ:

„Въ тжги, въ неволи младость минува,
Кръвьта се ядно въ жили вълнува,
Погледътъ мраченъ, умътъ не види
Добро ли, зло ли насрѣща иде."

Туй е вече изтегленъ мечь, то е зовъ противъ цѣлото зло отъ коренъ. А боятъ знае се дѣ ще ехти; то е тамъ —

„Тамъ, дѣ земя гръми и тътне
Отъ викове страшни и злобни
И прѣдсмъртни пѣсни надгробни;
Тамъ . . . тамъ буря кърши клонове,
А сабя ги свива на вѣнецъ;
Зинали сж страшни долове,
И пищи въ тѣхъ зърно отъ свинецъ
И смъртьта е тамъ мила усмивка,
И хладенъ гробъ—сладка почивка!"[1])

---

1) „Борба" отъ Ботевъ.

Това е действителна „борба“, борбата е вече обявена и нѣма вече връщане. Само мищицитѣ сѫ още неупражнени, срѣдствата сѫ още слаби: всичко друго е на мѣсто, всичко е на своя постъ:

„Срамъ томува, който тѫжи,
Че въ свѣта е минутенъ гость —
Слава, въвъ рѫка съ орѫжие,
Който бди на своя постъ“.[2])

ГЛАВА ОСМА.

Заключителни разсѫждения.

I.

Спорътъ за подстрѣкателсво. Неоснователни обвинения. Сѫщинскиятъ смисълъ на рѣшенията въ Гюргево относително датата на възстанието. Сѫдбоносни грѣшки. Черни краски въ епохата. Обща характеристика.

За да стигнемъ до края на нашитѣ разсѫждения върху причинитѣ на възстанието, остава ни още единъ малъкъ въпросъ. Думата имаха българскитѣ чужди приятели. Възстанието бѣше твърдѣ слабо подготвено и трѣбаше най-лесно да бѫде и смазано. Щомъ е тъй, казватъ ония приятели, лесно е разрѣшението на въпроса: възстанието бѣше плодъ на чуждо подстрѣкателсво. Защото, разсѫждаватъ тѣ, трѣбва да прѣдположимъ, че единъ народъ, тъй слабъ и тъй слабо подготвенъ, ако възстава на своя глава, и пакъ съ такъвъ ентусиазмъ, то този народъ трѣбва да е билъ или пиянъ, или обезумѣлъ. А естествено е, че единъ цѣлъ народъ никога не полудѣва. Тогава, трѣба да приемемъ, че отдѣлни глави сѫ били пияни или полудѣли.

Да разгледаме това положение.

Възстанието, наистина, бѣше слабо и лесно ще бѫде смазано, много по-лесно, отколкото мнозина очакваха. Ала

---

2) Славейковъ. I. 60

причинитѣ пакъ не сѫ въ подстрѣкателството. За честь и хвала на Русия и на нейнитѣ прѣдставители, можемъ, въ дадения случай, смѣло да кажемъ, че тя е подкрѣпяла духоветѣ, прѣдвардила ги е отъ отчаяние, давала е помощь, когато бѫде необходимо, но къмъ подстрѣкателство за възстание, и то именно въ началото на 1876 година — къмъ това тя не е, посѣгала. Ние поне нѣмаме доказателства за това; напротивъ, мнѣнието на пловдивския руски консулъ, напр., е било да се готвятъ, но да не мръдватъ, защото ще бѫдатъ изклани. За това мнѣние ще разкажемъ още по-късно. Графъ Игнатиевъ отъ Цариградъ сѫщо поддържалъ сношения съ недоволнитѣ, а за това се намекна и на друго мѣсто. Но за едно тъй близко възстание, въ три мѣсеци и надвѣ-натри подготвено и тутакси обявено, дума не ще да е ставало.

Прѣди освободителната война въ Русия нѣмаха високо мнѣние за бойнитѣ качества на реформираната турска армия, ала не по-добро мнѣние сѫ имали тамъ и за нашата способность за отпоръ. Но разбира се, послѣдното мнѣние дойде повече и отъ неуспѣха на възстанието. Ала особно долу сѫ ни туряли сърбитѣ и то отъ по-рано, което ние зачекнахме нѣйдѣ. А сърбитѣ по отъ близо сѫ ни познавали. При тѣзи условия, съвѣтътъ: гответе се и чакайте идѣше тъй добрѣ отъ Сърбия, както и отъ Русия. Идѣше той не само отъ братски чувства — то се знае. Но все пакъ тъй бѣше. И двѣтѣ държави имаха свои смѣтки съ Турция, и двѣтѣ чакаха кое международни, кое завоевателни изгоди, обаче едновръменно, тѣ имаха интересъ, нашиятъ юмрукъ да си е стиснатъ колкото се може по-мѫжки, и борбата, която ние обявимъ на Турция, да разклати до възможно по-чувствителни размѣри тая държава. Така едвамъ и тѣ щѣха да иматъ не само достатъченъ поводъ за намѣса, но и сгоденъ моментъ за използуване. Защото, кога по-лесно и по-изгодно ще земешъ въ рѫка единъ врагъ, ако не въ момента, когато е той самъ отъ себе си разтърсенъ и обезсиленъ!

Значи, ако би имало подстрѣкателство, щѣше да е въ друга посока, а не за едно слабо възстание.

Въ самата срѣда на апостолитѣ, още въ Гюргево, срокътъ за възстание не е билъ тъй на лека рѫка закованъ.—

Ние очертахме, до извѣстна степень, тоя въпросъ на своето мѣсто. Най-първата задача бѣше—апостолитѣ да се грижатъ и да подготвятъ добрѣ възстанието. А щомъ постигнатъ въ народната маса онова, що трѣбва, щомъ се подготвятъ добрѣ, тогазъ да се споразумѣятъ помежду си окончателно, и да турятъ дата, кога да се обяви възстанието.

Това е било сѫщинскиятъ духъ на рѣшението въ Гюргево.

Но и друго. Турция си бѣше дива държава, каквато си е и днесъ. Въ нея не липсватъ добри държавнически умове, Турция ги има дори по-добрѣ отъ насъ, но турската маса тъне въ невѣжество и фанатизмъ и безъ да зема прѣко участие въ управлението, всé пакъ, съ тежестьта на тѣлото и фанатизма си, тя влачи държавния корабъ по стари трънливи пѫтища А пъкъ и сама държавата не е просвѣтена достатъчно, не е благоустроена, не е силна, за да земе бързи мѣрки и да възпре едно нежелателно течение. Напротивъ, сама тя бива увлечена отъ потока на невѣжеството и фанатизма.

Тъй стана и при възстанието. Слѣпотата на възстанницитѣ се срѣщна съ тъмнината на турския духъ.

Турцитѣ не бѣха добрѣ увѣдомени за нашата подготовка и за нашитѣ сили, макаръ и да знаяха, че се готви възстание. Тѣ и прѣди гръцкото възстание знаеха, какво се готви, но високомѣрието бѣше имъ побъркало да зематъ оврѣме нуждниитѣ мѣрки. Турцитѣ не сѫ никога искали да вѣрватъ, че било гърци, било българи или сърби ще смѣятъ да дигнатъ рѫка противъ, тѣхъ безъ Русия да обяви на султана война.

Сега трѣбаше още по-добрѣ да мислятъ сѫщото.

При самото избухване на възстанието, тѣ сѫ разсѫждавали не по-добрѣ отъ нашитѣ западни приятели. Тѣ сѫ мислили, че такъвъ единъ слабо въорѫженъ народъ не може да се хвърли въ огъня безъ подстрѣкателство или безъ чужда помощь. Заблудени отъ туй гледище и разбѣсени отъ своя фанатизмъ, отъ закоренѣлата вражда противъ тѣхния вѣковенъ врагъ — московския гяуринъ, тѣ изтеглиха ножа противъ кротката въ сѫщность и безорѫжна, само протестующа маса. Това тѣхно безумие имъ се диктуваше, може би, и отъ дна чисто военна стратегма — плитка впрочемъ въ основата

си. Тѣ имаха причини да погледнатъ на внезапно обявеното въстание като прѣдговоръ на една война съ Русия. Въ такъвъ случай, нуждата диктуваше да смачкатъ моментално и не съ добро кипежа, за да очистятъ и оздравятъ своя тилъ въ бѫдащия страшенъ походъ. А клането щѣше да имъ донесе и тая изгода, че на очистеното мѣсто можеха да прѣселятъ мюслюмани отъ Азия—една политика, която тѣ прѣслѣдваха още отъ първитѣ вѣкове на своитѣ завоевания. Та съ всичко туй, азиатскитѣ ни господари сѫ могли да прѣслѣдватъ толкова логична, колкото и безумна цѣль — всѣкой случай, и едното, и другото по стара привичка.

Разбира се, че смѣтката излѣзе крива, но това не измѣнява правотата на нашитѣ разсѫждения. Жестокитѣ кланета прѣдизвикаха намѣсата на Европа и най-послѣ на Русия. Онова, което разумнитѣ съвѣти отъ руси и сърби — ако ги бѣхме слушали и да се готвимъ само и да не възставаме: онова, което разумътъ едва ли щѣше да извърши, извършиха го нашитѣ и турски прибързани грѣхове.

Така, че не слабостьта идѣше отъ подстрѣкателството, и нито подстрѣкателството бѣ донесло слабо възстание. Причинитѣ за това бѣха отъ своеобразно, домашно естество.

Нека прочее скицираме пакъ накратко причинитѣ, колкото и да ги опознахме достатъчно до сега, и да направимъ единъ по-опрѣдѣленъ изводъ.

Не само възстанието бѣше прибързано, но и врѣме не бѣше за възстание. Отъ борбата на сърби и гърци за независимость и досега много води изтекоха. Реформитѣ въ Турция бѣха засегнали главно войската. Западнитѣ врагове на Русия всичко направиха, за да въоржжатъ противъ нея стария азиатски воененъ колосъ, който бѣше очевидно зелъ да се разпада подъ тежестьта на своето невѣжество и въ люлката на азиатската си сънливость. Отъ срѣдата на деветнадесетия вѣкъ насетнѣ Турция бърже се отърсва и расте въ военна мощь. Руситѣ разбраха това едвамъ една година слѣдъ нашето възстание и скѫпо платиха за дългото си нехайство: двѣстѣ и петдесеть хилядната руска армия въ освободителната война прѣживѣ минути, въ които никой не смѣташе за чудо, че можеше да бѫде хвърлена въ Ду-

нава. Истината блѣсна прѣдъ цѣлия свѣтъ. Турцитѣ имаха по-добри пушки, по-добри топове, а въ тактика и въ боевъ духъ не отстжпяха на своитѣ врагове.

Па не врѣди и да си помислимъ още, че руситѣ дори не бѣха сами. Сърби, ромжни, черногорци, българи и дори гърцитѣ — всички бѣха съ тѣхъ и противъ общия врагъ, и пакъ борбата биде жестока и се водѣше съ измѣнчиво щастие прѣзъ цѣли седемь мѣсеци

Тогава, какво можеха да направятъ едвамъ една година по-напрѣдъ срѣщу тая грозна сила и самички една шепа възстанали селяни съ кремъклии пушки на ржцѣ?

Ето тъй прочее, само мисъльта дори за възстание съ нѣкаква надежда за военень успѣхъ би била: ни повече, ни помалко, а едно безумие. При туй, истината е, че не само възстанието не е подготвено и е безнадеждно, но и самитѣ му подготвители не бѣха тъй зрѣли за всичката тежесть на оная задача, съ която се нагърбваха. Апостолитѣ отъ 1876 сж млади хора, неизпечени още въ пжтя на живота. Горчивата, жестока практика на онова дѣло, зъ което се заловиха съ такъвъ героиченъ ентусиазмъ, е далечъ отъ тѣхъ.: тѣ сж идеолози.

Нека скицнраме накратко и тази слаба страна на водителитѣ отъ 1876 и да допълнимъ, закржглимъ заключенията си.

Отъ идея до дѣло е твърдѣ далечъ, особно, ако главата е малко или много резонерска, както изобщо и нашето развитие е резонерство. Ние заучваме по-напрѣдъ идеитѣ, и послѣ ги боготворимъ. И което е най-лошо: и идея, и програма — всичко ние земаме готово отъ вънъ, защото сме закъснѣли, защото нѣма вече врѣме, тѣ да се родятъ у насъ.

Отъ Каравелова и дори до послѣдния апостолъ въ 1876 — всѣкждѣ и у всички дѣйствува все едно и сжщо високомѣрие на първожрецъ и вълшебникъ на идеитѣ. То е демогогство и слѣпъ педантизъмъ на изключително умствено прѣвъзходство. То е интелигентниятъ тиранизъмъ на посрѣдственния даскалъ. И всичко е тъй високомѣрно, пророчески вдъхновено, тъй изключително и рѣзко, че граничи съ безумието. Защото по сжщия начинъ, безумие бѣха и мждритѣ изрече-

ния на влъхви и на питии въ доброто старо врѣме. Когато нѣкои отъ тия богоизбранници отвори уста и пустне въ въздуха една своя мѫдрость, една висока парна максима, то е: друго не може да бѫде. Никакви възражения не се приематъ. Или както казваше Хюго: канцеларията е затворена.

Такъвъ е духътъ на тия хора.

Но разбира се, всичко туй е само темпо, музикална скàла, тактъ въ мелодията, и говори за темперамента и възрастьта на хората, а не и за цѣльта за идеитѣ.

И ето този темпъ. характеризира цѣлата епоха. Каравеловъ пуща своитѣ максимални мухи и е тъй изключителенъ, толкова е педантенъ, високомѣренъ и демагогъ, че всичко друго въ страната: и черковници, и попове, и стари, и млади, не мислещи като него или малко отъ малко мислещи по-друго отъ него, сѫ ни повече, ни по-малко: безчувственици, хайдути, животни, хомеопати, акробати, гимнастици, идиоти, най-послѣ, тѣ сѫ и прѣдатели. И както е Каравеловъ, така сѫ и послѣдователитѣ му. Всѣкой е изключителенъ въ себе си, мѣродавенъ въ идеитѣ си, педантъ, грубиянъ, добитъкъ въ душата си, щомъ дойде до противорѣчие съ идеята. И безуменъ е всѣкой, безугледенъ, щомъ дойде до практика и дѣло. Каравеловъ е сломенъ, измѣня нѣщо въ възгледитѣ си, и ето че срѣщу него се изправя Ботевъ, а Стамболовъ отправя револвера си въ гърдитѣ му, нарича го подкупникъ, прѣдатель, мерзавецъ и всичко друго, що има мръсно въ нашия и човѣшкия рѣчникъ! . . . Но скоро иде редъ и за Ботева. Той отива есеньта 1875, както знаемъ, въ Русия, за да иска помощь, но връща се съ праздни рѫцѣ. Кѫдѣ сѫ паритѣ? Възможно ли е да се върне отъ Русия безъ пари? Не, той ги е изялъ. Изялъ ги съ жени по весели мѣста. Така било казано. И цѣлата тълпа отъ резонери и демогози, които самъ поетътъ ни е кръстилъ „идиоти", веднага обсажда печатницата му; то е бунтъ — искатъ да го убиятъ. Нѣма разправа, нѣма обяснение, нѣма разумъ и логика и убѣждение: бърже-бърже смърть и нищо повече. Защото хората сѫ убѣдени. Убѣдени сѫ, безъ да мислятъ. А не мислятъ, защото нѣматъ навикъ да мислятъ. Свидѣтелитѣ сѫ още живи, които сѫ видѣли тая катастрофа. Великиятъ поетъ

билъ онищоженъ, оскърбенъ въ дънъ-душа, като мѫжъ, като дѣецъ, като човѣкъ. Но сѫществува ли за единъ педантъ, за единъ резонеръ и демагогъ, сѫществува ли за единъ школникъ на идеи човѣкътъ? Великиятъ поетъ въ огорчението си билъ се заклѣлъ да не служи вече на България, и ние ще го видимъ въ 1876, при най-силна необходимость, само съ мѫка да поема воеводското знаме, за което бѣше цѣлъ животъ промечталъ. Апостолитѣ отъ 1876 бѣха отчасти изъ числото на неговитѣ осѫдители. И тѣ въ своя редъ хващатъ една идея, хранятъ я въ душата си, и послѣ, като я пустнатъ веднажъ въ въздуха, друга мисъль вече не сѫществува за тѣхъ, не щатъ никакво възражение! Заключението ни послѣ всичко това може да бѫде едно: че никакви външни съвѣти, никакво наблюдение, никой внушителенъ фактъ не можеше вече да отклони апостолитѣ отъ 1876 отъ смѣлата стѫпка, която бѣха си начъртали напълно по своето вѫтрѣшно убеждение. Този е основния тонъ въ характера имъ. А отъ тукъ до външно подстрѣкателство е далечъ — необозримо далечъ!

II.

Една слабость още на апостолитѣ отъ 1876. Прѣчки отъ друго естество. Общи въпроси. Заключение.

Има нѣщо истински трогателно въ демагогското и рутинно гледище, което рѫководи апостолитѣ отъ 1876 въ избора на срѣдствата за възстание. А това и най-добрѣ характеризира още тѣхното плитко вѫтрѣшно убеждение.

Както въ 1875, така и въ 1876 тѣзи идеалисти гласятъ възстание, готвятъ се за борба съ редовната турска армия, а търсятъ и надѣватъ се на старитѣ хайдушки воеводи. Надѣятъ се на тия воеводи, които сѫ, въ сѫщность, горска дивечъ, рутинери и невѣжи. Въ 1875 Панайотъ и Тотю хитро се отклоняватъ, а въ 1876 съвсѣмъ ги нѣма на сцената.

Но тѣ сѫ въ правото си да бѣгатъ: тѣ сѫ умни. Воеводитѣ разбиратъ, че новото дѣло не е тѣхна работа. Разбиратъ, че пѣснята имъ е вече отдавна изпѣта. Нима въ ед-

на държава, съ редовна армия, съ полкове и дружини, настанени въ всички съмнителни пунктове и всѣкой часъ готови на разположение — нима въ такава модернизирана вече милитерна държава има поле за хайдушки чети? И воеводитѣ казватъ отрано и открито: „кждѣ ще ходимъ? Ще ни избиятъ, и нищо нѣма да стане". Казватъ, защото разбиратъ подобрѣ отъ идеолозитѣ. Тѣзи воеводи сж хора на практиката.

Панайотъ е билъ по-хитриятъ и по-умния; той е казвалъ: никой да не мърда, докато не минатъ сърби или руси. Това е умно, но идеалиститѣ не мотатъ да ги разберать. Още отъ края на шестдесетьтѣ години хайдути сж вече рѣдкость по Балкана. Всѣкждѣ свободно прониква редовната войска, всѣкждѣ е разчистено.

Ала има още закъснѣли глави, има такива, които редомъ съ идеолозитѣ апостоли чакатъ и мечтаятъ, още прѣдъ прага на възстанието, че ще да минатъ страшнитѣ мустакати воеводи, за да поведатъ сухо и сурово въ бой, като че ли въ тѣхъ единствено е спасението! Тъй чакаха панагюрци, както ще видимъ, тъй чакаха и сливенци и почти всички, и не дочакаха нищо! И, разбира се, възстанието се разсипа още по-лесно.

Ето съ тази вѣра, прочее сж подровени окончателно и тъй слабитѣ подпори на възстанието.

Най-послѣ, имаше още едно зло. Цѣлиятъ народъ не бѣше за възстание, не бѣше наедно. Имаше раздѣление въ духоветѣ. А което е по-важно: имотната класа бѣше противъ всѣка авантюра. Отъ тукъ слѣдва, че движението трѣбаше да е лишено отъ срѣдствата, както се и лиши отъ тѣхъ прѣзъ всичкото врѣме на своето подготвяне.

Още Ботевъ, когато прѣзъ есеньта 1874 захвана „Знаме", говори, както знаемъ, за антагонизма на имотнитѣ класи противъ революционната идея — това ние очъртахме. Още по онуй врѣме, Панайотъ е прѣдлагалъ срѣдство, какъ и имотнитѣ ония хора да се вплетатъ въ мрѣжата. Въ писмото на Олимпия Пеновъ отъ ноемврий 1874 до Панайота, което сжщо споменахме, четемъ цѣлъ кроежъ за това. „Грековъ, пише той, подиръ като се върналъ отъ Бѣлградъ (дѣто бѣше пратенъ, както знаемъ, да занесе на

Панайота решението на общото комитетско събрание отъ 20 августъ 1874), ходилъ въ Търново. Тамъ, споредъ неговия разказъ, се събрали отъ 2 — 3 комитета и рѣшили, че тъй както, даже и споредъ твоето мнѣние за събирането на срѣдствата работата се отлага още за неопрѣдѣлено врѣме, то дошли до заключение, че трѣбва да зематъ участие въ тъзи работа и нашитѣ чорбаджии, както въ Русия, тъй и тука--въ Ромжния. Грековъ ми разказа мнѣнието на комитетитѣ, които се събрали въ Търново. Подиръ нѣколко приказки рѣшихме, че додѣ нашитѣ чорбаджии се не приготвятъ за тая работа, тѣхното участие е съмнително, както можихме да се увѣримъ толкова пжти." За да се постигне нѣщо, въ Търново били рѣшили да се състави една комисия, състояща се отъ три члена: отъ България да тръгнатъ двама „повлиятелни и богати хора, които и сами могатъ да броятъ по 500 даже до 1000 лири," а трети да бжде отъ Ромжния и да тръгнатъ за събиране на пари. Но „Влиятелни и богати" ора не се намѣриха да прѣгърнатъ идеята.

А не само богатата класа, но и масата на селския народъ е още доста чужда на възстанническото дѣло. Само промишленитѣ центрове и икономически и умствено най-пробуденитѣ гнѣзда въ България го прѣгърнаха. Революционната идея у насъ тръгна по пжтя на гръцкитѣ и арменски комитети. Проповѣдваше се малко или много книжевно и идеологично; проповѣдьта вървѣше отъ горѣ на долу, паралелно съ напрѣдъка на образованието, и трѣбаше да прѣживѣе по-дълга еволюция, докато проникне въ всички кжтове на обществото. Черковниятъ въпросъ до 1872 и дори още по-послѣ поглъщаше всички сили на страната; народътъ, макаръ и да възтържествува, но бѣше уморенъ. А трѣбаха още дори 30 или 50 години борба за вжтрѣшни прѣобразования, до като окончателно се разоре почвата за масово всенародно възстание. Пжтьтъ за това бѣше вѣрно начърталъ Левски. Трѣбаше наука, трѣбаше комитети врѣдъ, оржжие, офицери и дори топове, а тогава да се дигне единъ народъ противъ другъ. Апостолитѣ отъ 1876 не достигнаха практичния гений на своя великъ прѣдшественикъ. Въ име на здравата логика, на еволюцията и на общенароднитѣ инте-

реси, черковницитѣ—най-имотната, най-интелигентната класа на обществото—бѣха противъ възстанието, или ако и да не бѣха по идея противъ, то рѣшени още не бѣха окончателно да рискуватъ всичко съ него; а туй обезсилваше най-много възстанието. Напраздно Каравеловъ и Ботевъ се борятъ съ мощнитѣ си пера противъ течението: то е всесилно. Трѣбаше разумно, търпѣливо и съ мѫка да се дойде до послѣдната и рѣшителна стѫпка.

Ала, най-послѣ, нека спремъ и на това. Историята е капризна и, навѣрно, тя си има своя собствена логика. Черковницитѣ, като умѣренъ елементъ и като приятели на здравата логика, останаха неволни врагове на възстанието. Тѣ бѣха за еволюцията. Но сѫщо и историята си остана на своето. Тя оправда апостолитѣ отъ 1876 година.

Еволюцията даваше ли по-добри надежди?

Тридесеть години сѫ почти отъ тогава, и примѣрътъ съ Македония ни е далъ само горчиви опити. Турчинътъ е жилавъ, като владѣтель. Той знае, че неговото владичество ще трае само дотогава, додѣто той е съ груба сила господарь надъ подчиненитѣ. Отпустне ли малко, той е изгубенъ. Не че подчиненитѣ ще бѫдатъ по-силни — не, но мюслюманинътъ ще имъ се подчини самъ, защото е съ по-слаба култура, защото е невѣжа, защото по всичко ще бѫде съ врѣме по-слабъ.

Заключението е, че турчинътъ трѣба да притиска и властвува, което и прави днесъ още напр. въ Македония. Но тогава, при даденитѣ условия, царуващи до 1876, възможна ли е една правилна и обща организация? Възможна ли е една еволюция? Възможно ли е, най-послѣ, чрѣзъ систематическа подготовка да се дигне едно племе срѣщу друго племе съ равно орѫжие, съ равни сили? Нѣмаше ли вѣчно да имаме селяци съ брадви и сѣкири, станали срѣщу силата на една редовна и добрѣ обучена армия? Кой може да ни направи сигурно заключение за играта на врѣмето, за перипетиитѣ на събитията и годинитѣ? „Подиръ петдесетъ години ние ще бѫдемъ единъ народъ отъ просѣци“ — туй е мнѣнието на великия Ботевъ за еволюцията. Прочее — възстание и нищо друго!

Едно обаче остава сé пакъ непоколебимо въ цѣлия споръ. До едно второ въстание, слѣдъ десятки години, срѣдства щѣше да има повече, хората щѣха да бѫдатъ по-много и въоръжението и напорътъ щѣха да бѫдатъ по-силни, по-достолѣпни.

Добрѣ, но има и друго. Нека отбѣлѣжимъ и това. Слѣдъ десеть години и Турция ще бѫде по-силна, както е станала до 1876.

Но ето и малко история по тоя прѣдмѣтъ. Когато сърбитѣ се борѣха въ 1805 и гърцитѣ въ 1821, тѣ имаха голѣми прѣимущества надъ насъ. Тѣхнитѣ хайдуци пълнѣха по онѣзи врѣмена горитѣ, и когато народътъ възстана, тѣ слѣзоха отъ своитѣ гнѣзда и станаха ядка на въоръженото тѣло. Бѣлградскиятъ Хаджи Мустафа паша бѣше въоръжилъ съ царски пушки народа противъ еничерскитѣ панти, и тоя въоръженъ народъ послѣ образува милицията на страшния Карагеорги. Султанъ Селимъ I, още въ началото на XVI вѣкъ, въоръжи въ Гърция така нареченитѣ арматоли — народна милиция, за да гони клефтитѣ — гръцкитѣ хайдуци. Но и арматоли и клефти се съединиха послѣ срѣщу султана. А самъ Султанътъ тогава нѣмаше още редовна войска. Европейцитѣ едвамъ по послѣ му отвориха очитѣ. Сега, ако ние почакахме „еволюцията" на черковницитѣ, щѣхме ли нѣкога да имаме поне само арматоли, слѣдъ като нашитѣ клефти бѣха навѣки унищожени? Положително е, че това Турция нѣмаше да позволи. А макаръ и да не позволи, ние щѣхме да бѫдемъ — това казахме — по-силни и по-организувани. Добрѣ, но и тя щѣше сѫщо да се стегне по-здраво, както по-здраво е стегната милитерно днесъ. Значи, отношението на силитѣ щѣше вѣчно да си остане едно и сѫщо: ние слаби и Турция силна. И сé щѣше да трѣба единъ день да избираме между два пѫтя: да се рѣшимъ на една безнадеждна и отчаяна авантюра или да чакаме сгодния моментъ, когато се биятъ сърби или руси, а то е — да станемъ орѫдие на една чужда сила!

Прочее, ето защо ние не може да обвинимъ апостолитѣ отъ 1876, че сѫ избрали първия пѫть. Тѣ сѫ имали повече довѣрие въ общеевропейската намѣса и само за нея сѫ

рискували авантюрата. Ако тѣ не бѣха сторили това, щѣхме ние да го извършимъ по-послѣ, и ако не за европейска намѣса, то въ края на крайоветѣ за намѣса на една приятелска държава. Другъ изходъ нѣма. А положението е било нетърпимо и диктувало е единъ изходъ.

И така, обвинението на нашитѣ чужди приятели може да си остане се̂ пакъ обвинение. Ала ние сме единственитѣ —ние сами, които знаемъ нашитѣ си грѣхове — ние сме, които ще оцѣнимъ чернитѣ страни на миналото, защото чувствуваме въ душата си безизходното онова положение, въ което сѫ се намирали нашитѣ бащи и носимъ нравствена отговорность за тѣхнитѣ погрѣшни.

АЗБУЧЕНЪ УКАЗАТЕЛЬ

НА

по забѣлѣжителни собствени имена, конто се срѣщатъ въ текста.

А.

Б.

В.

Г.

Д.

Е.

Ж.

З.

И.

К.

Л.

М.

Н.

О.

П.

Р.

С.

Т.

У.

Ф

Х.

Ц.

Ч

Ш.

Ю.

Я.

Димитъръ Т. Страшимировъ.

ИСТОРИЯ
НА
АПРИЛСКОТО ВЪЗСТАНИЕ

ТОМЪ II.
ПРИГОТОВЛЕНИЯ.

Издание и собственость на Пловдивската Окрѫжна Постоянна Комисия.

ПЛОВДИВЪ
1907.

СЪДЪРЖАНИЕ

Томъ II.

ГЛАВА ТРЕТА

Врачански окржгъ

ВТОРИ ОТДѢЛЪ

Приготовления въ четвърти окржгъ.

ГЛАВА ПЪРВА

Първи стжпки

стр.

ГЛАВА ВТОРА

На другия брѣгъ на Марица

ГЛАВА ТРЕТА

Една тъмна междина

ГЛАВА ЧЕТВЪРТА

Границитѣ на окржга

ГЛАВА ПЕТА

Вжтрѣшния строй

стр.

ГЛАВА ШЕСТА

Състояние на духоветѣ

ТРЕТИ ОТДѢЛЪ

Общи мѣрки.

ГЛАВА ПЪРВА

На другия брѣгъ на Дунавъ.

ГЛАВА ВТОРА

Въ Търновско

ГЛАВА ТРЕТА

Оборище

стр.

ГЛАВА ЧЕТВЪРТА

Комисията въ Панагюрище

ГЛАВА ПЕТА

Послѣдни минути

ГЛАВА ШЕСТА

Прѣдателство

ГЛАВА СЕДМА

Мѣрки на властьта

Приложение.

Бѣлѣжка на автора къмъ втория томъ.

Още при първъ повърхностенъ погледъ, читательтъ ще забѣлѣжи, че материала въ този томъ не е равномѣрно изработенъ. Приготовленията въ тритѣ първи окржзи: търновски, сливенски и врачански сж разгледани твърдѣ на кжсо, когато четвъртия — панагюрски окржгъ—захваща едва ли не двѣ трети отъ цѣлата книга. Тая неравномѣрность не само не е била присърдце на автора, но даже тя го измжчва и днесъ още, а ще го измжчва и винаги. И не само това. Приготовленията дори въ отдѣлни окржзи не сж развити симетрично въ своитѣ части. За единъ пунктъ се пише повече, за другъ по-малко; съ едно лице съмъ се занимавалъ повече, съ друго по-малко. А като се земе прѣдвидъ, че по цѣлия свѣтъ хората сж едно и сжщо, че по цѣлия свѣтъ единъ градъ ревнува на другъ въ славата, едно село черни друго, едно лице оборва друго, то заключението може да бжде и твърдѣ печално. Наивниятъ лесно би помислилъ, напр., че историкътъ сжщо, както ония градове и села и както всички хора по свѣта, има слабостьта да обича единъ и да мрази другиго, и би стоварилъ върху менъ чувства и пожелания, които—почти бихъ казалъ: за жалость — не сжществуватъ и не могатъ да сжществуватъ въ мене. Защото, както е естествено всѣкой човѣкъ да мрази и обича, така и благородно е, всѣкой открито да изповѣда привързаноститѣ и враждитѣ си. Но историкътъ, докато е историкъ, почти че нѣма и не може да има подобни чувства. Той се грижи всѣкждѣ и винаги не за „наши и ваши" —прося извинение за баналния изразъ—грижи се не да хвали любимцитѣ си и да анатемосва своитѣ врагове — не: единствената негова грижа е, съ помощьта на своя умъ, на своя усѣтъ, да застави събранитѣ отъ него исторически факти и доказателства да говорятъ сами за себе си и за събитието. Само толкова и нищо повече. Историкътъ е безгласенъ по-нататъкъ.

Читательтъ знае, че азъ бѣхъ задълженъ да работя само за четвъртия окржгъ: такава бѣ възложената ми задача. И само затуй трѣбаше по-нашироко да се занимая съ него. Не бѣхъ задълженъ да излагамъ приготовленията въ другитѣ окржзи, макаръ даже и въ най-тѣсни рамки. Но азъ изложихъ всичко, що можихъ да събера не само за четвъртия окржгъ, но еднакво и за всички други окржзи. Постжпвахъ безразлично. Свободата, която си дадохъ, бѣше мое дѣло, мое право, моя свобода. Никой не ме подучи, никой нито ме подкрѣпи. Никой не знаеше какво правя и какво ще направя. Азъ

работихъ самъ и извършихъ което можахъ. На много мѣста молихъ учители и други свѣдущи лица, да съберать мѣстни свѣдѣния, да помогнатъ, но почти никой не се озова на молбата ми. И азъ давамъ право на всички. Работата е трудна. Хората измрѣли, паметьта слаба, писмени и веществени източници нѣма. Никой, който не е събиралъ подобни данни, не знае, каква адска и неблагодарна работа е то. То ще рече просто — ако искаме да си служимъ съ единъ учебникарски изразъ по физика — отъ нищо да създадешъ нѣщо. Да събирашъ троха по троха отъ кажи-речи и да съградишъ таинствената сграда на цѣло едно велико събитие. И както множина сж, които се радватъ съ очи на едно великолѣпно и красиво здание, безъ да проникнатъ въ плана, въ зазижданeто, въ материалитѣ и издигането му, така и всѣкой съ охота чете за бунтовнитѣ шествия, за рѣчитѣ, тържествата и побѣдата, всѣкой съ трепетна радость слѣдва сраженията и геройскитѣ срѣщи, но никой нѣма да се сѣти, какъ, съ какви трудове, съ колко рискъ и жертви се е приготвило всичко това. Даже самитѣ дѣйци това не помнятъ и не знаятъ. Всичко се е говорило тогава отъ ухо на ухо, всичко е било смжтно и никой не е вѣрвалъ, нѣмалъ хаберъ, какви основи се копаятъ, какви гръмотевични събития се приготовляватъ. Самитѣ апостоли не сж доизказвали мислитѣ си, а оглашенитѣ не сж и дочували въ подробности, какво имъ казватъ.

Така, азъ събирахъ и събрахъ каквото можихъ. Кждѣто намѣрихъ повече, записахъ повече, кждѣто нищо не намѣрихъ, захвърлихъ перото.

Споменитѣ сж по-живи въ четвъртия окржгъ. Множество мемоари, издадени книги и дори такъвъ капиталенъ трудъ, както сж „Запискитѣ“ на Захария Стояновъ въ цѣли три тома. Другитѣ окржзи не притежаватъ нищо. Истината е, че не притежаватъ и борбитѣ, страданията и славата на четвъртия окржгъ.

София, декемврий, 1906.

Д. Т. С.

ПЪРВИ ОТДѢЛЪ

Приготовления въ окрѫзитѣ.

ПЪРВИ ОТДѢЛЪ

Приготовления въ окрѫзитѣ.

ГЛАВА ПЪРВА

Търновски окрѫгъ.

I.

Какъ апостолитѣ прѣминаватъ Дунавъ. Дата на прѣминаването на Стамболова. Защо е закъснѣлъ. Неговитѣ помощници: Христо Караминковъ Бунито и Георги Измирлиевъ Македончето.

Още въ краятъ на Декемврия, 1875, апостолитѣ въ Гюргево се готвѣха за пѫть. Въпросътъ за начина на тѣхното прѣминаване прѣзъ Дунавъ бѣше се рѣшилъ до извѣстна степень по законенъ редъ. Два мѣсеци по-рано, сърбскиятъ консулъ въ Букурещъ получилъ разрѣшение отъ своето правителство да сдобие нашитѣ хора съ паспортъ, като сърбски поданици. [1]) Но не всички апостоли минаватъ съ сърбски паспорти. Ако смѣемъ да вѣрваме споменитѣ на г. Заимова, сърбски паспорти сѫ притежавали само апостолитѣ: Воловъ, Стамболовъ, Обретеновъ и Драгостиновъ. Всички други минаватъ „кой съ турско тескере, кой съ персийски, ромѫнски и руски паспорти". Самъ г. Заимовъ притежавалъ турски паспортъ, подъ името Андонъ Драгановъ [2]).

Персийския паспортъ г. Заимовъ приписва на Бенковски. Това обстоятелство ние нѣмаме данни да потвърдимъ. Читательтъ знае, че Гавраилъ Хлътевъ се върна, въ Септемврий 1875, отъ Цариградъ съ турско тескере,

1) З. Стояновъ, „Опитъ за Биография на Хр. Ботевъ". стр. 128.
2) „Миналото", 75.

извадено отъ Асень Русулиевъ, на име на полския емигрантъ Антонъ Бенковски. То е било само cértificat, отъ който Руселиевъ зелъ името, а за всичко друго щеше да служи само турското ново тескере. Разбира се, послѣ туй за единъ персийски паспортъ, на име на Антонъ Бенковски, мжчно може дума да става.

Колкото за сърбскитѣ паспорти, Н. Обретеновъ е притежавалъ единъ, но за другитѣ апостоли, означени отъ г. Заимова, ние свѣдения пакъ нѣмаме. Самъ г. Обретеновъ е пазитель на цѣлъ редъ цѣнни документи. По случай на двадесеть и петь годишнината на Априлското възтание, той издаде, въ Руссе, единъ единственъ „Юбилеенъ листъ“, съ дата 20 Априлий 1901, и въ тоя листъ, между другитѣ цѣнни паметници изъ архивата на апостола, четемъ едно удостовѣрение отъ сърбското агенство въ Букурещъ, съ дата 17 мартъ 1877, и подъ № 178, което свидѣтелствува, че поменатото агентство, прѣзъ 1876 година, издало сърбски паспорти на слѣдующитѣ лица: Стоянъ Христовичъ Заимовъ, Георги Димитровичъ Апостоловъ, Кирилъ Ботевъ и Никола Обретеновъ. Въпроснитѣ паспорти носили слѣднитѣ дати поредъ, както слѣдва: 20 Януарий (Заимовъ), 1 Февруарий (Апостоловъ), 5 Февруарий (Ботевъ) и 2 Януарий (Обретеновъ).

Едва ли бихме имали основание да прѣдположимъ, че този документъ е лъжовенъ. Ала това не ще рече, отъ друга страна, че нѣкои отъ лицата не сж могли да притежаватъ и други документи, и да сж минали съ тѣхъ, а не съ сърбския паспортъ. Самичъкъ г. Заимовъ едва ли щеше да смѣе да стжпи въ България съ собственото си име, както изглежда, че е билъ означенъ въ сърбското удостовѣрение.

Неуспоримъ обаче остава пакъ за насъ фактътъ, че гюргевскитѣ апостоли, ако не друго, то сж имали поне улеснението на сърбското и русско посолства. Съ помощьта на тия послѣднитѣ, прѣгазватъ тѣ Дунава.

Точната дата, кога Стамболовъ, главниятъ апостолъ на първи окржгъ, прѣминава отсамъ, ние не може да опрѣдѣлимъ. Споменитѣ на съврѣменници сж твърдѣ неточни и ненадеждни. Едно само е вѣрно, че Стамболовъ

мина по-кжсно, отколкото всички други апостоли по останалитѣ окржзи. Неговото закъсняване е било въ свръзка съ нѣкои лични обстоятелства. Той ходилъ въ Букурещъ и срѣщалъ се съ Ботевъ и други познати. А задържала го е, види се, още и нуждата, да отведе на срѣщния брѣгъ на великата рѣка нѣкои по-опитни въ оржжие хора, съ които Стамболовъ е вече билъ въ кореспонденция. За това ще бжде споменато и на друго мѣсто.

Като помощници-апостоли сж били дадени на Стамболова: Христо Караминковъ (Малкиятъ, наричанъ още Бунито) и Георги Измирлиевъ, Македончето. И двамата ние ще срѣщаме не еднажъ въ по-нататъшния ходъ на събитията и затова умѣстно е да се запознаемъ накратко съ тѣхния животъ. Имената имъ, въ своя редъ, бидоха споменати още въ списъка на ония лица, що обитаватъ „казармата“ въ Гюргево.

Хр. Караминковъ Бунито, (Малки Христо).

Христо Караминковъ е роденъ въ Търново, въ 1846. На четиренаесеть годишна възрасть напусналъ училището и постжпилъ чиракъ халачинъ, послѣ билъ терзия. Нѣколко врѣме пакъ миналъ на работа при зета си, който билъ халачинъ, работилъ послѣ и съ вуйка си на сжщи занаятъ, додѣто вече, съ помощьта на майка си, която му дала пари, отваря самостоятеленъ дюгенъ.

Но човѣкътъ, който не се застоялъ въ училище, и който не прокопсалъ съ науката, още по-малко е трѣбало да чака отъ еснафство. Въ 1874, или още по-рано, [1]) влѣзълъ въ редоветѣ на комитетската армия. Дѣлото го увлекло до толкова, че още въ началото на 1875 год. той зарѣзалъ своя дюгенъ, като успѣлъ тайно да прѣнесе всичката останала стока въ дома на вдовицата Елена Арнаудова, за дъщерята на която по-послѣ той се ожени. Несполучилото Старозагорско възстание пропжжда Караминкова вънъ отъ прѣдѣлитѣ на България. Къмъ края на Септемврий той миналъ Дунавъ прѣзъ Осмо-Калугерово и Свищовъ, придруженъ отъ Танко Добревъ, сжщо бѣглецъ и единъ отъ добритѣ работници въ Търново, а въ Октомврий видѣхме го вече жител на „казармата". Караминковъ доживѣ да види освобождението и почина въ 1892.

Г. Димитровъ Измирлиевъ.

Георги Димитровъ Измирлиевъ е родомъ отъ Джумая, споредъ което го прѣкоросватъ и македончето.[2]) Споредъ други, той е отъ Дупница, [3]) но това не е вѣрно. Най-добрѣ би било да се каже, че е отъ Джумая, Дупнишко, както за по-точно се означаваше въ онова врѣме градецътъ, който днесъ е раз-

1) Споредъ С. Чакъровъ (М. Г. Грековъ) „Още въ комитета, основанъ отъ Христо Ивановъ (Голѣмиятъ) въ Търново, Караминковъ се числилъ като членъ и се запозналъ съ Левски". (Ср. Биографията на Хр. И. Голѣмия, писана споредъ собственитѣ записки на послѣдния, „Свѣтлина" г. VIII, кн. VIII, стр. 4.).

2) Юрданъ П. Тодоровъ, „Възпоминания" 79.

3) Г. Димитровъ, „Княжество България", III, 494.

дѣленъ отъ Дупница чрѣзъ турската граница.[1]) Въ 1876 той трѣба да е билъ на около 27—9 години. Мнѣнията за неговото образование сж също разнорѣчиви. Споредъ едни (Г. Димитровъ) той се училъ въ Галата — Сарай, въ Цариградъ. А споредъ други („Поборникъ—Опълченецъ") въ турската столица Измирлиевъ билъ само учитель прѣзъ 1872/70, въ българското училище въ Топъ-капия. Отъ Цариградъ той заминалъ за Русия, и тамъ, въ Одеското училище, записанъ е билъ юнкеръ. Доведенъ отъ Ботева, като инструкторъ за готвещето се прѣзъ есеньта 1875 възстание, той бива прѣдназначенъ за работа въ Търновския окржгъ.

II.

Оскждни свѣдения за хода на агитацията. Липса на източници. Библиография. Пристигането на Стамболова и на Измирлиева. Първо заседание. Г.-Орѣховица като седалище на апостолитѣ. Редътъ за подновяване частнитѣ комитети. Само кждѣ лично е ходилъ Стамболовъ.

Какъ е почнала агитацията и какъ се е развивала постепено въ Търновско, съ точния списъкъ на спечеленитѣ едно по друго мѣста, това е единъ прѣдметъ много малко проученъ, както въобще въ всички други окржзи. Откжслечнитѣ свѣдения, пръснати безразборно тукъ-тамъ, не могатъ да се сглобятъ въ едно органическо цѣло.

Търновскиятъ окржгъ заема най-видно мѣсто въ Априлското възстание слѣдъ Пловдивъ, но за него твърдѣ малко е писано. Докато за тракийскитѣ възстанали гнѣзда имаме повече отъ десеть отдѣлни монографии, за търновско трѣба да се ограничимъ съ общитѣ записки на Захария Стояновъ, или съ оскждния сборникъ на г. Г. Димитровъ. И дори и въ двѣтѣ тия съчинения, Пловдивско е пакъ по-обширно проучено отъ всичко друго, благодарение на запазени източници.

Едвамъ въ послѣдно врѣме, прѣзъ 1903, ние се сдобихме съ обстоятелствена брошура за единъ кжтъ отъ Търновския революционенъ окржгъ. То е „Историята на града

1) В. „Поборникъ Опълченецъ", г. I, кн. 7—8, стр. 38.

Габрово и на габровскитѣ възстания" отъ братия Гжбенски.

Една малка книжчица, отпечатъкъ на статия изъ в. „Народни права", носи заглавие „Новоселското възстание" отъ Ив. Н. Марангозовъ, когото заварихъ учитель въ туй село. Друга една малка брошура отъ Н. Балабановъ (Н. Трисе) „Нѣщо по възстанието прѣзъ 1876 въ Трѣвна" прѣдставлява хвърчащь листъ, сгънатъ на четири. „Възпоминанията" на Юрданъ П. Тодоровъ (Русе, 1897), бивши членъ въ специалната комисия, която сждѝ заловенитѣ въ 1876 възстанници, поради своя специаленъ характеръ, съдържа твърдѣ оскждни свѣдения за приготовленията.

Стамболовъ миналъ — както отбѣлѣзахме и напрѣдъ — сравнително по-късно — прѣзъ Февруарий. Ако може да вѣрваме разказа на живия още Танко Добревъ въ Търново, апостолътъ билъ придруженъ отъ сжщия Танко Добревъ.

Измирлиевъ пристигналъ по-рано, и се остановилъ въ Горня-Орѣховица. Споредъ разказа на самата госпожа на Караминкова, Анка, той стигналъ на връхъ сирница, въ началото на Февруарий, като слѣзълъ въ тѣхната кжща — въ дома на майка ѝ, вдовица Арнаудова.

Стамбуловъ прѣнощувалъ у Хр. Дончевъ, сжщо единъ отъ познатитѣ комитетски дѣйци тукъ. На слѣдующата нощь вече имало събрание въ дома на Янко Ангеловъ. Зело се рѣшение, Горна-Орѣховица да стане седалище на окржжния центъръ.

Горна-Орѣховица и днесь образува търговския центъръ на оня край. Въ градеца се стичатъ селяни и търговци отъ всички страни на пазаръ. Така че, въ Горна-Орѣховица апостолитѣ и всички дѣйци щеха да бждатъ повече на страна отъ зоркото око на властьта, а едноврѣмено и близо до движението и масата на народа.

Планътъ билъ, всички дѣятели и по-познати търговци, които имали свои клиенти и приятели по селата, да се пръснатъ по цѣлата околность, и да образуватъ бюра (мѣстни, частни комитети). Послѣднитѣ трѣбало да състоятъ отъ по 12 души, или повече, за които, смѣтало се, да съставятъ и кадра на бждащитѣ възстаннически чети.

Въ окржга бѣше настойчиво работено още прѣзъ есеньта, както знаемъ. Сега е само трѣбало всички готови гнѣзда да се разбудятъ и насърдчатъ, като имъ се извѣсти, че възстанието никакъ не е било изоставено, а ще стане сега, въ пролѣть. Ще си спомнимъ, че, наистина, идеята за отлагане бѣше излѣзла миналата есень пакъ отъ тукъ. Защото есенния годишенъ сезонъ, сé пакъ, съвсѣмъ не бѣше тогава годенъ за едно сериозно горско дѣло, каквото трѣбаше да бжде планираното възтание.

Разбира се, че, при тия условия, до нова клѣтва не счели за нуждно да дойдатъ и нито пристжпили. Тя се явявала необходимость само въ ония мѣста, дѣто на ново е трѣбало да се отваря гнѣздо.

Щомъ пристигалъ нѣкждѣ апостолътъ, или кое и да било лице, натоварено за работа, свиквани били веднага извѣстнитѣ вече комитетски хора и казвали имъ просто, да се стѣгатъ за работа и да стѣгатъ и своитѣ съмишленици, съ каквото намѣрятъ и съ всичко що иматъ.

Споредъ свѣденията, съ които разполагаме, Стамболовъ едва ли е самъ ималъ врѣме да обиколи своя окржгъ. Той не можилъ дори да се покаже, ако не по всички, то ноне по главнитѣ точки. Бр. Гжбенски споменуватъ само за Габрово. Тѣ сж на мнѣние, че пролѣтьта 1876 апостолътъ миналъ еднажъ прѣзъ тамъ. [1]) Още едно свидѣтелство имаме, а то е отъ г. Ю. П. Тодоровъ. Той твърди, че сждебната комисия въ Търново имала, между друго, да сжди до 30 души селяни отъ Севлиевскитѣ балкански села за срѣща съ Стамболова. Тѣзи селяни изповѣдали прѣдъ сжда, че „нѣколко дни прѣди да избухне възтанието, единъ младъ момъкъ, на име Стефанъ Стамболовъ отъ Търново, ходилъ да имъ проповѣдва, какво въ цѣла България ще стане всеобщъ бунтъ и ще се добие българско царство". [2])

Но когато селянитѣ бидоха сждени — то бѣше кжсно слѣдъ възстанието — тѣ знаяха, че Стамболовъ се е спасилъ. Обща тактика бѣше, въ подобни случаи, да се товаря всичката вина върху паднали мъртви, или спасени

1) „Историята на Габрово", 125.
2) „Възпоминания", 139.

и далечни хора. По сжщитѣ съображения, селенитѣ отъ Севлиевско сж казали, че имъ е било съобщено за възстанието едва нѣколко дни прѣди избухването му. Въ тѣхенъ интересъ е било, да прѣдставятъ дѣлото не като мѣстенъ кипежъ, съ мѣстни инициатори и съдѣйци, а като глупаво минутно увлечение, въ което всички скупомъ еднакво сж били виновни. Азъ обиколихъ и Севлиевскитѣ села, и Търновскитѣ, и Габрово — никждѣ не намѣрихъ слѣди отъ организована и послѣдователна обиколка на Стамболова. Бр. Гжбенски свързватъ идването на апостола въ Габрово още и съ опита на полицията, да го хване въ Кръстниковия ханъ. Туй обаче трѣбва да се отнесе къмъ пролѣтьта 1875, когато Стамболовъ бѣга прѣзъ Стара-Загора, както знаемъ. Въ книгата „градътъ Ловечъ" на Д-ръ П. Ив. Стояновъ — една работа, както и другъ пжть отбѣлѣзахме, сравнително, твърдѣ грижлива — стои друго. Тамъ е казано, че Стамболовъ обиколилъ, още прѣди Старо-загорското възстание, Ловечъ и Троянъ, а това не е могло да бжде освѣнъ пролѣтьта 1875.[1]) Тогава ще да е миналъ той и прѣзъ Габрово. По тоя прѣдметъ ние притежаваме още и запискитѣ на касиера отъ трѣвненския комитетъ, Ц. Захариевъ, но и въ тѣхъ нищо се не споменува, че Стамболовъ е обиколилъ кога и да било оня край. И ако приемемъ, че въ 1876 той е билъ въ Габрово, въ Трѣвна сѐ пакъ не ще да е ходилъ.

III.

Основани комитети. Търново. Г.-Оряховица. Лѣсковецъ. Самоводени. Четиритѣ точки на бждащето движение: Бѣла-черкова, Габрово, Ново-село, Трѣвна. Бачо Киро Петровичъ и Св. Франговъ отъ Бѣла-Черкова. Комитета въ Михалци. Неточности въ съобщенията за Габрово. Н. Кабакчиевъ.

Комитета въ Търново състоялъ отъ сжщитѣ лица, както прѣзъ есеньта 1875, само че между тѣхъ сега липсва, разбира се, стариятъ прѣдседатель, Ив. Х. Димитровъ, който остана, както знаемъ, въ Влашко. Другитѣ членове на ко-

[1]) Стр. 66.

митета сж били: Аврамъ Пешковъ, Н. Кабакчиевъ, Пан. Върбановъ (Бисмаркъ), П. Петровъ и Танко Добревъ. Записвали младежи вжтрѣ въ града за съзаклѣтници. Но за самостоятелни дѣйствия тукъ не е могло и дума да става, поради бдителностьта на административната власть, присжтствието на войска, и защото въ Търново имаше цѣлъ кварталъ отъ вжоржжено турско население. Всички записани бунтовници трѣбало да се присъединятъ къмъ четитѣ отвънъ.

Горна-Оряховица бѣше, както казахме, свърталище на Стамболова, както и на всички други ржководители. Тукъ наоколо сж голѣмитѣ населени мѣста: Лѣсковецъ, Долна-Орѣховица и Самоводени, като не забравяме, че и Търново стои само шесть километра далечъ и Арбанаси на четири. Отъ Горна-Орѣховица до Лѣсковицъ е толкова, колкото отъ палата въ София до Орловия мостъ и до Цариградската градина, или най-много отъ центъра на града до гарата. Комитета образували тукъ: Ив. Пановъ Семерджиевъ, Н. А. Начевъ, Сидеръ и Вичо Грънчареви, Мих. Х. Стояновъ, Хаджи Лазаръ Х. Христовъ, Д. Т. Манчовъ, Ст. Филйовъ, Анастасъ Тодоровъ и Ради Радославовъ, братъ на Минка Радославовъ, който живѣлъ въ Златица и често прѣскачалъ до Горна-Орѣховица.

Въ Лѣсковецъ самичъкъ Стамболовъ основалъ комитетъ, както и въ Самоводени. Въ Лѣсковецъ къмъ комитета се числили: Маринъ Станчевъ[1]), вѣренъ труженикъ още отъ врѣмето на Левски, Маринъ Цонзарата (Голѣмиятъ Маринъ), Х. Никола Пенювъ Клотевъ, Досю Х. Василевъ, Колчо Пасковъ и др., за които не разполагаме съ точни източници[2]).

Въ Самоводени, богато и голѣмо, чисто българско село, централно мѣсто за комитетска работа била кжщата на извѣстния Дѣдо Георги, който изпослѣ, като опълченецъ

1) Когато го посѣтихъ, есеньта 1904, лежеше на смъртно легло. Неговиятъ другаръ и съперникъ Маринъ Цонзарътъ—сжщо покойникъ вече — заварихъ тогава пъленъ съ енергия. Послѣдни бѣше прѣдставитель на Букурешското събрание, въ 1872, и пази поканителното писмо ни Левски.

2) Лѣсковското общинско управление отдавна гласи да издаде една история на градеца. Това би било добъръ приносъ. Но, за жалость, до сега още нѣмаме нищо на ржка.

при освободителната война, раненъ подъ Стара-Загора, не се знае въ кой лазаретъ издъхна. Синове, внуци, невѣсти и майки — всичко въ многочисленното патриотично сѣмейство е било прѣдадено на работа. Цѣлото село не остана сжщо назадъ: то бѣше най-спасителното убежище за всички прибѣгнали тукъ възстанници отъ всички окржзи, както ще видимъ по-късно.

Цѣлата група отъ тия населени мѣста не можѝ, по една или друга причина, да играе отпослѣ активна роль въ самото възстание, макаръ че прѣзъ всичкото врѣме на приготовленията бѣше свърталище на първитѣ най-отлични агитаторски сили по цѣлото дѣло.

По-завидна роль се падна, както ще видимъ, на друга една група отъ села, пакъ чисто български, а по будность и по любовь къмъ образование букетъ дори и въ наше врѣме на всичко, що се нарича селско у насъ: то е групата села около Бѣла-Черкова.

Въ цѣлия Търновски революционенъ окржгъ имаме, обаче, четири точки, дѣто възстанието, малко или много грижливо посѣяно, даде плодъ, а туй сж: Бѣла-Черкова, Габрово, Ново-село и Трѣвна. Всички тия точки дѣйствуваха, при самото възстание, изолирано, почти сами за себе си, което свидѣтелствува — поне до извѣстна степень —за слабата и недобрѣ комбинирана организация.

Въ Бѣла-Черкова (Горни-Турчета) комитетското дѣло датуваше отъ врѣмената на Левски и Ангелъ Кънчевъ. И двамата апостоли бѣха минали отъ тукъ. Сжщо и на отчето Матей Прѣображенски (Миткалото), гениалниятъ прѣдвѣстникъ на Левски, е било твърдѣ добрѣ извѣстно гостоприемното гнѣздо.[1]) Душата на цѣлото дѣло билъ, въ посетнѣшни години, остана и въ 1876, първостепенната звѣзда отъ ония врѣмена, писатель, народенъ учитель и поетъ — Бачо Киро Петровичъ. Споредъ разказа на енергичния свещеникъ, Петко Т. Франговъ, дѣецъ отъ ония врѣмена

1) Колко дивенъ е този скиталецъ! Безпокоенъ духъ, писатель, хомеопатъ и лѣкарь, проповѣдникъ, калугеръ, мечтатель и поетъ, той е „всѣкждѣ и никждѣ“! Жално, че нѣмаме събрани сичкитѣ му съчинения скупомъ, и че нѣмаме точно описание на романтично-оригиналния му скитнически животъ. Той почина въ 1879 въ Ново-село (Търновско).

и сжщо писатель — авторъ на „Кървавата рѣка", „Бѣлочерковската чета въ Дрѣновски монастирь" (Исторически очеркъ, 1896 г.) и „Дрѣновскиятъ манастмръ" (трагедия въ четире дѣйствия, 1903 г.) и др., — прѣзъ 1875, въ селото дошълъ Ив. Х. Димитровъ и подновилъ стария комитетъ, въ състава на който сега влизали: Бачо Киро, Попъ Гаврилъ (братъ на Бача Кира), Даскалъ Василъ Недѣлчевъ, Юрданъ Матеевъ, Цачо Неновъ, Д. Петковъ Косовцелията и Тодоръ Пенчевъ. Пролѣтьта 1876 — прѣзъ мартъ навѣрно — миналъ Караминковъ, само за да прѣброи оржжието, защото комитета не билъ разтурянъ. Събрали се на заседание въ Попъ Гаврилови. Прѣдседателствувалъ Бачо Киро. Всичко имало 40 души приготвени или притежаващи оржжие. Но, както ще видимъ, когато се обяви бунтътъ, излѣзоха повече хора, което свидѣтелствува, че бѣлочерковскитѣ борци не бѣха до послѣдния часъ прѣстанали да дѣйствуватъ, за да се усили дѣлото.

Св. Франговъ е роденъ въ 1855. Въ 1874 билъ помощникъ-учитель въ Горско Сливово (Севлиевско), а прѣзъ 1875—6 се прѣмѣстилъ въ родното си мѣсто, сѐ още помощникъ. Първъ учитель по възстанническото дѣло му е билъ, още отъ ученичество, Даскалъ Атанасъ Дончевъ — който е приемалъ у дома си Ангела Кънчевъ. — Послѣ вече бунтовенъ ржководитель му станалъ, разбира се, Бачо Киро. Въ 1876 Св. Франговъ е съзаклѣтникъ и, заедно съ своя учитель — Бача Кира — защищаваше Дрѣновския манастиръ до послѣдния часъ.

Ближнитѣ на Бѣла-Черкова села: Михалци, Вишовградъ, Дичинъ, Мусина и др. били циментирани къмъ дѣлото, благодарение на обаятелната личность на Бача Кира, безъ да се забравя, че всички тия гнѣзда бѣха твърдѣ събудени, както сж и днесъ.

Въ Михалци, прѣзъ 1873—6, учителствуваше Т. Лефтеровъ, твърдѣ интелигентенъ момъкъ, знающъ английски, за когото ще имаме случай да споменемъ и по-късно. Въ Михалци — второ слѣдъ Бѣла-Черкова по реда си мѣсто, като ядка на Дрѣновската чета — комитета ржководиха, освѣнъ Лефтерова, още Свещеникъ Стефанъ и Славчо Ко-

лювъ. Въ Мусина, трето по редъ, душата на комитета били Недѣлко Геновъ, Рачо Трифоновъ, Василъ Цанчевъ, П. Димитровъ и др.

Габрово и Трѣвна забиколилъ нѣколко пжти Измирлиевъ. Той ходилъ и до Шипка.

Въ Габрово — както свидѣтелствуватъ Бр. Гжбенски, по споменитѣ на всички живи мѣстни дѣйци — „формаленъ комитетъ, съ прѣдседатель и подпрѣдсѣдатель, касиеръ, секретарь и пр. въ 1875 не е имало. Хората просто работили, безъ да се кичатъ нито съ една отъ горѣпоменатитѣ титли". Отъ тия дѣйци се споменуватъ: Екимъ Цанковъ, Тотю Ивановъ, Хр. Топузановъ, Г. Кръстниковъ, Пенчо Постомпировъ, Г. Бочаровъ, Хр. Конкилевъ, Н. Сарановъ и Асень Каменовъ. [1]) Сжщиятъ този комитетъ продължилъ да дѣйствува и прѣзъ 1876. За формално подновяване на комитета Бр. Гжбенски не даватъ никакви свѣдения. Азъ самъ, при моята обиколка, не можихъ да науча нѣщо повече. Но заключението на поменатитѣ Бр. Гжбенски, че формално подновяване на комитета не е ставало, ще да е вѣрно.

Трудътъ на Бр. Гжбенски съдържа сички чърти на грижлива работа и заслужва сѣка вѣра, особно въ свѣденията си за мѣстнитѣ събития. Общото организационно дѣло, напротивъ, у тѣхъ е твърдѣ разнорѣчиво прѣдадено, което лесно се разбира, като помислимъ, че Бр. Гжбенски се ползуватъ само отъ габровски източници. За началото на комитетската работа, напр., тѣ привеждатъ разказа на Г. Бочаровъ. Послѣдни билъ пратенъ, въ началото на Февруарий 1876, въ Влашко, за да научи „какъ стояли работитѣ на централния комитетъ". Той се върналъ, и Бр. Гжбенски излагатъ, безъ никаква бѣлѣжка, неговиятъ докладъ. Ето сега, Бочаровъ какво билъ разказалъ на Габровци. Въ Гюргево имало мѣстенъ, тамошенъ комитетъ, на който прѣдседатель билъ Стамболовъ, а съ Стамболова Бочаровъ отишълъ въ Букурещъ, дѣто, въ присжтствие на Ботевъ, заседавали въ кжщата на Цѣновичъ. Послѣ, габровскиятъ

1) „История на града Габрово", 118.

пратеникъ заминава за Браила, „дѣто било седалището на Ц. Р. Комитетъ“(!), и тамъ, именно, се рѣшило „какво ще се прави по-сетнѣ“. Рѣшението било, че на Г. Бочаровъ казали да си ходи у дома, а Ц. Р. Комитетъ отъ Браила ще имъ прати войвода и оржжие! Пратеникътъ се върналъ въ Габрово на послѣдния день отъ Февруарий.

Като земемъ прѣдвидъ, че всички факти въ тоя разказъ сж невѣрни, ясно е заключението, че не само до изпращането на своя пратеникъ, но дори и слѣдъ като се той завърща отъ Влашко (дѣто, съмнително е, дали е билъ) габровци пакъ още не знаятъ нищо положително за близкото възстание. А вече е начало на Марта и до възстанието оставатъ едвамъ два мѣсеци!

Габрово е старо бунтовно мѣсто — за него споменувахме не еднажъ и по-напрѣдъ — та хората сами работили, че и сами дори били наклонени да поведатъ на своя глава дѣлото. Левски тукъ бѣше свилъ революционно гнѣздо, по-послѣ Атанасъ Узуновъ мина. Подновениятъ въ 1875 комитетъ се дължалъ на агитаторската енергия на Н. Кабакчиевъ отъ Търново. Послѣдни, роденъ въ 1847, билъ отначало комисионеръ за събиране пашкули въ Еленско, изучилъ френски и италиански, а послѣ захваналъ самостоятелна търговия съ манифактура. Въ качеството си на търговецъ, той обикалялъ окржга и развилъ плодотворна агитаторска дѣятелность. По Старозагорското възстание, прѣдаденъ отъ А. Момчевъ, той бѣше хванатъ и закаранъ на изпитъ въ Стара-Загора, дѣто пролежа до три мѣсеци. Пжтьтъ му е билъ, разбира се, прѣзъ Габрово. Нещастната случка не малко стрѣснала тамошнитѣ революционери и охладило ги къмъ дѣлото. Ала на обратенъ пжть, Н. Кабачиевъ—освободенъ вече—окуражилъ изново своитѣ съмишленици въ Габрово. А отъ тукъ трѣба да броимъ и началото за нова работа въ Габрово.[1])

---

1) В. „Поборникъ опълченецъ“ год. I, кн. 4—6, стр. 19. Биография. Разкъзътъ въ тази биография, че Н. К. е билъ гостенинъ въ Гюргевската „Казарма“ пада самъ по себе си, като помислимъ, че кждѣ края на Декемврий 1875 казармата се разтури, а Н. К. до туй врѣме лежалъ затворенъ въ Ст. Загора Бр. Гжбенски твърдятъ (по спомени, разбира се, на нѣкой габровски разказвачъ), че Н. Кабакчиевъ лежалъ само единъ мѣсецъ въ затворъ,

IV.

Общи за цѣлата страна постѫпки отъ онова врѣме. Нотата на Андраши. Прошения за правдини изъ цѣло Българско. Двѣ партии изцѣло въ страната. Края на чорбаджийството отъ стария типъ. Нови потиснически фактори.

Обаче, ако искаме да опрѣдѣлимъ по-отблизу непосрѣдственото развитие на работитѣ въ Габрово, и да ги изложимъ едно по друго въ логическа свръзка, трѣба, прѣди всичко, да спремъ върху нѣкои общи за цѣла България въ ония врѣмена случки.

Нещастието въ Стара-Загора колкото и да порази революционното дѣло на самото мѣсто и въ околноститѣ, не бѣше сломило духа въ цѣлата страна. Сега обаче въ своя редъ изпъкваше неусѣтно другъ факторъ. Революционеритѣ — собствено революционнитѣ водители въ Влашко — бѣха до извѣстна степень идейни врагове на мирнитѣ вѫтрѣшни борци за черковна свобода. Враждата къмъ революционери обаче и открита борба съ тѣхъ не влизаше въ програмата на черковнитѣ борци.

Всѣко революционно избухване въ страната, колкото нѣщастно и да бѣше то, черковницитѣ уползотворяваха, за да го прѣдставятъ като илюстрация на своето легално и правдиво стрѣмление. „Не изпълнявате ли нашитѣ безопасни искания, ето какво ви чака“ — викаха тѣ при всѣкой новъ бунтовенъ пламъкъ.

По тоя начинъ, четната война въ 1867 и 1868 ускори и разрѣшението на черковния въпросъ. Черковническитѣ крѫгове отъ Цариградъ не бѣха чужди на комитетския „Мемоаръ“ отъ Букурещъ. Споредъ както гласи писмото на Стамбалова отъ края на Августъ 1875, печатано въ Факсимиле къмъ неговата биография отъ Билсонъ — една отъ първитѣ грижи на апостола, кога стѫпилъ по онуй врѣме въ Цариградъ,

---

а кога на обратенъ пѫть минавалъ прѣзъ Габрово, тъкмо тогава били рѣшили да пратятъ Г Бочаровъ въ Влашко („История и пр.“ 123) Г. Бочаревъ, както знаемъ, тръгналъ на 3 февруарий. Отъ Старозагорското възстание до тоя срокъ лежатъ много мѣсеци помежду, а пъкъ и турското правосѫдие не бѣше отъ тъй бързитѣ да отпустне, вѫтрѣ въ единъ мѣсецъ, изъ рѫцѣтѣ си единъ здраво посоченъ бунтовникъ. Знаемъ, сѫщо, каква грамадна маса нещастници се пластѣше по онуй врѣме изъ старозагорскитѣ затвори, и колко мѣсеци гниха въ тѣхъ съвсѣмъ невинни хора. Така че, и свѣденията на Бр. Гѫбенски падатъ, като неоснователни.

е била да се срѣщне съ Славейковъ. Тоя бѣше поетъ и писатель, бѣше и лидерътъ на черковницитѣ.

Сега, старозагорското нещастие бѣше дало другъ изгледъ на работитѣ. Огъньтъ въ България, както знаемъ, бѣше въ свръзка съ оня въ Босна и Херцеговина, а това бѣ извѣстно и и на цѣлъ свѣтъ. Но кървавата разправа изъ ония сърбски прѣдѣли не бѣше още утихнала. Духовътѣ още повече кипѣха въ Сърбия и Черна-Гора. Туй се чувствуваше въ България и отъ най-мирнитѣ глави, и всѣкой имаше право да прѣдскаже, че пролѣтьта нѣма да бѫде мирна. Цариградскитѣ български вѣстници бѣха по твърдѣ дипломатически начинъ затрѫбили трѣвога.

Така че, при тѣзи натегнати обстоятелства, Портата, като винаги, бѣше прибегнала до обѣщания. На 2 Октомврий (н. с.) се издаде ираде, а на 12 Декемврий послѣдва царски ферманъ за всеобщи прѣобразования въ цѣлата държава. Но тоя пѫть не изглеждаше, че силитѣ ще прѣспатъ сѫдбоноснитѣ сѫбития. Трѣвожното положение на работитѣ поведе дълги прѣговори между тѣхъ, и тъй като никой вече не вѣрваше на фермани, програми и реформи отъ Турция, въ срѣдата на Декемврий — едвамъ 15 дни слѣдъ фермана—австрийскиятъ министъръ на външнитѣ дѣла, Андраши, подаде отстраната на Австрия, Русия и Германия, извѣстната своя нота до султанското правителство. Въ тая нота се казва, просто на просто, че хората сѫ вече сити отъ обѣщания и програми, съ които портата бѣше досега хранила свѣта, и че сега се искатъ дѣла [1])

Заключението на цѣлата внушителна нота бѣше туй, че на възстаналитѣ провинции трѣба да се гарантира пълна религиозна свобода — „pleine et entière". Придаваха се и значителни финансови и данъчни прѣобразования.

Черковнитѣ водители бѣха схванали положението, а всеобщо мнѣние бѣше, че ако борбата съ врага донесе за херцеговинци приятелска намѣса отъ цѣла Европа, то и една

1) A. Shopoff, „Les reformes et la protection des chrétiens en Turquie", documents diplomatiques, Paris, 1904, p 178: Si l'on examine le contenu de l'iradé du 2 octobre et du firman du 12 decembre, on ne peut l' empêcher de reconnaître que la Sublime Porte semble s'être preoccupée bien plus des principes généraux, que de la pacification des provinces aujourd' hui soulevées".

борба отъ страната на България противъ сѫщия врагъ нѣма да остане безъ послѣдствие.

Ала черковницитѣ поеха своя всегдашенъ тактъ. Мълчеливо и неусѣтно, каточели отъ само себе си поникнали, трѣбаше отъ всѣкой градъ въ вѫтрѣшностьта да тръгнатъ прошения за правдини. — То е сѫщото, за което Балабановъ — редакторъ тогасъ на в. „Вѣкъ“ и единъ отъ главнитѣ инициатори на тая работа — деликатно ни само намеква въ своята нова книга. Той казва, че „по въпроса очевидно е имало общо споразумѣние, а пъкъ всѣка просба отъ вѫтрѣшностьта била прѣдставяна нарочно въ различна донѣйдѣ форма, като една и сѫща пѣсень съ други напѣвъ, за да не се мисли ужъ, че прошението произхожда отъ една и сѫща рѫка, отъ нѣкой тайно дѣйствющъ комитетъ“ [1])

Прошения послѣдвали отъ много мѣста, като Сливенъ, Ловечъ, Севлиево и др.[2]) А пъкъ отъ Габрово прошението е било написано на 30 Декемврий 1875, подъ редакцията на една градска комисия отъ осемь души, избрани отъ казаалийския съвѣтъ. Послѣдниятъ държалъ, отъ сѫща дата, единъ протоколъ, въ който се формулира на кратко онова, що трѣбвало да се изложи въ самото прошение. Исканията сѫ двѣ: българскиятъ езикъ да се признае за официаленъ по всички учреждения изъ българско, а послѣ, беделътъ — данъкъ на глава — да се прѣмахне, та българитѣ да служатъ войници.

Каточели цѣлата страна саркастично питала портата: „Нали съ хотихумаюна отъ 1856 и съ фермана отъ послѣдния мѣсецъ провъзгласихте равенство на всички поданици прѣдъ закона? Ето, нима ние искаме нѣщо повече?“

Братия Гѫбенски, като излизатъ пакъ отъ габровски източници, обясняватъ твърдѣ оригинално прошението на своитѣ съграждани отъ 30 Декемврий 1875. „Габровскиятъ революционенъ комитетъ, казватъ тѣ, за да прикрие своята революционна агитация, рѣшилъ да се направи, чрѣзъ легаленъ пѫть, постѫпка прѣдъ портата за обѣщаванитѣ отъ султана права на християнитѣ. За тъзи цѣль помогналъ Н.

1) „Страница и пр“, 31.
2) Ibid.

Сарановъ, който билъ като секретаръ на тогавашния казаалийски смѣсенъ съвѣтъ и пр.[1])

Туй мнѣние, разбира се, е прѣувеличено. Прошението за български официаленъ языкъ и за български войници — нѣщо, което напомня Мемоара отъ 1867 — не бѣше дѣло на габровския революционенъ комитетъ, както не можеше да бжде и на кой и да е комитетъ въ България. Най-вѣрното е тукъ, че нѣкои отъ сжщитѣ лица, които редактиратъ прошението, сжщитѣ пакъ сж членове на революционния комитетъ отъ есеньта 1875, и продължаватъ да сж такива и въ пролѣтьта 1876.

И наистина, редакционна комисия въ Габрово сж: Христо П. Манафовъ, Йончо Хр. Хесапчиевъ, Пенчо Хр. Селвели, Ив. Хр. Бурмовъ, Д. Ил. Видинлия, Ц. Х. Дюзтабановъ, Атанасъ Кънчовъ и Цонко Д. Стояновъ,[2]) нѣкои отъ които ще видимъ свързани и съ възстанието. Но туй, безъ да ни говори за дѣятелностьта на революционния комитетъ въ Габрово, говори ни за нѣщо друго, за което ще трѣба да направимъ тукъ нѣкои общи наблюдения.

Окончателното разрѣшение на черковния въпросъ въ 1870 съвсѣмъ развърза и ржцѣтѣ на черковницитѣ. Сега вече между тѣхъ не бѣше дума за черковни правдини, но за правдини въ живота, въ държавата. Борбата еднажъ бѣше почната, макаръ само за черкова, спечели се побѣда, а борцитѣ стояха всѣкой на своето мѣсто, пакъ борци. Ясно е, че полето бѣше сега свободно, и пжтьтъ разчистенъ. Нѣмаше защо по тоя пжть да вървятъ борци за духовна независимость, отъ една страна, и революционери — отъ друга, и да си прѣчатъ едни на други. Всички бѣха и трѣбаше да бждатъ сега за едно-едничко: чакаха политически правдини, автономия, свобода.

Или просто казано: слѣдъ 1870, въ България нѣмаше, въ строга смисъль на думата, двѣ политически партии. Ако между революционери и черковници има още нѣкаква разлика, тя се състоеше въ темперамента на характеритѣ тъй добрѣ, както въ маниеритѣ и такта за борба, но не и въ

[1]) 119.
[2]) М. Д. Балабановъ „Страница и пр", 26.

крайната цѣль, не въ идеитѣ. Само че, това е, разбира се, за прѣднитѣ редове, за водителитѣ. Революционната идея не бѣше популярна още редомъ въ масата. Оттукъ слѣдва, че въ България само за двѣ течения може да става дума прѣзъ есеньта 1875 — тъкмо въ навечерието на Априлското възстание: революциори отвънка и революционери отвжтрѣ. Първитѣ сж съ по-широкъ размахъ, а вторитѣ се движатъ въ границитѣ на вжтрѣшнитѣ условия.

Право бѣлѣжи пакъ г. Балабановъ, когато очъртава духоветѣ въ онуй врѣме: „Важни, рѣшителни, извънредни събития се очакваха — казва той — прѣзъ пролѣтьта 1876, както вънъ по провинциитѣ, така и въ самия Цариградъ, между тамошнитѣ българи. Извѣстни търговци и други лица, съ други занятия изъ Татаръ-Пазарджишко, изъ Пловдивско, изъ Търновско и пр., които идваха, прѣзъ туй врѣме, въ Цариградъ, при най-малкото довѣрие, които би могли да иматъ къмъ свои тукъ приятели, познайници, съдружници или търговски кореспонденти, щомъ се намѣрваха на самѣ, другъ прѣдметъ на разговоръ нѣмаха, а само това, що се мислило, що се крояло и що се готвило въ тѣхнитѣ мѣстности и другадѣ низъ България за едно общо и едновръменно българско възстание, не дошло отвънъ, а приготвено въ сама България; — и отъ тия лица едни напълно и безъ никаква прѣдпазливость удобряваха и съ ентусиазмъ възнасяха кроеното народно предприятие, защото турската управия не била вече за търпение, други пъкъ по-сдържани, го прѣдставляваха като необмислена младежка смѣлость, съ гибелни, безъ друго, за страната сетнини, та по това не се стѣсняваха да се отзоватъ за него не до тамъ удобрително“.[1])

Туй сж партиитѣ: едни се въодушевяватъ, а други сж по-сдържани — и само толкова: идеенъ антагонизмъ вече нѣма.

А всички тия „извѣстни търговци и други лица, съ други занаятия“ — за които е дума — интелегентни и заможни, всѣкой случай, хора, които пжтуватъ до Цариградъ, за да говорятъ обстоятелствено по народни сждбини —

[1]) Стр. 39.

всички тия „извѣстни и други“, бѣха изнесли на плещитѣ си черковния въпросъ.

Кипещата вражда между черковници и революционери бѣше охладнѣла още отъ по-рано. И напраздно самъ Каравеловъ, още прѣзъ 1873—4, раздухваше враждата, като продължи своята аларма противъ „книжници и фарисеи“ и „лалугери черковници“. Работитѣ отъ само себе си бѣха се измѣнили и загладили. Къмъ края на 1874, както знаемъ, революционеритѣ вече бияха отбой. „Независимость“ на Каравелова спрѣ, а Ботевъ на своето „Знаме“ пишише помирение. Това не бѣ току-така, разбира се. Диктуваха го измѣненитѣ условия вжтрѣ и вънъ. Но по инерция, мнозина продължиха старата война, поне само на думи.

Пакъ по подражание на Каравелова, Захарий Стояновъ — човѣкъ отъ 1876 — рисува наивно героя на Тракийското възстание, Бенковски, като закоренѣлъ врагъ на всичко книжовно и учено.[1]) И умно бѣлѣжи, по тоя поводъ, Ст. Заимовъ. „Това е клевета, казва той: Бенковски бѣше обожатель на науката, макаръ и въ научно отношение и да бѣ самъ профанъ. З. Стояновъ самичъкъ страдаше отъ болеститѣ русофобия и граматикофобия.“[2]) Умно, макаръ и недоисказано.

Каравеловъ най-напрѣдъ биеше чорбаджиитѣ. Противъ сжщитѣ се бори още и Раковски. Тоя мразѣше дори името имъ, което, споредъ него, датувало отъ яничеритѣ. Въ яничерскитѣ орди, имено, сжществувалъ института чорбаджия.

Обаче отъ Танзимата, въ 1840, чорбаджийството, малко-по-малко, изгуби своя страненъ характеръ. Сега имаше нови административни длъжности и нови длъжностни лица. Между послѣднитѣ попадатъ пакъ екземпляри — вѣрно ухо на правителството: такива, които свързватъ своето лично бждаще, своята кариера, своя животъ, съ живота на чуждото управление. Но това сж единици, съ свои особни качества, съ своя индивидуалность, не е вече каста. Като каста, съ странни понятия, ние видимъ остатъци отъ чорбаджии — повечето пакъ въ новъ видъ, като лихвари и капиталисти—

[1]) Напр. „Записки“ т. I, 455.
[2]) „Етюди,“ 78.

въ Елена, Котелъ, Дрѣново и донѣкждѣ въ Копривщица. Но болшинството между младитѣ чорбаджии — новитѣ длъжностни лица — сж повече патриоти, както е случай съ революционнитѣ водители въ Габрово. Послѣднитѣ сж богати хора, или правителствени чиновници. Въ самитѣ нападки на революционеритѣ отъ по-сетнѣшни години противъ чорбаджии, има бърканица или прѣносно употрѣбление на понятията. Черковничцитѣ, най-често заможни и влиятелни хора, се кръщаватъ чорбаджии, което може да се отдаде само на увлечението, естествено и при всѣка борба. И днесъ още въ нашия общественъ животъ, ние чуваме не рѣдко думата чорбаджия, кога трѣба да се означи едно лице заможно, прѣди всичко, умѣрено въ възгледи и властно, най-послѣ, до извѣстна степень.

И тъй, въ 1876 нѣмаме революционери и черковници; единодушието, ако не е пълно, то е въ своето начало. Чорбаджии, като часть отъ каста, нѣма, но срѣщатъ се малодушни и подкупни личности, каквито ги има и въ наше и въ всѣко врѣме.

Ако това разбистряне не сжществуваше въ главитѣ, ако не бѣ туй единство въ идеала за политически правдини между всички течения, какъ може да се разбере великолѣпното и единодушно Априлско дѣло въ Панагюрище и въ цѣлъ редъ други значително населени мѣста? Какъ може да се разбере, въ единъ градъ, като Панагюрище, отъ близо десеть хиляди жители, явява се единъ почти полуграмотенъ човѣкъ — Бенковски — и още на първа дума всичко: сухо и сурово, имотни и бѣдни, учени и невѣжи, чиновникъ и работникъ — всичко се възпламенява, като една душа, за идеята? Какъ може да се разбере туй иначе, освѣнъ, че всички служатъ на едно и сжщо дѣло: свободата? Но тѣ и безъ Бенковски самички сж готови да развиятъ сжщото знаме!

Това е духътъ, туй е непосрѣдственното развитие на работитѣ, прѣди и въ навечерието на 1876: въ цѣла бунтовна България. Отъ тамъ е началото и на революционния пламтежъ въ Габрово. Нека да не ни смущава обстоятелството, че дѣйцитѣ сж тамъ смѣсени отъ единъ и отъ другъ

лагеръ. Сжщото е вече почти всѣкждѣ. Отъ 1874 насамъ, докато революционеритѣ биятъ отбой отъ закоренѣлата вражда, черковницитѣ възвѣстяватъ заря за нова работа. Само че за сериозна работа още е рано: хората сж още крѣхки — армията на новото дѣло брои още само новобранци.

V.

Приготовленията въ Трѣвненско. Пжтьтъ на Измирлиева отъ Новата-махала до Шипка.

Организаторската работа на Кабакчиевъ не е се ограничавала, както вече казахме, само въ Габрово. Неговото име се слуша еднакво и въ Трѣвна и то дори до възстанието. Въ 1875 тукъ билъ съставенъ отъ него комитетъ, въ който, споредъ запискитѣ на споменатия веднажъ Цаню Захариевъ, послѣдни билъ касиеръ, а Ц. Шиковъ тайна поща.

Пролѣтьта 1876, прѣзъ Трѣвна миналъ Измирлиевъ, като слѣзълъ въ Ангелъ Алексовъ, а нощувалъ у Цаня Захариевъ. Послѣдни пакъ споменува въ своитѣ записки, че „едно момче отъ Г.-Орѣховица дошло, изпратено съ поржчка да иде единъ отъ членоветѣ на Трѣвненския комитетъ въ централния комитетъ (на окржга) въ Г.-Орѣховица на заседание". На това заседание, както разказва сжщиятъ, билъ отреденъ да иде пакъ той, Цаню Захариевъ.

При разбърканостьта на понятията у доживѣлитѣ отъ ония врѣмена, не може съ точность да се опрѣдѣли, за какво заседание ще да е дума. Навѣрно, тукъ е въ игра едно отъ срѣдствата за агитация. Вика се човѣкъ въ центрътъ на окржга и даватъ му се нѣкои важни за мѣстния комитетъ упжтвания, или се зематъ нови за сжщия комитетъ свѣдения. Всичко това, разбира се, могло е да стане не еднажъ и не дважъ, но всѣкой помни само случаятъ, при който самъ е дѣйствувалъ. Измирлиевъ успѣлъ въ Трѣвна да се срѣщне и съ други мѣстни дѣйци, като Х. Никола Икономовъ, Тоти Хаджиевъ и Хр. Томчевъ.[1])

---

1) Бр. Гжбенски, 132.

Отъ Трѣвна, прѣзъ Габрово и колибитѣ Негенци, Иовчовци, Гарвановъ-камъкъ, прѣзъ Газурници, Варговци и Етърътъ — дѣто на всѣко мѣсто имало по едно малко бунтовно гнѣздо — Измирлиевъ досегналъ още и Новата-Махла, дѣто ядка за бѫдащето дѣло образуватъ: Илия Тотювъ, Донко Тодоровъ, Д. П. Априловъ, Пенчо Богдановъ, Данаилъ Ивановъ, Георги Минковъ, П. Дяковъ и Стаматовъ — и отъ тукъ вече се отправилъ за Шипка. Новата-Махла е едно централно мѣсто въ бѫдащето движение.

Отъ Новата-Махла до Шипка Измирлиевъ е билъ придруженъ отъ Данаилъ Ивановъ. Въ Шипка слѣзли у даскалъ Тиня, а събранието станало въ самото училище. Тамъ дошли: учителитѣ Петъръ и Христо Дерменджиеви, Х. Христо Мирчевъ, Данчо Тотевъ, Костадинъ Чапкѫновъ, Лалю Хажиевъ и Недю Ходжевъ.[1]) Между по-рано посветенитѣ въ дѣлото споменуватъ се тукъ още Никола Атанасовъ и Ради Духовниковъ. Ст. Гѫдевъ, шипченецъ, когото по-късно ще срѣщаме не еднажъ, споменува още Хр. Боневъ.

Прѣзъ Трѣвна и Габрово, Измирлиевъ е миналъ повече отъ единъ пѫть, както вече отбѣлѣзахме, а затуй споменуватъ почти всички отъ по-памѣтливитѣ доживѣли поборници.

VI.

Агитацията въ Севлиевско. Ст. Пешевъ. Дѣлото въ Батошево, Кръвеникъ и Ново-Село. Хр. Ивановъ голѣмиятъ (книговезецътъ). Троянъ. Ловечъ. Елена, Дрѣново.

Послѣдното, едва ли не и най-забѣлѣжително бунтовно гнѣздо въ Търновския революционенъ окрѫгъ бѣше Севлиево и Севлиевскиятъ край. Рѫководитель и душа на дѣлото е билъ тукъ Ст. Пешевъ, братъ на послѣ извѣстниятъ министъръ въ България и партиенъ мѫжъ, П. Пешевъ.

Начало на дѣлото за 1876 ще да е турилъ, споредъ разказа на живи поборници, Вичо Грънчаровъ, единъ отъ най-дѣятелнитѣ членове на Г.-Орѣховския комитетъ. Съ при-

[1]) Ibid.

стигането на Вича въ Севлиево, клѣтвата била положена въ домътъ на Д. Симеоновъ, а свещенодѣйствувалъ, при това, попъ Георги Дабевъ.[1]) Въ течение на малко дни, послѣ туй, приели клѣтва до сто души, и комитетското дѣло се усилило. Въ комитетския съставъ влизали, освѣнъ Ст. Пешевъ, още: Сава х. Ненчовъ касиеръ, Сава х. Ангеловъ секретарь, Ив. Ярановъ, Петю Хилковъ Буюклийски, Йонко Карагйозовъ, Сава Апостоловъ и др. — като членове и съвѣтници.

Ст. Пешевъ.

Най-ревностниятъ между всички, както за по-нататъшнитѣ приготовления, така и за агитацията въ околностьта,

[1]) „Ст. Ив. Пешевъ" отъ И. Г. Бакаловъ, София, 1901, стр. 11.

билъ, както се и каза, Ст. Пешевъ. Той е роденъ на 2 Ноемврий 1854, училъ се въ своя роденъ градъ, а отъ 17-та си година вече постжпилъ на работа при бѣдния свой еснафски баща, бакалинъ. Но любознателенъ, живъ и надаренъ, Пешева не поглъщалъ бакаллжкътъ изцѣло. Въ свободното си врѣме той дѣятелно челъ всичко, що му падало въ ржка. За да улесни своето самообразование, той изучилъ самичъкъ френски дотолкова, колкото е трѣбало, за да се ползува съ четива изъ богатия тозъ езикъ. Въ 1875, едвамъ на 21 година, той билъ избранъ за прѣдседатель на севлиевското читалище „Росица", и билъ вече водитель на младежьта. Сжщата година, ако смѣемъ да вѣрваме неговия биографъ, Пешевъ издавалъ сатирически листъ „Гайда" — съ ржка писанъ, разбира се, при липса на всѣка печатница въ Севлиево. Сжщеврѣменно, той пращалъ кореспонденции и по външни вѣстници, като бичувалъ золумитѣ на мѣстни турски притеснители. Агитацията въ 1876 заварва тоя пламененъ младежъ тъкмо въ момента, когато е той билъ на ножъ съ градскитѣ деребеювци и, навѣрно, когато главата му е вече, безъ друго, „въ торбата" [1]).

Отъ Севлиево, агитацията пропълзѣла къмъ балканскитѣ села Батошево, Кръвеникъ и Ново-село—а тия бѣха послѣ истинскитѣ гнѣзда на възстанието въ тоя край. Начало на дѣлото било турено отъ Ст. Пешевъ, а послѣ то си вървѣло тукъ на своя нога.

Въ Батошево повели напрѣдъ: Боню Куневъ, Ст. Илиевъ, Ат. П. Кръстевъ.[2]) А още тамъ дѣйствували Дѣдо Мито Поповъ, Анко Ненчевъ и х. Попъ Коста Миневъ.

Душата на комитетскоко дѣло въ Кръвеникъ бѣше Дѣдо Филю, съ своя синъ Хр. Филевъ. И двамата тия отлични мжже, съ оржжие въ ржка, доказаха послѣ привързаностьта си къмъ идеята, на която служиха. Дѣдо Филю се е ползувалъ съ голѣмо уважение между своитѣ съселяни, които и днесъ още сѫ почить споменуватъ името му. Въ рѣшителния моментъ, той смѣло повежда своитѣ единодушни хора въ огънь.

---

[1]) Тѣзи свѣдения черпимъ отъ биографията му, която вече споменахме. В. „Ст. Ив. Пешевъ" отъ И. г. Бакаловъ — стр. 1—50.

[2]) Бр. Гжбенски, стр. 147.

Ново-Село е голѣмо, чисто българско гнѣздо, скрито въ пазвата на Балкана, и тъкмо подъ гърба на Марагидикъ. Тука имало отъ по-рано комитетъ. Първитѣ сѣмена отъ агитацията ще да сж дошли чрѣзъ Марко Ивановъ отъ Троянъ. Той послѣ довелъ тукъ и отецъ Матея Прѣображенски и запозналъ го съ своитѣ приятели Колю и Нанко Пачнекови.[1]) Споредъ Бр. Гжбенски, прѣзъ тука миналъ и Левски[2]) но азъ не намѣрихъ слѣди отъ това. Есеньта 1875, приготовлението около Троянъ бѣше особно живо, както знаемъ. Тамъ бѣше тогава Т. Хитровъ, а трѣбаше да пристигне и Панайотъ Хитовъ. Троянско и Ловченско по онуй врѣме бѣха обиколили Хр. Ивановъ Голѣмиятъ и Караминковъ. Въ Ново-Село Хр. Ивановъ дошълъ прѣзъ есеньта 1875, а пролѣтьта 1876 пакъ миналъ прѣзъ тукъ.[3]) Но тъй като полицията го е прѣслѣдвала, той се крилъ нѣколко дни у Попъ Петка, живъ още, който свидѣтелствува туй, а послѣ забѣгналъ къмъ Троянско.[4]) Отъ своето скривалище, обаче, той ще да се е явявалъ нерѣдко пакъ по тѣзи мѣста и да е поддържалъ духътъ на съзаклѣтницитѣ. Иначе не може да се разбере, че Хр. Ивановъ, въ самия разгаръ на възстанието, пристига съ своя чета, както ще видимъ на свое мѣсто.

Хр. Ивановъ Книговезецътъ, наричанъ Голѣмиятъ Христо, е единъ отъ забѣлѣжителнитѣ дѣйци прѣзъ послѣднитѣ възстаннически години. Той е роденъ въ 1838, въ с. Какрина, до Ловечъ, училъ се на майсторъ въ Бѣлградъ, а послѣ билъ самъ майсторъ-книговезецъ на Хр. Дановъ въ Пловдивъ. Политическитѣ вѣтрове съвършено го увлекли най-послѣ, и ний го видимъ, въ 1867, войникъ или членъ въ Българската Легия въ Бѣлградъ. Въ 1868, слѣдъ разтурянето на легията, Хр. Ивановъ е другаръ, нѣкое врѣме, на Левски въ Влашко, за което, на своето мѣсто, и споменахъ. Прѣзъ 1870 той се установилъ на своя глава съ своя занаятъ въ Търново, ала сжщеврѣмено водилъ про-

---

1) М. Ив. Марковски „Спомени и пр.“, 12.
2) Стр. 160.
3) Бр. Гжбенски, стр. 161.
4) Сравни още Ibid. Самото мѣсто, кждѣ се е крилъ, не можихъ и азъ да науча.

паганда по цѣлата околность. Когато, въ края на 1874, Грековъ държалъ събрание въ Търновскитѣ лозя, когато всички усилия се правиха, за дано бѫде съживено комитетското дѣло, Хр. Ивановъ не оставалъ назадъ.[1]) Есеньта 1875, слѣдъ Старозагорското нещастие, Хр. Ивановъ ще да е забегналъ, за кѫсо врѣме, въ Влашко, но както свидѣтелствува Заимовъ, въ „Казармата", въ Гюргево, той не е билъ[2]), а ще да се е маилъ мѣсецъ — два въ Букурещъ[3]). За Влашко свидѣтелствува и неговиятъ биографъ, който, споредъ както самъ твърди, се е ползувалъ отъ собственнитѣ записки на Хр. Ивановъ. Послѣдни ще да се е върналъ прѣди началото на 1876, и прѣди апостолитѣ отъ Гюргево, защото Заимовъ твърди, че Стамболовъ, отъ Гюргево, кореспондиралъ съ него въ старата столица. Единъ отъ живитѣ поборници, Танко Добревъ, живущъ въ Търново, който въ 1875 сѫщо бѣгалъ въ Влашко, а върналъ се съ Караминковъ и Стамболовъ, разказва, че тѣ заварили Хр. Ивановъ въ Търново. Отъ всичко трѣбва да се заключи, че Хр. Ивановъ, или съвършено не е ходилъ въ Влашко, или, ако е ходилъ, върналъ се е пакъ скоро. Отъ пролѣтьта 1876, до самото възстание, слѣдитѣ на Хр. Ивановъ се губятъ. Самиятъ му биографъ не е проучилъ

Хр. Ивановъ Книговѣзеца (голѣмия Христо).

1) Ср. Биографията на Хр. Ивановъ отъ самия Грековъ (Ст. Чакъровъ) „Свѣтлина" г. VIII кн. VIII, стр. 11.

2) „Етюди", 73.

3) Д-ръ Стояновъ привежда за свидѣтелство на туй едно по-късно писмо на Драсовъ отъ 20 май 1901 Споменитѣ на Драсовъ не сѫ особно сигурни ср. „Градътъ Ловечъ" 73.

това, макаръ и да се е ползувалъ съ неговитѣ записки. А важно бѣше да се знае, кждѣ и какъ е боравилъ той, защото — намекнахме и по-напрѣдъ — че въ сраженията около Ново-Село, както ще видимъ по-подиръ, Хр. Ивановъ изпъква изеднажъ, съ своя дружина—не по-голѣма, разбира се, отъ 20—30 души. Ала нѣмаме източници да знаемъ, отдѣ се зели тѣзи хора, кой ги подготвилъ[1]).

Въ самия Троянъ комитета се състоялъ отъ Цочо Спасовъ, Минко Неновъ, Ненчо Х. Василевъ, Ив. Пеневъ, Ганко Мариновъ, Василъ Спасовъ, Ив. Колевъ, Ив. Минчевъ, Калчо Гайдарски, Ив. Марковски, Д. Х. Василевъ и Ганко Лѣсицовъ.[2]) За енергичнитѣ приготовления тукъ, макаръ послѣ нищо и да не излѣзе отъ тѣхъ, говори още Г. Димитровъ[3]).

Вичо Грънчаровъ, слѣдъ като тури основа на комитета въ Севлиево, прѣминалъ и въ Ловечъ. Комитета съставили тукъ Димитъръ Мариновъ, Илия Лукановъ, Апостолъ Хитровъ и Петъръ Иванчо Бояджиевъ[4]). Както въ Трѣвна, Габрово, Севлиево и др., отъ тукъ сжщо билъ повиканъ далегатъ въ Горна-Орѣховица, види се, за общо споразумѣние по възстанието, и като такъвъ отишалъ Янко Урумовъ[5]).

Имаме свѣдения, че дори и въ чорбаджийска Елена било свито бунтовническо гнѣздо, макаръ само отъ нѣколко бѣдни хора. За това е споменалъ и г. Ю. П. Тодоровъ, като Еленчининъ[6]). Той дава имената на слѣбнитѣ лица: НаумъЦончевъ, Мих. Гуневъ, Стоянъ Мариновъ, Ат. Кочановъ, Ник. Милановъ и Ив. Чавдаровъ. При моята обиколка, азъ можихъ да видя въ Елена само Наумъ Цончевъ, бѣ-

---

[1]) Хр. Ивановъ почина прѣди три години, а неговитѣ записки сж въ ржцѣ на зетя му Ив. С Вителовъ, книговезецъ въ Търново. Поради наслѣдствени разправии, види се, тоя човѣкъ турилъ ржка на запискитѣ, които трѣбваше да бждатъ общо достояние, за слава на починалия. Азъ молихъ всѣкакъ да-ми даде възможность да ги прѣгледамъ, но работата остана така. — Г. М. Ив. Марковски обѣщава да издаде втора часть отъ своето съчинение за Троянъ и Троянско, и тъй като въ първата часть е тъй грижливо прослѣдилъ бунтовното дѣло въ тоя край прѣзъ врѣмената на Левски, то въ втората часть ще може да узнаемъ нѣщо повече и за подготвителната дѣйность на Хр. Ивановъ около Ново-Село.

[2]) З. Стояновъ, „Записки“, т. III, 137.

[3]) „Княжество България“, II, 505.

[4]) „Градътъ Ловечъ“, 63.

[5]) Ibid.

[6]) „Възпоминания и пр.“, 45.

денъ кафеджия и днесъ. Той казва, че П. Арнаудовъ отъ Г.-Орѣховица и Маринъ Станчевъ отъ Лѣсковецъ идвали тукъ отъ по-ранни години и, въ видъ на честни търговци, орѣли на бунтовната почва. Имало тъкмежъ още по Старо-Загорската работа. Послѣдната пролѣть отишли въ Г.-Орѣховица: Стоянъ Мартиновъ, Димо Н. Журовъ и той — навѣрно, като сж били прѣдварително поканени. Тамъ, Измирлиевъ и Пановъ (Семерджиевъ) ги клѣли тържествено за ново дѣло. Когато се върнали въ своя градецъ, разбира се, трѣбвало да погледнатъ за съчувственици, а такива станали скоро: Ат. Кочановъ, Мих. Гуневъ, П. Горбановъ — всичко 20—30 души. Планътъ билъ, хората отъ Г.-Орѣховица и Лѣсковецъ да прѣскочатъ тукъ и, съединени съ Еленци, да нападнатъ склада на войсковото отдѣление, което се маяло по онуй врѣме въ Елена, и, като се въоржжатъ по тоя начинъ, да хванатъ балкана, който е подъ носа на еленци.

Умѣстно е, струва ни се, да прибавимъ, че тъмната слава на Елена, като чорбаджийски Ерусалимъ на България, е всѣкой случай, една легенда. Елена бѣше едно отъ найбуднитѣ мѣста въ България. Още въ началото на XIX вѣкъ еленчени не спѣха, и тѣхното име се чуе по гръцката „Завѣра“.

И въ по-сетнешни врѣмена революционери не липсватъ отъ Елена. Панайотъ споменува за Ив. Кършовски, еленчининъ, който въ 1864 г. иска да мине съ него отъ Сърбия за въ балкана[1]). Самъ тоя Ив. П. Хр. Кършовски послѣ бѣше въ четата на Хаджи Димитра, заедно съ Михалъ Юрдановъ, сжщо еленчанинъ. Другъ единъ Кършовски, братъ на първия, бѣше въ Ботевата чета. А попъ Сава Катрафиловъ, както е извѣстно, бѣше дѣсна ржка на Ботева. Юрданъ П. Николовъ Костовъ, еленчанинъ, е билъ, като учитель, единъ отъ стълповетѣ на рев. комитетъ въ Дрѣново, ако може въобще да приемемъ, че въ туй, сжщо чорбаджийско и глухо, инакъ, за умственъ подемъ село е сжществувало бунтовно начинание[2]).

---

1) „Пжтуване“, 57.
2) За комитетъ или нѣщо подобно въ Дрѣново ср. бр. Гжбенски, 132.

VII.

Въоржжение. Липса на оржжие и припаси. Примитивни срѣдства. Обикновени ковачници като арсенали. Видове оржжия.

Относително въоржжението, ние вече намекнахме еднажъ, че цѣлото окржжие и всички отдѣлни мѣста били прѣдоставени сами на себе си: всѣкой е трѣбвало да се въоржжи съ каквото и както намѣри.

Но, разбира се, оржжие въ страната липсваше. Турцитѣ бѣха го обрали и прѣпятствуваха строго на внасянето му отвънъ. Та по тоя начинъ, всички спиратъ на ржждясалитѣ кремаклийки, на разни чифтета, а рѣдко има белгийски шишенета. Мнозина останали само съ револвери, а на още по-мнозина липсватъ и тѣ. Бр. Гжбенски сж ни разказали подробно за изкусни ножари въ Габрово — старо изкуство на габровци — които сега изработили своеобразни саби — тежки и неискусни, разбира се — но които успѣшно били разнасяни почти по цѣлия рев. окржгъ. Петъръ Качето билъ единъ отъ тия майстори на саби, много отъ които били разкупени въ Габрово и Севлиево. Петъръ Тасевъ изработилъ, по поржчка, 100 саби за Г.-Орѣховица[1]). Ст. Пешевъ на два пжти билъ купувалъ револвери и патрони отъ Русе и ги прѣнасялъ по разни точки изъ окржга[2]).

Освѣнъ туй, по нѣкои мѣста бѣха направили и черешеви топове, напр. въ Ново-Село, но които не влѣзоха въ употрѣбление[3]).

Барутътъ се е купувалъ, както почти изъ цѣла България, повечето изъ турски села. Тоя барутъ е билъ — то се знай — контрабанда разнасянъ. А приготовлянъ е билъ по примитивенъ начинъ отъ турцитѣ, а често е бивалъ и фалшифициранъ нарочно, за да не е за въ работа. Защото, фабрикантитѣ му сж прѣдугаждали неговото бждаще назначение. Като източници за барутъ въ Троянско се споменуватъ селата: Команчени, Борине и Доброданъ[4]).

---

1) Бр. Гжбенски, 126.
2) Ю. П. Тодоровъ, „Възпоминания и пр.“, 136.
3) Бр. Гжбенски, 164.
4) Д-ръ Ив. Стояновъ, „Градътъ Ловечъ“, 65.

Колкото за свинецъ, кѫдѣто и колкото се намѣрило олово, и въ какъвто ще да е видъ, прѣливали го въ фишеци. Прибегнали дори до обикновенитѣ сачми, които прѣливали въ куршими[1]).

При тая въпиюща осѫдность отъ орѫжие, дори въ самото Габрово — и то прѣзъ самото възстание — разчитатъ едвамъ на 20 — 30 ловджийски шишинета[2]).

ГЛАВА ВТОРА.

Сливенски окрѫгъ.

I.

Прошение до Портата за правдини. Старинниятъ хайдушки духъ въ отечеството на Хаджи Димитра. Едно писмо на Панайотъ Воевода Отговоръ на Централния Рев. Комитетъ. Нено Господиновъ въ Гюргево. Причинитѣ, защо е дошълъ Стоилъ воевода въ Сливенъ.

На 1 януарий 1876 г. до 500 души отъ Сливенъ подписали прошение до Великия Везиръ да искатъ равенство.[3]) То е било едно отъ ония сѫщи заявления, за които обстоятелствено говорихме въ по-първата глава. Ще си припомнимъ, че прошения отъ тоя родъ бѣха сѐ пакъ изразъ, само по-мекъ и по-легаленъ, на единъ и сѫщъ кипежъ, на който служеха и революционнитѣ апостоли. Въ отечеството на Хаджи Днмитра, Панайота, Таню, Тодоръ Харболу, Димитъръ Дишлията, Георги Трънкинъ, Калъчлията Димитъръ и др., работитѣ бѣха още отдавна узрѣли. Споменахме сѫщо еднажъ, че още Панайотъ въ своето „Пѫтуване“ разказва, какъ едвамъ е могълъ въ 1867 да придума своитѣ Сливенци да не възставатъ.

Ала съ тая ранна пробуда, имено, обяснява се донѣкѫдѣ и оригиналния пѫть, който бунтовното дѣло зема тукъ въ своето развитие. Старинниятъ и отживѣлъ вече зна-

1) Бр. Гѫбенски, 126.
2) Ibid. 136.
3) Текстътъ напечатанъ въ „Стражица и пр.“, отъ М. Д. Балабановъ, 36

чително хайдушки духъ е неизмѣнно крѣпъкъ въ Сливенъ. Умоветѣ замръзнали на тая традиционна висота, и всичко туй бърка на новата организация. А пъкъ ние видѣхме понапрѣдъ, че изобщо и челото на самитѣ апостоле отъ 1876 не е достатъчно разведрено въ тая посока. Тъй че тукъ, въ Сливенъ, работитѣ стоятъ още по-злѣ.

Въ архивата на Сливенския революционенъ комитетъ е запазено едно едно писмо отъ Панайотъ Хитовъ до сливенци, съ дата 23 ноемврий 1873 г. Писмото ги подканя къмъ новъ хайдушки походъ, но съ извѣстенъ вече примѣсъ отъ военни планове. Панайотъ бѣше и си остана хайдутинъ, и не можà умствено да се издигне до уровена на новитѣ комитетски течения. Запазено е още и писмо отъ Централния комитетъ, който дава наставления на сливенци, какъ да отговарятъ на хайдутина воевода. Въ писмото си Панайотъ е дотолкова наивенъ, че, слѣдъ като напомня, какъ и по-рано е писалъ до сливенци за сжщата цѣль, но тѣ не му отговаряли, не се още догажда, че съ своята покана тика своитѣ вѣрни хора отъ Сливенъ между два огня, непримирими помежду си. Ние привеждаме тукъ цѣлото въпросно писмо, защото е интересно и като документъ, и като психология, и защото, най-послѣ, туй писмо ще илустрира най-добрѣ ржководнитѣ мисли въ изложеното досега, а пъкъ и не е идвало още до печатъ. Ето документа:

Любезніи ми братиія и дружина въ Сливенъ!

Лѣтосъ Ви писахъ, и въ писмото Вы молѭхъ да проводите съсъ приносящій-тъ на писмо-то ми наедно отъ васъ едного, когото вій намѣрите за способенъ, за да ся договоримъ за мое-то пытаніе; но вы пожалость само ми казахте че сте готови и пò-вече нищо! Това и азъ го знаѭ, че е тъй, но не е възможно тъй да бжде. Вій трѣбва да сж съберете и да ся договорите заедно съ онѣзи, кои-то Ви доносятъ писмо-то ми и съ тѣхъ заедно да кажете, че сте *съгласни на едно мнѣніе*. Бѣше ми много чудно, като ми казаха, че не сте дошле, но сте казали, че азъ Ви знамъ; — то е тъй и азъ съмъ увѣренъ, че Ви всѣкога сте были готови, но сега трѣбва подруги начинъ да ся работи, ако искамы пò-сигурно да постигнемъ цѣльтж си. Затова не смы могли да напрѣднимъ, защото градове-тѣ не сж били въ споразумѣніе по между си. Знаете че на 67 лѣто искахте да захванемъ работа-та, но азъ не склонихъ затова, защото видѣхъ, че вій отъ Сливенъ мислихте, че щомъ взе-

мемъ Сливенъ, ще падне Турското царство! Но не е тъй братія; трѣбва за единъ пжть и Сливенъ и Търново и Видинъ и София и Филибе и Габрово и Ямболъ и пр. пр. да се подигнатъ за единъ пжть. Затова Вы молѭ да сте юнаци и както Ви знамъ че сте были искрени сынове на мыло-то ны отечество. До сега отъ нашый-тъ славенъ градъ Сливенъ никакво издайство и прѣдателстве не е станало и азъ въ толкова разстояніе (врѣме) като приживѣхъ се́ около Сливенъ даде Богъ и зимѣ и лѣтѣ по тіѭ мыли прѣдѣли, както Ви е познато съ малкж дружинж петь-шесть годины не можихж турцытѣ не съ низами, нито съ казаци и потери отъ турци и българи нищо казвамъ неможиха да ми сторѭтъ, и то защото имахъ добри пріятели, а и добрѣ ся чувахъ, както и сами знаете. . . Но да оставимъ старото и да се захванемъ и да гледаме по-здраво и по-юнашки; затуй, ето сега Ви казвамъ, че трѣбва да отберете отъ Сливенъ едного или двама и да доджтъ, съ приносящій-тъ на това писмо, заедно, който устно ще да Ви раскаже дѣ ще Ви заведе и да ся договорите, азъ ще очаквамъ отговорътъ Ви, ако кажете всичкы заедно да дойдж — азъ щж дойдж, ако ли не ще глѣдамъ да ся захвана на другж работж. . .

Братія, глѣдайте, както трѣба да ся работи, трѣба планъ да ся направи за събираніе на пары и хора, а това лесно може да бжде, като имамы достойни мжжіе т. е. юнацы. То може ето какъ: първо и първо всѣкой юнакъ трѣбва да си купи пушкж и барутъ и да си направи фишеци, да бждѫтъ измѣрени на пушкж-тж му и други войнишки потрѣбности да има. Подиръ това ся глѣда какъ ще да ся сберать на едно мѣсто. А ето какъ най-лесно: да глѣдате около Петровъ-день защото и тогази пълнж планинж-тж съсъ стокж, а вій сливенліи-тѣ да гледате да направите да става панаиря два пжти, както е по Георгіевъ-день да бжде и на Петровъ-день, пакъ тъй на панаирь-тъ най-лѣсно можемъ да ся сберемъ и можемъ отъ всѣко мѣсто да повикамы хора да дайджть съ коне-тѣ си и съ оржжіе-то си, тъй ще нарѣдимъ и по други мѣста. Ето тъй братія, като имамы достойни сынове на отечество-то всичко-то е лесно т. е. такыва хора, кои-то освѣнъ отечество-то да не жалѭтъ нито животъ, нито имотъ! Защо-то кой-то това прежали той е готовъ да направи всичко. Братія сливенци! Вій трѣба да ся запознаете съ *Шуменъ*, кой-то е най-опасенъ градъ за наше-то освобожденіе. Въ него трѣба да имамы достойни хора, за да могжтъ да го запалѭтъ, и да изгори топхана-та съ топове-тѣ а и жепхане-то, и то прѣди да захванемъ бой-тъ, и туй ще бжде голѣма полза за насъ. Още единъ такъвзи градъ има а той е Бытоля (въ Македоніѭ) но и за него ще приготвимъ хора та да постжпѭтъ по сжщій-тъ начинъ. Увѣренъ съмъ че Ви и по добри планове знаете, но немогж да замълчѭ и да Ви не напомня извинете! Тъй сжщо съмъ увѣренъ че знаете какъ ще приготвите селачи-тѣ и пр. и пр. Друго като Ви искарватъ по ловъ трѣба да ся обучавате на нишанъ и да си при-

готвите фишеци, послѣ трѣба да гледате селитра и тукюртъ да имате всѣкой пѫть, че то лесно ще направимъ барутъ. Да даде Богъ това мое писмо да Ви намѣри здрави и весели и съ распалени сърдца. Юнакъ никога не трѣбва да ся отчайва, защото въ юнашкый-тъ законъ казва: че кога-то се неотчайва юнакъ-тъ, той тогава добива дързость и левско сърдце и излѣзва противъ неприятель-тъ си свободенъ и побѣждава го.

Да Ви кажѫ още нѣколко рѣчи отъ миналы-тѣ врѣмена. На 1828 год. когато дохождаха Русы-тѣ войски до Едрене, съ тѣхъ имаше и българи волентири около 20000, кои-то коляхѫ турцы, распарахѫ кадѫни и гощаваха ся съ гайды. Руски-тѣ войскы сѣдехѫ цѣлѫ зима въ Българиѭ. Гдѣто имаше чорбаджіи отидоха при рускы-тѣ голѣмци да искатъ да купуватъ мушіи и да печелѭтъ пары, а башибозуцы-тѣ волентири, като хаджи Александрія, кой-то е и сега (мислѭ) живъ въ Сливенъ и другы съ него взимахѫ турскы-тѣ кадѫны и ходиха съ тѣхъ по банытѣ, но за жалость! никому недоде на умътъ и да каже: хайде да отидемъ да видимъ братія, на какво остана нашый-тъ народъ, и като видѣхѫ че Руси-тѣ сѫ връщатъ, тогава имъ дойде наумътъ да плачѭтъ и да молѭтъ Рускы-тѣ голѣмцы но всичко бѣше вече напразно защо-то уговоръ-тъ бѣше свършенъ .. А гдѣ-то пише Раковскы че Дибичъ (Рускы генералъ) искалъ да обърне топови-тѣ дани біе то не е истина, само нѣмамъ врѣме да Ви пишѭ напространно; намъ никой не е ни кривъ освѣнъ ніи сами българи-тѣ, защото нещемъ да станемъ и да освободимъ отечество-то си мыла Българія. Отъ това ся види че ній нетрѣбва да губимъ врѣме; и всичко-то зависи отъ Васъ, само глѣдайте да ся приготвитѣ.

Като Ви поздравлявамъ най-искренно желая Ви добро здравіе.

Вашъ съотечественникъ

Панаіотъ Хитиовъ.[1])

Централниятъ комитетъ, съ писмо отъ 16 януарий 1872, омаломощва домогванията на стария хайдутинъ съ лаконически наставления: „На тия писма (Панаиотовитѣ)— казва се тамъ — ще отговорите тъй: Г-не! за всичко що ни пишешъ, то е работа на Централния комитетъ и съ него трѣба да се разберешъ, отдѣто зависимъ както ний, така и всички частни комитети, водими по единъ законъ, който по вишегласието на всички ни е нареденъ, и докогато се не съобразите съ законътъ и поднесете писменно вашето участие, че сте членъ на централния Комитетъ и всички

1) За Дибича Раковски дѣйствително пише тъй, както споменува Панайотъ. (В. бѣлѣжкитѣ къмъ „Горски пѫтникъ“).

твои писма ще бждатъ напраздно, защото не смѣемъ да ви отговаряме. Тамъ въ писмото му виждаме да ви кани да си изберете човѣкъ, та съ приносящиятъ да отиде при хората, дѣто ги познава, та да се разберете за всичко. Приносящиятъ дѣто ще води вашия човѣкъ за споразумѣние, то е въ Ловечъ при частниятъ ни комитетъ (думата е, че трѣба да пращатъ за споразумение само до Левски, седалище на когото бѣше, както знаемъ Ловечъ) и думитѣ ви отъ тамъ ще бждатъ сжщитѣ тия, които ви горѣ бѣлѣжимъ" — т. е. за другъ отговоръ до хайдутина воевода, който не иска нищо да знае за комитетъ и за правилна революционна организация — не може дума да става.

Та личи си, че въ умствения кржгозоръ на сливенци понятията сж още старинни: ето защо Централниятъ Комитетъ е ималъ нужда и да ги поучава. Но ние имаме и други данни по сжщия прѣдметъ. Дори и въ самата 1876, сливенци се хранятъ съ сънища отъ старъ кроежъ. Въ свързка съ подаденото до Везира заявление, духовет̀ѣ сж тамъ още повече разбудеии. И тъй като охотници за шумата — въ сжщность кжсове отъ разни стари хайдушки чети — не липсвали, то чувствувало се вече належаща нужда отъ ново начинание. И ето че безпокойни глави, като Кондю Д. Кавржковъ, Михалъ Д. Гаджаловъ, Михалъ Стоенчевъ и др. събрали се, събрали помежду си пари, за да отправятъ единъ свой човѣкъ по чужбина. А пратеникътъ трѣбало да имъ изнамѣри една глава, която имъ липсала: единъ воевода. Пратеникътъ, когото си тѣ избрали и отправили, билъ Нено Господиновъ — единъ, всѣкой случай, добъръ патриотъ, но екзалтиранъ субектъ: нѣщо подобно на Мито Х. Мицовъ отъ Вратца, само не такъвъ мекъ, невиненъ мечтатель, но смѣлъ и опърничавъ палячо, който иска още и да диктува на другитѣ — единъ типъ, съ хайдушка подплата въ нравитѣ си и, върху всичко, единъ куцъ умъ. Той билъ въ старата столица, послѣ миналъ въ Влашко, билъ въ Гюргево, и както и днесъ още разказва самичъкъ, тамъ ще да се е срѣщалъ и съ комитетскитѣ хора. Навѣрно, и въ свързка съ главната задача, за която Нено бѣше тръгналъ отъ Сливенъ — а имено, че търси воевода — въ свързка

съ това ще да се намира и рѣшението на Гюргевския комитетъ да прати за отечествения градъ на Панайота, още въ самото начало на революционната агитация, единъ хайдушки воевода — Стоила: нѣщо, до което не тъй лесно посѣгатъ въ кроежитѣ си за другитѣ окрѫзи. Разбира се, тукъ може и случаятъ да е игралъ роля. Не ще да не е влияло, напримѣръ, и това, че Стоилъ, както знаемъ, бѣше неотдавна хайдушки воевода въ Сливенско, познаваше мѣстата и хората, а Заимовъ отрано успѣ да го тури на разположение на комитета. Че и самъ Стоилъ не е могълъ да иска другадѣ да ходи толкова, колкото го е теглило къмъ Сливенско.

Съ една дума, тѣзи сѫ били обстоятелствата за найранни приготвителни стѫпки въ този край.

II.

Иларионъ и Г. Обретеновъ. Г. Икономовъ. Начало на скрития лагеръ въ планината.

За главенъ апостолъ на Сливенския революционенъ окрѫгъ бѣше опрѣдѣленъ, както знаемъ, Иларионъ Драгостиновъ. Той трѣбаше да бѫде рѫководитель на агитацията въ цѣлия районъ. За глава, обаче, на самата въорѫжена акция — на революционното дѣло — се пращаше Стоилъ. Противорѣчието между бѫдащата теория и практика личи, но, види се, нѣмало е що да се прави. Че и самитѣ понятия на всички апостоли отъ оная епоха не бѣха—и това знаемъ—чужди на тоя шаренъ смѣсъ. За помощникъ още на Илариона бѣше отреденъ Георги Обретеновъ, по-младиятъ братъ на Никола, апостола въ Врачанско и Софийско. Той помагалъ нѣкое врѣме на баща си въ търговски прѣдприятия изъ Дели-Орманъ, послѣ емигриралъ, билъ въ Бѣлградъ и Влашко, а есеньта 1875, заедно съ Измирлиевъ, Н. Славковъ и др. е билъ между послушницитѣ на Гюргевската казарма.

Отъ апостолитѣ въ Гюргево пожелалъ да дойде за апостолъ въ Сливенъ — неговъ роденъ градъ — още и

Георги Икономовъ, когото достатъчно познаваме още отъ Старозагорското дѣло. Той е билъ не малко запознатъ съ своитѣ съграждани не само отъ младо врѣме, но още и отъ агитационната работа отъ миналата есень. Както ни свидѣтелствува самъ Г. Димитровъ, послѣдни билъ натоваренъ да обиколи, като агитаторъ по Старозагорското възстание, нѣкои мѣста, като Нова-Загора и Ямболъ, и между другото, заедно съ Г. Икономовъ, посѣтили и Сливенъ.[1]

Апостолитѣ отъ Гюргево прѣминаха въ България разпръснато — което бѣше прѣдпазлива тактика. И послѣ, всѣкой минаваше, кога и прѣзъ дѣто намѣри за удобно. Ето защо, Икономовъ стигналъ въ Сливенъ прѣди своитѣ другари.

По свидѣтелство на живи мѣстни дѣйци, Нено Господиновъ заминалъ за Вл. шко прѣзъ Януарий, а върналъ се въ Сливенъ въ началото на Февруарий. Отъ Русчукъ до Търново Нено Господиновъ, както разказва и самъ, пѫтувалъ заедно съ Измирлиевъ, което отговаря на дѣйствителностьта. Една седмица слѣдъ него стигналъ Икономовъ — значи, не по-късно отъ срѣдата на Февруарий. Закъснението трѣба да се обясни, на първа рѫка, съ лошитѣ условия за пѫть по ония врѣмена. Послѣ, сезонътъ е най-неудобниятъ за пѫтуване: то е срѣдъ зима. При туй Икономовъ е трѣбало да се крие на всѣка стѫпка. Съ него пристига и Стоилъ. Било по прѣжно познанство отъ Гюргево, било по прѣпорѫка отъ Г.-Орѣховица — което сочи и Г. Кукумявковъ — и двамата слѣзли у Нено Господиновъ.

Стоилъ изеднажъ съумѣлъ да влѣзе въ своята практическа роля. Той притежавалъ и тактъ, и умѣние, и авторитетъ, за да извърши онова, което мислилъ. Първата му грижа е, да основе единъ скритъ възстаннически лагеръ въ балкана. Прѣимуществата на такова едно хайдушко — единъ видъ — гнѣздо, били очевидни. Двѣ цѣли се постигали изеднажъ. Тамъ ще да се натрупатъ още съ врѣме провизии и муниции за четата отъ цѣлия районъ — една идея, която не бѣше чужда на рѫководителитѣ въ онуй врѣме.

[1]) „Княжество България“ II, 232.

Трѣбва да си мислимъ, че още въ 1873 г. Каравеловъ прѣведе отъ сръбски и издаде „Четование или война съ чети" отъ Любомиръ Ивановичъ — една книжка, за която пръвъ Левски търсѣше прѣводачъ. Наистина, въ тая книжка за лагеръ се посочва едно село, една паланка или дори единъ градъ, но идеята е една и сжща. И послѣ, на Стоила трѣбва да е подѣйствувало още и друго едно практическо съображение, което го и кара да почне изеднажъ отъ скрития станъ. Имало въ Сливенъ компрометирани хора, на които бѣше тѣсно да стоятъ прѣдъ очитѣ на полицията и властьта, ала криеха се сѐ пакъ по разни кжтове изъ града. Тѣзи тъмни хора, именно, скрити на едно опрѣдѣлено мѣсто въ балкана, щеха всѣкой часъ да бждатъ прѣдъ очитѣ на новата революционна власть и да вършатъ работа — да бждатъ полезни. Имало, както по-напрѣдъ отбѣлѣзахме, и такива, които гората е теглила часъ по-скоро къмъ себе си. Оттеглени тамъ, тѣ щеха да се упражняватъ на походния животъ и да заякнатъ за мжжко дѣло.

Разбира се, че подобно едно начинание, ако се хваща сериозно, би изисквало прѣди всичко жилава проповѣдь и здрава организация между масата. Само така можеше да се вѣрва, че въ скоро врѣме, отъ всички страни изъ околностьта, кждѣто е поставенъ лагерътъ, ще почнатъ да се притичатъ хора, както и да се набиратъ срѣдства.

Не на такава нога, обаче, застава дѣлото на Стоила. Всичко се ограничи, както ще видимъ, само около туй, да се прибиратъ хайдушкитѣ остатъци, да се циментиратъ немирнитѣ елементи, колкото ги имаше въ околностьта. А тѣ образуваха само една малка, балканска чета.

Отъ само себе си се разбира, че начинанието на Стоила можеше да бжде цѣлебно, ако се бѣше прислѣдвало и по единъ модеренъ начинъ. Ние знаемъ, че възстанието, което се готви, трѣбваше да се извърши отъ масата на народа. Но за тая маса не се прѣдвиждаше друго устройство, освѣнъ пакъ на чети, па и не можеше друго и да се прѣдвиди. Но водителитѣ не бѣха ясни върху тоя пунктъ. По-нататъкъ ще имаме възможность да се запознаемъ още по-отблизо съ тая фатална страна на цѣлото дѣло въ 1876 г.

Отсѫтствуваше една планомѣрна и разумна хармония между системата за масовъ подемъ и четното водене на войната. Додѣто отъ една страна, малки чети щеха да съставляватъ ядка за бѫдащи по-голѣми въоржжени единици, отъ друга страна, агитацията срѣдъ революционираната маса трѣбваше планомѣрно да подготвя своитѣ хора и да запълня списъцитѣ си. Но за да се изпълни всичко туй, не само понятията не бѣха ясни, но и врѣме и възможность липсваше.

И тъй, готовитѣ отъ по-рано за балкана, Кондю Д. Кавръковъ, Михаилъ Д. Гаджаловъ и Михаилъ Стоенчевъ, намѣрили за свои другари още Василъ Желчовъ и Маринъ Димитровъ. Рѣшено било да излѣзатъ на св. Четиредесеть, (9. Мартъ) което и направили. Отъ тѣхъ Мих. Стоенчевъ останалъ около воеводата за да му помага. Съ туй се турила основата на бѫдещия укрѣпенъ станъ, или съставила се ядка за една бѫдаща чета.

III.

Ходътъ на агитацията. Уживление слѣдъ пристигането на Андонъ Кутевъ. Заседание въ неговата кѫща. Свѣдѣния за Кръстю Кючуковъ. Рѣшения на заседанието. Причини, по които Икономовъ напуща Сливенъ.

Самата агитация, между това, не особно успѣвала. Икономовъ билъ принуденъ строго да се крие. Той е билъ, както казахме, познатъ тукъ, и лесно можеше нѣкой да го познае и да го прѣдаде. Властьта бѣше будна и могла е лесно да тури рѫка на него. Отъ друга страна, хората въ Сливенъ били сплашени още отъ есеньта, поради induced станалитѣ прѣдателства въ Стара-Загора, та се теглили назадъ.

Малко повече оживление се забѣлѣзало, когато, малко по-подиръ, въ родния си градъ се завръща и Андонъ Кутевъ. Послѣдний бѣше едно живо, юначно момче, на около 25—30 години. Неговото юначество: немирно, буйно и пълно съ вражда противъ бейски синове, напомня младитѣ години на Хаджи Димитра, разказани съ такова увлечение отъ Захарий Стояновъ. Кутевъ, станалъ почти невъзможенъ въ родния си градъ, хваща пѫтя за влашко, а тамъ — въ

Плоещъ, именно, дѣто ималъ вуйка търговецъ — прѣкаралъ около 4 години. Но, прѣдвидъ на приготовленията за общо възстание въ България, намѣрилъ възможность да прѣгази Дунавъ, и прѣзъ Русчукъ, въ началото на Мартъ, озовава се въ Сливенъ.

Андонъ Кутевъ.

Пламениятъ младежъ незабавно потърсилъ Икономова, както и воеводата, и още отъ първия часъ станалъ имъ вѣренъ другарь въ общата работа. Андонъ Кутевъ ималъ свои стари другари, които и сега не можеха да му останатъ чужди въ революционнитѣ работи. Тѣхъ, сега, новопристигналиятъ свикалъ на събрание въ собствената си кѫща, която е доста отстранена въ горния край—близо при Гюрь-чешма. И дѣйствително, тукъ, на 14 или 21 мартъ, събрали се: Нено Господиновъ, Д. Кукумявковъ, П. Каракостовъ, Д. Сѫбевъ, Георги Киряковъ и навѣрно още Х. Димитръ Х. Петровъ. Тука, въ това събрание попадва, по всички запазени спомени, сѫщо и единъ чужденецъ: Кръстю Кючуковъ, отъ Шуменъ, безъ да е живѣлъ до сега въ града, и който едва току-що се билъ прибралъ въ Сливенъ.

Свѣденията за този Кръстю Кючуковъ сѫ тъмни и доста противорѣчиви. Той е билъ съучастникъ на Шуменското приключение[1]) и послѣ се крилъ въ Варна, или другадѣ. Погрѣшно пише Г. Димитровъ, че дошълъ отъ Влашко, заедно съ Кутевъ.[2]) На друго мѣсто, впрочемъ, сѫщиятъ авторъ, макаръ и въ сѫщата книга, дава за Кючукова много по приемливи свѣдения. Той билъ родомъ отъ Шуменъ, но работилъ въ Русчукъ, дѣто и сталалъ членъ на революционния комитетъ. Помаменъ пакъ въ родния си градъ, поради приготовленията прѣзъ 1873, Кючуковъ основалъ тамъ комитетъ, а при случката съ французина, въ началото на 1875, когато отъ Шуменъ избѣгаха Воловъ и Енчевъ, забѣгналъ и той въ Варненско Отъ тука вече, Кръстю Кючуковъ—споредъ наивния разказъ на Г. Димитрова—пролѣтьта 1876, билъ излѣзълъ, съ нѣколко души възстанници, и присъединилъ се къмъ четата на Стоянъ воевода, подъ Жеравна, дѣто и падналъ убитъ. Въ тая редица отъ факти, като поправимъ името Стоянъ, и го направимъ Стоилъ—защото въ 1876 никой другъ воевода не е се показвалъ около Жеравна: разказътъ напълно ще съотвѣствува на възможнитѣ странствувания на Кр. Кючуковъ, докато попадне въ Сливенъ.[3])

1) Ср. т. I, за червеноводската и шуменската чети.
2) „Княжество България“ т.—II, 482.
3) Г. Димитровъ, „Княжество България“. т. II,да се види въ страници 382, 385 и 390. Туй противорѣчие въ едно и сѫщо съчинение се обяснява съ

Въ свиканото отъ Кутева събрание, Икономовъ, като апостолъ, показалъ своето пълномощно, разкрилъ програмата на Гюргевския комитетъ за бързо и всеобщо възстание, и комитета въ Сливенъ билъ основанъ.

Д. С. Кукумявковъ, въ своята книга: „Спомени за Сливенското възстание", (стр. 26) нарича Н. Господиновъ прѣдседатель, като добавя още, че за подпрѣдседатель билъ нареченъ самъ той, Д. Кукумявковъ, касиеръ П. Каракостовъ и писарь Г. Киряковъ. Сжщото означение приема Г. Димитровъ (стр. 482)—който, въ изложението си за сливенското възстание, въобще се води неотстжпно по Д. С. Кукумявковъ. Обаче, както другадѣ, тъй и тукъ, подраздѣленията отъ тоя видъ сж пакъ по-късна, честолюбива прибавка. Само длъжностьта на касиерь, като пазачъ на събранитѣ суми, е била опрѣдѣлена. Едно отъ най-заслуженитѣ и влиятелни лица въ цѣлото дѣло е билъ Х. Димитровъ Х. Петровъ, за когото Кукумявковъ, по неизвѣстни причини, не е искалъ да спомене.

Икономовъ далъ нужднитѣ указания, какъ да се води агитацията. Всѣкой намиралъ съчувственици и кръщавалъ ги въ идеята, безъ да обади, отъ кого е самъ билъ кръстенъ, или кого изобщо познава въ организацията. Турило се начало на тайната полиция и на комитетската поща. Разпрѣдѣлени били и хората, които да дѣйствуватъ като агитатори въ разнитѣ части на окржга. Д. Сжбевъ и Д. Кукумявковъ зели балканскитѣ села. На Анд. Кутевъ и П. Каракостовъ оставили грижата за града.

Съ основаването на комитета, Г. Икономовъ намѣрилъ своята мисия за изпълнена въ Сливенъ. Изглежда, впрочемъ, че той не е чувствувалъ въ себе си призвание за

туй, че Г. Димитровъ за тѣзи по-ранни работи черпилъ свѣденията си въ Шуменъ, а за сливенскитѣ работи по-късно записалъ, каквото му говорили въ Сливенъ. И тъй като между едното и другото изслѣдване се минало много врѣме, Г. Димитровъ изгубилъ и съединителната жица между единия и другия разказъ. Между прочемъ казано, цѣлиятъ трудъ на Г. Димитровъ страда отъ тъзи непроученость. Той така наивно записалъ Шуменския разказъ, че тъй като тамъ не ще да сж знаили името на Стоила—нѣщо далечно за Шуменци, казали му го Стоянъ воевода, което и той записалъ. И твърденсто, че Кючюковъ излѣзълъ и се присъединилъ съ възстаници къмъ Стоила, пакъ е прѣувеличение на нѣкой фантасенъ шумналия, който искалъ да поиздигне своя съгражданинъ. Но това ще видимъ по-късно.

агитаторъ. И послѣ, боялъ се е, навѣрно, да излѣзе по обиколка. А боялъ се е, може би, не толкова за себе си, колкото за дѣлото, което би се осуетило изеднажъ, съ неговото хващане. Но истина е, сжщо, че Икономовъ и попослѣ, въ врѣме на възстанието, не показа ни енергия, ни качества.

А тукъ, въ Сливенъ, за неуспѣха му играятъ роля найвече прѣпятствия, които наистина твърдѣ сж голѣми и непрѣодолими. Полицията, както казахме, дирила го дѣятелно като му била въ диритѣ още отъ Старозагорското възстание. Мнозина отъ гражданитѣ го познаваха, та прѣдателството не бѣше мжчно да се извърши.

Върху всичко туй, Икономовъ не закъснѣлъ да се скара и съ сприхавия Нено Господиновъ. Скарнята била повече отъ личенъ характеръ. Нено Господиновъ искалъ и искаше, както ще видимъ и другъ пжть, да се бърка въ всичко.

Прочее, Икономовъ намѣрилъ за нуждно да напустне по-скоро града. Съпроводенъ отъ М. Стоенчевъ, той потегля, кждѣ срѣдата на Мартъ, за Лѣсковецъ.

IV.

Пристигането на Илarионъ Драгостиновъ и Г. Обретеновъ. Заседание. Нови разногласия. Спорътъ за четна война и масово възстание. Агитационни райони. Дѣятелността на Илarионъ Драгостиновъ и Г. Обретеновъ. Ново разпрѣдѣление. Случката въ Градецъ.

М. Стоенчевъ, проводникътъ на Икономова, на обратенъ пжть за Сливенъ довелъ тука Илarионъ Драгостиновъ, който ще да е стигналъ къмъ края на Мартъ. Малко покжсно, за Сливенъ—пакъ отъ Лѣсковецъ—отправя се и Г. Обретеновъ.

Споредъ Д. Кукумявковъ, Илarионъ дошълъ на 27 Мартъ. Димитровъ прави малка поправка въ тъзи дата. Той туря 17 вмѣсто 27. И наистина, Д. Кукумявковъ, слѣдъ като бѣлѣжи еднажъ, че Ил. Драгостиновъ пристигналъ въ Сливенъ на 27, (стр. 35), на слѣдующата страница вече пише друго. На 22 Мартъ, казва той, имало заседание въ

Сливенъ, въ което участвували Иларионъ Драгостиновъ и Обретеновъ — което, разбира се, не може да бжде. Обаче истината е, че както датитѣ на Д. Кукумявковъ, така и поправката на Г. Димитровъ не сж нѣщо абсолютно, а трѣба да ги приемемъ, като прѣдположение. Защото, като се има прѣдвидъ, че Икономовъ тръгналъ около срѣдата на Мартъ, а неговиятъ проводникъ, М. Стоенчевъ, съпровождалъ и Илариона, трѣба да се допустне, че главниятъ апостолъ е пристигналъ най-малко една недѣля послѣ заминаването на Икономова. Или, което е се̂ едно, ако датата 22 Мартъ на заседанието въ Сливенъ е вѣрна, то другитѣ трѣбва да се турятъ по-рано, и наопаки, ако другитѣ останатъ, то числото 22 трѣба да направимъ най-малко 30.

Новопристигналитѣ апостоли скоро трѣбаше да разбератъ, че сливенскитѣ работи стояха твърдѣ назадъ. Особно за Иларионъ това е било твърдѣ чувствитална несгода. По пжтя за Сливенъ, той присжтствувалъ на комитетскитѣ събрания въ Търново, Горна-Орѣховица и Мусина, които винаги сж били многочислени. А сега трѣбало тукъ, въ Сливенъ, да ржководи комитетски заседания, които не отиватъ по-далечъ отъ 4—5 души. И наистина, малкото лица, които се бѣха обявили за приятели на бунтовното дѣло, сж били още и твърдѣ незначителни, и по качества, и по положение. По-виднитѣ граждани стояли на страна. А лесно е, послѣ това, да се разбере още, че и касата на комитета е била пуста. Изобщо, организацията се намирала още въ пелени.

На заседаниете, за което бѣше дума, че е станало на 22 или 30 Мартъ, разбрало се, че измежду гражданитѣ имало пакъ нѣкои, които показвали съчувствие къмъ дѣлото, но всичко оставало само на думи. Хората не се клѣли, не купували оржжие, не се упражнявали, не се готвили. Никакви статистики за оржжие, муниции, провизии, стока и хора не сж били дотогава приготвяни, за да се види, съ какви сили разполага бждащето възстание.

Съ една дума, новитѣ апосполи имало да се борятъ съ най-голѣми мжчнотии. Като най-главно зло, обаче, изпрѣчва се отново нѣщо мѣстно и непрѣдвидено за тѣхъ. То е било, този пжть, различието на възгледи между двамата нови

апостоли и комитетския съставъ—което впрочемъ трѣбаше и да се очаква. Синоветѣ на хайдушкия градъ не били съгласни на масово възстание, както искаха апостолитѣ. Това станало явно още въ поменатото събрание. Дългъ споръ пламналъ по въпроса. Опърничавостьта на Нено Господиновъ осилвала антагонизма. Комитета билъ на мнѣние, да се води четна война. Желающитѣ да възстанатъ трѣбало да бждатъ зачислени въ отдѣлни чети, които по разни пжтища да излѣзатъ на укрѣпени мѣста въ балкана и тамъ, имено, да се развие борбата—далечъ отъ населенитѣ мѣста, отъ които никое по възможиость не бивало да се побутне. Не трѣбало да се дразнятъ турцитѣ и да се настървяватъ противъ мирното население. Послѣдствията отъ това щели да бждатъ разсипването на цѣлия народъ.

Този планъ на Сливенци бѣше, разбира се, диаметрално противоположенъ на програмата на Централни Гюргевски комитетъ. Ще си припомнимъ, че тъзи цѣль имено се гонѣше — тъкмо отъ което бѣгатъ сливенци. Централнуятъ комитетъ бѣше убѣденъ, че ако и всички българи да възстанѣха като единъ човѣкъ, пакъ не могатъ се бори съ турската държава безъ външна помощь. Но задачата бѣше, да се раздразнятъ турцитѣ, да се възбуди фанатизма имъ, и като се дигнатъ села и градове, които трѣба да бждатъ подпалвани, тогава дивата башибозушка сганъ ще удари на сѣчь, а съ туй ще настжпи и намѣсата отъ вънка.

Сливенския комитетъ не отстжпва ни на косъмъ отъ своя планъ за четна война, като не иска да чуе за подпалване нито на една колиба.

По тоя начинъ, работитѣ въ този районъ още отъ самото начало не се поставятъ на опрѣдѣлена и здрава нога. Двамата апостоли трѣбвало или да отстжпятъ, или съвсѣмъ да напустнатъ окржга си, което щеше да бжде едно и сжщо, защото и въ двата случая—отидатъ, или останатъ—сливенци запазваха развързани ржцѣ да правятъ само туй, което пожелаятъ или могатъ.

Ето защо, при самото начало още на приготовленията тукъ изпъква липсата на всѣка система, нѣма и нуждното единство, за да се организуватъ маси за едно всеобщо възстание.

Иларионъ и Обретеновъ не напустнали, наистина, своя окржгъ, но печалната сждба на дѣлото е била отъ рано рѣшена. Всѣкой случай, и двамата се запрѣтватъ сѐ пакъ да развиятъ агитационна дѣятелность, колкото се може. Обретеновъ зема селата, отъ които въ по-виднитѣ, като Кортенъ и Терзоба, имало и отъ по-рано възстанически гнѣзда. Сжщото врѣме, Иларионъ заминалъ за Ямболъ, дѣто въ лицето на Г. Дражевъ, добъръ търговецъ и състоятеленъ човѣкъ, той намѣрилъ яръкъ защитникъ на дѣлото.

На връхъ Великдень станало ново разпрѣдѣление на агитационни райони. Трѣбало да се спечелятъ всички населени мѣста въ околията. Нено Господиновъ и Г. Кириаковъ се задължили да179 зематъ грижа за полскитѣ села, които въ полукржгъ заобикалятъ Сливенъ. Д. Кукумявковъ и Д. Сжбевъ трѣбало да тръгнатъ за Котленската долина, дѣто не маловажно бѣше да се спечелятъ всички балкански села. Обретеновъ оставалъ съ западния край на околията, къмъ Кортенъ, а на А. Кутевъ, заедно съ И. Костовъ, подпомагани отъ апостолитѣ, оставили пакъ да работятъ въ града.

Д. Кукумявковъ и Д. Сжбевъ стигнали на 6 априлъ въ Градецъ, едно чисто българско гнѣздо отъ 600 кжщи. Тамъ имало само 4—5 турски огнища, които сж били притежание или чифликъ на нѣкой си Вечи Бей. Заседанието станало въ кжщата на Кукумявковъ, който самъ е градечанинъ, а живѣе въ Сливенъ. Д. Сжбевъ търгувалъ съ бакалия, билъ таксилдаринъ на х. Стеф. Чаржкчиевъ и, поради туй, билъ сжщо доста познатъ въ Градецъ. Въ комитета, който веднага се основалъ, влѣзли: Божилъ Митовъ, Пенчо Божиловъ Чапразовъ, Василъ Тодоровъ, Ив. Андреевъ, Сава Андреевъ, Тодоръ Ц. Ключковъ, В. Жековъ, Божилъ Димчовъ, Коста Цаневъ, Юрданъ Вавовъ, Атанасъ Д. Стидовски. Отдѣлили поща: Пенчо Б. Чапразовъ. Тайна полиция (шпионъ) Божилъ Митювъ. Не се клѣли. Никакъвъ планъ за дѣйствие не имъ се съобщилъ. Само трѣбало да се готвятъ.

Градецъ, по своя видъ, не е село, а почти една паланка. Той заема срѣдоточно мѣсто въ малката котловина, на която околийски градъ, само по влияние и голѣмина, е Котелъ, макаръ и да стои на края и почти, отлжченъ отъ

долината. Да се спечели такъвъ единъ централенъ пунктъ, като Градецъ, било е твърдѣ важенъ придобивъ за революционното дѣло. Наоколо, като огърлица, се редатъ български села, като Ичера, Нейково, Катуница, Кая-Башъ, Ново-Село, Жеравна, Мѣдвенъ и др., които сж доста близо, тъй като и цѣлата котловина, както казахме, е малка.

Споредъ споменитѣ на Д. Кукумявковъ, покойникъ, новиятъ комитетъ билъ натоваренъ да свика прѣдставители отъ тѣзи села на общо заседание, за да се кръстятъ въ революцията. Обче живитѣ дѣйци отъ Градецъ, като Пенчо Божиловъ Стидовски и Сава Андреевъ, не помнятъ нищо подобно, или поне отричатъ за подобно начинание. Трѣба, тогава, да е било кроежъ на самитѣ агитатори, безъ участие на комитета. А като не можà да се изпълни кроежътъ, то и другитѣ не ще и да сж узнали вече за него.

За да подготвятъ духоветѣ за подобно свикване на прѣдставители, двамата агитатори, Д. Кукумявковъ и Д. Сжбевъ, на другия день — слѣдъ като основаватъ комитетъ въ градецъ — заминали за Мѣдвенъ, като сж мислили да забикалятъ сжщо и други нѣкои села. Мѣдвенъ е друго пакъ голѣмо село въ котловината, 1 $^1/_2$ часъ отъ Градецъ, и родно мѣсто на Захарий Стояновъ. Тукъ били спечелени учителитѣ: Господинъ Бъчеваровъ и шурея му, Желѣско Лоловъ.

Но, между това, чорбаджийскитѣ уши въ Градецъ били вече доловили нѣщо за опасното начинание. Ето какъ станало това. Сава Андреевъ побързалъ да се похвали на В. Стояновъ, тоя обадилъ на Хр. Николчевъ, пъкъ тоя послѣдния побързалъ да каже на Вълко Митевъ и Хр. Ив. Вавовъ негови близни, а сжщо и първенци — ази въ паланката. Послѣднитѣ трима отишли въ кжщата на дѣда Гиня Митювъ, башъ чорбаджия. Повикали тогава Стоянъ кехая (Радевъ) у дѣдови Гиневи, викатъ и Тодоръ Ключковъ, 25 годишенъ човѣкъ, манифактуристъ, който и сега е живъ и разказва, питатъ го, и той обадилъ, че имало заседание, че се приготовлявало нѣщо. Тогава, всички тия голѣмци не спали цѣла нощь и се събрали рано въ черкова, повикали още чорбаджии и рѣшили да изпитатъ учителя Стидовски. Заплашили го, че ще го изключатъ отъ службата му. Въ заключение, поржчали му да обади на немирницитѣ, само

да си идатъ, отдѣто сж дошли. Той имъ обадилъ. Тѣ се прѣсторили, че ходятъ по търговия, но потеглили се пакъ по тайната си работа за Мѣдвенъ. Но когато, слѣдъ два дни, тѣ се върнали отново пакъ въ Градецъ, чорбаджиитѣ изгубили търпение, събрали се за втори пжтъ въ черковата и рѣшили да хванатъ немирнитѣ чужденци. А това е било извършено. Д. Кукумявковъ и Д. Сжбевъ откарали, съ вързани назадъ ржцѣ, въ Сливенъ. Съ тѣхъ заедно отвели, сжщо вързанъ, и Божилъ Митовъ, който ги билъ придружавалъ отъ Градецъ до Мѣдвенъ.

Но цѣлата случка — която, при други условия би имала фатални слѣдствия за дѣлото — се свършва досущъ безвредно дори и за хванатитѣ.

Въ Сливенъ видни граждани се застжпили за арестуванитѣ и тѣ били пустнати подъ гаранция. Освободенъ билъ сжщо и Божилъ Митювъ.

Но подозрѣнието, види се, оставало у турцитѣ. А туй значеше, че комитетското дѣло, въ пелени още по своето развитие, длъжно било вече да издържи мжчителни изпитания.

Будностьта на правителственитѣ агенти се увеличила. Правителството получило донесения—чрѣзъ нагласени шпиони, — че и войводата Стоилъ се крие въ града. Станало, прочее, опасно, да не бжде хванатъ и той. Ето защо, Стоилъ се рѣшилъ, накрай, да иде и самъ при хжшоветѣ въ Балкана.

И наистина, воеводата излѣзълъ на 19 Априлъ и намѣрилъ своитѣ момчета. Сжщеврѣмено, обаче, излѣзълъ и бюлюкбашията (старшия) Али байрактаръ Топчия, съ явно прѣдназначение, да улови скрититѣ въ балкана комити, за които, види се, правителството сжщо имало достовѣрни свѣдения. Бюлюкбашията устроилъ засада на четата и причакалъ я, на 22 Априлъ, на мѣстностьта Хамамъ-сую, между Каракютюкъ и Колешница. Но въ прѣстрѣлката, която се почнала, падналъ самъ той, бюлюкбашията, убитъ. Стоилъ билъ леко раненъ въ кълката и скоро оздравѣлъ.

Съ убиването на бюлюкбашията, враждебниятъ духъ между турци и българи се наострилъ. Турцитѣ се стрѣснали, а българитѣ добили куражъ. Мнозина, които още не

вѣрвали, че работата е сериозна, зели дѣятелно да се въоржжаватъ. Пушки и барутъ се купували отъ всички страни. Но — то се знай, — източницитѣ сж били осжждни. Всѣкой ще се сѣти, че тия източници не можеха тукъ да бждатъ по-добри отъ ония въ Търновско и които ние достатъчно вече познаваме.

И тъкмо въ тоя моментъ, имено, когато мисъльта да се готвятъ за сериозна работа, е въ своето надеждно начало, когато — тъй да се каже — идеята за бунтовно дѣло едвамъ заживѣва: сливенскитѣ патриоти биватъ изпрѣварени отъ напора на събитията. Не трѣба да забравяме, че при горната случка великиятъ оня день за цѣлата епопея, наричана Априлско възстание — деньтъ 20 Априлий — вече е немощно прѣскоченъ отъ сливенци.

ГЛАВА ТРЕТА.

Врачански окржгъ.

I.

Помощници на Заимова. Ф. Симидовъ и Спасъ Соколовъ. Приблизителнитѣ граници на агитацията въ окржга. Безврѣмено заминаване на помощницитѣ апостоли. Несполука и осжждность на източници.

За помощници на Заимова, като главенъ апостолъ въ Врачанския окржгъ, бѣха опрѣдѣлени Г. Апостоловъ, когото познаваме отъ Старозагорското възстание, а още и Иваница Данчевъ, който придружаваше Заимова още при първото му идване въ Враца.

Кждѣ срѣдата на Ноемврий, Заимовъ и Данчевъ се връщатъ, както знаемъ, отъ Вратца, дѣто бѣха дѣйствували не по-малко отъ мѣсецъ, и като спиратъ въ Гюргево, тамъ се туря и най-здрава основа за цѣлото Априлско дѣло.[1])

Заимовъ се връща отново въ Вратца едвамъ въ втората половина на Януарий, слѣдъ като заседанията на Гюр-

[1]) Сравни т. I, втори отдѣлъ: „Причинители".

гевския комитетъ бѣха прѣкратени и апостолитѣ се пръснаха. Видѣхме, съ какъвъ паспортъ е могълъ той, недавнашенъ бѣглецъ отъ Диарбекиръ, да мине пакъ въ прѣдѣлитѣ на Турската империя. За помощници или районни дѣйци въ окрѫга той е ималъ още: Ф. Симидовъ и Спасъ Соколовъ. Симидовъ бѣше учитель въ Бѣла-Слатина. Той снабдява съ лъжливи тескерета не единъ отъ апостолитѣ, а сѫщо не малко и други дѣйци, щомъ бѣ ставало нужда. Той е сѫщиятъ, който днесъ рѫководи своя фабрика за мастило въ Руссе, а бѣше и редакторъ на безъ врѣме спрѣлия „Поборникъ-опълченецъ".

Въ Бѣла-Слатина комитета е основанъ още, кога първъ пѫть мина Заимовъ, и въ него влизали, освѣнъ Симидовъ, още Ив. Сейковъ, П. Миловъ, Петко Тодоровъ Цигарата, В. Николчовъ, Ив. Каменовъ, Дѣдо Цоло и др. Симидовъ дѣйствувалъ още по селата: Браница, Търнова, Търнакъ, Струпенъ, Еница, Кнежа, Долни-Луковитъ и Галича. Едно фалшиво тескере, попаднало нечакано въ рѫцѣтѣ на властьта, принуждава Симидова да търси безъ врѣме срѣщния брѣгъ на Дунавъ. Послѣ туй вече той се отказва отъ по-нататъшния развой на събитията.

Спасъ Соколовъ е билъ учитель на разни мѣста, като се мѣстилъ често, за да разшири крѫга на своята агитация. Роденъ прѣзъ 1854 въ Тулча, 1868 той постѫпилъ въ богословското училище въ Бѣлградъ, защото близкитѣ му настоявали да стане духовникъ. Но билъ скоро молепсанъ отъ бойния духъ на врѣмето и, слѣдъ като напраздно се опитва да постѫпи въ военното училище, виждаме го записанъ при сапйоритѣ. Братъ му х. Димитръ х. Атанасовъ бѣше байрактаръ на четата на х. Димитръ и Караджа. Названието Соколовъ е зелъ като псевдонимъ, за да си укрие сѫщинското име, но е принадлежало на единого отъ прадѣдитѣ на младия революционеръ. Въ 1869 или 1860 Соколовъ напуща Бѣлградъ и отъ тогава е учитель на разни мѣста въ Раховско, като: Добролево, Букйовци, Вранякъ и др. По тия мѣста Соколовъ остава нѣколко години. Той билъ посветенъ въ комитетскитѣ работи отъ Сребро Стойновски, главенъ учитель въ Ряхово, който е сѫщо единъ

отъ влиятелнитѣ дѣйци въ оня край. Лѣтото 1875, когато се кроеше общото възстание, той скочилъ до Тулча и Букурещъ, отдѣто го пратили обратно да готви духоветѣ въ Ряховско. Слѣдъ като възстанието не сполучи, зимата 1875

Спасъ Соколовъ

—1876 Соколовъ се въртѣлъ въ Тулча и Браила. Отъ тука, имено, Заимовъ го привлича отново къмъ Ряховско. Слѣдъ хващането на Славкова,[1]) властьта успѣла да тури ржка и върху Соколовъ, но той, по чудо, пакъ билъ пустнатъ и забѣгва отсрѣща. Отсетнѣ Соколовъ мина съ Ботевата чета, бѣше на заточение и сега живѣе, като адвокатъ, въ София.

Сжщинскиятъ помощникъ-апостолъ на Заимова, Г. Апостоловъ, сжщо не остава до край въ окржга. Той билъ нѣкакъ

1) Ср. т. I, „Причинители".

скаранъ съ касиера на Врачанския комитетъ. Помежду имъ дошло дори до теглене и револверъ, та Заимовъ го посъвѣтвалъ да се оттегли благоразумно въ Ряхово, а отъ тукъ Апостоловъ, по своему, прѣминалъ отсрѣща, като се придружилъ къмъ Обретенова.[1]) Отпослѣ всички се присъединиха къмъ Ботевата чета. За Обретенова, който по неволя се върти нѣколко врѣме въ Вратца[2]) и за Н. Славковъ, когото хващатъ на пжть за Орхание, говорихме на свое мѣсто.

Апостоловъ, додѣто се маеше въ окржга, ходилъ, споредъ свидѣтелството на нѣкои съврѣменници, въ Берковско, а стигналъ дори и до Ломъ, но за плодоветѣ на неговата дѣятелность, ние нѣмаме никакви положителни свѣдения, и нито намираме за сега отдѣ нѣщо да черпимъ. Самъ г. Заимовъ си спомня, че е билъ на проповѣдъ по слѣднитѣ мѣста: Орѣхово, Ломъ, Берковица, Бѣла-Слатина а ходилъ и въ Плѣвенъ, Орхание и София.[3]) Тѣзи имена ще означаватъ и една схема за границитѣ, додѣто се е прострѣла, прѣзъ Априлското възстани , агитацията въ Врачанския революционенъ окржгъ.[4]) Извѣстно е, че въ цѣлото широко пространство, между тия граници, огъньтъ остана само да тлѣе, а пламъкъ не се прояви никждѣ, ни въ отдѣлни села, ни съ каква да е чета, както криво-лѣво се случи въ другитѣ окржзи. Поради туй, цѣлиятъ кипежъ, като е миналъ безъ никакви сътрѣсающи послѣдици, не само не остави слѣди и памятници за себе си, но и самъ по себе лишава се, може би, отъ по-живъ интересъ за изслѣдване. Трѣбва да се прибави, че записки за всичко, що се е вършило въ окржга, не сжществуватъ, или поне ние не притежаваме, освѣнъ ония на Мито х. Мицовъ, които имахме случай да цитираме по-напрѣдъ. Не знаемъ и нѣкой да е писалъ по прѣдмета, защото, както казахме, не ще да е занимателенъ. Г. Заимовъ е живъ и читавъ, той би ни подробно изложилъ своята агитаторска дѣятелность, като ни запознае обстоятелствено и съ всички бунтовни гнѣзда и работници въ окржга.

1) „Миналото“, етюди, 190.
2) Ibid.
3) „Етюди“, 190.
4) В. карта № 3 въ притурка.

Изобщо, не сж основателни възгледитѣ на покойния Захарий Стояновъ, който всичкия неуспѣхъ на революционното дѣло въ Врачанско приписва на мудното пипане или даже на личнитѣ грѣхове на Заимова[1]). Не едно и не двѣ бѣха неблагоприятнитѣ обстоятелства, които сж дѣйствували съвмѣстно, за да осуетятъ добритѣ усилия както на Заимова, тъй и на цѣлъ роякъ мѣстни и външни дѣйци. А едва ли нѣкой отъ всичкитѣ тия дѣйци бѣше лишенъ отъ пламененъ ентусиазмъ, и отъ желание, и отъ енергия. Разбира се, че бихме се твърдѣ отклонили отъ своята програма, ако бихме спрѣли тукъ върху подробния анализъ на неблагоприятнитѣ обстоятелства.

II.

Комитета въ Враца. Разпрѣдлѣение на града. Агитация къмъ Берковица и Вършецъ. Липса на планомѣрность въ приготовленията. Причини. Фатално отсжтствие на оржжие. Интересната афера за лойта. Горчивата сждба на Мито Цвѣтковъ.

Комитета въ самия центъръ на окржга се е състоялъ отъ слѣднитѣ лица, които, впрочемъ, и знаемъ отчасти: Мито Анковъ, Анг. Х. Йоцевъ, Стефанаки Савовъ, Митю Цвѣтковъ, Саво Петровъ, Мито Х. Мицовъ и Мито Ангелакевъ, който се присъединилъ малко по-късно. Рнжководящe лице билъ Мито Анковъ, който и прѣдседателствувалъ. Ангелъ Х. Йоцовъ билъ касиеръ, а кореспонденцията водилъ Стефанаки Савовъ, който прѣдставлявалъ единъ видъ дѣловодитель на комитета.

Стефанаки Савовъ бѣше притежатель на ханъ, въ който спираха бунтовнитѣ апостоли и куриери. Този ханъ още стои, както между живитѣ е и самъ Стефанаки Савовъ, бивши другаръ на Ботева и сега адвокатъ въ родния си градъ.

Градътъ билъ раздѣленъ на 4 или даже 5 чети, споредъ махли: Ханъ Махла (Възнесенски отдѣлъ), Срѣдна Махла, Долна Махла, Кемеръ Махла и др. Като бждащи прѣдводители на чети се тъкмѣли: Мито Анковъ, Коста

---

1) „Записки“, т. I, 454, 506 и др.

Йончевъ, Ив. Стаменовъ и др. За комитетски пощалиони служили: Григоръ Ивановъ и Коцо Поповъ.

Нѣкои отъ самитѣ членове на комитета, като влиятелни търговци, поддържали агитацията извънка. Тъй напр., Стефанаки Савовъ пжтувалъ по Берковско. Въ самата Берковица съчувственици на комитетската работа били Х. Петъръ Х. Илиевъ, Н. Живковъ (учитель), Арсенчо, Давидъ Марличевъ и др. По-надеждно е стояло дѣлото въ Вършецъ. Тамъ дѣйствувалъ Попъ Исаия попъ Тошевъ, който ималъ влияние и въ ближни нѣкои села. Сжщо и въ Озирова дѣйствували Антония и Кузманъ Бецови.

Но колкото свѣденията по прѣдмета и да сж отривъчни, пакъ си личи изобщо, че цѣлата работа е стояла слабо. Това сж съзнавали и говорятъ го, по споменъ, дори и днесь самитѣ живи дѣйци отъ комитета въ Враца. А при сериозни начинания, като единъ бунтъ, нищо не говори по-ясно за бждащия неуспѣхъ, и нищо не ни убеждава въ безнадеждностьта му по-силно отъ туй съзнание.

За планомѣрность въ приготовленията нѣмаме никакви данни. Съзаклѣлницитѣ едва ли можеха да иматъ надежда, че ще успѣятъ да завладѣятъ града, кждѣто освѣнъ редовна войска, имаше и турско население, въоржжено много по-добрѣ отъ българитѣ. А вънъ отъ този пунктъ, на кждѣ щеха да се движатъ възстаналитѣ маси, коя щеше да имъ бжде опорната точко и коя — крайната походна цѣль — не може да се сжди. Изглежда, че агитационната работа — да се убеждаватъ и циментиратъ въ революционата идея маситѣ — погълщала е всичкото внимание. На туй безгрижие относително бждащия планъ на движението ще да е съдѣйствувало оригиналното географическо положение на Враца. Балканътъ е тукъ — съ ржка да го стигнешъ. Всѣка чета, малка или голѣма, можеше да хване изеднажъ планината, и като се опира на подържката на революционираното население, да издигне протестующия си гласъ и да води една жилава и надеждна борба.

Освѣнъ това, още отъ самото начало и дори докрай, безсилието се е чувствувало тукъ по всички посоки. Защото и тукъ, както всѣкждѣ, оржжие липсваше. Въ

туй сжщото положение враченци се намѣриха дори, когато избухна възстанието отвънка. Поправяли мѣстно, старо, раждясало оржжие. Въ Кремена правили ножове. Имало кремъклии пушки, твърдѣ нарѣдко шишинета — само по ловци на опасенъ дивечъ — а тукъ-тамъ се мѣркали и ловджийски чифтета — за сачми, разбира се. Петь револвера донесълъ Иваница Данчевъ, като се върналъ за втори пжть отъ Гюргево[1]). Тия револвери били раздадени около комитетския съставъ и стотницитѣ.

Една долна, по естество, афера изпълня почти цѣлия периодъ отъ приготовления въ Враченско. Тъй като самиятъ развой на събитията по-послѣ се свързва изъ цѣлия оня края съ тази афера, принудени сме да я изложимъ тукъ, доколкото разполагаме съ източници за това.

Срѣдства липсвали, както казахме. А пъкъ оржжие трѣбваше и то трѣбваше наложително. Или оржжие, или нищо.

При тази безпокоителна перспектива, още отъ самото начало на приготовленията възникнала мисъль за нѣкои, макаръ нелегални срѣдства, за да се намѣрятъ тия срѣдства. По сжщитѣ подбуждения едно врѣме — въ днитѣ на Левски — бѣше въведенъ терора. Планътъ билъ тоя пжть даденъ отъ Мито Цвѣтковъ, а изпълнили го двама: той, въ общество съ Иваница Данчевъ. Послѣдний даже претендира, че било наопаки — за което едвали ще има нѣкой да му завиди: Иваница Данчевъ билъ генералътъ, а оня войникъ—изпълнитель[2]). Фактъ обаче е, че и двамата играятъ еднаква роля въ цѣлата афера, макаръ че по-малко рискува, и по-малко увредениятъ, въ дѣйствителность, е пакъ Иваница Данчевъ.

Думата е за прочутата афера за лойта. Ето какъ е стояла тази работа.

Въ Вратца имало голѣми скотобойни (салхани), които се отваряли въ ранна есень — отъ Кръстовдень до Петков-

---

1) „Иваница Данчевъ", стр. 45. Авторътъ твърди, че е донелъ „нѣколко револвера отъ магазина на Пенчо Радуловъ въ Гюргево, за да раздаде по единъ на основанитѣ отъ него комитети отвждъ Дунава".

2) Ibid; стр. 46.

день. Търговията съ пастжрма и лой била е особно развита. Прочее, на врачанскитѣ патриоти хрумнала мисъльта, да направятъ една голѣма покупка отъ тѣзи артикли, да ги експедиратъ въ влашко, и съ паритѣ отъ продадената стока да купятъ пушки. Иваница Данчевъ се явилъ купувачъ — търговецъ, а Митю Цвѣтковъ му сталалъ кефилъ

Иваница Данчевъ.

(поржчитель). Паритѣ условили да се платятъ слѣдъ нѣколко мѣсеци, когато щеше да избухне възстание — т. е. когато никой никому нѣмаше нищо да плаща. Сдѣлката сполучила. Единъ богатъ търговецъ — турчинъ увѣрилъ се на устното поржчителство на Митю Цвѣтковъ — който самъ е билъ притежатель на значителни имущества — и стоката отъ лой и пастжрма скоро била прѣнесена въ Пикетъ. Продажбата донесла 13000 лева[1]). Оттогава Ив. Данчевъ, Н.

[1]) „Иваница Данчевъ", 47.

Обретеновъ, Г. Апостоловъ се разтичали изъ влашко да купуватъ оржжие. Пушки се намѣрили, но прѣнасянето прѣзъ Дунава се указало невъзможно.

Ще забѣлѣжимъ, че въпросътъ за врѣмето, кога е била извършена покупката, не е лесно разрѣшимъ, поради липса на положителни източници. Съгласно споменитѣ на съврѣменници, и споредъ казването на г. Заимова, още когато послѣдний пръвъ пжть пристига въ Вратца, придруженъ отъ Иваница Данчевъ — значи прѣзъ октомврий — планътъ е билъ вече скроенъ. Послѣ вече кждѣ края на есеньта — а тукъ слѣдваме разказа на самия Данчевъ — когато въ Гюргево апостолитѣ вече трѣбва да сж били разпрѣдѣлени, кой кждѣ ще мине — а то е било не по-рано отъ декемврий — Иваница Данчевъ миналъ самичъкъ Дунава, свършилъ сдѣлката въ Вратца и пакъ прѣскочилъ отсрѣща[1]).

Митю Цвѣтковъ ще да е миналъ сжщо заедно съ стоката, послѣ той се мае въ Гюргево и тича заедно съ всички други за да купува оржжие. Споредъ свидѣтелството на Заимова, той се считалъ въ Гюргево като делегатъ на Врачанския комитетъ, и въ качеството си на такъвъ, изплатилъ на Д. Горовъ 1000 лева разноски, направени отъ апостолитѣ обитатели на Гюргевската казарма[2]).

Да се прѣнесе и продаде всичката стока трѣбвало е да мине доста дълго врѣме, защото, споредъ свидѣтелството пакъ на Иваница Данчевъ, пари се получили едвамъ въ онуй врѣме, когато Попъ Харитонъ и неговитѣ другари минаха прѣзъ Свищовъ въ България, а както ще видимъ, това се случи прѣзъ мартъ[3]). Сжщо около това врѣме и Сидеръ отъ Горна-Орѣховица минава отсрѣща за да купи пушки за тѣхнитѣ мѣста — а туй вече споменахме на свое мѣсто.

Отпослѣ изъ Вратца билъ отправенъ още и Стефанаки Савовъ за да ускори купуването на пушки. И двамата, заедно съ Митю Цвѣтковъ, минаха послѣ въ България заедно съ Ботева.

1) Ibid; 45.
2) „Етюди", 74.
3) „Иваница Данчевъ", 4'.

Интересна е сждбата на Мито Цвѣтковъ и дава добро освѣтление на цѣлата афера. Несъмнѣно, Мито Цвѣтковъ бѣше единъ добъръ и вѣренъ, а всѣкой случай и заслужилъ патриотъ. Нѣмаме сжщо причини да не вѣрваме онова, що се разкава въ Вратца за него, отностително послѣшната негова злочеста сждба. Сжщото потвърдява лично и г. Заимовъ. Сдѣлката съ лойта бѣше едно мошеничество и си остава мошеничество, колкото безкористна и да е цѣльта, за която е тя извършена. Мито Цвѣтковъ горчиво изплатилъ за грѣха си. Слѣдъ като възстанието биде смазано, всичкото имущество на тоя ентусиазтъ за идея и нещастенъ човѣкъ било справедливо разпродадено за въ полза на изиграния турчинъ. Дори освобождението на България, за доброто на която Мито Цвѣтковъ съ такава готовность бѣше жертвувалъ и своята честь, — съ една дума, и крилатата свобода, за която Мито Цвѣтковъ толкова безкористно мечтаелъ, заварила нещастния все още длъжникъ и осждала го да се чувствува сега още понещастенъ и дори двоенъ робъ. То е почти жестоко да се разкаже. И наистина, додѣто нѣкогашнитѣ другари на Мито Цвѣтковъ и всички негови сънародници се радваха вече на всичкитѣ блага на свободния човѣшки животъ, на новото, младенческо за цѣлъ единъ народъ щастие, сломениятъ патриотъ билъ принуденъ да слугува още на своя кредиторъ — да бжде слуга и робъ на единъ турчинъ, — за да му се издължи. Ето тукъ и било двойното робство.

Разказватъ още, че нѣкои сърдечни хора застжпили се за него при новитѣ политически и партизански водители — бездушни често по навикъ. Защото, разбира се, отечеството трѣбаше да признае нищожния дългъ на оня клѣтъ труженикъ — дългъ, направенъ съ такава света и безкористна цѣль. Но политиканътъ-партизанинъ—министърътъ, къмъ когото се обърнали съ молба, останалъ непоколебимъ и дори прогонилъ застжпницитѣ. Навѣрно, защото Мито Цвѣтковъ не ще да е билъ отъ неговата партия. Тъй правятъ и до день днешенъ силнитѣ отъ всички лагери. Отпущатъ пенсии на своитѣ приятели, отнематъ залъка и дори и живота на чужди. Забравятъ, че и на отечеството

трѣбатъ свои приятели. Забравятъ, че татковината е една за всички насъ, че и всички ний трѣба да бѫдемъ едно за нея.

Че и всички бивши другари на Мито Цвѣтковъ, които били твърдѣ охолни сега, не откѫснали по нѣщо отъ сърдце, за да спасятъ загинващия.

„Както свѣщь — разказватъ очевидци — както свѣщь се топи, когато гори, така и Мито Цвѣтковъ залинѣ, затопи се отъ тежката обидна сѫдба и въ скоро врѣме огасна безвъзвратно".

ВТОРИ ОТДѢЛЪ

Приготовления въ четвърти окрѫгъ.

ВТОРИ ОТДѢЛЪ

Приготовления въ четвърти окржгъ.

ГЛАВА ПЪРВА.

Първи стжпки.

I.

Бенковски и Воловъ прѣзъ Дунавъ. Деньтъ на минаването. Апостолитѣ въ Враца. Възможния пжть до Стрѣмската долина и до Пловдивъ. Съображенията, за да минатъ прѣзъ Карлово. Начинъ на пжтуването. Колко дни.

Отъ всички Гюргевски апостоли най-рано потеглили на пжть и най-първи минаха Дунавъ Бенковски и Воловъ. По всички свѣдения, които можеха да се съберать въ Пловдивско и въ Вратца, и съобразно редътъ на всичко онова, което слѣдва, двамата енергични апостоли сж стжпили въ България още въ началото на Януарий. Тѣ прѣгазили Дунава при Ряхово. Единъ увлекателенъ анекдотъ, който ни е разказалъ талантливия епизодистъ З. Стояновъ, говори, че великата рѣка не била още замрьзнала. Имало на срѣдата една тѣсна, жива струя и апостолитѣ се повърнали на брѣга, откъртили отъ нѣкждѣ една дъска, която имъ послужила послѣ за мостъ. И минали.

Туй се случило, както казахме, въ началото на Януарий. Рисковано, обаче, е да поставимъ по-точна дата. Захарий Стояновъ е по-смѣлъ, и приема, като дата за туй произшествие, втория день послѣ Ивановдень т. е. 9 Яну-

арий.[1]) Г. Димитровъ приема сѫщата дата.[2]) Но З. Стояновъ, навѣрно, кѫсо я реже и тукъ, както въобще всѣкѫдѣ, щомъ се касае за цифри. Додѣто въ първия томъ на съчинението си той означава, за тази случка, 9 Януарий, въ III томъ вече стои друго: тамъ е казано, че на връхъ Ивановдень, т. е. 7 Януарий Бенковски и Воловъ били въ Синджирлии.[3]) Заимовъ пише, че Бенковски и Воловъ минали прѣзъ Декемврий.[4]) Заимовъ и Обретеновъ съпроводили двамата до Букурещъ. На Бенковски дали 15 наполеона до Пловдивъ, сѫщо, навѣрно, и на Воловъ. Бенковски платилъ борчоветѣ си и не му стигнали, та Заимовъ далъ шифрована записка до х. Ангелаки Йоцовъ въ Враца, да му даде още пари. Тоя броилъ на апостола 65 сребърни катеринки, и Бенковски писалъ сетнѣ на Заимова, съ дата 15 Мартъ, че ги пази споменъ за тридневното си прѣбиваване въ Вратца.[5])

Въ запискитѣ на Мито Х. Мицевъ стои: Бенковски замина прѣзъ Вратца съ Воловъ 6 Януария 1876 г. (стр. 28). Сѫщиятъ твърди още, че щомъ Бенковски (съ когото се познаватъ отъ Букурещъ) стѫпилъ въ Враца, попиталъ за него. На 3 день, кога тръгвали отъ Вратца, Бенковски го задължилъ да тръгне съ тѣхъ. Мицевъ ги придружилъ до Лютъ-Бродъ, дѣто обѣдвали. Оттамъ още ги упѫтилъ за Клисура, показалъ имъ пѫтя до монастирския ханъ и за Беклемето, отдѣто било лесно да стигнатъ и сами въ Лютаково. А за тукъ носили писмо до Наумъ Цинцарина, живъ още.

Въ Ряхово прѣспали на хана на Ив. Димитровъ. Отъ тукъ яхнали комитетски коне. Най-ближенъ пунктъ билъ Бѣла-Слатина, дѣто прѣспали въ хана на Петко Тодоровъ Цигарата. Прѣзъ Борованъ и Баница е по-прѣкиятъ пѫть. Отъ Бѣла-Слатина вече се отправили, разбира се, за Вратца. Носили прѣпорѫчително писмо и отъ Ряхово.

Въ Враца слѣзли въ хана на Ст. Савовъ, дѣто, споредъ както самъ тоя казва, прѣстояли 3 дни, или, както пò-е за

---

1) Записки, т. I стр. 318.
2) „Княжество България", т. V, 396.
3) Записки, т. III, стр. 35.
4) Ст. Заимовъ „Миналото", 92.
5) Ibid, 93.

вѣрване, като стигнали привечерь, прѣспали сж или прѣстояли два дни, а на третия, както свидѣтелствува Мито Х. Мицевъ, отпжтували. Пжтьтъ имъ билъ, както видѣхме по свидѣтелството на сжщия, прѣзъ Лютаково. А оттукъ, прѣзъ Арабаконакъ, Гължбецъ, Пирдопъ и Клисура гонѣха право Стрѣмската долина.

Центрътъ на четвъртия окржгъ бѣше Пловдивъ, както знаемъ. Апостолитѣ можеха да ударятъ правия пжть за тамъ — отъ Гължбецъ-Мирково прѣзъ Петричъ, Панагюрище право за столицата на Тракия. Но други съображения — които не е мжчно да нагодимъ — сж ги накарали да изберать по-околния пжть прѣзъ Клисура и Карлово.

Воловъ по-първата есень, слѣдъ разбиване на Старозагорското възстание, бѣше миналъ, както споменахме и другадѣ,[1]) прѣзъ тия мѣста. Тогава той ходи въ Карлово, а билъ спиралъ и въ Царацово при Бай Ивана Арабаджията. При сжщия случай той се мае и въ Пловдивъ. Прочее, Воловъ можеше сега да служи за проводачъ на другаря си, който, до извѣстна степень, първъ пжть идѣше въ този край. Прѣдпазливостьта е диктувала, да заставатъ само при познати и да избиратъ винаги по-сигурния пжть, макаръ да избикалятъ. Тъй щото явно е, че по пжтя Гължбецъ—Петричъ—Панагюрище—Пловдивъ щѣха почти винаги и на всѣко мѣсто да бждатъ чужди.

Колкото за начина, какъ сж пжтували по тоя начъртанъ маршрутъ, двамата най-важни двигатели на Априлското възстание, имаме само откжслечни данни. Нѣкои припомнятъ, че отъ Орѣхово до Вратца тѣ сж минали, както се и спомена вече, на комитетски коне, което, впрочемъ, се нуждае отъ провѣрка. Споредъ разказа на Мито Ангеловъ Иотинъ, сжщата вечерь, когато стигнали въ Вратца, апостолитѣ били доведени у дома му и той ги гощавалъ. Послѣ, нагодилъ имъ и коне за по-нататъшния пжть. Далъ своя конь, а за още единъ — зели коньтъ на Ангелъ Статковъ. Бенковски яхналъ послѣдния. Коньтъ на Мито Ангелакевъ билъ дорестъ. Другиятъ конь билъ сжщо дорестъ,

[1]) Ср. т. I, „Причинители".

но само по-тъменъ. И двата коня вече се не върнали въ Вратца.

Така щото, разноскитѣ на двамата пжтници за цѣлото пространство отъ Влашко до Пловдивъ били отначало платени отъ Гюргевския комитетъ, които не ще да сж особно стигнали, та отъ Вратца за насамъ двамата гости получили не само пари, за които ни свидѣтелствува г. Заимовъ, но още и коне, които задържали за себе си. Апостолитѣ били облечени като обикновени търговци-джелепи, съ тѣсни, биргйотлии потури, отъ карловски шаекъ.

Проповѣднически опити по пжтя не сж били правени — навѣрно отъ прѣдпазливость. А може би, на мѣстѣ сж били хвърляни далечни загадки — за да опитватъ почвата, но и никждѣ не се задържали за по-дълго. Бенковски, винаги по-буенъ и по-нетърпеливъ отъ другаря си, и често непрѣдпазливъ, и въ язикъ, и въ деликанлийски привички, съ ядъ, споредъ казването на нѣкои, споменувалъ по-късно за Мирковци и Пирдопчани, които, разбира се, не ще да сж му съ нѣщо угодили.

Отъ Вратца до Панагюрище или Клисура, по правия пжть и на добъръ конь, може да се стигне и за единъ день, ала нашитѣ пжтници, навѣрно, прѣспали сж въ Орхание, а на слѣдуещата вечерь могли да бждатъ вече на границитѣ на своето бждеще царство. Като туримъ единъ день изгубенъ въ Ряхово, додѣто нагласятъ по-нататъшното пжтуване, единъ день (най-малко) пжть до Вратца, два дни тукъ и два дни още пжть насамъ — всичко шесть, и като приемемъ за вѣрно споменътъ, записанъ отъ Захарий Стояновъ и повторенъ отъ други списатели, че двамата агитатори сж стжпили на българския брѣгъ два дни слѣдъ Ивановдень — 9 Януарий, по-сетнѣшния тѣхенъ пжть ще ни бжде — кждѣ по-малко, кждѣ повече — опрѣделенъ.

II.

Въ Клисура. Пжтьтъ на Волова миналата есень прѣзъ Пловдивско. Първиятъ частенъ комитетъ въ Четвъртия окржгъ.

На 15 Януарий, по мръкнало, пжтницитѣ похлопали на портата на Павурджиевия ханъ въ Клисура[1]). Двамата гости поискали стая, и тамъ поржчали да имъ се донесе вечеря. Държали се прѣдпазливо. Тѣ не били прѣпоржчани до никое вѣрно лице тукъ и нѣмали познати. Казали, хубаво да се наглѣдватъ конетѣ, че утрѣ рано ще вървятъ за Карлово. Види се, не били прѣдвидѣли въ своя планъ, да почватъ сериозно дѣло отъ Клисура. Слѣдъ като се разговорили по-дълго за околни работи съ Петъръ Павурджиевъ, синътъ на стария ханджия, тоя спечелилъ довѣрието имъ, и тѣ го питали за х. Василъ Караивановъ въ Карлово. Х. Василъ бѣше сжщо ханджия и заклѣтъ още отъ врѣмето на Левски.

Тукъ му е мѣстото да допълнимъ онова, което и малко по-прѣди пакъ зачекнахме: познанството на Волова съ Карлово и Пловдивско. Това ни се налага непосрѣдствено отъ по-нататъшния ходъ на разказванитѣ случки.

Воловъ се познавалъ съ поменатия Х. Василъ въ Карлово — както може да се сѣтимъ — още отъ миналата есень. Ние знаемъ, че при разгрома на Старо-Загорското възстание, апостолътъ се намираше въ Троянския монастирь. Тъй като се дигнало страшно гонение противъ всичко чуждо и подозрително въ страната, и неминуемо било да го хванатъ, Воловъ, който вѣрно оцѣнилъ, колко е опасно да хване пжтя прѣзъ Свищовъ за Влашко, дѣто турцитѣ найбудно пазили, ударилъ за Пловдивъ, отдѣто, съ едно тескере на име на Георги Търневъ, когото по-късно ще срѣщнемъ, заминалъ за Цариградъ. Ето при тоя случай, именно, той се билъ отбилъ въ Карлово у Х. Василя. Но по-нататъкъ вече, кога стигналъ въ Царацово при Пловдивъ, легналъ тежко боленъ отъ гърло, у бай Иванъ Арабаджията,

---

[1]) Ср. „Самуилъ, исторически разказъ", отъ Хр. Ф. Поповъ, стр. 5, казано: „около 15 януарий". А лично г. Поповъ, който живѣе въ София, твърди безъ забикалки, че е било 15 януарий.

и на кола билъ занесенъ за операция у Докторъ Рашко въ Пловдивъ, който го и изцѣрилъ[1]). Въ Пловдивъ послѣ апостолътъ се укрилъ у Найденъ Геровъ.

Прочее, въ Клисура, запитали сега младия ханджия за старъ познайникъ, Х. Василъ въ Карлово. Защото, имали страхъ и желаели да научатъ, дали, въ свръзка съ Старо-Загорското възстание, не е билъ и Карловскиятъ приятель между затворенитѣ.

Въ Клисура, по онова врѣме, сѫществуваше тѣсенъ кружокъ отъ младежи, които се интересували отъ събитията и съобщавали си единъ другиму всички важни извѣстия, които, по единъ или другъ начинъ, могли да стигнатъ въ Клисура. Тѣзи младежи бѣха: Хр. Драгановъ, Хр. Г. Трувчевъ, П. Павурджиевъ, Хр. Ф. Поповъ, Ст. Почековъ, Ганчо Кунчовъ, Никола Андрѣевъ, Дѣлчо Рачевъ и др. Отъ тѣхъ учители: Хр. Ф. Поповъ, Хр. Трувчевъ и Стефанъ Почековъ. Хр. Ф. Поповъ билъ по-рано главенъ учитель въ Градецъ и, споредъ както самъ разказва, виждалъ се еднажъ и съ Панайотъ Воловъ. Това е било въ Котелъ, въ книжарницата на Димчо Великовъ, — случка, за която нѣмаме по-точни данни[2]). Хр. Поповъ и Трувчевъ бѣха учители въ класното училище. Хр. Ф. Поповъ ималъ донѣкѫдѣ и книжовнически наклонности: явява се и като сътрудникъ въ нѣкои отъ тогавашнитѣ списания[3]). Тѣ се

---

[1]) З. Стояновъ, томъ I, 321.

[2]) Фактътъ би билъ интересенъ и като епизодъ изъ живота на Панайотъ Волова. Биографията на послѣдния е твърдѣ слабо проучена поради липса на надеждни източници. При обиколката си, азъ заварихъ стария книжарь още при живитѣ, ала не можа нищо да си припомни по случката.

[3]) Въ „Читалище", год. II, 1771, кн. IV, — е напечатано напр. слѣдното негово стихотворение, означено отъ Градецъ и носяще цѣлото име на Хр. Ф. Поповъ. Привеждамъ го като илюстрация, за да се види, какво е занимавало тогава духоветѣ. Стихотворението е дълго — азъ изпущамъ цѣли още седемь куплета!

Българщината въ Македония.

Тукъ българина вѣсма страда
Се тъпче и страшно напада
Отъ гърци, които желаятъ
Въ еленизма да го погълнатъ.

—

Гръцки владици люто вървуватъ,
Български языкъ. народность гонятъ,

събирали отъ врѣме на врѣме въ класното училище, кждѣто се помѣщавала библиотеката на читалището „Съгласие" — събирали се ей така — за по-интимно да си размѣнятъ нѣкои мисли. Него день дори, кога пристигнали апостолитѣ, нѣкой тѣхенъ познатъ билъ си дошълъ отъ Пловдивъ и неговитѣ разкази за жестокитѣ послѣдствия на Ст.-Загорското възстание били прѣдметъ за ново заседание въ читалището.

Когато апостолитѣ запитали за Стара-Загора и чули отъ Павурджиевъ, че младежи се събиратъ въ читалището за да говорятъ за народни работи, поискали да видятъ нѣкого отъ тѣхъ.

Трѣбва да се забѣлѣжи още, че по-рано въ Клисура не бѣ основаванъ комитетъ. Между учители само и по-интелегентни се говорило за възстание и освобождение, но нищо организирано не е имало. Читалището бѣше основано още отъ прѣди 1870.

Бѣдни българи въ тъмници хвърлятъ,
Народни жизненни сили смучатъ.

—

Тамъ въ Цариградъ дружини сбиратъ,
Патриарси цѣль благославятъ:
Да се успѣе да се потжпче,
Въ Македония българщина вече!

—

Гръцки учители безплатно служатъ,
И гръцки книги даромъ се даватъ:
Само да може младо българче,
Да се прѣобърне въ сжщо гърче.

—

А ний, братя, какво ли правимъ,
При тия гръцки движения?
Повеч'то хладнокръвни стоимъ,
При народнитѣ злочестия.
. . . . ! . . . .
Единъ день и ний здобити,
Съ наука и просвѣщение,
Съ изряденъ успѣхъ обвити,
Въ морално образование,
Щемъ тръгнемъ, къмъ кждѣто щемъ,
И направо ще се поведемъ.
Тогава веч' не ще ни прѣчатъ,
Ни патриаршески проклѣтии,
Ни гръцки комитети, комисии,
Ни грозни паликарски данданни!....

Късно прѣзъ нощьта, сега, Павурджиевъ похлопалъ у приятеля си Хр. Ф. Поповъ, и заедно послѣ озовали се при апостолитѣ. Други не били викани. Апостолитѣ се открили по каква мисия ходятъ, и П. Павурджиевъ и Хр. Ф. Поповъ произнесли, по диктовката на Бенковски, бунтовната клѣтва, като съ това образували и първото щастливо звѣно въ дългата върволица отъ вѣрни гнѣзда на революционната агитация въ Четвъртия окрѫгъ.

Както можеше и да се очаква, впечатлението, произведено отъ апостолитѣ върху двамата новооглашени, е било извънредно силно. На другия день, Павурджиевъ и Поповъ свикали всички свои приятели на съвѣщание, и комитета билъ основанъ отъ сѫщитѣ лица: П. Павурджиевъ, Хр. Ф. Поповъ, Ст. Почековъ, Хр. Драгановъ и Хр. Г. Трувчевъ.

Рано сутриньта апостолитѣ хванали пѫтя за Карлово.

III.

Апостолитѣ въ Карлово. При Бай Иванъ Арабаджията въ Царацово. Основаване комитетъ въ Пловдивъ и Царацово. Скица на плана за по-нататъшенъ маршрутъ изъ окрѫга.

Стариятъ Карловски комитетъ оставаше незачекнатъ. Прѣслѣдванията по Старозагорското възстание не го бѣха засегнали. Къмъ него принадлежаха: Х. В. Караивановъ, В. Платнаровъ, Н. Гичевъ, Ст. Странски, Ил. Милановъ, Д-ръ Киро Поповъ (обѣсенъ по възстанието въ 1876 г.), Костадинъ Поповъ Папата, братъ на първия по-сетнѣ Врачански епископъ, Илия Симеоновъ и Братия Илия и Тинко Рачови (послѣдния обѣсенъ въ 1876 г.) [1])

Апостолитѣ слѣзли у Караивановъ. Тъй като Воловъ е билъ познатъ, а пъкъ и комитета сѫществувалъ, избѣгната е била формалностьта на клѣтвата. Лицата били напълно надеждни и клѣти. Дали имъ само опѫтвания, какъ да усилятъ комитета, да го привикатъ къмъ новъ животъ и да развиятъ дѣятелность върху нови начала. На другия день още — 17 януарий — апостолитѣ хванали пѫтя за Пловдивъ.

1) Заимовъ, „Василъ Левски", 96.

Веднага, слѣдъ като апостолитѣ си тръгнали, съживѣнитѣ привърженици на стария комитетъ въ Карлово събрали се на заседание, основали и циментирали новъ комитетъ, съ постояненъ съставъ (настоятелство): Караивановъ, Ил. Милановъ и В. Платнаровъ.

Разказътъ на З. Стояновъ, [1] че Бенковски и Воловъ, на 10 Февруарий, слѣзли у Ганчо Гайтанджията, кждѣто произвели клѣтва, не може да се потвърди. Бенковски е миналъ отъ тукъ само единъ пжть, при първото си идване, което е могло да бжде — по всички данни, които притежаваме, и които споменахме до сега — по-рано, ала въ никой случай, не можеше да бжде по-кжсно отъ 17 януарий. Воловъ, комуто на грижитѣ по-кжсно принадлежеше, както ще видимъ, този районъ, слизалъ е наистина у Ганю Николовъ, нариченъ Маджарътъ — една малка кжщица въ долния край на града, кждѣто прѣди е спиралъ охотно и Левски но, както казахме, то ще бжде по-послѣ. Тука, въ кжщата на Маджарътъ, Воловъ при второто си идване прѣзъ Февруарий, е дѣйствително клѣлъ нѣкои видни богаташи отъ града, което обстоятелство, навѣрно, З. Стояновъ е примѣсилъ съ първото идване на Воловъ въ другарство съ Бенковски. Въ сжщата кжща е шито малкото Панагюрско знаме, поржчано отъ Воловъ и донесено отъ сжщия въ Панагюрище, съ което се и прогласи възстанието, както ще видимъ на свое мѣсто.

Апостолитѣ зели адреси за разни села: като Каратопракъ, Синджирлии, Елешница, Паничери и др., а за Пловдивъ не тръгнали направо по шосето, но се отбили въ Царацово при Иванъ Арабаджията, познатъ дѣецъ отъ врѣмената на Левски и останалъ такъвъ и за въ бждаще.

Бае Иванъ, родомъ Каратопраченецъ и заселенъ отъ години тукъ, работѣше коларство. Сиромахъ, но честенъ човѣкъ, той живѣеше въ една отъ пристройкитѣ къмъ дома на богатия селянинъ и неговъ приятель, Божилъ Ходжовъ — една малка колибка, въ самия дворъ на приятеля, въ която е работилъ своя занаятъ. Въ тая колибка и днесъ още живѣе стопаницата на покойния Арабаджия.

[1] Томъ I, стр. 320.

Апостолитѣ стигнали вечерь и останали тукъ да нощуватъ. Не било мжчно, домакинътъ да познае неотдавнашния си гостенинъ. Бай Иванъ не билъ измѣнилъ на дѣлото. Още зараньта, стариятъ човѣкъ се запжтилъ за Пловдивъ — който е твърдѣ близъкъ съсѣдъ на селото имъ: не повече отъ половина часъ. Трѣбало да се подготви приема на апостолитѣ въ града. Бай Иванъ отишълъ при Хр. Търневъ, неговъ другарь и сжщо прѣданъ на революционното дѣло още отъ врѣмената на Левски.

Съ Левски Търневъ се билъ срѣщалъ най-напрѣдъ пакъ въ Пловдпвъ. Тогава, сжщо като сега, викали го да иде въ Царацово, но той поради нѣкакви залиси не можилъ да иде, та Левски самъ дошълъ. Отпослѣ вече кжщата на Търнева стана агитационна станция въ Пловдивъ, сжщо тъй, както и колибата на Арабаджията бѣше станция въ Царацово.

Още сжщия день, Търневъ, като зелъ за другарь и Хр. Благоевъ, върналъ се съ Бае Ивана въ Царацово, а вечерьта двамата апостоли били заведени въ града. Тукъ слѣзли въ хана на Търневи, въ Каршиака, ала не прѣспали тамъ отъ прѣдпазливость. Търневъ ги повелъ въ кжщата на Ст. Дрѣнски, който живѣлъ прѣзъ онова врѣме въ гръцката махала, между Хисаръ и св. Петка. Въ сжщата кжща живѣли Хр. Благоевъ и Антикаровъ.

Тукъ, освѣнъ Хр. Благоевъ и Ст. Дрѣнски, били свикани на съвѣщание още: Н. Караджовъ, Кочо Чистеменски и Свѣщаровъ.[1]) Апостолитѣ развили програмата си. Прѣзъ настжпващата пролѣть трѣбало да се организува сериозно възстание. Отъ присжтствующитѣ се образувалъ и комитета. Споредъ Хр. Благоевъ, съвѣщанието станало въ кжщата на Кочо Чистеменски, кждѣто и прѣспали апостолитѣ.

За да се нагоди и врѣмето, въ което апостолитѣ сж били въ Царацово и Пловдивъ—поне, за да се видятъ и мѣстнитѣ източници, за които, всякой случай, принудени

---

[1]) Захарии Стояновъ прибавя, че сж били викани още: Калчевъ, Наботковъ, А. Балтовъ и Т. х. Георгиевъ, за което нѣмаме достовѣрни данни. „Записки", т. III, 268.

сме да държимъ смѣтка, поради липса на документи и паметници—ще приведемъ нѣкои отъ разказитѣ на доживѣли хора.

Когато апостолитѣ стигнали въ Царацово, въ сжщия дворъ, дѣто живѣе Бае Иванъ,—у Божилови—имало свадба. Женилъ се Георги Минчевъ Пъндишки, който е живъ. Дюгенджията на Божила, човѣкъ бекяринъ, като живѣлъ у него, билъ кумъ. За да скрие гоститѣ отъ голѣмата навалица, и тъй като въ кжщицата на Бай Ивана, като въ сжщи дворъ и на лице, при това и твърдѣ малка, било неудобно, стариятъ арабаджия завелъ апостолитѣ въ братовата си кжща, дѣто живѣлъ Георги Атанасовъ Бахчиванинъ. Тая кжща е пакъ въ този голѣмъ дворъ, само отсрѣща и на страна. Свадбата, споредъ както разказватъ ония, що се женили тогава, била по Атанасовдень. А тъй като главни веселби, особно въ кжщата на кума, ставатъ тукъ само срѣщу недѣля, пристигането на апостолитѣ трѣбва да се тури въ сжбота срѣщу недѣля. Атанасовдень въ 1876 г. пада въ недѣля, 18 януарий. Свадбата като е била по Атанасовдень т. е. приблизително около тоя праздникъ, апостолитѣ сж стигнали тукъ или на 17 януарий, или слѣдующата недѣля — 24 януарий.

Само едно може да има съмнително въ тѣзи спомени: за кое идване на апостолитѣ се говори, когато отивали за Пловдивъ, или когато се връщали отъ тамъ. Мжчно е изобщо, слѣдъ триесеть, години, да установяваме дати на память.

Въ кжщата на Чистеменски събрали се, втората вечерь, пакъ сжщитѣ лица, безъ Караджовъ и Дрѣнски. Тукъ влѣзли вече въ подробности, какъ да се организира възстанието. Третята вечерь апостолитѣ прѣспали въ хана на Търнева, а споредъ разказитѣ на нѣкои — пакъ у Чистеменски.

А сутриньта вече домакинътъ, Хр. Търневъ, самъ повелъ гоститѣ си назадъ за Царацово, както ги бѣше довелъ отъ тамъ. Бай Иванъ сжщо билъ стигналъ, за да ги придружи.

Въ Царацово свикали сега десетина селяни. Събрали се въ кжщата на Божила, кждѣто и прѣспали апостолитѣ.

Събранието е имало за цѣль само да уформи сжществуващия тамъ комитетъ, който не бѣше разтурянъ.

Въ интименъ съвѣтъ съ Бай Ивана, Божилъ Ходжевъ и Хр. Търневъ, съставилъ се списъкъ на всички околни села, които ще обхване пропагандата. Апостолитѣ сжщо начъртали плана на своя маршрутъ. Споредъ тоя планъ, Бенковски хваналъ пжтя за Старо-Ново-Село, и отъ тамъ за Копривщица и Панагюрище, а Воловъ, слѣдъ като се опиталъ, споредъ разказа на нѣкои, да основе комитетъ въ Татаръ-Пазарджикъ — но безуспѣшно — повърналъ се и ударилъ на дѣсно къмъ Синджирлий и Карлово.

Иванъ Атанасовъ Арабаджията ималъ още отпрѣди сношения съ вѣрни хора отъ ближнитѣ села: Мързянъ, Чирпелий (Климентиново), Строево, Радиново, които се натоварилъ отново да приготви.

IV.

Пжтьтъ на Бенковски отъ Царацово къмъ Копривщица и Панагюрище. Прѣзъ Дуванлий въ Елешница. Комитета въ Старо-Ново-Село. До Копривщица. Първото заседание. Петко Кундураджията прѣдизвѣститель въ Панагюрище. Основане на Копривщенския комитетъ. Съставъ. Разнорѣчиви източници за деньтъ. Текстътъ на клѣтвата. Интересенъ епизодъ: какъ Бенковски отрича себе си.

Въ запискитѣ на Генчо Динчовъ отъ Елешница четемъ подробности за по-нататъшния маршрутъ на Бенковски. Генчо Динчовъ прѣзъ 1876 г., билъ дюгенджия, какъвто е и сега. По-рано, прѣзъ 1867/8 — 1868/9 г., билъ учитель въ Елешница, оженилъ се и останалъ дюгенджия. Родомъ е отъ Стрѣлча, тамъ се училъ при Х. Дяконъ Хилендарецъ. Прѣзъ 1876 г. билъ на 28 години. Съ даскалъ Найденъ Сланинковъ, когото по-нататъкъ ще срѣщнемъ, се знаелъ още отъ 1865—66 година, когато той бѣше учитель въ Цалапица. Отъ 1867 г., Найденъ си остава учителя въ Старо-Ново-Село.

Като излѣзълъ отъ Царацово, Бенковски отишълъ въ с. Дуванлий — 1½ часъ отъ Царацово — и основалъ комитетъ. Оттукъ довелъ го до Елешница приятеля на Г. Динчовъ, дуванлиецъ, Танчо Петковъ.

Елешница имала 95 — 100 кжщи — всички български. Била е войнишко село. Селянитѣ давали войници (коняри),

както бѣше това и съ Панагюрище, Войнягово и Цалапица (половината) [1]). Бенковски слѣзълъ въ Елешница у Г. Динчовъ, късно кждѣ 3—4 часа по турски вечерьта. Бърже се намѣрили десетина съчувственици. На слѣдующата нощь Бенковски спалъ у Г. Кумановъ за промѣна. Тамъ се и клѣли новопосветенитѣ Петко Вълковъ, Рангелъ Костадиновъ и Георги Кумановъ, които скупомъ образуватъ и постоянния съставъ на комитета.

Сжщата нея нощь и даскалъ Найденъ отъ Старо-Ново-Село, комуто е било извѣстено, разбира се, дошълъ самъ и повелъ апостола нататъкъ. На съмване тръгнали. Отъ Елешница до Старо-Ново-Село е 1 часъ разстояние, та вѣрно е било прѣсмѣтнато, да се приберать прѣди още да съмне. Всѣкждѣ по-нататъкъ ще бждемъ свидѣтели, какъ неуморимъ и прѣдпазливъ е Бенковски.

Както Генчо, тъй и Найденъ бѣха близки съ Арабаджията, който ги прѣдупрѣдилъ за Бенковски. Та първитѣ сигурни стжпки на апостола се длъжатъ все пакъ на вѣрния другарь на Левски.

Бждащиятъ герой на Априлското възстание още веднажъ не стжпи по тѣзи мѣста. По-късно минава Воловъ прѣзъ Февруарий и послѣ още еднажъ на Връбница. Въ Старо-Ново-Село Бенковски слиза у Ненчо Налбантина, и най-малко ще да е прѣстоялъ тукъ 2 нощи. Но споменитѣ сж изобщо твърдѣ смжтни въ днешно врѣме. Още повече, че липсватъ живи и надеждни поборници въ оня край. Комитета се съставилъ отъ: Ненчо Искрйовъ Налбантина, Даскалъ Найденъ (Ивановъ Сланинковъ), Михо Мирковъ, Тодоръ Начевъ и попъ Атанасъ. Клѣли се у Ненчови.

Пжтьтъ на Бенковски сега лежеше за Копривщица. Бенковски не искалъ да се издаде, отдѣ е родомъ, затуй и родния си градецъ държалъ между чуждитѣ. Прочее, той поискалъ пакъ хора да го съпроводятъ, както и да му се прѣпоржча вѣрна кжща, въ която да слѣзе, защото самъ той ужъ нѣмалъ тамъ познати.

Тодоръ Искрювъ Налбантинътъ, нареченъ още Душанцалията, на когото Ненчо Налбантинътъ въ Старо-Ново-Село

---

1) Иречекъ „Княжество България“, томъ II — 347.

бѣше братъ, билъ опрѣдѣленъ да бѫде оня човѣкъ, въ кѫщата на когото апостолътъ щѐ слѣзе. Така само Бенковски се отправя за Копривщица. Ненчо му далъ за спѫтникъ своя зетъ, Хараламния Недѣлевъ, който се занимавалъ съ кираджилъкъ, и който трѣбвало да доведе апостола въ насочената роднинска кѫща.

Едноврѣменно, Даскалъ Найденъ Сланинковъ тръгналъ да прѣдизвѣсти и Стрѣлчани да чакатъ апостола. А Стрѣлча стоеше на пѫтя на Бенковски отъ родното му мѣсто до Панагюрище.

Пѫтьтъ отъ Старо-Ново-Село за Копривщица минава прѣзъ Срѣдна-Гора. Пѫтницитѣ пѫтували на коне. Имало дълбокъ снѣгъ, който газили съ мѫка. Прѣкия конски пѫть е прѣзъ Дутова Поляна. Другиятъ пѫть, прѣзъ Зелена Поляна, обикаля 1 часъ. Пѫтницитѣ зели направо.

Късно вечерьта стигатъ тѣ въ Копривщица и — разбира се — слизатъ у Тодоръ Налбантина. Бенковски пратилъ записка до Найденъ П. Стояновъ, главенъ учитель, да дойде при него. Найденъ билъ отъ прѣди посветенъ на дѣлото. Той бѣше по-рано учитель въ Панагюрище. Просвѣтенъ, зрѣлъ мѫжъ и отъ сърдце прѣдаденъ на народния идеалъ за политическа свобода, той бѣше познатъ въ околностьта. Найденъ сега обадилъ, отъ своя страна, и на Каблешковъ — сѫщо познатъ и почти самостоятеленъ апостолъ за политическа свобода.

Двамата незабавно отишли въ кѫщата на Танчо Шабановъ. Слѣдъ единъ малъкъ съвѣтъ, приятелитѣ рѣшили, че не могатъ да се събиратъ въ кѫщата на Тодоръ Налбантина, дѣто ги чакаше Бенковски, защото на домашнитѣ на налбантина не могли да се довѣрятъ, та пратили Танчо Шабановъ да земе апостола у дома си. А сами, Найденъ и Каблешковъ, останали у Шабанови да чакатъ.

Кѫщата на Танчо, която още и днесь стои, както си е била тогава, е на отстранено мѣсто, и въ нея може да се дойде незабѣлѣзано и лесно отъ горния край на града. Шабановъ нѣмалъ дома си освѣнъ една стара майка. Тѣзи условия бѣха тъкмо пригодни, за тайната и опасна срѣща. Трѣбва да се забѣлѣжи, че въ Копривщица, дѣто имаше

полицейска властъ и, освѣнъ това, още и будни турски очи между самитѣ българи, приятелитѣ на свободата имаха да се борятъ съ двоенъ врагъ, и трѣбваше още повече да се пазятъ отколкото всѣкждѣ на друго мѣсто.

Апостолътъ и троицата Копривщенски патриоти вечерятъ и прѣкарватъ нощьта заедно. Бенковски, при надеждинитѣ събесѣдници, съ които случаятъ го срѣща, отворилъ напълно картитѣ си. Той, за прозорливия погледъ на когото не ще да е било неразрѣшима задача да прѣдугади, че въ бждещето въстание Копривщица може да играе ржководяща роль, развилъ всичката своя енергия.

Рѣшено било, сутриньта да се съобщи на всички надеждни хора, за да се съберать на събрание за слѣдующата вечерь. Числото на лицата се прѣдполагало да бжде около 12.

Въ сжщото врѣме, додѣто сж ставали приготовления за прѣдстоящето събрание, Петко Бояджиевъ Кундураджията, единъ познатъ още отъ врѣмето на Левски революционеръ и патриотъ, родомъ отъ Панагюрище, билъ извѣстенъ още зараньта за пристигането на апостола. Той се срѣщналъ незабавно съ Бенковски и, по негова поржчка, прѣзъ деньтъ още заминалъ за Стрѣлча и Панагюрище, за да приготви посрѣщането на апостола и тамъ.

Черновѣждъ разсжждава погрѣшно, и погрѣшно е съобщилъ, че на Петко Бояджиевъ било извѣстено отъ Пловдивъ за идването на Бенковски, „понеже и той (Петко Кундураджията) билъ съзаклѣтникъ“ 1). Ето какъ ще да е произлѣзло туй съобщение. Тъй като Петко донесе въ Панагюрище извѣстието, да посрѣщнатъ Бенковски, и Черновѣждъ е знаелъ това, другото е прибавилъ по умозрѣние, защото не знае точно Бенковски до кого е отишълъ и какъ е пжтувалъ. Иначе трѣбва да прѣдположимъ, че г. Черновѣждъ притежава нѣкои документи и въобще източници отъ Пловдивъ, които не ни е споменалъ, и които ние не познаваме. Напротивъ, за насъ е ясно, че той не разполага и съ осжднитѣ макаръ и необходими данни по случая и

1) Черновѣждъ, „Панагюрското възстание“, стр. 8, бѣл. 3.

принуденъ е да гради по свое усмотрѣние. Така е излѣзло у него, че въ Копривщица Бенковски слиза въ кѫщата на Петко Кундураджията, и че самия Петко му дава човѣкъ, който да съпроводи Бенковски до Панагюрище. Съ една дума, излиза въобще, че Петко е билъ всичко за революционна Копривщица, което не е вѣрно. Бенковски е зналъ, че има революционери въ родното гнѣздо на Каравелова, ала се́ пакъ хваща другъ тактъ — той постѫпва официално: обръща се къмъ непознато лице — Найденъ П. Стояновъ, а послѣдний му е билъ прѣпорѫчанъ отъ другия Найденъ отъ Старо-Ново-Село. И сетнѣ, идеята бѣше тъй узрѣла, че апостолитѣ отъ 1876 година, смѣятъ, до извѣстна степень, да каратъ и прѣзъ просото. Стига нѣкой да е добъръ патриотъ, тѣ му се откриватъ. Така е станало съ Найденъ Сланинковъ, така и съ Найденъ Попъ Стояновъ, и съ Петка, и съ други.

Петко Кундураджията бѣше единъ отъ рѣдкитѣ дѣятели, отдаденъ отъ цѣла душа на замамчивата идея за политическа свобода. Като се занимавалъ съ своя скроменъ занаятъ между чужди хора, той не билъ скѫсалъ връзкитѣ си и съ своя роденъ градъ. Така, той ималъ често порѫчки отъ Панагюрище, кѫдѣто и често ходилъ. Тамъ поддържалъ той тѣсно приятелство съ Найденъ Дриновъ и съ други по-будни сили, съ които често говорилъ върху бѫдащата борба за освобождение. Ето защо Бенковски не можеше да намѣри и по-подходяще лице, което да прати като прѣдизвѣститель за своето идване въ Панагюрище.

Вечерьта били свикани въ Копривщица само 10 души. Тѣ сѫ, освѣнъ извѣстнитѣ трима — Найденъ Попъ Стояновъ, Тодоръ Каблешковъ и Танчо Шабановъ — още: Нешо П. Брайковъ, Рашко Стойчовъ, Брайко Еневъ, Петко Дончовъ Кесяковъ, Илия Мангърътъ и Цоко Будинъ. Попъ Никола Бѣлчовъ дошълъ малко по-късно. Н. Бѣловѣждовъ отсѫтствува по недоразумѣние. Съ Петко Бояджиевъ, числото щѣло да стане пълно 12, както се гласѣше, ала знае́мь, че кундураджията бѣше отпѫтувалъ за Панагюрище.

За врѣмето, кога Бенковски стѫпилъ въ Копривщица и кога се положила основата за тамошния революционенъ

комитетъ, мѣстнитѣ източници сж твърдѣ ненадеждни. Въ бѣлѣжкитѣ и протоколитѣ на поборническата комисия въ Копривщица е казано, че Бенковски е дошълъ на 12 януарий, което, разбира се, ние не може да приемемъ. На сжщото мнѣние сж всички доживѣли поборници, което лесно се разбира, като помислимъ, че въпросната комисия се е състояла пакъ отъ сжщитѣ, и че и протоколитѣ сж държани и подписани пакъ отъ тѣхъ. Тѣзи протоколи—единъ тлъсть тефтеръ — сж били най-щастливата идея на поборническото тѣло въ градеца. Хората видѣли, че старостьта ги отвлича отъ тоя свѣтъ, и намислили да запишатъ и съхранятъ своитѣ спомени за любознателното потомство — една много похвална и благородна идея.

Ала Бенковски не можеше да бжде на 12 януарий въ Копривщица, когато едвамъ на 15 стигна въ Клисура. Въ своя роденъ градъ апостолътъ е стжпилъ срѣщу самия край на голѣмъ сѣчко.

Събранитѣ положили клѣтва. Текстътъ на тази клѣтва е донѣкждѣ възпроизведенъ отъ нѣкои съврѣменници—на память, разбира се—защото я нѣмаме запазена документално—нѣмаме я черно на бѣло. Попъ Груйо отъ Баня, за когото по-късно ще говоримъ, прѣнесълъ я въ своитѣ стихотворни записки на книга. Имаме я и въ запискитѣ на Захарий Стояновъ. Сжщо и въ книжката на г. Бѣловѣждовъ тя не липсва, но е отъ една и сжща редакция. Единъ домороденъ живописецъ въ Копривщица, който завѣщалъ на потомството нѣкои картини, изображающи какъ е пукнала първата пушка за възстание въ родното му гнѣздо, записалъ клѣтвата на гърба на едно отъ своитѣ оригинални произведения — отъ които нѣкои сж прѣпечатани вече въ „Княжество България" на Г. Димитровъ — и които сж запазени дори въ собствената кжща на художника въ родния му градъ. Колкото, обаче, и да е грижливо и старателно записана тази клѣтва, струва ни се, тя е пакъ прѣписъ отъ З. Стояновъ и дѣло не само на вѣрна память, но и на писателско перо. Ето текстътъ на клѣтвата, приблизително: „Заклѣвамъ се въ името на Всемогжщаго Бога, че за слава на народа си и за честьта на Православната вѣра ще забия петстотинь-годиш-

ния ръждясалъ български ножъ въ гърдитѣ на келявия султанъ. Ако прѣстжпя клѣтвата си, да бжда проклѣтъ отъ цѣлия български народъ и да ме постигне най-тежкото Божие наказание". [1])

Единственниятъ споръ върху този текстъ би билъ, дали покойния Захарий Стояновъ, за да го възпроизведе, се е водилъ по стиховетѣ на попъ Груя, или послѣдния е градилъ своята поезия върху готово нагласената отъ мемоариста клѣтва. Но тъй, както я имаме, тя е, и по стилъ, и по композиция, рожба на Захария Стояновъ.

По редътъ си, апостолътъ поржчалъ какви бунтовни принадлежности трѣба да си набави всѣкой съзаклѣтникъ. Далъ сжщо необходимитѣ съвѣти по организацията — какъ да се събиратъ статистически свѣдения, какъ да се привеждатъ нови бунтовници подъ клѣтва, начърталъ устройството на парични сборове, поща, тайна полиция и пр.

Първитѣ съзаклѣтници отъ първото събрание сж образували и единъ видъ учредителенъ комитетъ.

Отъ прѣбиванието на Бенковски въ Копривщица се е запазилъ единъ интересенъ епизодъ, който освѣтлява нѣкои изключителни черти въ характера на силния послѣ агитаторъ. Както знаемъ, идейки въ родното си мѣсто, той е билъ рѣшенъ, не само да се не обажда на домашнитѣ си, но и до край да държи, въ строга тайна, копривщенското си произхождение. Танчо Шабанътъ, пратенъ да го доведе у дома си, позналъ го още отъ първъ погледъ. Бенковски настоявалъ да отрича себе си. Танчо, който е още живъ, разказва съ увлечение за случката. Апостолътъ билъ найпослѣ принуденъ да се признае. Но и принуденъ е билъ на това, или способствувало е пакъ едно случайно обстоятелство. Прѣзъ есеньта 1875, едва нѣколко мѣсеца по-рано, Танчо билъ въ Цариградъ и тамъ се срѣщналъ съ Бенковски. То е било тъкмо въ онуй врѣме, когато Бенковски бѣше миналъ въ турската столица, натоваренъ, заедно съ Заимовъ, да подпали седалището на Султана и да го из-

---

1) Н. Бѣловѣждовъ, „Първата пушка", стр. 31.

гори отъ основитѣ. Този опитъ излѣзе, както знаемъ, яловъ. Тамъ прочее, двамата копривщенци се срѣщнали и Бенковски, види се, тогава нѣмалъ никакви причини да крие рода си. Сега, Танчо му напомнилъ тѣзи обстоятелства на недавнашната .срѣща, Бенковски се противилъ, ала най-послѣ билъ принуденъ да капитулира. Тѣзи обяснения станали по пжтя къмъ Танчовата кжща. Ала тъй като у дома ги чакаха даскалъ Найденъ и Каблешковъ, Бенковски помолилъ Танча, да не издава тайната му, защото — обяснилъ той — като го узнаятъ кой е, могли сж да изгубятъ нуждното обаяние къмъ дѣлото. Танчо обѣщалъ. Ала и тази искусвено издигната позиция не могла да се одържи. Танчо не могълъ да скрие отъ Даскалъ Найденъ и Каблешковъ, ала тукъ и замързва тайната. На З. Стояновъ не била неизвѣстна тази случка, макаръ и да ни я съобщава малко друго яче. Той казва, че Бенковски се обадилъ само на Найденъ Попъ Стояновъ, като добавя, че въ врѣме на агитация едва ли е имало нѣколко души, които да знаятъ, че Бенковски е отъ Копривщица. [1]) Бенковски зелъ честно слово, че ще пазятъ неговата тайна — за да не се вредило на дѣлото. Освѣнъ това, апостолътъ оставилъ и писмо до майка си, което трѣбвало да й прѣдадатъ, когато си отпжтува. Въ него той й поржчвалъ, между другото, да му прати единъ топъ шаекъ, който да прѣдаде на Шабановъ. А на послѣдния поржчалъ да продаде шаека и стойностьта да впише, като вносъ отъ Бенковски, за касата на комитета. Така той и лично изплатилъ дългътъ си — колкото и да е скроменъ той — къмъ своя роденъ градъ. А може би, и по тоя своеобразенъ начинъ е далъ изразъ на затаената въ душата си частична обичь къмъ бащиния и съграждани. Често по-избранитѣ характери сж и твърдѣ чудновати въ пожеланията си.

1) З. Стояновъ, „Записки“ томъ I, 502.

V.

До Стрѣлча. Свѣдения за селото. Съставъ на комитета. Особенни причини за успѣха на агитацията.

Споменахме, че учительтъ Найденъ Сланинковъ тръгва отъ Старо-Ново-Село, за да прѣдизвѣсти Стрѣлча. Той извършилъ точно своята задача. Обадилъ на стрѣлчани, че Бенковски е заминалъ за Копрившица, и че тѣ сѫ длъжни да пратятъ човѣкъ, който да го доведе въ селото имъ. Стрѣлчани, наистина, опрѣдѣлили Яко Кацаровъ, който да придружи апостола.

Найденъ Ивановъ Сланинковъ билъ стигналъ въ Стрѣлча привечерь (по икиндия), а тръгналъ и самъ той съ Яко Кацаровъ за Копривщица, дѣто пристигатъ въ 3 часа прѣзъ нощьта по турски (9 часа). Бенковски намѣрили, разбира се, у Шабанова. Апостолътъ си поотспалъ до срѣднощь и тогава тръгнали за Стрѣлча само съ Яко Кацаровъ. По пѫтя Бенковски пѣлъ: „Гледай ме Дѣно, Дѣнке,
Азъ съмъ днесъ въ бойно поле,
Да ме плачатъ Дѣнкеле,
Звѣзди, Дѣнке, и мѣсецъ“ —
и стрѣлялъ съ револверъ. Д. Коклювъ разказва сѫщо, както и други, които сѫ нощѣ съпровождали Бенковски, че той обичалъ, като Левски, да пѣе. А като се разигравала кръвьта въ жилитѣ на зебешкия делия — кръвь още и на буенъ балканецъ — той и стрѣлялъ.

Като български пробуденъ центъръ, Стрѣлча още отъ доста рано не е била чужда на революционнитѣ идеи. Филипъ Милювъ Чишрановъ получавалъ възстанически вѣстници, издавани въ Ромѫния. Левски посѣтилъ селото, еднакво както и Панагюрище. Довѣрени лица на апостола били: Недѣлю Стойновъ, Филипъ и Ганчо Чиширанови, Рашко Г. Гуджовъ и Св. Бойчо Петровъ. [1])

Стрѣлча въ 1876 броеше 450 кѫщи български, 40 турски и 30 татарски (дошли изъ Русия), съ едно училище и една джамия. Захариевъ[2]) означава прѣзъ 1870 г. числото

1) Записки на М. Т. Балтовъ.
2) „Описание и пр.“, стр. 40.

на кжщитѣ: 200 български, 40 турски и 32 татарски, 1 училище и 1 джамия.[1]) Въ училището се учило български, и въ селото не се помни гръцкиятъ езикъ. Разказватъ за одеския българинъ Тошковъ, който пращалъ руски книги за библиотеката, каквато имало уредена при мѣстното училище. Говори се сжщо, че е имало и женско училище, отворено прѣзъ петдесетьтѣ или шеесетьтѣ години, пакъ съ иждивението на Тошковъ, но едва ли може да се потвърди това. Захариевъ нищо не споменува по тази точка.

Бенковски съ Яко Кацаровъ слѣзли по тъмно въ Стрѣлча, въ кжщата на Енчо Танчевъ Фингаровъ, но въ зори още прѣминали у попъ Ивана, кжщата на когото стои покъмъ края на селото. И тъй като е било недѣля и св. Трифонъ, Бенковски чакалъ, докато се свърши литургия и, слѣдъ черковенъ отпускъ, свикали по-познатитѣ хора да се кълнатъ.

Заклѣватъ се веднага слѣдъ проповѣдьта. Особено убѣдително ще да е подѣйствувало на новооглашенитѣ, когато Бенковски показвалъ пълномощно отъ Централния Комитетъ, каквото и носѣше. А клѣли се още на първа ржка, запомнени и записани изпослѣ: Св. Бойчо Петровъ и Св. Ив. П. Евстатиевъ, братия Маринъ, Милю, Тодоръ и Иванъ Ангелови Балтови, Милю Т. Балтовъ, Бойчо Недѣлевъ, Дѣло Бойовъ, Ганчо Вельовъ, Енчо Фингаровъ, Милю Филиповъ Чишırановъ, Д. П. Стайковъ, Рашко Г. Гуджовъ, Никола Барбаловъ, учитель родомъ отъ с. Баня, Динчо и Яко С. Кацарови, Нешо Милювъ, Грозю Филиповъ, Радъ и Грозю Нешови, Д. Кунчовъ, Ив. Р. Тошковъ, Дончо С. Кацаровъ, Гаврилъ Гуджовъ, Иванъ Николовъ, Кръстю Динчовъ и Ал. Евстатиевъ.

Два дни слѣдъ заминаването на Бенковски избрали комитетъ (бюро) състоящъ отъ: Иванъ А. Балтовъ (прѣдседатель), Фил. Нешовъ и Никола Барбаловъ членове, Д. П. Стайковъ секретарь. Куриери били назначени по прѣпоржка на Бенковски: Милю Т. Балтовъ и Ник. Барбаловъ[2]).

---

[1]) В. още стр. 403.

[2]) Записки на М. Т. Балтовъ. Споредъ Ив. А. Балтовъ, кълнали се изеднажъ 34 души. Комитета състоялъ отъ слѣднитѣ лица: Ив. А. Балтовъ,

Готовностьта, съ която много селяни се стекли изеднажъ да се кълнатъ за идеята, се дължи на обстоятелството, че Стрѣлча е, както казахме, будно мѣсто. Каблешковъ, една година по-рано, миналъ и разбуждалъ духоветѣ. Той прѣдсказалъ, че съ смъртьта на Левски не е свършено всичко, че нови апостоли ще минатъ. Революционния духъ се поддържалъ още отъ враждата къмъ мѣстнитѣ турци, които бѣха едни отъ най-отчаянитѣ разбойници и главорѣзи. [1]) Разбира се, че трѣба да се нарече щастие, дѣто тѣзи турци, бѣха по-малочислени отъ българското население. Имало дружество, основано за да се отмъщава на турцитѣ. Особно сѫ били нарочени по-извѣстнитѣ помежду имъ — фанатизиранитѣ обирници и панти. Плѣвникътъ на Байрамовци — извѣстни тукъ кървопийци-делии — билъ запаленъ не много прѣди възстаническия периодъ. Плѣвникътъ изгорѣлъ съ добитъка и кѫщата. Но Байрамовци, за отплата, изгорили сѫщо голѣмия ханъ на Недѣлю Стойновъ.

VI.

Мисията на Петко Кундураджията до Панагюрище. Слѣди отъ Левски въ столнината на Априлското възстание. Духоветѣ въ навечерие на дѣлото. Въ кѫщата на Найденъ Дриновъ. Първа срѣща. Характерни особености. Присѫтствуващи лица. Тактъ и добро начало.

Петко Кундаруджията пристигналъ въ Панагюрище прѣвечерь 31 януарий, сѫбота — пазаренъ день за панагюрци — и отправилъ се до Найденъ Дриновъ. Трѣба пакъ да припомнимъ тукъ, че Петко, панагюрецъ по рождение, само отъ нѣколко години живѣеше въ Копривщица. Той често идвалъ въ родния си градъ, защото панагюрци, между които Кундураджиятаималъ не малко лични приятели, не забравяли своя съгражданинъ и често му правили порѫчки. Петко изработвалъ въ Копривщица, въ своя дюгенъ, порѫчанитѣ отъ панагюрци обуща, и сетнѣ, по прѣкия пѫть прѣзъ бал-

---

Никола Барбаловъ, Ганчо Велевъ, Попъ Иванъ, Енчо Танчовъ Фингаровъ, Найденъ Цвѣтковъ и Д. п. Стайковъ (секретарь). Незначителното различие въ лица като не играе важна роль въ развитието на сьбитията по-нататъкъ, ние го оставяме безъ по-нататъшно разискване.

1) Иречекъ, „Княжество България“, томъ II, 339.

кана (Бѣлотрупъ), носилъ ги назадъ на своитѣ вѣрни клиенти. По тоя начинъ, кундураджийството е било най-надеждното прикритие за ревностния патриотъ и появяванието му сега въ Панагюрище не можеше да възбуди никакво подозрѣние. Той билъ приятель, както отбѣлѣзахме и другъ пжть, съ Найденъ Дриновъ, а послѣдния бѣше стълпътъ на революционния кипежъ въ Панагюрище още отъ врѣмето на Левски.

Почвата за съставяне на комитетъ въ Панагюрище, както донѣкждѣ и знаемъ,[1]) бѣше готова. Стариятъ комитетъ, основанъ отъ Левски, не бѣше форменно разтуренъ, макаръ че работитѣ слѣдъ смъртьта на великия апостолъ и да стояха въ затишие.

Прьвъ пжть Левски е посѣтилъ Панагюрище, навѣрно, въ 1870 година, есеньта. Билъ придруженъ отъ Г. Данчевъ и, споредъ както разказватъ тука, още и отъ Матей Прѣображенски. Слѣзли въ хана на Найденъ Дриновъ. Послѣдниятъ ималъ довѣрено лице Д. Шишковъ. Комитетътъ билъ основанъ. По-късно Левски миналъ придруженъ отъ Общи и носещъ уставопроекта. А тогава и Комитета е билъ окончателно оформенъ. На слѣдующата година, когато апостолътъ, види се, пакъ е миналъ съ утвърденъ уставъ — надеждни. данни липсватъ — всички лица, съставляющи комитета, били подведени подъ формална клѣтва — което, както знаемъ, бѣше и прѣдписаниятъ въ устава общъ редъ за цѣла България. Комитета сега ималъ слѣдующия съставъ: Найденъ Ст. Дриновъ, Искрю Мачевъ, Ив. Ст. Джуджовъ, Ф. Ст. Щърбановъ, Ив. П. Дудековъ, Манчо Ст. Х. Манйовъ, Манчо Ив. Манйовъ, Петко Тод. Бояджиевъ, Тодоръ Цв. Бояджийски, Андрей Ив. Манйовъ, Иванъ Поповъ (шивачъ), Григоръ Георгиевъ, Кръстю Ив. Гешановъ, Георги Н. Манйовъ и Д. Шишковъ.[2]) Между изброенитѣ лица влизатъ и ония, натоварени съ тайната поща, както напр. Г. Н. Манйовъ, живъ още. Черновѣждъ трѣба да не е точенъ, като казва, че комитета се съставилъ едва въ 1871. Или той може и да има право, но тогава трѣба да приемемъ,

1) Ср. т. I, „Причини".
2) Черновѣждъ „Панагюрското възстание", стр. 9, заб. 4.

че комитета окончателно е билъ уреденъ по устава (подведенъ подъ клетва), както всѣкждѣ въ България, едвамъ въ 1872.

Слѣдъ разкриването на Арабаконашката случка, когато по цѣла България ставаха арести и всички будни елементи се бѣха изпоискрили и разбѣгали въ странство, патриотитѣ въ Панагюрище се потайватъ, безъ обаче да изгубятъ интересъ къмъ общото дѣло, и безъ да отслабнатъ въ вѣрата си. А общото прѣдателство послѣ, за щастие, не засегва и тѣхъ. Но все пакъ лесно е да си прѣдставимъ, че слѣдъ смъртьта на Левски, като липса желѣзната ржка, която държеше юздитѣ на всички, и която вѣщо направляваше революционния корабъ напрѣдъ, комитетското дѣло въ Панагюрище, макаръ и да не огасва съвсѣмъ, стояло е неопрѣдѣлено, замръзнало и заковало се неподвижно все на едно и сжщо мѣсто. По-късно — въ 1875 — комитетскитѣ хора се държатъ въ течение на приготовленията въ Стара-Загора чрѣзъ свои приятели и близки въ Пловдивъ. Тогава — а туй вече знаемъ отъ порано — свързката не бѣше още тъй тѣсна между Тракийския революционенъ центъръ въ Сливенъ и този малко отстраненъ край, и слѣдъ разгрома въ Стара-Загора, когато послѣдваха арестувания по цѣла Тракия, патриотитѣ бѣха тукъ прѣживѣли нови трѣвоги, но — за щастие пакъ — безъ да пострадатъ ни на косъмъ отъ прѣслѣдванията. Всѣкой пжтникъ, идещъ отъ по-далечъ и отъ Пловдивъ, който случайно намине въ Панагюрище, бивалъ е тайно и съ напрѣгнато внимание разпитванъ за хода на работитѣ. Тъй е успѣлъ духътъ въ Панагюрище да се държи буденъ и въ постояно напряжение за дѣлото.

Петко Кундураджията отъ Копривщица честилъ да носи прѣзъ планината обуща на своитѣ приятели, тиканъ не толкова отъ апетитъ за печалба, но отъ любопитство и отъ надежда, дано въ Панагюрище, чрѣзъ неуморно буднитѣ съмишленици, да се добере до утѣшителни новини за дѣлото.

Панагюрище по онова врѣме все още лежеше на търговския пжть отъ Цариградъ и Пловдивъ за София и Западна България (прѣзъ Златица), а сжщо на пжть за Босна

и Европа, прѣзъ Т.-Пазарджикъ и Родопитѣ.[1]) А за това ни свидѣтелствуватъ редъ странноприемници и хотели, що работѣха тогасъ въ Панагюрище — вече затворени, разбира се, въ днешно врѣме.

Петко Кундураджията е билъ понѣкога придружаванъ отъ Брайко Еневъ — сжщо единъ, както знаемъ, отъ комитетскитѣ хора въ Копривщица. Когато се срѣщали съ панагюрскитѣ патриоти, разговорътъ се е въртѣлъ найчесто около мистериозната тема, че „има нѣщо". А туй се шушне потайно, почти безсъзнателно и всѣкждѣ, и това още отъ есеньта, когато зрѣеше Старо-Загорското възстание, и по-сетнѣ прѣзъ цѣлата зима, кога очакватъ новото дѣло.

Но изобщо още отъ памятнитѣ хайдушки врѣмена редътъ на работитѣ по тия прибалкански мѣста си остава единъ и сжщъ: зимата е сезонъ на мечтитѣ за юнашки авантюри, а пролѣтьта съ „шума зелена" е осжществението на всички тия сънища. Сега пъкъ, прѣзъ тая зима, гласътъ на ожиданието е по-гръмовитъ и по-опрѣдѣленъ отъ всѣкой другъ пжть. Всѣкой шепне: „ще има нѣщо". Всѣкой, по импулса, даденъ отъ врѣмената на Левски, купувалъ оржжие и трупалъ барутъ; това е правилъ още прѣди, но прави го сега още по-трѣскаво.

Имало нѣкои златишки турци, които — като по Троянско и другадѣ — разнасяли барутъ контрабанда. Този барутъ се фабрикувалъ въ Златишкия балканъ и продавали го тайно по на цѣли торби[2].)

Найденъ Дриновъ се срѣщалъ още по-напрѣдъ и съ Каблешкова, въ Т.-Пазарджикъ. Великиятъ революционеръ, като началникъ на станцията въ Бѣлйово, слизаше често въ ближния градъ за да се види съ приятели, каквито е ималъ тамъ немалко. Каблешковъ говорилъ Дринову — споредъ личнитѣ спомени на послѣдния — за една тайна чета, която се готвила да подпали Цариградъ. Защото младиятъ копривщенски патриотъ знаялъ за обширностьта на крое-

---

[1]) Иречекъ, „Княжество България" II, 122 и 340; ср. сжщо М. Влайковъ „Бѣлѣжки и пр."

[2]) „Записки" З. Стояновъ, т. I 461.

житѣ отъ 1875. Сѣщаме се, че това е било отзвукъ отъ великитѣ планове прѣзъ есеньта 1875, за да се изгори Цариградъ. Далечнитѣ вълни на мълвата за това дѣло трѣба да сж пращали отпръски дори и въ най-тъмнитѣ български кътове.

А сега, прѣзъ зимата 1875—1876, Каблешковъ бѣше вече на постоянно жителство въ своя роденъ градецъ, а барутъ прѣнасяли отъ Златишко не само за Панагюрище, но и за Копривщица. Барутътъ идѣлъ на товари, прѣдаванъ за Панагюрище на кулата Медетъ. Единъ цѣлъ товаръ прѣнесли и за Копривщица. Духоветѣ сж възбудени. Всичко се готви, всички чакатъ да се почне славното онова „нѣщо", за което се е говорило отъ толкова врѣме.

Тъкмо въ ония дни, кога Бенковски е билъ на пжть къмъ Копривщица, Н. Дриновъ, придруженъ отъ Г. Неновъ, ходилъ и той при Каблешкова. Въ дисагитѣ на конетѣ си имали и барутъ. На връщане, въ Стрѣлча, приказвало се вече тайно, че въ Пловдивскитѣ села ходи апостолъ, което се разчуло и до тукъ. Тъзи новина прьвъ донесълъ въ Стрѣлча Силименовъ, който билъ въ Старо-Ново-Село въ сжщото врѣме, когато и Бенковски бѣше тамъ. Но Силименовъ не можалъ да види апостола, макаръ и да желалъ. Казали му само, че той скоро ще пристигне и въ селото имъ.

На 31 Януарий, сжбота — пазаренъ день, както казахме, въ Панагюрище — къмъ вечерьта, привтасалъ пратенникътъ на Бенковски отъ Копривщица. Съ пристигането си още, той казалъ на своя приятель Найденъ Дриновъ: „Хайде сега да почваме: свърши се!"

Петко Кундураджията извѣстилъ, че Бенковски сжщата вечерь ще пристигне въ Стрѣлча, дѣто панагюрци трѣба да пратятъ вѣренъ човѣкъ, за да го доведе въ граде имъ. Отредили Г. Неновъ Манйовъ (стариятъ, гуджо) съзаклѣтникъ още отъ врѣмето на Левски.

На слѣдующата нощь Г. Неновъ придружилъ Бенковски до Панагюрище. Тѣ тръгватъ отъ кжщата на Попъ Ивана въ Стрѣлча и по срѣднощь похлопватъ въ Пана-

гюрище на вратата на Найденъ Дриновъ — въ Драгулинъ махла. Бенковски ездилъ своя дорестъ конь отъ Вратца.[1])

Още на зараньта, 2 Февруарий Срѣтение Господне, били свикани у Дринова: Т. Влайковъ, Бобековъ и Искрю Мачевъ, — като най-вѣрни лица. Това било съвѣщание, кому и доколко бива да се довѣрятъ. Първиятъ отъ повиканитѣ, търговецъ на вълна, е билъ приятель на революционнитѣ идеи, съ които се сродилъ отъ чести пѫтувания въ свободна Сърбия. Мачевъ и Бобековъ бѣха учители. Бобековъ се отнесълъ критически къмъ апостола и принудилъ го да си покаже пълномощното. Обаче самъ добъръ патриотъ, Бобековъ се вдъхновилъ разпалено и обѣщалъ всѣко съдѣйствие и вѣрно служене на дѣлото.

Интересното е, че Бенковски не бърза въ Панагюрище и не принуждава. Види се, че още отъ първия моментъ прозорливиятъ апостолъ е билъ проникнатъ отъ важностьта на тоя пунктъ, който послѣ трѣбаше да стане столица на цѣлата агитация и на цѣлото дѣло: въ лицето на панагюрци той е респектиралъ още отъ сега бѫдащитѣ свои столичани. А не даромъ и по-голѣми села, като Старо-Ново-Село и всички други по цѣлата Пловдивска околность, сѫ насочвали агитатора къмъ Копривщица и Панагюрище, казвайки, че на тия голѣми и чисто български интелигентни гнѣзда се пада да поведатъ, за другитѣ по-нататъкъ лесно. Но разбира се, апостолътъ прѣдвиждалъ вѣрно, че въ родната си Копривщица той, Бенковски, особно поради изключителната своя натура, — буйна, неудържима и заповѣдническа — не можеше да играе оная роля, която му приличаше, и която по-послѣ наистина му се и удаде. Въ родния му градъ щеха да го спъватъ комшийски, роднински а може би още и иерархически чувства, за кой е по-

1) Тома Георгиевъ казва, че прѣзъ Февруарий стигнали въ Панагюрище апостолитѣ Георги Бенковски, Петъръ Ванковъ и Георги Икономовъ (в. „Бѣлѣжки за Срѣдногорското възстание", Соф. 1901, стр. 5), което ние вече знаемъ, че не може да бѫде вѣрно. Икономовъ дойде въ Панагюрище много по-късно, извиканъ отъ самия Бенковски, за което свидѣтелствува и З. Стояновъ. Ванковъ (Воловъ) дойде по-късно въ Панагюрище, а комитета е основанъ тамъ само отъ Бенковски. Черновѣждъ („Кратко описание на Панагюрското възстание", 12) сѫщо е нагазилъ въ неточность, като твърди, какво „подиръ нѣкои прѣпирни между Бенковски и Ванковъ, съставилъ се комитетъ въ Панагюрище".

старъ и кой по-младъ, кой по-богатъ и кой по-благороденъ, кой отъ кръвь и кой не. „Свѣтската рутина на копривщенци“ — както се изразява г. Иречекъ — щѣше да тежи като водениченъ камъкъ на вратътъ на буйния агитаторъ, честолюбивъ самичъкъ достатъчно и повѣлителенъ, и остъръ, и съ всички непримирими шипове на революционния лагеръ, тъй богатъ, както знаемъ, съ демагогско високомѣрие и съ сектантски фанатизмъ — щѣше да го спъва и унижи, може би; а зебешкия делия бѣше достатъчно сприхавъ самъ по себе, че и бабаитинъ, колкото трѣба, за да не търпи никой авторитетъ надъ главата си. За него е оставало само Панагюрище, кждѣто той трѣбаше или да стжпи здраво, или да потъне за винаги въ мрака на безславието.

Привиканитѣ рѣшили на първа ржка да повѣратъ тайната само на слѣднитѣ лица: Симеонъ х. Кириловъ, който бѣше заможенъ човѣкъ; Петко Мачевъ, сжщо отъ по-възрастнитѣ и заможни хора въ града; Маринъ Шишковъ, Ив. Джуджевъ и Зах. Койчевъ. Всички се събрали вечерьта — пакъ въ кжщата на Найденъ Дриновъ — на съвѣщание. Бенковски билъ пламененъ и убѣдителенъ, но не заповѣдникъ, какъвто става само по-послѣ.

Рѣшили да се почака нѣколко дни, за да спечелятъ още близки и вѣрни хора. Така щело неусѣтно да се разшири кржга на посветенитѣ. Къмъ такта на агитатора се присъединило благоразумието на виднитѣ и имотни хора отъ града. А печелило се още и туй, че опасното дѣло, което не е могло да не внуши, още при първа стжпка, колебание въ по-малодушнитѣ, излизало изеднажъ прѣдъ очитѣ на всички, заякчено и опираще се върху цвѣта на цѣлото гражданство на мѣстото. Може би, и прѣдпазливостьта е диктувала на панагюрскитѣ патриоти, да не излизатъ малцина, като инициатори. Мнозинството не само дава удобно прикритие, но още е силенъ моралenъ лостъ за всѣко рисковано дѣло. Кога всички сж наедно, мжчно се прѣдаватъ, пъкъ и да дойде катастрофа, наказанието е мжчно.

Бенковски проявилъ въ тоя случай своя богатъ даръ на съзерцатель, както сж го имали всички силни водители

на маситѣ. Отъ ентусиаститѣ, повече селяци — демократи въ своята душа — панагюрци, той не настоялъ да иска повече. Той се положилъ на тѣхъ, увѣренъ, че тѣ съ пѣсни и хорò ще поведатъ напрѣдъ онова дѣло, което съ сърдце прѣгърнатъ, и което и поведоха по-подиръ.

VII.

Първо отиване на Бенковски въ Т.-Пазарджикъ. Съчувственици. Събрания. Основаването на комитетъ. Постоянниятъ съставъ. На обратенъ пжть къмъ Панагюрище.

На разсъмване, още сжщата нощь, 4 Февруарий, придруженъ пакъ отъ Г. Неновъ, Бенковски хваналъ пжтя за Пазаръ. Зазорило се въ Попинци, дѣто се отбили въ кжщата на Ив. Карабойчевъ, убитъ послѣ въ възстанието. Тамъ повикали дяконътъ, наричанъ х. Дяконъ, комуто Бенковски повѣрилъ тайната на дѣлото. Този Хаджи Дяконъ се оказалъ добъръ съчувственикъ на дѣлото, а съ това Апостолътъ си създавалъ убѣжище и въ туй село.

Пжтницитѣ не се маяли много и продължили напрѣдъ. Зели единъ водачъ, който да придружава Бенковски, а Г. Неновъ тръгналъ напрѣдъ, за да прѣдупрѣди хората въ Пазарджикъ. Съгласили се, Бенковски да го чака на Сарай.

Г. Неновъ носилъ писмо отъ Найденъ Дриновъ до Отона Ивановъ, сахатчия въ града. Работата се посрѣщнала. Отонъ Ивановъ и Г. Неновъ приготвили въ Ражанковия ханъ прибѣжище за апостола. На мръкване Г. Неновъ довелъ Бенковски отъ селото Сарай до града.

Отонъ Ивановъ се срѣщналъ съ Константинъ Величковъ и Яковъ Матакиевъ, учители тогава въ града, и съобщилъ имъ, че пристигналъ апостолъ, за да се приготви възстанието. Рѣшили да съобщатъ и на Георги Пеневъ Х. Величковъ и слѣдъ вечеря да се съберать въ училището. Тамъ Отонъ Ивановъ довелъ на опрѣдѣленото врѣме и Бенковски. По желанието на присжтствующитѣ, апостолътъ показалъ пълномощното си. Съвѣщанието, споредъ разказа на доживѣли, траяло доста дълго. Съзнавала се слабостьта

на народа, самъ да се опълчи противъ турцитѣ, и мѣстнитѣ питали, дали и Сърбия и Русия сж изказали, по нѣкакъвъ начинъ, готовность да отворятъ и тѣ война на Турция, слѣдъ като населението въ България възстане. Подобни въпроси ще сж възниквали, разбира се, почти всѣкждѣ, и всѣкждѣ отговаряха тѣ на явнитѣ нужди и на дѣйствителностьта.

Апостолътъ изобщо намѣрилъ и тука съчувствие. Пъкъ и всѣкой отъ неговитѣ слушатели билъ отъ по-рано още посветенъ въ революционнитѣ идеи, които вълнуваха цѣлия народъ. Рѣшили, слѣдующата вечерь всѣкой да привика по нѣкого отъ познатитѣ си вѣрни хора, по прѣимущество честни лица и съ състояние.

Отонъ завелъ Бенковски у тѣхъ си, да нощуватъ заедно. Часовникарьтъ живѣлъ въ новата махла, заедно съ учителя Петъръ Странджевъ, сопотненецъ.

Събранието се състояло на другата вечерь въ Варушското училище. Присжтствували: К. Величковъ, Я. Матакиевъ, Г. Пеневъ, Ив. Войводовъ, Н. Стоименовъ, Отонъ Ивановъ, Ив. Ръжанковъ, Тод. Христовичъ, Кунчо Куртевъ, Ив. Куртевъ, Кузма П. Томовъ, П. Пеневъ и П. Странджевъ. Всички се клѣли.

Слѣдъ заминаването на апостола, отъ заклѣтитѣ повѣреници се образувала комисия, която провъзгласила за прѣдседатель Я. Матакиевъ, секретарь Г. Пеневъ, касиеръ П. Пеневъ, началникъ на тайната полиция Отонъ Ивановъ и заведующъ въоржжението Н. Стоименовъ. Не ще съмнѣние, че и тукъ, както всѣкждѣ, изреденитѣ титули съ повечето нова кръщавка. Ние ги прѣдаваме, за да възпроизведемъ донѣкждѣ мѣстната редакция[1]).

---

1) Относително самия съставъ на това учредително събрание, сжществува голѣмо разногласие между живитѣ още поборници отъ Татаръ-Пазарджикъ, което лесно може да се разбере. Ала ние нѣма да се спираме специално върху това, нѣма да разясняваме, отдѣ произлиза разногласието, защото всѣкждѣ се повтаря едно и сжщо. Хората сж заинтересувани да запазятъ името си или името на нѣкой приятель, но прибави ли се или отнеме, сама историята нито печели, нито губи нѣщо. Остава историкътъ насрѣдъ, който, за да не бжде обвиненъ въ едно или друго, длъженъ е да се обяснява. Прѣди всичко, цѣлото здание се гради, разбира се, на память, но паметьта е твърдѣ ненадеждна опора за работи, станали прѣди тридесеть го-

Избраната еднажъ комисия по-късно се видоизмѣнила, което потвърждаватъ всички живи. Около Великдень, Найденъ Дриновъ отъ Панагюрище се явилъ като делегатъ на Бенковски, и тогава се установила окончателно една нова комисия, която, по подобие на онази, която ще видимъ въ Панагюрище, се състояла отъ 12 члена, както слѣдва: Г. Пеневъ, К. Величковъ, Я. Матакиевъ, Кузма П. Томовъ, Ст. Стояновъ, Ив. Ръжанковъ, Н. Стоименовъ, П. Странджевъ, Петко Тодоровъ, Мито Янкуловъ, Ив. Стойковъ и Кою Петковъ [1]). Бенковски и Г. Маневъ тръгнали пакъ назадъ. Това е било на другия день, слѣдъ засѣданието, привечерь, 6 Февруарий, петъкъ. По пжть, тѣ се отбили въ Джумая, при Попъ Марко. Отпочинали си малко въ Попинци, пакъ на сжщото мѣсто, у Иванъ Карабойчевъ, дѣто спираха на отиване, и призори, въ сжбота, 7 Февруарий, влѣзли въ Панагюрище.

дини. Ето отдѣ произлизатъ и неточноститѣ. Въ случая, въпросътъ е дори главоломенъ Отонъ Ивановъ, въ своитѣ записки, изважда всички присжтствували до 17 души, като именува, освѣнъ даденитѣ по-горѣ лица, още и слѣдничѣ: Миху Стефановъ, Ст. Акрабовъ, Стоянъ Стояновъ и Ив Стайковъ. А Матакиевъ, при въпросъ, едва можеше да си спомни отъ всички само 10—11 души. Н. Стоименовъ изброява само 15, като между тѣхъ туря и нови лица: Ст. Недѣлчевъ и Г. Минковъ. Обаче, съ едно отдѣлно писмо, получено чрѣзъ пощата, допълня пакъ списъка до 17 души, като прибавя Ст. Акрабовъ и Ст. Стояновъ, споменати и отъ Отонъ Иванова. Така че отъ списъка на послѣдния оставатъ вънъ: Миху Стефановъ и Ив. Стайковъ, срѣщу прибавенитѣ Г. Минковъ и Ст. Недѣлчевъ, които поради туй, оставатъ и спорни. Азъ означихъ имената само на ония 13 души, които не подлежатъ на споръ. На другия день отъ заминаването на апостола събрали се били пакъ сжщитѣ, като отсжтствувалъ, както твърди Стоименовъ, само Кунчо Куртевъ. Присжтствующитѣ съставили комисия.

1) Ненадеждностьта се́ пакъ на тѣзи изброявания бие винаги лесно на очи, като се земе прѣдвидъ още и туй, че избирането на комисии рѣдко е означавано съ писмо за да се помни. Сетнѣ, работата е била обща за всички съзаклѣтници, отговорноститѣ тежки, опасноститѣ голѣми, та често лице, зачислено въ комисията, самò, отъ страхъ или нехайство, оттегляло се и заличавали и замѣствали го неусѣтно съ другъ по-рѣшителенъ и дѣятеленъ работникъ. И послѣ, кой е мислилъ тогава за тѣзи дребни работи, че ще бжде или не въ комисията, кой е мислилъ за славата, кога на всѣкиго се е мѣркала прѣдъ очитѣ грозната бѣсилка? Но въпросътъ сега стои иначе. Всѣкой желае да овѣковечи името си. Отъ тука лесно се обясняватъ амбициитѣ и спороветѣ не само въ Пазарджикъ и Панагюрище, но и всѣкждѣ.

VIII.

Въ Панагюрище. Клѣтва. Приготвителенъ комитетъ. Въпросътъ за точния съставъ. Титли и длъжности. Сравнение съ състава на частнитѣ комитети отъ врѣмето на Левски. Павелъ Бобековъ като ржководитель. Найденъ Дриновъ. Симеонъ Х. Кириловъ.

Въ недѣля по пладне, на 7 Февруарий, довѣренитѣ хора отъ Панагюрище, имената на които още отъ по-напрѣдъ дадохме, имали събрание въ главното училище (сега отъ ново съградено, подъ име „Маринъ Дриновъ"), дѣто, безъ присжтствие на Бенковски, окончателно рѣшили да прѣгърнатъ идеята за възстание, и да се отдадатъ безъ забава на работа.

Вечерьта събрали се пакъ всички въ табахната на Симеонъ Х. Кириловъ, и тука били подведени подъ клѣтва. Клѣли се: Найденъ Стояновъ Дриновъ, Тодоръ Влайковъ Търкалановъ, Павелъ Станйовъ Бобековъ, Искрю Цвѣтковъ Мачевъ, Захария Сжбевъ Койчевъ, Маринъ Дѣлчовъ Юруковъ (Шишковъ), Иванъ Стояновъ Джуджовъ, Недко Попъ Стефановъ, Пѣю Ст. Дриновъ, Петъръ Стефановъ Щърбановъ, Симеонъ Х. Кириловъ, Петко Ралювъ Мачевъ и др.

Свещеницитѣ Лука и Цвѣтко били викани да извършатъ заклинанието, ала не се явили. Но, всѣкой случай, тѣ пратили черковния кръстъ, надъ който се извършилъ и обрядътъ.

Сжщата вечерь отъ заклѣтитѣ лица се образувалъ приготвителенъ комитетъ, както слѣдва: Найденъ Дриновъ, Петко Мачевъ, Симеонъ Х. Кириловъ, Искрю Мачевъ, Ив. Джуджевъ, Захария Койчевъ, Т. Влайковъ, Павелъ Бобековъ и Петъръ Щърбановъ.

Точниятъ списъкъ на членоветѣ на панагюрския приготвителенъ комитетъ е единъ твърдѣ чепатъ въпросъ и ние ще спремъ пакъ малко върху противорѣчията въ него. Зах. Стояновъ, като изброява членоветѣ на този комитетъ[1]), не споменува името на Павелъ Бобековъ, и, вмѣсто него, прибавилъ е Г. Нейчевъ, види се, защото послѣдниятъ по-късно бѣше панагюрски делегатъ въ Оборище. Това е грѣшка.

1) Т. I, стр. 156.

Захарий Стояновъ не споменува още П. Щърбановъ и Ив. Джуджевъ, което е сжщо грѣшка. Ст. Костурковъ, въ своята брошурка „Заклинанието на с. Мечка“, нарича Недко П. Стефановъ „членъ на Т. Р. комитетъ въ Панагюрище“.[1]) Н. П. Стефановъ е живъ и самъ претендира, че е билъ членъ въ приготвителния комитетъ. Своето твърдение Н. П. Стефановъ базира върху обстоятелството, че е отъ първитѣ, които се клѣли въ табахната, и отъ които наистина се образува комитета. Това твърдение на въпросния не подлежи на съмнѣние: той се клѣ още пръвъ съ всички други. Обаче безспорно е сжщо, че въ табахната, заедно съ всички споменати, се бѣше клѣлъ напр. и Пѣю Дриновъ, но той не е причисленъ къмъ комитета. Самъ Пѣю Дриновъ е живъ и не изявява претенции. Злото съ Н П. Стефановъ става още по-голѣмо и поради това, че той притежава свидѣтелство, подписано отъ живитѣ членове на комитета: Тодоръ Влайковъ (послѣ починалъ), Сим. Х. Кириловъ и Найденъ Дриновъ, които твърдятъ, че е билъ членъ отъ комитета. Запитвахъ обаче лично и насамѣ, тѣ отказватъ, Недко П. Стефановъ да е билъ членъ. Отъ комшийски чувства подписали свидѣтелството, което той имъ поискалъ. И наистина, казали си: какво има — дано му послужи за пенсия, та другото лесно[2]).

Този „приготвителенъ комитетъ“ е трѣбало да съотвѣтствува на нѣкогашнитѣ частни революционни комитети, ала, както и по другитѣ окржзи видѣхме, понятията се еманципирали отъ авторитета на старитѣ наредби, та и тукъ комитета, както всѣкждѣ, не отговаря по съставъ и по устройство на всичко онова, опрѣдѣлено въ глава III, чл. 1 на „Устава на Бълг. Революционенъ Централенъ Комитетъ“ отъ 1872 година. Съгласно тоя членъ, комитетитѣ, както знаемъ, се състоятъ отъ прѣдседатель, подпрѣдседатель,

1) Стр. 6.

2) Искрю Мачевъ категорически и въ лицето му отказа членството. Филипъ Щърбановъ, послѣдниятъ отъ живитѣ остатъци на комитета—почина твърдѣ неотдавна въ София—бѣше наклоненъ да признае членството на Н. П. Стефановъ, само поради отличната дѣятелность, която Н. П. Стефановъ, като вѣренъ ратникъ на свободата, е развивалъ въ началото на приготвленията. Обаче, лесно е да се разбере, че доброто разположение или доброто желание на когото и да било не притурятъ нищо къмъ факта.

касиеръ и неопрѣдѣлено число членове. Отъ живитѣ още членове на приготвителния комитетъ, както Найденъ Дриновъ, Искрю Мачевъ (който почина есеньта 1903 г., слѣдъ като се бѣхме срѣщали съ него) и Симеонъ Х. Кириловъ, никой не помни да е опрѣдѣлянъ прѣдседатель или подпрѣдседатель. Обаче, прѣдседателствувалъ обикновено и ръководилъ комитетскитѣ съвѣщания самъ Бенковски[1]). Но това е било, когато апостолътъ се намиралъ въ града, а въ негово отсѫтствие, като рѫководитель изпъква повечето Павелъ Бобековъ, като най-образованъ и авторитетенъ отъ всички. Разбира се, първенствующето си мѣсто послѣдниятъ пакъ е дължалъ само на своето лично прѣвъзходство, ала не и на туй, че е билъ дефинитивно опрѣдѣляванъ или назованъ прѣдседатель.

Павелъ Станйовъ Бобековъ е роденъ на връхъ Петковдень, 14 октомврий 1852 година[2]) въ Панагюрище. Той билъ на 12 години, когато го завели въ Цариградъ. Тамъ Бобековъ се учи малко врѣме въ гръцка гимназия, а послѣ прѣминава въ държавното медицинско училище, дѣто остана само до 1873 г., безъ да довърши медицинското си образование. Прѣзъ 1874 г. Бобековъ дошълъ въ родния си градъ, поради едно сѣмейно нещастие. Неговия братъ, Георги, се удавилъ случайно въ Босфора. Павелъ побързалъ да се върне у дома си, та дано утѣши своята майка въ голѣмото нещастие, което ги постигнало. Сърдеченъ, тънкъ и буенъ, както въобще всѣкой панагюрецъ, Бобековъ проявява рѣдка възприемчивость всѣкждѣ, високъ полетъ на душата при всѣкой случай, и стърчи, по умъ, интелигентность, и по своя горещъ темпераментъ твърдѣ много надъ всички свои другари по патриотизъмъ. Не трѣбва да се забравя, че, макаръ и панагюрецъ, той по майка е гръкъ. Неговата родителка произхождала отъ сърдцето на гръцкото отечество — бѣломорскитѣ острови. Отличниятъ характеристъ, какъвто е въ нашата литература г. К. Величковъ, посвети въ „Лѣтописи“ една много прочувствувана

1) Черновѣждъ, 12.
2) Сравни биографически бѣлѣжки отъ Ст. Костурковъ, „Свѣтлина“ 1900 г. Тамъ датата на раждането е погрѣшно дадена.

Павелъ Бобековъ.

и съ поетически дъхъ навѣяна статия на паметьта на Павелъ Бобековъ, съ когото сж били и лични приятели. Панагюрци бърже оцѣнили бждещия свой прѣдводитель, и Бобековъ, поканенъ да учителствува въ родния си градъ, зарѣзалъ медицинското училище и станалъ учители. Бобековъ знаеше, освѣнъ гръцки, още френски. Учитель той е ималъ въ ранни години такива извѣстни глави, като: В. Чолаковъ, Маринъ Дриновъ и Найденъ Попъ Стояновъ — другъ като него отличенъ патриотъ отъ Копривщица, съ когото се вече срѣщахме. Като е стърчалъ, по солидна подготовка и по умъ, дори и надъ своитѣ другари и прѣподаватели въ училището, Бобековъ е билъ скоро опрѣдѣленъ за главенъ учитель, а читалището на Панагюрище го избрало за свой прѣдседатель — положение, въ което го и завари възстанието. Като се има прѣдвидъ общата почить, съ която Бобековъ се ползуваше въ цѣлия градъ, лесно може да се разбере, че и когато настжпватъ сжбитията, Бобековъ, макаръ и безъ военно образование и не войнственъ по духъ, пакъ заема ржководително мѣсто. Той имаше и литературни опити. Прѣведе: „Насила оженване“, „Бждни вечерь“, сътрудничествуваше въ „Читалище“ и „День“, дѣто напечата нѣколко статии — повече прѣводи и компилации. Бобековъ взе участие въ сръбско-турската война и слѣдъ туй и въ освободителната, когато, налегнатъ отъ тежка болесть — нѣщо обикновено въ война — почина въ Търново на 17 октомврий 1877 г. Въ Ромжния, веднага слѣдъ възстанието, Бобековъ остава нѣколко врѣме редакторъ на единъ вѣстникъ, който излизаше въ Гюргево подъ име „Нова България“ въ 1876 г. Тамъ панагюрскиятъ патриотъ е напечатилъ и своитѣ спомени за Априлското дѣло[1]).

Вънъ отъ засѣданията и отъ вжтрѣшния животъ на комитета, централно лице между Панагюрския революционенъ свѣтъ и за гости отвънъ е билъ Найденъ Дриновъ, братъ на историка нашъ, Маринъ Дриновъ, и сега още адвокатъ въ

---

[1]) Тоя вѣстникъ ние не притежаваме. Споредъ нѣкои той се е нарпчалъ „Сѣкидневни Новинаръ“. Първиятъ брой билъ написанъ отъ Ботевъ, тъкмо прѣди войводата да прѣгази Дунавъ. Послѣ вече въ редакцията участвували Ив. Адженовъ и Вѣжановъ.

своето родно гнѣздо. Той получаваше комитетската кореспонденция и държеше ханъ. Всички революционни куриери, идещи отвънъ съ писмо или устна поржка, било до апостола право, или до приготвителния комитетъ, принудени сж били да се озоватъ при Найденъ Дриновъ, който е земалъ писмото, прѣдавалъ го е на Бенковски въ тайното му скривалище, а ако е било до комитета, отварялъ го и челъ самичъкъ.

Найденъ Стояновъ Дриновъ е роденъ прѣзъ първата половина на м. Априлъ, 1846 г. въ Панагюрище. Той е по-малкиятъ братъ на историка. Найденъ добилъ своето, макаръ оскждно образование при учителитѣ Маринъ Дриновъ, Нешо Бончевъ (критикътъ) и Захария Самоковецъ. Слѣдъ като свършилъ училището (основно) въ родното си мѣсто, Найденъ завързалъ дружба съ учителитѣ и се пристрастилъ къмъ четене, съ което е тъй сродна и страстьта къмъ обществена дѣйность. Той бѣше членъ въ читалищното настоятелство, взималъ е участие, като актйоръ, въ прѣдставленията, и жадно челъ книгитѣ, що се намираха въ библиотеката на читалището. Като абаджия по занаятъ и трудолюбивъ, той спечелилъ малка „сермия“ и още на 20 годишната си възрасть започва самостоятелна търговия съ вълна и шаяци, съ която се занимавалъ до възстанието, и която го направила доволно състоятеленъ човѣкъ. Когато прѣзъ 1871 година въ Панагюрище идва за прьвъ пжть Левски, Дриновъ се явилъ сърдеченъ неговъ послѣдователь, като става и единъ отъ стжлповетѣ на съставения отъ апостола комитетъ. Найденъ Дриновъ е единъ отъ найстаритѣ и видни революционни дѣйци въ Панагюрище. По-

Найденъ Дриновъ.

нататъшния ходъ на живота му е тѣсно свързанъ съ развитието на всички ония събития, за които повѣствуваме.

Както редомъ другадѣ, единственото комитетско лице и тукъ, въ Панагюрище, което като членъ на комитета е имало опрѣдѣлено звание, бѣше касиерътъ Симеонъ Х. Кириловъ — касиеръ (ковчежникъ) на панагюрци и до края на възстанието.

Симеонъ Х. Кириловъ, роденъ на 8 май 1825 година, още отъ своята седма година билъ пратенъ отъ баща си,

Симеонъ Х. Кириловъ.

Х. Кирилъ Стефановъ, при даскала Кесария (казанлъчанинъ), при когото се училъ до дванадесетата си година. Слѣдъ туй вече, за по-голѣмо образование, билъ воденъ поредъ

въ Копривщица и Т.-Пазарджикъ. По желанието пакъ на своя баща, Симеонъ трѣбвало най-послѣ да остави книгата и започналъ да изучава кожухарство, съ което и търгуваше отпослѣ въ Т.-Пазарджикъ. Слѣдъ смъртьта на баща си той поема самостоятелна работа и въ Панагюрище. Понеже бащата е билъ търговецъ, то и синътъ не остава по-доленъ. Той пропжтувалъ Цариградъ, Варна, Ески-Джумая, Анхиало, Карнобатъ, Ямболъ, Сливенъ и пр., за търговски прѣдприятия, слѣдъ което се установилъ кждѣ 1850 год. за винаги въ Панагюрище — търговецъ на манифактурни стоки и шаеци. Прѣдприемчивъ и дѣятеленъ, той започва изработването на сахтияна, който изпращалъ въ нѣмско, а въ Цариградъ търгувалъ съ овни. Обаче както растящето благосъстояние тъй и горчивитѣ опити на пжтуването хранятъ у него оная будна омраза, която характеризира вѣрно всички по-извѣстни изданки на оная безпокойна епоха. Табахната, кждѣто даватъ клѣтва първитѣ ратници на дѣлото — оная, която вѣрно е прѣдназначена за пламъци — принадлежеше на добросърдечния ентусиастъ патриотъ Симеонъ Х. Кириловъ. Той и сега е още живъ — въ дълбока старость.

IX.

Въ околнитѣ села. Баня. Въ Мечка. Пѣсната на Коклю. До Поибрене. Комитета въ Петричъ.

Слѣдъ като Бенковски се запозна съ Стрѣлча и Попинци, оставаше сега — отъ ближнитѣ села, тѣсно свързани съ Панагюрище — да нагази още и онѣзи въ хълмистия лабиринтъ на Срѣдна-Гора, между Братйя и Бѣлювския балканъ.

Още на другия день отъ основането на комитета въ Панагюрище, апостолътъ прѣскочилъ въ Баня, ближно село — на по-малко отъ часъ. Името си това гнѣздо носи отъ топлитѣ минерални извори, които притежава.

Въ с. Баня Бенковски слиза въ кжщата на Стоянъ Каралѣевъ, починалъ нѣколко години послѣ възстанието отъ туберкулоза, добита отъ изтощение и мжки[1]). Каралѣева

1) Ст. Костурковъ, „Заклинанието и пр.“, стр. 7.

панагюрци, разбира се, прѣпоржчали на Бенковски. Водилъ го за тамъ Илю Стояновъ[1]).

Призовали попъ Груя Тренчовъ, сжщо прѣпоржчанъ на Бенковски отъ Панагюрище. Повикали още даскалъ Тодоръ, попъ Стоянъ и Атанасъ Калаяновъ. До дълбока нощь минали въ политически разговори и положили клѣтва.

Недко П. Стефановъ отъ Панагюрище извикалъ, на 8 февруарий вечерьта, отъ с. Мечка своя познатъ, Димитъръ Павловъ Коклевъ. На другия день, 9 февруарий, Коклевъ се срѣщналъ съ Недко П. Стефановъ въ Нанковия ханъ, който е на западния край на Панагюрище — тъкмо на меченския пжть. Недко повѣрилъ на Коклева тайната за апостола. Коклевъ трѣбвало да земе Бенковски отъ Баня и да го заведе въ тѣхното село.

Коклевъ тръгналъ за Баня. Вечерялн въ Каралѣеви и сжщата нощь, 9 февруарий, Бенковски заповѣдалъ да хванатъ пжтя за Мечка. Придружавали го още Попъ Груйо — който ималъ, освѣнъ Баня, още и Мечка за своя енория — и Атанасъ Калаяновъ — всички на коне. Нощьта била тъмна. По пжтя пѣли пѣсни. Ето по-отблизо картината на това интересно нощно пжтуване. Попъ Груйо бѣлѣжи:

„Коклю нощна тишина съ пѣсень нарушаваше,
Високъ гласъ му се въ долини разнасяше“ . . .

А Коклю пѣлъ една хубава народна пѣсень, която заслужава да се отбѣлѣжи. Нея повтаря той и днесъ още по праздници, на Оборище и при всѣкой случай, когато го поканятъ. Яснопѣецъ е тоя Коклю и страстенъ поетаръ. Той пѣлъ:

„Стоянъ прѣзъ гора минува,
Съ гора се холамъ прощава:
Горо ле горо зелена,
И ти водица студена,
И ти висока планина,
Що съмъ по тебе походилъ,
Левенъ юнаци поводилъ,

1) Тръгналъ отъ Панагюрище:
„Отъ тамсе сасъ Илю Стояновъ вдигна,
И въ село Баня стигна“ . . . .
(Записки въ стихове отъ Попъ Груя).

Млади овчари поплашилъ,
Вакли ягънца попекълъ,
Люти кучета подразнилъ,
Студени кладенци помѫтилъ!
Та стѣгамъ горо отхождамъ,
Че ми е книга стигнала,
Че ме е мама годила,
В' Едрене града голѣма,
За тънка вита юргана" (вѫже) . . . [1]).

Бенковски се провикналъ:

„Покрай море войска вода,
Войска вода кралство паза" . . .

А Попъ Груйо ярилъ коня си отъ възторгъ.

Въ Мечка Попъ Груйо потеглилъ право въ училището, кѫдѣто квартирувалъ обикновено, кога дойде за служба, а сега побързалъ да направи сѫщото, за да не буди съмнѣние у селянитѣ. Другитѣ пѫтници слѣзли у Коклюви. На заранъта, 10 февруарий, слѣдъ черковенъ отпускъ, защото е праздникъ св. Харалампия, явили се, повикани отъ Попъ Груя: Панчо Георгйовъ, заможенъ селянинъ, и Радо Генчовъ Гемиджийски, учитель въ селото, а родомъ панагюрецъ. Послѣдния си живѣе и сега въ родния градъ, пенсиониранъ за 29 годишна учителска служба.

Посъвѣтвали се помежду си и повикали още Петъръ Гергйовъ Гребачовъ и Стоянъ Станчовъ Марински.

Бенковски, насърдченъ отъ досегашнитѣ си успѣхи, тукъ вече дѣйствува рѣшително. Той казалъ на събранитѣ, кратко и ясно, че е дошълъ да ги калеса на кървава свадба за свободенъ животъ, и клѣтвата била положена на часа. Попъ Груйо, съ патрахилъ и кръстъ, които понелъ още кога тръгнали отъ черкова, става кръстникъ. Тъй че, комитета билъ веднага основанъ.

Споредъ разказа на всички доживѣли, отъ всички присѫтствующи само Стоянъ Станчовъ показалъ нерѣшителность и колебание. Той ималъ случай да пѫтува и вънъ отъ селото, и знаялъ кървавитѣ послѣдствия отъ Старозагорското възстание. Но все пакъ въодушевлението на всички

[1]) Тая пѣсень записалъ г. Ст. Костурковъ въ „Заклинанието на с. Мечка", но азъ я давамъ тъй, както самъ Коклю ми я изпѣ.

други присжтствующи го притиснало да нѣмѣе и той се примирилъ да остане членъ въ съставения комитетъ. Впослѣдствие, неговитѣ другари приобщили къмъ дѣлото множина свои познати, но Стоянъ Станчевъ си останалъ нерѣшителенъ. Той не смѣлъ никому да обади, никого да покани за работа. Но и не бъркалъ. А по тоя начинъ въ скоро врѣме селото цѣло пламна, както ще да видимъ.

Слѣдъ необходимитѣ упжтвания, какъ да разпространятъ добрата идея между съселянитѣ и какъ да се приготвятъ за възстание, съзаклетницитѣ били разпустнати, а Бенковски останалъ самъ и скритъ въ една стаичка на Коклювата кжща.

Слѣдъ обѣдъ, Панчо Георгйовъ билъ пратенъ въ Поибрене да извѣсти и подготви пристиганeто на апостола. Растоянието отъ Мечка до туй голѣмо село е часъ. Тамъ се събрали Дѣлчо Уливеръ, Андонъ Недѣлевъ, З. Янковъ, Владъ Неновъ Пашовъ и Св. Недѣлйо Ивановъ и отредили да изпратятъ Рашко Неновъ бояджия. Послѣдния, съ Панчо Геормовъ, дошли въ Мечка, повели апостола, и пакъ сжщитѣ двама и той стигнали около полунощь въ Поибрене, въ кжщата на Дѣлчо Уливеръ.

По прѣдложението на Бенковски, свикани били всички вѣрни и надеждни хора. Събрали се всичко: Попъ Недѣлю Ивановъ, Владъ Неновъ Пашовъ, Нено Николовъ даскала, Антонъ Недѣлйовъ Зянковъ, Рашко Неновъ Бояджия, Дѣлчо Уливеръ, Никола Николовъ и Никола Цвѣтковъ. Слѣдъ проповѣдната рѣчь на апостола, събранитѣ, безъ разискване, положили клетва[1]).

1) Попъ Недѣлю отбѣлѣзалъ въ запискитѣ си, на память, клетвата: „Заклинамъ се въ честния кръсть, че ще бжда истиненъ работникъ за освобождение на поробената ни татковина, кълна се че съмъ готовъ да жертвувамъ всичко мило и драго, и че не ща да пожала ни животъ, ни имотъ, кълна се, че ще бжда вѣренъ изпълнитель на законитѣ за освобождението и нѣма да открия никаква тайна, кълна се, че ще бжда готовъ да приема застрѣлване, ако не се съобразя съ законитѣ за освобождението". — „Пристжпи се, казва той, къмъ заклинанието така: столъ и на него кръстъ, евангелие и револверъ, Бенковски въ форма: вехти панталони, палто и фесъ на главата, стоя правъ въ едната ржка револверъ, въ другата сабля, ний изправени и съ подигната ржка, почнаха се думитѣ отъ свещенника подъ диктовката на Бенковски" . . . Патриотитѣ отъ Поибрене се фотографираха и и въ по-ново врѣме всички наедно, както се кълнатъ и вмѣсто Бенковски прѣобличенъ единъ тѣхенъ съселянинъ, въ описаната горѣ носия. Мисъльта за тазъ фотография била дадена отъ г. Заимовъ.

Като разпорежда какво да почнатъ и да приготовляватъ, още сжщата нощь, 11 срѣщу 12 Февруарий, Бенковски се отправилъ за Петричъ, дѣто стига призори, воденъ отъ поибренеца Никола Цвѣтковъ Дерменджийчето.

Бенковски слѣзълъ въ кжщата на Дѣдо Маню Гуговъ Лулчовъ. Маню повикалъ Попъ Христоско Петровъ Роковъ, а тукъ се озовалъ и братътъ на домовладиката — Нено Гуговъ. Сетнѣ дошли още повикани: Мито Стояновъ, кметъ по онуй врѣме на селото, Стоянъ Ганчовъ, Лулчо Манйовъ, Дѣлчо Манйовъ и Филипъ Свинаровъ, които се клели и образували комитетъ. На другия день вечерьта, 13 срѣщу 14 Февруарий, придруженъ отъ Лулчо и Нено Губови, Бенковски се върналъ въ Панагюрище, направо прѣзъ планината.

Успѣхътъ на апостола, слѣдъ като вече той спечели и тѣзи три голѣми и будни села, Мечка, Поибрене и Петричъ, бѣше усигуренъ въ този край. Той се върща сега въ центра на района, доволенъ отъ себе си и пъленъ съ надежди за дѣлото.

Тукъ се върща и Воловъ, съ когото на 15 Февруарий вечерьта, сиропостна недѣля, заговѣватъ у Дринови[1]).

ГЛАВА ВТОРА.

На другия брѣгъ на Марица.

I.

Бенковски и Воловъ до Пазарджикъ. Легендата за първо идване на Волова. По-нататъшенъ маршрутъ.

Бенковски и Воловъ тръгнали — навѣрно слѣдующата нощь — отново за Т.-Пазарджикъ. Прѣдстояло да минатъ на отвждния брѣгъ на Марица, дѣто важнитѣ и силни центрове български, Перущица, Батакъ и Брацигово, трѣбаше неминуемо да се спечелятъ за дѣлото.

1) Пѣю Дриновъ, братъ на Найдена, бѣлѣжи въ своитѣ записки: „Додс и Ванковъ, съ който заговѣхме на сирно заговѣване въ нашата стара кжща гдѣто се намира въ квартала Драгулинъ, у насъ вечерьта ни дохождаха госте отъ комшиитѣ и ни питаха, отъ гдѣ сж тия хора, ние имъ казвахме, че сж търговци абаджии".

Въ Пазарджикъ стигнали едвамъ вечерьта, на 17 Февруарий. Ив. Ръжанковъ ги посрѣщналъ на Чиксаланъ — крайната махала на града откъмъ Панагюрското шосе. Волова оставили въ хана на Кожухаровъ, а Бенковски билъ заведенъ въ Ръжанковия ханъ. Ръжанковъ, отъ своя страна, завежда Бенковски въ кжщата на Странджева, кждѣто живѣеше и Отонъ Ивановъ. Още нея вечерь тукъ става заседание на съзаклетницитѣ.

Чудно е, че на това заседание не е билъ виканъ Воловъ. Никой отъ живитѣ не помни неговото присжтствие. Навѣрно, самъ Воловъ е избѣгвалъ да се яви. Прѣди всичко, неговото идване тукъ не е било необходимо. Но тъй като сега Татаръ-Пазарджикъ лежеше на пжть за апостола, прѣдпазливостьта изисквала поне да не се излага на опасность съ нови запознавания, още повече, дѣто опасностьта въ подобни случаи бѣше взаимна—толкова за него, колкото и за познати.

Къмъ врѣмето на това полутайнствено прѣбивание на Волова въ Пазарджикъ, приплита се единъ интерсенъ разказъ. Отонъ Ивановъ бѣлѣжи въ запискитѣ си, че на другата зарань, откакъ Бенковски пристига, послѣдни билъ му казалъ, че очаква единъ другарь, който ще слѣзе въ Пазарджикъ. Трѣбало да се обикаля по крайнинитѣ на града и ханищата, за да го доведатъ при него. Бенковски му далъ и нароченъ знакъ за това. Знакътъ трѣба да е билъ листенце хартия. Ала Отонъ Ивановъ не помни, какво е било писано на хартията. Той търсилъ дълго, безъ да намѣри непознатия. Едва на слѣдующи день открили го въ ханътъ на Кожухара, и то по указание на Ръжанкова, и непознатиятъ билъ доведенъ при Бенковски. Това било Воловъ. Тука Отонъ твърди още, че Воловъ му разказвалъ по пжтя и цѣльта на своята одисея. Апостолътъ билъ носилъ адресъ отъ Пловдивъ за Михалаки Величковъ, който му билъ прѣпоржчанъ отъ пловдивски приятели. Воловъ ужъ теглилъ право у прѣпоржчания, но билъ отблъснатъ. Величковъ му казалъ, че тия работи „не били лъжица за негови уста“, т. е. че не могълъ да се рѣши да става бунтовникъ, и Воловъ е трѣбало да се оттегли обезкураженъ и да се крие. Отонъ дори твърди, че Воловъ прѣспалъ вънъ отъ града,

отъ страхъ де не го прѣдадатъ — нѣщо, което не се потвърдява отъ другитѣ живи поборници. З. Стояновъ сжщо споменува, въ първия томъ на запискитѣ си, че тази интересна случка е била дѣйствителность. Разбира се, че талантливиятъ юмористъ украсилъ случката най-отлично, както му диктуваше неговия художественъ маниеръ на писане. Величковъ билъ замрълналъ на мѣсто, като видѣлъ бунтовника въ кжщата си. „Да те нѣма“, извикалъ му той лаконично и апостолътъ изчезналъ, като куклитѣ въ панорама.

Легендата на З. Стояновъ е сродна съ разказа на Отонъ Ивановъ. Нѣщо повече: тя е произлѣзла отъ него. Запискитѣ на г. Отонъ Ивановъ, които цитираме, сж хектографирани отъ началото на осемдесетьтѣ години, когато З. Стояновъ е писалъ своитѣ „Записки“. Послѣдния е искалъ свѣдения отъ Отонъ Ивановъ и се е ползувалъ отъ единъ екземпляръ на сжщитѣ грижливо хектографирани записки. И тъй като самъ не е ималъ врѣме да провѣри на мѣстото факта, приелъ го е на вѣра. Г. Отонъ Ивановъ е живъ, и самъ е вече ималъ случай да провѣри измислицата. Не може да има съмнѣние, че Воловъ му е говорилъ, какво, билъ ходилъ у М. Величковъ, билъ отблъснатъ и спалъ на полето. Въ тѣзи думи на Волова се криятъ само прости за единъ бунтовникъ обстоятелства. Вѣренъ на клѣтвата, която е далъ да мълчи, Воловъ не обажда, при кого е ходилъ, кждѣ спи, съ кого се сбира, и какво върши. Отонъ Ивановъ бѣше непознато още за Волова лице. Отонъ самъ го не е познавалъ, както личи отъ разказа му. Прочее, Воловъ му казалъ твърдѣ просто: прѣпоржченъ бѣхъ до М. Величковъ; той ме изпжди — съ други думи, чистъ е, и, най-послѣ, спахъ на полето — т. е, никого не познавамъ тука. Трѣба да забѣлѣжимъ, че М Величковъ е билъ заможенъ човѣкъ — чорбаджия. Да се адресуватъ писма до чорбаджии, до непричастни на комитета лица — или въ всѣкой случай до некомпрометирани прѣдъ правителството хора, и да се посочватъ сжщитѣ за прикриватели на комитетски хора — това е познатъ бунтовнически маниеръ още отъ врѣмето на Левски. Ала, както видимъ, Воловъ дори и това избегналъ. Хр. Благоевъ твърди, че Воловъ ходилъ до Пазард-

жикъ отъ Пловдивъ, което е сé едно отъ Царацово, за което по-напрѣдъ намекнахме. То е било, когато първи пжть сж дошли съ Бенковски въ Пловдивъ. Дрѣнски сжщо твърди, че Воловъ липсалъ, защото отишълъ къмъ Чирпанско. Разбира се, че апостольтъ не бѣше дълженъ да обажда кждѣ отива. Споредъ Благоевъ, Воловъ не успѣлъ въ мисията си, бѣгалъ отъ Т.-Пазарджикъ пѣшь и върналъ се съ утрепани крака въ Пловдивъ. За послѣдното обстоятелство говори сжщо и Хр. Търневъ отъ Пловдивъ. Казването на Хр. Благоевъ и др. сочи къмъ това, че на Волова дѣйствително отъ Пловдивъ е билъ прѣпоржчанъ нѣкой въ ближния градъ. Воловъ ходилъ, послѣ туй, въ Пазарджикъ, но лицето се оказало невъзприемчиво. Тогава апостольтъ бѣгалъ назадъ, или пѣша се върналъ и пр. Въпросното лице било, споредъ всички, пакъ Мих. Х. Величковъ, който не приелъ апостола. Воловъ като не познавалъ другиго, принудилъ се да бѣга назадъ. Това е било, навѣрно, скоро слѣдъ като се раздѣлили съ Бенковски отъ Царацово.[1]

Разискванията сега въ Т.-Пазарджикъ се въртѣли около въпроса, какъ да се спечелятъ околнитѣ мѣста и да се подготви населението. Пазарджикъ, като централно мѣсто, е владѣялъ околнитѣ близки села. Въ тѣхъ нѣмало нужда и да се ходи. Но за по-голѣмитѣ центрове, като Брацигово, Пещера, Перущица и Батакъ, необходимъ бѣше авторитета на вънкашенъ апостолъ. Рѣшили, прочее, Воловъ да иде въ Батакъ, а Бенковски въ Пещера и Брацигово.

1) Отонъ Ивановъ си припомни, при една вгора срѣща въ Варна, че Мих. Х. Величковъ билъ послѣ закачанъ отъ пазарджишкитѣ революционери за постжпката му. Съ една дума, възможно е, цѣлата случка да бжде вѣрна. Само че, тази случка трѣба да се отдѣли отъ второто пристигане на Волова въ Пазарджикъ, което разказваме сега, и което е извършено заедно съ Бенковски. Въобще, легендата, както тая, така и всички други, не играятъ каква и да бжде роль въ историята, нито иматъ каква-годѣ връзка съ по-нагатъшния развой на произшествията. Ала ние се спрѣхме тукъ, както и ще спираме и за въ бждеще при подобни случаи, само за да разчистимъ старитѣ фантасни източници. Възможно е, неопитниятъ читатель да хвърли нѣкой погледъ на тѣхъ, и да стане жертва на недоразумѣние. Въ безсилието си, да се разправи съ измислици, той би помислилъ, че нашето изслѣдване не засѣгва всички произшествия, и че е непълно или неточно.

II.

Въ Радилово. Пакъ легенди. Бенковски за Пещера. Бърканица. Неуспѣхъ и причини. Отпжтуване. Комитета въ Пещера. Дѣлото въ Брацигово. Покръстване на околнитѣ села. Пжтьтъ на Бенковски до Перущица.

До Радилово — на пжть за Пещера - Бенковски и Воловъ пжтували заедно. Тѣ слѣзли у Г. Ангелиевъ. Г. Ангелиевъ, който е живъ, припомня си, че по-рано, случайно е срѣщналъ двамата апостоли между Джумая и Калагларе, по пжтя отъ Панагюрище за Пазарджикъ. По прѣпоржка на Г. Маневъ, съ когото се знаяли, той билъ спрѣнъ въ с. Калагларе, подвели го подъ клѣтва. Поржчали на Георги да се върне въ селото си и да ги чака. Подобни разкази, обаче, трѣба да се приематъ съ резерва. Тѣ сж най-често фантасни измислици. Сжщата измислица т. е., че се срѣщали съ Бенковски по пжтя отъ Пазарджикъ за Панагюрище се приписва и на Петлешкова отъ Брацигово. За това разказватъ (съ резерва, разбира се) Петлешковъ и Иеремиевъ въ неотдавна появилата се на свѣтъ тѣхна „История на Брациговското възстание". Случката ще имъ сж разказали, като да е била слушана отъ самия покойни В. Петлешковъ. А разказвали я: Ангелъ Арнаудовъ отъ Брацигово и Стоянъ Поповъ отъ Пещера. В. Петлешковъ срѣщналъ Бенковски до Касаплии. Разговорили се и направили познанство. Послѣ това, Бенковски заржчалъ на брациговеца, да се върне въ своето родно гнѣздо и да го чака, защото щѣлъ да мине отъ тамъ послѣ 5—6 дни. Не тъй лесно апостолитѣ обаждаха, и то на кого и да било — на единъ случайно срѣщнатъ човѣкъ на пжтя, — своя маршрутъ. [1])

Двамата апостоли стигнали въ Радилово по 9—10 часа по турски, привечерь. Прѣзъ сжщата нощь, Воловъ тръгналъ за Батакъ, воденъ отъ Златанъ Лупановъ. Бенковски прѣстоялъ въ Радилово другия день, 21 февруарий — Тодоровдень — като сполучилъ и тукъ да образува комитетъ. Първитѣ лица, които прѣгърнали идеята, сж, освѣнъ Г. Ангелиевъ, Никола Коцевъ и Св. Георги Димитровъ. А клѣли

1) В. „История на Брациговското възстание", отъ Н. Хр. Петлешковъ и Ив. Иеремиевъ, Пловдивъ, 1905, стр. 49.

се, освѣнъ тия още: Димитъръ Вачковъ, Тончо Поповъ, Никола Батаклиевъ, Янушъ (Янтилъ) Спасовъ и Стоянъ Игнатовъ.

Вечерьта, сжщиятъ день — 21 февруарий — Бенковски потеглилъ за Пещера. Но и въ сжщото врѣме, отъ Радилово билъ пратенъ Дѣдо Тодоръ Банчовъ (Тодоръ Хайдутинътъ) да извѣсти и на Петлешковъ въ Брацигово, че Бенковски е на пжть да пристигне въ града имъ.

По отбиването на Бенковски въ Пещера произлѣзла бърканица, която не е неумѣстно да изложимъ.

Въ Пещера, както всѣкждѣ другадѣ, духоветѣ не спѣха. Имало довѣренъ кружокъ отъ хора, които милѣяли за народни дѣла. Къмъ тоя кружокъ броятъ: Г. Кюсеивановъ, Хр. Цикаловъ, Ст. Поповъ, Г. Гаджовъ, Д. Търневъ, Благой Х. Андреевъ, А. Пасаровъ, Г. Х. Костадиновъ, Петко Рѣковъ, Фирко Василиевъ и Симеонъ Г. Налбантовъ.

Г. Ангелиевъ, пратенъ отъ Бенковски изъ Радилово, дошълъ въ Пещера на връхъ Тодоровдень и поискалъ трима души. Колкото и да е странно това число, но тъй разказватъ мѣстнитѣ хора. Може да не е поискалъ освѣнъ единъ, ала никой пещерецъ не се е рѣшавалъ да тръгне самичъкъ, та станали троица. Тия трима трѣбало да идатъ въ Радилово и да доведатъ отъ тамъ апостола. И наистина, групата отредила такива трима посрѣщачи, и тѣ сж били именно: Ст. Поповъ, П. Д. Рѣковъ и Благой Х. Андреевъ. Ст. Поповъ твърди, че стигналъ по-рано въ Радилово, другитѣ били обѣщали да го настигнатъ, ала не дошли. Ст. Поповъ се обезпокоилъ, и слѣдъ като се видѣлъ съ Бенковски въ Радилово, повърналъ се да види, какво е станало. Бенковски, обаче, самъ загладилъ работата, като казалъ, че самъ ще дойде сжщата вечерь въ Пещера, безъ нѣкой да го придружава.

Но хората на кружока не изглежда, че особно сж били готови да посрѣщатъ опасни гости. Двамата закъснѣли посрѣщачи сж били просто избѣгали. За пещерската работа би могло изобщо да се каже, че деньтъ се познава още отъ зори. А това ще видимъ. По-късно и самъ Ст. Поповъ не бѣше отъ най-смѣлитѣ. Всичкиятъ кружокъ се събралъ и билъ разтрѣвоженъ вечерьта, щомъ Ст. Поповъ съоб-

щилъ, че Бенковски нея нощь пристига. Просто и чисто, разбѣгали се всички — страха ради юдейскаго.

Сжщото врѣме, Бенковски още отъ Радилово извѣстилъ писменно въ Пазарджикъ, че нѣма успѣхъ, или че работата стои съмнителна въ Пещера, и поканилъ Пазарджишкия комитетъ да изпрати за тамъ двама отъ по-извѣстнитѣ свои хора. Туй обстоятелство, обаче, ще да е накарало Отонъ Ивановъ да твърди въ своитѣ записки, че Бенковски е билъ върнатъ отъ Пещера, и че втори пжть ходилъ отъ Радилово въ тоя градъ, и то придруженъ отъ Матакевъ и Ръжанковъ. З. Стояновъ е повторилъ сжщото, като не е ималъ възможность да провѣри и поправи тая своя грѣшка на самото мѣсто.

Бенковски стигналъ въ Пещера, посрѣщнатъ отъ Ст. Поповъ и Цикаловъ. Споредъ нѣкои разкази, Ст. Поповъ пакъ успѣлъ да прати Динчо (Костадинъ) Маминковъ до Радилово, за да придружи апостола. Едноврѣмено Симеонъ Налбантина билъ отреденъ да чака покрай града. [1]) Подобни богати услуги страдатъ често отъ прѣувеличение.

Пратили Динчо Маминковъ да отреди квартира, за да слѣзе Бенковски у тѣхъ, но послѣдния оставилъ тамъ коня си и прѣминалъ у Цикалови, кждѣто и прѣнощувалъ. Вечерьта дошли при него Г. Барака, П. Рѣковъ и Ив. Тризловъ. Други рѣшителни отъ кружока не се намѣрили — макаръ и да били търсени. Крияли се хората. Сжщата вечерь пристигнали Матакевъ и Ръжанковъ.

Въ Радилово, прѣзъ деньтъ, билъ стигналъ В. Аврадалията отъ Брацигово, пратеникъ на Петлешкова, и заедно съ Бенковски дошълъ въ Пещера, за да го придружи и до Брацигово. Аврадалията прѣспалъ у Попова. Отъ Брацигово заедно съ Тодоръ Хайдутинътъ, билъ пратенъ сжщо Ангелъ Цѣровеца, който сега пакъ придружилъ Бенковски на пжть за Пещера.

Съ пристигането на Матакевъ и Ръжанковъ, Бенковски се успокоилъ за Пещера, като прѣдоставилъ всичко на тѣхъ. Още повече, дѣто при него вечерьта не се явявали повиканитѣ надеждни ужъ лица.

1) Петлешковъ и Иеремиевъ, „Историята на Брациговското възстание", стр. 51.

Сутриньта апостолътъ побързва да хване пѫтя за Брацигово, като на околнитѣ, на които ималъ причини не особено да довѣрява, е казалъ, види се, че се връща за Радилово. Поради това послѣдното се и твърди отъ нѣкои отъ живитѣ съврѣменици. На тѣхния разказъ се дължи още и легендата на Отонъ Ивановъ, че Бенковски отново се върналъ за Радилово, което и споменахме. Той, обаче, се отбилъ у Маминкови, зелъ си коня, миналъ край Попови и повелъ отъ тамъ Аврадалията. Отъ Пещера билъ отреденъ да го придружи Иванъ Тризловъ. Бенковски освободилъ послѣдния още прѣди да стигнатъ края на града, и тръгналъ право за Брацигово, придруженъ отъ В. Аврадалията, Ангелъ Цѣровецътъ и Тодоръ Хайдутинътъ.

Сѫщиятъ денъ, когато Бенковски тръгва отъ Пещера, Матакевъ и Ръжанковъ свикали пещерци въ черковната стая на събрание. Присѫтствували: Хр. П. Цикаловъ, Ст. Поповъ, Ат. Пасаровъ, Д. Търповъ, Г. Барака, Хр. Попче, Г. Гаджовъ, П. Рѣковъ, Благоя Х. Андреевъ, Костаки Пуневъ, Симеонъ Георгевъ и Г. К. Ивановъ. Клѣтва не е имало, но съгласили се да работятъ и да разпространяватъ идеята. Бенковски не е разчиталъ на Пещера и не е могълъ да разчита, поради многото турци въ града. По-късно апостолътъ вече тукъ не стѫпи. Отбивалъ се понѣкоги Петлешковъ. Бенковски поиска само еднажъ, съ писмо, 30 лири отъ Пещера. Ала събраха му само 25 лири, които отнесе Ст. Поповъ, когато е отивалъ на общото събрание въ Оборище.

Отъ Пещера до Брацигово разстоянието не е повече отъ половина часъ. Като тръгналъ въ тъмни зори, Бенковски стига тамъ прѣди слънце. Той слѣзълъ въ дома на Н. Бояновъ.

Работитѣ въ Брацигово се бѣха сложили по слѣдующия начинъ. Дѣдо Тодоръ Хайдутинътъ, радиловскиятъ пратеникъ, слѣзълъ у своитѣ сродници Арнаудови. Още покрай градеца, той срѣщналъ Ангелъ Арнаудовъ, заедно съ Иванъ Хрисчевъ и Ангелъ Мижорковъ. Хората питали за новини, а хайдутинътъ, възбуденъ, уловилъ момента, за да ги подразни, като казалъ, че той ще отиде у Арнаудови, а който желае да научи нѣщо ново, нека запо-

вѣда при него. Потърсили Петлешкова, но той се губилъ нѣкждѣ. Тогава билъ повиканъ Никола Бояновъ (Боянинъ), и заедно съ Димитъръ и Ангелъ Арнаудови, първи изслушали разказа на Дѣдо Тодоръ Хайдутинътъ, че апостолътъ е вече на пжть за да ги посѣти. [1])

Тамъ, значи, още прѣдварително били рѣшили, Бенковски, щомъ стигне, да слѣзе у Боянина. Послѣдниятъ, търговецъ на дървенъ материалъ, трѣбало да разгласи, че новиятъ му гостъ е богатъ прѣкупвачъ.

По желанието на Бенковски, още сжщия день били привикани и явили се при него: Ангелъ Мижорковъ, Щерю Бъчваровъ, Петко Янковъ, Дамянъ Дойчевъ, Петъръ Ликомановъ, Атанасъ Търпомановъ, Ив. Юруковъ, Ангелъ Юруковъ, Петъръ Батаклиевъ, св. Никола (попъ Соколъ), Стоянъ и Христо Юрукови, Михаилъ Манчевъ и Димитъръ Зосовъ. Разбира се, Ангелъ и Св. Димитъръ Арнаудови, В. Петлешковъ и Н. Боянинъ сж били тамъ.

Слѣдъ като апостолътъ открилъ своитѣ карти, пръвъ избѣгалъ Св. Димитъръ Арнаудовъ, а слѣдъ него изчезнали и повечето други.[2]) Прочее, положили клетва само: В. Петлешковъ, Ангелъ Арнаудовъ, Ник. Боянинъ, Дамянъ Дойчевъ, Петко Янковъ, Василъ Аврадалията, Димитъръ Зосовъ и Ангелъ Боянинъ, който се навърталъ въ братовата си кжща, и споредъ по-старшия братъ не отстжпилъ отъ дѣлото.

Скоро послѣ, откакъ Бенковски си заминалъ, комитетската работа зела по-широки размѣри. Всички, що бѣха избѣгали напрѣдъ, и много други лица положили сега клетва, и то при свещенодѣйствието и на двамата духовници, попъ Соколъ и Попъ Димитъръ Арнаудовъ. Сетнѣ вече планътъ билъ, да прѣхвърлятъ агитацията и вънъ отъ града — по селата. Всѣкой ревностенъ работникъ получилъ и свой районъ — споредъ кой кждѣто ималъ връзки и познати.

---

1) Димитъръ Арнаудовъ още тогава си е билъ свещенникъ, както и днесъ. Когато се срѣщнахъ съ него въ Брацигово, той си спомни ясно, че билъ на утренна служба въ черкова, когато се извѣстилъ за пристигането на апостола. По села и въ по-малки мѣста, утренната се чете прѣди слънце, както знаемъ.

2) „История на Брациговското възстание", 53.

Селата Жребичко, Козарско, Бѣга, Кръчимъ, Чанакчиево, Ясикория, Аликочово и Радилово, разположени околовърстъ, на близко разстояние отъ Брацигово и свързани, кое повече, кое по-малко въ поминъчно отношение съ него, бѣха будни, добри кътове, тѣ се показаха твърдѣ възприемчиви за високата народна идея и, както ще видимъ на свое мѣсто, играха видна роль въ възстанието.

Ето какъ брациговскитѣ патриоти разпрѣдѣлятъ помежду си районитѣ. Въ Козарско и въ Жребичко Попъ Соколъ, който е родомъ отъ послѣдното село, и Н. Бояновъ, който ималъ търговски връзки съ селянитѣ; Бѣга — В. Петлешковъ и П. Ликомановъ; Кръчимъ — Ст. Юруковъ, Попъ Соколъ и П. Ликомановъ; Чанакчиево — Ангелъ Арнаудовъ и В. Петлешковъ и въ Ясжкория Щерю Бъчваровъ и Ст. Юруковъ. Въ Ясж-кория идвали, обаче, и Данаилъ Юруковъ и Константинъ Величковъ отъ Т.-Пазарджикъ. Въ състава на комитета влѣзли слѣднитѣ лица: Тодоръ Хукориковъ, Тодоръ Дели Павловъ, Колю Узуновъ, Ив. Дячевъ, Анг. Дабиджовъ, Тиню Сандъкчиевъ, Георги Начковъ, учитель Ат. Стоиловъ, родомъ отъ Козарско и др. Въ Аликочово агитацията водилъ Отонъ Ивановъ, сжщо отъ Т.-Пазарджикъ — часовникаръ, както знаемъ. Той спечелилъ за дѣлото Лазаръ Илиевъ, живъ още, който разказва това, а послѣдниятъ, отъ своя страна, клѣлъ съселенитѣ си: Трифонъ Василевъ, Д. Симоновъ, Ат. Илиевъ и Никола — неговъ собственъ братъ. Въ Радилово, както видѣхме, комитета основа самъ Бенковски; а това село прѣзъ възстанието сжщо се присъедини къмъ Брацигово. Въ Козарско игуменътъ отъ ближния манастиръ Св. Богородица, Иеромонахъ Нефталимъ, влѣзълъ въ комитета, който състоялъ още отъ селенитѣ: Ангелъ Пеевъ, Трендафилъ Колевъ, П. Костовъ, Стоилъ Василевъ и Христо Лазаровъ. Въ Жребичко комитетъ били: Свещ. Тодоръ Трифоновъ, П. Кузевъ, Илия Калиновъ, Ат. Дангалаковъ и Илия Дъниковъ. Въ Бѣга: Свещ. Илия Димитровъ, Костадинъ Алексовъ, Никола Петровъ и П. Георгиевъ. Въ Чанакчиево и Кръчимъ сжщо бѣха възникнали революционни гнѣзда,[1]) ала тия села по-

[1]) „История на Брациговското възстание“, стр. 58.

слѣ не можиха да зематъ участие въ възстанието, а причинитѣ за това ще укажемъ на свое мѣсто. Трѣбва да се прибави още, че агитацията по тия мѣста се е водила въ разни врѣмена — кждѣ днесъ, кждѣ утрѣ. Въ Яскж-Кория, напримѣръ, комитета е билъ основанъ едвамъ на Великдень, което ще рече — само двѣ недѣли прѣди да избухне възстанието.[1])

Прѣзъ деньтъ, като недѣля, ходили на посѣщения. Бенковски прѣспалъ въ Брацигово, и другия день, 23 Февруарий по мракъ, стига въ Перущица, воденъ пакъ отъ В. Аврадалиевъ. Димчо Къневъ, перущенецъ, който е живъ, претендира, че е придружилъ Бенковски отъ Пещера до Перущица, понедѣлникъ слѣдъ Тодоровдень. При всичкото ни старание, не можихме да провѣримъ това твърдене. Най-за вѣрване е, че то не заслужва вѣра. Хората сж невѣжи. Придружавали сж единъ, а сега си въображаватъ за другиго. Г. Димитровъ пише погрѣшно, че Бенковски е билъ придружаванъ отъ Д. Къневъ. Димитровъ е приелъ на вѣра разказа на Къневъ, споредъ който и твърди, че Бенковски тръгналъ на 9 Февруарий отъ Пещера, и сжщия день стигналъ въ Перущица,[2]) което не може да бжде вѣрно. Но тъй като въ Брацигово не помнятъ нищо, какъ и кой устроилъ отиването на Бенковски до Перущица, трѣба да прѣдположимъ, че апостолътъ е носилъ адресъ отъ Пазарджикъ или Пловдивъ за тамъ.

Въ Перущица Бенковски спрѣлъ у братия Тилеви. Въ книжката отъ Г. Н. погрѣшно е съобщено, че Воловъ е слѣзълъ у Тилеви.[3]) Такъво нѣщо живитѣ поборници не помнатъ. Г. Н. е самъ отъ живитѣ и ние провѣрихме заедно обстоятелството. З. Стояновъ пише, че Бенковски, а не Воловъ е идвалъ.[4]) Насю х. Тилевъ не помни да е виждалъ Волова. Свикани били вѣрни хора отъ селото, които и дошли въ кжщата на Попъ Петъръ Васчевъ. Кжщата се оказала тѣсна, та се прѣмѣстили въ училището. Всички присжтствующи дали клѣтва. Избрано било настоятелство

[1]) Ibid, 57.
[2]) „Княжество България“ II, стр. 469.
[3]) Г. Н. (Натевъ) „Защитата на Перущица“, стр. 10.
[4]) „Записки“ т. III, 275.

отъ четири лица — П. Боневъ, Спасъ Гичевъ, Насю х. Тилевъ и Д. Малинчовъ.[1])

Още сѫщата нощь Бенковски тръгналъ за Пловдивъ, придруженъ отъ Стойко Лиловъ Мандаловъ, който е живъ. Мандаловъ разказва още, че осъмнали край града, минали прѣзъ конака до моста и отишли на Каршияка у Търнева ханъ.

Бенковски другъ пѫть сѫщо вече не стѫпи и въ Перущица. З. Стояновъ твърди, че е бивалъ тамъ „много пѫти“.[2]) Г. Димитровъ казва нѣщо повече: На 2 Априлий, казва той, Бенковски пакъ миналъ, слѣзълъ у х. Тилевъ и заминалъ за Брацигово . . . Той лично билъ имъ съобщилъ за Оборище! [3])

III.

Пѫтьтъ на Волова отъ Радилово. Комитета въ Батакъ. Нерѣшителность. Характерна случка. Суевѣрие и боязливость.

Воловъ срѣщу Тодоровдень, откакъ тръгва отъ Радилово, стигналъ сѫщата нощь въ Батакъ. Той се установилъ въ кѫщата на Петъръ х. Горевъ Кавлаковъ, който е живъ и се именува П. Горановъ, както се прѣкърсти слѣдъ въстанието. Г. Димитровъ пише погрѣшно, че Воловъ съ Бенковски отишълъ въ Пещера и отъ тамъ първиятъ тръгналъ за Батакъ.[4]) Отъ Радилово има права пѫтека прѣзъ планината за Батакъ. Билъ съставенъ списъкъ на познати лица, които, поканени, дошли, положили клетва и комитета билъ основанъ. Лицата били: Ангелъ Кавлака, Вранко (Димитровъ) Пауновъ, Стефанъ, Ангелъ и Петъръ Трандафилови, Тодоръ попъ Нейчовъ, П. Бончовъ, Ст. Стойчовъ, Горю Кавлаковъ[5]) — всичко, съ П. Горановъ заедно, 10 души. Трандафилъ Тошевъ, баща на тримата Трандафилови,

---

1) Г. Н. „Защитата на Перущица“ стр. 12.
2) „Записки“ т. III, 274.
3) „Княжество България“ II, 474.
4) Ibid II, 440.
5) З. Стояновъ, „Записки“ т. III, 309.

не присжтствувалъ, споредъ както твърдятъ живитѣ негови синове. Името му обаче е вписано между съзаклетницитѣ.[1])

Духоветѣ на присжтствующитѣ съзаклѣтници не ще сж били еднакво възторжени. Нѣкои даже се опитали да възразятъ. А. Кавлака, между друго, ясно се изказалъ, че не вѣрва въ успѣха на дѣлото. Силитѣ на Турското царство били грамадни, а нашиятъ народъ не можилъ нищо да направи срѣщу такава мощь.[2]) Навѣрно и други отъ присжтствующитѣ сж сподѣляли сжщото, ала не сж имали смѣлостьта да се изкажатъ. Това колебание и нерѣшителностьта въ сърдцето, по-късно погубиха, както ще видимъ, Батакъ.

Една невинна случка, станала въ врѣме на съзаклятието, говори още по-ясно за боязнения духъ, който е владѣялъ между батачени.

Всички станали прави, за да изговорятъ клѣтвата. Воловъ билъ вече изтеглилъ една кама на голо, за да се кълнатъ на нея, както бѣ останало обичай още отъ Левски. Въ тоя моментъ Кавлакътъ направилъ своето възражение. Воловъ се разсърдилъ, и като се строскалъ гнѣвно на малодушния, изтървалъ камата. Острието се забило въ ногата на апостола, и отъ раната шурнала алена кръвь. Това поразило суевѣрнитѣ зрители. Случката се подела послѣ отъ бъбривитѣ свахи изъ селото, и скоро всичкиятъ свѣтъ искалъ да види въ туй прѣстътъ Божи за едно кърваво прѣдзнаменование. „Въ душата оставало нѣкакво наложено, тежко прѣдчувствие, което всѣкой гледалъ да крие въ себе си“ — пише историкътъ на тъй жестоко изкланото послѣ и нещастно село.[3])

---

[1]) Г. Димитровъ, „Княжество България“ II, 440 и Бойчо, „Батакъ“, стр. 21.

[2]) Ibid, 21.

[3]) Бойчо, „Батакъ“, 22. Тъзи книга, която често цитираме, е написана подъ диктовка на стария П. Горановъ; Бойчо е псевдонимътъ на сина му. Тамъ обаче за случката се бѣлѣжи, че раната Воловъ си нанесълъ, кога се готвилъ да лѣга. Това не се потвърдява отъ живитѣ свидѣтели, напр. Ст. Трандафиловъ и Попъ Теодоръ. Отонъ Ивановъ, който не много слѣдъ освобождението е билъ околийски началникъ въ тоя край и грижливо събралъ свѣденията си отъ всички живи тогазъ поборници — несъмнѣно помногочислени отъ днесъ — твърди, че раняването е станало въ врѣме на клетвата. З. Стояновъ отъ него е заимствувалъ разказа безъ измѣнение. („Записки“ III, 309).

Отъ всичко туй изглежда сжщо, че Воловъ не особно е билъ щасливъ въ своитѣ агитации.

На слѣдующия день новоклѣтитѣ имали пакъ събрание подъ прѣдседателството на Волова, който довършвалъ свойтѣ поржчки за организацията на дѣлото и за приготовленията. Сжщата вечерь апостолътъ, съпроводенъ отъ Стефанъ Трандафиловъ, тръгналъ за Пловдивъ по отстранена балканска пжтека, водяща покрай Перущица право за въ града.

Единствения случай за Волова е билъ сега да се отбие въ Перущица, защото по-късно и двамата апостоли не се мѣрватъ вече изъ тия мѣста. Но живитѣ поборници не потвърдяватъ да се е отбилъ и да сж го виждали — както отбѣлѣзахме и по прѣди. Стефанъ Трандафиловъ разказва, че слѣдъ като направо отишли въ Пловдивъ, той побързалъ на обратенъ пжть да се отбие въ Т. Пазарджикъ, отъ дѣто си купилъ кюлче за лѣяне куршуми. Така че и тукъ сжщо, поменатото вече еднажъ твърдене на г. Г. Н. въ „Защитата на Перущица", че не Бенковски, а Воловъ посѣтилъ Перущица,[1]) не може да се потвърди по никой достжпенъ източникъ.

ГЛАВА ТРЕТА.

Една тъмна междина.

I.

Въпросътъ за отиването на Воловъ до Одринъ. Положение на революционното дѣло въ Одринско. Захарий Стояновъ въ Харманлийската станция. До Пловдивъ. Обиколката на Захарий Стояновъ изъ родопскитѣ села.

Съ завръщането на двамата апостоли отъ областьта на Родопитѣ, ние допираме до края на първия периодъ отъ агитационата имъ задача. Най-важнитѣ центрове въ революционния окржгъ сж спечелени за дѣлото; Копривщица, Панагюрище, Пловдивъ, Пазарджикъ, Пещера, Карлово,

1) Виж. стр. 11.

Батакъ, Брацигово — всички се нижатъ въ дългата комитетска връвь. За твърдѣ малко врѣме е извършено удивително много: въ по-малко отъ мѣсецъ и половина (около четиресеть дни) е наелектризиранъ цѣлъ пространенъ окрѫгъ. Това обстоятелство освѣтлява още по добрѣ, доколко почвата е била въ онѣзи врѣмена пламтяща и готова, и че новитѣ апостоли почти не сѫ имали за задачи да проповѣдатъ, но само да организуватъ — нѣщо което достатъчно разяснихме още отъ рано.

Отъ Пловдивъ Воловъ потегля за Одринско, като ималъ намѣрение да разбуди и този край. Той искалъ да се срѣщне въ Одринъ съ г. Димитровъ, книжаръ, и да земе отъ него свѣдения за околнитѣ на Одринъ мѣста. Димитровъ познавалъ Кърклисийско, Малко Търново, Баба Ески и пр. и могълъ да го упѫти.

Но смѣткитѣ на Волова не ще да сѫ били въ редъ, или Захарий Стояновъ, който ни повѣствува по прѣдмета,[1] не е билъ добрѣ освѣдоменъ. Самъ г. Димитровъ, къмъ когото апостолътъ е трѣбвало да се обърне за съдѣйствие въ Одринъ, говори ненадеждно за работитѣ въ тамошния край.

Въ прѣдисловието къмъ т. II. (страница 10) на своята книга „Княжество България“, г. Димитровъ, като опровергава писаното отъ Зах. Стояновъ, говори, че въ Одринъ комитетъ не е сѫществувалъ и не е билъ основаванъ. Имало е така наречениятъ комитетъ — нѣкакъвъ крѫжокъ — на Одринската желѣзнопѫтна станция, съставенъ отъ служащи-българи по Хиршовата желѣзница. Въ 1873 г. Димитровъ билъ още черковникъ и лежалъ въ затвора за борба съ гръцкото духовенство. Щомъ, обаче, излѣзълъ отъ затвора — пакъ прѣзъ сѫщата година — Георги Икономовъ, когото познаваме и който бѣше тогава чиновникъ по желѣзницата въ ония мѣста, кръстилъ Г. Димитровъ въ новата вѣра за революция. Въ комитета на желѣзопѫтната станция влизали слѣднитѣ лица, освѣнъ Г. Икономовъ: Ради Ивановъ, родомъ отъ Русчукъ и началникъ на Харманлийската станция, Ив. Ивановъ Шиваровъ, неговъ братъ, Петъръ Карловецъ, Димитъръ Джока, Манолъ Шишеджиевъ

---

1) Зах. Стояновъ „Записки“, т. I. 324.

отъ Сопотъ и Ив. Николовъ отъ Ловечъ.[1]) Като революционеръ вече, Г. Димитровъ пропжтувалъ въ 1874 градоветѣ София, Радомиръ, Кюстендилъ, Дупница и Самоковъ, билъ при Т. Каблешковъ въ Бѣлйово и тукъ било рѣшено да обиколи той нѣкои мѣста и въ Македония. Така, въ лѣтото, сжщата година, Г. Димитровъ ходилъ, прѣзъ Дедеагачъ, въ Сѣрско, безъ успѣхъ, обаче, въ агитацията, както и самъ признава.[2]) Пролѣтьта 1875, сжщиятъ обиколилъ нѣкои села въ Ферско, кждѣто намѣрилъ по-добъръ духъ въ българското население, а въ Лозенградско пробудата е била свършено дѣло, напр. въ с. Малко Дерелий, дѣто дѣйствувалъ учительтъ Проданъ Сербезовъ, чирпанецъ. За Ферско г. Димитровъ бѣше пратенъ като организаторъ и двигатель, отново тъкмо прѣди избухването на Старо-Загорското възстание. Но дѣлото бърже и безрезултатно пропадна, додѣто Г. Димитровъ е билъ още на Харманлийската станция, та тъй си замръзналъ на своето мѣсто, като е нѣмало защо да пристжпи по далече. За по-нататъшна своя дѣятелность въ Одринско и за една срѣща съ Воловъ, пролѣтьта 1876, Г. Димитровъ не ни говори, отъ което трѣба да заключимъ, че апостолътъ нищо не е извършилъ въ оня край, или че дори е пжтувалъ за тамъ съ друго намѣрение. Твърдѣ е възможно Воловъ да е планиралъ, да използува комитета на Одринската желѣзопжтна станция, за който, ако не отъ другадѣ, знаялъ е отъ Г. Икономовъ. А тамъ — въ Одринско — прѣдстоеше да се разрѣши една специална задача. Междуплановетѣ на южнитѣ, Тракийски, революционни комитети — въ Сливенъ и Пловдивъ — влизаше още важната точка, да се разруши моста на Арда — до Одринъ. А говорило се бѣше още и да изгорятъ съвършено тоя градъ — единъ кроежъ, който трѣба да гледаме като продължение на авантюрата въ Цариградъ прѣзъ есеньта 1875. Тъй че, Воловъ твърдѣ цѣлесъобразно или поне, съгласно начъртаната програма, прѣскача сега до ония мѣста.

---

[1]) Г. Димитровъ „Княжество България" т. II. 370.
[2]) Ibid, 371.

На заминаване — нататъкъ или насамъ, не се знае — той заварилъ З. Стояновъ, скритъ въ Харманлийската гара. Захарий Стояновъ — по-късно най-голѣмиятъ мемоаристъ на възстанията, — забѣгна миналата есень, както знаемъ, отъ Старо-Загорското възстание. Отъ Кортенъ до Нова-загора той бѣга заедно съ Г. Икономовъ, който замина послѣ за Цариградъ и оттамъ за Влашко. З. Стояновъ стоялъ цѣли 5 мѣсеци, отъ 9 октомврий до сега, скритъ въ една малка стаичка на Харманлийската станция, подъ покровителството на Р. Ивановъ, началникъ тамъ, както означихме.[1]) Възможно е, щото Ради Ивановъ да е съобщилъ на Волова безнадеждното положение на станционния комитетъ въ Одринъ, и апостолътъ, като не разполагалъ съ много врѣме, върналъ се назадъ отъ Харманлий. Всѣкой случай, за дѣятелностьта въ Одринъ прѣзъ 1876 по-нататъкъ ние нищо не чуваме. Воловъ сега повелъ отъ Харманлий З. Стояновъ съ себе си.

Другарски чувства, може би, сѫ диктували на Волова, да се погрижи за единъ съмишленикъ, като го въведе въ общополезния пѫть, а практическиятъ умъ го училъ, да оползотвори единъ и така изпитанъ вече за дѣлото човѣкъ.

Воловъ и З. Стояновъ се върнали въ Пловдивъ, и тука послѣдниятъ получилъ пълномощно отъ апостола, че е неговъ човѣкъ, и че отъ негово име ще основава комитети въ родопскитѣ села.

Въ сѫщия прѣдговоръ къмъ втория томъ на „Княжество България", който еднажъ споменахме, г. Г. Димитровъ подхвърлва на съмнѣние между друго, още и апостолството на З. Стоянова. За доказателство той привежда единъ разказъ на Отонъ Ивановъ. Послѣдниятъ ходилъ, въ врѣме на възстанието, да дигне родопскитѣ села, и тамъ селянитѣ му били казали, какво никой прѣди него не е билъ идвалъ при тѣхъ да ги подготви.[2]) Обаче всички живи дѣятели отъ Пловдивъ свидѣтелствуватъ, че З. Стояновъ е проникналъ въ Родопитѣ — обстоятелство, което се потвърждава и отъ развитието на събитията по-късно.

---

1) „Записки" т. I. стр. 285.
2) „Княжество България т. II. стр. 7.

З. Стояновъ твърди, че той и Воловъ стигнали въ Пловдивъ на 28 февруарий, недѣленъ день. Споредъ календаря за 1876, 28 февруарий е сжбота. Съ една дума, не може да се положимъ на тая дата. Обаче, врѣмето приблизително е дадено. На 21 февруарий Воловъ е билъ въ Батакъ, отъ тамъ, право прѣзъ Пловдивъ, той заминалъ по желѣзницата за Харманлий. А тъй като апостолътъ нѣмаше врѣме, кждѣто ходи, да се разтака на широко, то до края на мѣсеца — до 28 февруарий — или до началото на мартъ той можеше да иде и да се върне пакъ въ Пловдивъ. Това и твърди З. Стояновъ.

Воловъ прѣдполагалъ, види се, че ще завари Бенковски въ Пловдивъ, защото го потърсилъ, но тоя вече се бѣше прибралъ въ Панагюрище. Споредъ разказа на нѣкои живи поборници, апостолътъ оставилъ записка за Волова, съ обозначение, за кждѣ отива. Отъ туй може пакъ да се убѣдимъ, че пжтуването къмъ Одринско не ще да е било дълго. Воловъ е разчиталъ, додѣто Бенковски забиколи Пещера, Брацигово и Перущица, да го застигне въ Пловдивъ.

Послѣ туй вече самъ Воловъ тръгва за Карловско, [1] а З. Стояновъ, сжщия день вечерьта, придруженъ отъ Ат. Семерджията, заминалъ за с. Сотиръ. Семерджията, който е живъ, разказва съ всички подробности за обстоятелствата на това пжтуване, ала ние не може даспремъ върху това. Населението е било вече достатъчно подготвено. Намѣстѣ заварилъ селянитѣ да лѣятъ куршуми. Това се лесно разбира, като земемъ прѣдвидъ, че сега е мартъ, и че втори мѣсецъ апостолитѣ кръстосваха окржга. А тѣзи селяни, толкова близо до града, нѣмаше какъ да не се заразятъ.

З. Стояновъ обиколилъ още селата: Изворъ, Дѣдово, Бойково, Яворово, Караагачъ, Марково и Дермендере. Въ послѣдното село не сполучилъ, а въ всички други подвеждалъ подъ клѣтва и основалъ комитети. По-послѣ тия села не възстанаха, ала ние пакъ ще имаме случай да поговоримъ за тѣхъ. Отъ Дермендере З. Стояновъ се върналъ въ Пловдивъ, а отъ тукъ прѣзъ Царацово заминалъ за Панагюрище.

---

1) З. Стояновъ „Записки“ т. I. 336.

II.

По слѣдитѣ на Волова. Въ Карлово и Синджирлий. До Копривщица. Недоразумѣния. Трудности при излѣзването. Близость съ Каблешкова. Задружно отиване до Сопотъ. Приблизителенъ списъкъ на засегнатитѣ отъ агитация гнѣзда.

Нека прослѣдимъ сега маршрута и дѣятелностьта на Волова, макаръ приблизително, защото по-точни данни, за жалость, липсватъ.

Като земемъ прѣдвидъ, че Воловъ и Бенковски, слѣдъ половината на м январий, се раздѣлятъ въ Царацово, пакъ за да се срѣщнатъ прѣди 20 февруарий въ Панагюрище, явно е, че първоначалната обиколка, която Воловъ прави на своя глава изъ окрѫга, пада се именно въ тая междина. То е едно разстояние отъ приблизително единъ мѣсецъ, или даже по-малко. А тъкмо прѣзъ това врѣме, Воловъ е обиколилъ за пръвъ пѫть Карловско.

Отъ раздѣлата въ Царацово, по Атанасовдень, което може да бѫде, както казахме на свое мѣсто, между 18 и 25 януарий, спомняме си сѫщо, че Воловъ се опитва да пристѫпи до Т.-Пазарджикъ. Този опитъ, ако дѣйствително е билъ правенъ, ще да е костувалъ на апостола близо недѣля — защото Воловъ пролежалъ отсетнѣ въ Пловдивъ нѣколко дни съ подбити крака. Тъй че, едвамъ кѫдѣ началото на февруарий той ще да се е запѫтилъ къмъ Карлово.

Казахме, че тази първа самостоятелна обиколка на Волова не може да се свърже наедно и да се възкръси, освѣнъ съ приблизителна точность. Туй отиване сега за Карлово не е, разбира се, пакъ сѫщото, за което ни говори З. Стояновъ единъ мѣсецъ по късно. Споредъ разказитѣ на Ботю Ивановъ, който въ онуй врѣме бѣше ханджия-бакалинъ въ Синджирлий, Воловъ, слѣдъ като излѣзълъ отъ Карлово, дѣто нѣмаше защо да се мае, основалъ комитети въ Джбене и Войнягово — неголѣми села на пѫть за Синджирлий. Ботю Ивановъ ходилъ по-често въ Карлово на пазаръ. Н. Нѣшинъ, ханджия въ Карлово, подготвилъ Ботя нѣколко врѣме по-напрѣдъ, че ще да му доведе гость въ село. Воловъ пристигналъ сега, придруженъ отъ Д. Никовъ,

шурей на Нѣшинъ. Апостолътъ се прѣдставлявалъ като търговецъ на вино. Ботю повикалъ въ стаичката надъ неговия дюгенъ Ант. Стоиловъ, и двамата приели клѣтва. Отпослѣ вече за дѣлото били спечелени Попъ Димитъръ, баща на даскалъ Колю, който сжщо влѣзълъ въ комитета, малкиятъ Попъ Петко, Стою Стоевъ и др.

Направо отъ Синджирлий, Воловъ ще да е заминалъ за Клисура. Данни за други по-малки пунктове, посѣтени отъ него, липсватъ. Въ Карловско, споредъ разказа на нѣкои, той е посѣтилъ още и Каратопракъ, дѣто дѣйствува братътъ (Петъръ) на Бай Ивана отъ Царацово. Но всички тия малки мѣста отсетнѣ не зеха участие въ възстанието.

Отъ Клисура Воловъ заминалъ за Копривщица, но, по всички данни, той не успѣлъ първиятъ пжть да се види съ съзаклѣтницитѣ. Апостолътъ билъ слѣзълъ въ Главчовия ханъ. Сутриньта се показалъ въ черкова и изъ града, прѣпоржчалъ се за гюладжия и възбудилъ подозрѣние. Съзаклѣтницитѣ, подвидъ че ужъ го търси полицията, казали му да напустне града, което и той направилъ.

Слѣдъ десетина дни Воловъ пакъ се повърналъ въ Копривщица. Но въ междината въ туй врѣме не се знае точно, кждѣ е ходилъ. Навѣрно, той се е повърналъ пакъ въ Синджирлий. Споредъ разказа пакъ на Ботю Ивановъ, Андонъ Стоиловъ отъ Синджирлий, който пропадна безслѣдно въ възстанието, придружилъ апостола до Старо-Ново-Село. Източници, обаче, въ послѣдното сж твърдѣ осждни, както отбѣлѣзвахме и на друго мѣсто, и дори съвсѣмъ липсватъ, та нѣма възможность да вържемъ двата края наедно. Може би, че съ врѣме ще се разкриятъ случайно още нѣкои подробности[1]).

---

1) Ще прибавя, че изслѣдвания отъ тоя родъ сж нѣщо много трудно. Ние нѣмаме и до день днешенъ означено въ нашата литература подробноститѣ по кой редъ, какъ и кога сж били сѣяни сѣмената на агитацията; а да постигнемъ това сега, слѣдъ 30 години, ще рече, просто отъ нищо да съградимъ нѣщо. Читательтъ едва ли ще да се сѣща за великия трудъ, както и за неблагодарно изгубеното врѣме, което е свързано съ придирвания отъ тоя родъ. Азъ давамъ, по неизбѣжность, само една канва, на която, вѣрвамъ, ще може много още да се шие. Отъ Старо-Ново-Село Воловъ ще да е успѣлъ да земе сигуренъ проводникъ за Копривщица, както направи и Бенковски, и съ това затвърдилъ е тамъ коренитѣ на агитацията.

Въ Копривщица апостолътъ слѣзълъ сега направо у Шабанова, дѣто бѣше и Бенковски. А ще да е прѣстоялъ нѣколко дни и въ кѫщата на Каблешковъ, слѣдъ като лично се запозналъ добрѣ съ него. Сѫщо и при обиколката си ще да е ималъ не единъ случай, за да се убѣди, доколко Каблешковъ бѣше вече познатъ въ околностьта.

На бърза рѫка двамата нови приятели начертаватъ и новъ планъ: да отпѫтуватъ заедно за Сопотъ и Карлово прѣзъ Клисура и заедно да прѣтарашуватъ пакъ оня край.

Въ Сопотъ Каблешковъ имаше леля, защото майка му (втора), жива още и сега, е родомъ сопотнянка.

Двамата се маяли десетина дни по обиколка и върнали се възхитени отъ резултата на проповѣдитѣ си.

За идването на Волова въ Копривщица и дѣто е пѫтувалъ съ Каблешковъ по Карловско, разказитѣ сѫ твърдѣ единодушни между всички доживѣли, та едва ли може да има съмнѣние въ това. Но все пакъ, нека прибавимъ тукъ още нѣкои подробности.

Споменахме на друго мѣсто, че Копривщенското опълченско поборническо дружество имаше похвалната идея, да събере въ отдѣлни протоколи, завѣрени съ подписитѣ на цѣлото настоятелство, свѣдѣнията, запамятени отъ всѣкой живъ поборникъ. Въ протоколъ № 3, държанъ на 13 февруарий 1896 г., е разказано несполучливото първо идване на Волова, както и това, дѣто, за втори пѫть, апостолътъ отива десетина дни по обиколка съ Каблешкова. Протоколътъ е подписанъ отъ П. М. Жилковъ, П. Н. Тороманов, П. Радомировъ, Танчо Шабановъ и др. Нѣкои отъ тѣзи протоколи сѫ подписани и отъ Петко Кундураджията, докато бѣше още живъ.

Възпроизведения въ протокола разказъ съвършено съответствува на запискитѣ на Танчо В. Шабановъ, които притежаваме. Въ послѣднитѣ (стр. 20 — 23), съ голѣми подробности е прѣдадено, какъ Воловъ слиза у Главчовия ханъ, какъ послѣ Танчо го завежда у тѣхъ си, но съзаклѣтницитѣ не идатъ, и Воловъ е принуденъ бърже да отпѫтува за Клисура.

Едно нѣщо се бълѣжи още въ запискитѣ на Танчо В. Шабановъ което не е намѣрило мѣсто въ протокола, макаръ че заслужава особно внимание. Шабановъ, по память, бълѣжи, че Воловъ и Каблешковъ прѣзъ Карлово и Калоферъ ходили до Шипка. Въ протокола просто е казано, че апостолитѣ ходили до Клисура и до „другитѣ възстаннически пунктове", безъ да е означено, кои сѫ тия послѣднитѣ. Между това, ако точно се означеха мѣстата, дѣто апостолитѣ сѫ стѫпили, щѣхме да имаме точно и границитѣ на агитацията въ четвъртия революционенъ окрѫгъ, което не е отъ малка важность.

Шабановъ означава — както казахме, само по память — че Воловъ и Каблешковъ ходили до Шипка, а живи данни за това, дали наистина сѫ ходили по тия мѣста и какво извършили тамъ, не могатъ, за жалость, да се намѣрятъ. Нито въ Шипка, нито въ Калоферъ има нѣкѫдѣ слѣди, че ще да сѫ идвали тамъ Воловъ и Каблешковъ. Г. Бѣловѣждовъ, въ своята „Първа пушка", като е черпилъ свѣдѣнията си отъ Шабановъ или отъ Копривщенскитѣ протоколи, твърди сѫщо — погрѣшно, разбира се — че Воловъ и Каблешковъ отишли до Шипка[1]). Сѫщо и за Аджаръ не се намиратъ никакви данни, че Воловъ е стѫпилъ тамъ, както твърдятъ нѣкои[2]).

З. Стояновъ означава за източна граница на агитацията и на революционния окрѫгъ Калоферъ[3]). Другъ, освѣнъ З. Стояновъ, не се е опитвалъ да означи точнитѣ граници на вълнението. Истината обаче е, че отъ Сопотъ и Карлово по-на изтокъ не е имало подновени комитети за дѣйствие въ 1876 г. Шабановъ бълѣжи, че слѣдъ обиколката Каблешковъ се върналъ силно възхитенъ и проникнатъ отъ величието на това, което се готвило. Той по-напрѣдъ смѫтно подозиралъ широкитѣ граници на кипежа, а сега видѣлъ, че възстанието ще бѫде много по-голѣмо, отколкото всѣкой другъ пѫть до тогава. Тоя неговъ възторгъ се прѣдалъ и на съзаклѣтницитѣ, които слѣдъ това подели въ

1) Виж. стр. 40.
2) В. З. Стояновъ, „Записки по българскитѣ възстания", т. I, 330.
3) Ibid.

Копривщица приготовленията съ още по-голѣма самоувѣренность.

Въ района на Копривщица и Карлово съ Сопотъ, подъ надзора на Воловъ, освѣнъ селата на бай Ивана Арабаджията, които бѣха, както сме ги отчасти означили: Царацово, Мързянъ, Строево, Черпелий и Радиново, и които съставляватъ единъ видъ независима република въ царството на революционната мрѣжа — къмъ цѣлостьта на този районъ се лѣпѣха още: Старо-Ново-Село, Синджирлий, Паничери, Елешница, Демирджилеръ, Д.-Геренъ, Красново, Аѣваджикъ, Бѣлица и Г.-Раковица, които, като попълнимъ съ наименованитѣ вече Карлово, Сопотъ, Джбене, Войнягово и Каратопракъ, имаме прѣдъ очи цѣлото онова поле, кждѣто се върти главниятъ апостолъ на четвъртия окржгъ.

Слѣдъ като се завърналъ отъ въпросната обиколка, направена заедно съ Каблешковъ, Воловъ, като се убѣдилъ въ добрата извѣстность на младия проповѣдникъ, както и въ силата на неговия духъ и въ дарбитѣ му, провъзгласилъ го за свой помощникъ или, по-добрѣ, замѣстникъ въ тоя край, и рѣшилъ да се върне къмъ Панагюрище, за да бжде въ центъра и по-близко при другаря си, както и да участвува непосрѣдственно въ ржководенето на цѣлия окржгъ. Въ началото на поститѣ той вече бѣше, както знаемъ, въ Панагюрище, и отъ тукъ прѣдприе обиколката къмъ Пазарджикъ и Радилово съ Бенковски, а послѣ къмъ Батакъ и Одринско самичъкъ.

ГЛАВА ЧЕТВЪРТА.

Границитѣ на окржга.

I.

Агитацията въ срѣдногорскитѣ села между Ихтиманъ и Бѣлйово. Бѣлица, Раковица, Смолско и Каменица. Отецъ Кирилъ и събрание въ Калугеровския манастиръ. Цѣрово като центъръ на ближнитѣ села. Вѣтренъ. Къмъ Бѣлйово. Тъмниятъ въпросъ за Самоковъ. Дѣйствителнитѣ граници на революционния окржгъ.

Сега оставаше да се спечелятъ още и срѣдногорскитѣ села къмъ Ихтиманъ и Бѣлйово, за да се сключи обръча отъ ревелюционни гнѣзда.

С. Бѣлица, Ихтиманска околия, разположено подъ Арамлиецъ, е било подготвено отъ Дѣлчо Уливеръ отъ Поибрене. Прѣзъ мартъ, послѣдниятъ дошълъ въ това село, свикалъ познатитѣ нему селяни: Ганчо Геновъ, Михаилъ Панчовъ, Нено Стояновъ, Иванъ Апостоловъ, Милчо Нейковъ и др., и комитета билъ основанъ.

Къмъ Бѣлица се присъединили ближнитѣ Раковица, Смолско, Каменица и всички колиби (махли) наоколо.

Мухово, което съ врѣме даде най-вѣрнитѣ лейбгвардейци на Бенковски, е било подготвено отъ ревностни панагюрци. Мухово лежи не далечъ отъ Панагюрище и муховци идатъ често въ града. Мълвата, че се готви възстание, че апостоли кръстосватъ и пр., неусѣтно и съ удивителна бързина се бѣше разпространявала. Всѣкой новопокръстенъ е билъ апостолъ отъ своя страна—апостолъ неканенъ, но толкова по-горещъ и по-прѣданъ. Всѣкой простъ войникъ е ималъ отворенъ прѣдъ себе си широкъ пжть, за да бжде герой. И много отъ тѣзъ имена сж ни пропаднали въ неизвѣстность, а туй сж били имена отъ истински герои на идеята.

Бенковски пристига въ Мухово на плодовита и готово разорана почва. Той слѣзълъ въ кжщата на Христо Тотинъ. Били повикани всички надеждни хора въ селото, като Вълко Стойневъ, Ст. Ив. Теповичаровъ и др. Клетвата е била найпослѣдното дѣло—нѣщо като чиста формалность.

Скоро послѣ това, Бенковски въ началото на Мартъ, се срѣщналъ съ славния Отецъ Кирилъ, игуменъ на Калугеровския манастиръ Св. Никола, когото Захарий Стояновъ ни е описалъ съ такова увлечение. Събралъ се съ Отецъ Кирилъ, за да се раздѣли отъ него само на смъртния си часъ. Възторжния този отецъ калугеръ далъ идеята на Бенковски, да направи манастиря центъръ на пропаганда за цѣлата околность. Едно събрание, свикано отъ ближнитѣ села, можеше да подготви и наелектризира скупомъ и наеднажъ духоветѣ: печелѣше се и врѣме и всичко. Така и станало. Свикани били надеждни хора отъ селата: Калугерово, Цѣрово, Лѣсичово, Славовица, Кара-Мусалъ, Динката, Щърково, Елешница и Съртъ Харманъ. Ето и имената на нѣкои отъ присѫтствуващитѣ тукъ селяни: Гене Г. Теллийски, Цвѣтко Брършковъ и Хр. Тумперовъ отъ Цѣрово; Попъ Георги, Теофилъ Бойковъ, Панчо П. Спасовъ, Н. Г. Шинаровъ, Иванъ Л. Чергаровъ, Петко Дѣновъ, Георги Сираковъ, Стоянъ Неновъ Кулансѫза, Тома Г. Сираковъ и Захария Сираковъ отъ Калугерово; Атанасъ Добревъ и Георги Начовъ даскала отъ Лѣсичево; Ат. Малиновъ отъ Славовица; П. Лютаковъ, Г. Бѣлювски и Стоица Чавдаровъ отъ Вѣтренъ.[1]) Попъ Кръстю Г. Лунговъ и Ат. Петровъ отъ Карамусалъ; Георги Чорбаджи и Петъръ Даскала отъ Динката; Попъ Петко и Н. Томпаровъ отъ Щърково; Мирчо и Минко Дойчови Шулекови отъ Елшица; Ангелъ Н. Клисурски отъ Съртхарманъ; Стойко Ив. Караджовъ отъ Калагларе и др.

Слѣдъ една внушителна рѣчъ на Бенковски, Отецъ Кирилъ заклѣлъ всички присѫтствуващи. Въ всѣко отъ прѣдставляванитѣ села се състави послѣ революционенъ комитетъ, и всички тия бързо възникнали комитети непосрѣдствено се сношаваха съ Цѣрово, което оставаше като централенъ пунктъ.

---

[1]) Тукъ ще прибавя, че въ запискитѣ на Бѣлювски, които притежавамъ, нѣма да се споменува, че е ходилъ въ Манастиря, обаче трѣба да е грѣшка или защото самитѣ записки сѫ твърдѣ съкратени. Много често самитѣ поборници не сѫ въ състояние да оцѣнятъ, кои моменти отъ тѣхното минало сѫ и по-важни и иматъ особно значение въ развитието на цѣлото събитие, въ което поборникътъ участвува като дѣецъ; а за да се изтъкне пропустнатото или забравеното, потрѣбно е по-грижливо и всестранно разпитване.

Отъ Калугерово Бенковски заминалъ за Вѣтренъ; тука прѣдварително дошълъ Теофилъ Бойковъ, по-късно калугеровски прѣдставитель въ Оборище, и билъ му приготвилъ приемъ.

Отъ Вѣтренъ билъ пратенъ нарочно Митъръ Кумановъ, за да доведе апостола въ селото.[1]) Бенковски слѣзълъ на квартира у Дѣдо Пеню Чавдаровъ. Комитета билъ съставенъ отъ Василъ Лазаровъ Ташенинъ, Г. С. Бѣлевски, Г. Лютаковъ, Петъръ Лютаковъ, Пеню Чавдаровъ и Попъ Петъръ Атанасовъ.

Бенковски прѣседѣлъ въ Вѣтренъ, споредъ мѣстни спомени, четири дни, което едвамъ може да се вѣрва, ала провѣрката е невъзможна. Вѣтренъ е билъ, не ще съмнѣние, важенъ придобивъ за дѣлото въ IV революционенъ окрѫгъ. Той е едно голѣмо и значително, чисто българско село, разположено на склона на Срѣдна-Гора, на стария пѫть отъ Цариградъ за София прѣзъ ихтиманскитѣ тѣснини.

Оставало още Бѣлйово, което по-късно, въ врѣме на възстанието, изпъкна като едно отъ най-блѣскавитѣ гнѣзда на възстаническия възторгъ.

Интересното обаче е, че въ Бѣлйово Бенковски лично не е бивалъ прѣди възстанието. Комитета е тукъ основанъ чрѣзъ Братия Никола, Георги и Ив. Петкови, търговци и съдържатели на ханъ въ Т.-Пазарджикъ, а родомъ отъ Бѣлйово. Н. Петковъ, доставитель на пушки, за когото и по-послѣ ще става дума, повикалъ при себе си свещеника Михалъ Радуловъ, тѣхенъ рода, и го заклѣлъ. Радуловъ намѣрилъ свой съобщникъ въ лицето на Г. Павловъ. Послѣдниятъ е билъ посветенъ на революционната идея още отъ врѣмето на Каблешкова. Когато още билъ началникъ на гарата въ Бѣлйово, Каблешковъ основалъ тукъ читалище и въ него всѣка недѣля държалъ сказки. Г. Павловъ билъ кассиеръ. А по-прѣди още, Левски посѣтилъ Бѣлйово. Г. Павловъ сега отъ своя страна повѣрилъ идеята на Митко Петракиевъ Радуловъ. Ще забѣлѣжимъ пѫтйомъ, че въ брошурата на Н. Йонковъ Владикинъ, „История на Бѣ-

1) „Село Вѣтренъ“ кратко описание и пр. отъ Г. Лютаковъ, Т.-Пазарджикъ 1903. стр. 8.

лювското възстание", казва се, че св. Радуловъ повикалъ Митко Петракиевъ и като го посветилъ въ дѣлото, безъ забиколки, обадилъ му, че го прави народенъ прѣдставитель въ Оборище, което не може да се потвърди. Прѣдставителитѣ въ Оборище се избираха по-късно—малко дни прѣди възстанието, а Митко Петракиевъ бѣше се заклѣлъ отъ по-рано. Споредъ неговитѣ записки—всѣкой случай, отъ 1901 година,—които притежаваме, Петракиевъ слушалъ отъ сродника си Н. Петковъ за приготовленията, а прьвъ го посветилъ въ дѣлото Г. Павловъ. Послѣ вече, по взаимно съгласие между съзаклетницитѣ, Митко Петракиевъ билъ опрѣдѣленъ за прѣдставитель, което по-отговаря на реда на събитията. При това още—пакъ споредъ думитѣ на сжщия Петракиевъ—той получилъ „благодарително" писмо —навѣрно пълномощно—да прѣдставлява Бѣлйово, Сестримо и Момино село (Момина Клисура) въ Първото Българско Народно Събрание—обстоятелство, което съвършено опровергава казаното отъ г. Владикинъ. А приетия въобще редъ за прѣдставители за Оборище, който ще разгледаме по-късно, ще ни покаже още по-добрѣ заблуждението на поменатия писатель.

Комитетътъ въ Бѣлйово състоялъ отъ 12 члена:[1]) Михаилъ Радуловъ, Г. Павловъ, Тома х. Ангеловъ, Ване х. Ангеловъ, Тома и Коце Попъ Константинови, Коце Котевъ, Тома Котевъ, Пене Иловъ, Ангелъ Попъ Миковъ, х. Мито Х. Попъ Георгиевъ, Михалъ Мишевъ.[2])

Г. Н. Владикинъ още казва, между друго, че горнитѣ лица се клѣли, слѣдъ като Петракиевъ се върналъ отъ Оборище, което едва ли е допустимо. Разстоянието между Оборище и възстанието е не повече отъ четири дни, което е сѐ едно, че клетвата, що г. Владикинъ споменува, трѣба да съвпада съ самото събитие. Истината обаче е, че на много мѣста, при избухване на възстанието, се клѣха отново. А възможно е сжщо, че щомъ като се върналъ Петракиевъ отъ Оборище, революционното дѣло въ Бѣлйово

1) Н. I. Владикинъ: стр. 25 и 97.
2) Нека отбѣлѣжимъ за точность, че въ помѣстения въ I томъ отъ Запискитѣ на З. Стояновъ списъкъ на прѣдставителитѣ, не се споменува името на прѣдставителя отъ Бѣлйово.

да е получило новъ тласъкъ напрѣдъ, и тъкмо тогава да сж се клѣли мнозина нови повѣреници на идеята, отъ които или за които послѣ Владикинъ събиралъ свѣдѣния. Но първитѣ сж положили клѣтва още напрѣдъ, когато били посветени въ тайната.

Свѣдѣнията сж много тъмни и твърдѣ разнорѣчиви, кога имено Бенковски е дошълъ въ Вѣтренъ и кога се е върналъ или накждѣ е заминалъ отъ тамъ. Липсва, разбира се, точна дата. Безъ друго, съгласно съ хода на работитѣ досега, неговото идване тукъ не може да бжде порано отъ началото и дори отъ срѣдата на мартъ. Нѣма възможность да се съberatъ какви и да било свѣдения за по-нататъшния ходъ на неговитѣ обиколки. Хората повече се интересували да запомнятъ своитѣ собствени дѣяния, които охотно и прѣувеличаватъ. Ала никой не издигалъ своя погледъ по-високо, за да обхване подробноститѣ и ходътъ на цѣлото дѣло. Никой не помислилъ да знае, какъ е расло то и цъвтѣло. Само единъ тъменъ разказъ сжщесвува, че отъ Вѣтренъ Бенковски е прѣскочилъ и до Самоковъ. Ние не смѣемъ да потвърдимъ това, защото не сжществуватъ точни данни. Ала все пакъ ще изложимъ подробно, всичко що разказва г. Христо Благоевъ по въпроса. Разказътъ, макаръ и да е лишенъ почти отъ всѣко непосрѣдствено и съ важность съдържание, не е лишенъ, всѣкой случай, отъ интересъ, защото само върху него, струва ни се, З. Стояновъ е градилъ, като включва и Самоковъ въ границитѣ на агитацията въ четвъртия революционенъ окржгъ. Прочее, Хр. Благоевъ разказва слѣдното. Въ качеството си на самоковецъ, и като живѣлъ въ 1876, като търговецъ на брашна въ Пловдивъ, той кореспондиралъ съ своитѣ съграждани въ Самоковъ: Василъ Дашевъ и Ник. Карамитовъ — и двамата терзии. Първиятъ билъ усвоилъ занаята въ Бѣлградъ, кждѣто слугувалъ нѣкога. Благоевъ ималъ споразумѣние съ своитѣ приятели, извѣстилъ имъ, че въ Самоковъ ще дойде апостолъ, тѣ се интересували отъ това и го питали съ врѣме, кога ще дойде търговецътъ. Благоевъ билъ отговорилъ на туй, като казвалъ, че търговецътъ е вече пристигналъ отъ Цариградъ, сега е въ Панагюрище, отдѣто ще имъ донесе добъръ па-

нагюрски шаекъ. Но приятелитѣ не били прѣдпазливи, и тайната стигнала до ушитѣ на М. Векилски, нѣкогашенъ чиновникъ на Митхадъ паша въ Русчукъ, сега прѣподаватель на турски язикъ въ Самоковското училище и, всѣкой случай, правителственъ доносчикъ — поне за такъвъ минавалъ той прѣдъ Благоева. Векилски се заинтересувалъ за въпроса, и когато по нѣкаква работа слѣзълъ до Пловдивъ, питалъ нарочно Благоева за по-точни свѣдѣния. Тоя не изказалъ нищо, за което Векилски по-късно, когато види се, билъ събралъ по-добри данни, направилъ съ писмо упрекъ на Благоева, че тоя не билъ искренъ къмъ него. Тукъ последния се убѣдилъ, че неговитѣ приятели не сѫ били надеждни и секретни и прѣкѫсналъ всѣко сношение съ тѣхъ. Отпослѣ Благоевъ можалъ да узнае, че Бенковски дѣйствително ходилъ въ Самоковъ, а прѣдателството, за което разказва З. Стояновъ, се състояло въ слѣдното. Крайчо Самоходовъ отъ Панагюрище ще е придружавалъ апостола, заедно съ Г. Маневъ. Самоходовъ билъ пратенъ напрѣдъ съ записка до старния Антикаровъ. Записката скоро минала въ рѫцѣтѣ на Векилски и на властьта. Завчасъ се зели мѣрки да заловятъ Бенковски, но той не влѣзълъ въ града по завардения пѫть и не излѣзълъ по него, и щомъ не намѣрилъ при Антикарови оня приемъ, който очаквалъ, очистилъ изеднажъ града. Антикаровъ ималъ синъ ученикъ въ Пловдивъ. Отъ тука Бенковски ще да е носилъ адреса на баща му въ Самоковъ. А ще да е зелъ адреса при послѣдно идване, кога се е връщалъ отъ Перущица. Самоходовъ е между мъртвитѣ. Възможно е, З. Стояновъ да е черпилъ свѣдѣнията си отъ него. Изобщо, най-тъмни и мѫчни за изслѣдване сѫ случаитѣ, дѣто има прѣдателство или нѣщо подобно. Г. Маневъ е живъ и твърди, че сѫ ходили до Самоковъ. Разбира се, точно кога и при какви подробности — Маневъ не помни.

Отъ Бѣлйово сѣмето на революцията се разнесло въ ближнитѣ села Сестримо и Момино, които послѣ не зеха участие въ възстанието.

И тъй, ето сега, какъ опрѣдѣля границитѣ на пропагандата въ четвърти революционенъ окрѫгъ З. Стояновъ, единственъ, който въ революционната наша литература се

опитва да тури на здрава почва тоя въпросъ. Ние се докосвахме вече не еднажъ до тоя неговъ опитъ. „Отъ Пловдивъ къмъ сѣверна страна, казва той, границата бѣше Карловското шосе, което нарѣдко прѣминуваха апостолитѣ за къмъ Абрашларска околия; въ селата Каратопракъ и Чукурлий имаше комитети. (Чукурлии е на самото Карловско шосе, а Каратопракъ малко на дѣсно отъ шосето). Тая сѣверна линия, продължава З. Стояновъ, опираше до Калоферъ“ — обстоятелство, което не може да се докаже и за което именно споменахме и по-рано. „Отъ Калоферъ линията се връщаше покрай политѣ на Балкана прѣзъ Карлово, Сопотъ, Клисура и се спущаше надолу по течението на Тополница, между Копривщица и Златица, като прибираше въ района на четвърти окржгъ и селото Смолско надъ Петричъ отгорѣ. Сѣверозападната линия се спущаше прѣзъ селата Поибрене, Мухово, Цѣрово и пр., слѣзваше на другото шосе Т.-Пазарджикъ—София до селото Вѣтренъ. Отъ с. Вѣтренъ се обърщаше къмъ западъ чакъ до Бѣлйово, а отъ тамъ прѣзъ Банско, слизаше въ Батакъ—Пещера и тръгваше къмъ Изтокъ по политѣ на Доспатъ прѣзъ селата Брацигово, Перущица, нагазваше въ Рупчосъ при селото Сотиръ, повличаше нагорѣ къмъ селата Дѣдово, Бойково и отъ тамъ пакъ се връщаше къмъ Пловдивъ, прѣзъ селата Яворово и Караагачъ“.

За Банско ние нѣмаме никакви свѣдѣния. Дали апостолитѣ сж стжпвали тамъ или не—това е тъмнина. Положително е, обаче, че Бенковски не е ходилъ по тия мѣста. Отонъ Ивановъ намѣква въ запискитѣ си, че Тодоръ Хайдутинътъ отъ Радилово, който собствено по произхождение билъ банчанинъ, обѣщавалъ на Бенковски, да организува оня край, ала, както може да се очаква, нищо не направилъ. Самъ З. Стояновъ никждѣ не ни дава по-обстоятелствени свѣдѣния за това. Сжщо, по тоя начинъ, той твърди, че Бенковски ходилъ и до Самоковъ, но билъ принуденъ още отъ край града да избѣга назадъ—което е една тъмна история, както видѣхме. Захарий Стояновъ твърди сжщо, че Воловъ ходилъ и въ Аджаръ, като добавя, че не знае, дали апостолътъ е успѣлъ да основе тамъ комитетъ. Ние по-напрѣдъ споменахме сжщо и за това. Смѣло, обаче,

може да се твърди, че Самоковъ, Банско и Аджаръ сж мѣста, които не сж се прилѣпили подъ никакъвъ видъ къмъ приготовлението, не сж кореспондирали съ ближнитѣ центрове, и, въ врѣме на бунта, не проявиха никаква искра отъ животъ.

Въ прѣдѣла на означенитѣ граници, селата и градоветѣ, на които имената споменахме на разни мѣста, не сж едничкитѣ заразени отъ пропаганда гнѣзда. Напротивъ, много още населени мѣстности по единъ или другъ начинъ сж били вплетени въ революционната мрѣжа, макаръ и безъ да бждатъ засегнати отъ апостолитѣ при тѣхната обиколка. Атмосферата бѣше напоена съ взривчиви материи. Духоветѣ бѣха подготвени. Достатъчно е било да дойде нѣкой познатъ отъ ближното село, да промълви на своитѣ приятели, че у тѣхъ се готви „нѣщо", и че той и всички тѣхни се „готвятъ", слухътъ мигновенно се разнасялъ, безъ глашатаи и безъ черковна камбана, по всички посоки, всичко пламвало и всички захващали да купуватъ оржжие—селото било готово. Тогава единъ отъ ближния комитетски центъръ—кой да е: често нѣкой неизвѣстенъ самозванецъ — идвалъ, избиралъ лицата, заклевалъ ги и въдворявалъ редовна кореспонденция съ пространната революционна държава. Т. Пазарджикъ билъ въ контактъ съ цѣлото полско море на своитѣ околности, засѣяни съ безчислени малки и голѣми села, които въ централния градъ черпили материални и духовни източници за сжществуванието си. Балдйово, само на десетина километра далечъ, майка на най-великия прѣдатель отъ тази епоха, Ферезлий, Черногорово, Сарая, Гелеменово, близки толкова на града, колкото и на прѣдателското гнѣздо, недалечъ и отъ Панагюрище, безброй още села, пъстрещи по всички посоки цвѣтната долина и по-късно изкупили, въ врѣме на движението, грѣха на увлеченията си съ безброй жертви, списъка на които ще дадемъ на свое мѣсто — всички тихомълкомъ сж били кръстени и пригласяли до край на замамчивата музика на въсторга, мечтитѣ и копнежа за свобода. Брацигово е държало въ себе си Козарско, Жребецко, Паничарево, Ясжкория и Бѣга, както видѣхме, Баташени сж разчитали на Ракитово и Костадиново, Перущица вървѣла съ Брѣстовица; къмъ Панагюрище, Карлово и

Копривщица, се числили множество околни села; цѣлото българско население въ окржга е било покръстено и наелектризирано, и съ потаенъ трепетъ очаквало развоя на събитията.

ГЛАВА ПЕТА.

Вжтрѣшния строй.

I.

Характерни чърти. Простота въ организацията. Устройство на тайната поща и на полицията.

Наредъ съ кръщаване въ идеята и съ клѣтвата, вървѣли необходимитѣ наставления, какъ да се приготовляватъ новопокърстенитѣ. Едноврѣменно трѣбало и да се устрои механизмътъ на тайното дѣло—нѣщо, което бѣше, несъмнѣно, една работа по-сложна отъ всичко друго.

Кръщаването, както вече видѣхме, е било една почти формална работа, защото е трѣбало просто да се поднови нѣщо, което отчасти е сжществувало. Клетвата е подпечатвала съ нова сила старото вѣрую. Поради туй, ролята на апостолитѣ отъ 76 година, както отбѣлѣзвахме и на друго мѣсто, бѣше събирателна. Тѣмъ прѣдстоеше да сплотятъ и циментиратъ разпръснатитѣ, но готови сили, да ги организуватъ най-цѣлесъобразно, и да ги подтикнатъ къмъ опрѣдѣлената цѣль. Тѣхната задача бѣ да пожънатъ готово назрѣла нива.

Нито Бенковски, нито другаря му носятъ екземпляри отъ стария революционенъ уставъ отъ 1872 година, както едно врѣме правѣха Левски и Кънчевъ. Въ постжпа на новитѣ апостоли липсва парламентаризма и старото проповѣдничество. Липсва деликатеса на старитѣ идеалисти-мечтатели, педанти на системата, революционери по вдъхновение, комунисти, републиканци и козмополити, които, въ името на скромностьта и правдата, избѣгватъ да говорятъ отъ свое име, а всичко вършеха въ името на новото божество—приврѣменното правителство, което е „всѣкждѣ и никждѣ“.

Новитѣ хора държатъ по-кжсия пжть: тѣ сж герои на подема, на дѣлото. Тия нови хора учатъ просто: трѣба да се въоржжимъ, сплотимъ и възстанемъ—казватъ така, защото всичко имъ е приготвено, и защото всѣкой е убѣденъ, че трѣба да възстане, за да се освободи—ние казваме всѣкой, защото убѣдени сж всички ония, къмъ които апостолитѣ се обърщатъ.

Но, безъ да се носи стариятъ уставъ, запазени сж неговитѣ главни точки, защото новъ уставъ липсва. Тамъ, кждѣто стариятъ комитетъ се държи на краката си, старитѣ подраздѣления, като прѣдседатель и пр., се употрѣбяватъ по традиция, макаръ че апостолътъ не се старае да ги възкръси. Кждѣто се основава съвсѣмъ новъ комитетъ, съставътъ му е произволенъ и свободенъ — всичкитѣ членове сж едно и числото имъ е случайно и пр. Всичко това ние разгледахме въ общи чърти, като нѣщо най-характерно въ цѣлата сграда на агитационното дѣло въ 1876 [1]). Сега резюмираме го пакъ, за да е прѣсно въ паметьта на читателя. Новитѣ поржчки ставатъ устно. Тѣ се казватъ при кръщавката, и втълпяватъ се въ паметьта при всѣка обиколка.

Избѣгватъ се подробноститѣ и тънкитѣ работи на организацията, но всичко важно за практическото дѣйствие се иска въ най-голѣми подробности.

З. Стояновъ пише, [2]) че комитетитѣ се съставяли отъ честни хора, „до десетъ души най-много".

Въ такива формални подробности апостолитѣ не сж влизали — поне доколкото намъ е извѣстно.

За улеснение на сношенията между отдѣлни комитети, трѣбвало да се наредатъ тайни пощи. Всѣкоя отъ тѣзи пощи зависи отъ онзи комитетъ, който я съставлява. Броятъ на пощенскитѣ членове е неопрѣделенъ. Въ това отношение, работитѣ въ 1876 не отиватъ по-далечъ отъ стария уставъ.

Комитетската поща е била въведена въ всички центрове на четвъртия окржгъ. Състояла се е кждѣ отъ едно лице, кждѣ отъ повече, а въ случай на нужда, бивали натоварени и обикновени съзаклѣтници по изборъ. Отъ

1) В. т. I, „Причинители".
2) „Записки" т. I. стр. 333.

Панагюрище, като резиденция на апостолитѣ, случвало се често да излизатъ и по нѣколко пощеноси наеднажъ въ разни посоки. Обикновено, само по-рѣшителни и пъргави съзаклѣтници сж били натоварвани съ тая задача. Пощалионътъ е билъ винаги готовъ да се пустне на пжть. Нему просто се е заповѣдало, макаръ въ кое и въ какво и да е врѣме, и той веднага се мѣталъ на коня си, или хващалъ е пжтя и пѣша. За по-дългъ пжть давали му се срѣдства отъ комитетската каса, било за негови разноски, било за да остави поминъкъ на сѣмейството си. Нѣкждѣ сж държали и специаленъ комитетски конь за поща, или коньтъ на нѣкой отъ по-заможнитѣ съзаклетници е стоялъ на разположение за пощенския куриеръ.

Наредъ съ пощата е стояло устройството на тайната полиция. Длъжноститѣ на тайната полиция сж изложени въ § 18, глава III на стария уставъ, обаче това сега е било видоизмѣнено пакъ върху практически начала. По стария редъ прѣдвиждаше се единъ общъ началникъ на тайната полиция — едно лице, което има изключително право да донася за всичко направо на централния комитетъ. Сега тази централизация е липсвала. Всѣкой мѣстенъ революционенъ комитетъ е назначавалъ началникъ на тайната полиция нѣкое рѣшително и вѣрно лице, което самò си назначавало тукъ органи. А съ туй се е свършвало и всичко. Централенъ началникъ липсва.

Намѣстѣ, тая организация била тъй опростена и случайна, че днесъ никой вече не помни за нея.

Така организувана тайната полиция имала за цѣль да бди върху поведението на съмнителни съзаклетници, а сжщо и да шпионира отявленитѣ неприятели на въстанието, както и турцитѣ, и всички чужденци, ако въ общината е имало такива. Когато прѣзъ мартъ идеята е вече пробила пжть въ широкитѣ маси, когато движението изглежда — поне на извѣстни мѣста — да е вече изтински всенародно, полицията е била форменъ нощенъ патраулъ. Тя извардва пжтищата, бди строго да види, кой влиза и кой излиза, изобщо, длъжна е да знае какво движение става около революционното заселище. Това се е вършило съ особно усърдие най-вече въ Панагюрище, дѣто честото

присѫтствие на Бенковски е държало духоветѣ въ възбуждение. Запазени сѫ спомени, дѣто българския патрулъ се срѣщалъ съ турския, и само ловкостьта на съзаклетницитѣ и нехайството на официялнитѣ бдители, които въ подобни случки обикновено подозираха младешки нощни похождения, откритата въоръжена схватка се избѣгваше.

Ето напримѣръ една подобна случка. Нея ни е разказалъ Найденъ Дриновъ, членъ отъ Панагюрския комитетъ, въ свойтѣ записки. Една нощь Н. Дриновъ, заедно съ стотника Манчо Маневъ, излѣзли да прѣгледатъ патраула. Тѣ се връщали отъ мѣстностьта „Байкювецъ", на сѣверъ отъ града, дѣто имало патраулъ. Оставало имъ да видятъ още стражата и на Меченския пѫть и отъ къмъ Т.-Пазарджишкото шосе. Но въ улицата „Келешова" засрѣщнали се съ турския правителственъ патраулъ, състоящъ отъ четири заптиета и двама български пандури. Щѣли безъ друго да бѫдатъ заловени, или, ако сѫ тръгнали назадъ да бѣгатъ, щѣха да бѫдатъ пронизани отъ куршуми. Но тѣ мѫжествено показали готовность да се саморазправятъ съ орѫжие и били пропустнати отъ благоразумнитѣ пазители на тишината, безъ да бѫдатъ познати. Тоя разказъ на Дриновъ подтвърдява и Манчо Маневъ.

Въ Панагюрище, тайната полиция била е устроена, особено въ послѣднитѣ дни на приготовленията, по слѣдующи начинъ. Цѣлиятъ контигентъ отъ ратници като е билъ раздѣленъ на чети подъ стотници, педесетници и десетници, което ще изложимъ по-ясно, отъ четата на всѣкой стотникъ се зимали по десеть души за нощенъ патрулъ. А всички отбрани изреждали се по дежурство. Този патраулъ, раздѣленъ по двама-трима, пазилъ главнитѣ входове на града. Цѣлиятъ патраулъ въ три дни веднажъ се контролиралъ отъ единъ стотникъ, придруженъ отъ единъ членъ отъ комитета, пакъ по дежурство отреденъ.

За тайната полиция, която нощѣ завардвала пѫтищата, споменува и З. Стояновъ[1]).

Въ Копривщица началници на тайната полиция сѫ били Георги Тиханекъ и Георги Каменарчето; имали подъ командата си до 20 юнака — сѫщо както въ Панагюрище[2]).

---

[1]) „Записки", т. I, 419.
[2]) В. длъжноститѣ й у Бѣловѣждовъ, „Първа пушка", 40.

Прѣзъ марта подозрѣнията отъ страна на властьта се усилили. Вслѣдствие хващането на Славкова около Орхание[1]) конашката стража станала по-бдителна. Едно врѣме въ Панагюрище трѣбва дори да е било рѣшено, ако Славковъ прѣдаде, възстанието да се дигне, макаръ безъ врѣме! Отъ друга страна, Бенковски и революционнитѣ власти ставали все по-самонадѣяни. Самъ Бенковски често нощѣ излизалъ изъ града въоржженъ, а понѣкога и на конь съ свита. При единъ подобенъ случай малко е остало самъ той, съ всичкото си въоржжение и съ свитата да се натъкне на полицейския патрулъ, отъ което не може да се прѣдвиди, колко злини биха послѣдвали. Нещастието, по чудо, се избѣгнало, като дружината побързала да се отбие по друга улица, а патрулътъ отъ прѣдпазливость не ги и гонилъ. Но макаръ неизползувани докрай или никакъ, подобни случки будили подозрителностьта на официалната власть. Потайно тя държала смѣтка за всичко, що става около й, а къмъ края на приготовленията официалнитѣ прѣдставители на властьта открито загатвали на по-познатитѣ си изъ българитѣ: „онова, дѣто гласите, не е на добро, ама язъкъ, че зиянъ ще станете“. — Така е говорилъ панагюрския мюдюринъ къмъ мнозина панагюрци.

Тоя натегнатъ развой на работитѣ е държалъ още повече на щрекъ борцитѣ. Всички способни да носятъ оржжие ратници се числили къмъ нощната служба. Младитѣ напослѣдъкъ изкусно се ползували отъ тайнополицейската наредба, за да се разхождатъ по цѣли нощи съ оржжието си и да правятъ военни упражнения.

Н. Дриновъ спомня въ запискитѣ си, че обученията ставали даже и денѣ. „Всѣкидневно, казва той, момчетата излизаха на обучение, нишанѣха съ своитѣ пушки по кжрищата. Особно това ставаше въ Кривчовата ливада (единъ уединенъ кжтъ), въ която старитѣ върби и други овощни дървета бѣха нашарени съ куршуми“.

Тайната полиция по-рѣдко е била употрѣбявана за террористическа работа. Туй се е случвало, било за заплашване на нѣкого — който щомъ случайно е дочулъ отъ нѣ-

1) З. Стояновъ, „Записки“, т. III, 267.

кждѣ за движението, отваря уста и турялъ дѣлото въ опастность — било пъкъ щомъ е ставало нужда да принудятъ, да внесе пари нѣкой състоятеленъ, но плесенясалъ и ненадежденъ по духъ българинъ, който самъ не могълъ да бжде толкова потрѣбенъ, колкото сж били потрѣбни парите му. За подобни случаи, които сж били — пакъ повтаряме — твърдѣ рѣдко, споменува Отонъ Ивановъ въ запискитѣ си. Отонъ Ивановъ бѣше началникъ на тайната полиция въ Т.-Пазарджикъ.

II.

Статистически свѣдения. Събиране на пари. Сждбоносниятъ въпросъ за доставка на оржжие. Източници за барутъ. Пжтища за пушки. Пратеници до Враца.

Една отъ важнитѣ задачи на приготовленето е било, да се съберать отъ всѣкой мѣстенъ комитетъ нуждннтѣ статистически свѣдения. Тѣзи свѣдѣния сж опрѣдѣлени въ чл. 10, глава III на стария уставъ и състоятъ, както знаемъ, въ слѣдното. Частнитѣ комитети сж длъжни да съобщаватъ на централния комитетъ — а въ дадения случай длъжни бѣха да съобщаватъ на Бенковски: колко жители има селото или градътъ, отъ каква сж народность, колко млади мжже има способни да носятъ оржжие, кои отъ тѣхъ иматъ оржжие, какво е оржжието, иматъ ли муниции и пр.; колко може да се събере въ нужно врѣме жито, ечмикъ, сѣно, слама и пр; колко има волове, овце, крави, коне, кози и пр.

Тъзи статистика е била искана твърдѣ строго отъ всѣкой комитетъ, и Бенковски е билъ особно безцеремоненъ къмъ немарливитѣ. Както ще видимъ по-късно, той използува събранието въ Оборище, за да направи една грижлива провѣрка, дали всички центрове сж били коректни въ изпълнение на длъжноститѣ си.

Между другото, апостолътъ самъ е ималъ прѣдвидъ всичко, та още при самото заклеване давалъ необходимитѣ практически съвѣти на всѣкой новопокърстенъ — за да знае той, какво трѣбва да си приготви, а задължавалъ го

е непрѣмѣнно и да си ги има. Необходимитѣ принадлежности на всѣкой бунтовникъ били:

Пушка, ножъ, кама или сабя.
Пищови или револверъ.
Фишеци за пушката 300.
Фишеци за пищовитѣ 150.
50 драма суровъ барутъ за подпалване.
Паласка за фишецитѣ.
50 драма сладъкъ мехлемъ за рани.
Тифтикъ отъ ленено платно.
2 оки сухари.
Тенекия за вода.
2 чифта цървули.
2 чифта навуща.
Котки за царвулитѣ.
Риза и гащи по 2 чифта.
Ямурлукъ или мушама.
Възстаническа униформа.[1]
Шапка съ левъ.
Зелена къна за спиране кръвь въ случай на нараняване.
50—100 драма восъкъ за храна въ случай на нужда [2]).

Сами апостолитѣ сж имали и отрова — по старъ рецептъ — за да се отровятъ, кога дотрѣбва.

За добрия успѣхъ на агитацията не е било достатъчно само да се увеличава числото на съзаклетницитѣ, трѣбвало да се трупа и злато въ комитетскитѣ каси. Паритѣ сж били нуждни не само по дневни разходи за апостоли, поща, полиция — изобщо за подържане организацията, но още и за да се въоржжатъ юнацитѣ. Между всички заклети въ идеята имало надеждни млади сили, толкова пригодни да бждатъ добри войници, колкото и не въ състояние, за да се въоржжатъ сами. За подобни, комитета е трѣбало да зима срѣдства отъ богатитѣ съзаклетници — често негодни за да служатъ съ оржжие въ ржка, и съ събраното да въоржжава беднитѣ.

Събирането на срѣдства е вървѣло сравнително успѣшно. Всѣкой по-заможенъ съмишленикъ, при полагане

1) З. Стояновъ „Записки" т. I, 335.
2) „Бѣлѣжки по Срѣдно-Горското възстание" Тома Георгиевъ стр. 5.

на клетва, е внисалъ доброволно и по нѣколко жълтици. Често на нѣкои общини Бенковски е просто опрѣдѣлилъ, каква сума да внесатъ. Отъ Пещера той поискалъ 30 лири, както споменахме вече и на друго мѣсто. Полученитѣ суми апостолътъ не е нито пипалъ. Тѣ сж били прѣдавани на комитетския касиеръ Симеонъ Х. Кириловъ.

Подобни суми, кждѣ по-малки, кждѣ по-голѣми — споредъ силитѣ си, внесли въ Панагюрската каса почти всички частни комитети на окржга.

Много по-труденъ, обаче, отъ колкото да се събиратъ пари, е билъ въпросътъ, отъ кждѣ и какъ да се достави оржжие. Въ това лежи най-сждбоносната и най-слабата страна на приготовлението.

Турското правителство, нехайно въ всѣко друго отношение, тукъ не спѣло. То е държало будно око върху всички извори на муниции и въоржжения. Самото мохамеданско население го улеснявало до извѣстна степень въ тоя надзоръ. Фабрикуването на барутъ за обикновено употрѣбление било една доходна статия въ смѣткитѣ на турцитѣ, които охотно търгували съ цѣнния. прахъ, макаръ и въ контрабанда, ала и завистливо бдѣли, да не се залови и раята за произвеждането му. Така, въ цѣлия панагюрски край, барутъ е билъ доставянъ главно отъ златишкитѣ турци, които го работѣли скрито въ балкана. [1])

Но този доходенъ и произволенъ монополъ, който донасялъ на турцитѣ добри доходи, скоро се прѣвърща въ ржцѣтѣ на тѣзи ревниви пазители на отоманското величие въ пагубенъ бичъ на освободителното дѣло. Щомъ поржчкитѣ станали по-голѣми отъ обикновено и внушавали подозрѣние за цѣлитѣ, за които сж прѣдназначени, турцитѣ фабрикуватъ вече гнилъ барутъ. Това обстоятелство отсетнѣ съкруши най-чувствително и така слабитѣ сили на нашитѣ възстаници.

По пловдивскитѣ села барутъ се набавялъ отъ Сотирската контрабандна турска, разбира се, барутна фабрика, за

1) В. „Записки“ З. Стояновъ т. I, 459. Г. Стайновъ приемалъ барутъ отъ турцитѣ, съ които се билъ твърдѣ побратимилъ.

която З. Стояновъ ни е разказалъ пакъ съ своя несравненъ юморъ.[1])

По-чистъ барутъ е доставянъ отъ Цариградъ чрѣзъ Ст. Дрѣнски, търговецъ въ Пловдивъ. Туряли го въ сапунови каси и прикривали съ пластъ сапунъ. Разбира се, че, доставянъ по такъвъ начинъ, барутътъ е костувалъ двойно и тройно по-скжпо. Трѣбало често да се подкупватъ довѣрени чужди лица, отъ името на които да става покупката. Защото, хванатъ ли веднажъ български търговецъ, че е доставилъ барутъ въ такова множество, могло е лесно да послѣдва разпитване, кому, кждѣ е разнесенъ, и възелътъ на тайната можелъ по-нататъкъ и лесно да се развърже.

Споредъ както разказва самъ Ст. Дрѣнски, еднажъ даже успѣли да подкупятъ единъ служитель на барутхането (складъ) въ Цариградъ, нѣкакъвъ чаушинъ — старши отъ войската, и той прѣдалъ на нашитѣ хора доста барутъ въ газеви тенекии. Но явно е, че всички тия потайни пжтища за доставяне на най-необходимото, освѣнъ че сж костували непосилни срѣдства, но погълщали сж и страшно много безполезно изхарчени грижи, и пари, и енергия, и безвъзвратно отлетѣло врѣме — стихии, толкова сждбоносни за всѣко по-значително движение.

Най-мжчно е било доставянето на пушки. Една военна пушка мжчно се крие, мжчно се прѣнася и мжчно се добива. Работата е, че всѣкой лесно узнава, кой и за какво я купилъ. Туй е било най-фаталната страна на дѣлото.

Отъ началото на приготовленията, Бенковски е билъ твърдѣ духовитъ, като училъ, че отвждъ Дунавъ, въ Влашко, много пушки сж готови, остава само да идатъ нарочно хора да ги зематъ. Въ Балкана имало ужъ нарочно заварденъ пжть, за да се прѣнесатъ въ Тракия.[2]) Разбира се, за тая цѣль трѣбало да се събератъ достатъчно пари. Но и пари когато се събраха, пакъ малка бѣ помощьта, както ще видимъ.

---

[1]) „Записки" т. I, 344. Въ една колиба работили барута нѣколко помаци, контрабандисти, по най-примитивенъ начинъ. Еднажъ прахътъ се подпалилъ и класическитѣ доставчици на бунтовни муниции се прѣвърнали въ трупове.

[2]) „Бѣлѣжки по Срѣдно-Горското възстание", стр. 7.

Много отъ съзаклетницитѣ се въоржжили съ старитѣ кремъклии пушки, за които по-лесно било да се намѣрятъ отъ-тукъ отъ-тамъ — най-вече у турцитѣ. Нѣкои поправяли стари безнадеждни пищове. Имало и такива, които притежавали шишенета — тѣ сж се считали между по-щастливитѣ съзаклетници. Тѣ бѣха дѣйствително и най-добрѣ въоржженитѣ.

Револвери се купували у пловдивски търговци, главно у Дрѣнски, но скоро станали рѣдкость. Тогава, отъ всички страни послѣдвалъ рѣшителенъ натискъ, да се доставятъ. Доставката ставала съ голѣма прѣдпазливость, слѣдователно, много бавно и на части. Сетнѣ, за прикритие, земали се револвери отъ разни системи. Така сж били доставени, споредъ казването на Ст. Дрѣнски, не повече отъ 300 револвери.

Мнозина, нетърпеливи да се видятъ часъ по-скоро въоружени и съ пушки, прибѣгнали и до частни поржчки чрѣзъ Дрѣнски. Но прѣчкитѣ били непрѣодолими. Условията били такива, че въ голѣмо количество не е било възможно да се доставятъ пушки, безъ да се подигне подозрѣние. И отъ всичко на всичко, доставени били около десеть пушки отъ система Ветерли, около 20 стари военни пушки и 5—6 винчестери, отъ които по една носили Бобековъ, Бенковски и Воловъ. Винчестерътъ на Бобекова биде намѣренъ, и днесъ се намира въ ржцѣтѣ на брата му, г. Иванъ Бобековъ. Добрѣ е, тази пушка да се земе за музея.

По-лесно било да се прѣнесатъ ловджийски пушки, но тѣ пъкъ толкова и чинѣли за военни цѣли. Но разбира се, пакъ сж били по-сгодни отъ голи ржцѣ. Ето защо все пакъ били доставени въ по-голѣмо, сравнително, количество. Купили до 20 санджка текъ ловджийски пушки, които се пълнатъ съ фишеци отзадъ. Тѣ сж били прѣнесени като манифактура по 50 въ сандъкъ, а туй значи до 1000 на брой.

Ето още, споредъ Черновѣждъ, въ какво състояние се намирало въоржжението въ Панагюрище.

Никола Георгйовъ Бинбашийски и други още нѣкои пушкари и ножари поправяли събранитѣ вехти и развалени

оржжия. Пушкитѣ, съ които се упражнявали засега записанитѣ (около 600 души способни да носятъ оржжие), били разни видове шишенета, карабини, филинтри, все кремъкови, нѣколко евзалии и ловджийски чифтета, три лафошета и една мартина. Имало около двѣстѣ прости револвери и разни кремъкови пищови, хилядникътъ, казахме, ималъ винчестеръ.

Но колкото повече врѣмето напрѣдваше, колкото повече се приближаваха очакванитѣ събития, толкова и недостатъкътъ отъ пушки се чувствува още по-болезнено. Разбира се, най-послѣ, трѣбало да се заловатъ у находчивата и замамлива илюзия на Бенковски — неизчерпаемия складъ въ Влашко. Нарочно били пратени посланици до комитетитѣ въ Сѣверна България. Т. Георгиевъ пише, че били пратени Маринъ Шишковъ и Илия Янковъ съ 500—600 лири въ Ряхово, но върнали се безъ резултатъ, защото Дунава билъ силно заключенъ, и пратеницитѣ не могли да стигнатъ дори до Орѣхово.[1] Ст. Заимовъ допълня свѣдѣнията за тази печална Одисея на панагюрскитѣ борци. Маринъ Шишковъ и Найденъ Дриновъ, казва той, дошли, именно, само до Вратца. Тѣ прѣдложили 2000 жълтици на Врачанския комитетъ за пушки. Послѣдниятъ, обаче, страдалъ отъ сжщата болесть. А лесно е тогава да се разбере, какъвъ е билъ отговорътъ — „пари, казали тамошнитѣ патриоти, имаме и ние, но пушки нѣмаме".[2])

Дриновъ самъ, обаче, поправя тѣзи криви свѣдѣния, като казва: Въ Вратца ходили Шишковъ и още Лулчо Гуговъ и Павелъ х. Симоновъ и Илия Якововъ; Шишковъ и Павелъ отъ Вратца съ Заимовъ отишли въ Оряхово, но пушкитѣ, като не били прѣнесени, върнали се. Паритѣ не били повече отъ 500 — 600 лири. Илия Якововъ се казва Делибалтовъ. Датата не се помни.

Читательтъ се сѣща, че цѣлата оная легенда за пушки отвждъ Дунавъ е свързана съ историята за лойта — история, която Бенковски не е могълъ да не знае. Пушкитѣ, обаче, купени съ паритѣ отъ оная лой не можиха да се

---

1) „Бѣлѣжки по Срѣдно-Горското възстание", стр. 7.
2) Ст. Заимовъ, „Миналото" 82.

прѣнесатъ прѣзъ Дунава, та по-късно, по заповѣдь на Врачанския комитетъ, съ тия пушки се въоржжи Ботевата чета.[1])

Ето и нѣкои подробности, какво е станало въ Вратца. Споредъ нѣкои мѣстни тамъ източници, когато пристигнала панагюрската комисия, въпросътъ, ще се прѣнесатъ ли пушкитѣ прѣзъ Дунавъ или не — не билъ още окончателно разрѣшенъ, т. е. врачани имали още надежда, тѣхнитѣ пушки да си имъ дойдатъ у дома. Тогава комитета се раздѣлилъ на двѣ партии: едни били на мнѣние да се зематъ паритѣ, що носили панагюрци, и да имъ обѣщаятъ пушки, други се възпротивили на това. Противници били Заимовъ, х. Йоцовъ и Стефанаки Савовъ. Ние отбѣлѣзваме разказа на двамата послѣдни. Сжщитѣ твърдятъ, че панагюрскитѣ пратеници били двама. Съгласно нѣкои спомени отъ Петричъ, ние вѣрваме, че сж били пратени Шишковъ и Лулчо Гуговъ—послѣдния петриченецъ. Найденъ Дриновъ бърка Павелъ х. Симеоновъ и Илия Якововъ, които ще да сж ходили въ Вратца, но като куриери и въ разни врѣмена. Че панагюрскитѣ пратеници, носещи пари за пушки, ходили до Ряхово, безъ да минатъ отсрѣща, споменува и Спасъ Соколовъ, но доколко това е вѣрно, пакъ не може да се гарантира. Най-послѣ, тия подробности не сж важни.[2])

Поставени въ такова безизходно положение, панагюрци направили послѣденъ опитъ. Събрали до 1000 лири и пратили нарочно свои хора въ Цариградъ, за да имъ купятъ пушки. Пратени били Иванъ Джуджевъ и А. Балтовъ. Черновѣждъ твърди, че пратили само Ив. Ст. Джуджевъ съ 1054 лири, но не е добрѣ освѣдоменъ.[3]) Но бѣше вече късно: тѣхъ възстанието завари вънъ отъ огъня и значи, пратката остана на пжть. Ето нѣкои подробности по тѣхното пжтуване, както и за резултата отъ него. Свѣдѣнията сж черпени отъ Т.-Пазарджикъ.

---

[1]) Заимовъ, „Миналото“ стр. 190.

[2]) За Маринъ Шишковъ и Лулчо Гуговъ, пратени съ 850 лири за Вратца, в. още Бѣловѣждовъ „Първа пушка“, стр. 59.

[3]) Черновѣждъ, „Кратко описание на Панагюрското възстание“, стр. 15. Т. Георгиевъ пише: пратени Ив. С. Дражовъ и А. С. Балтовъ съ 950 лири. „Бѣлѣжки по Срѣдно-Горското възстание“, стр. 9.

Иванъ Джуджевъ дошълъ въ Пазарджикъ на 19 априлии и сутриньта отпжтувалъ за Цариградъ. На 20 късно вечерьта се получава, както ще видимъ, въ Панагюрище кървавото писмо за възстание. Сжщата вечерь, когато дошълъ Джуджевъ, събрали се у П. Тодоровъ. Тъкмѣли да пратятъ на другия день, слѣдъ като дотъкмятъ сумата, Стоименовъ, който да настигне Джуджевъ на пжть съ 130 лири за пушки. Сжщата вечерь стоваряли пушки 5 сандъка, купени чрѣзъ Ст. Дрѣнски и въ засѣданието разтворили сандъцитѣ и раздали оржжието. Единъ сандъкъ отъ тѣзи пушки билъ изпратенъ, чрѣзъ Стоименовъ, за Цѣрово. Други два-три сандъка, пратени отъ Цариградъ, отъ Кочо Никовъ, които били 86 разни иглени—пратени съ товарния тренъ—стигнали късно—21 априлий, когато вече възстанието било обявено и оставатъ безъ полза. На станцията имало движение силно. Отъ Пловдивъ стигналъ мютесарифина и нѣкои военни, които сетнѣ подошли до с. Калагларе, приближили до Панагюрище, за да видятъ какво става. Въ туй движение пушкитѣ били открити и хванати. Отсетнѣ, З. Стояновъ погрѣшно сметналъ това хванато оржжие, че било пратено отъ Ив. Джуджовъ, за което и споменува въ своитѣ записки. Относително до доставка на оржжие въ Т. Пазарджикъ, знае се слѣдното. Войводовъ билъ пратенъ прѣзъ м. Мартъ въ Панагюрище да проучи, наедно съ панагюрци, отдѣ да се zematъ пушки: да се прѣнесатъ прѣзъ Дунава отъ Букурещъ, или възстанницитѣ да обърнатъ очи само къмъ Цариградъ. Рѣшили, всѣкой комитетъ за себе си да доставя отъ дѣто намѣри за полесно. Тогава, въ Пазарджикъ хванали да събиратъ посилено пари и поржчали отъ Цариградъ. Но пакъ били принудени по-късно да повѣрятъ пари на Джуджевъ, както казахме, за пушки—защото оставали съ голи ржцѣ: нѣмало другояче какъ. За послѣдното обстоятелство свидѣтелствува и самъ Андонъ Балтовъ. Той въ 1876 живѣлъ въ Пловдивъ, дѣто билъ книговѣзецъ. Още по Старозагорското възстание той билъ въ кореспонденция съ чирпанскитѣ революционери. Когато уловили Свѣщаровъ въ Пловдивъ, той избѣгалъ въ Карлово. Но духоветѣ се умирили и той пакъ

се повърналъ въ Пловдивъ. Около Великдень, заедно съ Хр. Благоевъ, Т. П. Божковъ и др. той заминава за Клисура, за да земе участие въ възстанието. Пратенъ съ писмо до Панагюрище, тукъ го натоварили да бѫде другарь на Джуджевъ до Цариградъ за пушки. Самъ Джуджевъ настоявалъ за вторъ съпѫтникъ, защото по-раннитѣ купувания на пушки, извършени отъ него, идвали скѫпо, възбуждало се подозрѣние, та сега Андонъ Балтовъ трѣбвало да присѫтствува като свидѣтель. Споредъ него, всички пари били 750 лири, но едва ли може да се вѣрва на това. Джуджевъ послѣ забѣгва въ Сърбия, и слѣдъ завръщането си е далъ смѣтка, която се помни въ Панагюрище. Ето какво е гласѣла равносмѣтката. Отъ касата Джуджевъ билъ зелъ 625 $^{1}/_{2}$ л., въ които трѣба да влизатъ и върнатитѣ отъ Вратца. Имало 50 лири въ полица, издадена отъ Нешо х. Дѣяновъ, и 80 лири копривщенски и клисурски, та всичко $1054^{1}/_{2}$ лири. Разказътъ на Балтова за пѫтуването съвпада напълно съ онова, що вече съобщихме изъ Т. Пазарджишкитѣ източници. Той твърди още, че получили и отъ Пазарджикъ 33 лири въ сребро, за да доставятъ пушки на Матакевъ, Величковъ, Ив. Петковъ, които внесли всѣкой по 11 лири.

III.

Устройство на чети. Стотници, педесетници и десетници. Биографията на стотника Илю Стояновъ Петдесятникътъ. Бѣлѣжки за „Хайдутъ Енчо". Изборъ на началници въ Панагюрище. Хилядникъ и стотници. Петко Х. Пенчевъ и убийството на Недимъ Бея въ Т.-Пазарджикъ. Пратеници до Рила за воеводи. Въпросътъ за парола.

Една отъ задачитѣ на приготовлението е била, съзаклѣтницитѣ и всички способни да носятъ орѫжие хора да се турятъ въ що-годѣ боевъ редъ. Като рѫководство за подобна военна организация послужила една книга, паметникъ на стари традиции, която Левски още въ рѫкописъ бѣше разнасялъ изъ България и за която еднажъ вече споменахме нѣкѫдѣ: „Четование или война съ чети" отъ Любомиръ Ивановичъ, прѣведена отъ сърбски и издадена въ Букурещъ, подъ редакцията на Л. Каравеловъ, въ 1873

година. Въ чл. 31 отъ правилата, изложени въ тази книжка за четна война, се казва: „Ако земемъ въ съображение нашитѣ мѣста, то четитѣ трѣба да бждатъ съставени така: сѣка чета трѣба да има не повече отъ 600 хора. Изъ тѣхъ 500 души трѣба да бждатъ пѣшаци и 100 души конница. На всичката чета трѣба да заповѣда единъ четоводецъ (войвода), а надъ всѣки стотина души по единъ стотинаръ (стотникъ). Освѣнъ това, сѣки десеть души трѣба да иматъ свой десетаринъ. Тия старѣйшини трѣба да бждатъ избрани отъ войводата. Освѣнъ това, при четата трѣба да се намира (споредъ мѣстото и споредъ врѣмето) по единъ старейшина, който е дълженъ да изпълнява административната часть, и единъ ученъ офицеръ, който да разгледва griплановетѣ, да узнава положението на неприятелската войска и пр.; съ една дума, той трѣба да бжде помощникъ на войводата. Най-послѣ, четата трѣба да има единъ или два доктора".*)

Колкото и да сж изобщо скромни исканията на този членъ, ограничени върху най-необходимото, тѣ не сж могли всички да бждатъ изпълнени. Офицери, разбира се, нѣмаше никакъ. Доктори сжщо не. За конница не е могло и да се мисли. Тъй като и лица за воеводи липсваха, спрѣли се на туй, което могло. Назначили стотници, педесетници и десетници. Споредъ това, всѣко село, съобразно съ числото на ратницитѣ си, трѣбало да има десетници, петдесетници и стотникъ. Ако хората му сж били нѣколко стотинъ, то трѣбало и стотницитѣ да бждатъ нѣколко. Обикновено е имало само стотници и десетници. Така е било въ Копривщица, Клисура, Брацигово, Перущица и Батакъ. Споменуватъ се педесетници само въ Панагюрище. За десетници и стотници пише З. Стояновъ, че е имало по цѣлия четвърти революционенъ окржгъ, а за педесетници свидѣтелствуватъ само Черновѣждъ и Т. Георгиевъ. Но това помнятъ и живитѣ поборници.

Десетници сж били, обикновено, по-съзнателнитѣ съзаклетници, по-заможнитѣ и по-рѣшителнитѣ. Обръщало се често внимание и на образованието. Десетникътъ вербувалъ

*) Стр. 49.

своитѣ десеть войници измежду съмахленцитѣ си—обикновено най-близкитѣ по съсѣдство и най-добрѣ познатитѣ. Войницитѣ сѫ били най-често и покърстени и клети отъ десятника, та въ дѣлото познавали само непосрѣдствения си началникъ. Въ дисциплинарнитѣ искания на революцията влизаше, както знаемъ, строгото правило за тайна. Този, който е клелъ нѣкого, казваше му само своето име. Името на по-горнитѣ, по-старшитѣ отъ себе си, било му запрѣтено да обади. (Членъ 13, глава IV отъ „Устава“ отъ 1872 година).

Както десетникътъ къмъ редницитѣ, така е билъ и стотникътъ къмъ десетницитѣ. За стотници сѫ избирани учители, влиятелни лица, основатели на комитети и лица мѫжествени, които владѣятъ орѫжие. За стотници сѫ били поставени и пандури—(падаръ, кърски стражаръ) — единствено само за туй, че тѣ сѫ имали привичката да носятъ орѫжие—нѣщо което, разбира се, изглежда като парадоксъ: единъ пандуръ да стои на почетното мѣсто и да бѫде прѣдводитель и заповѣдникъ на 100 души. Но истината е все пакъ, че тия пандури бѣха единственнитѣ измежду бѫдащитѣ освободители на България, които сѫ знаяли да държатъ орѫжие въ рѫка. Слѣдователно, тѣ бѣха и най-достойнитѣ приложители на идеята въ практика. Нали и поради туй и цѣлото дѣло отъ 1876, въ извѣстно отношение, изглежда тъй дѣтинско и тъй карикатурно!

Между тия практици—въ основата, дебели невѣжи по военното дѣло—има и сѫщински авантюристи. Ние ще приведемъ тукъ, като илустрация, подробния животописъ на едного отъ тѣхъ, името на който влиза въ списъка на стотницитѣ. Думата е за Илю Стояновъ, нареченъ още живописно педесетникътъ — не защото е билъ по чинъ педесетникъ, но защото цѣлата фамилия носила тоя прѣкоръ.*)

*) Биографията на Илю Стояновъ е грижливо проучена отъ г. Ст. Брадестиловъ, бивши народенъ учитель, а сега околийски началникъ въ Панагюрище, който ми я даде четливо написана. Азъ я помѣствамъ почти безъ съкращения, защото струва ми се, най-малката подробность, която отнема отъ нея, ще да я лиши отъ колоритъ. Нѣкои подробности отъ общъ характеръ, както и съдържанието на „Хайдутъ Енчо“, сѫ вмъкнати отъ мене.

Илйо Стояновъ е роденъ прѣзъ мѣсецъ Юний 1839 г. въ г. Панагюрище. Баща му Стоянъ Илйовъ, подпомаганъ отъ работната си съпруга Петка, каквито обикновено сж всички панагюрки, се е занимавалъ съ овчарлъкъ, една отъ благодарнитѣ прѣзъ него врѣме работи за панагюрци. Илйо ималъ три сестри и единъ братъ по-голѣмъ—Тодоръ, който упражнилъ както ще видимъ, извѣстно влияние върху живота на по-малкия си братъ. По натура и духъ Илйо билъ пъргавичъкъ още отъ малъкъ. Неговата душа е била жъдна за по-другъ животъ, нему се не щѣло да се движи въ атмосферата на баща и батьо. Осемь-деветь годишенъ, Илйо билъ даденъ на училище, а училището е било любимо още тогава за панагюрци. Първиятъ му учитель билъ Отче Атанасий (дубничанинъ, дошълъ отъ Русия и убитъ отпослѣ въ Хасково), при когото е училъ М. Дриновъ, Н. Бончевъ и др. по-събуденички момчета. По онуй врѣме въ Панагюрище е имало нѣколко даскали, които обучавали по кжщята и дюкянитѣ, а Отче Атанасий е билъ общински учитель, та училъ въ общинското училище, именуемо „главното". Той прѣподавалъ, освѣнъ четмо и писмо, почти всички прѣподаваеми сега прѣдмети, като не изпущалъ и гимнастиката, наричана тогава „талимъ". Отче Атанасий билъ, вижда се, истински учитель, надъханъ съ народенъ духъ. Цѣлото негово обучение и възпитание вървѣло, може би, въ туй направление. Учението на Илйо траяло една година, а слѣдъ заминаването на Отче Атанасий, работата на послѣдния поелъ Отецъ Сава Радуловъ, който занимавалъ момчетата сега вече въ керанатa наблизо до старото училище, което изгорѣло. Разказватъ, че пожара причинилъ самъ Отецъ Атанасий, който живѣлъ въ училището, та затуй послѣ го и пропждили панагюрци. За дѣйствителнитѣ причини обаче на пожара най-добрѣ знае дѣдо Хр. Г. Дановъ, който по онуй врѣме билъ въ Панагюрище и дори самъ живѣлъ въ училището; неговитѣ мемоари, които и другадѣ споменахме, ще ни разяснатъ и много други интересни епизоди изъ миналото. Илйо прѣкаралъ и тукъ въ керанатa още една година, слѣдъ което му се дощѣло да е при баща си, на балкана, съ овцетѣ; тамъ му се виждалъ живота по-свободенъ, по-охоленъ. Скоро, обаче, овчарлъка му сжщо омръзналъ. Прѣзъ слѣдната пролѣть той поискалъ пакъ да ходи на училище. Но тоя пжть братъ му го не пусналъ; задържалъ го при себе си на занаятъ — терзия. Братътъ билъ кръчмарь, а сжщеврѣменно и терзия! Едва за четире години Илйо изпекълъ терзилъка и добилъ право на калфа; а като такъвъ той работилъ съ заплата при Ив. Тутевъ шесть мѣсеци и въ Копривщица при Х. Рашко три мѣсеци. Както се вижда, неговиятъ свободенъ духъ не е можалъ да го задържи за по-дълго врѣме подвластенъ, кждѣто и да било, ето зашо отъ Копривщица ние го виждаме около дома пакъ, дѣ съ овцитѣ, дѣ съ колата, дѣ съ иглата. Съ една дума, Иля го не свърта на едно мѣсто.

Прѣзъ 1864 година мѣсецъ Августъ, Семко Дундинъ и нѣкой си Иванъ отъ Клисура, съдружници, дошли въ Панагюрище за калфи терзии; тѣ прѣдложили да водятъ Иля въ Цариградъ, срѣщу 800 гроша и храна, за шесть мѣсеци. Послѣдниятъ отишълъ. Тамъ доседѣва той до априлъ и послѣ съ Несторъ и Радъ Мулешкови, мутафчии, тоже отъ Панагюрище, заминалъ за Ромжния, кждѣто повече били плащани. Тукъ се скитосвалъ изъ Браила и Галацъ съ надница по чокоитѣ и желѣзницитѣ до кждѣ коледно заговѣване. Сега вече заминава за Букурещъ съ Несторъ. Радъ умрѣлъ отъ холера. Въ Букурещъ двамата другари потърсили Димитъръ Заарлията, който ималъ да имъ дава, защото при идването отъ Цариградъ тѣ го прѣвели съ чуждъ паспортъ, като избѣгълъ тамъ съ нѣкои бѣглишки овчари слѣдъ опита да убиятъ Търновския владика. Димитъръ нѣмалъ пари. Тѣ се навъртали въ хотелъ „Габровени“, кждѣто случайно ги намѣрилъ Раковски; а тоя, безъ да се изказва, слѣдъ като ги разпиталъ, замолилъ ги да го почакатъ и слѣдъ малко имъ донелъ по единъ екземпляръ отъ „Горски пжтникъ“ и „Хайдутъ Янчо“, да ги прѣнесатъ въ България за четене, защото били хубави книги!

Горски пжтникъ ние добрѣ познаваме, а Хайдутъ Янчо е найславниятъ катехизисъ на панагюрскитѣ революционери. Кой не помни за тоя чудесенъ Янчо! Кой революционеръ отъ миналото не е трепералъ, докато не изчете докрай неговата страшна история! Кой не се е кръстилъ въ бунтовната идея само чрѣзъ него! То е една малка, но твърдѣ интересна книжка. И тъй като за сега е голѣма рѣдкость, заслужва да разкажемъ съдържанието й. За нея споменуватъ всички писатели отъ миналото, за нея покойниятъ дѣдо Кисимовъ, въ една статия подъ заглавие „Единъ епизодъ изъ хайдушкитѣ скитания въ Балкана“, печатана прѣзъ 1868 г. въ в. „Независимость“ въ Букурещъ, казва, че горскитѣ ония пилета слизали отъ своитѣ планински гнѣзда, за да раздаватъ „Хайдутъ Янча“ на мирнитѣ селяни, та дано би имъ отворили очитѣ! Книжката е точно озаглавена: „Свадбата на хайдутъ Янчо“, повѣсть, издадена съ иждивението на Скарлато С. Воеводовъ, 1863, въ Браила. Въ края на книжката сж помѣстени и най-добритѣ народни пѣсни отъ онуй врѣме, които всѣки добъръ българинъ тайно прѣписваше и съ сълзи на очи пѣеше! Тия пѣсни сж: „Стани, стани юнакъ балкански“, „Кждѣ си вѣрна ти любовь народна“, „Българи юнаци, ще ли още спимъ?“, „Вѣтъръ ечи балканъ стене“, „Българйо, мила майко, ше ли още спишъ“, „Я станете, славяни“, „Я гледайте, мили братя, що се тамъ надъ брѣга върши“

„Буенъ вѣтъръ вечъ не вѣе
Ясно слънце люто грѣе,
Пѣкъ голѣмъ е по полето
Ей че влапа жарко лѣто!“ и др.

Книжката е прѣведена отъ френски, а принадлежи, струва ми се, на френския авторъ Лапрадъ, нѣкоги членъ на академията—защото прѣводачьтъ не далъ никакво точно означение. Случката е отъ 1854 или по-добрѣ 1853—началото на Кримската война. Въ селото Сребьрна, около Силистра, живѣе левентъ момъкъ, гледа бащина нива и пази наслѣдено стадо оть сто кобили. Добъръ ездокъ, силачъ и юнакъ. На дваесетата си година влюбва се въ хубавата Марийка отъ Разградъ, дѣто Янчо отива поради бащиниятъ чифликъ въ Делиорманъ или Сребърна, ала сжщата вечерь — свадбинската, която ще съедини щастливитѣ новобрачни—турски паша заседналъ на конакъ въ селото: съ войската си отива за Силистра, на бой срѣщу руси . : . Сластолюбецьть зарва хубавата невѣста; Янчо пращатъ веднага за Силистра по царска работа—защото се брои селски чорбаджия, а пашата постигва желанията си. Марийка е насилена, отрѣзватъ й языка, изваждатъ й едното око. Бѣдната е смазана и обезумѣла. Майката на Янчо, вѣрна пазителка на снаха си, сжщо е съ отрѣзанъ язикь. Когато Янчо се върща късно прѣзъ нощьта, отчаянието и мракътъ го срѣщатъ въ домътъ му . . . Отъ тогава той мжсти. Убилъ е пашата, убилъ още 35 души азиатци. На сѣкиго отрѣзва показалеца отъ дѣсната ржка, съ който първиятъ блудникъ избилъ окото на Марийка. Туй всичко разказва самъ Янчо на френеца пжтникъ—самиятъ авторъ на книжката—който е въ редътъ на френскитѣ войски, що, съюзни съ турцитѣ, воюватъ противъ общия врагъ — московецътъ . . . Туй е Хайдутъ Янчо. Единъ разказъ чудно написанъ, макаръ прѣводътъ му и да е посрѣдственъ.

По-послѣ вече Раковски имъ се изказалъ и прѣпоржчалъ да не ходятъ по Цариградъ, а да стоятъ въ Букурещъ, защото тамъ било отъ всѣка страна по-хубаво. Смѣтката съ заaралията се уравнила чрѣзъ нѣмане, разпростили се, и прѣзъ Гюргево и Русе, пѣшкомъ прѣзъ Балкана, Илйо се намѣрилъ у дома си. Зимата се прѣкарала криво-лѣво около дома и напролѣть, когато дружината на Илйо заминавала за печала въ Влашко, той билъ притиснатъ отъ своитѣ родители да се „привие“. Така и станало: Илйо се сгодилъ, ходили, по обичая у годеницата, занесли й обуща и я извели на хорото. Това било прѣзъ Августъ, около праздника „Св. Богородица“. Ществието било срѣщнато отъ капзамалина—събирачътъ на правителствени даждия—Стоянъ Цуцековъ и едно заптие. Хванали Илйо и поискали му нѣкакъвъ данъкъ — 80 гроша въ прѣдплата. Понеже исканитѣ пари не били дадени, годеникътъ билъ откаранъ отъ заптието въ конака, а капзамалинътъ си продължилъ пжтя. Като се пораздалечили, Илйо блъсналъ заптието на една страна, побѣгналъ и се скрилъ у дома си. А годеницата? . . . надумване, укори и срамъ! На сутриньта бѣглецътъ билъ повиканъ отъ името на мюдюрина чрѣзъ трима заптиета. Подъ прѣдлогъ да се облече и послѣ излѣзе, Илйо си взелъ абата и малко хлѣбъ, па прѣзъ заднитѣ врата — сбогомъ на майката и вечерьта въ Клисура. Отъ тукъ за

шесть дни въ Русе. Като съзнавалъ всичката грозотия на своето положение, нещастникътъ, посраменъ, искалъ да мине Дунава, но въ Русе нѣмало кой да му поржчителствува за паспортъ и затова съ Никола Маслйовъ, другаръ панагюрецъ, съ когото се събиратъ случайно тукъ, ударили кждѣ Тулча и на Мачинъ съ лодки минали въ Браила. Тукъ стояли една седмица и минали за Болградъ, кждѣто имало доста панагюрци тѣхни роднини и познайници. Въ Болградъ Илйо остава абаджия при Георги Чорневъ отъ Ломъ, и съдружникътъ му Маринъ, отъ Градецъ. При тѣхъ прѣкаралъ една зима. По туй врѣме въ Болградъ билъ Стефанъ Караджа, който спохождалъ честичко панагюрци, особено Ненко Мачовъ. Пламенията Караджа разказвалъ своитѣ планове за освобождение на отечеството и будилъ дрѣмещия възприемчивъ духъ на прогоненитѣ панагюрци. Прѣзъ зимата 1866 или 67—Илйо самъ малко помни и малко разбира отъ години—четеринадесеть души, отъ които трима панагюрци, С. Гулековъ, П. Джоловъ и Илйо, съ името „чета“, били изпратени отъ Караджата за отсрѣща. Но още въ Браила тѣ останали дванадесеть души, двама се отказали. Туй по-сигурно е било пролѣтьта 1867. Пжтьтъ билъ за Букурещъ, кждѣто щѣли да намѣрятъ Панайотъ Хитовъ съ други още такива, и кждѣто щѣлъ да ги стигне Караджата. Това се държало въ голѣма тайна. Дванадесетьтѣ четници облечени и въоружени кой съ какво ималъ и намѣрилъ, накачили багажа си въ една талига и пѣшкомъ стигнали въ Букурещъ благополучно на опрѣдѣления ханъ. Караджата ги стигналъ и имъ казалъ, че Панайотъ е заминалъ и, да се не хванатъ, прѣпратилъ ги по другъ пжть въ Турно-Мaгурели, срѣщу Никополъ, като за водитель имъ оставилъ другаря си Димитъръ Топаловъ отъ Карловско или Петъръ Петковъ*), а той съ други момчета щѣлъ да мине отъ Силистра. Парично всѣки е иждивѣвалъ отъ себе си. Въ Букурещъ напуснали още двама отъ „четата“ подъ прѣдлогъ, че не дошълъ съ тѣхъ Караджата. Сговорътъ билъ да се срѣщнатъ въ Балкана съ Панайотъ и Караджата. Нощѣ съ единъ чалъ ги прѣкаралъ нѣкой си ромжнецъ подъ Никополъ. По посока къмъ Троянъ, пжтувайки само нощѣ, взели пжтя за Балкана. По пжтя прѣзъ Троянскитѣ колиби за Бѣли-Осъмъ, за пръвъ пжть срѣщнали живи души — нѣкои кираджии, които пасли конетѣ си. Единъ отъ четницитѣ искалъ хлѣбъ отъ кираджиитѣ и узналъ отъ тѣхъ, че имало потеря. Като поели връзъ планината по пжтечката, нечакано се извикало „дурунусъ, давранмаинъ“ и изгърмѣли доста пушки. Туй било нощѣ. Двама отъ четницитѣ били ранени. При това положение инстинктивно ударили на бѣгъ прѣзъ Б.-Осъмъ. Какво е станало съ раненитѣ, никой отъ тѣхъ не можалъ да знае. Единъ отъ дружината, троянецъ, ги повелъ изъ друга, позната нему пжтека и благополучно стигнали горѣ на планината, съвършено из-

*) Вж. Г. Димитровъ, „Княжество България“ т. II, 268: „Злощастната четица“.

мокрени отъ газенето прѣзъ рѣка; слънцето, обаче, ги изсушило. Надъ Сопотъ се натъкнали пакъ на потеря и пр. Трета една срѣща съ потерята имали надъ Карлово. Бѣгството било пакъ прѣзъ глава, кой на кждѣ види. Останали само четворица. Между Клисура, Копривщица и Етрополе минали въ Софийско, дѣто Илйо останалъ, и рѣшенъ билъ да се върне къмъ Сливенъ, за да търси още Па-

Илю Стояновъ, Петдесетникъ.

найота, ала все пакъ свърналъ въ Панагюрище, дѣто се крилъ нѣкое врѣме. По-късно се прѣхвърлилъ въ Пловдивъ при свои роднини, които го прибрали, но въ калугерско расо, като светогорецъ, дяконъ Филаретъ . . . Въ Тракийската столица Илйо прѣстоялъ десеть мѣсеци. Когато по-послѣ въ тия мѣста потърсили дякона Левски, Филаретъ билъ пратенъ да поседи въ манастиря „Св. Врачъ", а слѣдъ два мѣсеци билъ повиканъ обратно, съ прѣдназначение да замине съ руската поща за Русе. Писмото за тая цѣль не му стиг-

нало на врѣме, и той пропусналъ деня и пощата; Левски търсили подъ камъкъ. Нѣкои панагюрки, дошли по брачни дѣла, съгледали и познали Илйо, тъй че положението му било доста трудно—трѣбало да се бѣга вънъ отъ Турско. Писали на Илйовия братъ да извади за себе си овчарско тескере и да го проводи на авантюриста. Прочее, послѣдниятъ сега се прѣвърналъ въ овчаръ и, вмѣсто къмъ Русчукъ, хванълъ пѫтя къмъ Цариградъ, за дѣто панагюрски овчари често, както знаемъ, пѫтували. Въ Цариградъ Илю потърсилъ първоначално прибежище на „Хатъ Пазаръ“ при нѣкой си копривщенецъ, а послѣ се прѣдставилъ, по порѫката на своя роднина Отецъ Дамаскинъ отъ Пловдивъ, на Гаврилъ Моравенова, комуто било вече и писано за това. Моравеновъ му извадилъ паспортъ, далъ му пѫтни пари и го проводилъ въ Одеса. Тукъ Илйо кръстосвалъ цѣлъ мѣсецъ, а послѣ заминалъ пакъ за Болградъ, кѫдѣто прѣстоялъ цѣла зима при стария си масторъ, Георги Черневъ. Отъ Болградъ посѣтилъ Браила, като прѣстоялъ и тукъ само твърдѣ малко врѣме. Не го свъртало на едно мѣсто. Въ Браила се говорило за Х. Димитъръ разно: че е раненъ, че е убитъ, че е въ Русия и че се крие. Турцитѣ, обаче, много се страхували отъ него и за да използува туй обстоятелство, комитета тамошенъ билъ рѣшилъ, да се явятъ десеть-дванадесеть души на Балкана откѫдѣ Сърбия. Желю войвода (Ямболецъ), който билъ прѣдупрѣденъ да води четата, се отказалъ подъ страхъ отъ потеря. Димитъръ Дишлиевъ отъ Сливенъ, другаръ на Х. Димитра, тоже отказалъ, и четата била прѣдоставена, по желание, на Димитъръ Огняновъ, Карловецъ, който заявилъ, че знае мѣстата и че ще я прѣведе. По двама-трима съ паспорти излѣзли на Свищовъ, кѫдѣто се събрали десеть души, между които още двама панагюрци: Ив. Дражовъ и Дѣлчо Цоловъ. Четата била насочена въ Браила отъ нѣкой си непознатъ за тѣхъ търговецъ, габровчанинъ, съ цилиндъръ и четалеста брада, да отидатъ въ Габрово, въ колибитѣ, кѫдѣто щѣлъ да ги намѣри и снабди съ потрѣбното. Въ Габрово прѣстояли 4 дни и браилския цилиндрашъ, облеченъ въ габровски потури, ги намѣрилъ, въорѫжилъ и изпратилъ по балкана. Тукъ по овчари, по дърводѣлци Д. Огняновъ минавалъ за Х. Димитъръ, като и по образъ заприличвалъ на него. Цѣльта била—да се разчуе, че Х. Димитъръ е живъ. Между Карлово и Сопотъ, на една влашка мандра, четата била застигната отъ заптиета потераджии. Въ пристрѣлката паднали двама отъ потераджиитѣ. Додѣто да излѣзатъ пакъ по върха, мръкнало се и втората потеря, която ишла по тѣхъ, стрѣляла само на вѣтъра. Когато четата дошла надъ Златица, Илйо и Дѣлчо Цоловъ се отбили въ Панагюрище, да видятъ що има, що нѣма, а дружината остала да ги чака. Сѫщата вечерь не могли да се върнатъ отъ Панагюрище, а слѣдната, когато другаритѣ имъ се били прѣмѣстили и тѣ трѣбало да ги търсятъ по насочванията на овчаритѣ, отъ които узнали, че сѫ минали Искъра, водата била голѣма, и двамата отцѣпници не

могли да я минатъ и осъмнали тамъ. Шопътъ лодкаджия, който се намѣрилъ тамъ, отишълъ да повика другаря си, за да ги приведатъ съ лодката, но вмѣсто другаръ, изъ колибата изкочили около петнадесеть заптиета, които дали нѣкакъвъ сигналъ, и по-изотдолу излѣзли още около тридесеть потераджии. Пушки мокри, вода голѣма отпрѣдѣ, скала отзадъ, и авантюристътъ влѣзълъ най-послѣ въ желѣзния капанъ. Теслимъ. Вързани ги откарали въ с. Ляжкатникъ при бюлюкбашията, къраасж Мечо. На всички изпитвания и обвинения, отговаряли, че идатъ отъ Цариградъ за Вратца по работа. Тъй се били споразумѣли по пжтя да казватъ, а могли да се споразумѣятъ, защото били вързани единъ до другъ. Патронитѣ си, които били скрити въ навущата, при изуването на истиндака, сполучили да оставятъ изъ трѣвата на двора, а за пушкитѣ казвали, че като имали намѣрение да ставатъ ошурджии, затова си ги купили и носили. Бюлюкбашиятъ искалъ да изтъргне нѣщо за другари, като настоявалъ за тѣхния комитаджилъкъ, и затова ги изтезавалъ съ бой, нъ тѣ държали едно. Съ букаи на краката двамата панагюрски бунтовници останали да нощуватъ тукъ, като били пазени отъ цѣлата потера, която стигнала на брой до 150 души. На слѣдующия день около 30 души отъ потерята придружили бунтовницитѣ до София. Тукъ била имъ направена величествена срѣща: повече отъ три хиляди турци ги чакали въ полицията. Затворили ги, изпитвали ги, и тукъ сжщата история, като въ Ляжкатникъ. Телеграфирано било до Пазарджикъ и отъ тамъ въ Панагюрище да питатъ за тия неизвѣстни скитници. Зжбитинътъ панагюрски далъ своя отговоръ, на основание показанията на Лука, че Дѣлчо Цоловъ е въ Цариградъ, а Илйо Стояновъ въ Влашко, като билъ лани съ бунтовницитѣ по планината. Въ противовѣсъ на това Илйо казвалъ, че не знае що е „бунтовникъ“ и се прѣструвалъ на ахмакъ. Прангитѣ били увеличени съ още двѣ. Дѣлчо оставили вече на забвение, а „бунтовника“ изпитвали и заплашвали десеть пжти. Слѣдъ четири мѣсечно стоене въ затвора и двамата били откарани пѣшкомъ въ Русе при пашата, до кждѣто отишли за 18 дни. Въ Русе изкарали нѣкой си затворникъ изъ Ловченско, който казалъ, че е виждалъ и двамата: Илйо и Дѣлчо въ Браила. Другъ, шпионинъ вѣроятно, изъ Търновско, казалъ, че виждалъ Илйо въ Браила на Панайотова дюкянъ и при Странджата съ Х Димитъръ и Караджата, кждѣто пили и се веселили. Слѣдъ нѣколко дни било имъ обадено, че и двамата се осжждатъ по на седемь годишенъ затворъ въ окови. Слѣдъ половинъ година, обаче, били пустнати поради недоказаность или по амнистия. Освободени отъ оковитѣ, отъ заптие на заптие, прѣзъ Търново, Габрово и Казанлъкъ, довели ги въ Пловдивъ, кждѣто прѣстояли четири дни въ затвора, защото нѣмало ужъ свободно заптие за Пазарджикъ. Нъ и въ Пазарджикъ дошли за нови изпитни и нови мжки. Ново обвинение имало: Илйо обвинявали като авторъ на нѣкакво писмо. Обвинитель билъ Петъръ Ча-

кьровъ, панагюрски векилинъ. Опитвали, сравнявали почерка му, карали го да пише съ тръстиниково перо, съ гъше и желѣзно; докарвали разни хора и ги питали, дали не сѫ това тѣхнитѣ обирачи и по този начинъ трѣбало бунтовницитѣ да прѣстоятъ и въ Пазарджикъ 5 мѣсеци подъ надзоръ, като прѣзъ туй врѣме Илйо пасълъ коня на каймакамина. Послѣдниятъ ходилъ често при Илйо, разпитвалъ го за туй, за онуй, далъ му даже единъ пѫть и пари за тютюнъ, като казалъ: „Да ви е мѫка на вашитѣ векили, тѣ ви държатъ, тия дни ще ви пуснемъ". И наистина, слѣдъ два дни дали имъ наставления и ги пуснали да си отидатъ. Стигнали най-послѣ като свободни граждани въ родното си мѣсто—Панагюрище. Тукъ трѣбало на първъ планъ да дадатъ прѣдъ мюдюрина порѫчителство, че нѣма да излизатъ на вънъ отъ града. Илйо билъ вече пъленъ siракъ, нѣмалъ кѫща, та трѣбало и да се ожени! Годеницата му знаяла, че е убитъ и се била одавна омѫжила за другъ. Така сторилъ сега и Илйо, т. е. оженилъ се, като се прѣдалъ на занаята си—терзия. Това било прѣзъ 1870 г. Слѣдъ два-три мѣсеци дошълъ Левски на Динчовия ханъ, ужь да събира кожи и питалъ за Илйо. Захария Койчевъ, послѣ, въ 1876 членъ въ привр
ѣменното правителство, го намѣрилъ и довелъ при Левски. Било празниченъ день. Левски билъ на черковата Св. Георги, кѫдѣто взималъ участие въ църковното пѣяне. Слѣдъ черковния отпускъ Илйо и Левски излѣзли на края на града, при тѣхъ дошълъ Ив. И. Луковъ и други 15—16 души. Тукъ се наговорили, съставилъ се комитетъ. Но отъ тогава той непрѣкѫснато вече се интересувалъ съ комитетското дѣло. Илйо билъ петименъ да чете прѣпорѫчания и разнасянъ отъ Левски вѣстникъ „Свобода", който взимали отъ Петко Кундураджията изъ Копривщица, а послѣ сѫщиятъ вѣстникъ хванали да получаватъ и въ Панагюрище чрѣзъ Пловдивъ. Прѣзъ 1871 година, когато идва Бенковски, естествено е, че Илйо не можеше да остане на страна отъ общото дѣло. Нѣщо повече: Илйо станалъ отъ довѣренитѣ въ всичко лица на комитета и на апостола. По-късно ще видимъ, че съ Ст. Тропчевъ той отива при Ст. Стамболовъ по важна порѫка. Но казватъ сѫщо, че той е билъ единъ отъ наговоренитѣ да убиятъ Бенковски . . . Той днесъ е още живъ и бодъръ и живѣе въ своя роденъ градъ.

Само въ Панагюрище имало назначенъ хилядникъ, защото се прѣдвиждало, числото на ратницитѣ да мине хиляда. По другитѣ възстаннически центрове хилядникъ не се споменува, освѣнъ пакъ въ Копривщица.

Избора на прѣдводители по разни мѣста е станалъ и различно, и не въ едно врѣме. Тоя изборъ въ Панагюрище е билъ прѣдметъ на особно заседание, държано вънъ отъ града—на полето и нощѣ. Тамъ присѫтствувалъ и самъ

Бенковски. Това е било на 25 Мартъ.[1]) По пжтя за Мечка, на западъ отъ Панагюрище, въ мѣстностьта „полето" има една могилка. По склона на могилката насѣдали избиратели и избираеми, нѣкои отъ които държали запалени фенери. Присжтствувалъ и Попъ Груйо отъ Баня.

Жално, че нѣмаме никакъвъ протоколъ отъ това заседание, както изобщо ни липсватъ писмени източници за всички важни моменти на възстанието. Трѣбаше, срѣщу имената на десеть стотници, да имаме и 20 петдесятника, и единъ списъкъ отъ сто десетници. А, разбира се, мжчно е такъвъ дълъгъ списъкъ да се възстанови на паметъ, и то слѣдъ тридесеть години.

За хилядникъ е билъ избранъ П. С. Бобековъ. Стотници били: Крайчо Самоходовъ, Стоянъ Пъковъ, Радъ Клисаровъ, Иванъ Орчовъ, Радъ Джуновъ, Кръстю х. Томовъ, Илйо Илйовъ, Павелъ х. Симеоновъ, Стоянъ Тропчевъ и Н. х. Георгиевъ.[2]) Черновѣждъ дава донѣкждѣ други имена на стотници: Радъ Ивановъ Тувчийски (клисарьтъ), Стоянъ Пенчовъ Паяковъ, Манчо Ив. Манйовъ, Никола х. Георгйовъ, Кръстю х. Томйовъ, Павелъ х. Симеоновъ, Ст. Тропчевъ, Дѣлчо Цоловъ, Илйо Илйовъ Петдесетника, Радъ Г. Джуновъ, Илия Якововъ Делибалтовъ, Ив. Мар. Хорчовъ (всичко 12 души).[3]) Манчо Манйовъ казва, че Дѣлчо Цоловъ билъ стотникъ, сжщо Ил. Якововъ и Дончо Спасовъ. Манчо самъ билъ по-младъ и трѣба да се брои десетникъ или петдесетникъ. Г. Маневъ билъ сжщо стотникъ. П. Гарчевъ не е билъ никакъвъ. Сжщитѣ 10 лица, както у Т. Георгиевъ, изброява и З. Стояновъ[4].)

Въ Копривщица стотници били: Цоко Будинъ, Велко Серека, Стоянъ Нейчовъ, Брайко Еневъ, Илия Мангъра. Хилядникъ—Найденъ П. Стояновъ.

Имената на петдесетници и стотници и десетници не се помни ясно отъ живитѣ поборници. На забравата способствувала най-вече внезапното избухване на възстанието. Всичко се разбърква още отъ самото начало. Стотници,

1) Т. Георгиевъ „Бѣлѣжки по Срѣдно-горското възстание", стр. 8.
2) Т. Георгиевъ „Бѣлѣжки по Срѣдно-Горското възстание"—стр. 8.
3) Черновѣждъ „Кратка история на Панагюрското възстание", стр. 12.
4) „Записки" т. I. 457.

петдесетници и десетници се размѣниха; дружинитѣ не бѣха пълни числено, та и началницитѣ, горни и долни, изгубиха мѣстата си. Затова, имено, отъ живитѣ поборници споменува се, ту за петдесетници, ту за стотници—разбъркано, като напр. Ил. Якововъ, Дѣлчо Цоловъ, Илйо Стояновъ, Дончо Спасовъ, които въ разни врѣмена прѣдвождали и по петдесеть, и по стотина души—разбира се, на бързо съставени отряди, безъ строга организация—наричатъ се ту едно, ту друго.

Макаръ и да сѫ били назначени по тоя начинъ редовни началници, но съзнавало се, че липсватъ сѫщински прѣдводители—по призвание. И до край не прѣставали да търсятъ хора опитни и извѣстни. Подобнитѣ бѣха извѣстни по онуй врѣме, както знаемъ, подъ име воеводи, или още по-просто, хайдути, а пъкъ и въ четвъртия революционенъ окрѫгъ туй име се ползува още съ обаяние. Отъ Радилово билъ повиканъ Тодоръ хайдутинътъ. Другъ единъ Тодоръ, сѫщо хайдутинъ, билъ привиканъ отъ с. Саладиново, край Т. Пазарджикъ, както ни казва Найденъ Дриновъ; обаче, трѣба да бѫде едно и сѫщо лице, а споменитѣ се забъркали.

Юначнитѣ хора, които сѫ били употрѣбявали орѫжие при нѣкои случаи, цѣнили се и сѫ били притегляни и пазени, за да послужатъ на възстанието. Така пазили скритъ Петко х. Пенчевъ, убиеца на Недимъ бей отъ Т.-Пазарджикъ. З. Стояновъ, остатъкъ отъ Ст.-Загорското възстание, билъ притегленъ и критъ по сѫщи съображения. Двамата, съ убиеца на бея, се срѣщнали случайно въ една отъ отстраненитѣ келии на калугеровския манастиръ Св. Никола, за което З. Стояновъ ни е разказалъ твърдѣ смѣховито.*)

Случката съ Недимъ бея е твърдѣ интересна и рисува духоветѣ въ надвечерието на бурната 1876 година. И тя става въ такъвъ градъ, като Пазарджикъ, дѣто турскиятъ елементъ е билъ много по-силенъ отъ българския, и българитѣ мѫчно можеха да си правятъ илюзии. Та и затова още случката става по-интересна. Ето защо и ние тукъ ще поспремъ малко върху нея.

*) Той пише Петко Радевъ, което не е вѣрно. „Записки", т. I, стр. 445.

Недимъ билъ синъ на Мехмедъ ефенди Стамболски. Убийството станало въ махлата Чиксаламъ, по панагюрския пѫть. Братътъ на Петко, Гено, държалъ кръчма. Недимъ билъ отъ разглезенитѣ богаташки синове. Около Димитровдень, 1875, той редовно безчинствувалъ по оня край. Минавалъ, придруженъ отъ свои кехаи (прислуга), псувалъ хората, вадилъ ножъ, стрѣлялъ и пр. Нѣколко дни прѣди убийството, всѣка вечерь, и съ особена ревность, повтарялъ едно и сѫщо. Сега, привечерь, щомъ пакъ се чуло гърмежъ, всички разбрали, че Недимъ иде. Билъ пиянъ повече отъ другъ пѫть. Залиталъ на коня. Петко съ брата си били въ дюгена. Тамъ били още Г. Пеневъ х. Величковъ, Стоименъ х. Илиевъ, Ангелъ Луната и Стоянъ Ангеловъ Арабаджията. Жената на кафеджията, съ още други наемни жени, прѣнасяли отъ съсѣдния дворъ вино съ котли въ дюгена. Стоянъ Ангеловъ живѣлъ тамъ, и жена му сѫщо прѣнасяла вино. Недимъ стрѣлналъ на въздуха, послѣ, зелъ да се прицѣлва и въ женитѣ. Той другъ пѫть се прицѣлвалъ и въ самата вѫтрѣшность на дюгена, дѣто седѣли хората. Стоянъ, разгнѣвенъ, ударилъ сега бея. Тогасъ удареniятъ веднага се пустналъ върху него съ ножъ въ рѫка. Другаритѣ на бея—кехаята и още единъ турчинъ—съвѣтвали го изобщо да не лудува, но сега не могли да го възпратъ. Въ кафенето имало за проданъ сапове за брадви. Всички, които били тамъ, завчасъ грабнали по единъ и пустнали се. Изеднажъ гръмнало: „Дръжте да го убиемъ!“ Съ единъ ударъ Стоименъ свалилъ бея въ несвѣсь, а другитѣ го добили. Другаритѣ на убития избѣгали. Трупътъ останалъ. Мъркнало се. Имало работници по бахчитѣ, мѫже и жени, които се връщали отъ работа по есенна копань. Всички удряли убития съ мотикитѣ, проклинали, плюли и отминували по своему. Стоименъ билъ хванатъ. Той стоварилъ вината върху Стоянъ Ангеловъ и Петко Х. Пенчовъ и се отървалъ. Тѣзи двама избѣгали. Стоименъ и Г. Пеневъ сѫ живи и разказватъ. Били слушали за възстанието въ Стара-Загора, и жаждата за отмъщение била възбудена както у тѣхъ, така и почти въ всички. Стоянъ Ангеловъ се крилъ въ Копривщица. Кога избухна възста-

нието, той влѣзе въ четата на Волова, съ когото се нераздѣлиха до смърть, както ще видимъ послѣ. Стоянъ Ангеловъ бѣше между ония, които първи дигнаха пушка противъ конака въ Копривщица и провъзгласиха възстанието въ 1876 година.[1]) Криво съобщава К. Величковъ, че двамата истински убийци избѣгали въ Сърбия.[2]) Той е, впрочемъ, криво освѣдоменъ за цѣлото събитие, като твърди, че не единъ, а двама бейски синове били убити.[3])

Узнало се сѫщо, че въ Рилския манастиръ се крили хайдути, опитни водители, и рѣшили да ги примамятъ въ Панагюрище. За тая цѣлъ сѫ били изпратени въ манастира Недко П. Стефановъ и Дончо Спасовъ—и двамата още живи. Тѣ заминали прѣзъ Самоковъ, стигнали въ Рила, но трѣбало да се върнатъ съ празни рѫцѣ. Калугеритѣ ги посрѣщнали твърдѣ недовѣрчиво, и оказало се, че въ манастиря никакви хайдути нѣмало.

Изъ „Четованието“ е било заето, между друго, освѣнъ устройството на четитѣ, но още употрѣблението и на парола (условенъ знакъ). Паролътъ е прѣдвиденъ тамъ въ членъ 58 (стр. 70), но Бенковски, който едничъкъ се сѣтилъ за това, разбралъ го е, види се, криво. Въ „Четованието“ сѫ прѣдписани множество и разни знаци (пароли), измѣнявани споредъ мѣсто, врѣме и задача. Бенковски далъ паролъ „наполеонъ“ и не допустналъ да го измѣнатъ и до края на възстанието. Покойниятъ Ив. Соколовъ, комендантъ на града Панагюрище по бунта, казваше, какво нѣколко пѫти обърщалъ вниманието на Бенковски, че тази парола вече знаятъ не само мало и голѣмо, жени и дѣца, но че тя ще да е позната даже и на турцитѣ, и на шпионитѣ, и затуй трѣба да се промѣни. Но великиятъ заповѣдникъ не щѣлъ да чува поучения отъ никого.

---

1) Бѣловѣждовъ „Първа пушка“, 68.
2) „Лѣтописи“, год. I, № 8, стр. 157.
3) Ibid.

ГЛАВА ШЕСТА.

Състояние на духоветѣ.

I.

Новъ животъ. Тайната обща. Женитѣ и дѣцата повѣреници на дѣлото. Чудната пролѣть. Пророчеството. Произхождение. Въодушевление и самозабрава. Общи работилници.

Приготовленията усилено крачеха напрѣдъ. Идеята за възстание и за новъ животъ бѣ толкова завладѣла сърдцата, че и привичкитѣ значително се измѣнятъ, животътъ самъ неусѣтно става новъ.

Скоро апостолитѣ на свободата не сж вече само вдъхновители на нова идея. Бенковски малко по малко и неусѣтно израства въ сила, става власть и авторитетъ. Той цѣни заслугитѣ, дари слава, раздава правосждие, прощава и наказва, дава животъ. Дѣйствителната — правителственната власть: властьта на султана става сѣнка.

Заедно съ това, изчезва и прѣдпазването — нѣщо повече: всѣкой вѣрва, че нѣма вече опасность. Клѣтвата станала едвали не излишна. Цѣли маси били кръщавани наеднажъ съ обща молитва. Въ Мечка, на върхъ великия четвъртъкъ, 31 Мартъ — когато се четатъ дванадесеть евангелия — цѣлото село се събира въ черкова и дава клетва, че ще бжде вѣрно на бунтовното дѣло. Тукъ сж и стари, и млади. Дошли и побѣлѣли старци, които едва се движатъ. Всички се кълнатъ съ радостни сълзи на очи, че ще мратъ за свобода. Бенковски е тамъ, държи рѣчь, ставатъ даже запитвания и отговори, нижатъ се разисквания — разисквания политически въ черкова![1])

Не само клетвата, но и тайната става обща. Женитѣ не се кълнатъ, но лѣятъ куршуми не по-малко отъ мжжетѣ; пекатъ пексеметъ, шиятъ възстанническа носия. Върху всичко туй, тѣ говорятъ не съ по-малъкъ възторгъ отъ мжжетѣ за близката борба.

---

[1]) Ст. Костурковъ, „Заклинанието на с. Мечка", стр. 23.

Дѣцата сѫщо наелектризирани. Защото, знае се, крѣхкиятъ малъкъ свѣтъ не мисли, но здраво чувствува. Въ училище, на улицата, въ кѫщи той не чува думитѣ, не учи фразата, не разбира идеитѣ, но съ страшна сила попива — като суха гѫба — закипѣлия подемъ на душитѣ, възприема туптежа на сърдцето и расте — расте гигантски. Обикновеннитѣ игри сѫ зарѣзани. Топъ, въртележки, гоненици не удовлетворяватъ. Намѣсто всичко туй, има дървени пушки, прътове, ечатъ стрѣлби, играе се на роби, дѣто се зематъ плѣнници, и даже ставатъ цѣли сражения между отдѣлни махли — сражения![1])

Идеята, въодушевлението расте не съ дни, а съ часове — като пролѣтна трѣва. А пъкъ и пролѣть е. Една ранна пролѣть, незапомнена, рѣдка. Всички съврѣменници се разливатъ въ поетични възклицания за нея. „Чудна бѣше, наистина, тая пролѣть! — провиква се Захарий Стояновъ. Въ началото на мѣсецъ Февруарий, жълтиятъ минзухаръ и гиздавото бѣло кокиче прѣцъвтѣваха вече, и работницитѣ орѣха по бѣли рѫкави; около св. Четиредесеть Мѫченици, припецитѣ миришеха на млада зеленина, нивитѣ се бѣха покрили съ класъ, листата на гората надминаваха величината на едно мише ухо, птиченцата слѣдваха своя концертъ, слънцето припичаше, като по Гергйовдень, всичко заспало се пробудило рано, а юнацитѣ се радваха“ ....[2]) Да цитираме ли още: „Неотдавна“, „Подъ игото“ отъ Вазовъ — творения тъй добрѣ познати у насъ по патриотическия си възторгъ, да цитираме ли много други още книги, тъй поетични, тъй очарователни — двоеобразъ на тая чудна епоха!

Една интересна пророческа формула, излѣзла кой знае отъ кѫдѣ, разпространила се бѣше съ мълниевидна бързина, и прѣвръщаше възторга на маситѣ въ фанатическа вѣра и въ изступление. Дори суевѣрието ставаще оракулъ. Турция щѣла да падне тая пролѣть, и пророчеството се пишело въ самото число на годината. Сѫдбата така отредила. Тя вписала своя приговоръ въ самото обозначение на епохата. Ето за куриозъ тая формула:

---

[1]) З. Стояновъ „Записки“ т. I, 337.
[2]) Ibid. т. 337.

т = 300	к = 20	п = 80
у = 400	е = 5	а = 1
р = 100		д = 4
ц = 900		н = 50
і = 10		е = 5
я = 1		
1711 +	25 +	140 = 1876

Трѣба да се четатъ буквитѣ отъ горѣ на долу и да се събератъ цифритѣ. А то значи: Турция ще падне въ 1876!

Това откритие вълнувало неизказано цѣлия свѣтъ. Когато възторгътъ обладае съвършено душата, самоувѣреностьта расте на смѣтка на разсждъка. А когато една мечта стане и вѣра — нѣщо повече: — когато мечтата стане идолъ на суевѣрието: ние сме въ областьта на екзалтирания копнежъ на маситѣ.

Самото пророчество се дължало, казватъ, на бившия рилски калугеръ Полиевктъ, а послѣ протестантинъ Петъръ Веляновъ.[1])

„Всѣки знающъ да чете и да пише съзаклетникъ е писалъ туй изречение по онова врѣме съ собствената си ржка, за да се увѣри по-нагледно въ неговата истиность“.[2])

Къмъ края на приготовленията, въ всѣка кжща се лѣятъ куршуми. Създаватъ се скрити отдѣления, дѣто се пази оржжието. Това сж арсеналитѣ на бждащата революция.

Единъ отъ най-милитѣ епизоди въ „Подъ Игото“ отъ г. Вазовъ е описание на домашния арсеналъ, богато нареденъ отъ синоветѣ, които ревниво криятъ своето богатство отъ баща си. А когато и тоя случайно открива потайния съкровищникъ, гордъ е съ чедата си, и съ горещи думи пада на колѣнѣ прѣдъ домашната икона, за да се помоли за бждащата побѣда.

Нивитѣ сж напустнати. Копачътъ е пощалионъ, работникътъ станалъ полиция, войникъ, мечтатель. Скърстилиятъ ржцѣ идеалистъ, който нервно въздиша за бждащето, той е най-добриятъ работникъ. Никога тоя парадоксъ, тъй страненъ въ историята, не е билъ по-реална дѣйствителность.

[1]) Г. Димитровъ „Княжество България“ т. II, 397.
[2]) З. Стояновъ „Записки“ т. I, 453.

Въ Панагюрище, такъвъ индустриаленъ центъръ, на който ролята познаваме за цѣлата околность, отдѣлнитѣ занаятчийски работилници сѫ прѣвърнати въ военни прѣдприемачески фабрики. И въ тия фабрики се работи, разбира се, безъ възнаграждение, или срѣщу асигновани билети по реквизиция. Бѫдещето царство ще изплаща. . . .

Майсторъ Грозданъ Д. Матановъ, който въ мирно врѣме работи царвули съ своитѣ двама калфи Георги Кибаровъ и Богоя Д. Юруковъ, сега получилъ отъ комитета колосална порѫчка отъ 4000 чифта царвули — на вѣра, разбирасе. Освѣнъ това, трѣбало да шие фишеклъци и чанти. Прѣдната година имало болесть по говедата, та кожитѣ били въ изобилие. Кожитѣ зели — по заповѣдь на комитета — отъ голѣмитѣ капиталисти. До 20 априлъ имало повече отъ 2000 чифта цървули, до 400—500 чанти. Слѣдъ като избухна възстанието, излѣзли да работятъ на открито. Въ табаханата на Г. Радивчовъ усилено шиели день и нощь повече отъ 30 работника — фишеклъци, чанти и царвули. Всички тия хора вѣрватъ твърдо въ успѣха на дѣлото и работятъ безъ възнаграждение — на смѣтка на бѫдещето българско съкровище!

Дѣянъ Н. Бѣлишки, съ Христо Н. Хиндаловъ и Нено Якововъ, френкъ-терзии, съ 200 души работници, прѣзъ врѣме на възстанието шиятъ униформи за отборни комитетски лица съ талии, и за други революционни работници само куртки, безъ връвь и талия. Шаекъ имъ праща комитета, а тоя, разбира се, зема всичко отъ голѣмитѣ индустриалци на вѣра. Кредитътъ е безграниченъ, защото идеята е непостижимо велика, — вѣрата е недосѣгаема!

Особени грижи се полагатъ, за да се ушие главното знаме. Тукъ и кокетство даже не липсва. Бенковски пратилъ главния шивачъ, Дѣянъ Н. Бѣлишки, въ Пловдивъ, съ 18 лири да купи платъ за знамето — 18 лири, 400 лева! Трѣбало да се земе кадифе отъ три цвѣта: зелено синьо и алено. Купили около 50 лакти платъ. Скроено било знамето шесть ендезета дълго и три широко. Майсторътъ го крилъ въ дюгена си, срѣщу черквата Св. Георги, крилъ го грижливо въ западната стаичка. Като рамка на знамето

е туренъ широкъ сърменъ ширитъ по четиритѣ крайща. Бенковски заповѣдалъ отъ сжщия ширитъ да пришиятъ отъ страна на панталонитѣ му. Знамето шили цѣла неделя — вървѣло бавно, съ прѣкжсвания, защото трѣбвало да се крие — и тогава било занесено въ кжщата на Г. Нейчовъ. Захванали да го обшиватъ и изработватъ, а то бѣше работа за жени, и женитѣ работятъ въ кжщи. Трѣбвало да се изпише левъ отгорѣ. Шиели двѣтѣ съсѣдки, женитѣ на г. Нейчевъ и Зах. Койчевъ. Рисунката приготвилъ домородниятъ живописецъ — зографъ Стоянъ Ивановъ Королѣевъ, баненецъ. Шили знамето двѣ седмици, и тогава било занесено въ кжщата на Райка Георгиева, — учителка и най-учената жена въ града, която пришила надписъ: „Свобода или смърть". Когато възстанието избухва, знамето не било още довършено, та провъзгласяването става съ малкото карловско знаме, което донелъ Воловъ. Даденитѣ отъ Бенковски 18 лири за голѣмото знаме не стигнали, та въ Пловдивъ Хр. Търневъ донаддалъ още 5 лири.

II.

Замѣняване на векилитѣ съ комитетски хора. Планове за подпалване на Пловдивъ, Одринъ и Т.-Пазарджикъ и за разрушение на Хиршовата желѣзница.

Въ Панагюрище, центъръ на революционния окржгъ, въ реда на приготовленията влизаше да заменатъ старитѣ векили и прѣдставителитѣ на общината прѣдъ официалната власть съ хора на комитета.

Старитѣ векили, Петко Брадестиловъ и Велко Илчовъ— хора истински прѣдадени на длъжностьта си, безъ да прѣстанатъ да бждатъ и добри патриоти — скоро се почувствували самички посрѣдъ непобѣдимия потокъ на народнитѣ чувства. Тѣ догаждали, какво се готви, но не го прѣдали, макаръ че не му и съчувствували. Но въ сжщность, тѣ се оставили мълкомъ да ги повлича потокътъ.

Отъ друга страна патриотитѣ отъ самото начало на комитета гласили да замѣнятъ стария векилски съставъ съ

свои хора, млади, рѣшителни и прѣдадени на идеята. Щомъ векилитѣ бждѣха свои хора, имаше туй прѣимущество, че, като близки до висшия административенъ чиновникъ — мюдюринътъ, на когото оставали единствени съвѣтници — могли сж не само да приспиватъ властьта върху приготовленията, но — еднажъ спечелили довѣрие на мюдюрина — всички тайни правителствени разпореждания можеха да бждатъ достояние и на комитета.

Старитѣ векили, като виждали силата на кипежа, недочакали и края на мандата си. Прѣизбирането на нови векили е ставало редовно само на Гергйовдень. Но още въ началото на Мартъ, Велко Илчовъ падналъ боленъ, или се прѣсторилъ на такъвъ. Петко Брадестиловъ пъкъ, който е още живъ, казва, че намѣрилъ удобенъ момента, и като казалъ, че не може самичъкъ, сложилъ оставка. Той знаялъ какво прави; но мюдюринътъ нито се догадилъ. Скоро събранието на първенци избрало нови векили. Тѣ бѣха: Филипъ С. Щърбановъ и Кръстю И. Гешеновъ. Новитѣ избрани били безъ никакво прѣпятствие потвърдени въ длъжностьта си отъ мензлиша въ Т. Пазарджикъ. А едновременно тѣ влѣзоха и като членове въ революционния комитетъ, който, отъ десеть члена изначало, сега се прѣвърналъ въ дванадесеточлененъ. [1])

Съ настаняването на новитѣ векили при мюдюрина, тѣ настанили за пандури членове на тайната полиция. Съ това мюдюрското управление ставало часть отъ управлението на новото царство. [2])

Единъ отъ най-мечтателнитѣ кроежи на комитета е билъ планътъ, съ избухване на възстанието, да се подпалятъ Одринъ и Пловдивъ едновременно. Подробности по запалването на Пловдивъ ни даватъ З. Стояновъ — въ своитѣ „записки“ — и Отонъ Ивановъ — въ хектографиранитѣ си спомени. Селянитѣ въ Пловдивско чакали сигналъ, да видятъ огнени язици на тепетата на Пловдивъ, за да се хванатъ за оржжие. Бѣловѣждовъ пише, че трѣбвало да

1) Черновѣждъ „Кратка история на Панагюрското възстание“ стр. 12. Т. Георгиевъ.

2) „Бѣлѣжки по Срѣдно-Горското Възстание“, стр. 6.

се изгори Т. Пазарджикъ, но точни свѣдения за туй липсватъ. Г. Неновъ Манйовъ билъ натоваренъ да запали Одринъ, за кждѣто тръгналъ на 11 Априлъ. Било нагласено, да му изпратятъ 50 момчета на помощь, но възстанието прѣвари, и планътъ останалъ неизпълненъ.

Филипъ С. Щърбановъ.

По дѣлото за подпалване Одринъ и Пловдивъ билъ е свиканъ въ Панагюрище единъ малъкъ съвѣтъ, къмъ края на мартъ.[1]) За началникъ на палачитѣ на Одринската

1) Бѣловѣждовъ, „Първа пушка“, 43.

станция билъ най-първо поканенъ Каблешковъ, като запознатъ съ Одринскта станция, кждѣто практикувалъ нѣкога. Но копривщенци се възпротивили да отпуснатъ своя водитель, и прѣпоржчали Цоко Будинъ.[1]) Послѣдниятъ не успѣлъ да иде въ Одринъ, прѣваренъ отъ възстанието. Г. Маневъ, както казахме, отиде, а впослѣдствие биде и хванатъ отъ властьта.

Въ плана за подпалването на Одринъ е влизало да подпалятъ и разрушатъ и моста на Арда. Като нѣмали други разрушителни срѣдства, щѣли да си служатъ съ катранъ и барутъ. Нищо, разбира се, не се извършило. Тоя планъ за моста на Арда е, не ще съмнѣние, по-разуменъ и по-стратегиченъ, отколкото лудото подпалване на Одринъ и Пловдивъ и повторение на плана за пожара въ Цариградъ прѣзъ 1875, за което говорихме.

Съ подпалването на Пловдивъ билъ натоваренъ Отонъ Ивановъ, началникъ на тайната полиция въ Т. Пазаржикъ. Опрѣдѣлено число съзаклѣтници трѣбвало да бждатъ настанени, като работници и слуги при господари, и въ рѣшителния моментъ да запалятъ дюгенитѣ и кжщитѣ, дѣто служатъ.

Едноврѣменно, отъ Пловдивъ и Т. Пазарджикъ били нагласени хора, за да разрушатъ желѣзопжтнитѣ мостове. Отъ Т. Пазарджикъ билъ натоваренъ Лазаръ Илиевъ — да разруши линията. Но възстанието биде безъ врѣме издадено, издадени били сжщо и плановетѣ, та властьта пазила будно всѣкждѣ. Лазаръ Илиевъ билъ издебнатъ, а измъкналъ се случайно. Така че, работата не се свършила. Сжщо и човѣкътъ отъ Пловдивъ, който билъ поставенъ да поврѣди линията на Катуница, не сполучилъ. [2])

---

1) Ibid.

2) Този човѣкъ и сега, ако се не лъжемъ, живѣе тамъ или въ Станимака, но липсватъ ни по-точни свѣдѣния за него.

ТРЕТИ ОТДѢЛЪ

Общи мѣрки.

ТРЕТИ ОТДѢЛЪ

Общи мѣрки.

ГЛАВА ПЪРВА.

На другия брѣгъ на Дунавъ.

I.

Общность на дѣлото. Цѣлокупностьта на плана за Априлското възстание. Организатори отвждъ Дунавъ. Разнорѣчиви източници. Зачатъци на вербуването. Първоначалния кроежъ за повече малки чети. Старитѣ воеводи и произхождение на Ботевата чета. Критически бѣлѣжки.

Минаването на една или повече чети прѣзъ Дунавъ— едноврѣменно, когато въ България се обяви бунтъ—влизаше, както може да си спомнимъ, въ плана на Гюргевския комитетъ. Така че, въ сѫщото врѣме, въ което приготовления се вършеха въ четиритѣ окрѫзи отсамъ, приготовление ставаше и на отвждния брѣгъ на славянската рѣка. Въорѫженитѣ сили, които отвънъ щѣха да минатъ въ прѣдѣлитѣ на България, се прѣдназначаваха да подкрѣпятъ и циментиратъ общата акция на окрѫзитѣ. Тѣ носѣха, съ една дума, високата мисълъ за единство въ цѣлото дѣло. И както се очакватъ тѣ общо отъ всички окрѫзи, така и тѣхното произхождение и приготовлението имъ иде отъ общо, отъ централно мѣсто; лицата, въ отсѫтствие на апостолитѣ отъ тамъ, които бѣха натоварени да прѣдставляватъ централния комитетъ въ Гюргево, сѫщитѣ тия лица тичатъ за да устрояватъ четитѣ.

И друга една обща и специална цѣль се приписва на ония външни ратници, които ще да минатъ. Видѣхме, че въ окрѫзитѣ липсватъ изобщо военачалници. Знатнитѣ воеводи като Панайотъ, Тотю и др., на които, по традиция, имената оставаха сѐ още като знаме на оная безпокойна

епоха,—тѣзи воеводи не бѣха минали и оставаха си вънъ. Ето защо, съ минаването на чети, имаше се надежда почти вредъ по окржзитѣ, че ще пристигнатъ и военни ржководители. Послѣднитѣ можеха да поематъ общата команда и, съ туй, не само да съединятъ всички сили подъ едно знаме, но и съ тѣхния военеиъ капацитетъ щеше да се даде пълна планомѣрность и тактическо достоинство и на боевитѣ прѣдприятия прѣзъ цѣлото дѣло. Въ продължение на по-нататъшния разказъ ние ще се натъкнемъ, тукъ-тамъ, на изблика на тѣзи надежди.

Прочее, нека прослѣдимъ, макаръ накратко, приготовленията, които ставатъ отвждъ Дунавъ и които, естествено, съставляватъ часть отъ онова, що означихме подъ име общи мѣрки.

Извѣстно е, впрочемъ, че отъ всичко, що се приготовляваше да прѣскочи отсамъ, мина само Ботевата чета. Ето защо, за да бждемъ по-опрѣдѣлени и за да опростимъ изложението, ние ще говоримъ по-нататъкъ за тъзи чета, като да е само тя специалниятъ прѣдметъ на разгледването.

За Ботевата чета писа у насъ първъ Захария Стояновъ — въ своя значителенъ трудъ „Опитъ за Биография“ — който ние на много пжти вече цитирахме, и който образува единъ обемистъ томъ. Към него дойдоха дългитѣ критически бѣлѣжки на г. Заимовъ, публикувани изпърво въ „Министерския сборникъ“, а сега вече образуващи pendant къмъ неговия сборникъ отъ бѣлѣжки, подъ заглавие „Етюди върху запискитѣ“, които сжщо не еднажъ до сега докосвахме. Върху дружината на Ботева имаме още редъ книги, обаче, безъ документално съдържание, като изключимъ статията на К. А. Цанковъ, подъ насловъ: „Официални ромъно-турски документи по минаването на Хр. Ботевата чета“, помѣстена пакъ въ „Министерски сборникъ“, но която сжществува и на отдѣлни издания. Съ други източници ние не разполагаме за сега. Спомени и допълнения отъ доживѣли ратници не липсватъ, но въ такива—малко или много—лични подробности ние не можемъ тукъ да влѣземъ.

Ще добавимъ, че Ботевата чета остана почти като самостоятелно дѣло и не указа никакво влияние на хода на

възстанието, не влѣзе въ контактъ съ движението вжтрѣ. Главната причина за това бѣ прибързаностьта на избухването. Лошитѣ съобщения въ вжтрѣшностьта на държавата донасятъ късно новинитѣ вънъ. Додѣто Ботевци се приготовляватъ още вънъ, то вжтрѣшнитѣ сили сж вече смазани. Така че появяването имъ при тия условия е покъсна и почти самостоятелна акция. Това ни дава право да бждемъ по-кратки и въ изложението.

Схващанията и даннитѣ по въпроса, какъ се е организувала тъзи чета, не сж тъй опрѣдѣлени, както може на първъ погледъ да се прѣдположи. Захарий Стояновъ мисли, че подвигътъ изцѣло е „собственость" на Ботева.[1]) Заимовъ, обаче, като прави критически бѣлѣжки по това прѣувеличено твърдене, казва друго. „Въоржжаването на четата, бѣлѣжи той, събирането на момчетата, нареждането на плана да се изнасилва единъ австрийски параходъ и пр. принадлежи г. Обретенову, г. Апостолову, Д. Горову, Ив. Х. Димитрову, Иваница Данчеву и Янко Ванкову ... Апостоловъ, Обретеновъ и Горовъ купуватъ пушкитѣ, револверитѣ и дрехитѣ на четата съ сумитѣ на Вратчанския комитетъ и съ разни парични подаръци отъ нѣкои побогатички патриоти, живущи въ Ромжния; а Данчевъ, Ванковъ и Ив. Х. Димитровъ събрали момчета и ги настанили по дунавскитѣ скели на влашкия брѣгъ".[2])

Нека повторимъ тукъ нѣкои данни, които бидоха изложени всички на свое мѣсто. При заминаването си още отъ Гюргево, апостолитѣ оставиха за свой общъ намѣстникъ бившия прѣдседатель на Търновския комитетъ Ив. Х. Димитровъ, който, заедно съ Д. Горовъ, търговецъ въ Гюргево, да прѣдставлява централния комитетъ. Обретеновъ не успѣ въ своя окржгъ—въ Софийско—и прѣскочи пакъ Дунава назадъ. Г. Апостоловъ не бѣше добрѣ въ Вратца, и поради люта свада съ комитетскитѣ хора тамъ, сжщо прѣскочи на другия брѣгъ. Иваница Данчевъ, най-послѣ, прѣмина съ лойта и остана за да я продава, както и да разпореди приходитѣ. Ето тия сж хората, които споменува

1) „Опитъ и пр.", стр. 20.
2) „Етюди", 139.

г. Заимовъ и които непосрѣдствено организуватъ минаването на четата. Ванковъ е външно лице, ала мина и падна въ бой въ редоветѣ на четата.

Но въ казването на Заимова работата въ всѣка една точка не е тъй ясна, както може да се мисли. Вратчанскитѣ пари, за които той вѣрва, че сж въоржжили четата, въ сжщность образуватъ една малка частъ отъ оная сума, която поглъща четата. Освѣнъ туй, съ вратчанскитѣ пари се правятъ дори до послѣдно врѣме покупки на оржжия, които сж прѣдназначени за съзаклетницитѣ въ Вратца, а не за да се въоржжи съ тѣхъ една вънкашна чета.

Като е тъй, на сцената излизатъ двѣ нѣща: 1., че четата се готви, прѣди още вратчанци да мислятъ за нея и 2., че четата разполага съ суми—и то значителни—прѣди още да погълне и срѣдствата на вратчанския окржгъ.

А всичко туй напълно се съгласява съ онова, което изложихме на свое мѣсто, като цѣлокупенъ планъ на Гюргевския комитетъ за възстание. Ние знаемъ, че апостолитѣ въ Гюргево не бѣха начъртали нѣщо по оригинално отъ онуй, що се тъкмѣше прѣзъ есеньта 1875. Тѣ искаха възстание отъ вжтрѣ и чета или чети отвънъ сжщо тъй, както и тѣхнитѣ прѣдшественици.

Ето по тъзи причина, имено, трѣба да приемемъ, че вербуването на четници въ Влашко върви паралелно съ приготовленията въ вжтрѣшностьта.[1]) Отвънъ знаятъ, че

1) Ето една равносмѣтка за първоначално употрѣбенитѣ суми по въоржжение на четата:

Отъ Мито Цвѣтковъ (Врачански пари) . . .	фр.	4000
„ Стилиянъ		227
„ Олтеница		257
„ Ив. Стояновъ		496
„ Крайовскитѣ хлѣбари		529
„ Ангелъ Бургаза.		227
„ Дѣдо Гена (Крайова)		144
„ Петреско		1175
„ Сжщиятъ		35,25
„ Сжщиятъ		500
„ Крайова		341
„ Календжи		5000
„ Смилова		1000
„ Крайова		3400
„ Ангелаки		340,50
	Всичко	17,701,75

(„Биография", стр. 314, изъ книжата на Д. Горовъ).

вжтрѣ се раздухва огъньтъ и сами се готвятъ да зематъ участие въ борбата.

Така че, отначало се е мислило, както казахме, дори за нѣколко чети. А планътъ е сжщо, тѣзи чети, ако е възможно, да минатъ тихо въ прѣдѣлитѣ на България, като една отиде въ единъ, друга въ другъ окржгъ, и да се сражаватъ рамо до рамо съ мѣстнитѣ възстанници. А това е не само по-цѣлесъобразно, но и повече отговаря на генералната задача на тия чети, да бждатъ циментъ и ржководяща сила.

По тоя начинъ, имено, се и вѣрвало, че едноврѣменно ще минатъ Дунавъ: Панайотъ, Филипъ Тотю, Желю и др., като всѣкой отъ тѣхъ намѣри своето мѣсто.[1]) Сава Катрафиловъ ималь готова чета отъ тридесеть и повече души и съ нея щѣше да мине къмъ Габровско и Еленско.432слѣ, както ще видимъ, той се присъедини къмъ Ботева.[2])

Таню Стояновъ отъ Сливенъ се запжти съ десетина другари за своя роденъ градъ, но по пжтя тази четица биде онищожена отъ потера. Ние споменахме за Таня Стояновъ и на друго мѣсто. Таню е миналъ подъ Тутраканъ. Отъ едно писмо на А. Черневъ изъ Олтеница, съ дата 19 Априлъ личи, че и туй минаване на Таня Воевода е било устройвано отъ Н. Обретеновъ, който тичаше за да устрои и другитѣ чети.[3]) За Търново се тъкмѣли и така да минатъ много момчета, които да се криятъ тамъ до деньтъ на възстанието, когато ще изкочатъ на явно съ оржжието си въ ржка; но Стамболовъ категорически се отказва отъ подобни гости.[4]) И се́ пакъ, минаха нѣкои, както ще видимъ. Отъ Зимничъ сжщо се споменува, че тъкмѣли хжшове да се прѣхвърлятъ къмъ Г. Орѣховица.[5])

Прочее, съ всички тѣзи подробности приближаваме се значително до характера и сжщностьта на всички онѣзи приготовления, които пораждатъ Ботевата чета.

1) Ср. писмото на Раф. Атанасовъ отъ Галацъ до Горова въ Гюргево —„Биограф. опитъ“, 296.
2) Ibid.
3) З. Стояновъ „Биографически опитъ“ стр. 297.
4) Ibid.. 300.
5) Ibid., 298, писмо на Ив. Х. Димитровъ.

Панайотъ не се вѣсти въ Влашко, дѣто го очакваха горещитѣ глави. Съ други думи, стариятъ войвода оставаше на своята идея, че въ България трѣба да се почне дѣло, само както и когато Сърбия пожелае. И дѣйствително, малко по-късно, когато войната се обяви, той мина изъ Сърбия, за кѫдѣто отсега още кани да се сбиратъ неговитѣ четници. Послѣднитѣ, обаче, макаръ и да произхождатъ отъ сѫщи източникъ, не може да бѫдатъ зачислени къмъ Априлското възстание, защото съ движението си по-късно не влизаха въ контактъ съ никое вътрѣшно дѣйствие. А че изобщо и цѣлата дѣятелность на Панайота прѣзъ туй врѣме е едно дѣло отъ съвсѣмъ друго и даже парализующе естество, това е сѫщо ясно.

Съ Тотя работата пъкъ излиза не само сѫщо тъй несполучлива, но още и съвсѣмъ безпринципна. Стариятъ и славенъ хайдукъ бива жедно търсенъ всѣкѫдѣ, за да поведе събранитѣ момчета, но като разбира, че иматъ нужда отъ него, той намислилъ и да се ублажи отъ сгодния случай. И наистина, той проявява не малко искуство, за да постигне желанието си. Тотю, прочее, се явилъ въ Крайова, дѣто се сбирали момчетата, и казалъ, че зема воеводството, обаче, прѣдварително трѣбали му двѣстѣ лири, за да обезпечи сѣмейството си. А тъй като великанското искане досущъ уплашило мършавитѣ революционери, то искането веднага било намалено: воеводата слѣзълъ на тридесеть жълтици. Тогава, щомъ като жълтичкитѣ минали въ рѫцѣтѣ му, Тотю станалъ невидимъ.[1])

Но това е било едвамъ нѣколко дни прѣди четата да тръгне. А пъкъ изпомежду ето що се случва и съ врачанската порѫчка за пушки. Съ едно писмо отъ 26 Априлий до „братията въ Влашко“, Заимовъ още настоява да му се пратятъ купенитѣ съ врачански пари пушки: „Братия! Скоро, че скоро стоката проводете!“[2])

Въ туй врѣме, обаче, турското правителство зема найбдителни мѣрки, за да не пропустне нищо прѣзъ Дунава.

---

1) Ив. Данчевъ, 56, сѫщо Заимовъ: въ „Етюди“, 140, казано е, че Тотю „доландърдисалъ“ 50 лири. Ср още З. Стояновъ, „Биогр. Опитъ“, 311.
2) З. Стояновъ „Биограф. опитъ“ стр. 317.

Едно малко параходче било пустнато, съ специална задача, да варди течението на Дунавъ. Стражитѣ на дѣсния брѣгъ били усилени.[1])

Нека забѣлѣжимъ мимоходомъ, че най-цѣнни свѣдения по прѣдмета щѣше да ни даде за този моментъ Ив. Данчевъ, ако да бѣ написалъ своитѣ записки чрѣзъ повѣща ржка и при умѣло ржководство на свѣдущи хора. Даже и съ готово написанитѣ — прѣди още да ги публикува — той трѣбало да се посъвѣтва съ нѣкого отъ по-старитѣ и по-подготвенитѣ си другари, за да допълни всички праздноти, отъ които страда книгата му. Всепакъ Г. Иваница Данчевъ, макаръ и да не схваща положението, но е намекналъ, макаръ и съвсѣмъ смутолевено, за онуй, що се върши. Въ Гюргево се свикало, бѣлѣжи той, събрание въ домътъ на Горова и продължава: „Земà се ново рѣшение, четата и оржжието да не се упжтватъ направо за Вратца, прѣдвидъ настжпващето смутно врѣме. Може да се случи да хванатъ нѣкое отъ момчетата или да се открие оржжието по пжтя за или въ Вратца. На българския брѣгъ четата трѣба да излѣзе цѣла *въ боевъ редъ,* и така да продължи пжтя си за Вратчанско и пр.“ [2])

Сжщностьта на работата е тукъ ясна. Както за къмъ Търновско, тъй и въ Вратца — както вече се каза — готвѣха се да минатъ момчета. Ив. Данчевъ е билъ задлъженъ, както и Заимовъ, да вербува възстаници, но кждѣ, имено, тѣ ще минатъ, не е можалъ точно да знае. Едноврѣмено, обаче, Горовъ, Обретеновъ и др. сж натоварени съ грижата да купуватъ пушки не само за Вратца, за което имъ сдѣйствува и Мито Цвѣтковъ, но и за тѣзъ, които ще минатъ Дунава. Ала сега, тъй като прѣнасянето на оржжие става изеднажъ невъзможно, или крайно рисковано, то и планътъ сжществено се измѣнява. Вратчанскитѣ пари оставатъ задъ Дунавъ. Едноврѣмено, и събранитѣ момчета — било за Търново, било за Вратца — не могатъ мирно да минатъ великата рѣка, а трѣбва съ оржжие въ ржка да си пробиятъ пжть. Така имено, идеята за Ботевата чета изпъква отъ само себе си.

---

[1]) Ibid, 299.
[2]) „Ив. Данчевъ“, 51.

Ето това е положението на работитѣ слѣдъ онуй писмо на Заимова отъ 26 Априлъ, което цитирахме, и съ което Вратчанскиятъ апостолъ, за послѣденъ пжть, иска оржжието на своя революционенъ окржгъ.

Впрочемъ, и г. Заимовъ самъ ни е разказалъ за интересния обратъ въ условията. Ние ще приведемъ тукъ точно неговитѣ думи. Колкото и да избѣгватъ тѣ да ни изтъкнатъ едно по едно отдѣлнитѣ обстоятелства, все пакъ ни говорятъ достатъчно за общия фактъ. „Оржжието, казва прочее г. Заимовъ, било прѣдадено въ Крайова Г. Обретенову и Апостолову, които го прѣнесли въ Пикетъ, съ цѣль да се прѣхвърли прѣзъ Дунавъ тайно и се прѣдаде на Вратчанската военна комисия. Направило се опитъ да се прѣхвърли оржжието, спазарили лодки, платило се петдесеть лири на каикчиитѣ, проводили се петнадесеть талиги отъ Бѣлослатинско, Вратчанско и Орѣховско за да задигнатъ нощно врѣме контрабанда оржжието. Талигитѣ, подъ командата на Лукана отъ Галиче, въртѣли се около двѣ нощи по Дунавския брѣгъ, подъ прѣдлогъ че дигали нѣкакъвъ си пѣсъкъ. Но каикчиитѣ излъгали, т. е. уплашили се и се отказали отъ контрабандата. Оржжието останало на влашкия брѣгъ въ Пикетъ. Обретеновъ и Апостоловъ съобщаватъ Заимову, защо се е забавило оржжието и защо не може да се прѣхвърли, и прѣдлагатъ да имъ се разрѣши отъ Врачанския воененъ съвѣтъ да формиратъ чета, да я въоржжатъ съ това оржжие и да ударятъ на Вратца. Вратчанския воененъ съвѣтъ разрѣшава и провожда още триста лири по Сокачева Апостолову и Обретенову, за да довършатъ покупкитѣ за четата“.[1])

Така че, цѣлиятъ обратъ въ работата, поне специално за Вратца, сега се обяснява. Отъ тоя моментъ, вратчани сж свързали сждбата на своето бждеще дѣло съ прѣминаването на Ботева — както въ сжщность и стана. Тъй като четата позакъснѣ, то и Враца се отдѣли отъ общото вжтрѣшно дѣло и почака Ботева, безъ обаче да може послѣ да възстане.

---

1) „Етюди“, стр. 140.

Но къмъ цитата на г. Заимовъ ние пакъ трѣба да забѣлѣжимъ, че и безъ паритѣ на Вратца, чета пакъ се готви да мине, а не както твърди г. Заимовъ, като че ли идеята е дошла на Обретеновъ и Апостоловъ едвамъ като видѣли вратчанскитѣ пушки захвърлени въ Пикетъ. Г. Заимовъ не си е далъ трудъ да различи тънкитѣ жици една отъ друга. Инакъ би изглеждала работата, ако г. Заимовъ кажеше, че Апостоловъ и Обретеновъ, като искатъ отъ него разрѣшение „да се формира чета, която да удари Вратца“, искали сж, въ сжщность, да кажатъ, че съ вратчанското орѫжие ще помислятъ специално да направятъ нѣщо пакъ за Вратца, защото иначе тѣ си иматъ хора и за друго. Значи, само ще отдѣлятъ чета, или че четата, която и така готвятъ, ще има отъ сега нататъкъ прѣдъ очи само Враца. А ние разбираме, че миено така е било и така трѣба да се разбира.

Но, както и да е, пушкитѣ на вратчани послужили за работа. Освѣнъ това, отъ Вратца пращатъ още и добавъчна сума.

Оттукъ нататъкъ вече, бждащето нахлуване въ България прѣзъ Дунава разполага съ повече срѣдства, а отъ друга страна, Апостоловъ и Обретеновъ криматъ извѣстно задължение спрямо Вратца. А тъй като нови стѣснителни обстоятелства изпъкватъ: воеводи нѣма, малки чети не могатъ да минатъ и пр., то опрѣдѣля се изеднажъ и окончателно характера и бждащия маршрутъ на движението: ще мине една голѣма чета, и ще има прѣдвидъ непрѣмено Вратца.

Сега, да видимъ по-отблизо, какъ се свършва въпросътъ за воеводи или воевода, и какъ намѣсто нѣколко чети, само една минава въ България.

На Панайота вече не се надѣяха. И слѣдъ като и Тотю ги изиграва по такъвъ бруталенъ начинъ, положението на всички тия момци, събрани по брѣгътъ на Дунавъ подъ знаме и пламтящи отъ желание да се хвърлятъ въ неравния бой съ врага, е твърдѣ изключително. Нима е могло вече тъй да се остане, и всички мирно да се разпилѣятъ, да се разотидатъ по домоветѣ си?

И накрай, — въ послѣднитѣ дни на приготовленията — новината вече се е разпространила. Всички знаятъ, че кървавата борба вжтрѣ е отъ доста врѣме пламнала. Въ такъвъ единъ критически моментъ, всички погледи изеднажъ се обърщатъ къмъ най-ярката звѣзда на революцията — Ботевъ.

Кому най-напрѣдъ е попаднала тъзи блѣскава идея въ умътъ, авторитѣ, които цитирахме, а които сж отчасти и непосрѣдствени свидѣтели на онази епоха, не ни обаждатъ. Но това не намалява факта. Помолили великия Ботевъ да води момцитѣ на оная жестока борба на животъ и на смърть съ врага, и той приелъ.

Ала поетътъ не наеднажъ се съгласява и не можеше тъй лесно да се съгласи.

Ботевъ, въ послѣдно врѣме, бѣше, както знаемъ, вънъ отъ релситѣ поставенъ по цѣлото начинание. Това ние изложихме отъ самото начало и, струва ни се, колкото трѣба.[1]) Туй неочаквано изолирване на послѣдния прѣдседатель на Центр. Комитетъ въ Букурещъ се дължеше, както знаемъ, на редъ обстоятелства, които нѣмаха нищо общо съ лични прѣгрѣшения на Ботева. Но и толкова повече достойниятъ поетъ е ималъ причини за обидно чувство, като виждаше, че странятъ отъ него, безъ ни единъ явенъ поводъ отъ негова страна.

Ала къмъ всичко туй бѣше се присъединила и една дѣйствителна обида, за която сжщо нѣкждѣ загатнахме. Слѣдъ като поетътъ за послѣденъ пжть ходи въ Русия за да събира срѣдства за есенешното възстание, 1875, него бѣха упрѣкнали, че е скрилъ сумитѣ, или че ги прогулѣлъ. Епохата бѣше жестока, хората бѣха мнителни. Додѣто жената и дѣтето му нѣкоги пословно гладуватъ, поетътъ бива обвиненъ, че е изѣлъ ни по-малко, ни по-вече, а петдесеть хиляди рубли! Справедливо бѣлѣжи г. Заимовъ, че тия петдесеть хиляди рубли, както и по-напрѣдъ двѣтѣ хиляди жълтици, за които пъкъ бѣдяха Каравелова, сж били „измислица на болното емигрантско въображение, на раздраз-

[1]) Ср. т. I. „Причинители".

ненитѣ нерви, гладнитѣ стомаси и скжсанитѣ емигрантски лакти“ . . .[1])

Ала напряжението сега е голѣмо отъ всички страни. Апостоловъ пада на колѣнѣ прѣдъ поета, за да го моли да приеме воеводството. Другъ изходъ нѣма. Поетътъ отстжпва.[2]) Този епизодъ, който ни е прѣдаденъ пакъ отъ Заимова, е единъ отъ най-свѣтлитѣ и трогателнитѣ отъ онази бурна епоха.

Постжпката на прочутитѣ воеводи, които страхливо и благоразумно се теглятъ назадъ, трѣба да е влияло и на отдѣлни други буйни личности, които се стрѣмяха на своя глава напрѣдъ. Сава Катрафиловъ — единъ отъ ония, които съ малка дружина тъкмятъ самостоятелно да минатъ Дунава — скромно се присъединилъ къмъ новата, ала не по-малко ярка воеводска звѣзда. Всички се слѣли подъ едно име, подъ едно знаме.

Сега, усилията на Обретеновъ, Апостоловъ и други сж били насочени само къмъ едно—да направятъ четата колкото се може по-голѣма и да я въоржжатъ, по възможность, най-добрѣ. Дотрѣбватъ още пари, и сега, за трети пжть, обърнали се пакъ къмъ Вратца. Заимовъ пратилъ още двѣстѣ лири, които отнесли Стефанаки Савовъ и Сава Петровъ. Но четата е била вече готова за пжть и пратеницитѣ на Вратца само влизатъ въ нея.

Ето това е всичко, което може да знаемъ за приготовленията на Ботевата чета при ония източници, що днесъ за днесъ ни сж на разположение.

II.

Произхождение на планътъ за Радецки. Мнѣния. Тъмнота. Нѣкои нови данни. Личностьта на Димитъръ Икономовъ. Данни, че той е първоначаленъ носитель на идеята за пленяване на „Радецки“.

Да се въоржжи една чета задъ Дунавъ, не бѣ тежка работа. Въ една свободна страна, като Влашко, оржжието се купува и продава като всѣкой другъ търговски артикулъ. Стига да има пари. А пари бѣха се намѣрили. Но за четата прѣдстоеше друго, не по-малко изпитание. Както

1) „Етюди“, 179.
2) Ibid, 140 и 182.

липсата на оржжие бѣше фатална рана за вжтрѣшното дѣло, така сжщо като дамоклиевъ мечъ висѣше надъ всѣка въоржжена акция отвънъ въпросътъ, какъ да се форсира турската граница. Границата бѣше затворена, пжтьтъ заприщенъ. Още отъ миналата размирна есень, султанътъ бѣше удвоилъ стражитѣ си. Нашиятъ брѣгъ е високъ. Нахлуването е мжчно. И послѣ, щомъ стжпите отсамъ, захваща широка, открита степь Дунавското поле: между Видинъ — Плѣзенъ — Силистра че до Черно-море. А когато една чета, когато една шепа хора сж се опълчили да дразнятъ, да прѣдизвикватъ, да се биятъ съ цѣла една въоржжена държава, трѣбатъ имъ гори и планини, за да се укриятъ. А Балканътъ е далечъ отъ Дунавъ! Минатъ ли по-равно, паднатъ ли въ очи на врагътъ, — тоя врагъ, който разполага съ цѣли армии въ Видинъ, София и Шуменъ, и съ арсенали и складове — той ще ги измете, ще ги онищожи съ единъ замахъ, както кога дигнешъ кракъ и стжпчешъ червея.

За да минатъ, трѣбаше да почнатъ борбата на открито поле и отъ самата граница. А това се́ едно значеше, да не минатъ. Защото, още отъ първия моментъ щѣха да бждатъ отблъснати назадъ. И тогава попадаха между два огъня: влашката стража трѣбаше сжщо да се намѣси. Щѣха изеднажъ да ги изловатъ като мишки, и да ги обезоржжатъ. А тогава пропадаше всичкия планъ, всички сиромашки и изхарчени пари, всички трудове, и грижи, и мжчни дни, и безсънни нощи, и цѣлото дѣло отиваше по вѣтъръ.

Така че, нѣмаше ли нѣкой новъ способъ, за да се мине по-сигурно турската граница, не можеше и дума да става за никакво приготовление на чета. Трѣбаше планътъ за прѣминаването да се намѣри, обсжди и приеме, и тогава да се помисли за чета, както и вжтрѣ, най-напрѣдъ би трѣбало да се потърсятъ хора, да се стегнатъ, въоружатъ и да се приготвятъ тия хора, за да се помисли за възстание.

И както прѣминаването бѣше най-фаталниятъ въпросъ за четата, така и разрѣшението на тоя въпросъ стана и най-оригиналната, най-шумната и най-славната, може би, страница въ историята на цѣлото това дѣло.

Бѣха спрѣли върху плана, да извоюватъ единъ австрийски параходъ, и да принудятъ капитанина да ги изтовари на оная точка, която му покажатъ.

Кой е билъ авторътъ на този романтиченъ, екстравагантенъ и фантасенъ планъ?

Загатнахме, че и двамата повѣствователи за Ботевата чета — Захарий Стояновъ и Заимовъ — иматъ опрѣдѣлени мнѣния по въпроса. Захарий Стояновъ, имено, — авторъ на биографията на Ботева—пише, въ сѫщность, една книга, която не е ни спомени, ни животописъ, ни история, но съставилъ ни е една въсторжена апотеоза на своя любимецъ-поетъ и цѣлото дѣло приписва на него—на богоизбраника. Но видѣхме отчасти, че това е прѣувеличено. А колкото се относи до плана, да се заграби австрийскиятъ параходъ, то Ботевъ съвсѣмъ не е и не можеше да бѫде вѫтрѣ. Казахме, че самата мисъль за чета не щѣше да узрѣе, ако прѣдварително не е билъ начъртанъ планътъ за прѣминаване. А тъй като Ботевъ отъ послѣ изпъкна, — отъ послѣ, когато четата бѣше готова и си търсѣше само воевода — то въпросътъ е ясенъ. И наистина, ние притежаваме данни, че хората, които вербуватъ момчета, купуватъ орѫжие и тичатъ за едно-друго — съ една дума, хората, които приготовляватъ прѣминаването на четата, отъ рано още знаятъ, какво трѣба да се прави и какво ще се прави. Но тукъ, за да се разбере по-добрѣ туй що слѣдва, трѣба да прибавимъ нѣкои подробности по плана за прѣминаване. За да се тури рѫка на единъ параходъ, трѣбаше хора и, при това, въорѫжени хора. Но ако всички тия се качеха наеднажъ, отъ една точка, щѣха да възбудятъ подозрѣние. Прочее, нагласено е, момчетата, които се бѣха записали за бунтовници, и които щѣха да образуватъ четата, да сѫ събрани по разни станции на Дунавъ. Параходътъ щѣше да се спира на всѣка станция, и отъ многото тия станции, или отъ всѣкоя една, щѣха да се качатъ само по нѣколко момчета. А това бѣше отъ порано нагласено и туряше се въ дѣйствие, прѣди още Ботевъ да разпорежда съ четата. Казахме еднажъ, че поетътъ е билъ поканенъ и съгласилъ се да поеме воеводството едва ли 4—5 дни прѣди да тръгне четата. А тръгването става едвамъ

на 16 Май. Така че, ето напр., какво разпореждане прави Ив. Х. Димитровъ, прѣдставителя на централния комитетъ въ Гюргево. Той пише писмо въ Александрия и разпорежда да слѣзатъ момчетата къмъ Дунавъ. Писмото, което по щастие е запазено, има дата 26 Априлий. То е било адресувано до Георги Стойчевъ, род. отъ Трѣвна, и тогава търговецъ въ Александрия. Ето това писмо:

„Увѣренъ на Вашия патриотизмъ, че думитѣ ми или просбата ми не ще остане гласъ въпиющъ въ пустинѣ. Нуждитѣ ни въ материално отношение Вамъ Ви сѫ извѣстни, нъ понеже бѣше се обѣщалъ Даскала (думата е за Димитъръ Икономовъ, живущъ тогава въ Александрия, за когото ще повѣствуваме и по-нататъкъ), че ще да дойде за миналата недѣля въ Гюргево, и тамъ да се споразумѣемъ, *за коя точка може да се рѣши да слѣдва работата си,* днесь намѣрвамъ единъ отъ неговитѣ другари, който го чака въ Гюргево и се връща назадъ въ града да се споразумѣемъ за неговото непристигане. Ето просбата ми къмъ Александрийския комитетъ, къмъ Александрийскитѣ наши българи. Да избере даскала 5—6 момчета отъ всичкитѣ си момчета, които познава за най-рѣшителни и най-умни, и на които може да се надѣва да вършатъ работа. Както момчетата, тъй и Даскала да бѫдатъ снабдени съ всичкитѣ си нужди за бой. Въ случай, че нѣматъ тѣ срѣдства, отпомежду си да имъ се набавятъ (— иска да каже: „вие да имъ набавите") потрѣбното количество пари, за да могатъ да си вуематъ нуждинтѣ работи, и тогасъ единъ (отъ) тѣхъ да слѣзе до Зимничъ или Гюргево, да се споразумѣемъ, *и коя точка удобрятъ, въ нея можемъ да ги изпратимъ.* Земете въ внимание, колкото се може по-скоро, защото врѣмето е кѫсо. Въ сѫщото врѣме, и съ голѣмо прѣдпазвание да се върши работата.

Безъ повече ви поздравлявамъ и пр.".

Че се ограничава числото на момчетата, които даскала Димитъръ Икономовъ ще поведе отъ Александрия, обяснява се съ туй, че авторътъ на писмото не може да не знае, че тия момчета не сѫ въорѫжени, а комитета въ Александрия ще въорѫжи само 5—6. Така че, ограничението е косвено признание, дѣто и комитета отъ Гюргево не разполага съ излишни пари. Освѣнъ това, записани момчета е вече имало доста, а четата не можеше да бѫде твърдѣ голѣма. Че срѣдства липсвали, а хора имало повече, това ще се види още и отъ нѣкои документи, които слѣдватъ.

Така че, планътъ за усвояване на параходъ е билъ приетъ и се приготовлява прилагането му още прѣзъ Априлъ. Което ще рече, че той не е дѣло на Ботева. Това можемъ съ положителность да приемемъ. Съ една дума, твърдението на Захарий Стояновъ не отговаря на никакви данни.

Остава още мнѣнието на втория повѣствователь, г. Ст. Заимовъ, който твърди, че авантюрниятъ кроежъ, да се конфискува австрийскиятъ параходъ, е билъ дѣло пъкъ на Обретеновъ и Апостоловъ, на които този повѣствователь, както видѣхме, приписва почти и всичко друго по Ботевата чета.[1]) Ала и това твърдене на г. Заимова не може по никакъвъ начинъ да се установи. Напротивъ, имаме данни, че планътъ, за да се насили чуждъ параходъ, е ходяща идея между извѣстни емигрантски срѣди още отъ миналата есень — 1875. Ние сме вече въ положение съ неопровержими данни да установимъ това. Нѣщо повече. Документитѣ, които сж запазени, и които притежаваме, установяватъ дори и първоначалниятъ носитель на идеята за насилие. Той е помената тиятъ даскалъ, Димитъръ Икономовъ. Още прѣзъ есеньта 1875, когато се готвѣше Старозагорското възстание и, както знаемъ, Панайотъ трѣбаше да мине въ Троянско, Икономовъ прѣдложилъ въ Турно-Могурели да му помогнатъ да изпълни фантастичния планъ. Но хората въ послѣдния градъ се оказали досущъ не възприемчиви за авантюри и отхвърлятъ не само безъ колебание, но и съ унищожающа критика прѣдложението. Запазено е цѣло писмо за това, и писмото е твърдѣ интересно по съдържанието си. То иде отъ извѣстния Данаилъ Поповъ — единъ отъ най-ревностнитѣ политически наши дѣйци въ Влашко — оня сжщия, който прървъ подкрѣпи Левски, за да почне апостолътъ своето велико поприще. Писмото на Данаилъ Попова е отъ 29 Септемврий. А тъй като то е отговоръ на вече продължени и извѣстни идеи, то послѣднитѣ ще сж възникнали и назрѣли още по-рано. И ние едвали ще сбъркаме, ако туримъ началото

1) В. „Етюди“ 139.

на авантюристичния планъ още прѣзъ лѣтото 1875 или прѣзъ Августъ, когато въ Букурещъ става извѣстното общо събрание, което рѣши възстанието въ Стара-Загора. Въ това събрание Димитъръ Икономовъ е билъ делегатъ отъ Александрия.

Прочее, ето и прѣдметното писмо на Данаилъ Попова, адресувано до Илия Широковъ, Г. Стойчевъ и „прочіи" — комитетски членове въ Александрия.[1]

„Вчера дойде тука Даскала Троянчанина, и съ едно парче хартия, иска да ни докаже, че послѣдното рѣшение на комитета (— на Александрийския комитетъ) е това: вий да снабдите 10 души съ нуждинтѣ имъ нѣща, а ний (—комитета въ Турно-Магурели) 20 души. Начинътъ, по когото трѣба да стане тѣхното минуване, споредъ както рѣчения ми го разказа, т. е. че *отъ всѣкоя скеля да влѣзатъ приготовенитѣ като пасажери, и като пристигнатъ на урѣченото мѣсто, да принудятъ силомъ капитанина за да ги извади на единъ край ненаселенъ, че отъ тамъ да тръгнатъ за къмъ Балканитѣ.* А съ какво? Само по съ единъ револверъ и по съ една кама. Твърдѣ лесно е за вапора. Гдѣто и да поискатъ да ги извади, но помислете си моля зрѣло, и вижте, че капитанина щомъ ги изхвърли, първата му грижа ще да бѫде тая: да стигне колкото е възможно по-скоро на една скеля, и да яви това на правителството, защото иначе самъ той подпада подъ най-тежката отговорность. Правителството щомъ узнае, на часътъ ще да рукне съ сила и ще да ги изпрѣвари още близо край Дунавскитѣ мѣстности, гдѣто ще да ги избиятъ и изловатъ, като мокри кокошки и то по причина, че отиватъ повечето съ голи рѫцѣ, т. е. безъ пушки, съ които биха могли, ако видатъ че идатъ върху имъ неприятели, да заловятъ едно отбранително мѣсто и да могатъ що годѣ да се противятъ. Но тъй като ще да бѫдатъ безъ пушки, защото и не могатъ да ги иматъ съ себе си въ вапора, защото не имъ допрощаватъ (—позволяватъ!) тогава кажете ми моля, не сѫ ли повече дѣтински и незрѣло обмислени тия тѣхни планове? И съ това нищо повече нѣма да направимъ, само и само да изложимъ бѣднитѣ селаче, отгдѣто заминатъ, на най-грубитѣ турски варварства и отмъщения. Защото турцитѣ нѣма да кажатъ, че селачетѣ не сѫ знаяли, но нарочно ще да кажатъ, че е съ тѣхно знаяне, и тъй ще да бѫдемъ изложени на други строги опасности, които нѣма да принесатъ никаква полза. Освѣнъ това, кажете ми, моля, какво може

---

1) Комитета въ Александрия, съгласно запискитѣ на Г. Стойчевъ, се състоялъ отъ слѣднитѣ лица: Д-ръ Р. Поповъ, Ил. Широковъ, Недко Калевичъ, Манолъ Ив. Ковачовъ, Аристархъ Бисеровъ, Димо Стойчевъ, Петъръ Караджиевъ, Д. Икономовъ, М. Кутушовъ и Г. Стойчевъ.

да правятъ тий за сега въ балканетѣ, когато зимата е вече почнала? Ще да каже нѣкой си, че и за противницитѣ не ще да бжде по-добрѣ. Излъганъ е онзи, който мисли тъй. Защото неприятеля денемъ ако ходи да ги гони, вечерь ще да си се завърне въ село, и ще да се отгрѣе, исуши и нахрани, а за другия день пакъ е готовъ да ги гони, ами нашитѣ иматъ ли или могатъ ли да иматъ такивато срѣдства? Никогашъ. Зато, г-да, ний тука се събрахме нѣколко души, и като размислихме, че не е никакъ добрѣ обмисленъ тоя кроежъ, и че ще да принесе повече вредъ, а никакъ полза, като сжщеврѣмено *твърдѣ много ни очудватъ тикивато слаби рѣшения* на ония, които сж ги рѣшиле и искатъ да ги приведатъ въ изпълнение, безъ да размислятъ лошавитѣ очевидни слѣдствия тѣхни. И тъй, ний не можеме по никакъвъ (начинъ) да се рѣшиме да участвуваме въ това тѣхно *незрѣло рѣшение*, защото иначе ще да бждеме отговорни, ако не прѣдъ народътъ, защото не живѣеме между него, но прѣдъ чужденцитѣ, които както многажди, тъй и сега ще да ни наречатъ *глупци*. Освѣнъ това но и сами прѣдъ нашата си совѣсть ще да бждеме унижени. Наконецъ, Г-да, това е нашето мнѣние върху това тѣхно прѣдложение което всинца и вий, размислете се по-здраво, и мислиме, че не ще да ни укривите, че сме мислиле криво, но увѣрени сме, че ще да ни дадете пълно право. Защото е и тъй. Сжщеврѣмено ви казваме, да не би да отдадете това наше рѣшение на недоброволность, за да помогнеме съ онова щото ни се иска, не Г-да, защото ний миогажди колкото сме могле, давали сме, и можехме да дадемъ и сега, но самата причина на въздържаването ни е тая, която по-горѣ ви изложихме. Зато мислиме, че и вий като видите, че е тъй, ще да постжпите все като насъ. Но да не мислите пакъ, че ний искаме да ви наложиме нашитѣ мнѣния. Не никакъ. Само искахме да ви явиме и вамъ онова, което ний подиръ дълго размисляне рѣшихме че не е добрѣ никакъ да ся тури въ дѣйствие *такъвъ единъ нетемеленъ планъ*. А пъкъ както щете, тъй можете и да постжпите. За сега толкова. Желали бихме да имаме отговора Вашъ. Здравѣйте. За събранието ни (Подписалъ) Д. Хр. Поповъ.

P. S. Знаеме всички навѣрно, че въ главното събрание отсрѣщнитѣ прѣдставители сж увѣрявали, че тамо тий сж работили, и че иматъ приготвено всичко, а само чаквали г-нъ П(анайотъ) Хитовъ за прѣдводитель. Когато е тъй, ний мислиме, че Панайотъ може както и да е—само да ще—да замине самси и да отиде тамо, гдѣто го очакватъ, че да почнатъ отвжтрѣ, *гдѣто си има мѣстото и не е дотолкова опасно отколкото да минатъ тъй, както сж сега рѣшили* и то безъ нищо въ ржцѣ. Знайно и вѣрно е, че единъ человѣкъ опитенъ на пжтишата, както е да кажеме Панайотъ, може да мине скришомъ и да пристигне до ония мѣста, гдѣто го очакватъ. Защото Слава-богу, знаеме, че *отсрѣща не сж наредени единъ до другъ вардаче*, че да не може единъ опитенъ

човѣкъ да се промъкне (само когато неще той и не може) а когато ще възможно е. Затова самси П. Хитовъ е далъ рѣчь, че съ всѣкакъвъ начинъ ще да замине да отиде тамо, нѣщо което можеше да се рече, че отистина е рѣшенъ да направи работа *безъ шумотевица*, и такава работа би имала да кажеме и добри слѣдствия. А сега както сж рѣшили, *то сж дѣтински идеи, които единъ человѣкъ съ здраво мислене не ги удобрява*".

Прѣдметътъ на цѣлата тази безпощадна критика, героятъ, на чиято глава се изтоварятъ всички тия жестоки удари, че носи единъ планъ „безъ темелъ", „дѣтински" „незрѣлъ", че самъ не е „съ здраво мислене човѣкъ"— този герой е, както казахме, Димитъръ Икономовъ. Споредъ свидѣтелство на негови ближни, той е билъ една екзалтирана и дори ненормална глава, цѣлъ философъ: „дрехи, ядене, разходки — нищо го не интересуваше. Единственията негова идеалъ бѣше освобождението на България. Гдѣто и да идѣше, съ когото и да се срѣщнѣше той това говорѣше". Съ една дума, нѣщо подобно като Мито Х. Мицовъ отъ Враца. И както екзалтирания врачанецъ стана дѣсна ржка на Заимова и създаде Априлското възстание, така и неуравновесениятъ мечтатель троянченинъ става единъ видъ адютантъ на Ботева и създава една блѣскава страница въ новата ни политическа история — то е Радецки.

Димитъръ Икономовъ е роденъ въ Троянъ прѣзъ 1839. Първоначалното си образование добилъ тамъ. Въ 1859 е въ Цариградъ — при баща си, — Икономъ попъ Христо, който зе участие въ унията. Послѣ става учитель въ Троянъ, Никополъ и Ряхово, отдѣто и прѣкорътъ му даскалътъ. Замѣсенъ въ борбата противъ търновския владика Паисий, той бива затворенъ, обвиненъ въ бунтовничества, но сполучва да избѣга дори изъ ржцѣтѣ на стражата, която го води въ Русчукъ. Така се озовава въ Влашко. Тамъ скита безъ покривъ и хлѣбъ, но съ планове и мечти за свобода. Въ 1867 е въ легията въ Бѣлградъ. Послѣ скита пакъ изъ Влашко, а отъ 1874 се навърта повечето въ Александрия, додѣто не си намѣри мѣстото при Ботева. Той доживѣ да види свободно отечеството си и почина въ 1896.

Додѣто четата се приготовлява, планътъ за прѣминаването е билъ се́ по-отблизо и по-отблизо изучванъ, и изпълнението му е било подготвяно и, види се, повече подъ ржководството на сжщия Димитъръ Икономовъ. Защото, мечтательтъ билъ щастливъ, най-послѣ, да види пламенитѣ си кроежи удостоени съ внимание отдѣто трѣба. Едно кратко писмо съ дата 8 май 1876, отъ П. Д. Катрановъ, комитетски човѣкъ, отъ Т.-Мугулери до Алаксандрийския комитетъ ни води по-близо до послѣднитѣ усилия, за да се установи и да се опрѣдѣли окончателно планътъ и пакъ не минава безъ името на Икономова. Ето и това писмо:

„Споредъ разговорътъ, който стана тука, кога бѣше и Даскалъ Димитьръ, днесъ се прѣобърна другояче споредъ другото ми писмо. Затова учительтъ, ако е приготвенъ съ оржжие, незабавно да доде, защото тукъ оржжие нѣма зияде, но има момчета, и ты *за прѣминуване ще бжде дѣто ходихме, че разгледахме съ него* пжтьтъ, сиречь (з)а от(долу) (з)ащото горѣ не (е) възможно"[1].

За липса отъ оржжие и напливъ отъ момчета споменахме и по-прѣди. Въ това отношение горното писмо допълня по-рано цитираното писмо на Ив. Х. Димитровъ.

Най-послѣ, четата е била готова, планътъ установенъ окончателно и приетъ. Воеводата — сжщо единъ мечтатель — възприелъ авантюристичния кроежъ на екзалтирания троянченинъ, който е въ четата и готовъ да тръгне. Въ тия минути на иистинско опиянение, той — Димитъръ Икономовъ — пише нѣколко възторжени — прощални редове на своитѣ близки въ Александрия. Писмото е нахвърлено на обикновенъ листъ хартия — навѣрно на 16 май, когато тръгватъ, — защото не носи дата. Безъ да се гледа на изстъплението, за което говори, това писмо е истински паметникъ за съзнанието на единъ възторженикъ идеалистъ, който съзнава, че мечтанията му, които е толкова дълго носилъ въ сърдето си и за които е търпѣлъ дори и огорчения, най-послѣ се изпълватъ. „Мили мои — пише той безъ по-нататъшни обръщения и безъ дори да пази приетата форма на писмо —Мили мои! Продължавамъ за да ви дамъ достатъчно доказателство, че ви опълномощавамъ за всичко, каквото че

[1] Туренитѣ въ скоби букви сж заличени или скжсани. Цѣлото писъмце е избледнѣло и едва четливо.

съмъ азъ сте вие и на васъ оставямъ тѣзи голѣми затруднения и не само тебе Стойчевъ, но на всичкитѣ приятели, които съчувстватъ сега за мене. Г(-нъ) Илия Широковъ, Нетко Н. Б. П: Свѣщарина и П. Караджовъ. Азъ бихъ ви писалъ много, но защото не ще можете търпѣ, не ща да ви вече п(иша) нищо, което е само мое, нито можа ви яви намѣрението си, защото се водя по начала истински за какъвто ме познавате. Свобода или смърть! Когато отида въ отечеството, ще ви отговаря". И прибавя: *„Ще чуете гласътъ ни и ще се потвърди плана ми когото 1 година съмъ проповѣдвалъ"*. На страната на листа е казано: „тръгваме". А тръването на четата стана, както казахме, на 16 май.

По тоя начинъ, въпросътъ, кой е авторътъ на крилатия планъ да се „конфискува" параходъ, може да считаме за разрѣшенъ. А щомъ самиятъ планъ е билъ изпитанъ отъ ржководящитѣ лица и намѣренъ за изпълнимъ и приетъ, вѣнецътъ на приготовленията се закржглилъ и четата можеше смѣло да мине.

ГЛАВА ВТОРА.

Въ Търновско.

I.

Прѣминали воеводи отъ Влашко. Биографически свѣдения. Попъ Харитонъ.

Отъ четиритѣ революциони окржзи въ вжтрѣшностьта, видѣхме, че Врачанскиятъ свързва своитѣ дѣйствия и своето бждаще съ външната чета и съ това донѣкждѣ се присъединява къмъ единъ цѣлесъобразенъ планъ за всеобщо дѣйствие. Сливенскиятъ окржгъ, парализиранъ отъ лични раздори и твърдѣ слабъ отъ вжтрѣ, не прави никаква рѣшителна стжпка въ това направление и чака импулсъ отъ вънка. Само Търновскиятъ и Четвъртиятъ окржзи се издигатъ до нѣкои планомѣрни и общи мѣрки, които — въ туй величаво въ сжщность дѣло отъ 1876 —

ги издига до настоящи самостоятелни величини въ революционното дѣло. Издигатъ се или биватъ привиквани личности, които гледатъ на своето мѣстно дѣло като единица, която по единъ или другъ начинъ ще дойде въ съчетание съ други подобни единици. Съ туй, приготовленията като се приближаватъ до общия планъ, издигатъ се, тъй да се каже, до една по-висока атмосфера на общи мѣрки.

Така прочее, извѣстна планомѣрность добиватъ приготовленията въ Търновско едвамъ по-късно, когато отъ Влашко — редомъ съ сбора на сили тамъ за чети, прѣминаватъ и тукъ нѣколко по опитни за орѫжие хора, — „воеводи“ — прѣдназначени всѣкой да рѫководи по единъ участъкъ въ окрѫга. Тази мѣрка трѣбва да припишемъ на отличната водителска прозорливость на Стамболова. За врѣме на прѣминаването бр. Гѫбенски полагатъ 28 мартъ. [1]) Вѣроятно, воеводитѣ сѫ минали малко по рано, ала точна дата не можемъ установи. Д-ръ Стояновъ привежда едно писмо на Ив. Драсовъ, което докосвахме и другъ пѫтъ. Тамъ Ив. Драсовъ споменува, че притежавалъ писмо отъ Т. Кировъ, писано прѣзъ мартъ 1876 изъ Гюргево. [2]) Т. Кировъ бѣше единъ отъ въпроснитѣ воеводи. Като е тъй, ако единъ день се обнародва цѣлата архива, останала отъ Ив. Драсовъ, ще знаемъ по-отблизо, до кой день ще сѫ се маяли избранитѣ водители изъ Влашко.

Прочее, минали — да кажемъ — прѣзъ мартъ: Попъ Харитонъ, Дѣдо Никола отъ Хаинето, [3]) Хр. Кованлѫчанинътъ, Ив. Д. Жилковъ отъ с. Енина, Тодоръ Кирковъ отъ

---

[1]) В. стр. 195. Тази дата е съобщена отъ Ст Гѫдевъ изъ Казанлѫкъ, съ когото бр. Гѫбенски се срѣщали. Ст. Гѫдевъ разказва въ биографията на Попъ Харитона, че всички скупомъ тръгнали отъ Браила на 16 мартъ, минали прѣзъ Букурещъ и Гюргево, дѣто се измаяли до 10 дни. Отъ Гюргево слѣзли въ Зимничъ, а отъ тукъ, съ лодка и прѣзъ Дунавъ, стигнали въ Свищовъ, и на двѣ комитетски коля, пратени отъ Горна-Орѣховица, прѣхвърлили се прѣзъ Поликраища за Самоводени — при Стамболова, та въ Самоводени били стигнали на 28 мартъ. Всички тия дати сѫ възстановени, разбира се, на память, а поради туй, не може да се гарантира за точностьта имъ.

[2]) „Градъ Ловечъ“, 73.

[3]) За този Дѣдо Никола нѣмаме достовѣрни свѣдения. Бр. Гѫбенски (споредъ Ст. Гѫдевъ) означаватъ го да е отъ Хаинето (Новозагорско) а Св. Франчовъ, както всички отъ Горна-Орѣховица, знаятъ го Никола отъ Червена-вода. А послѣдния ще срѣщнемъ въ дрѣновската чета по-късно.

Ловечъ, Хр. Н. Патревъ (Христо Минкалията), Станю Гждевъ, Донко Карагйозчето и др.[1])

Отъ всички тие мжже сега е живъ само Станю Гждевъ, чиновникъ още въ Казанлжкъ. Той се родилъ въ Шипка, 1846, билъ земледелецъ до 1862. Въ 1870 отишълъ на занаятъ въ Цариградъ — шивачъ. Послѣ прѣминалъ въ Браила, дѣто служилъ дюкенжия. Зимата 1875-76 въ Браила били сжщо Попъ Харитонъ, Ив. Драсовъ, Дѣдо Желю и др. [2]) Тамъ, имено, се запозналъ съ тѣхъ и Ст. Гждевъ. Спорѣдъ свидѣтелството пакъ на Ив. Драсовъ, Т. Кирковъ, Попъ Харитонъ и др. живѣли по-напрѣдъ въ Букурещъ и, навѣрно, въртѣли се въ печатницата на Ботева. Когато, есеньта, Заимовъ търси Стоилъ войвода, Ботевъ бѣше му писалъ, както споменахме на свое мѣсто, [3]) че около него има освѣнъ Стоила и други много праздни и гладни хора, които поетътъ съ всѣкаква готовность искалъ да отпрати отъ себе си, за да се отърве отъ тѣхъ; между тия хора е билъ Хр. Кованлжченина (отъ Търново) — старъ хайдутинъ, Д. Карагйозчето, буйно живо момче, забѣгнало по лични вражди съ турци отъ Севлиево, а Хр. Патревъ е отъ Хаджи Дитровци. [4]) Раненъ прѣди Бузлуджа, той се отбилъ въ своето родно мѣсто — Шипка, но билъ хванатъ и заточенъ, ала сполучилъ да избѣга отъ Акия.

Попъ Харитонъ останалъ около Стамболова и билъ опрѣдѣленъ за воевода въ околностьта. Ив. Жилковъ и Хр. Кованлжченина заминали веднага съ Бача Кира къмъ Бѣла-Черкова; Каргйозчето отишълъ въ Севлиево, а тримата: Т. Кирковъ, Ст. Гждѣвъ и Хр. Н. Патревъ били опрѣдѣлени за Шипка, задѣто се и запжтили съ Дѣдо Никола отъ Хаинето.

Надъ всички тия хора стърчи забѣлѣжителната личность на Попъ Харитонъ, бждащиятъ воевода на Дрѣновския манастиръ. За него твърдѣ малко или никакъ не

---

1) Навѣрно още и Дончо Фесчиятъ, родомъ отъ Стара-Загора и по есенешното възстание забѣгналъ въ Влашко. За него не сж останали никакви точни данни. Сигурното е, че, по врѣме на възстанието, той се явява въ балканскитѣ села около Севлиево.

2) „Градътъ Ловечъ„, поменатото писмо на Ив. Драсовъ.

3) Т. I, „Причинители".

4) В. „Четитѣ" отъ З. Стояновъ Стр. 140.

Попъ Харитонъ.

е писано, за което много трѣба да се съжалява. За сега, като нѣщо документално, оставатъ биографическитѣ бѣлѣжки за Попъ Харитона отъ Ст. Гѫдевъ, другаръ неговъ отъ Браила, които може да се допълнятъ донѣкждѣ и съ бѣлѣжкитѣ на Попъ Франгова отъ Бѣла Черкова, които сѫщо притежаваме.

Попъ Харитонъ се родилъ приблизително, 1830—5 въ Габрово, дѣто и свършилъ основното, по онуй врѣме, училище. Като младежъ, билъ е даденъ на занаятъ и служилъ чехларъ. Билъ на около 20—2 години, когато се подстригалъ монахъ въ Прѣображенския манастиръ до Търново, а послѣ билъ рѫкоположенъ и за свещенникъ. Въ 1876, по неизвѣстни причини, прѣмѣстилъ се въ Мъглишкия манастиръ, недалечъ отъ Казанлѫкъ. Още въ Търновско, той ще да е билъ запознатъ съ бунтовната агитация. Въ Мъглишкия манастиръ той вече получавалъ революционнитѣ издания изъ Влашко. Попъ Харитонъ билъ левентъ, гиздавецъ, юначина, носилъ се напето, хоцилъ въоръженъ и ездилъ храненъ конь. — Съ една дума, калугерътъ-свещеникъ притежавалъ всички вѫтрѣшни и вънкашни качества, за да стане трънъ въ очитѣ на нѣкой мѣстенъ деребей и бабаитинъ. Такъвъ билъ Османъ ага (споредъ Св. Франговъ Ибрямъ ага) отъ Яйналии. Тоя билъ сѫщински бабаитинъ, яхалъ отборъ конь и лѫтувалъ самичъкъ, съ своето отлично орѫжие. Тъй като сербезлѫкътъ на Попъ Харитона смущавалъ неговия бабаитски авторитетъ, скоро дошло до стълкновение помежду имъ, а слѣдъ туй вече и до взаимни закани. Туй трѣба да е смущавало Попъ Харитона, комуто не липсвали благоразумие и прѣдпазливость. Всички изгоди били на страната на противника му, който, въ случай на нужда, могълъ е да разчита на всѣко съдѣйствие отъ страна на властитѣ и въобще не е щелъ да бѫде прѣслѣдванъ. Горделивиятъ бабаитинъ просто и чисто се заканилъ, че ще да отнеме на Харитона и конь, и орѫжие. А отъ тая закана и до убийство не бѣше далечъ въ ония врѣмена. Попъ Харитонъ не ще да се е заканилъ за по-малко, но намѣрилъ за благоразумно да очисти полето. Той продалъ своето конче, скрилъ

своето оржжие, причакалъ самичъкъ Османъ ага въ Яйналийската кория и му зелъ, и конь, и всичко друго: само живота му дарилъ, срѣшу клѣтва, че никому нѣма да обади за станалото Отъ тукъ вече Попъ Харитонъ заминава, яхналъ на охранения аговски конь, за Добруджа, дѣто се навърта по селата Долно Чамурлии, Кунчасъ, Фракацей и др. — до 1875, като билъ спечелилъ за революционното дѣло почти цѣлата околность. Прѣзъ Май или Юний сжщата година, той бива прѣдаденъ отъ Попъ Енчо отъ Тулча въ ржцѣтѣ на властьта—подвидъ на нѣкакво канонично обвинение. Буйниятъ чернецъ лежалъ около единъ мѣсецъ въ затворъ, слѣдъ което билъ изпратенъ съ единъ коненъ стражаръ до Кюстендже. А отъ тукъ трѣбало да бжде изпратенъ за Цариградъ.*) По пжтя, обаче, близо до Бабадагъ, Попъ Харитонъ сполучилъ да избѣга, а скоро, слѣдъ това, начело на 10—15 души, загнѣздилъ се въ една блатлива гора около селото Касапъ-Кюю, Бабадагско. Селянитѣ го добрѣ познавали, билъ почитанъ отъ всички, и туй му помогнало да се укрие. Види се, той билъ въ течение на приготовляваното възстание, въ което гласилъ да земе участие съ своитѣ хора, и по тъзи причина, държалъ се прѣдпазливо въ гората, за да не дразни безъ врѣме правителственнитѣ власти. А кога работата въ Стара-Загора се развали безъ врѣме, Попъ Харитонъ, освѣдоменъ за това, разпустналъ своята дружина, и прѣзъ Октомврий заминалъ за Браила. Тукъ се срѣщналъ съ останалитѣ си

*) Споредъ Св. Франговъ, Харитонъ е билъ отправенъ назадъ за Мъглишъ, което по-отговаря на редътъ на работитѣ. Попъ Енчо, Архиерейски намѣстникъ въ Тулча, ще да се е безпокоялъ отъ разюздания нравъ на скитника-попъ и, навѣрно, издѣйствувалъ е да го пратятъ административнимъ порядкомъ отдѣто е дошълъ. За прѣдателство въ случая едва ли може съ положителность да се говори, защото ако Попъ Харитонъ бѣше прѣдаденъ като бунтовникъ, не щѣше да го придружава само единъ коненъ стражаръ. И едва ли щѣха да му оставятъ невързани ржцѣтѣ, както е било въ дѣйствителность. Той пжтувалъ придруженъ само отъ стражара, като свободно си вървѣлъ по пжтя, отдѣто и както си иска. Това обстоятелство му помогнало, най-послѣ, да подмами бѣдния стражаръ, отдалечава се въ ближна една гора и хваща пжтя на горѣ. А стражарьтъ нито стрѣлялъ по него. Отъ всичко се види, че работата на Попъ Харитона съ Попъ Енча е била само каноническа разправа. Много по-знаменити въ онуй врѣме бунтовници бидоха сждени въ вилаетския центъръ—въ Русчукъ: нѣмаше защо Попъ Харитона да пращатъ въ Цариградъ.

другари, съ които и минава, както казахме, пролѣтьта 1876 въ България.[1])

Попъ Харитонъ е единъ отъ рѣдкодоблестнитѣ борци въ 1876, както ще имаме случай да се убѣдимъ и поотблизо.

Разноскитѣ, за да се прѣхвърлятъ всички тия лица —Попъ Харитонъ и другаритѣ му — въ България, били платени отъ Г.-Орѣховския комитетъ. Около онѣзи врѣмена, Сидеръ Грънчаровъ биде пратенъ отъ Г.-Орѣховица и миналъ насрѣща съ пари за пушки. Ако смѣемъ да вѣрваме Иваница Данчевъ, Сидеръ носилъ 800 жълтици, съ които били купени 100 пушки и 50 револвера, като се помогнало и на воеводитѣ за пѫть[2]). Самичъкъ Сидеръ се върна по-късно, и то тъкмо прѣди възстанието, когато въ Горна-Орѣховица бѣха почнали да арестуватъ, но той успѣ да избѣга.[3]) За купенитѣ пушки нѣмаме достовѣрни свѣдения, дали се прѣнесоха въ България, или заедно съ Врачанскитѣ сѫ послужили за да въорѫжатъ Ботевата чета.

1) Тѣзи биографически свѣдения за Попъ Харитона сѫ били черпени отъ Св. Партени Георгевъ, Търновецъ, който се попилъ въ едно врѣме съ чернеца революционеръ въ Прѣображенския манастиръ и послѣ пакъ заедно прѣминалъ въ Мъглишъ; отъ Петя Бабинъ Ганинъ, съдържатель на ханъ въ Казанлѫкъ, при когото Попъ Харитонъ често идвалъ; отъ Петъръ Пѣевъ, Казанлѫчанинъ и добъръ приятель на юнака—попъ; отъ Деня М Поповъ, който въ онуй врѣме живѣлъ като градинарь въ с. Кучасъ, а сега още е живъ въ Шипка, и отъ Миня Лазаровъ, учитель нѣкога въ Касапкюю, сега свещеникъ въ Сикиречово, Казанлѫшко Най-послѣ, самъ г. Ст. Гѫдевъ, който събира биографическитѣ свѣдѣния, е познавалъ Попъ Харитона още отъ 1869, когато случайно той минава прѣзъ Шипка, та, съ една дума, свѣденията, които излагаме, отговарятъ на всички искания, за да бѫдатъ достовѣрни. Сѫщинското име на Попъ Харитона ще да е било пакъ Харитонъ, а наричалъ се Станчевъ—Халачевъ. Отъ цѣлата негова рода живѣе въ Габрово за сега само неговата сестра Мария, на 60—65 години, която имала синъ Харитонъ и двѣ момичета.

2) „Ив. Данчевъ", 50.

3) „Поборникъ-опълченецъ", I. 7—9 стр. 29.

ГЛАВА ТРЕТА.

Оборище.

I.

Идеята за обшо събрание. Въпросътъ за дата. Кой и какъ намира Оборище. Географически и исторически бѣлѣжки.

Обрата къмъ общи и планомѣрни дѣйствия въ Четвъртия окрѫгъ се извършва по единъ своеобразенъ начинъ. Тукъ всичко гаче ли върви по свой пѫть, самостоятелно, разсѫдливо и самобитно.

И наистина, въ началото на Априлъ работитѣ въ Четвъртия окрѫгъ бѣха назрѣли отъ вси страни. Приготовленията като вървѣха успѣшно, оставаше само да се направи обща провѣрка. А по два начина можеше да стане това. Или апостолитѣ сами да направятъ генерална обиколка, или да свикатъ общо събрание отъ прѣдставители. Послѣдното било по-лесно и спрѣли на него.

Отъ начало мислило се, общото събрание да стане въ Панагюрище. Тоя градъ, като индустриаленъ центъръ, бѣше и така посѣщаванъ обикновено отъ много външни лица изъ околностьта, а често и дори имаше гости изъ далечни краища, та лесно могло да се прикриятъ и бѫдащитѣ народни прѣдставители.

Казватъ, че мисъльта за велико, общо събрание била дадена отъ Бенковски, което е твърдѣ за вѣрване. Но панагюрския комитетъ възприелъ изеднажъ тъзи добра мисъль на апостола, като да е била тя и собствена негова, и нуждното рѣшение, за да се изпълни тя на дѣло, било земено безъ никакви забикалки.

Издадено било окрѫжно, съ което отъ всѣко село се викали по единъ или двама прѣдставители. Отъ това окрѫжно, за жалость, нѣма запазено нищо освѣнъ смѫтенъ споменъ. Знае се само туй, че то е било писано на връхъ Великдень—4 Априлъ, а прѣдставителитѣ били викани да се явятъ въ Панагюрище на 10 Априлъ, Томина Недѣля.

З. Стояновъ пише, че деньтъ за отваряне на събранието се назначавалъ 13 Априлий.[1]) Като нѣмаме писменъ документъ на ръка, мъчно е, разбира се, да споримъ. Но неопровержимо, обаче, е—за което всички живи поборници свидѣтелствуватъ, — че на 9 Априлъ, Св. Петка—день, на който върху една отъ близкитѣ височини до Панагюрище, наричана Св. Петка, става съборъ — въ града вече имало пристигнали доста много прѣдставители. Ако сборния день бѣше опрѣдѣленъ 13, нѣмаше защо прѣдставителитѣ — всички работни хора—да идватъ още на 9.

Сѫщата дата, 13 Априлъ, твърди Попъ Груйо въ запискитѣ си, че е била день за събрание,[2]) но лично запитванъ, казваше на памятъ, че прѣдставителитѣ сѫ били викани на Томина Недѣля, което е на 11 Априлъ.

Нека направимъ тукъ и една бѣлѣжка. З. Стояновъ казва, между друго, че повечето отъ тѣзи пристигнали делегати били попове,[3]) което едва ли е вѣрно, освѣнъ ако се земе, че тѣзи попове не сѫ били прѣдставители. Въ събранието на Оборище, споредъ други източници, имало е само единъ делегатъ попъ — то е Попъ Груйо отъ Баня.[4]) Но изобщо, може да се каже, че З. Стояновъ се ползува умѣло съ свободата на мемоаристъ, какъвто е, и ето защо, охолно си допуща правото да говори въ името на своитѣ чувства и впечатления, които често сѫ прѣувеличени.

Прочее, още отъ 8 и 9 Априлий, прѣдставителитѣ се нижатъ отъ вси страни къмъ Панагюрище. Ала тукъ не бѣше мъчно тѣ да обърнатъ вниманието на будния Даутъ Онбаши, което се и случило. И наистина, никоги въ Панагюрище не бѣха идвали толкова хора изеднажъ отъ селата—и то все учители и други отборъ лица, както бѣше сега. Впечатлението отъ хора, които идатъ по своя работа и по земане-даване е съвсѣмъ друго отъ това, кога дойдатъ отборъ човѣци за обща работа. Въ послѣдния случай,

---

1) „Записки" 461.
2) Стр. 45.
3) „Записки" 468.
4) Черновѣждъ, „Кратка история и пр." — 9. Въ списъка, що ние даваме за прѣдставители въ Оборище, личатъ още двама свещеници, но дори и съ тѣхъ ставатъ всичко 3!

изеднажъ бие въ очи таинствения и подозрителенъ характеръ на туй мълчаливо и безцѣлно скитане на хората.

Не ще съмнѣние, че биле сж дадени наставления, прѣдставителитѣ да влизатъ въ града единъ по единъ, но това правило не винаги се бѣше пазило, пъкъ и да се пазѣше, пакъ не би имало помощь. Въ града се трупаха пакъ извънредно много и отборъ хора.

И върху всичко туй,—по свидѣтелството на З. Стояновъ—Воловъ влѣзълъ въ града съ една свита отъ 10—15 конници—всички прѣдставители отъ Карловско и Копривщенско.

По тоя начинъ, комитетскитѣ съзаклѣтници въ Панагюрище се стрѣснали. И ето че запрѣтнали ржкави, напрѣгнали умъ, за да търсятъ изходъ. Набързо било разпоредено, хората да се изпращатъ въ Баня. Баня, както знаемъ, е едно село, което отстои едвамъ на часъ отъ Панагюрище. Поставили стража по разнитѣ пжтища, вънъ отъ града, които да спиратъ делегатитѣ въ гората, или да ги прѣпровождатъ направо къмъ реченото село.

Нò види се, че още като свиквали събрание, ставало дума, докато прѣдставителитѣ се съберать,—да се намѣри и потайно мѣсто за събрание. А потайното мѣсто не е могло, разбира се, да бжде далечъ отъ Панагюрище. Казватъ, че Бенковски не билъ прѣставалъ да мисли за това. А попослѣшни обстоятелства дори потвърждаватъ туй прѣдположение. Да се намѣри потайно мѣсто и неизвѣстно още никому, имало и това прѣимущество, че събранието не е могло да бжде прѣдадено прѣди да се затвори. И наистина, всѣкой отпослѣ, който отиваше на Оборище, не бѣ знаялъ нито името, нито мѣстонахождението на това странно гнѣздо.

Мисъльта, прочее, ще да се е родила отъ доста рано —поне въ сжщото врѣме съ окржжното за събрание, което е близо до ума. Отъ Мечка билъ виканъ Д. Павловъ Коклювъ, познавачъ на околноститѣ на своето горско село. Нему Бенковски поржчалъ да намѣри подходяще мѣсто. Рано на Св. Петка, Коклю забродилъ къмъ мѣстностьта на Оборище. Придружавалъ го съселянина му П. Г. Гребчовъ. И двамата сж живи и свидѣтелствуватъ, че рано утрина,

кога поели на горѣ, тѣ видѣли по дола на Оборише прѣсни слѣди огъ кованъ конь. Та прѣди тѣхъ още, мѣстото било вече споходено и засегнато отъ друго изпитателно око.

Сѫщия день, Св. Петка, Коклю отишълъ при Бенковски въ Панагюрище и прѣдложилъ му Оборище като мѣсто за събрание. Бенковски се съгласилъ веднага, защото — казвалъ—мѣстото вече твърдѣ добрѣ му било познато. Той го обиколилъ единъ день по-рано съ Ст. Пѫковъ. Слѣдитѣ отъ конь, които Коклю видѣлъ, се дължали на будния духъ на апостола. Така било избрано Оборище за мѣсто на Първото Българско народно събрание.

Оборище е една затънтена малка пазва на южния склонъ на Срѣдна-Гора. Отдалечена е на половина часъ отъ Мечка и часъ и половина отъ Панагюрище. Мѣстото е съвсѣмъ отстранено, никакъвъ пѫть не води къмъ него. То е единъ не дълбокъ, но тѣсенъ долъ, обрасълъ гѫсто съ дѫбовъ и буковъ лѣсъ. Дѣсната стѣна на тая долчинка е хълбокъ на Сивата Грамада, единъ отъ върховетѣ, които се надвѣсватъ надъ Панагюрище.[1])

Името си Оборище носи отъ кърджалийскитѣ размирни врѣмена. Околното население, като бѣгало отъ тия пакостници за да се крие въ горитѣ, въ тоя долъ намѣрило най-сгодното мѣсто за да спотаи и своя добитъкъ. Отъ тукъ спасителното скривалище, като служило за оборъ, останало си и съ събирателното име Оборища, както го викатъ по тия мѣста селянитѣ, и което е твърдѣ просто и практично и твърдѣ лесно за разбиране. Ала послѣ Оборища се опростило още повече въ Оборище, което ако не е работа на Захария Стоянозъ, пакъ е употрѣбление само на най-ново врѣме.

1) Попъ Груйо бѣлѣжи:

Тукъ отгорѣ надъ Турколовица .
Между Сивата Грамада Раслатица
Тамъ е дере дълбоко и мѣсто сгодно
И доста е далече отъ пѫтя отклонно
И това мѣсто се нарича Оборище
То ще да заслужи за тайно съборище.

II.

Кои сѫ днитѣ на събранието. Разнорѣчиви източници. Възможната истина. Кога Икономовъ се явява въ Панагюрище.

За днитѣ, въ които народнитѣ прѣдставители сѫ засѣдавали на Оборище, ние нѣмаме никакви точни и надеждни източници, както изобщо ни липсватъ подобни почти всѣкѫдѣ. Единствениятъ източникъ въ тоя случай е смѫтната память на доживѣли поборници. Но доколко този източникъ е малко надежденъ, можемъ още за единъ излишенъ пѫть да приведемъ и новъ примѣръ. Върху засѣданията на Оборище сѫ писали трима автори — разбира се, писали възъ основа на разказъ отъ съврѣменници. Така че, благодарение на шаткавостьта изобщо на човѣшката память, макаръ източникътъ и да е единъ и сѫщъ, датитѣ, които и тримата писатели ни даватъ, сѫ твърдѣ различни.

З. Стояновъ, който самъ присѫтствувалъ на Оборище, твърди, че събранието, докато се почне и разтури, траяло отъ 12 до 16 априлий;[1]) Черновѣждъ приема, че е траяло отъ 13 до 16 априлъ;[2]) Тома Георгиевъ, най-послѣ — секретарьтъ на Бенковски — твърди положително, какво „събранието се продължавà цѣли три дни и три нощи, т. е. отъ 10 до 13 априлий".[3])

Вѣроятното и логично развитие, обаче, на работитѣ е било приблизително слѣдното.

Прѣдставителитѣ като сѫ били викани за Томина недѣля въ Панагюрище, още на св. Петка, както видѣхме, имало пристигнали такива въ града. Д. Коклювъ, слѣдъ като сѫщия него день се споразумѣлъ съ Бенковски за Оборища, качили се, той и Гренчовъ — неговъ другарь въ търсенията на мѣсто — качили се на св. Петка — хълмъ съ параклисче около Панагюрище — да празднуватъ като всички хора. И двамата сѫ живи и запомнили добрѣ това. Завчасъ на събора се разчуло между комитетскитѣ хора,

---

1) „Записки", т. стр. 182.
2) „Кратка История и пр." стр. 21.
3) „Бѣлѣжки и пр." стр. 13; Г. Димитровъ въ „Княжество България" приелъ мнѣнието на З. Стояновъ отъ 12 до 16, в. т. II стр. 297.

панагюрци, че тайното мѣсто се намѣрило. Гръмнали гайди и свирни, главитѣ се запалили и веселбата станала както трѣба. Туй спомватъ и други живи поборници.

Отъ Св. Петка, Коклювъ и другарьтъ му дошли на вечеря у Ст. Пжковъ, кждѣто и нощували. Призори, на 10 априлъ, Коклювъ завелъ едно отдѣление отъ прѣдставители на Оборище. Други били събрани на Вългренското дере до Панагюрище, и довели ги отъ тамъ на Оборище. Трето отдѣление прѣдставители били събрани на „Гробникъ", (Гробишкото дере) надъ Баня, отдѣто ги довелъ на Оборище Кръстю Муховченина.

Св. Петка е, разбира се, петъкъ. То е 9 априлий. Въ сжбота пристигналитѣ делегати станали още повече и една часть били прѣпратени въ Баня, като на по-отстранено мѣсто. Тукъ прѣнощували. На 11 самъ Бенковски е билъ сжщо въ Баня и вечерьта съ особенъ водачъ изпроводили прѣдставителитѣ за Оборище. Попъ Груйо и Бенковски се сговорили да се срѣщнатъ на другия день, 12 априлий, вечерьта на Оборище. Попъ Груйо щѣлъ да заведе ония прѣдставители, които се съберать до тогазъ въ Баня, а Бенковски обѣщалъ да заведе ония, които се намѣратъ въ Панагюрище — защото всички не сж още пристигнали.

По разказа на Попъ Груйо, той и Бенковски излѣзли на 11-й надъ селото — до Гробнишкото дере, дѣто били събрани прѣдставителитѣ. Тамъ Бенковски питалъ нѣкои за пълномощно. Отъ това мѣсто е билъ повърнатъ, поради липса на пълномощно, В. Платнаровъ отъ Карлово, споредъ както и самъ той разказва, отбѣлѣзано, впрочемъ, и отъ другиго. [1])

На слѣдующия день, 12 априлъ, понедѣлникъ, Попъ Груйо дѣйствително дошълъ въ Оборище съ всички новопристигнали въ Баня прѣдставители, но Бенковски не се явявалъ. Пристигнали само малки отдѣления депутати отъ Панагюрище, привеждани по отдѣлно отъ опитни водачи.

Попъ Груйо чакалъ Бенковски до другата вечерь, значи 13, и като най-довѣрено лице на апостола, отишълъ сж-

1) З. Стояновъ, „Записки", I, 448.

щия день вечерьта да го доведе, което извършилъ още нея нощь.

Остава още да се обясни, защо именно Бенковски бѣше закъснѣлъ, но това ще направимъ на своето мѣсто.

Воловъ и Икономовъ на 12 прѣзъ деньтъ сѫщо се намирали вече въ Оборище. Воловъ стигналъ, навѣрно, още отъ вечерьта на 11, а Икономовъ дошълъ слѣдъ него.

Тукъ е вече мѣсто, да кажемъ нѣколко думи, кога и какъ се явява Икономовъ въ Панагюрище. Ние го напустнахме, откакъ той — кѫдѣ срѣдата на мартъ — отпѫтува отъ Сливенъ за Г. Оряховица. Оттамъ вече и до пристигането му въ Панагюрище, — а сѫщо кога и какъ е станало това — свѣденията сѫ толкова оскѫдни, колкото и разнорѣчиви. Споредъ Д. Кукумявковъ, [1]) апостольтъ отъ Сливенъ заминалъ за Лѣсково, отъ дѣто се прибралъ въ Панагюрище, види се, по споразумѣние съ Бенковски. Като напустналъ Сливенъ, казвалъ че ще дойдатъ други апостоли, а той ще иде въ другъ нѣкой окрѫгъ, дѣто се окаже нужда. Споредъ З. Стояновъ, Икономовъ стигналъ прѣди два дни отъ Оборище. Твърдѣнието на Бѣловѣждовъ, [2]) че Икономовъ е стигналъ въ отговоръ на поканата за събрание, — покана, която бѣше отправена общо до всички окрѫзи — това твърдение, въ всѣкой случай, остава прѣдположение. Черновѣждъ твърди, че Икономовъ е пристигналъ 4—5 дни прѣди Оборище, но пада въ противорѣчие. [3]) Той твърди още, че Икономовъ присѫтствувалъ на прѣдварителния съвѣтъ, въ който се рѣшило да се свика общо събрание.[4]) Разстоянието между тоя съвѣтъ и Оборище е, както видѣхме, повече отъ четири-петь дни. Или Икономовъ е дошълъ прѣди повече отъ четири-петь дни, или е присѫтствувалъ на другъ съвѣтъ, а не на оня, въ който се зело рѣшение за Оборище. Бѣловѣждовъ, по разказа на Душановъ, прѣдставитель отъ Оборище, говори отчетливо, че Икономовъ дошълъ „да види лично, какъ отиватъ приготовленията по нашитѣ мѣста“.[5]) Съвсѣмъ друго твърди Захарий Стояновъ. „Бен-

---

[1]) „Сливенското възстание“, стр. 27, 31.
[2]) „Първа пушка“, 55.
[3]) „Кратка история и пр.“ стр. 16.
[4]) Ibid. 16.
[5]) „Първа пушка“ стр. 55.

ковски, казва той, който ненавиждаше всички малко-много развити хора, на чело съ Волова, на когото бѣше узурпиралъ правдинитѣ, като първъ апостолъ въ Четвъртиятъ окрѫгъ, за да има повече хора на своя страна, *подъ разни прѣдлози,* писа на Г. Икономовъ въ Сливенъ, така сѫщо апостолъ, да дойде въ Панагюрище, ужъ за войвода въ Старо-Ново-Село. Икономовъ така сѫщо бѣ гонитель на ученитѣ авторитети".[1]) Убѣденъ съмъ, че за да се опровергаватъ тѣзи думи на З. Стояновъ би било сѫщо такава смѣлость, както е смѣло, дѣто З. Стояновъ изобщо се е рѣшилъ да ги каже. Ние не можемъ да знаемъ скриттѣ мисли на Бенковски, както, сигурно, не ги е знаялъ и самъ З. Стояновъ. Сетнѣ „подъ разни прѣдлози" не е могълъ да се вика отъ другъ окрѫгъ единъ апостолъ, който си е ималъ достатъчно работа на своето мѣсто и, навѣрно, никой апостолъ не е могълъ да се разтака отъ единъ окрѫгъ въ другъ, само отъ умраза къмъ ученитѣ. Ако Икономовъ бѣше виканъ отъ Сливенъ: той можеше, като тръгва отъ тамъ, да обади, кждѣ отива. Съ една дума, щѣше право да дойде въ Панагюрище. Но тогава щѣше да стигне тукъ и порано. А ние вече знаемъ, че всичко това не се случи така. Сетнѣ, специфичната оная умраза на Бенковски къмъ учени подлежи на съмнѣние. Заимовъ, който дълго познавалъ Бенковски, — всѣкой случай, познавалъ го е по-добрѣ отъ З. Стояновъ, защото двамата апостоли бѣха дълго врѣме, както знаемъ, другари въ Цариградъ и Влашко — опровергава твърдението на З. Стояновъ, като казва изрично, че Бенковски не мразилъ ученитѣ, а напротивъ, обичалъ и уважавалъ ги.[2]) Та истината е все пакъ тази, че слѣдитѣ на Икономова ние не намираме въ Панагюрище по-рано отъ малко дни прѣди Оборище. Всѣкой случай, той не ще

---

1) „Записки", т. II, стр. 455.

2) Заимовъ пише: „Това е клѣвета: Бенковски бѣ обожатель на науката, макаръ въ научно отношение и да бѣ самъ профанъ. Сѫщото ще кажемъ и за Георги Попъ Тодоровъ Икономовъ. З. Стояновъ самъ страдаше отъ болестьта русофобия и граматикофобия, по първата си болесть той изтоваря, (кждѣто и да спомене за тѣхъ), върху Каравеловъ, Ботевъ, а своята граматикофобия залѣпи на гърба на Бенковски и Икономовъ. Прѣдметнитѣ болести сж изворъ на псувнитѣ и клюкитѣ, съ които З. Стояновъ брулѣше всѣки русофилъ и всѣки граматикъ — което, впрочемъ, на читателитѣ е твърдѣ добрѣ извѣстно". Мин. Етюди, стр 78.

да е дошълъ тукъ прѣди Великдень, 4 априлий, когато се и зело рѣшение за Оборищенското събрание. Отъ срѣдата или първата половина на мартъ, той се маялъ въ Лѣсковецъ и Г. Орѣховица, до като се споразумѣе, кѫдѣ да иде. Тукъ го е заварила, безъ друго, и дефинитивната покана на Бенковски, да се запѫти за Панагюрище.

III.

Декорации. Разни мнѣния. Прѣдставители и помагачи.

Прѣдставители, значи, имало е на Оборище отъ 11 до 13 априлъ и чакали сѫ тамъ два дни и двѣ нощи. А работата почва едвамъ съ идването на Бенковски, който — както казахме — закъснѣлъ.

Ето какъ било декорирано Оборище — споредъ поетичното описание на З. Стояновъ, като очевидецъ.

„По разпореждането на Волова и съ старанията на нѣкои отъ депутатитѣ, трѣволигата и попадалитѣ букови листе бѣха очистени извѫтрѣ, а посрѣдъ Оборище бѣше построена четворожгълна маса за писане, направена на самото мѣсто отъ доволно гладки букови дъски. Около масата и отъ четиритѣ страни бѣха направени канапета, така сѫщо отъ букови дървета, отгорѣ на които бѣше послана зелена шума отъ сѫщото дърво.

Върху масата отгорѣ бѣха кръстосани сабля и револверъ, между които завзе първо мѣсто и кръста на Попъ Груя. На канапетата насѣдаха апостолитѣ, и нѣкои отъ попървитѣ интелигентни депутати, заедно съ Попъ Груя. Вѫтрѣшностьта на тъмното Оборище се освѣтляваше отъ 10—15 фенери, покачени по зеленитѣ дървета, които даваха най-привлекателна грандиозность на картината. Малко понастрана, близо до рѣкичката, горѣха петь-шесть огнйове, върху които се вѫртяха млади агънца, и които съ своята топлина движаха постоянно дрѣбнитѣ още листовце на дърветата. Скромната рѣчица, която бѣше единствениятъ проходящъ свидѣтель на нашитѣ дѣйствия, и която бѣ извѣстила вече баба си Марица за всичко, чуто и видѣно въ

Оборище, шуртѣше си по обикновено. Студенъ вѣтрецъ, който идѣше отъ къмъ нейнитѣ източници, тамъ далечъ отъ непроходимитѣ тъмни усои, напомняше ни, че трѣбва да правимъ разлика между полето и влажната долина, между бѣлиятъ букъ и деликатнитѣ череши".

Бѣловѣждовъ — пакъ по сѫщия прѣдметъ — прѣдава разказа на копривщенския прѣдставитель Т. Душановъ така: „Първото законодателно българско народно събрание подиръ петвѣковно робство бѣше богато украсенъ салонъ: тукъ пазѣха стража такива стари дървета, които навѣрно сѫ останали отъ старото Българско Царство, а като че бѣха се засмѣли сега, като гледаха въ старостьта си, че внуцитѣ на тѣхнитѣ съврѣменници се готвятъ да освободятъ своя злощастенъ милъ народъ". [1]) За тѣзи стари букове сега не може да става дума. Долътъ е обрасълъ съ млада гора. Масата не е била направена на самото мѣсто. По свидѣтелството на Коклювъ, — още повече на Гренчевъ, свидѣтелството на когото, като зидарь, има важность, защото той отказва да е правилъ маса — послѣдната е била прѣнесена отъ Мечка и била достояние на селската черкова. Това потвърждаватъ и други селяни. Т. Георгиевъ говори за три маси, една за бюрото, другитѣ двѣ за прѣдставителитѣ. [2]) За вѣрване е, че ще да е имало импровизирани на мѣстото маси.

За уреждане работили на мѣстото, заедно съ Гренчевъ, още 6 души селяни отъ Мечка; тѣ занесли и масата отъ Мечка до тамъ. Между тѣхъ сѫ Филипъ Домусчийски, Цвѣтко Марийски, Георги Дуракътъ и др., а може би, нѣкои за слава сега си приписватъ и заслуги: не може точно да се провѣри, пъкъ и не важи.

Въ Оборище, освѣнъ прѣдставители, имало много други лица отъ околнитѣ села, дошли за стража, прислужници, готвачи и т. п. А може би, дошли и отъ любопитство. Бѣловѣждовъ пише: „Стражаритѣ и готвачитѣ бѣха отъ околнитѣ села Мечка, Мухово, Петричъ, Поибрене и др." [3])

---

1) „Първа пушка", стр. 54.
2) Стр 11.
3) Първа пушка, 52.

Воловъ, още съ пристигането си, — навѣрно вечерьта, на 11, както казахме — наредилъ стража по цѣлия пѫть, който води въ Оборище, а сѫщо и около връстъ. На прѣдставителитѣ, еднажъ дошли, не се позволявало вече да напущатъ Оборище.

IV.

Числото на прѣдставителитѣ. Въпросътъ за списъка, даденъ отъ З. Стояновъ. Поправенъ, допълненъ (приблизителенъ) списъкъ.

Едва ли е възможно да се намѣри точното число на всички прѣдставители, които сѫ зели участие въ заседанията на Оборище.

Източницитѣ по това сѫ твърдѣ осѫдни и сѫщо така разнорѣчиви. Ние нѣмаме на рѫка списъка на селата, които сѫ дали прѣдставители. Тоя списъкъ би билъ твърдѣ интересенъ. Единственъ писатель, който потърси и дори напечата подобенъ единъ списъкъ, бѣше З. Стояновъ. Той го зелъ, както казва самъ, изъ рапорта на турската изпитателна комисия въ Пловдивъ.[1]) Тамъ обаче нѣма споменъ отъ подобенъ документъ. Послѣ, ний имаме основание да вѣрваме, че З. Стояновъ не е никоги виждалъ, нито челъ рапорта на изпитателната комисия въ Пловдивъ. Този рапортъ е приключенъ къмъ писмото на английския прѣдставитель въ Цариградъ, Елиоть, отъ 5 Септемврий 1876 до Лордъ Дерби, съ което му изпраща още „the very full Report of Mr Baring“ — твърдѣ пълния рапортъ на г. Берингъ, а още и рапортитѣ на Скайлеръ и Шакиръ бей, специалниятъ комисаръ или слѣдователь на Портата, за Дунавския вилаетъ.[2]) Тѣзи документи, особно всестранния рапортъ на Берингъ, минаха въ английския печатъ, а оттука вече тѣхното съдържание възбуди прѣние и въ парламента. Всички наши и чужди вѣстници тогава коментираха интересния документъ. Ала думата е, че З. Стояновъ

---

[1]) „Записки“, т. I стр. 481.

[2]) Английската синя книга, — Correspondence respecting the Affairs of — Turkey, № 1 p. 142.

не ще да е знаялъ или поне не ще да е проучилъ рапорта на изпитателната комисия въ Пловдивъ, иначе нѣмаше да пада въ такива противорѣчия. Въ рапорта, между друго, споменува се, че всички членове на съвѣта въ Оборище били до 300 души,[1]) а споредъ З. Стояновъ тѣ сж били 150.[2]) Освѣнъ това, даденията отъ З. Стояновъ списъкъ съдържа имената само на 56 прѣдставители. Ала макаръ турскиятъ рапортъ и да изобилва съ безчетъ груби грѣшки и невѣжествени прѣувеличения — пакъ не е възможно да се мисли, че въ единъ официаленъ документъ биха се допустнали подобни противорѣчия — да се казва, че прѣдставителитѣ сж били 300, да се дава единъ списъкъ отъ 56 прѣдставители, и да се казва отгорѣ, че тоя списъкъ е билъ правенъ на мѣстото на събранието, както З. Стояновъ ни прѣдава съдържанието на рапорта по тази точка.

Наистина, въ рапорта се правятъ натяквания, че изпитателната комисия разполагала съ нѣкои документи, които обѣщава да прѣведе, обаче не е за вѣрване, щото между тия документи да е билъ и списъкътъ за Оборище. Единъ списъкъ не се прѣвежда мжчно. И ако оная комисия го притежаваше, ако притежаваше единъ списъкъ отъ 300 или 150 души — едно най-сигурно обвинение противъ толкова комити — безъ друго нѣмаше и да го прѣмълчи. Отъ документитѣ, за които комисията подмѣта, нѣкои, — както кървавото писмо — излѣзоха на явѣ. Вѣстницитѣ, като „Неологосъ“, и други частни лица, снимали си, по околни пжтища, прѣписъ отъ тѣхъ. Възможно е било, комисията да е направила опитъ да възкраси, по прѣдателство и други свѣдения, списъка на Оборище. Непълния, по този начинъ, списъкъ е падналъ въ ржцѣтѣ на нѣкой вѣстникаръ, този го помѣстилъ въ своя листъ, отдѣто пъкъ З. Стояновъ го зема на вѣра. За жалость, ние не можемъ, за сега, да посочимъ сжщинския източникъ на въпросниятъ импровизиранъ и досущъ непъленъ списъкъ. А не е изключена и възможностьта, щото З. Стояновъ самъ да го е съчинилъ, като е окрасилъ импровизирания свой списъкъ

1) Английската синя книга Turkey p. 177.
2) „Записки“, т. I, стр. 486.

и съ прѣдположението, че сжщиятъ се намира въ рапорта на официалната изпитна комисия. Въ неговия апокрифиченъ списъкъ липсва дори името на Попъ Груя, когото рапортътъ означава като единъ отъ шефоветѣ въ Оборище!

Както и да е, на З. Стояновъ се пада, все пакъ, важната заслуга, дѣто единственъ той се опита да възкръси списъка на Оборище. Нека му признаемъ това. А справедливостьта иска да признаемъ още и друго. А то е, че лицата, които е далъ въ своя списъкъ, вѣрно сж означени и дѣйствително били сж прѣдставители въ Оборище. И за жалость още, малцина могатъ да се прибавятъ днесъ къмъ означенитѣ отъ него. При туй, специалнитѣ усилия, които изслѣдовательтъ би правилъ по настоящемъ въ тая посока, сж придружени съ опасности. И наистина, не малко сж днесъ ония, които се кръщаватъ бивши прѣдставители. Ако запишемъ всички, ние бихме имали единъ списъкъ и отъ 300 души. Ала да отхвърлимъ желанието на всички претенденти ние имаме основание толкова колкото и да ги приемемъ. Ето имено тукъ лежи опасностьта за всѣкой изслѣдователь.

Прочее, нека приложимъ тукъ възможния — до извѣстна степень — списъкъ на Оборище. Нѣма да изпустнемъ, обаче, и да не забѣлѣжимъ, че въ основата на туй, що ние даваме, лежи сé пакъ списъкътъ на З. Стояновъ. Ние поправяме нѣкои имена по собственото желание на живи още прѣдставители; други допълняме по събрани свѣдения. За Копривщица у З. Стояновъ стои Тодоръ Душанцалията, като втори прѣдставитель, а послѣ въ списъка по-нататъкъ е писано за село Душанци, пакъ прѣдставитель Тодоръ, а то е едно и сжщо лице: Тодоръ Нешевъ е билъ наричанъ Душанцалията, защото е отъ Душанци — малко село, недалечъ отъ родното село на Каравелова.

Ето прочее въпросния списъкъ.

Панагюрище	—	Георги Нейчовъ
		Искрйо Мачовъ
Батакъ	—	Петъръ Горановъ
Перущица	—	Д-ръ Василъ Соколски
Брацигово	—	Василъ Петлешковъ
Клисура	—	Никола Караджовъ

		Антонъ Стояновъ
Копривщица	—	Найденъ П. Стояновъ
		Тодоръ Нешевъ Душанцалията
Поибрене	—	Делчо Ив. Уливеръ
		Владъ Неновъ Пашовъ
Петричъ	—	Нено Лулчовъ Гуговъ
		Панчо Ракѣвъ
Мечка	—	Димитъръ Коклювъ (гайдарджията)
Баня	—	Попъ Груйо
Бѫта	—	Нанчо Върбановъ
Старо-Ново-Село	—	Ненчо Искревъ Налбантинъ
		Михо Мишковъ
Синджирлии	—	Андонъ Стоиловъ
Пещера	—	Стоянъ И. Поповъ
Пловдивъ	—	Христо В. Търневъ
Т.-Пазарджикъ	—	Иванъ Соколовъ
Радилово	—	Георги (Гого) Ангелиевъ
Калугерово	—	Теофилъ Бойковъ
Бушуля	—	Митаръ Стояновъ
		Пеню Митровъ
Ерелии	—	Иванъ П. Христовъ
Церово	—	Гене Теллийски
		Цвѣтко Бржшковъ
Кара-Топракъ	—	Петъръ Атанасовъ
Ржжево-Конаре	—	Василъ Неновъ
Елешница	—	Генчо Динчовъ
Паничери	—	Колю Генчовъ
Краставо	—	Стоянъ Литовъ
Демерджилери	—	Танчо Стояновъ Кривчовски
Сопотъ	—	Ганчо П. Николовъ
Геренето	—	Атанасъ Георгевъ
Голѣмъ Чардакъ	—	Златанъ Ненчовъ
Славовица	—	Георги Станчевъ
Кара-Мусалъ	—	Стоянъ Пенчевъ
Айдутска Махла	—	Мате Чолаковъ
Мухово	—	Вълко Стойневъ
		Проданъ Димитровъ

Бѣлйово	—	Митю Петракиевъ Радуловъ
Сестримо	—	
Момино село	—	
Горна-Махла	—	Митю Минковъ
Вѣтренъ	—	Георги Цвѣтковъ
		Г. Лютаковъ
		Попъ Д. Марковъ
		Г. Бѣлйовски
Буново	—	Митю Прановъ
Попинци	—	Петъръ Тодоровъ
Балдйово	—	Ненко Ст. Терзиски
Кавакъ-Дере	—	Брайко Лулчевъ
Карезлии	—	Тодоръ Найденовъ
		К. Пенчевъ
Стрѣлча	—	Иванъ Ангеловъ
		Сава П. Евстатевъ
Саръ-Гйолъ	—	Иванъ Нейковъ
Калагларе	—	Иванъ Петровъ
Кара-Бунаръ	—	Атанасъ Георгевъ Бечовъ
Голѣмо-Конаре	—	Атанасъ П. Пенювъ
		Спасъ Пеновъ
Дудинъ	—	Стойчо Дамяновъ
Думанлии	—	Георги Петковъ
Черногорово	—	Св. Куковъ ?
Ферезлии	—	Ганчо Тасовъ. Тодоръ Ташовъ терзията ?
Радиново	—	Иванъ Атанасовъ Арабаджията
Строюво	—	
Черпелии	—	
Царацово	—	
Мързянъ	—	

З. Стояновъ е допустналъ още една неточность въ съобщенията си, като казва, че въ Оборище присътствували прѣдставители отъ „около 60 села на четвъртия революционенъ окръгъ“. Списъкътъ, обаче, съдържа имената само на 50 села, безъ З. Стояновъ да се е помъчилъ да го допълни и по-нататъкъ. Вѣроятно обаче е, че пратеницитѣ въ Оборище сѫ прѣдставлявали повече отъ 60 мѣста.

Броятъ на лицата въ списъка на З. Стояновъ, както казахме, е 56. Т. Георгиевъ твърди, че въ Оборище присѫтствували 80 души прѣдставители.[1]) По думитѣ на Т. Душановъ, прѣдставителя отъ Копривщица, на Оборище били събрани 108 души прѣдставители.[2]) Ние отбѣлѣзваме всичко 58 села и 65 прѣдставители.

V.

Причини за закъснението на Бенковски. Писмото отъ Търново. Устнитѣ донесения на Тропчева. Резултатъ. Разнорѣчиви източници. Вѣроятната разгадка на въпроса.

Прѣдставителитѣ, прочее, се събирали бавно. Ала се́ пакъ отъ 10 до 13 прибрали се почти всички въ Оборище. Оставало само да дойдатъ и панагюрци съ Бенковски. Но тѣ сѫ и значили почти всичко, защото безъ Бенковски се нищо не вършеше.

Но нека поспремъ сега и върху причинитѣ, най-послѣ, които закъснили Бенковски. Тѣ сѫ и сѫщитѣ, които задържали едноврѣмено и панагюрскитѣ делегати.

Въ Панагюрище, между това, възникнали несъгласия между апостола и избранитѣ прѣдставители за Оборище — Искрйо Мачевъ и Г. Нейчевъ. Поради раздора, послѣднитѣ отказвали да идатъ на събрание. Това станало и причина за да закъснѣятъ, и апостолътъ и тѣ.

Но сега, ето че върху тая точка именно — причинитѣ на раздора — източницитѣ — живи и писмени — говорятъ пакъ почти всички разнорѣчиво. Прочее, ще изложимъ това, което може да се изложи и което, най-послѣ, може да се знае.

Отношенията между панагюрци и Бенковски не били особно сърдечни още отъ самото начало, когато Бенковски дойде въ града имъ като апостолъ. Буйниятъ агитаторъ не питалъ никого, заповѣдалъ всѣкиму и не обичалъ да му възразяватъ. Павелъ Бобековъ, който по образование стър-

---

1) „Кратка история на Ср.-Гор. възст.“ 11.
2) Бѣловѣждъ „Първа пушка“ стр. 55.

чеше надъ всички, а като главенъ учитель, ползувалъ се и съ общо уважение въ града, влизалъ често въ споръ съ Бенковски, като му правилъ умѣстни възражения. Това е раздухвало недовѣрието отъ едната и другата страна. По-късно, наистина, Бенковски често укорява панагюрци, като имъ казва, че тѣ зиаятъ само да разсѫждаватъ, но да работятъ не знаятъ, за което другитѣ окрѫзи били готови за възстание, а тѣ останали назадъ. И разбира се ясно, отдѣ иде тая раздразителность. Прочее, тиканъ отъ нея, за да отсѣче всѣкой поводъ за разсѫждения отъ страна на панагюрци, диктаторътъ отнема имъ, най-послѣ, даже и кореспонденцията. Отнелъ имъ оная кореспонденция, която е била адресувана направо до Панагюрския комитетъ — съ една дума, която не е била за апостола.

Но за да земе тая върла мѣрка, Бенковски ималъ още и други причини.

Писменната кореспонденция съ тритѣ останали революционни окрѫзи се водила чрѣзъ панагюрския комитетъ. Бенковски често отсѫтствувалъ или жилището му въ града не е било всѣкоги извѣстно на куриеритѣ, поради което и писмата се прѣдавали обикновено на Найденъ Дриновъ, който пазилъ архивата на комитета.

Не много прѣди събранието въ Оборище, вслѣдствие възникналитѣ недоразумѣния, Бенковски, една нощь, похлопалъ въ кѫщата на Найденъ Дриновъ и прибралъ отъ него всичкитѣ книжа, а послѣ порѫчалъ на куриеритѣ всички писма да се прѣдаватъ право нему.

Найденъ Дриновъ самъ разказва — дори съ единъ тънъкъ юморъ — какъ Бенковски срѣднощь лудо заблъскалъ съ ритникъ на неговитѣ порти. Тъй като, дордѣ се разбуди и облече, минало врѣме, Бенковски се разярилъ и още блъскалъ по-яростно и накрай изревалъ: „Отваряй, че азъ знамъ и друго“. Съ него били Крайчо Самоходовъ и Илия Яковов — и двамата, които не мигваха прѣдъ нищо. Анадолскиятъ авантюристъ билъ готовъ да изкърти вратата и да прибѣгне до крайности. Найденъ Дриновъ знаялъ това и побързалъ да отвори. Той прѣдалъ, безъ възражение, кореспонденцията. Но съ туй пламнала и враждата между комитета и Бенковски.

Разбира се, злото имало своето начало отъ по-рано и трѣба да се дължи, прѣди всичко, на припрѣностьта и демагогството на Бенковски. Той хокалъ, бързалъ, което за смисленитѣ и порядъчни панагюрци изглеждало все пакъ луда работа. А въ основата си, то е било чисто заповѣдничество.

И послѣ, Бенковски се сношава повече съ селянитѣ, а туй прѣминава скоро у него и въ явна тенденция, щомъ скарнята съ Панагюрище е вече свършено дѣло. Ето защо, демагогътъ внушава сега още повече страхъ на панагюрци съ самовластието си. Тѣ го търпѣли по-рано, а сега вече не могатъ по-нататъкъ. Не много дни прѣди Оборище, пратени били куриери до останалитѣ революциони окржзи, съ писмо, да искатъ точни свѣдения отъ тѣхъ, до колко и за кога сж готови да въстанатъ. За Вратца билъ пратенъ Ст. Тропчевъ, за Търново — Илю Стояновъ Педесетникътъ, а кой е билъ куриерътъ до Сливенъ — това не се помни.

Илю Педесетникътъ се върналъ най-рано отъ Търново и съ писмо. При тръгване още, на пратеницитѣ било пришепнато отъ панагюрци, да не гледатъ само да вематъ писмо, но и да се поогледатъ и да се вслушатъ, какво става въ другитѣ окржзи. Илю прѣдалъ въ ржцѣтѣ на Бенковски писмения отговоръ, а на панагюрци разказалъ, какво чулъ отъ Стамболова въ Търново. Стамболовъ устно хокалъ, че панагюрци бързатъ съ въстание. Тѣ, въ Търново, били водили прѣговори съ Сърбия и Одеса, за да дѣйствуватъ задружно.

Че въ Търново сж могли да водятъ прѣговори съ Одеса и Бѣлградъ — т. е. че Стамболовъ е могълъ да каже това, нѣма защо да се съмняваме. Илю не ще отъ само себе си да е измислилъ тия думи, а панагюрци не можеха да не ги запомнятъ, както ни приказватъ и днесъ. А Стамболовъ трѣба да ги е казалъ, защото отговаряха, до извѣстна степень, на дѣйствителностьта. Деньтъ за въстание не бѣше въ Гюргево точно остановенъ, както знаемъ. Тамъ се бѣ казало, че къмъ май ще се спораэумѣятъ и ще видятъ, какво да се прави. Трѣбаше да се дѣйствува само споредъ това, дали сж приготвени. А приготовляваха се и въ Сърбия

и духътъ въ Русия бѣ подигнатъ. Въ Търново не бѣха готови, но чакаха да се приготвятъ. А едноврѣмено, очаквали и по-надеждни извѣстия отъ Бѣлградъ и Русия. Направо не сж кореспондирали, но коресподенцията все е вървѣла. Замѣстницитѣ на Комитета въ Гюргево бѣха въ съприкосновение съ Панайотъ Хитовъ, който все още си остава сърбски пенсионеръ, получава си заплатата и върши сърбска работа. Около това врѣме, той трѣскаво привикваше нашитѣ хъшове къмъ Бѣлградъ. Въ Влашко тогазъ почти бѣ настжпило общо пилигримство на българи къмъ сърбската столица. Отиваха доброволци. Както — два-три мѣсеца по-късно — войната дѣйствително пламна, и нашитѣ дружини, рамо до рамо съ руски доброволци и за ржка съ сърбскитѣ си братия понесоха славата на не едно и двѣ юнашки дѣла. Та, мустакатиятъ воевода, съ своето непрѣкъсвано съприкосновение съ гюргевци бѣше барометра на сърбскитѣ приготовления, а въ Търново не можеха да знаятъ онова, което се знаеше въ Гюргево. И тукъ, и тамъ — въ тоя моментъ — трѣбваше едно и сжщо да ечи: да се почака още една минута. Сжщо въ Бѣлградъ не можеха да не знаятъ какво се мисли въ Русия. А най-добрѣ го знаяха одескитѣ българи. А разбира се, че тия бѣха постояно въ сношение съ своитѣ единородци — съ нашитѣ хора въ Влашко. Това ние знаемъ отъ по-рано. Прочее, Стамболовъ, като е хокалъ прѣдъ Илю панагюрцитѣ, не е могълъ да не бжде въ течение на работитѣ отвънъ. И вънъ, и вжтрѣ — около него — всичко му е говорило да се почака.

Бенковски, обаче, продължилъ да хока панагюрци, че тѣ нищо не работятъ, а въ Търново, казвалъ той,—по-старъ навикъ, разбира се, — всичко било готово. Той се основавалъ и на обстоятелството, че писмото на Стамболова е било прѣдадено нему, и челъ го самъ той, а не знаялъ за интимнитѣ донесения на Илю до своитѣ съграждани.

Панагюрци, най-послѣ — жедни да му затикнатъ устата — поискали отъ Бенковсси да имъ прочете писмото отъ Търново, но той отказалъ. Тогава и тѣ отказали да работятъ. Съ туй раздорътъ достигналъ до своя върхъ.

Искрйо Мачевъ и Г. Нейчевъ, прѣдставители въ Оборище, отказали да идатъ на събранието.

А Бенковски не се и рѣшавалъ самъ да потегли—като, види се, е прѣдвиждалъ лошото впечатление, което ще направи на всички събрани отсѫтствието на панагюрци. Естествено е, че Панагюрище бѣше централно мѣсто и крупна сила въ срѣдата на революционния свѣтъ.

Тази е била причината, прочее, за да се измине и цѣлиятъ день, 12 априлъ. А и слѣдующиятъ, 13, миналъ сѫщо въ сръдня. Прѣдставителитѣ не искали да мръднатъ; но и Бенковски нито отстѫпя, нито смѣе да тръгне самъ.

За причинитѣ на раздора говорятъ доста обстоятелствено, ала и разнорѣчиво почти всички повѣствователи. Т. Георгиевъ твърди, че поради прибързванията на Бенковски да обяви възстанието, прѣди Сърбия да обяви война, и като не успѣли да набавятъ пушки, панагюрци зели изобщо да се съмняватъ въ сѫществуването на комитетска организация въ България, и поискали отъ Бенковски, въ едно събрание, всичката кореспонденция, която той водилъ съ агентитѣ въ Търново, Вратца и Сливенъ. Бенковски отказалъ, и панагюрци се раздѣлили на двѣ партии: партията на Бенковски и партията на комитета. Раздорътъ траялъ три дни.[1]) Черновѣждъ по-обстоятелствено отбѣлѣзва спора, само че бърка врѣмето на избухването му, като въобще неприятелствата между Бенковски и панагюрци е прѣмѣстилъ слѣдъ Оборище. Били запитани писмено, казва той, всички революциони окрѫзи, дали сѫ готови да възстанатъ. Илю Педесетника билъ пратенъ да занесе писмото за Търново, слѣдъ заседанията въ Оборище. Той донесълъ отговоръ отъ Стойко Мъглата (Стамболова), и вмѣсто да прѣдаде писмото на комитета, прѣдалъ го на Бенковски. Комитета поискалъ писмото, а послѣдния отказалъ да го прѣдаде. „Но тъй като вѣстоноситѣ всѣкога знаяха съдържанието на писмото", Илю обадилъ на комитета, че въ писмото било писано, да се бърза съ възстание, защото и Сърбия щѣла да обяви война на Турция.[2]) Тукъ освѣнъ въ врѣмето Черновѣждъ бърка още и въ друго. Да се твър-

1) „Кратка история на Срѣдногорското възстание" стр. 10.
2) „Кратка история на Панагюрското възстание" стр. 22.

ди, че вѣстоносцитѣ винаги знаяли съдържанието на писмата—което би било равносилно, ако кажемъ, че и послѣднитѣ функционери въ организацията знаяли и най-дълбокитѣ тайни на дѣлото — е твърдѣ смѣло. Че защо тогава Бенковски, който най-добрѣ ще да е знаялъ комитетскитѣ наредби, слѣдователно знаялъ, че нѣма тайна — защо той да крие писмото отъ панагюрци? Куриеритѣ не сж знаяли съдържанието на писмата, но ролята на Илйо, въ дадения случаи, е била съвсѣмъ друга. Старата революционна практика—още отъ врѣмето на Левски—гласѣше така: че въ критиченъ случай само—когато се очаквало, вѣстоносеца да бжде нападнатъ и прѣтърсенъ, и той можеше да бжде принуденъ да унищожи писмото—само въ такъвъ случай полагало се, той — вѣстоносецътъ — непрѣмено да знае съдържанието на писмото, за да направи съобщение и устно. А въ обикновено врѣме, писмата се пишеха химически, или иносказателно, та само посветениятъ е могълъ да ги открие. И наистина, много отъ писмоносцитѣ сж живи още, ала рѣдко нѣкой отъ тѣхъ помни или знае съдържанието на всички ония писма, които е носилъ. И сетне, фактъ е, че въ Търново не бързаха за възстание. Илия могълъ да научи това и така безъ писмото, и казалъ го на панагюрци. А тъй като Бенковски отказвалъ да съобщи на панагюрскитѣ си противници онова, което му писали Търновци, то подозрѣнието е трѣбало да порастне. А Бѣловѣждовъ пъкъ означава на кратко, че спора между Бенковски и панагюрскитѣ депутати, който избухналъ около събранието въ Оборище, билъ се почналъ още прѣди нѣколко дни, защото Бенковски отказалъ да имъ покаже всички писма, които получавалъ отъ другитѣ окржжия, като твърдилъ, че тѣ се отнасяли само до него.[1]) З. Стояновъ пъкъ прѣхвърля цѣлия споръ слѣдъ рѣшенията въ Оборище, като произходящъ отъ туй, че панагюрци не били доволни отъ ония рѣшения, що се зели въ събранието.[2])

---

[1]) „Първа пушка и пр.“ стр. 57.
[2]) „Записки“ I. 510—515.

Манчо Маневъ, който е живъ и който е билъ единъ отъ тѣлохранителитѣ на Бенковски, разказва за припрѣностьта на апостола и въобще за спора слѣдното. Еднажъ комитета засѣдавалъ у Филипъ Щърбановъ. Всички дошли, само Искрйо Мачевъ липсалъ. За послѣдния свидѣтелствуватъ и другитѣ живи поборници че билъ смѣтливъ, или просто казано, страхливъ, и гледалъ кѫдѣто се може да изклинчи. Той билъ много пѫти отсѫтствувалъ отъ заседания. Сега, канили го на два пѫти, и той обѣщавалъ да дойде, но не се явилъ. Манчо Маневъ и Илия Якововъ пазили отвънъ въ кѫщата, дѣто се заседавало. Тогава, на трети пѫть, Бенковски заповѣдалъ на двамата да доведатъ Искрйо, или живъ, или мъртавъ. Манчо Манйовъ изказалъ заповѣдьта на апостола, и Искрю Мачевъ се явилъ. Тъзи и много други случки, като нея, послужили да се раздуха неприятелството между панагюрци и Бенковски. Къмъ Искрйо се присъединилъ и Бобековъ, който — както отбѣлѣзахме по-рано—много пѫти, още отъ самото пристигане на Бенковски въ Панагюрище, влизалъ въ теоретиченъ споръ съ него, а по нѣкога билъ и обижданъ отъ сприхавия заповѣдникъ. Сетнѣ вече, кога наближило въстанието и трѣбало да се дѣйствува, дѣлежътъ станалъ по-силенъ.

Какъ е станало, послѣ, помирението, и подъ кой видъ Бенковски и панагюрскитѣ прѣдставители, помирени, а може би, само полупомирени, тръгватъ за Оборище—свѣденията сѫ откѫслечни и въобще неясни. Единствениятъ, който е запазилъ нѣкои по-близки указания по това, е Илйо Стояновъ Педесетникътъ. Неговиятъ разказъ е интересенъ още и съ подробноститѣ си за писмото и свѣденията, които Илйо донесълъ отъ Търново, та ние ще го приведемъ тукъ и като допълнение на казаното досега по раздора. Когато Илйо пристигналъ отъ старата столица, Бенковски билъ у П. Щърбановъ. На другия день, апостолътъ се прѣмѣстилъ въ кѫщата на Ив. Матовъ. Илйо обадилъ на Ив. Джуджевъ, П. Братковъ и П. Щърбановъ, какво чулъ въ Търново. Стамболовъ му билъ обадилъ, че отъ Одеса обѣщали на

търновци пушки и пари и трѣбало да се чака.*) Тоя сжщи день, панагюрци свикали частенъ комитетски съвѣтъ у Ив. Джуджевъ, дѣто, освѣнъ горнитѣ, присжтствували Бобековъ, Захария Койчевъ и Ст. Джуджевъ. Илйо прѣдалъ думитѣ на Стамболова. Тогава, П. Щърбановъ даже билъ продумалъ, да се убие Бенковски. Дали е дѣйствително правенъ опитъ да се убие апостолътъ, ще разяснимъ по-кжсно. Враждата се разгорѣла. На другия день, обаче, Зах. Койчевъ обадилъ на Илйо, че Бенковски отстжпилъ, и работитѣ се уредили.

Но този послѣдния день, Бенковски билъ вече у Г. Нейчовъ. Повикали го, и отъ тамъ тръгнали за Оборище.

Сега, дали наистина Бенковски е отстжпилъ, дали е обѣщалъ да обажда на панагюрци писмата, които получава, ние положителни свѣдения нѣмаме. Може да се прѣдположи, че патриотизмътъ, въодушевлението и разсждъкътъ ще бждатъ спечелили, най-послѣ, и враждата е била обуздана и отъ двѣтѣ страни. Присжтствието и на чужди гости е диктувало въздържание. Та истинската борба е била, може би, отложена за по-благоприятно врѣме. По-късно, когато огъньтъ пламна безъ врѣме, всички страсти се слѣха въ единъ потокъ отъ въодушевление. Но тогасъ вече, сждбоносниятъ моментъ властвуваше и диктуваше.

VI.

Попъ Груйо при Бенковски. Обстоятелствата, при които апостолътъ тръгва за Оборище. Истинскитѣ мотиви. Нощьта срѣщу 14 Априлъ въ Оборище. Дневниятъ редъ. Критически бѣлѣжки. Ролята на Бенковски. Спорътъ за пълномощие. Планътъ на възстанието.

Прѣдставителитѣ, събрани въ Оборище още отъ 10, 11 и 12, утегчавали се твърдѣ отъ безцѣлното чакане. Толкова души да стоятъ тамъ по цѣли дни и нощи, искало се храна и костувало разходи. Ягнета, хлѣбъ и всичко друго се прѣнасяло отъ Мечка и Панагюрище, но причи-

*) Тази история за пушки и пари е отзвукъ отъ онази история отъ миналата есень, дѣто и Ботевъ ходи въ Одеса за да земе обѣщаното, но се върна съ праздни ржцѣ. А надѣждата се усилвала сега, защото и събитията вече назрѣваха.

нявало отиване и връщане на множество служители. Движението е могло да обърне внимание на будната власть. Опасностьта била явна. Прѣдставителитѣ се безпокоили.

Попъ Груйо, както казахме, стигналъ на 12 вечерьта въ Оборище, и като не заварва тамъ Бенковски, почакалъ го до слѣдующия день, 13 Априлий. Тогава се получило отъ Бенковски писмо, въ което послѣдния канилъ Попъ Груя да дойде въ Панагюрище и да го придружи до събранието, защото имало причини, поради които той не можилъ самъ да дойде.[1]) Попъ Груйо, придруженъ още отъ нѣкои свои познати отъ Мечка и Баня, дошълъ въ Панагюрище, и тогава именно — прѣзъ нощьта на 13, срѣщу 14 — Бенковски потеглилъ за Оборище. Слѣдъ него потеглили панагюрскитѣ прѣдставители Г. Нейчовъ и Искрйо Мачовъ. Като причина за да тръгне, Попъ Груйо още казва, че заедно съ него или по него — не е опрѣделено — привтасалъ и Нено Гуговъ, Петрички прѣдставитель, отъ Оборище, и като обяснилъ, че е невъзможно повече да се чака, че хората бързали и щѣли сами да се пръснатъ, Бенковски се принуди да тръгне, а слѣдъ него потеглили и двамата панагюрски прѣдставители.

Попъ Груйо не ще да е знаялъ истинскитѣ причини на спора, а украсилъ странното закъснение на Бенковски по своему. Апостолътъ ужъ се боялъ самичъкъ да тръгне, а поискалъ и по цѣлия пѫть да се настанатъ стражи. А че и кога тръгнали на пѫть, Бенковски не вървѣлъ напрѣдъ, но криялъ се задъ своитѣ съпѫтници, като се боялъ ужъ, да не посегнатъ на него отдирѣ — тъй като панагюрци били нагласили да го убиятъ. Това Попъ Груйо описва подробно въ запискитѣ си. Трѣба да го е приказвалъ сѫщо и на мнозина, тъй като легендата за скроено убийство противъ Бенковски е минала по-кѫсно у всички повѣствователи. Та, въ сѫщность, най-убѣдения сѣятель на тази мрачна легенда е билъ и си остава никой другъ освѣнъ екзалтираниятъ въ своитѣ идеи и въ начина на сѫжденията си Попъ Груйо.

---

1) В. запискитѣ на Попъ Груйо, стр. 75 до 85.

Но че всичко това, което говори по нагласеното убийство, е било чистъ плодъ на въображението му, ние ще разяснимъ на свое мѣсто. А въображението на Попъ Груя е трѣбало и могло е да работи единствено поради обстоятелството, че той не е знаялъ сѫщинскитѣ причини и различнитѣ стадии на раздора между Бенковски и панагюрци. И тъй като, малко по-послѣ, враждата — макаръ и минутно — разгорѣва се още повече и проявява извѣстни похвати, както ще видимъ, то и Попъ Груйо по-къснитѣ намеци ще да е съединилъ въ паметьта си съ случката, какъ Бенковски закъснява да се яви въ Оборище. Захарий Стояновъ поелъ отъ него легендата за убийство на вѣра, а по Захарий Стояновъ повторили и повтарятъ я всички повѣствователи за сѫщия случай.

Така че, Бенковски — както намекнахме еднажъ — ще да се е запѫтилъ за Оборище, безъ да отстѫпи и безъ да се примири съ панагюрци, като се подчинявалъ на необходимостьта, да не се осуети общото събрание само поради негова вина. По сѫщата причина и панагюрци ще да сѫ тръгнали, като си оставали пакъ рѫцѣтѣ развързани за борба срѣщу посѣгателствата на апостола.

Съ появяването на Бенковски въ Оборище, духоветѣ се ободрили. Той бѣше душата на движението. Панагюрскитѣ пратеници, като прѣдставители на фактическата столица на окрѫга, трѣбало сѫщо да занимаватъ видно мѣсто.

Нощьта, обаче, била напрѣднала, и работата оставили за зарань. Бенковски не спалъ. Той употрѣбилъ нощьта за да се запознае съ всички. Рѫкувалъ се съ прѣдставителитѣ, запитвалъ сѣкиго отдѣлно за работитѣ въ селото имъ. По едно врѣме, патриотическитѣ чувства се разпалили. Г. Икономовъ билъ яснопоецъ и запѣлъ хайдушки и бунтовни пѣсни.

„Никому не идѣше сънь, пише възторжениятъ повѣствователь на Оборище, З. Стояновъ, въ тая тържествена минута, въ тая независима държава, дѣто соколитѣ пишеха законъ, дѣто нѣмаше ни турски заптии, ни коваренъ фанариотинъ, ни пъкъ изедникъ чорбаджия, изказаха се желания отъ нѣколко любители на юнашки пѣсни — нѣма ли

кой да развесели събранието съ нѣкой бунтовенъ маршъ, Това чакаше и Георги Икономовъ . . . Поизкашли се Икономовъ, подпрѣ се съ едната си ржка на пушката и викна та запѣ: „Горолйо горо зелена и ти водолйо студена“. . . Сичкитѣ депутати, които бѣха образували колело около пѣвеца, заедно съ апостолитѣ, малко по малко, отъ най-напрѣдъ само съ тананикане, а отъ послѣ запѣха съ високъ гласъ да пригласятъ на Икономовъ, понеже пѣсеньта имъ бѣ извѣстна, така щото нагласи се цѣлъ единъ хоръ отъ 150 гърла! Три-четири чакмаклии шишинета изреваха между депутатитѣ и едно „да живѣй“ се изтръгна отъ гърдитѣ на всички“ [1]).

Щомъ съмнало, всички бързали да се почне работа. Воловъ прѣдложилъ събранието да се отвори съ молебствие и водосветъ. Службата ржководилъ Попъ Груйо.

Много сж разнорѣчиви сжщо и мнѣнията относително дневния редъ на събранието. З. Стояновъ[2]) приема, че най-напрѣдъ Бенковски положилъ въпроса за пълномощията, послѣ дошло официялно отваряне на събранието отъ Волова, който искалъ полагане на клетва отъ всички, и тогава послѣдвало и провѣрка на личнитѣ пълномощни на прѣдставителитѣ, както и други въпроси. Черновѣждъ туря най-напрѣдъ провѣрката на акредитивнитѣ писма,[3]) а тогава и въпроса за пълномощие (диктатура) и послѣ вече клетва и другитѣ въпроси. Т. Георгиевъ не спира подробно върху програмата. Живитѣ поборници и прѣдставители сж еднакво разнорѣчиви и ненадеждни като винаги. Нѣма единство въ казванието напримѣръ на Попъ Груйо, Искрйо Мачовъ и Ив. Соколовъ и др. Разбира се, че да се постигне нѣщо абсолютно не е възможно, и въ тоя случай, както и въ много други. Не е възможно, защото липсватъ писмени доказателства, а паметьта на съврѣменници, естествено, е слаба опора. Бѣловѣждовъ, по споменитѣ на Т. Душановъ, твърди, че клѣтвата е вървѣла най-напрѣдъ, само че не Воловъ, а Бенковски открилъ събранието[4]).

---

1) „Записки“ I 486.
2) „Записки“ т. I, 489—498.
3) „Кратка история на срѣдногорското възстание“ стр. 18.
4) „Първа пушка“ 56.

Като земемъ въ съображение, че З. Стояновъ—който, между прочемъ казано, единъ-едничъкъ между всички писатели твърди, че Воловъ, а не другъ е открилъ събранието—като земемъ прѣдвидъ именно, че и той попада въ неясность, защото добавя, че Бенковски прѣдоставилъ Волову откриването, отъ което пакъ може да се разбира, че е ималъ думата прѣди Воловъ и прѣдоставилъ на тогова да отваря; остава да приемемъ, че се пакъ Бенковски открива заседанието. Изобщо, всички живи прѣдставители говорятъ единодушно, че гръмливия гласъ на Бенковски захваналъ и свършилъ съвѣщанията.

Слѣдъ молебена, всички прѣдставители положили клетва, че ще служатъ вѣрно на отечеството си и ще пазятъ тайна.

Тогава пристѫпили веднага къмъ провѣрка на пълномощнитѣ на всички прѣдставители. Освѣнъ книжата на Ив. Соколовъ отъ Пазарджикъ, всички други се указали правилни. По-рано Бенковски още въ Баня върна В. Платнаровъ отъ Карлово, за което споменахме. Сѫщо отъ тамъ ще да е върнатъ Спасъ Гиневъ, перущенски прѣдставитель, на който липсало нѣщо въ пълномощното. Къмъ Ив. Соколовъ Бенковски билъ особно строгъ. Пазарджишкия прѣдставитель билъ принуденъ да похарчи една лира и пратилъ особенъ човѣкъ на конь за да му донесе отъ града статистикитѣ, безъ които Бенковски не искалъ да знае за него като членъ на събранието. Отъ Т. Пазарджикъ се явилъ още и Д. Юруковъ — като самозванъ прѣдставитель отъ своето родно мѣсто, Брацигово, но Бенковски и него върналъ. Той искалъ да види отъ Брацигово непрѣмено В. Петлешковъ, комуто е твърдѣ довѣрявалъ и съ пълно право. Споредъ разказътъ на нѣкои, за което намеква и З. Стояновъ, апостолътъ пратилъ отъ своя страна човѣкъ, който да подкани Петлешкова, да не отсѫтствува отъ събранието въ Оборище. Ако може туй обстоятелство да се приеме за достовѣрно, пратеникътъ ще да е тръгналъ отъ Оборище или отъ другадѣ, но всѣкой случай по-рано. Както ще видимъ, Бенковски се мае кѫсо врѣме на събранието, а въ такъвъ кратъкъ срокъ, пратеникътъ не можеше

да иде до Брацигово и да се върне заедно съ Петлешкова. А Петлешковъ зема участие, както ще видимъ, въ разискванията. Или пратеникътъ ще да го е срѣщналъ на пѫть, или самъ ще да се е отправилъ за Брацигово по-рано, напр. на 12 Априли, когато Бенковски е билъ въ Баня, отдѣто, навѣрно е билъ върнатъ и Юруковъ. Особното внимание на апостола къмъ Петлешкова добива особна илустрация послѣ. Защото, кога, въ врѣме на заседанието, възниква остъръ споръ, както ще видимъ, между Бенковски и голѣмо число депутати, Петлешковъ открито е на страната на буйния апостолъ, и съ своята блага личность склонява неприятелитѣ къмъ помирение. За особното повикване на Петлешкова отъ страна на Бенковски, говорятъ мнозина съврѣменници, ала отъ Брациговски източникъ, види се, не ще можемъ нищо да узнаемъ. За по-щателно изслѣдване едва ли може дума да става, слѣдъ като и въ най-новата книга за Брацигово отъ г. г. Хр. Петлешковъ и Ив. К. Иеремиевъ се признава, че по-точни свѣдения липсватъ[1]). Едно е фактически вѣрно, че Петлешковъ е стигналъ въ Оборище късно, въ самия день на заседанието, значи на 14-й, а не на 15-й Априлий, както се прѣполага въ току-що споменатата книга.

Освѣнъ пълномощнитѣ, разгледани били и статистикитѣ, които били свѣрявани по числото на жителитѣ въ всѣко село — число означено въ книгата на Ст. Захариевъ която се появи въ 1871 г.[2]). Споредъ послѣдни източникъ, — както бѣлѣжи З. Стояновъ — броятъ на възстанницитѣ въ четвърти окрѫгъ се изчислявалъ отъ събранието на 73,532[3]) — което не може освѣнъ да се земе като прѣдполагаема цифра. Нито статистическитѣ листове на прѣдставителитѣ сѫ били нѣщо документално, нито дори и цифритѣ на Ст. Захариевъ можеха да бѫдатъ нѣщо надеждно.

За секретари на събранието били провъзгласени Найденъ П. Стояновъ отъ Копривщица и Н. Караджовъ отъ Клисура.

---

1) „История на Брацигово,“ 70.
2) Описание на Т.-Пазарджишката кааза“, Wien 1872.
3) „Записки,“ I 502.

Слѣдъ едно малко съвѣщание съ двамата си другари, Воловъ и Икономовъ, Бенковски прѣдложидъ да се даде на апостолитѣ специално пълномощно. Главнитѣ искания на това пълномощно се състояли въ малко точки: само апостолитѣ трѣбало да иматъ право да дигатъ възстание и никой другъ; тѣ ще назначаватъ воеводи и въобще водители; всички разпореждания по възстанието ще произлизатъ само отъ тѣхъ и отъ никой другиго.

Въ такъвъ видъ пълномощието съдържало двойно ограничение: 1) заграждалъ се пѫтя на всички чужди авторитети къмъ водителство и 2) народътъ се лишавалъ отъ всѣко право да видоизмѣнява разпорежданията на апостолитѣ.

Не ще съмнѣние, че послѣднята точка е била по-тежка по значение—по-ограничителна и по-неприемлива.

Бенковски самъ, види се, ималъ основателни причини, за да настоява на исканията си. При малка несполука, тълпитѣ губятъ обаяние къмъ водителитѣ си и лесно се повличатъ по нови звѣзди. Щомъ се обяви възстанието, разни авантюристи — а може би и знатни личности, — биха се явили отъ разни страни, и като повлекатъ множеството слѣдъ себе си, можеха да измѣнятъ характера на цѣлото дѣло.

Отъ друга страна, случаятъ съ панагюрци билъ още прѣсенъ въ паметьта на Бенковски. Разпалени отъ умраза, или залъгвани отъ разни честолюбци, лесно можеха тѣ, или други, да създадатъ раздори и да спънатъ дѣлото въ най-рѣшителния моментъ.

Споредъ както разказватъ нѣкои, въ началото още на събранието Бенковски прѣдложилъ да се викатъ всички членове на панагюрския комитетъ подъ сѫдъ за непростителното свое вироглавство. Крайчо Самоходовъ билъ пратенъ да ги вика, но тѣ се не явили — подъ прѣдлогъ, че иматъ свои прѣдставители, които да отговарятъ за тѣхъ. З. Стояновъ не е изпусналъ да ни повѣствува и за туй[1]).

Чрѣзъ пълномощията Бенковски искалъ съ единъ размахъ да изскубне злото отъ корень.

---

[1]) „Записки," I, 487.

Разбира се, че отъ всички присѫтствующи, панагюрскитѣ прѣдставители е трѣбало първи да почувствуватъ, каква рѫкавица имъ се подхвърля. Къмъ тѣхъ се присъединилъ Ив. Соколовъ, сѫщо обиденъ отъ заповѣдничеството на Бенковски, и спорътъ бързо се разпламенилъ.

Опозиционнитѣ прѣдставители — не безъ основание— бояли се да дадатъ сѫдбата на цѣлото население въ рѫцѣтѣ на едни хора, съ които се познавали едва отъ три мѣсеци. Влияло е още и вкорененото недовѣрие на панагюрци къмъ Бенковски — поради послѣднитѣ случки. И послѣ, той бѣше припрѣнъ, както видѣхме, и буенъ до неразумность, отъ което панагюрци и други се бояли твърдѣ. Единъ такъвъ човѣкъ, мислили тѣ, щомъ въ рѫцѣтѣ му повѣрятъ неограничена власть, могълъ е безразсѫдно да ги вълвече въ най-необмислени авантюри. Разбира се, че въ тоя възгледъ се криела голѣма доза отъ прѣувеличение. Човѣкътъ, който съ такава твърдость е искалъ задължения къмъ себе си, ще да е съзнавалъ ясно онова, което и самъ дължи къмъ другитѣ. И наистина, ще имаме случай да видимъ, че Бенковски и до послѣдния часъ, когато избухна огъньтъ, по-добрѣ отъ всички умѣеше да скѫпи сѫщинскитѣ интереси на възстанието.

Сетнѣ, спорътъ зелъ сѫщо идейна и резонерска подкладка, както всичко у насъ. Заговорили за нова тирания, която гласѣла да замѣсти оная на султана. Врѣмената бѣха тогава идеалистични. По-прѣднитѣ хора, надъхани отъ идеологията на Каравелова и Ботева, не мислѣха само да отрехнатъ отъ гърба си чуждото иго, но ламтѣха дори за республики и комуна. И тогава, както и днесъ още, фразеологията и резонерството отдалечаваха природно практичния умъ на българина отъ непосрѣдствения и мощенъ възгледъ въ живота.

Трѣба да отдадемъ право на Бенковски, че той—макаръ и лошъ парламентаристъ—билъ е, въ случая, добъръ психологъ и постѫпилъ смѣло, като водитель. За едно дѣло, въ което ще падатъ глави, пъкъ и въ всѣко друго —само защото е дѣло, а не приказка — не е достатъчно да убѣдишъ, и да създадешъ съчувственници, но трѣба да

циментирашъ тия хора въ една цѣлина, въ едно дисциплинирано тѣло и да ги подведешъ подъ единъ режимъ. Така че, като захваляваме въ момента тактичния похватъ и силата на Бенковски, ние не мислимъ, че бихме станали отзвукъ на слабостьта на мнозина, които боготворятъ всѣка стѣснителна мѣрка и всѣка самовластна дисциплина. Не е дума за стѣснение и власть, а за редъ и правило, които могатъ да бждатъ и твърдѣ свободни по духъ, и пакъ да си останатъ редъ и правило. Не бихъ желалъ да ме мислятъ съчувственикъ изобщо на стѣснителни мѣрки.

Заслугата на Бенковски, въ дадения случай състои въ това, че, като апостолъ и заповѣдникъ, той е схваналъ нуждата отъ система и отъ режимъ. Другъ е въпросътъ, какъвъ трѣба да бжде тоя режимъ. Републиканци, конституционисти, социалисти, консерватори и всички други партийни групи въ наше врѣме не сж анархисти: всѣка една отъ тѣхъ е все пакъ за единъ цѣлесъобразенъ и здравъ режимъ —само подъ разни форми. То е идея и направление, и не е намѣрение и посѣгателство. Съ тази мѣрка трѣба да мѣримъ и Бенковски.

Сега, другъ е въпросътъ, дали буйниятъ апостолъ не е билъ въ състояние да налучи и по-добъръ редъ отъ оня, на който иска да подчини всички свои съратници въ Оборище. Той има силенъ природенъ умъ, за да прѣдвижда онуй, което трѣба. Само че образованието и подготовката, а пъкъ и самитѣ жестоки условия, срѣдъ които е дѣйствувалъ, не му сж помагали, може би, да избере други по-гладко постлани пжтища.

Доколко той е съзнавалъ нуждата отъ дисциплина,— макаръ и подъ бодливия видъ на едни неограничени пълномощия — доколко тая нужда е подхождала и на цѣлия складъ на духа му — складъ всѣкой случай зѣющъ съ празднини — служи за доказателство единъ уставъ, който Бенковски съчинилъ, — споредъ свидѣтелството на съврѣменници и който уставъ е, за съжаление, пропадналъ за поколението. Своеобразниятъ демагогъ-апостолъ опрѣдѣлялъ тамъ отношенията на всички подчинени къмъ по-горни, установявалъ и титли дори за тая цѣль![1]) Титли, разбира

1) З. Стояновъ „Записки," I 467.

се, не е трѣбало, но бѣдното развитие на Бенковски не му позволило да разбере, че и безъ тѣхъ пакъ може подчинение и дисциплина.

Спорътъ не траялъ дълго, благодарение на енергията и твърдостьта на Бенковски. Той ималъ болшинството на своя страна. Гласуването станало съ изтегляне на мечове. Бенковски показалъ пълна готовность да поведе своитѣ хора на страна и да държи съ тѣхъ особенъ съвѣтъ. Воловъ и Г. Нейчевъ се разчувствували. Разказватъ, че Воловъ дори и заплакалъ. Него измжчвала мисъльта, че едно велико дѣло, като това събрание, се разпадало, благодарение само на славянския несговоръ. Неотстжпчивостьта на Бенковски и благия нравъ на Волова, който и съ своя развитъ умъ упражнявалъ обаяние надъ прѣдставителитѣ подѣйствувалъ най-послѣ. Пълномощията били подписани, безъ никаква поправка. Прьвъ подписалъ Петлешковъ, а слѣдъ него се изредили и всички други строптивци. И тукъ патриотизмътъ и въодушевлението надвили.

Послѣ туй вече се пристжпило да разрѣшатъ сжщинскитѣ задачи, за които е било свикано събранието. Въпросътъ, дали да има възстание или не, билъ най-бързо рѣшенъ. Всички единодушно и безразлично гласували — да има възстание.

Оставало да се опрѣдѣли точно: по какъвъ начинъ трѣба да стане възстанието. Тукъ изпъкнали двѣ мнѣния. Апостолитѣ, съ единъ кржгъ прѣдставители около тѣхъ, съвѣтвали четна война. Всички способни да носятъ оржжие възстанници трѣбало да набиятъ гората. Прѣдварително щѣли да изнесатъ храна, муниции и всички други потрѣби на нѣкое непристжпно мѣсто въ планината и сетнѣ ще воюватъ въ околноститѣ, като пазятъ склада си или като го прѣнасятъ — споредъ нуждата — отъ едно мѣсто на друго.

Болшинството обаче на прѣдставителитѣ отъ Оборище били на друго мнѣние. Нека направимъ нѣкои общи бѣлѣжки върху тоя въпросъ. Ето кои обстоятелства сж имали тяжесть при разискванията.

Като излѣзатъ мѫжетѣ вънъ, жени и дѣца оставали въ селото или града беззащитни подъ ятагана. Отъ друга страна, изпъквала идеята, че и прѣди излизали възстанически чети изъ планината, но турското правителство хитро ги провъзгласявало за разбойнически банди. Дори съ това султанътъ бѣ успѣвалъ до тогава да забули очитѣ на Европа, че въ България нѣмало възстание. А че и сега правителството е могло да извърши съ възстанието пакъ сѫщата оная игра.

Самъ Бенковски, който съ рѣдка сила е схващалъ духа на врѣмето и билъ добрѣ вникналъ въ условията, въ които ще се развие борбата, прѣдлагалъ цѣлото население да напустне села и градове, и като излѣзе на планината, да се закрѣпи тамъ въ непрѣстѫпни за неприятеля мѣста.

Ще споменемъ пакъ, че смѫтно сѫ отбѣлѣзани въ всички повѣствователи отдѣлнитѣ мнѣния, възникнали въ заседанията на Оборище, относително какъ да стане възстанието. З. Стояновъ не знае дори на какво мнѣние е билъ Бенковски. [1]) Споредъ него, болшинството депутати сѫ били приятели на идеята, цѣлото население да възстане. Сѫщото твърди и Черновѣждъ. [2]) Т. Георгиевъ не говори нищо по тоя пунктъ, сѫщо и Бѣловѣждовъ. Живитѣ поборници пъкъ говорятъ разнорѣчиво за въпроса. Нѣкои твърдятъ, че Бобековъ въ Панагюрище билъ несъгласенъ съ идеята да възстане цѣлото население. Мисли се дори, че той прѣдлагалъ плана за чети.

Обаче, слѣдъ всичко казано и обмислено, избрали единъ срѣденъ пѫть. Всѣкой възстанически пунктъ трѣбало да се защищава самъ. Слабитѣ сами да се завардатъ села, трѣбвало да се приберать съ жени и дѣца въ нѣкой отъ ближнитѣ по-голѣми и по-надеждни за отбрана центрове.

Ония, на които селата били признати за природно укрѣпени, смѣтали себе си щастливи — не само отъ военно гледище. Тѣхъ е радвала мисъльта, че нѣма да напустнатъ огнищата си. Естествено, че за мирнитѣ селяци, не чували за военни грижи, била твърдѣ страховита мисъльта, да за-

1] „Записки“, I 502—503.
2] „Кратка история на Панагюрското възстание“, стр 20.

рѣжатъ — като чиста непотрѣбица — съ потъ и мжка зазидани топли стрѣхи. Тукъ е билъ и сждбоносниятъ вжзелъ на дѣлото или на цѣлото рѣшение.

И наистина, топлата привързаность къмъ собствено огнище видоизмѣнява отпослѣ значително общитѣ разпоредби, зети въ Оборище. А това ще познаемъ при постепенното развитие на събитията. Батакъ не отиде никждѣ, и никой не отиде въ Батакъ; сжщото бѣше и съ много отъ околнитѣ на Панагюрище села. А по такъвъ начинъ силитѣ се разкжсаха, или по-добрѣ, по този начинъ никаква сила и не възникна.

Копривщенци прѣдложили своя градъ, като разположенъ високо въ планината, за центъръ на цѣлото възстание. [1]) Но за такъвъ, въ военно отношение, оставили Панагюрище, както си бѣше то и административенъ центъръ на революционниятъ окржгъ.

Ала фактически малко значение можеше да има вече центра, защото окржгътъ се разпада на отдѣлни пунктове за самостоятелна отбрана. Панагюрище добива важность само като седалище на апостолитѣ. А пъкъ, и тука, както всѣкждѣ, личностьта на Бенковски е била главната центробѣжна сила. Защото, въ самото начало още на възстанието, Воловъ — както ще видимъ — трѣбаше да замине за своя районъ.

Хитро бѣлѣжи З. Стояновъ, че Бенковски не е могълъ да приеме Копривщица за центъръ. Той още отъ самото начало на приготовленията избѣгва своя роденъ градъ, кждѣто бѣ прѣдвидѣлъ, че не може да играе водителска роля.[2])

За центъръ на възстанието, казва пакъ З. Стояновъ, се избра Панагюрише, гдѣто ще заседава главниятъ воененъ съвѣтъ, който ще да ржководи движението. А пъкъ за главния воененъ съвѣтъ споменуватъ и други автори — пакъ въ сжща смисълъ, което лесно се разбира. Макаръ окржгътъ и да се разпадалъ на отдѣлни точки, все пакъ общото водителство е било неизбѣжно. Така че, Панагюрище оставалъ като центъръ не толкова на дѣйствието или силитѣ, но само на водителството.

1] З. Стояновъ, „Записки" стр. 503.
2] „Записки", I 503.

Въ по обстоятелствени разисквания не влѣзли, тъй като врѣмето било кжсо. Изработването на подробния планъ на възстанието било прѣдоставено на специална комисия, избрана къмъ края на заседанието.

VII.

Продължение. Деньтъ на възстанието. Спорни страни. Послѣдно и фатално рѣшение. Епизодътъ съ една змия.

Най-трънливъ билъ въпроса за деньтъ на възстанието. Той бѣше донѣкждѣ прѣдрѣшенъ за апостолитѣ още отъ Гюргево, както знаемъ, обаче все пакъ деньтъ оставаше тайна и до днесъ за всички други, а пъкъ и окончателната дата не бѣше тъй установена. Знаемъ, че въ Гюргево бѣше постановено, бунтътъ — всѣкой случай — да се прогласи на 1 Май. [1]) Но прѣдвиждаше се, за по-късно, пакъ едно окончателно споразумение между апостолитѣ. Бенковски се затруднявалъ, все пакъ, да съобщи сега прѣдъ такова множество отъ прѣдставители и други служащи — да издаде страшната тайна за деньтъ на възстанието; боялъ се отъ прѣдателство. И освѣнъ туй, въ послѣдно врѣме, за самата точна дата възникнало и малко разногласие между апостолитѣ отъ другитѣ окржзи. Отгласъ, до извѣстна степень, за туй разногласие можехме да схванемъ и въ извѣстието, що Илйо Петдесетникътъ донесълъ отъ Търново — че тамъ мислили да възстанатъ по-късно и което послужи като непосрѣдственъ поводъ за да избухне остра вражда между Бенковски и панагюрци. Дори и по-напрѣдъ било изпъкнало едно особно мнѣние, да се отложи възстанието. Прѣзъ м. Мартъ, именно, апостолътъ на Сливенския революционенъ окржгъ, Ил. Драгостиновъ, писмено прѣдложилъ на другаритѣ си отъ останалитѣ окржжия да опрѣдѣлятъ 11 Май, празникъ на Кирилъ и Методий, за день на възстанието. Но Ст. Заимовъ твърди, че прѣдложението на Илариона Драгостиновъ е било прието „отъ всичкитѣ главни апостоли", което мжчно хармонира съ редътъ на работитѣ. Не

1] „Заимовъ", „Миналото", стр. 80.

сѫ живи Воловъ и Бенковски да ни кажатъ истината. Но ако тѣ бѣха приели 11 Май, като день, въ който ще възстанатъ, никой не ги е притискалъ да установятъ въ Оборище 1 Май — както и направиха. Разликата отъ 1 до 11 Май е нищожна и не можеше да бѫде прѣдметъ за споръ. Бенковски и Воловъ не ще да сѫ промълвили за това никому, защото живитѣ членове на панагюрския комитетъ не знаятъ нищо за това. И освѣнъ това, дори самъ Кукумявковъ отъ Сливенъ, въ своята брошура за Сливенското възстание, въ което самъ бѣ участвувалъ, пише, че на Сливенското знаме било пришито надписъ 1 Май 1876. Въ Сливенъ никой не помни друга дата за възстание. Разбира се, че подобни свидѣтелства, както на живи поборници, така и на Кукумявковъ, не сѫ особно важни, защото, първитѣ сѫ могли, по разни причини, да не бѫдатъ посветени въ въпроса, а Кукумявковъ, на когото брошурата е твърдѣ невзискателно написана, могълъ е сѫщо криво да помни. Обаче, подобни свидѣтелства добиватъ все пакъ поне отрицателна цѣна, че фактътъ да се отложи възстанието отъ 1 Май за 11 Май не е билъ тъй извѣстенъ. Датата изобщо се е държала въ тайна, което лесно се разбира; ала сѫщото е било и за двѣтѣ дати. И щомъ въпросътъ за 11 май се уредилъ още прѣзъ Мартъ, както твърди Заимовъ, то нѣмаше защо хората пакъ да помнятъ 1 Май. Най-послѣ, самъ г. Заимовъ гради твърдението си не върху запазенъ писменъ документъ, при който случай никой не можеше да спори съ него; но той говори на память, и могълъ е сѫщо криво или непълно да запомни. Въ Врацa и въ Търново, както знаемъ, имало е тежнене да се поотложи възстанието, а за това има и спомени. И разногласие, въ тая смисъль, между Бенковски и сѣвернитѣ апостоли — разногласие, което не могло да избѣгне будното внимание на панагюрци, било изходната точка на скарнята между тѣхъ и Бенковски. Обаче, самиятъ фактъ, че Бенковски е настоявалъ да се побърза съ възстанието, и че въ Панагюрище 1 Май билъ приетъ за день на възстание; и послѣ, че нито Бенковски, нито на Воловъ не се противили за 1 Май, свидѣтелствува неоспоримо, че по-рано никакво съ-

гласие за 11 Май не е било постигнато, поне Панагюрище не е било давало съгласието си въ тая смисъль. И, значи, самото съгласие не ще да е било общо. При все това, г. Заимовъ може пакъ да е правъ, че Иларионъ е писалъ, възстанието да стане на праздникътъ на Кирилъ и Методия. Едно възстание е тежъкъ въпросъ. Самитѣ апостоли, които сж прѣдлагали дата, едва ли сж вѣрвали толкова точно да я упазятъ. Могли да се явятъ хиляди непрѣдвидени случайности, които да ускоратъ или забавятъ първата стжпка. Ето защо, самъ Иларионъ, макаръ и да е правилъ прѣдложение за 11 Май, не ще да е смѣялъ да разгласяпа макаръ само отъ прѣдпазливост — точното врѣме, съ което се обяснява и ненадежностьта на сегашнитѣ спомени.

Най-послѣ, че отъ Сливенъ направили прѣдложение, въ извѣстна смисъль, че въ Враца и Търново били на друго мнѣние, а въ Панагюрище накрай зели посвоему рѣшение, всичко туй още единъ лишенъ пжть илустрира онази идея, що доста биде освѣтлена на свое мѣсто. Апостолитѣ отъ Гюргево бѣха отъ начало още своеначалници. Тая тенденция господствуваше у тѣхъ. Ето защо и сега нѣма централно мѣсто, отдѣто да послѣдва общо разпореждание. Ето защо нѣма единство въ наредбитѣ, а господствува до значителна степень неопрѣдѣлено блуждаяне въ тъмнината. А това е — не ще съмнѣние — едно отъ най-болнитѣ мѣста на цѣлото дѣло.

Бенковски въ душата си билъ противъ всѣко отлагане. Духоветѣ въ Тракия били неимовѣрно възбудени; нѣмало какво да се чака. Протакането обѣщавало само раздухване на изникнали раздори. Не билъ далечъ и страхътъ отъ прѣдателство, което не е мжчно да се разбере, като се земе прѣдвидъ, че цѣлото население, съ жени и дѣца, бѣше въ течение на тайната.

Бенковски ималъ и причини да подозира мекушавость въ събратията си апостоли отъ другитѣ окржзи. Той не бѣше достатъчно развитъ, за да схваща международнитѣ отношения. Въ него е владѣлъ единъ парадоксъ. Той не довѣрява на Русия, ни на Сърбия, ни на Европа. А все пакъ на съчувствието — или сѐ едно — на намѣсата на тая

сжща Европа той базира цѣлия очакванъ ефектъ на възстанието. Планътъ на апостолитѣ въ Гюргево бѣше твърдѣ ясенъ и простъ въ тая смисъль. Така че, Бенковски — единъ генералъ, но въ душата единъ простъ и вѣренъ войникъ — не е могълъ да го не разбира и слѣдва. Възстанието трѣбало да стане. За дѣйствителенъ успѣхъ, съ собствени сили, мжчно могло да се мисли, че и Бенковски не мисли. Но турцитѣ — като бждатъ прѣдизвикани — ще прибѣгнатъ до клане, а клането ще докара намѣса и спасение — както, впрочемъ, и стана. Като заключение отъ тоя парадоксъ естествено и по формаленъ начинъ е трѣбало да произтича едно неудържимо бързане, което въ сжщность и спаси до голѣма степень дѣлото.

Благоразумието, всепакъ, е диктувало, отъ друга страна, да не се казва опрѣдѣлено деньтъ на възстанието прѣдъ толкова слушатели, между които лесно е могло да се намѣри нѣкой прѣдатель. Затуй, Бенковски се ограничилъ да обясни, че тоя день, въ който ще се развѣе знамето на свобода, не е далечь. Само прѣдставителитѣ отъ ухо на ухо си шушнели, че това ще бжде 1 май. Та и всички се завърнали по домоветѣ си съ тая мисъль.

А прѣдвидѣла се и една кауза, твърдѣ много дипломатична и много деликатна. Тя хвърля и най-добра свѣтлина върху психологията на оня високъ моментъ, който е финала на събранието — моментъ, когато ще да се разотидатъ прѣдставителитѣ. Думата е пакъ за бързането — за фаталния страхъ отъ всѣко отлагане.

Казали просто и чисто: ако властьта, по подозрѣние или прѣдателство, тури ржка на по-виднитѣ съзаклѣтници, възстанието може прѣди врѣме да се осакати. Трѣбало, прочее, да се прѣдвиди всичко. Въстанието е трѣбало да стане при всички възможни — прѣдвидени и непрѣдвидени и прѣдполагаеми спънки, при всички жертви.

И наистина, тукъ вече ние сме на зенита на възторжения патриотически духъ и на напрѣжението, до което се бѣше стигнало въ туй забѣлѣжително събрание.

По всички спомени, Бенковски хвърлилъ идеята и тя се приела. Приело се нѣщо сждбоносно, нѣщо твърдѣ

крайно. Приело се най-знаменателното рѣшение на тоя оригиналенъ парламентъ. Ала, колкото и да е — на първъ погледъ — страховито туй рѣшение, то ще спаси дѣлото, ще запази положението. А ето това рѣшение. Ако властьта — по подозрѣние — се опита, да тури ржка на кой и да бжде съзаклѣтникъ — разбира се, на първа ржка ще посегне на нѣкой отъ прѣдводителитѣ — то възстанието трѣба веднага да се обяви, макаръ прѣди срока. Но градъ или село, развѣе ли, по тоя начинъ, знамето, всички други села и градове сж длъжни да го послѣдватъ.

Резонътъ на това рѣшение е твърдѣ простъ и лесенъ за оцѣнка. Слѣдъ толкова мжки и жертви, сждбата на едно движение не можеше да се свърже съ една твърдо скована дата. Много ли врѣме трѣба на властьта, за да удуши всичко, щомъ недай Боже прѣдателството го освѣтли за всичко и щомъ тури то ржка на всички повидни водители? А какво бихме казали, ако властьта успѣеше да извърши всичко туй, напр., два дни само прѣди сждбоносния срокъ? Нима само въ име на едно свето рѣшение трѣбаше да скръстятъ ржцѣ и да бждатъ нѣми очевидци, какъ жестокиятъ властитель мачка подъ безмилостенъ кракъ всички идеали и мечти — ония мечти, съ такъвъ трепетъ и толкова жертви отгледани!

Но и формално нелогичната страна е повече отъ очебиюща. Толкова трудъ и жертви сж положени, а рѣшавало се, при най-малкия несгоденъ и неочакванъ случай да се хвърли всичко на въздуха. Защото, едно прѣждеврѣменно възстание не можеше да обѣщае нищо добро. Тъй като, по духътъ на онова рѣшение, главниятъ страхъ е отъ прѣдателитѣ, то послѣдни куриеръ отъ едно дребно село, хванатъ отъ властьта, който при мжки, на които ще го подложатъ, изкаже нѣкого отъ своитѣ прѣдводители, могълъ е да възбунтува селото и да повлече безъ врѣме подирѣ си цѣлия окржгъ. Такова едно дѣйствие, освѣнъ дѣто е безцѣлно и прѣбързано, то говори противъ старитѣ революционни традиции и въобще противъ сѣкой революционенъ духъ. Нима, по стариятъ уставъ, сѣкой съзаклетникъ не бѣше длъженъ докрай — при всички мжки и изтезания — да пази тайната,

за която се е клѣлъ, и даже да не трѣпва нито прѣдъ смъртьта? Кое може да бѫде, прочее, най-елементарното заключение отъ това? Нека го кажемъ. То е: хване ли се нѣкой, той трѣба да мре. А другитѣ нѣма защо да възставатъ прѣди срокътъ да дойде — прѣди да послѣдва общо разпореждане. Хванатиятъ трѣба да земе отрова, да се самоубие. Най-послѣ, ближнитѣ около него съзаклетници трѣба да се въоржжатъ, да го освободятъ насила или да го убиятъ. Наистина, нѣкой би казалъ — съ право — че въ 1876 стариятъ уставъ съ неговитѣ строги наредби не бѣше вече въ сила. Да, то е вѣрно, ала клѣтва сé пакъ имаше и сега, и поржки и наржки се правяха за геройска смърть!

Въ единия или въ другия случай, хващането на кой и да е революционеръ отъ страната на властьта не могло и не трѣбаше да подига въпросъ за избухване на повсемѣстно възстание, а само бѣше случай за геройски подвигъ на единъ или другъ хванатъ.

Но както и да е, рѣшението си е рѣшение, и разгледано тъй, както си е само по себе, то говори най-добрѣ, доколко нервитѣ сж били болезнено напрѣгнати въ Оборище; то говори, за жалость, сжщо и за туй, че вѣрата на прѣдводителитѣ не é била еднаква и беззавѣтна къмъ повѣреницитѣ.

И послѣ, мълвата за туй рѣшение скоро се прѣнесе въ Панагюрище, и раздуха, както ще видимъ, пламъцитѣ на стария тамъ раздоръ, като ги докара до крайность. Защото, самитѣ апостоли не издаваха ли съ туй рѣшение слабитѣ и ненадеждни страни на своето дѣло?

Обаче, истината е, че въпросътъ за фаталното рѣшение, — така поставенъ — а именно, че послѣдното село за единъ свой куриеръ ще въвлече, безъ врѣме, цѣлия окржгъ въ огъня — това е само страховита игра на фантазията. Взетото рѣшение е било само прѣдпазителна клапа противъ общо прѣдателство.

И тъй като общото прѣдателство побърза веднага слѣдъ заседанието въ Оборище, то би казалъ човѣкъ, че фаталното прѣдчувствие като воденичень камъкъ ще да е

лежало на душитѣ на народнитѣ избраници, и притискало ги е, като ги принудило да зематъ едно рѣшение, толкова страховито, колкото и неизбѣжно.

Единъ слѣпъ случай се притича и тукъ, въ Оборище, на помощь — и то въ най-рѣшителния моментъ — за да възбуди въ душитѣ на памятнитѣ народни избранници дрѣмящиятъ дълбоко въ народния духъ суевѣренъ мирогледъ на прадѣдитѣ. И по срѣдъ ония пушинаци затрѣптѣва, по неочакванъ начинъ, най-тънката съзерцателна струна на фаталистичната българска старинна душа. Единъ смокъ, черенъ като видѣние, завива се отъ нѣкждѣ, и като се пустне право къмъ сърдцето на народното събрание, пълзи между краката на развълнуванитѣ избраници. Една черна сѣнка попълзява по челото на всички. Черниятъ смокъ е лошо прѣдзнаменование. Така гласи повѣрието. Воловъ — въ изблика на младежки критицизмъ — хваналъ смока за опашката, но билъ ужиленъ. Злото се увеличило. Всѣки сега по-силно чувствувалъ, че прѣдзнаменованието е пълно, и че въ лошия знакъ се крие пръстътъ на наржчницата сждба.

VIII.

Продължение. Извънредната комисия. Въпросътъ за нейния съставъ. Протоколътъ.

Но врѣмето летѣло. Деньтъ напрѣдналъ. Било привечерь. На ясното небе се новлекли тъмни облаци. Силенъ дъждъ и градъ рукналъ отъ горѣ. Нѣмало вече какъ да стоятъ тука. Изникнало мнѣние, да се избере комисия, която да изработи подробния планъ на възстанието, както и да назначи официално деньтъ, въ който ще се развие бунтовното знаме. Ако нѣкждѣ послѣдва необходимость да възстанатъ прѣди срока, ще извѣстятъ центъра на окржга, отъ дѣто ще се издаде обща прокламация и ще се обяви възстанието.

Въ избраната комисия влѣзли, освѣнъ тримата апостоли, още Искрю Мачевъ и Г. Нейчевъ, Н. П. Стояновъ,

Н. Караджовъ, Ив. Соколовъ, Д-ръ В. Соколски, В. Петлешковъ, Хр. Търневъ, Попъ Груйо и Нено Лулчовъ Гуговъ.

З. Стояновъ между членоветѣ бѣлѣжи и втория депутатъ отъ Копривщица — Тодоръ Душанцалията, което не е вѣрно[1]). Сжщо криво е означилъ името на Петришкия Нено Лулчовъ Гуговъ, като го бѣлѣжи Нено Миндовъ. Такова име нѣма въ списъка на прѣдставителитѣ, — списъкъ който и самъ той ни е далъ[2]).

Бѣловѣждовъ криво именува Пловдивския прѣдставитель Г. Търневъ. Георги е по-малкия братъ на Хр. Търневъ, който е още живъ и бѣше членъ въ комисията. Сжщо е погрѣшно, че Лулчо и Нено Гугови били членове на комисията[3]). Само Нено е билъ. Погрѣшката е допустналъ и Т. Георгиевъ, като бѣлѣжи истинския прѣдставитель подъ име Лулчо Маневъ.

Ще прибавимъ още нѣколко думи за състава на тази комисия. Лицата, що я образуватъ, сж подписали единъ протоколъ, който ние притежаваме — въ прѣводъ, разбира се — и то подъ несигурната редакция на изпитателната комисия въ Пловдивъ. Протоколътъ е приложенъ къмъ поменатия вече еднажъ рапортъ на тази комисия. Подписитѣ сж тамъ тринаесеть. Къмъ протокола има приписка — единъ видъ заверка — отъ В. Соколски. Послѣдни подписалъ и твърди, че прѣводътъ е точенъ и, освѣнъ туй, бѣлѣжи още, че комисията, която съставила протокола, състояла отъ 12 лица и отъ самия него („composée de douze personnes et de moi") — значи състояла се е всичко отъ тринаесеть лица. Лицата, обаче, които З. Стояновъ туря подъ своя прѣведенъ протоколъ, сж само 12. Ние не може да знаемъ, отдѣ е той заимствувалъ прѣвода си, и какъ не е можилъ да забѣлѣжи противорѣчието. Но то е тамъ. Колкото се отнася до самитѣ имена на тринаесетьтѣ комисари, тукъ въпросътъ е още по-мжченъ, макаръ З. Стояновъ и да ни го е разрѣшилъ доста сполучливо. Работата е, че протоколътъ ние имаме, както се каза, въ прѣводъ; прѣведенитѣ

---

[1]) В. Бѣловѣждовъ „първа пушка", 58.
[2]) „Записки" I, 506.
[3]) Бѣловѣждовъ „първа пушка" ст. 58.

пъкъ подписи ни казватъ, въ много отношения, толкова колкото и нищо: прѣводътъ е почти невѣжественъ и стои вънъ отъ всѣка критика. За илустрация ние ще приведемъ самитѣ имена, както сж означени тѣ въ синята английска книга, а тѣ сж:

Petechkoff, Délégué de Bratchkova (Брацигово).
Iovan Sokoloff. Délégué de Basardjik,
Stoyanoff, Délégué de Avrat-alan (Копривщица).
Sokoloff, Délégué de Prouchendja (Перущица).
Hof (!). Délégué de Derband (Клисура).
Chistaki Zrui, Délégué de Philippopoli.
Goranoff (?).
Ranco Goranoff (?).
Marquet Gagodi (?).
Merdjoff (?) Délégué d' Olouk-Keuy (Панагюрище).
Petre Voukoff.
Jorge Benkofski (Envoyé de Roumeli).
Jorge Iconomoff.

Прочее, освѣнъ тримата апостоли, означени сж и деветь пратеници, отъ които само на седемь ни даватъ мѣстопроизхождението. Имаме прѣдставители отъ Брацигово, Пазарджикъ, Копривщица, Перущица, Клисура, Пловдивъ и Панагюрище. Оставатъ три мѣста неозначени—за да стане числото 10, а заедно съ апостолитѣ—13. Но тъй като отъ Панагюрище сж двама прѣдставители, то мѣстата трѣба да намалимъ на двѣ, и тѣ се допълватъ: Баня и Петричъ. Но З. Стояновъ прави и друга грѣшка. Той бѣлѣжи въ състава на комисията още: Тодоръ Душанцалията и Нено Мандовъ[1]—както отбѣлѣзахме и по-напрѣдъ. А подъ прѣведения пакъ отъ него протоколъ[2]) тѣзи имена се не срѣщатъ, и на мѣсто тѣхъ се явява Попъ Груйо. Но и въ двата случая, лицата, заедно съ тримата апостоли, у З. Стояновъ сж само 12, което не може да бжде истина, поне не отговаря на единствения документъ, който притежаваме по въпроса. За вѣрване е, че дванаесетьтѣ лица, подписани

1] „Записки“, I, 506.
2] Ibid, 523.

отъ З. Стояновъ на протокола, сж допълнени отъ него или отъ другиго, отдѣто е той зелъ своя прѣводъ на память, защото отъ самия рапортъ на Пловдивската изпитателна комисия не всички имена, както видѣхме, би могли да се прочетатъ. И сѐ пакъ, тѣзи 12 имена сж вѣрно обозначени, и отговарятъ на всичко онуй, що може да се проучи и събере днесъ. Тринадесетото лице, за което имаме свѣдения, че се е числило въ комисията, ще да бжде Нено Лулчовъ Гуговъ отъ Петричъ, за когото, подъ единъ или други видъ самъ З. Стояновъ тоже споменува.

Така че, съставътъ на комисията е, както го вече дадохме: Искрио Мачевъ, Г. Нейчевъ, Найденъ П. Стояновъ, Н. Караджовъ, Ив. Соколовъ, Д-ръ В. Соколски, В. Петлешковъ, Хр. Търневъ, Попъ Груйо, Нено Лулчовъ Гуговъ и тримата апостоли.

Прѣдставителитѣ вече били яхнали на своитѣ коне, готови за пжть, и подъ разпънати чадъри за да се пазятъ отъ буйния дъждъ. Тѣ пожелали добъръ пжть и добро виждане единъ на други, когато привтасалъ специалниятъ куриеръ съ писмо отъ Вратца. Бенковски самъ разпечатилъ писмото и не далъ другиму да го чете. Той гърмогласно възвѣстилъ на готовитѣ за пжть прѣдставители, жадни да чуятъ, що става въ другитѣ окржзи,—съобщилъ, че, споредъ писмото на апостолътъ отъ Вратца, Заимовъ, тамъ всичко е било вече готово. Съ възторгъ и рѣшени да възстанатъ, прѣдставителитѣ се запжтили за дома си.

Бенковски обаче не билъ казалъ сжщинското съдържание на писмото. Ето какъ З. Стояновъ възпроизвежда на память писмото на Заимова, прочетено „на високъ гласъ отъ самия Бенковски". „Ние сме вече готови, братия. Ако днесъ ни се прѣдстави случай, т. е. че и другитѣ окржзи сж така сжщо готови, то ние ще да развѣемъ знамето за свободата".[1]) Заимовъ отрича да е писалъ подобно нѣщо[2]). Единственото, което и той допуща, че ще е могло да има въ писмото му, било слѣдното. „Може би, казва той, въ писмото си *за насърдчение* азъ съмъ казалъ: „ние сме го-

---

[1]) „Записки", т. I, стр. 506.
[2]) „Миналото" 82.

тови, а вие какъ сте?" [1]) което наистина не би било едно съ думитѣ на З. Стояновъ. Но мимоходомъ трѣба пакъ да забѣлѣжимъ, че, като казва туй, Заимовъ погрѣшно допуща, че куриеритѣ, които сж донесли това писмо, сж били Шишковъ и Найденъ Дриновъ. Послѣдни никоги не е билъ въ Вратца по комитетска поржка. Другари на Шишковъ сж Лулчо Гуговъ, Павелъ Х. Симеоновъ и Ил. Янковъ, които отишли въ Вратца съ пари за пушки и, както твърди Заимовъ, върнали се съ праздни ржцѣ. Работата е, че тѣзй пратеници за оржжие отишли и върнали се по-рано, прѣди Оборище. А слѣдъ тѣхъ ще да е отишълъ за Вратца другъ нѣкой. [2])

1) Ibid.

2) При лична срѣща съ г. Заимовъ, тоя призна, че писмото, четено въ Оборище, ще да е донесено или отъ Илю Педесетникътъ, който нарочно му билъ донесълъ писмо отъ Бенковски тъкмо прѣди Оборище, (но което едва ли може да бжде вѣрно, защото Илю въ туй врѣме ходилъ въ Търново),—или отъ специаленъ вратчански куриеръ. Ще добавимъ, че и З. Стояновъ говори за врачански куриеръ, а не за другиго ("Записки", I 506) и Заимовъ въ своята критика, по погрѣшка е намѣсилъ едно съ друго. Врѣмената се изминали, работитѣ не се помнатъ освѣнъ мжтно! Разбира се, че не е толкова важно обстоятелството, кой е донесълъ писмото. Колкото за съдържанието на писмото, всички живи още прѣдставители отъ Оборище говорятъ единодушно, че извѣстията отъ Вратца били най-насърдчителни, което само потвърждава казаното отъ З. Стояновъ. Съ други думи, не подлежи на съмнение, че Бенковски, имено, въ тъзи смисъль е съобщилъ на всички прѣдставители що съдържа писмото. Но той самото писмо никому не далъ да го чете Не е възможно, Заимовъ да крие писаното си, пъкъ и нѣма защо. Отъ друга страна, Бенковски вече еднажъ скрива мнѣнието на търновскитѣ апостоли за отлагане на възстанието, а пъкъ Заимовъ твърди, че имало съгласие дѣйствително да се отложи, та не е могълъ да пише въ друга смисъль. Отъ всичко туй може да се заключи, че Бенковски и тука е повторилъ пакъ своя маниеръ, да крие сжщинския смисъль на писмата. И намѣсто да разруши рѣшенията на Оборище, той импровизиралъ върху писмото на Заимовъ насърдчителни думи, които не се съдържали въ него.—Нено Гуговъ, въ отдѣлни записки, съобщава, че на края на заседанието въ Оборище стигналъ Лулчо Гуговъ съ писмо отъ Заимовъ; но бърка като тълкува, че това писмо е било за пушкитѣ отъ Влашко, и че Заимовъ казвалъ, какво, възстанието не трѣба да се обяви прѣди 21 Май. Той претендира още, че не Попъ Груйо, а той билъ пратенъ за Бенковски и довелъ го. Имало стража подъ началството на Ив. П. Лековъ, (?) която да придружава апостолътъ. Илю Стояновъ казва сжщо, че Лулчо Гуговъ е стигналъ отъ Вратца съ писмо на края на Оборище. Всичко туй, безъ да бжде измислица, трѣба да присмемъ като забъркани спомени.

ГЛАВА ЧЕТВЪРТА.

Комисията въ Панагюрище.

I.

Текстътъ на протокола. Критически бѣлѣжки. Въпросътъ за вънкашни воеводи.

Избраната на Оборище комисия заседавала три дни въ Панагюрище, отъ 15 до 17 Априлъ включително. Тя събрала всички свои рѣшения по плана на възстанието въ единъ протоколъ, съчиненъ въ видъ на катихизисъ отъ въпроси и отговори. Той е сѫщиятъ, за който едва-що говорихме. Тоя протоколъ е подписанъ въ послѣдния день отъ съвѣщанията, 17 Априлий, и въ такъвъ видъ, съ затѫпкване на възстанието, е падналъ въ турски рѫцѣ. Сѫдебната комисия въ Пловдивъ, за която споменахме, извади го, въ френски прѣводъ, на свѣтъ. Разбира се, дали прѣводътъ не е подправенъ, ние не можемъ да сѫдимъ; нито пъкъ и името на оная комисия внушава особно довѣрие, за да приемемъ този прѣводъ безъ резерви.

Ето протоколътъ, прѣведенъ отъ френския текстъ, както го намираме въ английската синя книга.

Протоколъ на засѣданието отъ 17 Априлий, станало въ Панагюрище подъ прѣдседателството на Георги Бенковски.

1. *Питатъ апостолитѣ:* съгласни ли сте да се дигне знамето на възстанието на 1 Май? — *Отговоръ на комисията:* Да, само че прѣдварително трѣба да ни се извѣсти отъ 25-й Априлий.

2. *П.* Нуждно ли е да се изгорятъ: Одринъ, Пловдивъ и Пазарджикъ? — *О.* Да.

3. *П.* Нуждно ли е да се разрушатъ желѣзницитѣ и телеграфнитѣ жици? — *О.* Да, нуждно е да се разрушатъ.

4. *П.* Трѣба ли да се съсипатъ: Карлово, Златица и Ихтиманъ?—*О.* Да.

5. *П.* Трѣба ли или не да се горятъ селата?—*О.* Да.

6. *П.* Всичкитѣ ли села трѣба да се горятъ въобще?—*О.* Не всичкитѣ села.

7. *П.* Кои сѫ прочее селата, които особно ще трѣба да се изгорятъ? — *О.* Всички ония села, сѫществуването на които може

да поврѣди на нашето възстанническо дѣло, непрѣменно трѣба да се изгорятъ.

8. *П.* Какъ трѣба да постжпимъ съ ония българе, които не възстанатъ на опрѣдѣления день? — *О.* Трѣба да ги принудимъ съ всички срѣдства.

9. *П.* Какъ трѣба да се държимъ къмъ смѣсенитѣ села? Трѣба ли да ги възбунтуваме или да ги оставимъ на турско благоволение? — *О.* Възстаннически чети, организирани въ чисто български села и находящи се на близко около смѣсенитѣ села, трѣба да се отправятъ за тие послѣднитѣ мѣста, за да освободятъ българитѣ отъ турски ржцѣ и да ги отведатъ на опрѣдѣленитѣ за сьбиране пунктове.

10. *П.* Какво поведение трѣба да държимъ къмъ ония турци отъ смѣсенитѣ села, които се съпротивятъ на нашитѣ желания? — *О.* Да ги изколимъ, да ограбимъ имането и да изгоримъ жилищата имъ*)

11. *П.* Какъ трѣба да се отнесемъ съ населението на турскитѣ села?—*О.* Възстанницитѣ, безъ да губятъ врѣме, трѣба да ги нападнатъ и, чрезъ огънъ и мечъ да ги накаратъ да се подчинятъ.

12. *П.* Какъ трѣба да се отнесемъ съ ония муслюмани, които се покорятъ?—*О.* На часътъ ще трѣба да имъ съберемъ оржжията, муницинтѣ и движнмитѣ имущества, срѣщу които ще да имъ се дава по една разписка, подписана отъ главатаритѣ на вжзстанието. Тие тѣхни имущества ще да се пазятъ въ българскитѣ съкровища; въ никой случай не бива да се обира (requistionner) мирното население.

13. *П.* Какво поведение трѣоа да дьржимъ къмъ покоренитѣ мусулмани?—*О.* Тѣ ще се повѣрятъ на нашитѣ агенти, които да ги отведатъ въ възстанническитѣ пунктове. Отъ тамъ тѣ ще бждатъ изпроводени, заедно съ фамилиитѣ, дѣцата и старцитѣ си, къмъ ония избрани мѣста, които служатъ за прибѣжище на собственнитѣ наши семейства; тѣ ще живѣятъ тамъ като наши братия. Нашата свята длъжность е да бдимъ за тѣхното благоденствие, за живота и религията имъ, както за честьта и живота на нашитѣ фамилии. Ако нѣкой се осмѣли да закачи на честьта жена или момиче, биле тие отъ коя и да е народность и вѣра, ще бжде застрѣленъ съ шесть куршума. Младежитѣ ще бждатъ поставени подъ надзора на нашитѣ агенти.

14. *П.* Какво трѣба да правимъ съ кжщитѣ, които принадлежатъ на покоренитѣ турци? — *О.* Трѣба да се съобразимъ въ тоя случай съ онова, което е казано въ 7-й чл. на настоящи протоколъ.

15. *П.* Кои сж градоветѣ, които трѣба да бждатъ изгорени? Нуждно ли е да се постжпи, споредъ както е казано въ членъ 2-й?

---

*) Кой може да повѣрва, че тъкмо това е рѣшено въ Панагюрнще?

— *О*. Трѣба да се съобразимъ съ онова, което се избере за най-подобающе и да горимъ тия градове, дѣто по географическо положение и постжпъка на населението ни наложатъ това.

16. *П*. Какъ трѣба да се постжпи съ ония българи, които живѣятъ въ градищата? — *О*. Трѣба да се покровителствуватъ.

17. *П*. Слѣдъ като се изгори Пловдивъ, какъ трѣба да се направи, щото да можемъ да спасимъ българското население? — *О*. Ще имъ се отиде на помощь отъ двѣ страни. Трѣба да се съберать наедно и да се пратятъ вънъ съ всичката сила, съ която разполагаме него врѣме.

18. *П*. Какво ще да се направи съ Одринъ? — *О*. Понеже нѣмаме свои хора въ тоя градъ, за сега е невъзможно да вземемъ никакво рѣшение по тоя въпросъ.

19. *П*. Слѣдъ като изгоримъ Т.-Пазарджикъ, какво трѣба да се прави, за да спасимъ българското население отъ тоя градъ? — *О*. Трѣба да имъ проводимъ подкрѣпление и да ги защитимъ.

20. *П*. По кой начинъ може да имъ се помогне и отъ гдѣ, имено, може да имъ се проводятъ сили извънъ! — *О*. Наша свята длъжность е, да съберемъ колко е възможно повече хора отъ околнитѣ села, които да се присъединятъ къмъ панагюрското отдѣление, поставено подъ командата на Бенковски, което ще поведе атаката. Четиредесеть пожара трѣба да прѣдшествуватъ влизанието на възстанницитѣ въ града; населението прочее само трѣба да тури огънътъ на сѣкждѣ. Прѣди да влѣзатъ въ града, онзи, когото главниятъ воевода назначи, ще трѣба да влѣзе въ града; жителитѣ сами ще трѣба да се втурнатъ сжщо вжтрѣ. Двадесеть души се опрѣдѣлятъ да запалятъ Пловдивъ и други десеть за да запалятъ Одринъ. Пазарджишкия депутатъ Соколовъ се задължава да испрати тие тридесеть души, по назначенитѣ имъ мѣста; никакво ново рѣшение не ще да се прѣдприеме, докато не се испълни това постановление.

21. *П*. По кой начинъ трѣба да изгоримъ Ихтиманъ, ако неможемъ да испратимъ свои агенти въ тоя градъ? — *О*. Половината жители отъ селата: Мухово, Василица и Дакралъ, трѣба да нападнатъ на черкескитѣ села, находящи се мѣжду Мухово и Василица; а другата половина трѣба да нападне на Ихтиманъ, който ше да се прѣдаде на огънь и грабежъ.(!) Слѣдъ като изпълнятъ туй отмжщение,(!) ще отидатъ на Вѣтренъ, за да прѣсекатъ телеграфнитѣ жици, а оттамъ на Маркова-Врата, съ цѣль да завардятъ прохода. Едно отдѣление отъ 50 души ще потегли за Вѣтренъ да го запали, заедно съ всички други села, които се намиратъ на Татаръ-Пазарджишкото поле, тѣзи хора трѣба да се върнатъ въ Калугерово, за да вардятъ прохода къмъ Панагюрище.

22. *П*. Въ случай, че не можемъ да изпратимъ свои хора въ Златица, що трѣба да се направи съ тоя градъ? — *О*. Сто души

бунтовници отъ Копривщица, подъ прѣдводителството на войвода Илю; двѣстѣ души панагюрци, подъ началството на Стоянъ Тропчевъ (Dobrotcho) и сто души отъ Петричъ, подъ началството на Крайчо Войвода съ войводата Нено Гуговъ, (Nito Colotcha le voevoda d'Avrat-alan!) трѣба незабавно да потеглятъ прѣдварително за Пирдопъ, гдѣто ще да оставатъ до педесеть души отъ четата, които ще да иматъ за длъжность да подигнатъ на възстание околнитѣ български села; друга една часть отъ тия чети ще тръгне къмъ София. Дружинитѣ, поставени подъ командата на странни войводи, ще завардятъ проходътъ Ташь-Кесенъ, а останалата часть, отъ четата ще бжде раздѣлена на малки дружини, които ще налегнатъ турскитѣ села и ще дигнатъ златишкитѣ българе, които отъ послѣ ще отведатъ въ Петричъ.

23. *П.* Какво трѣба да правимъ съ Копривщица и Панагюрище?—*О.* Тѣ трѣба да се поставятъ въ отбранително положение, за да послужать за прибѣжище на околнитѣ села.

24. *П.* А съ Клисура какво трѣба да се направи?—*О.* Жителитѣ на Клисура трѣба да се присъединятъ къмъ възстанницитѣ отъ Слатина, а послѣ ще се раздѣлятъ на двѣ части; едната отъ тѣхъ ще да се натовари да пази Златишки проходъ отъ къмъ юго-западна страна; а другата часть ще отиде съ сто души работници, снабдени съ мотики и лопати, да изкопаятъ траншеи на пжтьтъ отъ къмъ Слатина. Тие послѣднитѣ ще да се управляватъ отъ Г. Икономовъ, а Пишо (Picho) ще прѣдвожда първото отдѣление на Западъ, и ако поиска помощь, ще да му се изпрати, както и оржжие за 100 души.

25. *П.* Какво трѣба да се направи съ балканътъ? (Срѣдна-Гора). — *О.* Нуждно е и неизбѣжно, да се защитятъ531 неговитѣ три прохода на селата: Чукурлий, Калоферъ и Крумеджий. Триста души бунтовници, слѣдъ като изгорятъ селата: Паничери, Демирджилери, Синджирлий, Кйоседедже, Киселери, Dodoud Madjar (?) Gibdja, Горня и Долна махла и Каратопракъ, трѣба да завардятъ проходътъ на Чукурлий; петстотинъ души съ мотики и лопати ще дигнатъ шанцове на послѣдното мѣсто, запазването на което се повѣрява на Вжлка изъ Киселери; така сжщо трѣба да се запазятъ селата: Babva, Собаджелий, Кочмарлари и Бераджикъ. Жителитѣ отъ селата Маджари и Багазлари сж длъжни да отидатъ въ Калоферъ за да запазятъ прохода. Жителитѣ отъ Метеризово и Арапово, слѣдъ като прогонятъ турцитѣ отъ тия мѣста, ще отидатъ съ своитѣ фамилии въ Калоферъ. Войводитѣ Стоянъ и Андонъ, които ще иматъ подъ началството си петстотинъ души юнаци и съ помощь отъ вънка („avec le connu quid étranger“) ще разсипятъ Тарлаларъ и Субуданъ. Селянитѣ отъ Nélé и Diblaudjova ще прѣнесатъ фамилиитѣ си и дѣцата въ Meradjiuk и въ Калоферъ. Поменатитѣ чети ще завладѣятъ селата, които се противятъ, и ще ги приведатъ въ под-

чинение. Жителитѣ на селата: Shrnova, Татаръ Пазарджикъ, Ykanova, Tchénona, Kissen-Mahllessi, Achiklar, Cara-Tcheul, Kourbar-Bekié, Islatanr и Edhimeler съ едно отдѣление отъ възстанници, ще се отправятъ за Torbana и ще запазятъ тоя проходъ. Тѣ ще идатъ съ жителитѣ на шесть или седемь околни села на Irsati(?), въ селото Madjare, за да пазятъ заедно съ жителитѣ на Madjetku и Калоферъ, селата на Казанлъкъ и Заара и на Чирпанъ, като се закрѣпятъ въ планинитѣ, владѣющи надъ полето.

26. *П*. Какъ ще да се гарантира безопасностьта на фамилиитѣ и тѣхното отиване въ опрѣдѣленитѣ пунктове? — *О*. Селенитѣ сж длъжни да натоварятъ своитѣ семейства на кола или на коне, които, въ опрѣдѣленитѣ мѣста, ще се пазятъ отъ по четире стражи. Тия, които ще се намиратъ отпрѣдъ или отзадъ, ще се придружаватъ отъ избрана конница, а срѣдата ще се пази отъ въоржжени пешаци. Така ще придружаватъ тия дружини кервана до мѣстоназначението му. Една малка чета ще бжде оставена да пази останалитѣ имоти, които не сж се още прѣнесли. Сичкитѣ села, слѣдъ като се изпразнятъ, ще се прѣдаватъ на огънъ. Бѣжанцитѣ отъ Tcherdjeu ще построятъ двѣстѣ други кжщи за ония, които сж безъ покривъ.

27. *П*. Гдѣ, имено, трѣба да се поставятъ женитѣ, дѣцата и провизиитѣ? — *О*. Жителитѣ, които се намиратъ отъ с. Сотиръ на горѣ, ще отидатъ къмъ Ахж-Челеби изъ планината.

28. Сичкитѣ жители отъ юго-западната страна на р. Марица до Перущица, Костенецъ и Venda, трѣба да отидать въ Доспатъ прѣзъ Батакъ; въ срѣдоточието на Батакъ ще се намиратъ още други дванадесеть села, находящи се въ Разлошки окржгъ. Прѣдводителството трѣба да се повѣри на тѣзи села.

29. Сичкитѣ села около Коюнъ-Тепе, заедно съ ония, които се намиратъ отъ Пловдивъ на единъ часъ растояние, трѣба да отидатъ въ Копривщица.

30. Татаръ-Пазарджишкитѣ села, които се намиратъ отъ тъзи страна на Марица, отъ Панагюрище до Мечка и отъ Поибрене до Петричъ, трѣба да се изпразднятъ и жителитѣ имъ ще си изберать дѣ да отидатъ.

31. Изпразването ще да стане, както е казано въ членъ 26.

32. *П*. Нуждно ли е да се изгори София? — *О*. Да.

33. *П*. Какъ трѣба да стане това? - *О*. Десеть души панагюрци, петь души перущенци, петь души брациговчени и десеть души отъ селата: Петричь, Мечка и Поибрене, сички тридесеть души, снабдени съ фитили, газъ и други запалителни вещества, ще бждатъ натоварени да прѣдадатъ на огънь тоя градъ.

34. *П*. Нуждно ли е да се прѣкжснатъ телеграфитѣ?—*О*. Да.

35. *П*. Какъ трѣба да се развалятъ желѣзницитѣ между Бѣлйово и Катуница? — *О*. Трѣба да се съсипатъ сичкитѣ мостове,

помпитѣ и ония локомотиви, които се намиратъ въ резерва на Сарамбейската станция. Захария се задължава да бди за изпълнението на тая мѣрка.

36. *П.* Трѣбва ли да се чака условниятъ день за възстание? — *О.* Трѣба да се чака до колко обстоятелствата ни позволяватъ.

Горнитѣ параграфи се удобриха, по болшинство, отъ тримата апостоли, отъ избранитѣ комисари и отъ централното събрание на Западна Тракия.

(Слѣдватъ подписитѣ и завѣрката на В. Соколски)[1]).

Читательтъ, който внимателно проучи тоя протоколъ, ще забѣлѣжи нѣкои тенденции, на които ний не можемъ да не спремъ, макаръ и накратко и съ голѣма прѣдпазливость. Защото, никой досега не ни е гарантиралъ, че този протоколъ не е фалшифициранъ. Границитѣ на бѫдащитѣ дѣйствия се хвърлятъ до Стара-Загора и Чирпанъ, отъ една страна, и до Златица, Ихтиманъ и Разлога отъ друга—съ една дума, надеждитѣ на революционнитѣ водители отиватъ по-далечъ отколкото сама агитацията бѣше стигнала. Твърдѣ е лесно, щото всичко да бѫде една закрѫпка, излѣзла отъ фантазията на турската комисия. Ала отъ друга страна, то може да се обясни и чрѣзъ принципитѣ на Гюргевския комитетъ за насилствено възбунтуване на населението, които принципи, впрочемъ, сѫ и въ протокола достатъчно изложени. И наистина, протоколътъ не изброява само всичко, що е готово да възстане, а ни чъртае планътъ на всички ония стратегически ѫглове, които възстанието непрѣмено трѣбва да завземе. Но знае се, какъ ставатъ тия работи въ военно врѣме. Противнитѣ имъ, дори само неподготвенитѣ (съмнителни) елементи — български и турски — по всички означени мѣста трѣба да се заробятъ.

Освѣнъ това, прѣдводителитѣ на революцията можеха да очакватъ отъ всѣко насилствено дѣйствие още и тая изгода, че щомъ едно българско население се изтъргне, макаръ силомъ, отъ своитѣ огнища, които да се прѣдадатъ на пожаръ и разрушение, то туй население само по себе ще се революционира. А съ туй дори се оправдава насилствениятъ принципъ и самъ по себе си.

1) В. френския текстъ въ притурка.

Излишно е да бѣлѣжимъ, че при неочакваното развитие, що зеха работитѣ, не можи да се дойде до тия високи планове на четвъртия революционенъ окрѫгъ. Стара-Загора и Чирпанъ, Одринъ и Пловдивъ, Карлово и Татаръ-Пазарджикъ не видѣха пламъци. Въ Разлога нѣмаше кой да ходи, а пъкъ Ихтиманъ и Златица си бѣха и тъй въ вражески рѫцѣ. Не можи дори да се запазятъ: Чукурлийски проходъ, Маркова Врата и пѫтищата за Панагюрище.

Изобщо земено, обаче, най-характерната чърта на протокола се заключава въ обстоятелството, че тоя документъ, съ всички свои законоположения и въ никоя точка не отива по-далечъ отъ рѣшенията, постигнати въ Оборище. Дори нѣщо повече: протоколътъ се е ограничилъ само съ подробности върху военнитѣ мѣроприятия прѣзъ врѣме на движението. Ето защо и ний нѣма по-нататъкъ да го коментираме. Още повече, че по-голѣмата часть, ако не всичко, отъ ония подробности, що се прѣдвиждатъ въ него, не намѣриха по-късно никакво приложение. Едно, обаче, е важно, което и трѣба да се изтъкне: протоколътъ опрѣдѣля бѫдащитѣ пунктове за концентрация, или по-добрѣ, той назначава бѫдащитѣ военни лагери. Безспорно, документътъ е въ туй отношение отъ голѣма историческа важность. Съ пунктоветѣ за укрѣпени лагери, които опрѣдѣля, той ни е начърталъ, до извѣстна степень, физиономията на бѫдащето възстание. И не само я начърталъ наивно: — той прѣдопрѣдѣля революцията, той ѝ дава ония форми, които самò движението послѣ, вече израстнало въ сила, си наложи. Ето събирателнитѣ пунктове: всички разбунтувани села отъ Пловдивското поле се събиратъ въ Копривщица (чл. 29); селата (колибитѣ) Пазарджишки, отсамъ Марица, отъ Панагюрище до Мечка и отъ Поибрене до Петричъ избиратъ сами онова мѣсто, кѫдѣто трѣба да се укрѣпатъ (чл. 30). Доспатския край, отъ Перущица нататъкъ, ще се отправи прѣзъ Батакъ за нѣкой укрѣпенъ кътъ на Родопитѣ (чл. 28). Панагюрище е сборно мѣсто за околнитѣ близки села (чл. 23). Клисура дѣйствува заедно съ Слатина (чл. 24). — Всички тия пунктове се осѫществиха въ врѣме на възстанието—кѫдѣ повече, кѫдѣ по-малко. Бѣхме отбѣлѣ-

зали и другадѣ, че къмъ Батакъ никой не отиде. Въ Брацигово се събраха околнитѣ села, а Перущица остана сама за себе си. Въ Слатина възстание нѣмаше, а Клисура, слѣдъ незначителенъ опитъ да се държи сама, прибѣгна въ Копривщица. Въ Панагюрище дойдоха по-малко села, отколкото се очакваше. Петричъ, Поибрене, Мечка и др. дѣйствуваха на своя глава, всѣкждѣ — дѣ по-малко дѣ повече — дѣйствуваше българската жилка, всѣкой да си стои около своя коминъ. Всѣкой скжпѣше собствената си кжща повече отъ общото дѣло. Пазарджишкитѣ села се събраха на Ихтиманската височина Еледжикъ. Тъй че сжщински бунтовни центрове се явиха петь: Панагюрище, Копривщица, Еледжикъ и Брацигово. Батакъ, Перущица, Петричъ, Мечка, Поибрене и др. дѣйствуваха на своя глава.

Относително до намецитѣ за чужди воеводи, които се споменуватъ въ чл. 22 и 25, и които ще дѣйствуватъ съ българскитѣ възстаници, трѣба да се приеме, че то е само исинуация на специалната турска комисия. Поне въ оня видъ, — твърдѣ двусмисленъ — въ който сж споменати тукъ въ протокола. Недаромъ турската изпитателна комисия се опитва да докаже и въ своя рапортъ, че възстанието е било подбутнато и дирижирано отвънъ. За по-добра илустрация ние привеждаме цѣлия този рапортъ (в. притурка). Въ него се говори, съ голѣмъ апломбъ, за една страшна брошура, издадена на руски въ Москва, отъ единъ панславистически комитетъ, който се ржководи отъ великия князъ Владимиръ Александровичъ; на края на тази брошура, която съдържала не по-малко отъ 400 страници, се говорило за българско царство отъ устието на Вардаръ до Дунавъ, и Москва се наричала свята майка на българитѣ, къмъ която послѣднитѣ трѣбало да се стрѣмятъ! Извѣстно е, че въ 1876 и послѣ, Англия стана най-голѣмия врагъ на българското движение, което приписваше на панславистически домогвания — не по-малко чудовищни за нея, отколкото за Турция. Естестествено е, прочее, че хитритѣ дипломати отъ Босфора, както и пратенитѣ имъ сждии въ Пловдивъ — намѣрятъ или не намѣрятъ явни улики — трѣбаше чисто българското дѣло да прѣдставятъ като интрига,

подготвена чрѣзъ руска или поне сърбска ржка. Затуй, чужди воеводи, за които се споменува въ протокола, сж най-малко баре сърбски, както се вѣрваше по-послѣ.

Но въ сжщинския протоколъ трѣбало и може да има намекъ — всѣкой случай, по-ясенъ и невиненъ — за наши български борци и водители, които ще прѣгазятъ Дунава. А туй би съвършено отговаряло на плана на цѣлото дѣйствие, А при прѣвода и подъ редакцията на една фанатизирана комисия, каквато е била оная въ Пловдивъ, или която за да омаловажи политически цѣлото движение, умишлено го е прѣвръщало отъ народно въ подстрѣкателско, протоколътъ зелъ съвсѣмъ другъ видъ. Извѣстно е, че Турция трѣперѣше прѣдъ всѣко народно възстание, което щеше да извади на лице злополучието вжтрѣ въ държавата и да прѣдизвика намѣса отъ вънъ; треперѣше, и всички извъртвания винаги е туряла въ ходъ, за да отвлече общественото внимание на Европа къмъ друга посока.

Колкото за Англия и за нейния страхъ отъ панславизъмъ, трѣба да отдадемъ право на прозорливостьта на нейнитѣ политически водители. Ние разяснихме на свое мѣсто, че Русия имаше свои политически задачи на Изтокъ. Тя искаше да си възвърне старото влияние въ Балканския Полуостровъ, което бѣше й отнелъ Парижкиятъ договоръ. Цѣли десетилетия тя систематически бѣ поддържала безпокойствия въ Турция, за да намѣри претекстъ за намѣса. Това не можеше да не бжде ясно за държавнитѣ мжже на западъ. Ето защо, хитритѣ дипломати английски, отъ които нищо не оставаше въ тайна, имаха право, до извѣстна степень, да турятъ нашето възстание въ свръзка съ интригитѣ на Русия, и трѣбаше особно да се радватъ, ако официалната турска власть можеше да имъ достави какви да е писмени доказателства. А турцитѣ, съ протълкуването на протокола, не сж правили друго, освѣнъ да използуватъ момента.

Отъ друга страна, не е лъжа сжщо, че руски консули подържаха, макаръ за свои цѣли и, разбира се, твърдѣ прѣдпазливо, нашето дѣло, а върху тази точка ние пакъ хвърлихме на свое мѣсто, извѣстна свѣтлина. Но разбира се, че отъ подозрѣнията на Англия до хитросплетенитѣ

прѣтълкувания на турскитѣ дипломати, разстоянието е далечъ. А доколко англичанитѣ бѣха искрени въ страховетѣ си и безъ зла омисълъ за насъ, отъ послѣ се разбра твърдѣ скоро, защото, откакъ печата на тоя великъ народъ разкри печалнитѣ работи въ България, английското обществено мнение стана единъ отъ най-силнитѣ лостове за нашата свобода.

Съмнение възбужда въ протокола сѫщо и заповѣдьта, да се горятъ възстаналитѣ села въ особно голѣми размѣри. Самиятъ рапортъ на комисията означава изгоренитѣ села на число 49, отъ които 7 сѫ чисто турски, петь смѣсени и всички други бьлгарски — и всички изгорени отъ самитѣ възстаници! Турската комисия знаеше своитѣ смѣтки, като отбѣлѣзва невинно изгоренитѣ отъ башибозуци български села като програма на възстанието. Сѐ пакъ окончателно да рѣшимъ въпроса, дали протоколътъ е вѣренъ въ този или онзи пунктъ, ние не можемъ. Това ще бѫде възможно само, когато българското правителство съумѣе, чрѣзъ ходатайство въ Цариг., да тури оригиналитѣ на тия документи на рѫка. Скайлеръ, въ своя рапортъ, съвършено отхвърля протокола, като ипокрифиченъ, което струва ни се, е смѣло. Берингъ, напротивъ, го нарича достовѣренъ. З. Стояновъ, който е билъ, ако не друго, то поне писаръ — както го и нарича Т. Георгиевъ — въ специалната комитетска комисия въ Панагюрище, та все пакъ ще да е знаялъ първоначалното съдържание на оригинала, приема и печата този прѣводъ, като подходящъ. Наистина, той избѣгва да направи критически бѣлѣжки върху него, ала намѣстѣ той го е допълнилъ на память, отъ което трѣба да заключимъ, че З. Стояновъ изобщо приема този документъ като достовѣренъ — макаръ мълчишката и да допуща, че въ него сѫ станали нѣкои съкращения или притурки. Ще добавимъ изрично, че ние даваме точния прѣводъ на протокола, както го намираме приложенъ къмъ турския рапортъ и публикуванъ въ синята английска книга, и че прѣводътъ на З. Стояновъ не е нито пъленъ, нито вѣренъ.

VI.

Текста на възванието за бунтъ. Послѣдни разпоредби. Разпрѣдѣление на районитѣ въ окржга. Разотиване на комисаритѣ отъ Панагюрище. Критически бѣлѣжки върху планътъ за военни дѣйствия.

Съгласно чл. 1-й отъ протокола — възстанието да се дигне на 1 Май, но да се обяви на 25 Априлъ — комисията приготвила и текста на самото възвание, съ което прѣдстоеше да се подпали огъньтъ. Мѣстото на датата било оставено праздно, за да не се знае отъ писаритѣ, или, изобщо, да се попълни, кога настане момента. Възванието било било писано въ множество екземпляри, писаритѣ работили дѣятелно.

Ето и текста на туй възвание. Ние го земаме направо отъ З. Стояновъ. Споредъ както ни обяснява тоя послѣдния, единъ екземпляръ отъ оригиналнитѣ възвания, приготвенъ отъ комисията въ Панагюрище, попадналъ въ ржцѣтѣ на изпитателната комисия въ Пловдивъ и, навѣрно, влиза въ числото на ония документи, за които послѣдната споменува въ своя рапортъ, че има на ржка. За жалость, тѣзи документи не бидоха обнародвани по официаленъ редъ, и ние не ги намираме никждѣ. Екземплярътъ отъ възванието ще бжде, навѣрно, сжщиятъ, който се хвана въ Пещера. Единъ отъ писаритѣ на изпитателната комисия въ Пловдивъ, нѣкакъвъ арменецъ, по частенъ начинъ снелъ си прѣписъ отъ прѣвода. Тоя прѣписъ попадналъ въ ржцѣтѣ на З. Стояновъ, който го прѣвежда пакъ на български. [1])

Възванието гласи:

„Братия Българе! Дойде вече краятъ на звѣрскитѣ злодѣяния, които отъ петь вѣка насамъ търпи нашиятъ народъ подъ омразната турска власть! Сѣки отъ насъ съ нетърпение очакваше тоя моментъ. На . . . Май започва вече деньтъ на българското народно възстание, въ България, Тракия и Македония. Сѣки честенъ българинъ, въ жилитѣ на който тече чиста българска кръвь, както е текла тя и

---

1) Авторътъ на „Запискитѣ“, който имаше възможность да помни самъ възванието въ първоначалния му видъ, свидѣтелствува, че прѣвода е вѣренъ. Нашитѣ собствени издирвания донесоха ни увѣрението, че въ даденото възвание, ако има незначителни промѣни, то ще се отнасятъ до стила само, но съдържанието не ще да е пострадало.

въ жилитѣ на нашитѣ български крале: Крумъ, Борисъ, Симеонъ и Асенъ, трѣба да грабне оръжието въ ржцѣ, за да възстанемъ, като единъ човѣкъ, и по тоя начинъ, съ първия още ударъ да смутимъ неприятелятъ.

Нашитѣ юнаци българи, не трѣба да се боятъ отъ смъртьта и разнитѣ други опасности. Тѣ трѣба да се не страхуватъ отъ това само по себе си нагнило турско правителство, което отдавна очаква своето опропастяване. Напрѣдъ Братия! Дигайте пушкитѣ въ ржцѣ, да се срѣщнемъ единъ други противъ неприятелятъ, да запазимъ своето, да придобиемъ свободата си!

О, Българино! Докажи, че живѣешъ и ти, покажи какъ знаешъ да цѣнишъ скжпата свобода.

Чрезъ днешното си възстание, ти ще добиешъ свобода, съ бой и съ собствената своя кръвь. Счупи хомотъть, който сече твоятъ вратъ, като съ трионъ.

Ти, който търсишъ свобода, честь и човѣшко право за себе си, пази така сжщо свободата, честьта и правото на оногова, който ги потърси при тебе. Защити го!

Бжди юнакъ неустрашимъ срѣщу неприятелятъ, сражавай се боювай геройски; но не отказвай благоволението си и към робътъ!

Отъ днесь, въ името на българский народъ, ние обявяваме прѣдъ цѣлиятъ свѣтъ че желаемъ: или свобода или смъргь на всичкото население.

Напрѣдъ, напрѣдъ братя! Богъ е съ насъ!"

На 17 Априлъ протоколътъ билъ подписанъ. На 18 и дори и на 19, комисията, повидимому, още заседавала въ Панагюрище, или поне комисаритѣ не се още разотишли всички.

Т. Георгиевъ твърди, че комисаритѣ работили всичко 5 дни т. е. до 19, и се разотишли, което не се съгласява съ свѣденията на З. Стояновъ. Послѣдния казва, че срѣщу деньтъ на възстанието се тъкмѣло още заседание. Нѣкои комисари се разотишли на 19, напр. Търневъ трѣба тоя день да е тръгналъ за Пловдивъ. Сетнѣ, Н. П. Стояновъ и Н. Караджовъ на 20 сутриньта сж вече въ Копривщица,[1]) което ще рече, че сж напустнали Панагюрище на 19. Караджовъ, на 20 слѣдъ пладнѣ, донася кървавото писмо отъ Копривщица въ Клисура. В. Петлешковъ, при провъзгласяване на възстанието въ Панагюрище, се намира тамъ и сжщата вечерь понася кървавото писмо за Татаръ-Пазарджикъ, Пещера и Брацигово.

[1]] Хр. Ф. Поповъ, „Самуилъ", стр. 50.

Всѣкой отъ членоветѣ на комисията снелъ отъ протокола нуждснитѣ бѣлѣжки относително своитѣ мѣста.

Т. Георгиевъ твърди, че общиятъ планъ Бенковски прибралъ у себе си и никому не давалъ пъленъ прѣписъ отъ него. Сѫщото твърди и З. Стояновъ. Протоколътъ билъ писанъ на единъ тефтеръ. [1]) Туй се съгласява и съ свидѣтелтелството на Пловдивската изпитателна комисия, която казва, че протокола е уловенъ у Бенковски.

Пловдивскиятъ прѣдставитель, Хр. В. Търневъ, билъ пратенъ за Сливенъ съ извѣстително писмо върху взетитѣ рѣшения въ Оборище и Панагюрище. Нему било дадено още едно писмо за Горна-Орѣховица и дори, както самъ твърди, едно трето за Вратца, което не ще бѫде вѣроятно. Бенковски, види се, е прѣдвидилъ важностьта на тия документи, не ги довѣрявалъ на обикновени куриери или се е боялъ отъ прѣдателство, та е трѣбало да се експедиратъ отъ Пловдивъ. Възстанието, обаче, завари Търнева на Небетъ-Тепе — въ Тракийската столица. Като билъ веднага потърсенъ отъ властьта, той успѣлъ да прѣдаде писмата на брата си, а тоя, чрѣзъ комитетско довѣрено лице, ги прѣпратилъ въ Сливенъ и по-нататъкъ. Главното нѣщо, което се съобщаваше съ тѣзи писма, е било, че възстанието ще се подигне на 1 Май. Събитията, обаче, се развиха съ неочаквана бързина и сливенци извѣстието за 1 Май получили почти въ едно врѣме съ прокламацията или кървавото писмо, че възстанието е вече свършено дѣло. Така стана и съ другитѣ окрѫзи.

Сега, нека прослѣдимъ що става още въ столицата на четвъртия окрѫгъ. Срѣдъ трѣсъка на послѣднитѣ разпорежданиия, всички съ особна сила чувствували липсата на солидно орѫжие. Макаръ и късно вече, ала на бърза рѫка събиратъ всички суми, които сѫ били на лице, и изпращатъ Ив. Джуджевъ и А. Балтовъ въ Цариградъ, които — това на свое мѣсто отбѣлѣзахме — възстанието заварва вънъ.

Съгласно протокола, сами апостолитѣ сѫ разпрѣдѣлени на райони и трѣбало да напустнатъ Панагюрище. Бенковски,

[1]) Т. Георгиевъ, „Кратка история на Срѣдно-горското възстание“, 14; Зах. Стояновъ, „Записки“, 517.

обаче, остава за воевода въ центра (чл. 20). Ролята на Воловъ не е точно опрѣдѣлена въ протокола, обаче, апостолътъ има за свой районъ източната половина на революционния окржгъ, за кждѣто не успѣ да тръгне, но затова и бърза да отпжтува, щомъ избухна въ Панагюрище възстанието. Погрѣшно бѣлѣжи З. Стояновъ, че той е билъ назначенъ за прѣдводитель въ Клисура. Послѣдното мѣсто, споредъ протокола, се повѣрява на Икономова (чл. 24), а въ Старо-Ново-Село, кждѣто сжщиятъ авторъ туря послѣдния, [1]) отдѣленъ воевода не можеше да има, защото полскитѣ села, както знаемъ, трѣбаше да се приберать въ Копривщица. Въ самата Копривщица за воевода се споменува Каблешковъ (чл. 22). Всички тия мѣста отъ източния районъ на окржга, щеше Воловъ, съ своя апостолски авторитетъ, да циментира въ едно цѣло. По сжщи кроежи, Бенковски остава като главно лице на Западъ. Но както ще видимъ, той не можа въ обиколката си да иде по-далечъ отъ Бѣлйово. Перущица, Брацигово и Пещера, още отъ самото начало на движението, биватъ отрѣзани отъ центра на окржга или района и дѣйствуватъ всѣко за себе си. За Бѣлйово — собствено за разрушението на Бѣлйовската станция — и за Саранбей се назначава Захария (чл. 35), което трѣба да значи Захария Стояновъ, както послѣдния самъ твърди. [2])

Относително общия планъ на възстанието — поне, както го виждаме изложенъ въ протокола,—може смѣло да се каже, че той никакъ не е стратегическа работа. Между лицата, които сж работили тоя планъ, нѣмаше ни една военна глава.

Движението на самитѣ военни сили т. е. четитѣ, които протоколътъ намѣстѣ засѣга — това е една заплетена работа. Да се завардятъ проходитѣ, да се прѣхвърлятъ чети отъ една точка на друга, съ цѣль за да се наблюдаватъ, обезоржжатъ или разбиятъ населенитѣ съ турци мѣста, да се пратятъ дружини вънъ отъ прѣдѣлитѣ на възсталналия районъ за военни цѣли — всичко туй е малко или много една сложна тъкань, сплетена толкова отъ жици на непо-

---

1) „Записки", т. I, стр. 528.
2) Ibid.

срѣдствени стратегически наблюдения, колкото и отъ готово заучена система на четна война.

Още при разискванията на Оборище за начина на възстанието, възникватъ, ако помнимъ, ръководящи мисли, които лежатъ въ основата на всички разпоредби на протокола. Тамъ на сцената излизатъ, собствено, три мнѣния, които сж твърдѣ ясни. Едни искатъ чети, които да ходятъ въ балкана, а населението да остане мирно; други сж за общо възстание:— цѣлото население да се защищава както може, като едно мѣсто се притича на помощь на друго, което е по-силно нападнато; трети сж пъкъ на мнѣние, жени, дѣца и имотъ да се изнесатъ по скрити мѣста въ балкана и тамъ да се защищаватъ.

Протоколътъ сега избира срѣдния пжть между тритѣ крайности — пакъ това, което се спомена и при разискванията въ Оборище.

Прочее, протоколътъ зема по нѣщо отъ всѣкждѣ и комбинира и помирява противоположноститѣ. Четитѣ ще дѣйствуватъ по балкана, ала нѣма да напущатъ и своитѣ родни гнѣзда. Селата ще си седатъ на своитѣ мѣста, ала ще има и такива, които ще се прибератъ въ балкана. Най-послѣ, села, които трѣба да се изгорятъ, ще се криятъ въ други села, които ще останатъ, за да ги горятъ турцитѣ.

Ще споменемъ пакъ, че, когато пламва по-късно възстанието, съзаклѣтницитѣ нѣматъ друга по-голѣма грижа, освѣнъ да покажатъ, че сж истински българи. Съ една дума, и планъ, и всичко друго отива по вѣтъръ. Всѣкой бърза да се окопае около огнището си и да си го пази. Това помага на турцитѣ да разбиятъ разединенитѣ села и градове по единично и най-лесно. Така че изобщо земено, разискванията въ Оборище, както и подробнитѣ разпоредби на протокола иматъ само относителна свързка — и то намѣстѣ — съ по-нататъшния ходъ на събитията.

Съгласно зетитѣ рѣшения, както и слѣдъ като вече тѣ бѣха земени, прѣдлежало още да се укрѣпятъ, разбира се, и стратегическитѣ мѣста. Несъмнѣно, за редовни укрѣпления не можеше ни дума да става. Чл. 24 и 25 на протокола споменуватъ за работници, снабдени съ мотики

и лопати — за пионери, които ще копаятъ траншеи. Имало се прѣдвидъ да се направятъ обикновени окопи или шанцове. Всичко туй е добро, само че офицеритѣ, военнитѣ инжинери, които биха ръководили тия сложни работи, липсватъ. За планиране на шанцове, както и за да се построяватъ тѣ на най-згодни мѣста, нѣма въ Панагюрище или изъ цѣлий окрѫгъ поне единъ човѣкъ, подходящъ за цѣлни разпоредби.

Най-послѣ, проходитѣ, споменати въ протокола — Чукурлийскиятъ, между Карлово и Пловдивъ и Златишкиятъ между Златица и Клисура — нито остава врѣме, нито става нужда да се завардятъ. Най-главната причина за това биде то се знай — дѣто възстанието безъ врѣме избухна. Хората нѣматъ врѣме да се огледатъ, да се концентриратъ и да почнатъ поне кое-що отъ плана.

Шанцове се правятъ на бърза рѫка, кога вече бунтовното знаме се бѣ развѣло. Много отъ тѣхъ, копани отъ жени и старци, личатъ и до днесъ, запазени отъ населението като исторически памятници. Тѣ сѫ едни малки дупчици, като корита. Поставени сѫ обикновено на ниски мѣста — за да бѫдатъ скрити. Поставени сѫ и край шосето: защото врагътъ, като каненъ гостъ, щелъ негли да се сѣти и да пристѫпи по гладкия царски пѫть! Но едно е въ тѣзи работи все пакъ здраво прѣмислено, а то е, че ако, наистина, врагътъ дойде по шосето, щеха най-лесно да го биятъ. Ето защо и високитѣ владѣющи мѣста около шосето стояха си голички, непосегнати и чакаха гостенина да дойде и да си направи, ако дотрѣба, шансове на тѣхъ. Но работата дори и до това не допрѣ по-послѣ, а и това ще видимъ. Така че, и въ всички тия точки, разпоредбитѣ на протокола оставатъ безъ послѣдствие за вървежа на събитията.

Справедливо бѣлѣжи г. Заимовъ — пакъ по отношение на „протокола", че всички тия негови разпоредби „сѫ жива илюстрация" на умствения ръстъ на главнитѣ виновници, които организираха Срѣдногорското възстание въ Западна Тракия[1])".

1) „Миналото".

Съ една дума, хората отъ 76 година — най-вече ония въ Тракия—не мислятъ за жертвитѣ, които ще се дадатъ, не държатъ смѣтка за ужаснитѣ послѣдствия, които неминуемо трѣба да настанатъ. Тѣ сж упоени отъ грандиозния образъ на великото подготвено отъ тѣхъ дѣло, небивало до тогазъ, и назрѣло съвършено, утѣшаватъ се, тържествуватъ и затворили сж очи за всичко друго. Ни оржжие, ни срѣдства, ни планъ, ни водители: туй е характеристиката на оня безпрѣдѣленъ възторгъ, който владѣе сърдцата.

Когато Панагюрище падна, Хасанъ паша, побѣдителя на десетдневното царство, заповѣдалъ да приведатъ всички пленени управници около разпуканитѣ черешови топове, съ които ония бѣха мечтали да събарятъ Отоманската Империя — наредилъ ги прѣдъ шатрата си, вързани, треперящи, изгледалъ ги прѣзрително, и като имъ показалъ нищожнитѣ трофеи на своята побѣда — нещастнитѣ черешови дънери — рекълъ имъ съ язвителна засмивка:

— „Бе серсеми, че какъ нѣмà измежду васъ нѣкой, дѣто да е билъ баре въ Цариградъ, та да види, ако не друго, само топхането? Съ умътъ ли сте си вие, срѣщу царската сила да излѣзете съ такива джунджурии?“

ГЛАВА ПЕТА.

Послѣдни минути.

I.

Раздухване на враждата въ Панагюрище. Състояние на духоветѣ. Сжщностьта на дѣлото по комплота противъ Бенковски.

Казахме, че въ Панагюрище духоветѣ не се бѣха уталожили отъ първото спрѣчкване между прѣдставителитѣ и Бенковски; помирение нѣмаше. Напротивъ, слѣдъ като прѣдставители и апостоли се връщатъ отъ Оборище, спорътъ се раздухва; той зема сега характеръ почти на опасна вражда.

Напраздно твърдятъ, че непосрѣдственния виновникъ на раздора билъ Бобековъ. Недоволството и неразборията между панагюрскитѣ дѣйци било общо. Бобековъ е стърчалъ между другитѣ само като най-влиятелна сила.

Нека направимъ накратко една анализа на духоветѣ въ столицата на Четвъртия революционенъ окрѫгъ прѣзъ послѣднитѣ нѣколко знаменателни дни, които прѣдшествуватъ избухването на пламъцитѣ. Този кѫсъ периодъ става особно интересенъ, като помислимъ, че въ него спада и прѣсловутия комплотъ противъ живота на Бенковски отъ страна на панагюрци.

Нервитѣ сѫ били болезнено разпѫнати. Макаръ рѣшенията на специалната комисиия и да се пазили въ тайна, 1 май, деньтъ на възстанието, се шепне трѣскаво отъ ухо на ухо, а до тая сѫдбоносна дата оставатъ едва ли десетина дни. Колкото човѣкъ и да бѫде унесенъ прѣдъ една цѣль, къмъ която се стрѣми съ упоение, наближи ли фаталниятъ моментъ, разсѫдака неканено заговаря. Кѫдѣ отиваме? Какво ще бѫде съ насъ? — Тъй си шепнали плахо панагюрци.

Зловѣшъ критицизмъ обладалъ умоветѣ. Колкото повече тъмното бѫдаще, надвесено вече тъй близо надъ главитѣ, будило страховититѣ призраци на неизвѣстностьта, толкова и рѣшенията на Оборище, прибързани по естество, се виждали още по-прибързани и рисковани и раздухвали трѣвогата.

Най-неумолими критики извикало онова фатално рѣшение на Оборище, дѣто, щомъ правителството хване да лови бунтовници, трѣбало да се провъзгласи общо възстание, па макаръ и да не е дошло още врѣмето.

Случватъ се минути въ човѣшкия животъ, често твърдѣ възвишени, когато разумътъ не е свободенъ, а работи като послушникъ на чувствата. Това е било съ панагюрци. Тъй като онова рѣшение произтичало главно отъ Бенковски, по прѣдложение на когото било прието — а Бенковски е билъ противникъ на панагюрци — то послѣднитѣ скоро намѣрили съ ума си, че прѣдложението е направено само противъ тѣхъ и само за да имъ се повреди.

За единъ тъменъ селякъ, казвали тѣ, хванатъ нѣкждѣ въ своята сламена колиба, и може би, поради неговата вродена глупость, трѣбало да се издигне възстание безъ врѣме, за да се осжди на плѣнъ и пожарь цѣлъ единъ градъ съ жени и дѣца и съ бездна съкровища! Бенковски прѣдложилъ такова рѣшение, защото отъ омраза къмъ панагюрцитѣ граждани, обичалъ селянитѣ. Той щѣлъ да ги дигне, защото го слушали безпрѣкословно, а съ тѣхъ щелъ да владѣе надъ всички.

Съмнение възбуждали и пълномощията. Панагюрскитѣ прѣдставители се съгласили въ Оборище да подпишатъ, тия пълномощия, но въ сърдцето си тѣ не били примирени съ тѣхъ. Сега тѣ прѣнесли въ града своята борба — тамъ дѣто се чувствували по-силни — прѣнесли я, та и тѣхнитѣ съграждани да имъ помогнатъ. Панагюрци се бояли отъ неограничената власть на Бенковски, въ когото все повече и повече искали да познаятъ единъ заповѣдникъ и свой врагъ.

Комитета изпратилъ свои делегати до апостолитѣ, да искатъ обяснение върху неумѣстно рѣшенитѣ въпроси въ Оборище. Пратенитѣ били: Филипъ С. Щърбановъ, Кр. Н. Гешановъ и З. С. Койчевъ[1]). Между друго, комитетскитѣ хора биле натоварени да узнаятъ, не се ли мисли да изпратятъ нѣкои лица до европейскитѣ дворове съ мисия да прѣдразположатъ чуждитѣ сили къмъ страданията на възстаналитѣ.

Положението на панагюрци съ туй прѣдложение не е било розово, колкото и да сж били патриотични намѣренията имъ. Въ трѣвожнитѣ минути, които въ туй врѣме се прѣживѣваха, прѣтълкуванията сж могли да бждатъ лесни. Панагюрци били прѣтълкувани. Бенковски веднага подмѣтналъ, че навѣрно нѣкоя учена глава изъ панагюрци иска да изклинчи задъ границa, за да не му пищатъ куршуми край ушитѣ, и подразбиралъ Бобекова[2]), който единственъ, види се, е знаялъ между тѣхъ чужди языци.

---

1) Черновѣждъ „Кратка История на Панагюрското възстание“, стр. 24.; „Записки“ г. Стояновъ т. I, 511 и 513.

2) З. Стояновъ „Записки“ ст. 512; Черновѣждъ „Кратка История на Пан. въз.“ стр. 25.

Ето така и работитѣ се наострили до край.

Отъ Оборище Бенковски, съ своята свита, слѣзълъ у Ст. Пжковъ[1]); или споредъ Искрйо Мачевъ, Попъ Груйо и Ив. Соколовъ, той слѣзълъ за една нощь въ Андрея Манйовъ, сетнѣ миналъ у Ст. Пъковъ, дѣто не останалъ за дълго. Почти всѣка нощь промѣнява той сега жилище. Казватъ, че се боялъ отъ покушение. Не пилъ отъ всѣкиго кафе, което много често употрѣбява, а викалъ нарочно Манчо Маневъ за да му свари кафето самъ и да му го поднесе. Манчо Маневъ билъ вѣрния тѣлохранитель на апостола и пазилъ непрѣкжснато входа на жилището, кждѣто слѣзелъ Бенковски.

Безъ друго, много отъ разказитѣ за тая печална вражда между панагюрци и апостола сж прѣувеличени. Фактъ е, обаче, че Бенковски отъ 14 до 20 — въ продължение на шесть дни—промѣнява, дѣйствително, нѣколко кжщи: отъ Ст. Пжковъ той още миналъ въ Ив. Лековъ или даже, споредъ нѣкои, още въ другиго, че тогазъ въ Лековъ, и най-подиръ въ Ив. Тутевъ. З. Стояновъ пише, между другото, че били въ кжщата на Коля Венковъ, ала такова име не се споменува въ Панагюрище[2]). Ив. Лековъ той бѣлѣжи погрѣшно Личевъ[3]). Отъ друга страна, туй често меняване жилище можеше да се отдаде и на прѣдпазливость, както въобще постжпваха почти всички апостоли. Не биваше, наистина, Бенковски да остава дълго въ една кжща. Щомъ слѣзе нѣкждѣ, всички се научавали до другия день кждѣ е. При тия условия, освѣнъ че слабодушниятъ е могълъ да се насърдчи къмъ прѣдателство, но и щомъ нѣкой прѣдаде еднажъ, апостолътъ е билъ вече сигурно изгубенъ. Отъ друга страна пъкъ, тия прѣдпазвания отъ страната на Бенковски дразнили мнителностьта на панагюрци.

Но тъй или иначе, по една или друга причина, работитѣ въ Панагюрище били вече разпънати въ туй врѣме до такива размѣри, че извѣстни кржгове, както се приема отъ мнозина, били вече заговорили дори и за убийството

[1]) З. Стояновъ „Записки", томъ I, стр. 507.
[2]) „Записки" I т. 528 стр.
[3]) Ibid.

на Бенковски. Казва се, напр., че имало частно съвѣщание у Г. Нейчевъ, дѣто присѫтствувалъ З. Койчевъ и Бобековъ, обаче, тия лица сѫ умрѣли, и фактътъ не се поддава на провѣрка. Покойни Искрю Мачевъ, който е билъ единъ отъ близкитѣ въ тоя случай, не е искалъ да знае, или не е помнилъ за подобно събрание, или, най-послѣ, и да е помнилъ, искалъ е, навѣрно, да прѣмълчи нѣкои тъмни истини изъ миналото. Не би било дързость, да се прѣдположи подобно прѣмълчане, макаръ че нѣмаме за основание освѣнъ ходящи слухове, че е имало какво да се прѣмълчи.

Отъ всичко това обаче, до другото, а имено, че въ съвѣта на Панагюрския комитетъ ставало дума за убийството на Бенковски, както отъ послѣ твърдѣха и твърдятъ още нѣкои повѣствователи, се́ пакъ е далечъ.

Естествено, въ разгара на борбата между двѣтѣ страни, комитета не еднажъ ще да е изтъквалъ онова, което и така си е било ясно. Единъ чуждъ човѣкъ, като Бенковски, на когото силата състояла въ туй, че тѣ му дали довѣрието си, че тѣ могли да го отстранятъ, да го пропѫдятъ отъ града си, безъ дѣлото да пострада — както биха могли да си въображаватъ панагюрци—всичко туй се разбира ясно. Ала за убийство се́ пакъ въпросътъ би билъ отъ съвършено по-жестоко естество.

Прочее, казаното отъ З. Стояновъ[1]), че Панагюрския комитетъ рѣшилъ „да не дава вече прибѣжище на апостолитѣ въ Панагюрище, нѣщо повече: станало дума, „не може ли да се убие Бенковски“, изглежда да е прѣувеличено.

Въ Панагюрище не е имало моментъ, дѣто апостолитѣ да сѫ били прогонени отъ тамъ. Колкото за коренитѣ на оная мълва за убийството на Бенковски, свѣденията, колкото днешно врѣме е възможно да се събератъ, сѫ оскѫдни—да не кажемъ, твърдѣ ненадеждни. Но ето всичко, що може да се изтъкне по въпроса.

Манчо Манйовъ,—както казахме, довѣренъ човѣкъ на Бенковски, но толкова и на Бобековъ—разказва още днесь, че Бобековъ се разкайвалъ, дѣто не отстранили Бенковски

1) „Записки“, томъ I, 511.

отъ града още въ самото начало на приготовленията, за да може самò Панагюрище да поведе възстанието по-добрѣ и както трѣба. Бенковски съ неразбранщината си щѣлъ да опропасти дѣлото — така разгласявалъ Бобековъ. Още, Бобековъ се боялъ за своя животъ, като виждалъ Бенковски заобиколенъ съ прѣдадени нему хора, които били рѣшени на всичко. Та и за да усигори своята безопасность, както и за да бѫде силенъ спрямо своя врагъ, водительтъ на Панагюрския комитетъ прибралъ при себе си Манча Манйовъ, било за да узнава всичко що се гласи около Бенковски, било пъкъ и за туй, че Манчо Манйовъ той е знаялъ като искрено прѣданъ и нему човѣкъ. Така Бобековъ наистина ще да е заговорилъ еднажъ и за убийство на Бенковски, ала само въ видъ на закана, защото нѣмало и какъ да се изпълни сериозно такова дѣло. Да се довѣри на Манча, Бобековъ не се осмѣлилъ. Навѣрно, защото тоя билъ твърдѣ вѣренъ и на Бенковски, а на други Бобековъ, по всѣка вѣроятность, още повече не е смѣялъ да се обади. Между туй, взаимнитѣ подозрѣния отъ тоя видъ, като стигнали до ушитѣ на всички заинтересувани, естествено, били прѣвърнати послѣ въ мълва за систематически подготвенъ планъ за убийство. Така поне може да се обясни, че всички писатели почти споменуватъ, че имало тъкмежъ да се убие Бенковски[1]). Най-убѣдениятъ проповѣдникъ на идеята, че Бобековъ гласи убийство и че живота на Бенковски е билъ въ опасность, се пакъ Попъ Груйо е, за което намекнахме и другъ пѫть. Но Попъ Груйо, като личность изобщо, е твърдѣ екзалтиранъ въ своитѣ спомени, за да може послѣднитѣ да заслужатъ нашето пълно довѣрие. Особно по такъвъ трънливъ въпросъ По негови разкази и въ тоя случай ще да се е повелъ, види се, и покойниятъ Захарий Стояновъ, а по него и всички други.

Видѣхме, че споредъ други източници, въпросътъ за убийство на Бенковски съвсѣмъ неоснователно се прѣхвърля още прѣди Оборище—въ разгара на разпритѣ, които

1) Т. Георгиевъ „Бѣлѣжки по Срѣдно-Горското възстание, стр. 10; Зах. Стояновъ „Записки“ т. I стр. 511; Черновѣждъ. — „Кратка история на Панагюр. възстание“, стр. 23.

кипѣха тогава и които обстоятелствено изложихме—та може и съвсѣмъ да не отиваме на тъзи версия. Остава да изкажемъ най-близкитѣ и живи източници, отъ които е могла да произлѣзе и да се роди мълвата.

Илйо Петдесетникътъ е запомнилъ и твърди даже, че въ туй врѣме прѣдложение за убийство получилъ самъ той. Така че и той — съзнателно или не, ще да е единъ отъ творцитѣ на страшната легенда. То е било така. Когато се върналъ отъ Орѣховица, мнѣнието на Стамболова, кога да стане възстанието, той обадилъ въ Панагюрище, както знаемъ, на Ив. Джуджевъ, П. Братковъ и П. Щърбановъ. Тѣзи свикали частенъ съвѣтъ у Ив. Джуджевъ. Тогава, имено, П. Щърбановъ прѣдложилъ на Илйо да прѣмахнатъ Бенковски. Прѣдложението било въ такъвъ видъ, че канили Иля, да си намѣри другаръ, за да извърши убийството. Илйо, обаче, ги отсъвѣтвалъ отъ туй зло насилие, като канилъ отъ своя страна смразенитѣ да се споразумѣятъ помежду си. Отпослѣ наистина примирието настѫпи отъ само себе си, както ще видимъ.

Споредъ казването, обаче, на нѣкои, Илйо се обадилъ на Манча Маневъ, а тоя прѣдупрѣдилъ Бенковски. Слѣдствието отъ това било, че Бенковски зелъ да се бои и твърдѣ грижливо се пазилъ отъ панагюрци. Послѣ, апостолътъ, било по подозрѣние, било че по тоя начинъ ималъ свѣдения, за какво се говорило противъ него, оплакалъ се на свои близки, че панагюрци искали да го убиятъ. Така легендата ще да е зела още по-добрѣ своя пѫть и се разпространила. Попъ Груйо казва, напримѣръ, че той билъ чувалъ за това лично отъ самия апостолъ. А щомъ работитѣ можеха да дойдатъ до тукъ, за да говори самъ Бенковски за това, естествено е, че и слухътъ за тъкмено убийство лесно отпослѣ се разпространилъ. Единъ слухъ мѫчно не се създава. За вѣрване е, прочее, че за убийство сé ще трѣба да е говорено, макаръ подъ единъ или другъ видъ, особно слѣдъ Оборище. Но сериозно да се е гласило подобно нѣщо — не е за вѣрване. Поне слѣди не се намиратъ отъ това. Нѣкои говорятъ, напр. и за Отóнъ Ивановъ, че и той билъ замѣсенъ въ тая бър-

каница за убийство. Обаче той е живъ и добросъвѣстно и хладнокръвно е отговорилъ на редъ въпроси по трънливото дѣло. За куриозъ ще приведемъ тукъ неговитѣ спомени. Въ тѣхъ личатъ и самитѣ обстоятелствени въпроси, на които живиятъ поборникъ е трѣбало да отговаря. Ето прочее тѣзи спомени,—споменитѣ на Отонъ Ивановъ; тѣ сж писани неотдавна и носятъ дата 7 Юний 1904 година отъ Варна[1]).

„По убиването на Бенковски ще кажа слѣдното. Азъ често ходихъ въ Панагюрище да се свиждамъ съ Бенковски. Веднажъ като отидохъ, той се намираше въ с. Поибрене. Прѣди да тръгна за тамъ, видяхме са съ Бобековъ, който, като всѣкога, почна да осжжда постжпките на Бенковски и се мжчише да ма убѣди, че Бенковски трѣбва да се прѣмахни, та да тръгне всичко на редъ, тъй се убѣдилъ вечъ и цѣлий Панагюрски комитетъ. Азъ не се съгласихъ, а му възразихъ и дори го заплашихъ. Прѣзъ нощьта пристигнахъ въ Поибрене, тъкмо като се готвѣше Бенковски да тръгва, а понеже въ двора видяхъ конвоя му, състоящъ се отъ около 15 душъ въоржжени конници, попитахъ го, защо му е толкозъ голямъ калабалъкъ. Той тогава ми каза, че Панагюрскиятъ комитетъ до толкозъ билъ противъ него, щото Бобековъ предложилъ на едного да го убиятъ, но той не се съгласилъ, а му обадилъ, та за това сега ходи съ повече хора, за да се пази не толкозъ отъ турцитѣ, колкото отъ българитѣ. Въ това врѣме единъ отъ конвойнитѣ влезе въ стаята и каза готово е за тръгване и излѣзе. При излизането Бенковски ми го посочи и ми каза: нà на тогова се прѣдлагали. Това лице знаехъ го, и името му знаехъ. Така си припомнямъ като че бѣше Манчо Маневъ, но положително не можа да кажа. За разговоратъ ни съ Бобековъ азъ не казахъ нищо на Бенковски и на никого другиго не казахъ това, а слѣдъ освобожде-

---

1) Ще добавя, че при една лична срѣща съ Отонъ Ивановъ, азъ бѣхъ чувалъ отъ самия него намеци, че той донѣкждѣ билъ намѣсенъ въ таинствената афера, та моитѣ запитвания послѣ къмъ него имаха категориченъ характеръ и турили сж иначе твърдѣ заслужилия поборникъ на тѣсно да отговори двѣ и двѣ четири, виновенъ ли е или не и подъ какъвъ видъ. Така че въ това положение той и отговаря.

нието ни единъ день попитахъ Найденъ Дриновъ. Истина ли бѣ рѣшилъ Панагюрский комитетъ да се убие Бенковски, и той ми каза, че то било Бобеково предложение, но и добави: „запуши го".

Нека добавимъ още, че Найденъ Дриновъ е живъ и нищо не помни по въпроса, но че Манчо Маневъ—сѫщо отъ живитѣ—признава, че Бенковски е билъ наистина освѣдоменъ отъ него относително приказката за убийство. Ето защо довѣрявалъ е на Манчо Маневъ и само отъ него пиялъ кафе. Между лицата, които сѫ дѣйствували противъ Бенковски, Манчо Маневъ, наредъ съ Бобековъ, туря сѫщо и Искрйо Мачевъ. Тѣзи сѫ, прочее, всички източници.

Както и да е, но убийството не стана.

Панагюрци сѫ добри ентусиазти. Прѣзъ всичкото врѣме на приготовленията и до послѣдния моментъ на възстанието, тѣ се показватъ сѫщински стълпове на общото дѣло. Пламъкътъ се запази чистъ въ сърдцата имъ за свобода и народенъ идеалъ; тѣ не служиха на интереса и честолюбието — трѣба да имъ отдадемъ право. Ние ще ги видимъ срѣдъ пъкала на провалата и разорението тѣ пакъ се държатъ не по-малко пристойно, съ не по-малко вѣра въ доброто, на което сѫ служили и гледатъ съ почитъ и на водители, и на бѫдащето си.

Сѫдбата, най-вече като побърза скоро да тури край на раздора, възложи и най-добрия вѣнецъ и на самитѣ дѣйци, както самата тая капризна сѫдба, съ фатална рѫка даде и съвсѣмъ неочакванъ и разрушителенъ край на цѣлото дѣло.

Черното прѣдателство, което като чудовищна ламя зина да глътне всички, най-доброто орѫдие на капризната сѫдба, направи — много малко дни слѣдъ Оборище — да се примирятъ бърже враждующитѣ. Разумътъ надви. Критическитѣ минути, които съ угрожающа бързина настѫпваха, бѣха отворили очитѣ и на най-силнитѣ врагове на Бенковски. Разбраха тѣ скоро, че всички извънредни мѣрки, зети въ Оборище, имаха своята правота, защото бѣха най-мѫдро нагодената прѣдпазителна клапа противъ неизбѣжното съкрушение. Всички бѣха трепнали, всички отстѫпиха прѣдъ чудовищния крахъ, който стана скоро ясенъ за всички.

ГЛАВА ШЕСТА.

Прѣдателството.

I.

Ненко отъ Балдюво. Първи постжпки за прѣдателство. По-ранни свѣдѣния на правителството. Личностьта на Ненко. Описание на Балдюво.

На 19 Априлий членоветѣ на избраната въ Оборище комисия — авторитѣ на окончателния планъ за възстание — сж въ Панагюрище, или тъкмо се готвятъ да се разотидатъ. Тъкмо въ туй врѣме се случватъ и нѣкои сждбоносни работи. Случва се онова, което прѣтури, което сгромоляса събитията. За него и ще говоримъ на първа ржка. Думата е за грозното прѣдателство.

Оборище криело змията въ пазвата си. Единъ измежду всички тѣзи идеалисти, събрани тамъ, като прѣдставители на народа — такива каквито уви! едвали ще имаме нѣкоги: неплащани отъ никоя държава и всички турили главитѣ си въ торба за едно велико дѣло — та единъ изъ тѣхъ скроилъ планътъ на черния свой подвигъ още въ свещенната ограда на буковетѣ.

Ненко балдювецътъ, Ненко Стояновъ Терзийски е името на тъмния този герой. Той билъ прѣдставитель отъ Балдюво — село, което лежи не далечъ отъ Т.-Пазарджикъ.

Още на обратенъ пжть отъ Оборище, подъ с. Мечка, Ненко се изказалъ на околнитѣ до него, съ които пжтувалъ — между тѣхъ билъ и Хр. Търневъ отъ Пловдивъ. — Изказалъ се, че ще обади на турското правителство за всичко, що се тъкми. Хр. Търневъ изеднажъ, щомъ стигналъ въ Панагюрище, обадилъ на Бенковски опаснитѣ замисли на балдювския прѣдставитель. Апостолътъ на бърза ржка пратилъ хора да прѣсекатъ пжтя на Ненка, обаче, не било лесно да се знае, прѣзъ кой пжть, имено, той ще мине. Поржчката на Бенковски била, да го доведатъ живъ или мъртавъ, ала прѣдательтъ не падналъ въ ржцѣ.

Споредъ думитѣ на близки за Ненко хора, отъ Оборище той се върналъ право въ Балдюво. На политѣ на Овчехълмъ и Малка Могила (Коюнъ-тепе и Кючюкъ-тепе), не далечъ отъ Балдюво, имало въ ония врѣмена турско теке. На послѣдното билъ свиканъ нѣкакъвъ съборъ, и събранитѣ турци правили молитви и прѣнасяли курбанъ за плодородие. Тукъ присѫтствували сега всички знатни земле-владѣлци отъ околностьта — турци, разбира се. Ето за кѫдѣ се отправилъ и Ненко за първо врѣме. Той разказалъ на Пазарджишкитѣ бегове отъ игла до конецъ всичко, що видѣлъ на Оборище. Първъ, комуто се повѣрява той, билъ Стамболията Мехмедъ ефенди отъ Пазарджикъ който ималъ нравъ простъ и приказливъ, а билъ и снисходителенъ къмъ раята. Стамболията, отъ своя страна, интересния доносъ на Ненка прѣдалъ на своя другарь отъ Пазарджишкитѣ бѣгове, Али бей, твърдѣ жестокъ и фанатизиранъ турчинъ.

Скоро слѣдъ курбана, който трѣба да се е свършилъ още сѫщия день до вечерьта, Ненко билъ повиканъ — навѣрно, на другия день — заедно съ вѣрния си приятель Ненчо, сѫщо балдювецъ, въ Пазарджикъ, отъ дѣто тоя скоро се върналъ, а Ненко останалъ тамъ. Прѣдполага се, че каймакамътъ отъ Пазарджикъ го изпратилъ незабавно на мютесарифина въ Пловдивъ.

Да направимъ една малка смѣтка за врѣмето. Ненко ще да е билъ на Текето на 15 Априлъ, на 16 Априлъ сѫ го викали въ Пазарджикъ и въ Пловдивъ; на 17 и 18 трѣба вече да сѫ били правени разпоредби за улавяне на въстаницитѣ.

Но имало е още, може би, и нѣщо друго на срѣдата.

Дѣятелното приготовление на хората за въстание въ Панагюрище и околноститѣ не е било съвършена тайна и отъ по-напрѣдъ за турската власть. Даутъ онбаши, полицейски чиновникъ въ столицата на Бенковски, душилъ отъ близо съзаклетницитѣ, макаръ и нищо да не е билъ уловилъ.[1]) Стариятъ мюдюринъ въ Панагюрище зелъ отпускъ, за да не се намѣри на бунта въ Панагюрище, за което и на-

1) З. Стояновъ, „Записки“ стр. 513, томъ I.

мекналъ на тръгване. [1]) Но прѣдателството сега на Ненка давало на турцитѣ подробности, които имъ сж липсвали. Разкритието ги стрѣснало. И, както винаги, тѣ нѣмали такта да скриятъ, че знаятъ всичко. Прѣдполага се, че отъ българскитѣ членове на мензлиша въ Пазарджикъ пратили писмо на Бенковски и му разяснили, че възстанието е прѣдадено. [2]) Този фактъ, обаче, не се поддава на провѣрка, защото Бенковски ако бѣше получилъ писмо съ подобно съдържание, не ще да го е съобщилъ другиму, за да не сплаши хората. А додѣто е очаквалъ да се развиятъ събитията отъ само себе си, самъ трѣскаво ще да се е готвилъ да ги посрѣщне.

Като мълния се разнесла новината изъ по първитѣ турски кржгове. Много влиятелни хора отъ околнитѣ села, като били въ Пазарджикъ, връщали се съ важни извѣстия и подбуждали турцитѣ да се готвятъ. Още два дни прѣди възстанието, Молла Мехмедъ, влиятеленъ турчинъ отъ Стрѣлча, казалъ на свои познати българи, че отъ Пазарджикъ онбашията е тръгналъ за Панагюрище да лови комити.

Прѣдателството на Ненка не подлежи на съмнѣние, и по наши, и по турски източници. Въ рапорта на Пловдивското извънредно сждилище се признава открито, че правителството се уповавало на донесенията на Ненка, за да земе по-нататъшни мѣрки.

Все пакъ, смѣло е, струва ни се, да твърдимъ, че Ненко ималъ прѣдателството на умъ още прѣди да иде на Оборище — нѣщо, за което го обвиняватъ нѣкои писатели, като дори още мислятъ, че прѣди да тръгне за тамъ, той билъ прѣдупредилъ затуй своитѣ приятели — турцитѣ. И наистина, ако бѣше прѣдателството отъ малко на малко извършено прѣди Оборище, турцитѣ, както сж често безтактни, не можеха да чакатъ, а напротивъ щѣха да зематъ мѣрки и да изловатъ прѣдставителитѣ още въ горитѣ на Мечка. А сега ние ги видимъ, че търпеливо бѣха изчакали Ненко да имъ донесе имената на прѣдставителитѣ, слѣдъ като всички се разотидоха.

---

1) Черновѣждъ, „Кратка история на Панагюрското възстание", стр.
2) Бѣловѣждовъ, „Първа пушка", 61.

Но изобщо, както тоя въпросъ, така и много други стоятъ въ свръзка съ психологията на прѣдателя, като ни задължаватъ да разгледаме по-отблизо — колкото се може, разбира се — личностьта на тоя селякъ — ренегатъ на революцията.

И сетнѣ, личностьта на Ненка още и затуй заслужва проучване, защото, като прѣдатель, той игра видна роль въ развитието на събитията.

Частниятъ животъ на прѣдателя въ родното му село Балдюво, неговитѣ отношения съ селяни, българи и турци, условията на живота въ ония врѣмена въобще и частно въ туй село — всичко това не е лишено отъ интересъ. То може да послужи донѣкждѣ и като илустрация, за да се види въ подробности и по-ясно, съ какви ненадеждни конци е била намѣстѣ пришивана революционната закжрпка.

Балдюво, отечеството на най-голѣмиятъ отъ прѣдателитѣ, е малко едно село, петнаесеть километра на сѣверо-изтокъ отъ Т.-Пазарджикъ. То е кацнало въ едно отъ най-идиличнитѣ гнѣзда, които красятъ нашия юженъ край. Тракийската долина, тъй необятна за окото, тъй разлата на сѣверъ, югъ и изтокъ отъ Пловдивъ, тукъ, около тия мѣста, се стеснява подъ единъ вѣнецъ отъ гигантски и кичести планини. Тѣзи планини сж тъй близо, че откриватъ вълнеститѣ си гърди. Прохлада и благодать слиза отъ тѣхъ по равното и плодовито поле. Додѣто стжпкитѣ ви гонятъ малкото селце, близко задъ васъ хоризонта обгръща, съ грамадното свое туловище, тъмниятъ и безконеченъ Доспатъ, а въ лѣво, като почетенъ стражъ, ви поздравлява шеметния снѣженъ върхъ на Бѣлйовския балканъ, задъ който пъкъ се открива грандиозния амфитеатъръ на Рилскитѣ прѣдгория. Отъ тамъ вече погледътъ ти блуждае напрѣдъ по замамчивия океанъ на Срѣдногорскитѣ хълмища — майката на кървавата драма отъ 1876 год. — които съединяватъ балканския поднебесенъ гребенъ съ Родопитѣ и които изпълватъ широкото пространство отъ южната столица до София. Право прѣдъ очитѣ къмъ сѣверъ пакъ стои кичестия заслонъ на Срѣдня-Гора, която, извита тукъ съ най-виси-китѣ си ржбове, Братия, Буная и Богданъ, бѣга на дѣсно,

за да закръгли рамката на тъй рѣдко величавата картина. И тъкмо задъ тая щърба стена издалечъ наднича мечтателно сивиятъ скелетъ на хайдушка Стара-Планина. Само въ дѣсно — тамъ долу, отдѣто сутринь иде зората,—тамъ само остава единъ отворъ и окото види по туй безкрайно равно поле, свѣтло като тихия безбуренъ океанъ, да плуватъ подъ своитѣ бѣли платна три грамадни тъмни кораба — това сѫ Пловдивскитѣ тепета съ бѣлитѣ си сгради. А далечъ задъ тѣхъ гладкитѣ води на Марица, които окото лови на лѫкатушки изъ зеленитѣ кичести равнини, оживяватъ прѣдъ зачудения погледъ още по-добрѣ далечния миражъ на широкото и необозримо поле.

Тая гледка на работни и кротки поля, окрѫжени съ величието на природата и свѣтящи успокоително съ мантията на труда на едно работливо и покорно племе, не поразява, но нѣжи душата съ дѣятелна, мирна и трѣзва, а кѫдѣ и мечтателна мисъль.

Като тръгнете отъ Пазарджикъ, по Панагюрското шосе, трѣба да се отбиете на дѣсно. Зеленъ килимъ отъ ниви отъ двѣтѣ страни на пѫтя се размѣнява съ малки и гѫсти дъбови дѫбрави. Окото се мами отъ това разнообразие и задъ всѣкой новъ редъ шума и капризно прѣпрѣченъ храстъ, търси гоненото село. Но то бѣга отъ васъ, зашото ще го видите само, когато се надвесите надъ него.

Защото, въ туй широко поле, тъй красиво въ рамкитѣ си, има единъ капризъ на природата, или една разкошь— то е зѫбестия проточенъ гърбъ на Овчехълмъ. Както въ великосвѣтски паркове издигаме пещери, за да ги разнообразимъ, тъй и тука тази камениста чука се проточила, за да развлича погледа.

Тамъ долу, тъкмо въ политѣ на Овчехълмъ, е Балдюво.

Тамъ, подъ хълма, протича една шумлива рѣчица, наречена съ юморъ Луда Яна. Тя слиза отъ Братия, минава прѣзъ Панагюрище, и лѫкатушейки прѣзъ долината, бърза да стигне Марица.

Луда Яна прокопава политѣ на Овчехълмъ, и тукъ, срѣдъ една дългнеста, потънала въ цвѣтисти градини долинка се гнѣзди Балдюво. Окото се изненадва, когато вне-

запно открие селото; изненадва се, защото вие сте вече въ него. Въ тая долинка, една отъ най-уединенитѣ и поетични въ свѣта, съ зеления килимъ на бахчи, ниви и върбулякъ, срѣдъ които по двата брѣга на лудата рѣчица бучатъ неуморимо воденични колелета, тукъ, въ тоя рѣдко идиличенъ кжтъ, вмѣсто единъ поетъ, единъ живописецъ или музикантъ, родилъ се единъ прѣдатель. Това е една химера. Нима е билъ прѣдатель той? Дали, като е тръгналъ да прѣдава, не е се крила въ душата му нѣкоя миротворна мисъль, да прѣдупрѣди правителството и да отвърне още съ врѣме лудитѣ глави отъ голѣмата катастрофа, която ги чака?

Прѣзъ Февруарий, когато зимни вѣтрове още свиратъ по полето, тука е пролѣть. Славей още отъ рано навѣстява гнѣздото си и посрѣща слънцето съ пѣсни. Лѣтнитѣ полски пекове тука се губятъ въ тласъка на хладнитѣ води. Не, човѣкъ би казалъ, че тая долинка, тъй зелена, тъй привѣтлива, била е създадена само за миренъ трудъ и нѣжни еклоги.

Турцитѣ, философи на земното щастие, най-добрѣ оцѣнили това. Засмѣнитѣ брѣгове на лудата рѣчица били купени или завладѣни отъ всесилнитѣ пазарджишки бегове за воденици и чифлици, които скоро се прѣвърнали, като манастиритѣ отъ по-ново врѣме, въ кйошкове за веселие. Тука на праздници и добро разположение тѣ докарвали своитѣ харемѝ и любовници и, въ лоното на тихата идилична природа, се отдавали на ориенталски захласъ.

Чифлицитѣ били населени отъ бѣдни наемни селяци изъ околностьта, и отъ тѣхнитѣ слаби колибки възникнало село.

Къмъ 1876 г. с. Балдюво брояло 36 кжщи и 120 жители. Имало три чифлика, съ господари: Хаджи Хасанаа Бюлюкбаши, стрѣлченецъ, Агушъ ефенди и Мехмедъ ага Шопа. Сега балдювци не сж вече чифлишки ратаи, а сами владѣятъ своето райско гнѣздо. Селото брои 100 кжщи, съ 654 живи души.

Хубавитѣ мѣста създаватъ хубави имена и мечтателни вѣрвания. Върху срѣдния конически връхъ на Овчехълмъ, тъкмо надъ селото, има развалена крѣпость, която носи

име на самодива — Гюргюво кале. Вънъ отъ стѣнитѣ на това кале имало дупка, засипана вече, отдѣто нѣкога се чувало подземно бучене, отъ нѣкой подземенъ потокъ или защото тука било ужъ въ старини вулканъ. Другиятъ по-нисъкъ върхъ на Коюнъ-тепе се обрасълъ гжсто съ съсънь, едно малко цвѣте, и се нарича Съсънлива могила. Сѣдловината между единия и другия върхъ е задърстена съ гжстъ храсталакъ и прѣдставлява самодивско мѣсто. Тука расте и самодивската билка росенъ. Напролѣть, прѣзъ Росаля — срѣщу Спасовдень — тука идатъ жени и дѣца да се лѣкуватъ и да си гадаятъ. Женитѣ лежатъ прѣзъ цѣлата нощь на росенъ и пазятъ се да не заспатъ, за да чуятъ нариченията на самодивитѣ, които се събирали тука на хоро. Или, като легнатъ да спатъ, постилатъ на страната си бѣла, чиста кжрпа и гледатъ сутриньта, каква билка или какво нѣщо друго е паднало върху ней, та споредъ туй прѣдричатъ всѣкиму, какво ще му се случи.

Покойния Ст. Захариевъ пише погрѣшно за Съсънлива могила.[1] Тъй сжщо е погрѣшилъ, като казва, че Балдюво е на дѣсния брѣгъ на Луда Яна; на дѣсния брѣгъ на рѣката нѣма ни една селска кжща. Той бѣлѣжи, въ 1870 г. 1 чифликъ, което едва ли е вѣрно.[2] Въ 1876 г. чифлицитѣ сж били три, както означихме.

И надъ това райско гнѣздо днесъ тегнѣе прѣзрението на цѣло едно поколение, на цѣлъ единъ народъ: то е отечеството на най-голѣмия прѣдатель отъ новата ни история. Бѣднитѣ балдювци чувствуватъ това; тѣ посрѣщатъ гузни, принижени, наблюдателния суровъ погледъ на чужденеца. Тѣ се дори стараятъ да прикриятъ миналото. Охотно разказватъ тѣ за добринитѣ, които Ненко е направилъ на толкова околни села, като е измолилъ турцитѣ да ги не разоряватъ, защото, Ненко дѣйствително е сторилъ това. И спасилъ сиромаситѣ отъ Балдюво, да не минатъ подъ огънь и мечъ. Бѣднитѣ! Колкото повече тѣ днесь се оправдаватъ, толкова повече обвиняватъ и сами себе. И навѣрно, бжда-

---

1) Ст. Захариевъ, „Описание на Т.-Пазарджишката каазж", стр. 78.
2) Ibid 34.

щитѣ поколения ще издигнатъ въ тоя райски кжтъ — за назидание на потомството — черенъ паметникъ, за да може любопитниятъ пжтникъ, при контраста отъ свѣтло и черно, да почувствува по-дълбоко въ душата си разликата между доброто и злото. Защото, прѣдателството не трѣба да се забравя: забравено, то е простено.

Ненко е заемалъ особно положение въ Балдюво. Заедно съ своя неразлжченъ приятель Ненча, тѣ двама били управители на чифлицитѣ, единъ видъ майордоми на богатитѣ турски землевладѣлци. Като такива, тѣ общили много съ господаритѣ си. Ненко билъ по-интелигентенъ и способенъ, знаялъ е много хубаво турски. Споредъ свидѣтелството на нѣкои, той сподѣлялъ дори и привичкитѣ на господаритѣ си. Пиялъ съ тѣхъ ракия, угаждалъ имъ на разточителствата и притеснявалъ населението. Той билъ истински селски чорбаджия и всесиленъ между безправнитѣ ратаи. Съ врѣме станалъ заможенъ. Държалъ дюкенъ, нѣколко слуги, една слугиня, да гледа копоитѣ му, съ които е угаждалъ на чифликчиитѣ и тѣхнитѣ многочислени приятели — богати и разпжтни турци отъ Пазарджикъ, които често, на своя глава, идели въ Балдюво на ловъ и на гости. Когато нѣкой селянинъ се осмѣлявалъ да му се противи, Ненко го прѣдавалъ въ ржцѣтѣ на своитѣ приятели турци, набивали бѣдния, а нѣкоя нощь, случвало се, че той е бивалъ и ограбенъ.

Приятельтъ му Ненчо Миневъ отначало билъ говедарь въ селото. Като се сдружилъ съ Ненка, скоро се изправилъ на нозѣ и станалъ пръвъ богаташъ между своитѣ съселени. Разбира се, и двамата сж били истински кеседжии.

За турскитѣ наклонности на Ненка и другаря му разказва се между друго още, че тѣ не сж щадили нито сѣмейната честь на бѣднитѣ селяни. Казватъ още, че освѣнъ дѣто сами били разпжтни, но ставали съобщници съ вакханалиитѣ на пазарджишки хайти, които наминавали тукъ, за да се насладятъ на сводническитѣ услуги на двамата приятели.

Ненко има братъ Цано, който и до сега е живъ. Оставилъ е и трима синове, Ангелъ, Иванъ и Сжбо, и три дъщери: Петкана, Лазарина и Цона.

Въ приготовленията за възстание, Ненко билъ посветенъ отъ Тодоръ Терзията изъ Ферезлии, а сжщо узналъ за тѣхъ отъ Джумайски селяни, негови познати. Като хитъръ по природа, той се поддалъ на идеята, навѣрно, защото му се сторило, че сухо и сурово въ околностьта се държи за нея, а той не е можалъ назадъ да остане. И сетнѣ, може отъ рано да си прѣдначърталъ да използува обстоятелствата, споредъ както разума му диктува. Ако силата и успѣха клонѣше на българска страна, той не би отишълъ съ турцитѣ.

Отъ своя страна, той посветилъ въ тайната своя другаръ Ненча. На селянитѣ нищо не било обадено, или тѣ криятъ сега. Но, отъ друга страна, тѣ не би имало защо и какво да криятъ. Никой отъ живитѣ тѣхни връстници не помни да имъ е било говорено за възстание. Ненко и приятельтъ му сж били сигурни, че могатъ да подигнатъ селото, щомъ дотрѣба. А да убѣждаватъ селянитѣ за бунтъ, не опитали — навѣрно, отъ благоразумие. И наистина, съ такива дѣйствия, би могли да попаднатъ подъ отговорность. Отъ друга страна, ние вече знаемъ, че тѣ не сж общили съ селянитѣ.

Интересно е, какъ Ненко си е приготвилъ пълномощното за Оборище, и дали изообщо е ималъ такова. Живитѣ прѣдставители не могатъ, разбира се, да помнятъ тѣзи подробности.

Знае се, какъ строго Бенковски бдѣше за пълномощното на всѣкиго. Съ други думи, Ненко е непрѣменно притежавалъ пълномощно. Колкото за балдювци, които нищо не били чували за възстание, може лесно да сждимъ, че тѣ не знаятъ нищо и върху това, дали сж опълномощавали нѣкого за свой прѣдставитель или не. Тогасъ, въпросътъ остава отворенъ. Пита се: съ какво пълномощно ще да се е прѣдставилъ Ненко прѣдъ Бенковски въ Оборище? И не се помни Балдюво да е имало печатъ, като община. Пъкъ и да е имало, печатътъ щѣше да е въ ржцѣтѣ на двамата чорбаджии, които сж го прѣдставлявали винаги прѣдъ правителството. Ненко и Ненчо ги нѣма да ни изповѣдатъ истината. И двамата сж между мъртвитѣ. Вѣроятното е, че тѣ сами сж си приготвили пълномощното, по образецъ на другитѣ села. Ненчо отишълъ до половината пжть и

върналъ се, не се знае защо, но, навѣрно по слаба воля, та Ненко билъ въ Оборище самъ прѣставитель на Балдюво.

Никой отъ апостолитѣ не билъ стжпилъ въ селото за да провѣри, въ какво положение сж тамъ работитѣ. Не може сжщо да се докаже, дали Ненко се е клѣлъ, кога отъ начало го посветили въ бунтовната идея. Тъй като на много други мѣста имаме примѣри, да се вербуватъ съзаклѣтници чрѣзъ втора и трета ржка, а не право отъ апостолитѣ, възможно е, че Ненко е билъ спечеленъ за дѣлото отъ своитѣ знакоми въ Ферезлии или Джумая и то безъ клѣтва, само по довѣрие. По-кжсно, сжщо по довѣрие, можеше да бжде той прѣпоржчванъ и по-нататъкъ напр. до Оборище. Защото, най-послѣ, ние не знаемъ документално, дали Бенковски отъ всѣкой селянинъ е настоявалъ да иска пълномощно. Грамотностьта въ ония врѣмена, особно за малки села и чифлици, като Балдюво, трѣбаше да бжде една истинска разкошъ. Дали и самъ Ненко е билъ грамотенъ? За жалость, липсватъ точни свѣдения и върху тази интересна точка. Но по всички признаци, Ненко не ще да е билъ грамотенъ. Тогава, кой е щѣлъ да му напише пълномощното? Въ ония врѣмена Балдювци учители и училище сж нѣмали.

Всичко туй свидѣтелствува, че основата на цѣлото съзаклѣтие, поне въ подробноститѣ, не е била турена върху здрава почва. Тука се натъкваме на безразборното вербуване съчувственници.

II.

Характеристика и психология на Ненко. Живота и смъртьта на прѣдателя.

Ненко отишълъ въ Оборище се Ферезлийския прѣдставитель Ганчо Тасовъ или Тодоръ Ташовъ терзията. Когато избухва възстанието, Ферезлии не мърда отъ мѣстото си, което дава да се подозира, че едно отъ най-близкитѣ на Ненка лица, не особно е било ревностно къмъ дѣлото. И въ Ферезлии, както въ Балдюво па и въ много

други мѣста, идеята не е била тъй популярна, дѣлото не се е разбирало, или, по-добрѣ, масата е била още достатъчно тъмна, за да не се издигне до една по-свѣтла идея. А пъкъ и врѣмето за агитация бѣше твърдѣ кжсо, както знаемъ, та апостолското слово не успѣва да проникне всѣкждѣ.

Нѣкои откжслечни спомени за Ненка, които отчасти ни сж прѣдадени чрѣзъ печата или ни се разказватъ отъ негови близки и познати, хвърлятъ донѣкждѣ свѣтлина върху онова, що е ставало въ душата му прѣзъ врѣме на засѣданията въ Оборище и подиръ. Но всички тия разкази все пакъ говорятъ повече въ негова полза. Иванъ Арабаджията и Крайчо Самоходовъ разказвали, че една нощь въ Оборище Ненко ставалъ три пжти да пита другитѣ, находящи се тамъ наоколо му депутати: „Ами ако нѣкой измежду насъ отиде и прѣдаде на турцитѣ, че българитѣ се готвятъ да възстанатъ, то какво има да стане? Голѣма награда ще даде правителството на тоя човѣкъ“. . .[1]). Въ тѣзи думи, изказани нѣкоги и прѣдадени послѣ толкова врѣме чрѣзъ втори и трети уста, безъ друго има нѣщо прѣтълкувано или прѣиначено, ала едно не подлежи на съмнѣние. Мисъльта за прѣдателство огнетявала душитѣ на всички въ Оборище. Всѣкой прѣдставитель се считалъ на пжть да омаже въжето. Въ такъво положение, Ненко можеше да се събужда и трѣвожно да пита за прѣдатели, безъ самъ да се е рѣшилъ на прѣдателство. По думитѣ на брата и на домашнитѣ на Ненка, той въ Оборище билъ промълвилъ относително възстанието макаръ не на всеуслишание: „Това нѣма да бжде; турцитѣ сж много, ще се изхабятъ само селата, зиянъ ще станатъ и нищо повече“. Соколовъ го дочулъ и го сплашилъ съ ножа си. „Извадиха ли тѣ на мене ножъ, — ежилъ се Ненко още вечерьта, кога се върналъ въ село, — ще обадя азъ на турцитѣ“.

Колкото и да сж слабо надеждни тѣзи източници, за да си уяснимъ напълно душевното състояние на Ненко прѣди прѣдателството, но като нѣмаме никакви улики на ржка, че той съзнателно отъ по-напрѣдъ е издавалъ или

1) З. Стояновъ, „Записки“ т. I, 507.

тъкмѣлъ да прѣдаде на турцитѣ, може не безъ основание да заключимъ, че първоначално той се прилѣпилъ къмъ дѣлото, като имадъ твърдѣ смжтни понятия, като какво прѣдстои да се върши, и едвамъ въ Оборище е прозрѣлъ застрашителнитѣ размѣри на тъкмѣното и сплашилъ се. Мисъльта за неминуемото разорение съвършено го деморализирала. Той не е билъ достатъчно простъ, за да се повлече слѣпо, а и просвѣтенъ не е билъ дотамъ, за да се жертвува съзнателно. Прочее, избралъ срѣдния пжть за да спаси и себе си, и ближнитѣ си и да жертвува чуждитѣ, като, навѣрно, смжтно пакъ си е прѣдставялъ, какво ще ги сполѣти—може би, мислилъ си е, че послѣдствията не ще да бждатъ тъй страшни. Още повече, като ги хванатъ прѣди врѣме, додѣто още не сж успѣли да извършатъ нѣкое зло. Послѣ, той веднага прибързалъ да изкаже всичко, макаръ и да е знаялъ, че възстанието ще избухне едвамъ на 1 май. Боялъ се е, може би, да не го изпрѣди нѣкой другъ, та да пострада и той. А може би, ржководило го е и едното и другото — да помогне на други, па и самъ да се спаси. Човѣшката душа е твърдѣ сложна машина и мжченъ е нейниятъ анализъ.

По-нататъшната сждба на Ненка е тъмна, а донѣкждѣ и романтична.

Когато, слѣдствие на неговото прѣдателство, възстанието избухна прѣждеврѣменно, той извелъ цѣлото село на върхъ Овчехълмъ, като казалъ на съселенитѣ си, че е опасно да стоятъ въ село, за да не нападне башибозукъ и да ги изколи, отъ което и самъ твърдѣ се боялъ срѣдъ настаналата бърканица. А може би, боялъ се и отъ самитѣ възстанници, които ако се появиха внезапно, би могли да увлекатъ селото и да накажатъ прѣдателя. Слѣдъ врѣме, когато работитѣ се уяснили малко-много, той ги върналъ назадъ и самъ се изгубилъ съ турцитѣ къмъ Панагюрище.

Панчо Георгиевъ, поибренецъ, сега живущъ въ Панагюрище, хващанъ по възстанието, помни, че Ненко билъ въ шатъра на колагасж Кадри ефенди, когото оставилъ Хафъзъ паша да държи въ покорность селото. Ненко го спасилъ. Панчо билъ заможенъ. Търгувалъ, както и сега, съ вино, храни и добитъкъ.

Окончателното и безнадеждно разрушение на възсталалитѣ мѣста съединило Ненка още по-тѣсно съ турцитѣ. Тѣ го държали въ Пазарджикъ при себе си. За награда, турското правителство му дало право да събира десятъка на селата Щърково и Пищигово Пазарджишко, които Ненко събиралъ до освобождението[1]). Той изобщо по-рѣдко се навърталъ въ Балдюво.

Може би, мѫчила го е и съвѣстьта, та и той избѣгвалъ да се върне между българи. Боялъ се, може би, и отъ отмъщение, защото въ Балдово нѣмало кой да го защити.

Руско-Турската война, която не слѣдъ много послѣдва, паднала като гръмъ върху главата на нещастния прѣдатель. Слѣдъ катастрофата на Шейново, кога турцитѣ въ послѣднитѣ дни на 1877 г. бѣгатъ прѣзъ глава, кой на кѫдѣто види, той е вече виждалъ пропастьта зинала напрѣдѣ му, и повлекълъ се, покрусенъ, по стѫпкитѣ на бѣгащитѣ и разбити свои покровители. Толкова се е боялъ той отъ отмъщение, че е прибралъ съ себе си всички домашни, дори и брата си, които не бѣха прѣдъ никого виновни.

Слѣдъ Сан-Стефанския договоръ и слѣдъ амнистията, той върналъ сѣмейството си отъ Цариградъ, кѫдѣто прѣкарвали до тогива — върналъ ги назадъ въ България. Извадилъ си билъ и самичъкъ билетъ ужъ за да тръгне и той съ тѣхъ, но въ послѣдни моментъ се разколебалъ и прѣдъ отпѫтующия тренъ далъ своя билетъ на нѣкакъвъ бѣденъ заточеникъ, за да се завърне у дома си, а той махналъ рѫка на своитѣ и останалъ срѣдъ чуждия свѣтъ и въ неизвѣстность. Прѣдсказалъ на домашнитѣ си, че въ Балдюво ще намѣрятъ кѫщитѣ му изгорени и разграбени и добитъка избитъ отъ отмъстителни панагюрци, което до висока степень е било вѣрно, а пъкъ самъ Ненко и отъ по рано ималъ свѣдения за това: разрушения бѣха направени у дома му съ първо пристигане на руситѣ. Отъ тогава слѣдитѣ на Ненка се губятъ. Казва се, че се навърталъ

---

1) Бѣловѣждовъ „Първа пушка", стр. 61.

доста врѣме близо около границата, кждѣто го убили македонски революционери[1]).

ГЛАВА СЕДМА.

Мѣрки на властьта.

I.

Неджипъ Ага отъ Пловдивъ и Ахмедага отъ Пазарджикъ на пжть. Историята за прѣдателя Черню. Първитѣ стжпки на Неджипа въ Копривщица.

Турското правителство се бѣше стрѣснало сериозно отъ донесенията на прѣдателя. Днитѣ 16, 17 и 18 априлъ изминали въ споразумѣние между Пазарджикъ и Пловдивъ по-напрѣдъ и Пловдивъ и Одринъ накрай. Естествено, дошло

1) Ще добавя, че азъ считахъ за мой нравственъ длъгъ да посѣтя Балдюво, още повече, че бѣхъ умолително поканенъ отъ кметството да направя това. Оплакваха ми се въ писмото си, че очернили имъ незаслужено селото и че кога ида самъ лично, тѣ ще да ми кажатъ сичката истина, за да видя, че Ненко не е билъ тъй черенъ, както отъ послѣ нѣкои го прѣдставили. Бѣше въ срѣдата на Мартъ 1904, кога стигнахъ тамъ; пролѣтьта бѣше вече въ пълна сила, въ хубавата оная скрита подъ Овчехълмъ долина. Хората бѣха сплашенички и изтърпнали — споменътъ не ги радваше. Азъ успѣхъ да се срѣщна почти съ всички, които тъй или инакъ стоятъ близо до дѣлото, като дѣдо Гачо Овчаровъ, дѣдо Петко Брънчовъ—върстници на Ненка, Цано, братъ му, Иванъ, неговъ синъ и др. Дѣдо Петко разказва, че видѣлъ Ненка въ Стрѣлча съ турцитѣ, когато тия напрѣдвали за Панагюрище. Дѣдо Петко ходилъ по ангария, Турцитѣ задигнали колята отъ всички села за да носятъ провизии. И на Ненка колята били сжщо земени. Ненко, щомъ научилъ, че и неговитѣ коля сж тамъ, уплашилъ се за добитъка си, та зелъ позволение да ги върне въ село, което му се и допустнало. Той се върналъ и сами съ тѣхъ, като, види се, ималъ страхъ да не би безъ него да се случи нѣщо по пжть съ добитъка и съ всичко друго. Дѣдо Петко казва още, че заварилъ Ненка при „башоветѣ,“ което ще рѣче около шатра на главния прѣдводитель на турскитѣ войски—около голѣмцитѣ („главитѣ“). Ангарията се състояла въ това: околнитѣ села събирали провизии за войската; колята отивали и зимали събраното и носили го въ лагера; затуй навъртали се около главния шатъръ, за да приематъ заповѣди отъ кждѣ какво ще дигатъ. Ненко носилъ фесъ и силяхъ и военна турска наметка, поради което облекло го пропущали всѣкждѣ. Ненко спасилъ отъ разорение селата: Ферезлий, Черногорово, Сарая и Гессменово. Цано, братътъ, казва, че на 77 година яли гжска, т. е. отговѣли си за Коледа и тогава бѣгали. Нова година правили на Одринъ. Върнали се по Гергйовдень. Ненко ги съвѣтвалъ да не се връщатъ, защото кжщята му били разграбени и добитъка опушнатъ. — Г. Димитровъ разказва, че Ненко живѣлъ въ Кърджали, дѣто го убилъ единъ помакъ. („Княжество България“ томъ II, стр, 401).

се до убѣждение да ловатъ. — Но казвало се, да ловатъ прѣдпазливо, и да почнатъ веднага разслѣдванията. Двама жандармски офицери тръгнали отъ Т.-Пазарджикъ и отъ Пловдивъ за двата най-силни революционни центрове—Панагюрище и Копривщица, дѣто е биелъ пулса на цѣлото движение. Неджипъ ага, съ 10 души конни стражари, потеглили за Копривщица отъ Пловдивъ; и отъ Т.-Пазарджикъ, на 18. Ахмедъ ага пъкъ съ 10 души конни стражари потеглилъ за Панагюрище.

Двамата полицейски агенти употрѣбили различна тактика, за да изпитатъ подъ краката си вулканичната почва, на която е трѣбало да стжпятъ. Прѣдателството за всички рѣшения на Оборище трѣба да е било доста подробно и пълно, защото и двамата били прѣдупрѣдени, като знаяли, че най-малката нетактичность отъ тѣхна страна ще причини избухване и ще имъ костува, може би, и главата.

Но тѣ не можели, разбира се, да се върнатъ отъ пжтя си, не можели сжщо и да не посѣгатъ. А като е тъй, и изходътъ е твърдѣ опрѣдѣленъ.

Оставало едно: който отъ тѣхъ е по-непрѣдпазливъ и по-смѣлъ, отъ тамъ и трѣбало да се почне.

Ахмедъ ага—който е знаялъ, че Неджипъ тръгва на 18, но не тръгналъ и той, за да не стигне прѣди него, защото Панагюрище е близо—на 19 вечерьта билъ прѣдъ Панагюрище, но, страхътъ въ него надвилъ и той не смѣялъ да влѣзе вжтрѣ, а отбилъ се въ Баня—на 5 километра отъ Панагюрище. Отъ тамъ пратилъ записка—турски думи, българско писмо—до вѣрния си приятель въ Панагюрище, българинъ, разбира се, Стоянъ Цуцековъ, като го канилъ да иде въ Баня да се кжпятъ въ топлия минераленъ изворъ и да се повеселятъ. Чрѣзъ това Ахмедъ ага ималъ намѣрение да изпита, какво става въ града. Обаче Цуцековъ, вѣрниятъ му приятель, се прѣсторилъ на боленъ и не отишълъ. Стражаринътъ едноврѣмено съобщилъ на мюдюрския намѣстникъ, че утрѣ Ахмедъ ага ще пристигне въ града, да му приготвятъ жилище. Но Ахмедъ ага, хитрецъ, и на другия день, 20 Априлий, пакъ закъснѣлъ до послѣ обѣдь.

Неджипъ ага отъ Пловдивъ билъ по-смѣлъ. На 18 вечерьта той прѣспалъ на крастовскитѣ бани, а на 19, слѣдъ обѣдъ, гордо прѣгазилъ прага на голѣмитѣ конашки порти на Копривщица.

Неджипъ е носилъ списъкъ на лицата, които да хване, и този списъкъ не може да произхожда отъ прѣдателството на Ненка. На тоя фактъ се дължи обстоятелството, че отпослѣ нѣкои писатели създадоха една версия за прѣдателство извършено и на смѣтка на Копривщица отъ нѣкой си Черню. Тоя Черню съ пълно име се казвалъ Ч. Илиевъ Керемидчийски. Захария Стояновъ изтъква това съобщение, но самъ унищожава факта, като твърди, че турцитѣ отказватъ да сѫ знаяли нѣщо отъ Черня или отъ другиго нѣкого освѣнъ Ненка[1]). Бѣловѣждовъ отива по-далечъ, като твърди, че турцитѣ отначало не вѣрвали на Ненка, та се увѣрили само, когато донесенията му се потвърдили отъ Черня[2]). Но Бѣловѣждовь не влиза въ подробности за туй чернйово прѣдателство. Черню е между мъртвитѣ. Ближнитѣ му и ония, които сѫ го виждали, твърдятъ, че не може да се вини въ прѣдателство човѣкъ, който е лежалъ въ заточение. Това умозаключение заслужва да се уважи, защото наистина Черню ходи на заточение. А всѣки знае, че турцитѣ не пращатъ въ затворъ и на мѫжки хора, които сѫ имъ услужили. У Бѣловѣждовъ, както споменахме, ще има прѣувеличение още и за прѣдателството на Ненко, като казва, че Ненко прѣди да иде на Оборище, пратилъ приятеля си Ганча отъ Калагларе да обади на Али бея, че отива на събрание и кога се върне, ще обади всичко.

Но важно е друго едно обстоятелство, което З. Стояновъ изтъква по въпроса за прѣдателството, а именно, че Неджипъ дошълъ въ Копривщица съ списъкъ отъ комитетски лица, които нито сѫ били на Оборище, за да ги узнае Ненко и да ги прѣдаде, нито пъкъ тоя можеше по околенъ пѫть да ги научи. Трѣба по единъ или по другъ начинъ и отъ Копривщица да е направено прѣдателство и то, по всѣка вѣроятность, прѣди Ненка.

1) „Записки" т. I 509.
2) „Първа пушка" стр. 61.

Въ тоя пунктъ сме принудени да влѣземъ въ малко по-обстоятелствено разглеждане на работитѣ въ Копривщица.

Въ Копривщица не съществуваше такова единодушие за идеята, както въ Панагюрище. Въ отечеството на джелепитѣ имаше, както знаемъ, отъ доста отдавна, заможни хора, приближени на правителството. Тѣхъ, имено, Любенъ Каравеловъ бичува безпощадно подъ името чорбаджии. Това сѫ българи туркофили. Къмъ идейнитѣ устрѣми на младежьта тѣзи чорбаджии оставатъ винаги чужди. Не ще съмнѣние, че и прѣзъ кѫсия срокъ на приготовленията прѣзъ 1876 двата лагера оставатъ непримирими и чужди единъ къмъ други. Бенковски, който е прозорливъ, отъ рано, може би, е прѣдвидѣлъ, че не ще да играе тукъ роля и не ще да надвие. Каблешковъ, самичъкъ отъ чорбаджийско произхождение, зема и самъ примирителни позиции. Но когато работитѣ зели застрашителенъ размѣръ, чорбаджиитѣ или турскитѣ хора си останали пакъ каквито си били и по-прѣди. Самитѣ близки роднини даже на Каблешковъ се обърнали и противъ него.

Но ето какво станало.

Прѣзъ свѣтлата недѣля, навръхъ Св. Петка, 9 Априлъ, чорбаджийскиятъ лагеръ се събралъ на съвѣтъ у Петка Д. Кесяковъ Моллата. Прѣдстояло да рѣшатъ, какво да се прави съ младитѣ, които вирнали глава. Събрани били: Т. Х. Въяковъ, Беню Христовъ Царвулджията, Рашко Важарътъ, Д-ръ Спасъ, Черню Илиевъ и Т. Каблешковъ. А Бѣлозѣждовъ пише още: Х. Иванчо П. Михаиловъ и Х. Рале Каравеловъ[1]), а Г. Димитровъ: Василъ Бѣлчевъ, Ив. Манджаровъ, Велю Дебелянъ, Ганчо Личовъ и др. Единъ отъ всички тия—Т. Каблешковъ—е билъ чича на апостола съ сѫщото име. На съвѣта присѫтствувалъ и Черню Илиевъ Керимикчийски. Рѣшили да напишатъ писмо на мютесарифина въ Филибе и да обадятъ имената на размирницитѣ. Философията на тия приятели на порядъка била твърдѣ проста: хвани попа, да е мирно селото. Написали писмо, което дали на Черню Илиевъ Керимикчийски, да го даде на мютесарифина въ Пловдивъ.

1) „Първа пушка стр. 47.

Комитета въ Копривщица, обаче, подушилъ намѣренията на старитѣ и отредени били хора да убиятъ Черня още по пѫтя. Каблешковъ за тая цѣль назначилъ Велю Серековъ, Стоянъ Ненчовъ — стотници отъ бунтовната армия — съ още двама другари. Но дружината не могла да стигне Черня, защото тоя билъ излѣзълъ по-рано[1]). А случило се, та Черню падналъ по пѫтя въ единъ долъ, заедно съ коня си, смазалъ се, та останалъ да се цѣри въ Крастовскитѣ бани. Черню отказвалъ послѣ да е занасялъ писмо. Но сговорътъ на старитѣ да обадатъ въ Пловдивъ се призналъ отъ самитѣ тѣхъ[2]). П. Д. Кесяковъ и Тодоръ Каблешковъ наскоро прѣди възстанието — на 15—18 Априлъ—липсали отъ Копривщица. А споредъ това, да ли устно или писмено е извършено донесението до турското правителство, не може да се установи, но че прѣдателство е имало, това може да се земе за достовѣрно[3]). Г. Димитровъ твърди, че П. Кесяковъ и Т. Каблешковъ избѣгали при овчаритѣ си въ Златишко, дѣто разбира се, пакъ е било възможно да донесатъ на властитѣ, ако не сѫ го били сторили по-напрѣдъ. Но ето още мнѣнието и на други нѣкои върху това хитро забулено и тъмно, всѣкой случай, прѣдателство.

Споредъ разказа на Тусунова, копривщенецъ и съврѣменикъ на събитията, Каблешковъ и другитѣ членове отъ комитета били разтрѣвожени за прѣдателството, което било нагласено. Стоянъ бояджията, човѣкъ на тайната полиция, доловилъ рѣшението на чорбаджиитѣ и обадилъ. Комитетскитѣ хора били събрани въ метоха, въ двора на черковата. Тука миналъ самъ той, Тосунътъ, и на него сѫщо обадили, че Д-ръ Спасъ и Черню заминали за Пловдивъ да обаждатъ. Но заблуждението било явно. Д-ръ Спасъ билъ въ село. Малко прѣди това миналъ прѣдъ дюгена на Тосуна. Тосунъ обадилъ това, и комитетскитѣ хора се успокоили и забравили за Черня. Но прѣдателството било все пакъ извършено. Това станало въ Златица. Каблешковъ

1) Бѣловѣждовъ „Първа пушка", стр. 47.
2) Ibid 47; Г. Димитровъ „Княжество България", стр. 40.
3) „Княжество България" т. II, 401.

обадилъ на своя чича Т. Каблешковъ че готвятъ възстание. Тоя билъ съдружникъ на Моллата (Петко Дошевъ Кесяковъ) и отъ своя страна обадилъ на последния. Тѣ били притежатели на голѣми стада и рѣшили още съ врѣме да се махнатъ отъ Копривщица. Прочее, поржчали на кехаитѣ си Савко и Цоко Накови и Ив. Лулчовъ Догановъ, като вадятъ въ Златица тескере за себе си, да извадятъ и за тѣхъ, че щѣли били да ходятъ въ Тетевенъ. Но когато кехаитѣ се измайвали въ Пирдопъ, на пжть за Златица, промълвило се въ оная кжща, дѣто нощували, че въ Копривщица ще става нѣщо, и че бързатъ да се отдалечатъ колкото се може по-скоро. Домакинята, като отишла на извора да черпи вода, обадила на нѣкаква туркиня, която се изказала на мжжа си. Тоя отишълъ до Златица и обадилъ на конака. Тукъ уловили кехаитѣ на Каблешкова и на Моллата, и като ги стегнали яката, тия скоро заговорили, като обадили всичко що сж могли да знаятъ. А тѣ, както и много други, знаяли доста. Знаяха, разбира се, имената на главнитѣ дѣйци. Отъ тука вече телеграфа забрънчалъ до Пловдивъ, и прѣдателството било свършено дѣло. Трѣбва да се забѣлѣжи, че въ диренията на Неджипъ има една непълнота: той не търсилъ Найденъ П. Стояновъ. Значи, правителството не е било всестранно информирано. Възможно е, че случайното прѣдателство на въпроснитѣ кехаи, лежи въ основата на Неджиповото идване. Черню като се отрепалъ по пжтя за Пловдивъ, останалъ да се цѣри въ Крастово, дѣто притежавалъ чифликъ[1]).

---

1) Самъ П. Д. Кесяковъ е между живитѣ, но азъ не можихъ да се се срѣщна съ него. Ето, обаче, едно писмо отъ Танчо Шабановъ върху зададени отъ менъ въпроси, за които бихме могли да питаме доживѣлия виновникъ. Писмото носи дата: 26 Май 1904 година.

„П. Д. Кесяковъ ми каза, пише Танчо Шабановъ, че писмо искали да му дадатъ (нà Черня), но Д-ръ Спасъ и той не дали, да не би да паднатъ подъ отговорность. Черню е тръгналъ безъ писмо, но другитѣ може да му сж казали устно, кого да диратъ. Затова, кога доде Неджипъ, той диреше имено лицата"—т. е. дирилъ е тъкмо за които било дума да пишатъ писмо. „А за Стоянъ (Бояджията) дѣто пишешъ, че онъ знае, той не е знаялъ нишо. Каблешковъ бѣ научилъ и бѣха рѣшиле да се убие Черню, като тръгне за Пловдивъ. Той бѣше проводилъ Никола Вълювъ до мене на кафенето, за да намѣримъ Велю Марчовъ и Алекса Кесяковъ и тие да си намѣратъ още другари и да излѣзатъ да вардятъ покрай селото да го убиятъ. Азъ и Никола Вълювъ намѣрихме Велю и Алекса, и имъ разправихме добрѣ, какво ще правать. Тие бѣха повикали Стоянъ Ненчовъ Бояджията и други още нѣкои и излеле, но тие мислиле, че Черню ще мине самъ. Но той зелъ десетина

Както и да е, Неджипъ ага още сжщата вечерь, 19 Априлъ, повикалъ при себе си селскитѣ старейшини, на които обаче не обадилъ защо е дошълъ и кого дири. А той носилъ инструкции да улови слѣдующитѣ лица: Т. Каблешковъ, Петко Бояджията, Лука Ат. Гиотлийски, Брайко Енювъ, Цоко Голосмановъ и Георги Н. Тиханекъ. Но може да е търсилъ и повече души, защото списъка на тѣзи лица е възобновенъ само на память.

Внезапното пристигане на кърагасж и то съ повече стражари, отколкото другъ пжть, нежеланието му да обади, защо е дошълъ, турило на щрекъ съзаклѣтницитѣ. Още повече, че трима отъ азитѣ — конашки съвѣтници — бѣха членове на комитета: Брайко Еневъ, Илия Мангърътъ и Н. Вълевъ.

У Каблешкови набързо се събрали комитетскитѣ хора още вечерьта и рѣшили, прѣди всичко, да уговорятъ векилитѣ, нека тѣ да гарантиратъ прѣдъ кжрагасж, за да не хваща той никого, че нѣма нищо зло въ селото. Но ако Неджипъ, помимо това, посегнѣлъ да арестува нѣкого, всѣкой се задължавалъ да стрѣля. Вториятъ копривщенски прѣдставитель въ Оборище, Тодоръ Душанцалията, бѣше вече отъ нѣколко дни насамъ въ селото, и патриотитѣ знаяли, какво бѣ рѣшено въ общото събрание. Първата пушка, гърмната — рѣшили тѣ сега — ще бжде и знакъ, за да възстанатъ всички.

Ето така, прочее, сждбоносното дѣло на Априлското възстание въ 1876, съ своитѣ пламъци до небеса, съ своитѣ ужаси и съ своята велика роля въ новата ни история, бива мигомъ и геройски прѣдрѣшено.

душъ цигани да го придружатъ. Когато си заминале покрай тѣхъ, единъ отъ двамата, Стоянъ или Алекса, вдигналъ пушката да фърли възъ Черню, а другия му опналъ ржката да не фърга, да не би да убие другъ нѣкой. А отъ двамата кой вдигналъ пушката, или е Стоянъ или Алекси. А Стоянъ сега казва, че Черню не миналъ отъ тамъ, но само минале циганетѣ, защото го е срамъ да каже истината, че е пропусналъ Черню да мине. А Велю Сереховъ не билъ тамъ. И Тусунътъ пъкъ хичъ нѣма ни хаберъ по тасъ работа. Защото когато доде Никола Вълювъ при менъ, то бѣше вече по мръкнало, а Велйо Мирчовъ бѣше при менъ въ кавето и той ходи да повика Алекси. А Стоянъ сж викале послѣ и другитѣ, които сж биле. А за Тусунътъ питай Заимовъ, колко пжти го хока, додѣ го ислѣдва, защото много има у него лъжи и обича да се хвали, за което той не е имадъ и хаберъ!"

Rapport présenté à la Sublime Porte par le Tribunal Extraordinaire institué à Philippopoli, pour juger les individus impliqués dans les evenements qui se sont passés en Bulgarie.

(Traduction).

L'insurrection Bulgare qui avait éclaté dans le district de Philippopoli et dans le caza de Bazardjik a été promptement reprimée par les armées Imperiales. Les insurgés avaient combiné leur plan et organisé leurs forces de telle sorte qu'ils avaient foi dans les conséquences et les éventualités probables de la rébellion. Heureusement, cette rébellion à été écrasée, dès son début; l'enquête a établi tous les projets coupables qu'elle avait en vue et qu'elle n'a pu exécuter. Il est prouvé que ces adversaires de la nation et du pays avaient tout mis en œuvre pour organiser le soulèvement dans ses moindres détails.

Ces ennemis redoutables de l'existence de l'Empire, qui avaient entraîné les populations Bulgares dans une aventure aussi périlleuse, en dépit de tous les bienfaits dont celles-ci jouissaient sous le rapport du bien-être et de la prospérité, ont été si completement déçus dans leurs espérances qu'ils ont essayé, en désespoir de cause, de masquer leurs actes, dont les Bulgares eux-mêmes ont été les premières victimes, tout en les déplorant profondément. Aussi, ces hommes criminels se sont-ils, dès lors, appliqués à égarer l'opinion publique à l'étranger en représentant, sous les couleurs les plus abominables, les événements qui se sont passés en Bulgarie. C'est pourquoi nous allons établir ici la vérité sur l'origine de l'insurrection et sur ses développements ulterieurs.

Les Comités revolutionnaires formés en Moldo-Valachie et en Serbie ne cessaient depuis longtemps d'attiser le feu de la révolte parmi les Bulgares de la Roumélie et de faire, dans ce but, des sacrifices de toute nature. Ils avaient tenté plusieurs fois de provoquer un commencement d'exécution de leurs projets. Plusieurs tentatives sans succès avaient eu lieu naguère dans le vilayet du Danube et dans d'autres localités. Mais, il y a trois ans, sur l'avis de la police secrète, vingt-cinq individus furent arrêtés sous la prévention d'avoir participé au complot ourdi par un certain Ouzounoff, qui avait cherché à faire de la propagande révolutionnaire dans les villes et les villages Bulgares. Ces individus furent alors traduits devant la justice et condamnés à l'exil.

Les événements dont la ville d'Eski-Zaghra à été le théâtre, l'année passée, n'ont été que le prologue du drame sinistre, qui devait plus tard prendre de si larges proportions, grâce aux encouragements secrets qui étaient prodigués à l'œuvre de la rébellion.

En même temps, le mouvement insurrectionnel trouvait des adhérents tout prêts parmi les nombreux popes et maîtres d'école en Serbie et en Russie. Ce mouvement, préparé de si longue main, s'est déclaré tout-à-coup par des actes de violence et de cruauté que l'humanité et la civilisation réprouvent avec horreur. La dernière instruction est la triste preuve des excès que l'esprit de rebellion peut atteindre parmi ces populations primitives, alors qu'elles sont en proie aux excitations des ennemis venus de l'extérieur.

L'instruction poursuivie par le Tribunal *ad hoc*, formé à Philippopoli par ordre de la Sublime Porte, pour juger les insurgés arrêtés, ne laisse subsister aucun doute sur les moyens employés pour préparer le mouvement et sur les encouragements qui ont été prodigués pour troubler l'esprit des populations. C'est un point qui mérite d'être traité avec tous les developements qu'il comporte.

Nous avons déjà parlé du complot d'Ouzounoff et des événements d'Eski-Zaghra. L'idée insurrectionnelle, qui avait reçu cette première impulsion, gagnait tous les jours de

terrain parmi les populations crédules et ignorantes que les promesses fallacieuses des émissaires venus de Moldo-Valachie et de Serbie, ainsi que les popes et les maîtres d'ecole, travaillaient sans relâche. Depuis quelque temps, des armes et des munitions étaient introduites clandestinement, et l'action devait bientôt éclater.

Certes, ce ne sont pas les instigations qui manquaient.

Deux ou trois-mois avant le jour fixé pour le soulèvement, les comités avaient expédié plusieurs émissaires en Roumélie. Ghorgui Nicofski(?), Petri Vancoff et Ghorgiu Economoff étaient désignés pour le district de Philippopoli. Arrivés dans le pays, ces individus avaient choisi, comme foyers insurrectionnels, les villages de Avrat-Alan, Persedam et Perouchtindja, dans le dictrict de Philippopoli, et les villages d'Otlouk-keuy, Bratchkova et Batak, dans le caza de Bazardjik. Tous ces villages sont situés le long des Balkans et peuplés exclusivement de Bulgares. Ces émissaires trouvaient là des populations déjà préparées à la révolte et qui se sont ralliées, sans difficulté, au mot d'ordre.

Après avoir formé un comité central, chargé de diriger le mouvement, ces agents se sont rendus successivement dans les autres villages Bulgares, où ils ont institué des sous-comités. Ils-leur ont communiqué le programme revêtu du sceau du comité central, qui indiquait le rôle de chacun, et représentait l'insurrection comme une entreprise qui revêtissait le caractère sacré. Ce programme ne visait à rien moins qu'à une révolution ayant pour but l'indépendance de la Bulgarie, sous un Gouvernement nouveau. Les insurgés avaient pour instruction de massacrer la population musulmane, d'incendier les villes et les villages, et après avoir jeté ainsi la terreur dans l'esprit des Musulmans, d'opposer une résistance énergique aux troupes expédiées contre eux. Il leur était prescrit de suivre strictement les ordres des agents insurrectionnels. On leur assurait que des armes et des munitions, ainsi que des renforts ne tarderaient pas à leur parvenir de la Serbie et d'autres pays encore; on les invitait enfin à s'unir avec les légions qu'on disait prètes à marcher à leurs secours, et à faire tous

leurs efforts pour préparer l'insurrection et la mettre en œuvre jusqu'à l'arrivée de ces secours.

C'est ainsi que l'on était parvenu à étendre les ramifications du mouvement et à convaincre les populations. Les popes faisaient des prédications incendiaires, priaient pour le succès des armes de la rébellion et exhortaient les paysans à ne reculer devant aucun sacrifice pour une régénération nationale.

Les adhérents de la révolte étaient assermentés, et il leur était dit que des caisses d'or seraient expédiées de Russie pour les indemniser de l'incendie de leurs maisons de la perte de leurs bestiaux et de leurs biens. C'est au moyen de ces promesses que les chefs sont arrivés à connaître le nombre des combattants et qu'ils se sont fait délivrer des tableaux statistiques indiquant le chiffre des habitants et des maisons de chaque village. Après les efforts de toute sorte tentés pour préparer et organiser la rébellion, voici dans quelles circonstances elle s'est produite

Il avait été décidé, ainsi qu'il ressort des publications faites et des résolutions adoptées par les organisateurs du mouvement, que l'insurrection éclaterait le 1-er Mai, à une heure désignée et sur tous les points à la fois; mais l'enquête préliminaire faite a demontré depuis que le mouvement éclata quelques jours avant la date fixée, c'est à dire le 20 Avril.

Quant aux mesures prises par les autorités, il résulte également de l'enquête que, dans la quinzaine qui a précédé le commencement des hostilités, les instigateurs du mouvement, dans le but évident de jeter les dernières bases de la rébellion et de procéder à son organisation finale, avaient tenu un conseil présidé par les chefs et composé de plus de 300 membres, parmi lesquels se trouvaient des prêtres, des maîtres d'école, des hommes lettrés ou sachant lire et écrire, qui étaient venus des villes et des villages et qui depuis prirent une part active à l'insurrection.

Ce conseil fut tenu à Metchka-Déressi, dans le voisinage d'Otlouk-keuy, et les résolutions qui furent adoptées furent consignées dans un acte ou procès-verbal rédigé

séance tenante, et contenant, 36 articles ou propositions indiquant, d'une parte, le programme à suivre, et contenant, d'autre part, les engagements pris des conjurés.

Cet acte, qui est revêtu de la signature des Chefs, et dont la traduction est annexée à ce Rapport, frappe l'attention par le langage incendiaire et l'ésprit subversif qui se dégage de chaque expression. On constate ce même esprit dans des documents analogues trouvés depuis et que l'on est occupé à traduire, ainsi que dans des livres, des brochures, et d'autres imprimés de cette nature.

A ce Conseil assistait le nommé Tetko, (чети Ненко) rapporteur fidèle, qui pour se soustraire aux dangers d'une situation périlleuse, avait signé de sa main l'acte précité, mais qui se hâta, une fois le Conseil terminé, d'accourir à Bazardjik, où il rapporta les choses telles qu'elles s'étaient passées. L'autorité, prévenue par cet homme, s'empressa d'envoyer à Otlouk-keuy l'officier de police Ahmed Agha, accompagné de quelques hommes, et ordonna en même temps à Nedjib Agha, autre officier de gendarmerie, de se rendre à Avrat-Alan. Ces deux officiers étaient chargés de s'enquérir minutieusement de ce qui se passait dans ces localités et de surveiller les faits et gestes des habitants.

Arrivé à Avrat Alan, Nedjib Agha ne tarda pas à s' apercevoir des préparatifs qui s'y faisaient et des dispositions manifestes de la population de troubler l'ordre et la paix. Il fit aussitôt arrêter et emprisonner les nommés Dochtessaly Téodor et Thosson Yorghi; (Тодоръ Душанцалията и Георги Тусунътъ) mais à peine avait-il commencé leur intérrogatoire, que leurs complices, voyant que leurs desseins avaient été divulgués aux autorités et que celles-ci ne tarderaient pas à prendre des mesures pour comrpimer le mouvement et l'empêcher d'éclater, jugeant d'ailleurs que tout ajournement était devenu impossible, se démasquèrent complétement en arborant les premiers le drapeau de la rébellion.

On vit alors les révoltés se grouper autour de leur Chef le nommé Théodore Kapakhof, (Каблешковъ!) et se rendre en armes auprès des autorités exigeant de Nedjib-Agha l'élargissement immédiat des deux individus qu'il avait arrêtés, et,

tandis que quelques uns d'entre eux attaquaient les hommes de Nedjib Agha, celui-ci se fraya bravement un chemin à travers cette foule ameutée et parvint à se sauver.

Les revoltés attaquèrent aussitôt le Mudir, qu'ils massacrèrent avec quelques zaptiés.

Ces événements douloureux se passaient le 20 Avril, jour qui a marqué le commencement de l'insurrection en Bulgarie.

Les meneurs d'Otlouk-keuy, de leur côté, étaient aussitôt informés par leurs espions de la mission d'Ahmed-Agha et ne tardaient pas à être instruits des faits dont Avrat-Alan a été le théâtre.

Tout ce qui venait de se passer et les renseignements fournis par Tetko ne laissaient plus subsister aucun doute sur les projets des rebelles; les autorités du district donnèrent avis de ces faits à celles du vilayet qui, entrautres dispositions, avaient dirigé en toute hâte sur Bazardjik deux escouades de gendermes à cheval venant du côté de Zaghra, ainsi qu'un petit détachement d'infanterie, pris parmi les Rédifs préposés à la garde du dépôt de Philippopoli.

Les habitants d'Otlouk-keuy comprirent alors que le Gouvernement était, en effet, instruit de leur complot et qu'il prenait déjà des mesures énergiques à leur égard: ils se soulevèrent en masse et se livrèrent au massacre du remplaçant du Mudir qui était absent, de quelques zaptiés, du fermier Chérif Effendi, de Philippopoli et de tous les Musulmans qui leur tombèrent sous la main.

C'est ainsi que l'insurrection éclata le même jour sur deux points différents et que les Chefs rebelles de six autres localités insurgées purent, à raison des facilités qu'offre la topographie des lieux, se réunir la nuit suivante et parcourir en personne les campagnes avoisinantes pour soulever la population, en leur annonçant de vive voix ou par des messagers, les faits qui s'étaient produits et en les appelant aux armes.

L'insurrection se propagea, dès lors, comme un incendie et les villageois, d'ordinaire si indifférents et si paisibles, abandonnaient leurs maisons et leurs foyers et accouraient,

en armes et pourvus de munitions, à l'appel des chefs de l'insurrection.

Ils marchaient par groupes et se dirigiaient vers les endroits qui leur avaient été désignés comme point de ralliement.

Tous ces faits ressortent clairement des dépositions et des aveux que les détenus ont faits, et qui se trouvent consignés dans leurs interrogatoires.

Pour ce qui est des événements douloureux qui se sont passés sur le théâtre de la révolte, les rebelles des campagnes, réunis, ainsi qu'il est dit plus haut, dans les six différents centres de l'insurrection, à savoir: les villages d'Avrat-Alan, de Perasubum-Derbent, de Pruchtendja, d' Otlouk-keuy, de Bratchkova et de Batak élevèrent, en vue de se défendre contre les attaques éventuelles des troupes Impériales, des rédoutes et des barricades, et les firent garder par des factionnaires. Ils comptaient s'y réfugier dans le cas où il seraient serrés de près, avant l'arrivée des forces qui viendraient à leur secours de la Serbie et d'autre part. Ils se mirent à traduire en faits les instructions qu'ils avaient reçues iterativement D'abord, une bande d'insurgés, recrutée à Kloura (Bazardjik)(?) et dans les villages voisins, detruisit deux ou trois grands ponts sur la chaussée qui conduit à Sophia et une grande partie des fils télégraphiques. Une autre bande formée dans les environs de Bellova, attaque la station du chemin de fer de Bellova, mit le feu à la gare et la brûla, ainsi que quelques gardes Musulmans et deux gendarmes. Elle détruisit également un grand pont sur le chemin de fer et marqua par ces dévastations barbares ses débuts dans le mouvement.

Du côté d'Avrat-Alan, les insurgés s'emparèrent du Mudir, des cinq gendarmes et ensuite du Secrétaire du Mudir, du préposé de la Douane, des tziganes Musulmans qui se trouvaient dans ces parages et des paysans Musulmans, au nombre d'environ une centaine. Il les conduisirent par bandes au lieu du supplice et les égorgèrent, un à un, avec les derniers raffinements de la cruauté. Ils se distribuèrent entr' eux les morceaux mutilés de ces victimes

et se livrèrent à des demonstrations de joie à Bratchkova (?) Parmi ceux qui tombèrent sous les coups de ces effrénés, les uns furent passés par les armes, les autres tués à coups de couteau et quelques-uns furent d'abord mutilés d'une façon horrible, puis embrochés et rôtis. Ils procédèrent de la même manière avec les femmes.

Ils les exposèrent d'abord aux yeux des rebelles, dépourvues de leurs vêtements et les livrèrent ensuite à la mort en leur faisant subir des tortures tellement avilissantes que l'imagination humaine se refuse à les croire. Ils se livrèrent encore à différents crimes, les uns plus odieux que les autres, particulièrement à Otlouk-keuy comme ailleurs, pendant l'exaltation du premier moment. Les insurgés des villages de Iéni-keuy, de Zindjirli et de Kloura, durant leur marche sur ces points de ralliement, ont commis les dernières atrocités. Ils ont tué et mis en pièces tout ce qu'ils ont rencontré d'hommes, de femmes et d'enfants Musulmans. Ce sont là des faits constatés par les aveux mêmes des auteurs de ces cruautés.

Nous allons maintenant passer en revue la nature des mesures que les autorités Impériales ont été contraintes d'adopter en présence de ces faits criminels.

Le Gouvernement s'est d'abord parfaitement rendu compte du but que poursuivaient les insurgés en se livrant à ces actes de violence. On verra par les instructions consignées dans le programme insurrectionnel, dont ci-jointe la copie en traduction, comment l'incendie devait être allumé dans un grand nombre de villes et de bourgs, à commencer par Philippopoli et Bazardjik, afin de donner partout ainsi, le signal de la révolte et de profiter de la confision pour procéder à une attaque générale.

Ce plan avait déja reçu un commencement d'éxécution à Philippopoli. En effet tandis que les nouvelles du soulevement. de la concentration des rebelles sur différents points et des voilences auxquelles ils se livraient aux portes mêmes des villes parvenaient aux habitants paisibles et que ceux-ci s'occupaient de la défense à organiser pour sauver leurs foyers, leurs biens et leur vie, tout-à-coup, vers une

heure de la nuit, le feu se déclare simultanément dans les ateliers du Sieur Dimitri, fabricant Bulgare de bougies, et du cordonnier Coutcho, tous les deux etablis dans le centre même de la ville de Philippopoli.

Il a été bien constaté que cet incendie avait été allumé à dessein, tant par l'interrogatoire auquel a été soumis le dit Dimitri que par la conduite et la fin tragique du cordonnier Coutcho. Celui-ci s'était refugié parmi les insurgés de Prouchtentza qui ont résisté pendant quelques jours aux troupes Impériales, mais voyant que tout moyen d'échapper à la juste punition qu'il meritait devenait impossible, il a égorgé sans miséricorde sa femme et ses enfants en bas âge, et il s'est donné ensuite la mort; les insurgés eux-mêmes ont confirmé ces détails abominables. Quant au double incendie allumé, il a été promptement maîtrisé par les efforts énergiques des autorités locales. Néanmoins, d' autres tentatives du même genre ont été faites dans les villages Musulmans et non-Musulmans de la campagne de Philippopoli, d'où on pouvait les apercevoir.

Dautre part, comme ces parages se trouvaient, à ce moment, dépourvues d'une force armée suffisante pour obliger les rebelles à battre en retraite et pour défendre les hameaux environnants, et que, ainsi qu'il arrive toujours, l'imagination populaire, après avoir donné carrière aux rumeurs les plus exagérées, avait fini par porter le chiffre des insurgés à 30,000 ou 40,000, et les lueurs de l'incendie venant à leur tour signaler l'existence des conjurés au sein même de la ville, la terreur et l'exaspération ne connurent plus de bornes.

La nuit pendant laquelle éclataient ces incendies, on apprenait que les paysans des villages Bulgares des circonscriptions voisines de Philippopoli s'étaient avancés en grandes masses jusqu'à une lieue de distance de la ville; qu'à Bazardjik, aux environs du village de Kloura, à trois heures de cette localité, un rassemblement de révoltés, composé de 5,000 hommes, après avoir mis à mort tous les tziganes Musulmans qui s'y trouvaient, se dirigeait vers Bazardjik dans le but de se vouer au massacre général des Mu-

sulmans. Ces nouvelles qui se succédaient sans relâche, imposèrent aux autorités la nécessité absolue de prendre des mesures promptes et énergiques; ordre fut donné en conséquence d'armer, sans plus de retard, tout la population Musulmane valide qui se trouvait sur les deux points menacés et qui, avec le concours des gendarmes disponibles, devait former des détachements de milice improvisée, auxquels serait confiée la défense du pays. Ces dispositions, dictées par la prudence et la nécessité, ont eu immédiatement leur effet. Les seditieux, qui s'apprêtaient à attaquer les deux villes, renoncèrent à leur projet, aussitôt qu'ils eurent connaissance des mesures de défense qui avaient été prises, et ils rebroussèrent chemin vers leur point de départ, non sans commettre partout sur leur passage toute sorte d'excès et de crimes.

Des travaux pour la défense de ces deux villes furent aussitôt entrepris, dans la mesure du possible; mais les chefs insurgés, ayant appris que l'autorité ne disposait pas de troupes suffisantes pour les attaquer à son tour et les disperser, résolurent de mettre le feu aux maisons des Musulmans qui se trouvaient dans les villages environnants et les rebelles incendièrent ainsi une partie d'Islitzé, (Стрѣлча!) dépendant de Bazardjik et habité par les populations mixtes. Les Musulmans de ce bourg se refugièrent aussitôt avec leurs familles dans la mosquée, où ils furent cernés par les insurgés. Les rebelles d'Otlouk-keuy et d'Avrat-Alan qui apprirent ce fait, accoururent, et pendant cinq jours assaillirent la mosquée qui ne résista à leurs attaques que grâce à la solidité de sa construction. Une dizaine de Musulmans avaient déjà succombé et les autres continuaient à se défendre. lorsque le cinquième jour les Musulmans de Dorghoutli et de Ghraldiné vinrent à leur secours et attaquèrent les insurgés. Durant le combat, les assiégés parvinrent à s'échapper et à s'enfuir. Il en fut de même des villages de Borouk, dépendant de Bazardjik, et de Tchanakdjilar, de la circonscription de Philippopoli, ainsi que de plusieurs autres encore dont les habitants Musulmans après avoir été attaqués et cernés par les insurgés, ont subi des pertes considérables.

Ainsi qu'il a été dit plus haut, la répression immédiate des actes de barbarie et de violence commis avait été jugée plus que nécessaire, attendu que si l'insurrection avait duré encore quelques jours, elle aurait pris des proportions considérables et se serait étendue de tous côtés, au point que l'on n'aurait pu s'en rendre maître, et qu'elle aurait amené, nul n'en doute, une grande et irréparable calamité.

Sur les ordres donnés par son Altesse le Grand Vézir et en attendant l'arrivée des troupes régulières, des corps de volontaires en nombre suffisant furent formés dans le district, et placés sur différents points pour veilles à la sécurité publique. Lorsque quelques bataillons de ligne furent envoyés, ces corps de volantaires se réunirent à ces troupes et prirent l'offensive.

Au premier moment, les insurgés se mirent en mesure de se défendre et ouvrirent le feu sur nos troupes avec leurs canons de bois, mais reconnaissant bientôt qu'ils ne pourraient pas résister aux attaques vigoureuses des troupes Imperiales, qui tirèrent quelques coups de canon du côté des villages de Bratchkova et d'Avrat-Alan, ils demandèrent à faire leur soumission, qui fut aussitôt acceptée par les Commandants. Ces insurgés n'ont pas eu un seul mort et n'ont eu à souffrir d'aucun mauvais traitement de la part des troupes.

Il en est d'autres qui n'ont point voulu se rendre aux propositions réitérées de soumission qui leur furent faites par nos Commandants et qui persistèrent à lutter contre les troupes pendant plusieurs jours; mais ceux-là aussi demandèrent à mettre bas les armes, lorsque finalement l'armée Imperiale se prépara à les attaquer plus vigoureusement.

Leurs soumission fut accepté, et il ne leur fut fait aucun mal, malgré la punition que leurs atrocités avait méritée.

Après avoir opéré l'arrestation des assassins, des incendiaires, et des mauvais sujets qui se trouvaient parmi eux et qu'on dirigea vers le chef-lieu pour y être emprisonnés, les troupes Impériales prirent sous leur protection

les enfants et les familles de ces derniers ainsi que lès autres insurgés qui s'étaient soumis. On établit immédiatement des baraques, dans ceux de leurs villages qui avaient été détruits, pour leur donner un abri; on leur distribua des rations et on pourvut à tous leurs besoins.

En ce moment même, et d'après les ordres du Grand Vézir, on leur fait des avances d'argent qui diffèrent de 5,000 à 10,000 piastres et qui sont prélevées sur les caisses d'épargne.

Les autorités ayant reçu avis que les insurgés du village de Prestinitza, un des centres révolutinnaires de Philippopoli, avaient saisi trois Musulmans (Pomaks) qui s'étaient rendus dans ce village pour acheter du pain et les avaient mutilés d'une façon barbare, et qu'ils se préparaient à assaillir la population Musulmane du village voisin Ostona, envoyèrent sur les lieux Hadji Mehemed et Hadji Rachid Effendis, notables de Philippopoli, et Todoraki Agha, membre Bulgare de la Cour d'Appel, pour les exhorter et les engager, dans leur propre intérêt, à se désister de leurs coupables desseins et à rentrer dans la voie de l'obéissance. Ces délégués ont mandé quelques-uns des principaux habitants du dit village et ils s'efforcèrent de leur faire entendre la voix de la raison; en même temps ils transmirent aux insurgés des avis pressants pour les. détourner de leur projet. Toutes ces démarches restèrent sans succès. Les rebelles persistant dans leurs intentions hostiles, des troupes et des volantaires furent envoyés contre eux sous ordres du Général de Brigade Réchid Pacha. A l'arrivée de ces troupes. les insurgés les accueillirent par des décharges répétées de mousqueterie qui partaient d'abord de leurs barricades, et plus tard de meurtrières qu'ils avaient pratiquées dans les murs de leur église où ils s'étaient retranchés. Vingt quatre volontaires et soldats sont tombés victimes de cette agression. Les insurgés, ayant enfin repoussé toutes les sommations d'avoir à se rendre dans l'espace de trois jours, malgré toutes les garanties qui leur étaient accordées, une répression par les armes étaient devenue inévitable. De 2,000 insurgés, indigènes et étrangers,

qui s'étaient rétranchés dans cette église, 300 environ ont péri; le reste, voyant que toute résistance était devenue impossible, à demandé grâce. Réchid Pacha les accuellit avec bonté, et après avoir retenu les assassins et les instigateurs, il renvoya les autres dans leurs foyers.

Il est à rémarquer que, la plupart de ces 300 victimes sont tombées dans des circonstances que l'imagination humaine a peine à comprendre. Quelques-uns se sont donés la mort, après avoir préalablement tué leurs femmes et leurs enfants. D'autres se sont entretués en s'accusant réciproquement d'avoir été la cause de tout ce mal. Bien que ces insurgés eussent eu l'intention de massacrer toute la population Musulmane du village d'Ostona, néanmoins lors de la repression, 430 Bulgares se réfugièrent dans ce même village avec leurs enfants et furent généreusement accueillis pendant cinq jours par ceux qu'ils avaient résolu de faire périr sous leurs coups. Ils furent nourris et protégés contre toute attaque, et après avoir été traités d'après les préceptes sacrés de la religion Musulmane, ils furent remis sains et saufs entre les mains du commandant de la troupe.

Cette conduite humaine et généreuse dont il n'a été pourtant fait aucune mention par les narrateurs fantaisistes de tous ces tristes épisodes, est restée gravée dans la mémoire et la reconnaissance des Bulgares. L'opinion publique, ayant toujours une propension à exagérer le nombre des Musulmans qui ont été victimes des insurgés comme celui des Chrétiens qui sont tombés sous le coup de la répression ou de la vengeance, et que d'ailleurs plus d'un faux rapport a circulé sur la façon avec laquelle les villages ont été incendiés, nous croyons de notre devoir de placer ici les faits sous leur véritable jour, en donnant un exposé succinct des informations obtenues à la suite de l'enquête à laquelle nous nous sommes livrés à ce sujet.

Il est constaté, d'une manière dositive, que les insurgés qui se trouvaient réunis dans les centres indiqués, ou qui étaient disséminés dans d'autres localités, enabandonnant leurs villages, qu'ils ont eux-mêmes incendiés, ont massacré en tout 530 Musulmans. Le nombre des Bulga-

res morts, dans les combats contre les troupes Impériales et les volontaires, s'élève, d'après le tableau existant, à 1,836 individus. Ainsi, dans le combat avec les insurgés de Prestintza, un des plus sérieux qui aient été livrés, les insurgés après une résistance de trois jours n'ont eu que 303 morts, dont plusieurs, comme nous l'avons dit, se sont suicidés après avoir tué leurs femmes et leurs enfants, et d'autres se sont entretués. Ces chiffres sont établis par une liste authentique et nominative qui a été présentée par les habitants eux-mêmes de ce village.

Quant à l'incendie des villages insurgés, d'après les ordres données par les instigateurs du mouvement, chaque insurgé en se rendant avec tous ses biens et sa famille à l'endroit désigné pour la réunion des rebelles, était tenu d'évacuer entièrement sa demeure et d'y mettre le feu de sa propre main. Les insurgés de plusieurs villages ont obéi à ces ordres; mais il est, en outre, bien constaté, de l'aveu même des prisonniers, que lorsque quelques Bulgares abandonnaient leurs foyers sans y mettre le feu, les chefs insurgés, tels que Todor Vilésko, natif d'Avrat-Alan, Kristo et Yorghui, fils de Vassil, épicier de Philippopoli, et d'autres encore qui parcouraient la campagne pour exciter la population à la révolte, suppléaient eux-mêmes à cette besogne. Il n'y a que trois villages qui aient brulé à la suite d'un combat.

Quarante-neuf villages Musulmans et Chrétiens, contenant 11,453 maisons,ont été incéndiés par les insurgés de la manière que nous avons dite. Parmi ces villages, sept sont exclusivement Musulmans, cinq mixtes, et trente sept exclusivement Chrétiens. Le nombre des maisons incendiées dans ces villages s'élève à 6,358; les autres 5,095 maisons ont éte épargnées par les flammes.

Un fait curieux à constater, c'est qu'au moment où les habitants Chretiens du village mixte de Sotir, dépendant du Sandjak de Philippopoli, abandonnaient leurs foyers pour se diriger vers les Balkans et se joindre aux insurgés, des Musulmans qui s'etaient aperçus que le feu avait éclaté dans une maison Chrétienne, se sont immédiatement rendus

maîtres de l'incendie et ont pris soin des maisons et des petits objets abandonnés par les fuyards.

Lorsque ces dernièrs après leurs sommission sont rentrés dans leurs foyers, tous ces objets leur ont été intégralement restitués. Les expression de roconnaissance des Bulgares témoignent de cette conduite digne et honnête de leurs compatriotes Musulmans.

Avant les événements que nous venons de raconter, les Bulgares vivaient depuis des siècles en bonne harmonie avec leurs compatriotes Musulmans, sous l'égide des lois et la protection paternelle du pouvoir. Il a fallu que l'esprit malfaisant des ambitieux criminels, tels que certains prêtres et maîtres d'école, agents révolutionnaires de l'étranger vint corrompre la simplicité et la bonté native de ces populations dociles, et les pousser à des actes de cruauté dont elles n'eussent jamais été capables sans les instigations sauvages de ces ennemis de la société.

Toutes les instigations qui ont été faites prouvent que le mouvement insurrectionnel devait éclater le 1-er Mai, et que ce mouvement devait s'étendre jusqu'à Andrinople, à Sophia et dans le vilayet du Danube.

Les mesures preventives et énergiques que les autorités ont prises ont seules déjoué les calculs des conspirateurs en précipitant l'action, ce qui a désorganisé leur plan, et en circonscrivant le mouvement dans les limites du sandjak de Philippopoli et de Tatar-Bazardjik.

Les données qui précèdent se rapportent à l'origine de la sédition et montrent de quelle manière et par quels moyens ont pu s'exercer les instigations et les encouragements apparents pour amener cet état de choses. Néanmoins l'examen et le rapport, d'après les informations qui ont pu être recueillies, des véritables causes tant morales que matérielles qui ont donné le jour à ce mouvement nous paraissent offrir un plus grand intérêt.

En effet, les renseignements que nous possédons actuellement proviennent en grande partie des explications fournies jusqu'à un certain point par quelques-uns des affiliés, lors de leur interrogatoire. Il est regrettable cepen-

dant que les trois principaux individus qui avaient été délégués, comme chefs et organisateurs du mouvement dans cette contrée aient pu, au moment de la defaite des leurs, s'échapper d'Outlouk-keuy. De ces trois individus, le premier Jorghi Nokofolcki, a été découvert ensuite par des agents lancés aux trousse des figitifs, dans les montagnes de Sophia où il faisait de l'espionnage; il y a été tué en voulant se défendre. Les deux autres, Perti Vankoff et Yorghi Iconomoff, qui avaient à leur tour réussi à prendre la fuite, ont dans la suite, d'après les nouvelles qui nous sont parvenues, trouvé la mort en se noyant aux environs de Zichtova. De même, le nommé Thodori Kapesco, l'un des principaux chefs des insurgés d'Avrat-Alan, connu déjà depuis l'année passée par un long écrit dans lequel il développait ses principes subversifs, et auteur d'une autre épître séditieuse qui tombée heureusement entre nos mains, mérite d'être signalée et dont nous joignons ici une traduction, avait été arrêté sur la montagne de Toriana près de Lofdja et ensuite amené à Tirnova. De là, sur la demande des autorités de Philippopoli, il fut dirigé vers cette ville. Arrivé à Gabrova, il fut déposé par négligence dans une pièce occuppée par les gendarmes. Là, profitant d'un moment favorable, il s'empara d'une arme suspendue au mur et mit fin à ses jours.

Outre ceux-là il y a aissi les deux fils de l'épicier Vassil de Philippopoli, dont l'un a été tué également dans les montagnes de Tourain en voulant opposer de la résistance aux agents de l'autorité chargés de l'arrêter et le second se trouve en fuite depuis longtemps. Cette disparition successive des principaux promoteurs de la révolte, de ceux-là mêmes qui s'etaient le plus compromis par leurs manœuvres accultes, a malheureusement restreint de beaucoup l'ensemble des reenseignements que nous pouvions recueillir sur les mobiles mystérieux de ce soulèvement. Néanmoins, les livres, les brochures et autres écrits séditieux qui ont pu être rassemblés peuvent encore jeter un jour assez complet sur cette affaire et sont suffisant pour nous édifier sur ses points essentiels. Outre ceux de ces

documents dont les traductions se trouvent jointes à ce Rapport, il y en a encore qui sont livrés à la traduction et qui doivent être présentés ultérieurement. Le plus remarquable de tous et celui qui attire le plus l'attention par la violence du langage et par l'esprit d'excitation à la révolte qui se retrouve dans chacune de ces pages, c'est incontestablement une brochure imprimée en caractères Russes à Moscou, l'année 1867, intitulée „Centres de Délibération". Ce factum n'ayant pu être traduit ici convenablement, nous contentons d'en citer en abrégé les principaux passages.

Les pages 372 et 373 de la brochure en question contiennent les faits et les actes suivants du Comité constitué sous la présidence du Prince Vladimir Alexandrovitch.

1. Le Comité aura des représentants dans chacune des succursales qu'il doit établir à l'Est de l'Empire Ottoman, en Autriche et en d'autres pays.

2. Les Représentants du Levant et de l'Autriche auront à examiner l'état passé et actuel de la nation Slave; à chercher les moyens de son développement en instruction, en richesse et en force, et à travailler à faire valoir tant la politique appuyée par le Président et la Russie que les buts du panslavisme, sous prétexte d'insurrection.

A la page 371, il est dit qu'un certain nombre de Bulgares instruits et érudits prennent part à ces délibérations et à ces projets.

Dans un passage de la page 373, il est encore dit qu'un poême a été composé, sous l'inspiration du fameux Bulgare Zindjikoff, pour solliciter le secours et la protection de la Russie dans le cas d'un prochain soulèvement qui aurait pour but d'arracher la nation Bulgare des griffes des Turcs sanguinaires, cruels et barbares, et de chasser ces derniers. Dans un refrain intitulé „Bulgare Zdiravitckasse" il est fait appel à l'union des Serbes, des Monténégrins, des Croates, des Tchèques, des Slovaques, des Bosniaques et des Herzégoviniens.

Enfin, les conclusions de cette brochure sont l'union des Bulgares avec toutes les autres nations Slaves; la création d'un Royaume Bulgare, s'etendant dépuis la Vardar jusqu'au Danube. Des efforts collectifs et constants seront

employés pour la réalisaton de ce but; on doit, en outre, travailler à obtenir la prépondérance des Slaves sur les autres nations, et leur indépendance, et à subjuguer et à reduire à l'esclavage les autres nations. Cette brochure contient également des vœux pour la prospérité de la ville de Moscou, considérée la mère sainte des Bulgares, et pour le bonheur de la nation Russe qui sauvera la nation Slave.

Vu l'importance du mouvement insurrectionnel de cette contrée, qui a entièrement subi l'influence de toutes ces publications, les événements d'Islimia, de Tirnova, et de Sofia, ayant simultanément éclaté vers le commencement du mois de Mai, il est aisé, après les faits ci-dessus mentionnés, de comprendre la source où l'insurrection a puisé son origine.

(Signé). *Halil Sidki,*
Mehmed Raguib,
Thodoraki,
Hatchadour,
} Membres du Tribunal Extraordinaire.

Nouru,
Yorgui Cliti,
Hadji Michon.
} Membres de la Commission d'Enquête.

(Signé). *Garabet,* Secrétaire.
Yakovaki, Traducteur.

Le Conseil d'Administration a pris connaissance du rapport ci-dessus et le déclare et tous points conforme à la vérité des faits qui ont été relevés.

Le 13 Redjeb, 1299 (22 Juillet, 1292).

(Signé). *Abdul Hamid,* Gouverneur de Philippopoli.
El Seid Mehmed Tahib, Naib.
El Said Mahsouli, Membre.
Néophitos, Métropolitain de Philippopoli.
Suleiman Sadi, Contrôleur.
Nouman Naim, Secrétaire.
Kévork, Représentant du chef Spirituel de la Nation Armenienne.
Mustapha Assim,
Mahmoud,
Mehmed Nouri,
Yorgui Cassara.

* * *

Instructions élaborées et arrêtées dans une réunion d'insurgés, tenue à Otlouk-Keuy, sous la Présidence du Voïvode Nikowski et trouvées sur ce dernier, après sa mort. Ces instructions ont trait à la conduite à tenir pendant l'insurrection.

1. D. *Les Commissaires:* Consentez-vous tous à lever l'étendard de la révolte le 1-er Mai? — R. Oui, seulement on doit nous en donner avis préalable dès le 25 Avril.

2. D Faut-il incendier Andrinople, Philippopoli, et Bazardjik? — R. *La Commission:* Oui.

3. D. Faut-il détruire les voies ferrées et les fils télégraphiques? — R. Oui, il faudra les detruire.

4. D. Faut-il détruire Carlova, Isladi, et Ihtiman? — R. Oui.

5. D. Faut-il, oui ou non, incendier les villages? — R. Oui.

6. D. Faudra-t-il brûler tous les villages en général? — R. Non pas tous les villages.

7. D. Quels sont les villages qu'il faudra spécialement brûler? — R. Tout village dont l'existence peut nuire à la cause de l'insurrection doit être absolument détruit.

8. D. Quelle conduite faudra-t-il tenir à l'égard des Bulgares qui ne se soulèveront pas le jour convenu? — R. Il faudra les y forcer par tous les moyens.

9. D. Comment faut-il agir envers les villages mixtes? doit-on les soulever ou les abandonner à la merci des Musulmans? — R. Des bandes d'insurgés, organisées dans les villages exclusivement Bulgares et avoisinant les villages mixtes, devront se rendre dans ces dernières localités pour délivrer les Bulgares des mains de Turcs et les ramener au point de ralliement indiqué.

10. D. Quelle conduite faudra-t-il tenir à l'égard des Musulmans des villages mixtes qui s'opposeraient à nos desseins? — R. Les massacrer, piller leurs biens et incendier leurs habitations.

11. D. Que faut-il faire de la population des villages Musulmans? — R. Les insurgés doivent, sans perte de temps, les assaillir et les obliger, par le feu et le fer, à se soumettre.

12. D. Comment faudra-t-il traiter les Musulmans qui auront fait leur soumission? — R. Il faut saisir leurs armes, leurs munitions, leurs biens transportables contre un „Ilmouhaber" (récépissé) délivré par les chefs des insurgés. Ces biens devront être déposés dans les caisses Bulgares; on ne devra en aucun cas réquisitionner la population soumise.

13. D. Quelle conduite faudra-t-il tenir à l'égard des Turcs soumis? — R. On doit les confier à nos agents qui les conduiront au siège de l'insurrection. De là, ils seront dirigés, avec leurs familles et leurs vieillards vers les endroits qui servent actuellement de refuge à nos propres familles; ils devront vivre là en frères. Il est de notre devoir de veiller à leur bonheur, à leur vie et à leur religion, au même titre qu'à l'honneur et à la vie des nôtres. Les jeunes gens seront placés sous la surveillance de nos agents.

14. D. Que faut-il faire des maisons appartenant aux Musulmans soumis? — R. Il faut se conformer pour cela à ce qui a été dit dans l'Article 7.

15. D. Quels sont les bourgs qu'il faudra brûler? faudra-t-il agir en vertu de l'Article 2? — R. Il faudra choisir le mode qui sera choisi le plus convenable et brûler les burgs si la position topographique et l'attitude de la population le rendent nécessaire.

16. D. Que faut-il faire à l'égard des Bulgares habitant les burgs? — R. Il faudra les protéger.

17. D. Après avoir brûlé Philippopoli, que faudra-t-il faire pour en sauver les habitants Bulgares? — R. On leur viendra en aide de deux côtés. Il faut les réunir et les envoyer ailleurs avec toute la force dont on pourra disposer.

18. D. Que faut-il faire d'Andrinople? — R. *Les Commissaires:* Comme nous n'avons pas d'agents dans cette ville, nous ne pouvons prendre aucune décision à cet égard.

19. D. Après avoir brûlé Bazardjik, comment faudra-t-il faire pour sauver les populations Bulgares de cette ville? — R. Il faut leur renvoyer des renforts pour les protéger.

20. D. Comment doit-on les protéger et d'où des secours peuvent-ils leur être fournis du dehors? — R. Il est de notre devoir de rassembler autant de renforts qu'il sera possible des villages environnants, et de joindre ces renforts à la division d'Otlouk-keuy, placée sous le commandement de Benkofski, qui doit procéder à l'attaque. Quarante incendies doivent précéder l'entrée des insurgés dans le bourg; la population est donc tenue de mettre le feu partout. Avant d'entrer dans le bourg, celui d'entre les chefs Commissaires que le commandant supérieur appellera doit se rendre au bourg; les habitants eux-mêmes sont tenus de s'y rendre en même temps. Vingt individus ont été désignés par l'Assemblée Générale pour incendier Philippopolis, et dix pour Andrianople. Sokoloff, délégué de Bazardjik, est chargé d'expédier les trente individus ci-dessus mentionnés aux localités désignées; aucune nouvelle décision ne sera prise avant que les mesures ci-dessus mentionnées n'aient été exécutées.

21. D. Comment devrons-nous procéder à l'incendie d'Ihtiman, si nous n'avons pas d'agents dans cette localité? — R. La moitié des habitants des villages de Mouheva, Vassilitcha, et Dakral doit attaquer les villages Circassiens sis entre Mouheva et Vassilitcha, tandis que l'autre moitié assaillira Ihtiman, qu'elle livrera au pillage et à l'incendie. Ces actes de vengeance et de rapine accomplis, ils se rendront à Vétren pour couper les fils télégrafiques, et, de là, aux portes de Markova, dans le but de protéger ce passage. Un contingent de cinquante individus ira mettre le feu à Vétren et à tous les villages sis dans la plaine de Bazardjik; ces individus doivent retourner à Caliguérova pour garder la passage d'Otlouk-keuy.

22. D. Dans le cas où nous n'aurions pas d'agents à Isladi, quel parti doit-on prendre? — R. 100 individus du village d'Avrat-Alan, sous le commandement du Voïvode d'Ilo, 200 individus du village d'Otlouk-kouy, sous le

commandement d'Ostoyan Dobratcho, et 100 individus de Tepritch, sous celui du Voïvoda Traïtcho, avec le Voïvode indigène Nito Colotcha (le Voïvode d'Avrat-Alan), doivent préalablement marcher sur Perdouh et y laisser une cinquantaine d'hommes pour soulever la population Bulgare de l'endroit; une partie de ces bandes se dirigera vers Sofia. Les corps placés sous les ordres des Voïvodes étrangers doivent être préposés à la défense du passage de Tache-Kessen et le reste de la bande sera divisée en petites escouades, lesquelles envahiront les villages Musulmans sis dans la plaine et soulèveront les Bulgares d'Izladi, qu'ils conduiront à Petritch.

23. D. Qu'est-ce que nous devons faire d'Avrat-Alan et d'Otlouk-keuy? — R. Ils doivent être mis en état de défense pour servir de lieu de refuge aux villageois des localités environnantes.

24. D. Comment faudra-t-il agir à l'égard de Klissoura ou Derbend-keuy? — P. Les habitants de Klissoura doivent se réunir aux insurgés de Slatina et se partager en deux corps; les hommes formant la moitié de ce corps seront désignés pour garder le passage d'Izladi du côté sud-ouest; ceux qui font partie de l'autre moitié iront avec 100 hommes ouvrir, à l'aide de bêches et de pioches, une tranchée sur la route d'Islatana; ceux-ci seront placés sous les ordres d'Eyoulaski Iconomoff; Picho aura le commandement de la première moitié des individus sus-mentionnés du côté de l'ouest, et si ce chef demande du renfort il lui en sera envoyé, ainsi que des armes pour cent personnes.

25. D. Qu'est-ce qu'on doit faire particulièrement des Koulis-Balkani? — R. Il est nécessaire de veiller à la défense des trois passes des villages de Krouchendja, de Tchoukourli, et de Calofer, 300 hommes, après avoir détruit les villages de Pantchar, Timourdjiler, Zeitdjiler, Keussélédje, Kissélerdjé, Dodoudj. Madjar, Hildjé, Mahalleller, et Cara-Toprak, doivent protéger le passage de Tchokourli; 500 hommes ouvriront des tranchées à l'aide de bêches et de pioches sur ce passage, dont la garde est confiée à Volko de Kissélerdjé; ils doivent également défendre Balva, Sobodjilu, Cotchmarlar, et Beradjetki. Les habitants

des villages de Marjarlar et de Boghaslar pénétreront dans les villages de Vezir Maghrouz et Calofer, et avec le concours des habitants des villageois garderont le passage de Calofer. Les habitants d'Araboda et de Medris Ova après avoir exterminé les Musulmans de ces localités, conduiront les familles à Calofer. 500 hommes, sous la conduite d'Ostoban et d'Andon, et avec le concours du guide étranger, détruiront Tarlaler et Souboudan. Les paysans de Nébé et de Diblougjova transporteront leurs familles et leurs enfants à Meradjiuk et à Calofer. Les bandes mentionnées se rendront maître des villages qui opposeraient de la résistance et les réduiront à l'obéissance. Les habitants des villages Shrnova, Tatar-Bazardjik, Skanova, Tchénova, Kissen-Mahalessi, Achiklar, Cara-Tcheul, Kourbar-Bekié, Islatar, et Edhimeler, avec un détachement d'insurgés se rendront à Torbana et garderont ce passage. Ils iront même avec les habitants des six ou cept villages sis autour d'Irsati au village de Badjar et pour garder conjointement avec les habitants de Madjetki et de Calofer, les villages de Kanzanlim, de Zaghra, et de Tcherpan en se concentrant sur les montagnes dominants les plains.

26. D. Comment garantira-t-on la sécurité des familles et leur transport aux points de concentration? — R. Les villageois chargeront leurs familles ainsi que leurs enfants sur les chariots qui seront escortés durant le trajet par quatre gardiens. Ceux qui se trouveront en avant ou en arrière seront accompagnés par des troupes choisies de cavalerie, tandis que ceux qui se trouveront au milieu auront des fantassins pour escorte. Ces troupes conduiront ainsi la caravane en sûreté à sa destination. Un petit corps, suivant l'importance du village, restera pour veiller sur les biens laissés sans gardien jusqu'à ce qu'ils soient à leur tour transportés aux points de concentration. On brûlera le village, après l'avoir ainsi évacué. Les émigrés de Tcheradjen construiront 200 autres maisons pour ceux qui sont sans abri.

27. D. Où doit-on déposer en général les femmes, les enfants, et les provisions? — R. Le point de concentration en amont de Soter doit être Akhi-Tchélébi.

28. Tous les habitants du côte nord-ouest de la Maritza jusqu'à Prouchtentcha, Cochtentcha, et Venda devront être dirigés sur Dospat Balkan par Batak. Le point de concentration de Batak comprend douze villages sis dans le district de Razlova. C'est de ces villages que le commandament doit être donné.

29. Tous les villages de Tchartchan jusqu'à Coyoun-Tépé ou tous ceux se trouvant à une heure de distance de Philippopoli doivent venir s'assembler à Avrat-Alan

30. Les villages tartars de ce côté de la Maritza, d'Otlouk-keuy à Méhé et de Povayram jusqu'à Pétrovitza doivent être évacués et les habitants auront le choix de l'endroit où ils voudront s'établir.

31. L'évacuation doit s'effectuer suivant la teneur de l'Article 26.

32. D. Est-il nécessaire, oui ou non, de brûler Sofia? — R. Oui.

33. D. Comment doit-on s'y prendre? — R. Dix individus d'Otlouk-keuy, cinq de Prochtenitza, cinq de Bratchkova, et dix de Petridje, Matchka, et Povayram, en tout trente individus, munis de torchons imbibés de pétrol et d'autres matières incendiaires seront chargés de livrer Sofia aux flammes.

34 D. Est-il nécessaire de couper partout les fils télégraphiques? — R. Oui.

35. D. Comment doit être détruit le chemin de fer entre Bellova et Tetounitcha? — R. Il faut briser et détruire tous le ponts; les pompes et toutes les locomotives se trouvant en réserve à Sarambey; c'est Zahoria qui veillera à l'execution de cette mesure.

36. D. Doit-on attendre le jour convenu pour se soulever? — R. On doit attendre tant que les circonstances le permettront.

Toutes les clauses ci dessus ont été approuvées, à la majorité, par les trois Délégués, par les Commissaires élus et par le Conseil Central Occidental de Roumélie.

Le 17 Avril, 1876.

(Signé) *Petechkoff,* Délégué de Bratchkova,
Iouvan Sokoloff, Délégué de Bazardjik,
Ostoyanoff, Délégué d'Avrat-Alan,
Sokoloff, Délégué de Prouchendja,
Hof, Délégué de Derbend,
Christaki Zrui, Délégué de Philippopoli,
Gronoff,
Ranco Gronoff,
Manquet Gogovi,
Merdjoff, Délégué d'Otlouk-keuy,
Petre Vankoff,
Jorghi Benkovski, Envoyé de Roumeli,
Jorghi Iconomoff.

Pour traduction conforme à l'original:

Le 20 Mai, 1876.

(Signé) *Alexandre,* Traducteur,
Moustapha Chevlai, Traducteur et Employé.

Nous avons adopté et aprouvé, dans l'Assemblée Générale tenue par nous à Otlouk-keuy et composée de douze personnes et de moi, les instructions ci-dessus contenant douze articles.

Le 11 Juillet, 1876.

Cette pièce en Turc est la traduction des dites instructions.

(Signé) *Vassil Sokoloski.*

La copie des instructions ci-dessus a été reconnue conforme à l'original par Vassil Sokoloski, l'un des chefs du mouvement qui déclare avoir signé ce document.

Le 14/26 Juillet, 1876.

(Suit le sceau du Tribunal de Philippopoli).

Азбученъ списъкъ на собствени имена, които се срѣщатъ въ текста на втория томъ.

В.

Г.

К

Л

М.

Р.